

गदेव । अयमय संमहः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा पस्तास्यनिद् भलि वेडयम् । ऋदन्त
 दिङ्गित्यानिद् प्राचन्योतिटि-सेडुवेत् ॥ १ ॥ न च स्तुद्वादीनामपि भलि विकल्पः
 शब्दयः । अचस्तास्यादिति उपदेशेऽल्वतइति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य
 पारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ ।
 वेव्यथुः । विव्य । विवाप । विवप । विवियव । विवियम । वेता । अजिता । वेप्यति ।
 अजिप्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ ।
 । २ । १ ॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैपीत् । आजीत् । अवे-
 प्यत् । आजिप्यत् ॥ ४८ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ खज मन्ये । खजति ॥ ५० ॥
 लजि गतिवैकल्पे । खजति ॥ ५१ ॥ एजृ कम्पने । एजाञ्चकार ॥ ५२ ॥ टुओस्फूर्जा
 वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५३ ॥ क्षि क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु
 सकर्मकः । क्षयति । विश्वाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ ।
 चिक्षियिथ । चिक्षियिम । क्षेता ॥ अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥
 अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादी प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वाधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षीयात्
 ॥ ५४ ॥ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥
 वज लजि भर्जने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्त्सने च ॥ ५९ ॥ जज जजि युद्धे ॥ ६१ ॥
 गुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गृज गृजि-
 गुज गुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज मद्दने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वदव्रजेति वृद्धिः ।
 अमाजीत् ॥ ७२ ॥ अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्ततः पट्त्रिंशत् ॥ अट् अति
 ऋणहिसयोः । दोषधोऽयम् । तोषधइत्येके । अट्टते आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । वि-
 वेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट संपाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥
 लूगोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥
 अटि गतौ । अण्टते । आणण्टे ॥ ८ ॥ षटि एकचर्यायाम् । ववण्टे ॥ ९ ॥ मटि क-
 टि शोके । शोक् इह आप्यायाम् । मण्टते ॥ १० ॥ कण्टते ॥ ११ ॥ मुटि पालने ।
 मुण्टते ॥ १२ ॥ हेट विधाधायाम् । जिहेटे ॥ १३ ॥ पट च । पटाञ्चके ॥ १४ ॥
 पिटि गत्यनादरयोः । हिण्टते । जिहिण्टे ॥ १५ ॥ हुटि संपाते । जुहुण्टे ॥ १६ ॥
 शुटि दाहे । चुहुण्टे ॥ १७ ॥ षटि विभाजने । मडि च । ववण्टे ॥ १९ ॥ मडि
 परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । षमण्टे ॥ २० ॥ पिटि सं-
 कापे । पिण्टे ॥ २१ ॥ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिन्यंगभावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥
 मुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं स्वी-
 कारः । हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ षटि कोरे । षण्डते ॥ २५ ॥ षडि क-
 रणां संपाते च । षण्डते ॥ २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गतौ ।

ण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्वे ॥ ३० ॥ हट्ट हट्ट
 नादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ थाडू आडाळ्ये । वशादिः । आडाळ्य-
 ण्डवः । घाडते ॥ ३३ ॥ द्राडू धाडू विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ घाडते ॥ ३५ ॥
 ण्डू श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ * ॥ अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिवः ।
 ण्डू गवे । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ यौटू यन्वे । यौटति ॥ २ ॥ म्लेटू म्लेटू ।
 मादे । द्वितीयोऽन्तः । टान्तमध्ये पाठस्वर्धसाम्यान्नायतिवत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ म्ले-
 टति ॥ ४ ॥ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचिं अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धौ
 ण्डायाम् ॥ ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् । ७ । २ । ५ ॥ ह्यन्त-
 ष्य क्षणादेर्ष्यन्तस्य श्वसतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् ॥ ६ ॥ अट-
 ष्य गतौ । आट । आटतुः । आडुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परि-
 भाषणे । रराट ॥ ९ ॥ लट बाल्ये । ललाट ॥ १० ॥ शट रुजाविशरणगलवसादनेषु ।
 शशाट ॥ ११ ॥ वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववडुः । ववटिय ॥ १२ ॥ क्खि-
 खेट चासे । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ शिट पिट अनादरे । शेटति । शि-
 शेट ॥ १५ ॥ सेटति । सिपेट ॥ १६ ॥ जट झट संघाते ॥ १८ ॥ भट भृती ॥ १९ ॥
 ण्डत उच्छ्राये ॥ २० ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ नट नृतौ ॥ २२ ॥ पिट ॥ शब्दमं-
 यातयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ पट अवयवे ॥ २५ ॥ लुट विलोडने । इ-
 न्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परप्रेष्ये ॥ २८ ॥ षिट शब्दे ॥ २९ ॥ षिट आदेशे ।
 यशादिः हिटेल्येके ॥ ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । पटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥
 कटति । ईकारः श्रीदितोनिष्ठायामितीप्तिपेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचिचु इति मत्ता
 नुमि कृते कण्टतात्वादि यदन्ति । अन्ते च इ इरिति प्रक्षिप्य । अंपति । इयाय । ई-
 युः । ईयुः । इययिष । इयेष । इयाय । इयय । दीर्घस्य विजादेरित्यामि अयांकारो-
 त्यामुदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि भूषायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कु-
 ण्डत इति नु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ पुड मुड मर्दने ॥ ३९ ॥ सुडि अर्लाभाय ॥ ४० ॥
 मुडि रण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ पुडि चेल्येके । पुण्डति ॥ ४२ ॥ कडि मुडि संघे ।
 कण्डति ॥ ४३ ॥ लुण्डति ॥ ४४ ॥ कडि लुडि इत्येके ॥ ४६ ॥ कडि मुडि संघे
 ॥ ४८ ॥ स्फुटि विशरणे । इरित्यादृष्टा अस्फुटम् । अस्फुटीम् ॥ ४९ ॥ स्फुटि-
 ष्यि केचिन् । इरित्याप्तम् । स्फुण्डति ॥ ५० ॥ पट व्यक्त्यां वाचि । पेटतुः । केटि-
 य । अण्टीम् । अण्टीम् ॥ ५१ ॥ वट ग्यौल्ये । ववटतुः । ववटिय ॥ ५२ ॥ म-
 मरुडिवामयोः ॥ ५३ ॥ कट कृष्णजीवने ॥ ५४ ॥ इट परिभाषणे ॥ ५५ ॥ इट-
 त्येके ॥ ५६ ॥ इट प्रतिशठनयोः । वयात्कार इत्येके । इटति । जडाट ॥ ५७ ॥
 इट इट इट इत्यने । ओटति ॥ ५८ ॥ इटेल्येके । इटति । इटांकार ॥ ५९ ॥

णिड हिंसासंज्ञेशनयोः ॥ ६० ॥ शठ कैतवे च ॥ ६१ ॥ शुठ प्रतिघाते । शोठ-
 ति ॥ ६३ ॥ शुठीति स्वामी । शुण्ठति ॥ ६४ ॥ कुठि च कुण्ठति ॥ ६५ ॥ लुठि
 आनस्ये प्रतिघाते च ॥ ६६ ॥ शुठि शोपणे ॥ ६७ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ६९ ॥
 बुड् भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्ति । चुचुड् ॥ ७० ॥ अड् अभि-
 योगे । अड्ति । आनड् ॥ ७१ ॥ कड् कार्कश्ये । कड्ति ॥ ७२ ॥ चुड्वादयस्त्रयो
 दोषाः । तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । प्रीड् विहारे । चिप्रीड् ॥ ७३ ॥
 तुड् तोडने । तोडति । तुतोड् ॥ ७४ ॥ तूड् इत्येके ॥ ७५ ॥ हुड् हुड् होड्
 गतौ । हुड्यात् । हुड्यात् । होड्यात् ॥ ७६ ॥ रौड् अनादरे ॥ ७९ ॥ रोड् लोड्
 उन्मादे ॥ ८१ ॥ अड् उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८२ ॥ लड्
 विलामे । लडति ॥ ८३ ॥ डल्योर्लड्योश्चैकत्वस्मरणाद्दलतीति स्वाम्यादयः ॥ कड्
 पदे । कडति ॥ ८४ ॥ कडि इत्येके । कण्डति ॥ ८५ ॥ गडि वदनैकदेशे ।
 णडति ॥ ८६ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥ अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तः स्तोभल-
 न्नाश्रुस्त्रिंशत् । तिष्ट् तेष्ट् षिष्ट् ऐष्ट् क्षरणार्थः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं
 संज्ञिति यत्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिद् । तितिपिये । तेप्ता । तेप्स्यते ॥
 लिङ्गसिश्वावात्मनेपदेषु । १।२।११ ॥ इक्समीपाद्दलः परौ झलादी लिङ् आत्मने-
 पररः सिञ्चेलेनौ कितौ स्तः । कित्त्वात्र गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् ।
 षि । झनोद्गलीति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते । तितेपे ।
 षेप्ये । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ तेष्ट् कम्पने च ॥ ४ ॥
 षेष्ट् दैन्ये । ग्लेपते ॥ ५ ॥ टुवेष्ट् कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ केष्ट् गेष्ट् ग्लेष्ट् च । चात्क-
 ण्ते गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने
 एपेत्त इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः ॥ ९ ॥ मेष्ट् रेष्ट् लेष्ट् गतौ ॥ १२ ॥
 शूर लज्जायाम् । व्रपते ॥ तृफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥ एयामत ए-
 कारोऽभ्यासलोपश्च स्वाकिति लिटि सेटि षलि च । व्रेपे । व्रेपाते । व्रेपिरे । ऊदित्वा-
 दिद्वा । व्रपिता । व्रप्ता । व्रपिपीष्ट । व्रप्पीष्ट ॥ १३ ॥ कवि चलने । कम्पते चक-
 षे ॥ १४ ॥ रधि लधि अधि शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ लधि अवसंसने
 च ॥ १७ ॥ कष्ट् वणं । चकषे ॥ १८ ॥ क्षीष्ट् अधाष्ट्ये । चिर्क्षीये ॥ १९ ॥ क्षीष्ट्
 मरे । क्षीयते ॥ २० ॥ शीष्ट् कल्पने । शीभते ॥ २१ ॥ चांष्ट् च ॥ २२ ॥ रेभृ शब्दे ।
 णिपे ॥ २३ ॥ अभिरर्षी क्वचित्पठ्येते । अम्भते ॥ २४ ॥ रम्भते ॥ २५ ॥ एभि स्वभि
 गन्तव्ये । स्तम्भने । उत्तम्भने ॥ २६ ॥ उदः स्यास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विलम्भने ॥
 अन्तर्गति पत्वं तु न भवति । धुविधौ निर्दिष्टस सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणान् । तद्वीजं
 तः स्यास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः । स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । के-

मिदम्य टकारभोरदेशिकान्तादुः । तन्मने । दम्भे । टट्टम्भे ॥ २७ ॥ जिनिक
 गात्रिनामं ॥ कधिजभोरनि । ७ । १ । ६१ ॥ नपपोनुंमागमः शारनि । इन्
 ते । तन्मने । तन्मिना । अगन्मिपु । नृमने । तन्मने ॥ २९ ॥ जन्म वलने
 जन्मने ॥ ३० ॥ मन्म भोगने । नृगोदगादिः । गन्मने ॥ ३१ ॥ मन्म पाट्टे
 गन्मने ॥ ३२ ॥ भ्रम्यु प्रमाने । तादृश्यातिरेन्तादिभ्यः । भ्रम्यने । घम्यने ॥ ३३ ॥
 प्रमु म्मने । शोमने । विष्टोमने । तुष्टुं । व्यष्टोमिष्ट ॥ ३४ ॥ अप पत्ते
 पदिनः ॥ शुभ्र म्मने ॥ शुभ्रुपयिच्छिपणिपनिभ्यआयः । ३ । १ । २८ ॥
 पभ्यआयप्रलयः स्वास्वार्थे । पुमन्नेति गुणः ॥ संनाद्यन्ताघातवः । ३
 । १ । ३२ ॥ सनादयः कर्मणिहन्ताः प्रत्याभन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः
 धातुव्याहृद्यदयः । गोपायति ॥ आयादयार्धधातुके चा । ३ । १ । ३३
 आर्धधातुकविवक्षायामायादयोवा स्युः ॥ फास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३
 १ । ३५ ॥ फास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याद्विटि न तु मन्त्रे ॥ फास्तेनान्त्र
 कर्तव्यम् * ॥ सूत्रं प्रत्ययमहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः
 आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ अतोलोपः । ६ । ४ । ४८
 आर्धधातुकौपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपा
 चकार । गोपायांश्चभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्देद् । जुगोपि । जु
 प् । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाप्यात् । गोप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत्
 अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । तुधूप । धूपायितासि
 धूपितासि ॥ २ ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ वप सान्वने ॥ ६
 पप समवाये । समवायः सम्वन्धः सम्यगवयोधोवा । सपति ॥ ६ ॥ स्य स्य स्य
 क्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तु
 तुम्प चुप चुम्प तुफ तुम्फ तुफ चुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तु
 म्प । तुतुम्पतुः । संयोगालरस्य लिटः । किच्चाभावान्नलोपोन । किदाशिपीति किच्चा
 लोपः । तुप्यात् । प्राचुम्पतौ गवि कर्तरीति पारस्करादिगणे पाठात्सुद् । प्रलुम्पति
 गौः । शितया निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोलुम्पीति । त्रोपति । तुम्पति । तोफति । तुम्फ
 ति । त्रोफति । तुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आण
 श्वत्वारः प्रथमान्ताः । ततोद्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥ १७ ॥ पर्य रफ रफि
 अर्थे पर्ये लर्थे वर्थे मर्थे कर्थे खर्थे गर्थे शर्थे पर्ये चर्थे गतौ । आणः प्रथमान्तः ततोद्वौ
 द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्यति ।

१ इन्द्रस्यधूम्राम्यन्त्यस्यइत्ययोऽधावाचकिप् गिर्यर्हा तथा । यगाप इवइ विइ वेति इत्यन्तं
 सनादयः ।

पं । रफति । रम्फति । अर्षति । आनर्षं । पर्वति । लर्वति । यर्वति । पवर्गीयादि-
 वम् । मर्वति । कर्वति । गर्वति । गर्षति । दार्वति । गर्षति । चर्वति ॥ ३१ ॥
 षि भाच्छादने कुम्पति ॥ ३२ ॥ लुषि लुषि अर्दने । लुम्पति । लुम्पति ॥ ३४ ॥
 षि वषःसंगोणे । वुम्पति ॥ ३५ ॥ वृमु वृम्मु हिंसाधी । गर्भति । मसर्भं । सर्भिता ।
 हम्भति । सरम्भ । वृष्यात् ॥ ३७ ॥ पिमु पिम्मु श्लोके । सेम्भति । सिम्पति
 । ३९ ॥ शुभ शुम्भ भाषणे । भागने श्लोके । हिंसायामित्यन्ते ॥ ४१ ॥ अषानुना-
 वेकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदासोदश । पिणि पुणि ग्रहणे । नुम् । हुत्वम् ।
 पिणने । त्रिपिण्णे । पुण्णते । जुपुण्णे । पूण्णते । जपुण्णे ॥ ३ ॥ पुण धूर्ण
 प्रपणे । घोणते । पूणते । इमौ तुदादी परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुती
 च । पन च । स्तुताविन्येव सम्पद्यते । शृषिर्द्धेदात् । पतिमाहचर्पात्पणेरपि स्तुता-
 वेकान्ताः । व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले
 कतिनार्थवादायप्रत्ययान्ताभ्याम्पनेपद्म् । पणापति । पणापांचकार । पेणे । पण-
 पिणामि । पणितामे । पणाप्यात् । पनापति । पनापांचकार । पेने ॥ ७ ॥ भाम प्रो-
 धे । मापने । वाममे ॥ ८ ॥ क्षमूर् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिपे । चक्षसे ।
 चक्षमिप्ये । चक्षमिवहे ॥ म्योश्च । ८ । २ । ६५ ॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादे-
 काः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्वहे । क्ष-
 मियते । क्षंसने । क्षंसते ॥ आशिपि । क्षमिर्षाष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस
 ॥ ९ ॥ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छ । कमेर्षाष्ट । ३ । १ । ३० ॥ स्वायं । द्विस्वा-
 त् । कामयते ॥ अयामन्तात्स्वाच्चेद्विषट्णुपु । ६ । ४ । ५५ ॥ आम् अन्त
 षत् । आम् इत्तु इण्णु एणु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामपांचक्रे
 ॥ आपादयअर्षधातुके वा । वकमे । कामयिता । कामिता । कामयिष्यते । कामि-
 णे ॥ णिश्चिद्वस्तुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥ ण्यन्तात् अयादिभ्यश्च
 षोश्च स्वात्कर्त्तरे लुकि परे । काम् इ अतेति स्थिते ॥ णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥
 कतिहादावाचधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति षणि प्राप्ते ॥ ण्यलोपा-
 विष्यत्स्वाणुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वथिप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः । पा-
 षितित्यादि किञ्चन्तमवकाशाइति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीति वचनसामर्थ्यादार्यधातुक-
 षाचपर विषयः । तथा चेत्यहादेरपवाद फषायम् । इयच् । अततक्षत् । यण् । आ-
 षिट् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते ॥ णौ चङ्गुपधाया ह्-
 षत् । ७ । ४ । १ ॥ चङ्परे णौ वदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ चङ्कि । ६ ।
 १ । ११ ॥ चङि परे अनभ्यासधात्ववषवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेशु द्वि-
 षत् ॥ सन्वद्धुनि चङ्परेऽनगलोपे । ७ । ४ । १३ ॥ चङ्परे इति बहु-

पदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥ अत्रैवेद् । अकमीत् ॥ ३० ॥ अथ रेवत्यान्ता
 अनुदात्तेतः ॥ अथ वय पथ मय चय तय णय गतौ । अयते ॥ द्यायासश्च ।
 ३ । १ । ३७ ॥ दय अय आस् एभ्य आम् स्याद्विटि । अयांचक्रे अयेताम् । अयि-
 षीष्ट ॥ विभाषेष्टः । ८ । ३ । ७९ ॥ इणः परोप इद् ततः परेषां पीध्वंलुङ्लि-
 टां धस वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिपीड्वम् । अयिपीध्वम् । आयिष्ट । आयिड्वम् । आ-
 यिध्वम् ॥ उपसर्गस्थाघतौ । ८ । २ । १९ ॥ अयतिपरस्योपसर्गस्य षो रेफस्त-
 स ललं स्यात् । प्रायते । पलायते । निस्सुसोरुत्वस्यासिद्धत्वात् लत्वम् । निरयते ।
 दुरयते । निरुदुरोस्तु निलयते । दुरयते । प्रलयइति खिणोरूपम् । अथ कथम् उदय-
 ति विनतोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः । इट किट कटी इत्यत्र प्रदिलष्टस्य भविष्यति ।
 ष्टा । अनुदात्तेत्यलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिडोड्विकरणाज्ज्ञापकात् । वादि-
 तात् वक्ये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसादाने-
 षु । आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे ॥ ८ ॥ रय गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयां-
 चके ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ मूयी शब्दे उन्दे
 च । मुकूये ॥ १२ ॥ क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये ॥ १३ ॥ स्फायी ओष्यायी वृ-
 द्धौ । स्फायते । परफायते । प्यायते ॥ लिङ्चङोश्च । ६ । १ । २९ ॥ लिटि यङि च
 णायः पीभायः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाचइति यण् ।
 णिणे । पिप्याते । पिप्यिरे ॥ दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्
 । ३ । १ । ६१ ॥ एभ्यश्चलेश्चिण्वा स्यादेकवचने तद्व्ये परे ॥ चिणोऽलुक् ।
 ६ । ४ । १०४ ॥ चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥ तायु
 मन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥
 वृत्त चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ वल वह संवरणे संचरणे च । ववले । ववले ॥ १९ ॥
 यत्त मत्त धारणे । मले । ममले ॥ २१ ॥ भल मह परिभाषणहिंसादानेषु । यमले ।
 यमले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥ कल अप्यके श-
 ब्दे । कहते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूर्णोभावइति च ॥ २५ ॥ तेष्ट देष्ट
 देवे । नितेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥ पेष्ट मेष्ट म्लेष्ट पेष्ट मेष्ट म्लेष्ट सेवने । परिनिवि-
 ष्य इति पञ्चम् । परिपेवते । सिपेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तजा-

७॥ ह्यं गतिकान्वयोः । जह्यं ॥ ८ ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेणु । अलति । आल । आल-
 तो लरान्तस्य । ७ । २ । २ ॥ ल्रेति लुप्तपष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ सौ तदन्तः-
 ङ्गस्यातोवृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीति निषेधस्यातोह्लादेरिति विकल-
 चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते । अलते इत्याद्यौ
 ९ ॥ विफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥
 ल श्मील स्मील क्ष्मील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालध्यादिः । वृत्तंणो
 न्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भोरोधनम् ॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनी-
 ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥ कूल आवर-
 ॥ १९ ॥ शूल रुजायां संघोषे च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षोनिष्कोषणम् ।
 चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥ पूल संघाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठा-
 म् ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ चुल भावकरणे । भावकर-
 मभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल विकसने ॥ २६ ॥ चिह्न शैथिल्ये भावकरणे च
 २७ ॥ तिल गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ तिह्लेत्येके ॥ तिह्लति ॥ २९ ॥ वेन वेन केन
 वेन ह्येन वेह चलने । पञ्च ऋदितः । पठोलोपधः ॥ ३५ ॥ पेन फेल शोच गतौ
 ३८ ॥ पेन इत्येके ॥ ३९ ॥ खल संचलने । चखाल । अखालीन् ॥ ४० ॥
 चल संचये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीम् ॥ ४३ ॥ पल गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ पल
 वेदारणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल आशुगमने । श्वाल । अश्वालीत् । श्वल्ल । अश्वलीन् ॥ ४५ ॥
 वेन चोर्कं गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ घोर्कं गतिचातुर्ये । भोरति
 ४९ ॥ त्सर छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ क्मर हृच्छने । क्मर
 ५१ ॥ अध यध मध चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनध्र । मा
 पयानधीन् । अद्भान्यरेफस्यातः समीपत्वाभावात् वृद्धिः ॥ ५५ ॥ छिबु निरसने । छि-
 ब्रुम्विति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयस्वरकारप्रकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठि-
 नुः । तिष्ठियुः । तिष्ठेव । तिष्ठियुः । तिष्ठियुः । हलि चोति दीर्घः । छीव्यात् ॥ ५९ ॥
 जे जये । अपमजनेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति ॥
 ६० ॥ ७ । ३ । ५७ ॥ जयनेः गन्धिज्जिमिप्तोयोभ्यामालातः परस कुर्व
 अजिगाय । जिग्यनुः । जिग्युः । जिग्यतिथ । जिगोथ । जिगाय । जिगाय ।
 जम शोच । जेता । जीयान् । अजीयीन् ॥ ५७ ॥ जीय प्राणधारणे । जि-
 ॥ ५९ ॥ जि, मीय मीय नीय शौच्ये । जिनीय । मिमीय । जिनीय । जिनीय ।
 ६४ ॥ उर्वी कुर्वी भुर्वी दुर्वी भुर्वी हितापः । उर्वी-
 ६९ ॥ क्रमः परस कुर्वी ॥ ६९ ॥ गुर्वी उगमने । गुर्वति । गुर्वी-
 दिति । प्राग्गति । प्रागति । गुर्वं परं मयं पूरणे ॥ ७५ ॥ क्वं भरने ॥ ७५ ॥

भर्वं हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्वं खर्वं गर्वं दर्वं ॥ ७८ ॥ अर्वं शर्वं पर्वं हिंसायाम् । आ-
 नर्वं । शर्वति । सर्वाति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार ॥ ८२ ॥
 विवि मिवि णिवि सेवने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरिल्लेके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् ।
 विन्वति । विविन्व ॥ ८६ ॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दि-
 न्वति ॥ धिन्विकृष्णघोर च । ३ । १ । ८० ॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्य-
 यश्च शक्तिपये । अतोलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रूपधगुणोऽन । उप्रत्ययस्य पित्तु
 गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ॥ लोपश्चास्त्वान्यतरस्यां म्वोः । ६ ।
 १४ । १०७ ॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः पर-
 गोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपित्तु परत्वद्गुणः । धिनोमि ॥ उतश्च
 रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥ असंयोगपूर्वोयः प्रत्ययोकारस्तद-
 नादङ्कारस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम ।
 जिन्वति । इत्यादि ॥ ९० ॥ रिवि रवि धवि गत्यार्थाः । रिष्यति । रष्यति । धन्वति
 ॥ ९३ ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवन् । अयं
 लादौ च ॥ ९४ ॥ भव वन्धने । भवति । भेवतुः । भेवुः । भमवीत् । भमावीत्
 ॥ ९६ ॥ भव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशध्वणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादी-
 न्प्रवाप्यादिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । भवति । भाव । भा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु
 णिशुद्धयोः । स्वरितेत् । धावति । धावते ॥ ९७ ॥ दधाव । दधावे ॥ अगोष्मान्ता
 आम्नेरदिनः ॥ धुक्ष धिक्ष सन्दीपनज्ञेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दि-
 क्षिते ॥ २ ॥ धक्ष धक्षणे । धक्षते । धक्षते ॥ ३ ॥ धिन्वति धिनोतिवन्ते । धिन्वते

॥ ३० ॥ ईह चेष्टान् । ईहांगके ॥ ३१ ॥ यदि यदि वृत्ती । एवं । वरी ।
 मंङ्गे ॥ ३३ ॥ अहि गयी । अहमे । आनेहे ॥ ३४ ॥ गर्ह गन्ह कुमान् ।
 गंहे । गगन्हे ॥ ३६ ॥ अहं गन्ह प्रागन्ते । ओष्ठगार्दी ॥ ३८ ॥ अहं गन्ह परि-
 गणहिमान्छात्रमेपु । दन्त्योष्ठगार्दी । केचिन्तु पूर्णगोदन्त्योष्ठगार्दिमान्गोष्ठगार्दि
 पादुः ॥ ४० ॥ सिह गयी । निद्रिहे ॥ ४१ ॥ येह जेह पाह प्रगते । भाजे द-
 न्योष्ठगार्दिः । अन्यः केचलोष्ठगार्दिः । उमारलोष्ठगार्दी इत्येकं । दन्त्योष्ठगार्दी
 इत्यपरे । जेहनिर्गन्तर्गोऽपि । यथाहे ॥ ४४ ॥ ट्राह निद्राक्षणे । निद्रो इत्येकं ॥ ४५ ॥
 फान् दीप्री । फफाशे ॥ ४६ ॥ ऊह विगर्के । ऊहांगके ॥ ४७ ॥ गाह विनोदने ।
 गाहते । जगाहे ॥ जगाहिपे । जगाधे । जगाहिदुं । जगाहिजे । जगादुं ॥ वो हे
 लोपः । ८ । ३ । १३ ॥ टप्य लोपः स्याद्दे परे । गाहिगा । गादा । गाहिपते ।
 पाक्ष्यते । गाहिपीष्ट । भगाहिष्ट । भगाट । अयाक्षताम् । अयाक्षत । भगादा ।
 अयादुम् । अयाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह गहणे । गहणे । जगृहं ॥ ऋदुगधेभ्यो निटः कित्तं
 गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ जगृहिपे । जगृक्षे । जगृदुं । गहिता । गदां । गहिपते ।
 घक्ष्यते । गहिपीष्ट । घृक्षीष्ट । लुकि । अगहिष्ट । इडभावे ॥ शाल इगुपयादनिः
 टः फसः । ३ । १ । ४५ ॥ इगुपधोपः शलन्तस्तस्मादनिटश्चनः कसादेशः स्यात् ।
 अपृक्षत ॥ कसस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥ अजादौ तद्धि कसस्य लोपः स्यात् ।
 अलोऽन्त्यस्य । अपृक्षाताम् । अपृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ झी
 फान्तिकरणे । घुपते । जुघुपे । केचिद्वपेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ * ॥ अपृक्षे
 त्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुपिर् अविशब्दने ।
 के । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोपति । जुघोप
 अघोपीत् ॥ १ ॥ अझू व्याप्ती ॥ अक्षोऽन्
 वा भुप्रत्ययः स्यात्कर्त्र्थे सार्धधातुके परे ।
 घन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आन

वक्ष रोषे । संघाते इत्येके ॥ ११ ॥ मृक्ष संघाते । अक्ष इत्येके ॥ १३ ॥ तक्ष त्व-
 ने । त्वचनं संवरणं त्वचोग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ सूक्ष्म आदरे ।
 सूक्ष्म । अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूक्ष्मणमित्यमरः ॥ १५ ॥
 तक्षि वासि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि प्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च
 ॥ २१ ॥ चूप पाने । चुचूप ॥ २२ ॥ तूप तुष्टौ ॥ २३ ॥ पूष शृष्टौ ॥ २४ ॥ मूप
 श्रे ॥ २५ ॥ लूप रूप भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूप प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । ताल-
 पोष्पारिः ॥ २८ ॥ यूप हिंसायाम् ॥ जूप च ॥ ३० ॥ भूप अलङ्कारे । भूपति ॥ ३१ ॥
 त वजायाम् । ऊर्पांचकार ॥ ३२ ॥ ईप उच्छे ॥ ३३ ॥ कप खप शिप जप झप
 ङप षप मप रप रिप हिंसार्थः । तृतीयपद्यौ तालव्योष्पादी । सप्तमोदन्लोष्ठपादिः ।
 काप । चलाप । शिशोप । शिशोपिथ । शेषा । वसः । अशिक्षत् । अशोक्षत् ।
 तपुः । अक्षपतुः । शेषतुः । ववपतुः । मेपतुः ॥ तीपसहलुभरुपरिपः ।
 ॥ २ । ४८ ॥ इच्छलादेः परस्य तादेरार्थधातुकत्वेद्वा स्यात् । रोपिता
 षा । रोपिष्यति । रेपिता । रेष्टा । रेपिष्यति ॥ ४३ ॥ भप भर्त्सने । इह भर्त्सने
 सवः । भपति । वभाप ॥ ४४ ॥ उप दाहे । ओपति ॥ उपविद्जागृभ्यो-
 न्यत्तरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥ पभ्योलिट्वाभ्या स्यात् । ओपांचकार । उवोप ।
 तपुः । उत्रोपिथ ॥ ४५ ॥ जिपु विपु मिपु सेचने । जिजेप । प्रादिनियमादिद् ।
 वेवेपिथ । विवेपिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥ पुप पुष्टौ । पोपति ।
 पोपिता । पोपिष्यति । अपोषीत् । अनिट्ठेपु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेद् । अतो न
 सः । अङ्घ्रिषी दैवादिकस्य ग्रहणात्त्राद् ॥ ४९ ॥ धिपु श्लिपु श्लुपु श्लुपु दाहे ।
 श्लेपति । श्लिष्येप । श्लेपिता । श्लेपति । श्लिष्येप । श्लेपिता । अयमपि सेद् । अ-
 नित्तु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैपटादयः । पत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्महणमित्यु-
 ष्यत् तात्त्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुषोप । पुष्टोप ॥ ५३ ॥ श्लुपु श्लुपु
 श्लुपु सेचने । श्लुपु सहने च । इतरौ हिंसासंज्ञेशानयोश्च । पर्यति । पर्यप । श्लुप्यात्
 ॥ ५६ ॥ श्लुपु संयर्षे ॥ ५७ ॥ श्लुपु अलीके ॥ ५८ ॥ नुस हस हस हस हस शब्दे ।
 नुसोप । अहास । अहास । ररास ॥ ६२ ॥ लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ षत्
 षत् । अपं न सार्वत्रिकः । लिट्पन्यतरस्सामित्यदेर्षस्तादेशविधानात् । ततश्च यत्र
 लिट् वचनं बालि तत्रैवास्व प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लटित्क-
 ष्यत्कि । अनिट्कारिकास्तु पाठोवलापार्थधातुके । वमरवि तु विशिष्योपादानम् ।
 षत् । पला ॥ सः स्यार्थधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥ सस्य तः स्यात्ताशानार्थ-
 षत्तुके । षत्सति । षत्सपु । षत्सत् । षत्सेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्वाम्रयोगः ॥
 श्लुपादिश्लुताद्युद्धितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥ इयन्विकरणगुणादेर्गुणादे-

र्दितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च शर्ष
 भाषणहिंसातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिष्ट पेष्ट गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥
 हसने । एदित्वाञ्च वृद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥ णिश्च समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणे
 ति ॥ ७१ ॥ मिश्च मश्च शब्दे रोपकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शव गतौ
 दन्त्योष्ठान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशवीत् ॥ ७४ ॥ श
 पुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ॥ ७५ ॥ श
 हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसददेत्येत्वं न । शशसतुः । शशसुः । श
 सिथ ॥ ७६ ॥ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसोपातुकः कूर
 मरः । शशंस । आशिथि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ चह परिकल्क
 कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ मह पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ रह
 गे ॥ ८० ॥ रहि गतौ । रंहति । रंघ्यात् ॥ ८१ ॥ दह दहि बृह वृहि वृदौ ।
 ति । ददर्ह । ददहतुः । दंहति । बर्हति । घृंहति । वृहि शब्दे च । घृंहितं करिणं
 तम् ॥ ८५ ॥ वृहिर् इत्येके । अवृहत् । अवर्हीत् ॥ ८६ ॥ तुहिर् दुहिर् उहिर् अ
 ने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत् । अदोहीत् । ओ
 द्वारिकास्वस्य दुहेर्महणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । माभवा
 हत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥ * ॥ अप कृपूर्यन्ता
 नुदात्तेतः ॥ शुत दीप्तौ । शोतते ॥ शुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ७।४।३ः
 अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिशुते । दिशुताते । शोतिता ॥ शुङ्गशोर्लु
 । १ । ३ । ९१ ॥ शुतादिभ्योलुङ्गः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽ
 अनुतत् । अशोतिष्ट ॥ १ ॥ श्विता यणं । श्वेतते । श्विश्विते । अश्वितत् । अश्वेति
 ॥ २ ॥ श्विमिदा श्वेहने । श्वेदते ॥ श्विदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥ मिदेरिगोपु
 स्वादिगमंशकञकारादौ । एश आदिशिष्याभावाज्जानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत्
 अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ श्विविदा श्वेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । श्वेदते । मिदिदे
 अश्विदत् । अश्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ श्विक्षिदा चेत्येके । अश्विदत् । अश्वेदिष्ट ॥ ५
 दथ दीप्तायमिद्रीनी च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचय् । अरुचिष्ट
 ॥ ६ ॥ पुट पग्विनने । पोठने । शृणुटे । अपुटत् । अपोठिष्ट ॥ ७ ॥ दृट दृष्ट
 प्रविशने । अदृटत् । अगोठिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ शुभ संचलने ॥ १२
 शम् शुभ दिग्मायाम् । आगोऽभावेऽपि । नभग्तामन्यके समे । मा भूवभन्यके सर्वे
 वि निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अनुभत् । अनोभिष्ट । इमी दिपाती क्पाती
 ॥ १४ ॥ शंसु श्वंसु शंसु अवयमने । श्वंसु गतौ च । भञ्जि नलोपः । अश्वगत्
 अश्वमिष्ट । आश्वमन्त्रिणां श्विमिधि श्वुकाद्यं । श्वंसु इत्यपि केषिणोः । ७

कृष्यायपव तालव्यान्तइत्यन्ये । भ्रशु भ्रंशु अभःपतनइति दिवादी ॥ १९ ॥ स-
 म्भु विश्वासे । अस्रमत् । अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः
 ॥ २० ॥ घृनु वर्तने । वर्तते । ववृते ॥ वृद्ध्यः स्यसनोः । १ । ३ । १९२ ॥ वृतादि-
 म्भः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सति च ॥ न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ६९ ॥ पभ्यः
 सकारादेशोर्ध्वानुकस्येण स्यात्तद्धानयोरभावे । वर्त्यति । वर्तिष्यते । अवृत्तम् । अव-
 र्तिष्ट । अववर्त्यत् । अववर्तिष्यत ॥ २१ ॥ वृधु वृद्धौ । वृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृति-
 वत् ॥ २३ ॥ स्यन्दू प्रचवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिष्वे ।
 सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्ध्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते उद्विहक्षणमन्तर-
 रूपि विकल्पं धाधित्वा चतुर्महणसामर्थ्यात् वृद्ध्यइति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्य-
 ते । स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । शुद्ध्योलुडीति परस्मैपदपक्षे अह् । नलोपः ।
 अस्यन् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस-
 स्त्रिणत् । अस्यन्त्स्यत ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥
 कृषः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य पोवा स्यात् । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते
 वा जन्म् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिव्यति पर्युदासान्मत्स्योदके
 अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कृषू-
 सापर्ये ॥ कृषो रो लः । ८ । २ । १८ ॥ कृष षः इति छेदः । कृषेति तुल्यपटी-
 कम् । तत्रावर्तते । कृषोपोरेफलस्य लः स्यात् । कृषेर्भकारस्यावपवोपोरः रेफ-
 कृषस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृषे । चकृषिषे । चकृप्से इत्यादि
 कल्पितम् ॥ लुटि च कृषः । १ । ३ । ९३ ॥ लुटि स्यसनोश्च कृषेः परस्मैपदं
 च स्यात् ॥ तासि च लः ॥ १ । ३ । ९३ ॥ लोः स्यात् कृषेः परस्मैपदार्थ-

शेषात्प्रादः । भग्न हलादिशेषेण निवृत्तिः । पित्र्ये ॥ २ ॥ प्रथमं प्रथमानं । ज्येष्ठं ॥ ३ ॥ प्रथमं पित्र्याणि । पश्ये ॥ ४ ॥ ऋतु मर्दने ॥ ५ ॥ गणद स्यादने । स्वरं विप्र-
 यणम् ॥ ६ ॥ शक्ति गतिदानयोः । मिर्यमामभ्यां दनुवात्नेऽपि विष्णुमुर्तिरिति सौ-
 विकलाः । अक्षयि । अक्षयि । क्षयं क्षयम् । क्षयं क्षयम् ॥ ७ ॥ नत गतिर्विक-
 गोः । गोऽयं वृद्धिदोष्यागोऽनुवात्ने पठितस्योद्देशे मिर्यमामभ्यां दनुवादः ॥ ८ ॥
 प्रथमं कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि कदि कदि वैकल्ये । वैकल्य इत्येकः । त्रयोऽयं नि-
 तारनि मन्दी । इति इति मामी । कदि कदी इदितौ । कद कदेनि चानिदिगति-
 मैत्रेयः । कदि कदि कदीनामाहानगोदनयोः परस्मैपदिपूतानां पुनरिह पाठो मिर्य-
 आत्मनेपदार्थः ॥ १२ ॥ मिर्यग गंधमे ॥ १३ ॥ घटादयः पिनः । पित्वाद् ॥
 स्यु यक्ष्यते * ॥ अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर गणे । ज्वरति । जन्वार ॥ १४ ॥
 गद सेचने । गदति । जगाद ॥ २ ॥ हेड येष्टने । हेड अनादर इत्यात्मनेपिपु-
 तः सपवोत्सृष्टानुषन्धोऽनुवाते अर्धविशेषे मिर्यमामभ्यां दनुवादः । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः
 प्रागेयानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादमामभ्यांत्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडति ।
 अहिडि । अहीडि । अनादरे तु । हेडयति ॥ ३ ॥ यट भट परिमाणे । यट वेत्ने
 भट भूताविति पठितयोः परिमाणे मिर्यमामभ्यां दनुवादः ॥ ५ ॥ नट वृत्तौ । इत्येव
 पूर्वमपि पठितं तत्रायं विवेकः । पूर्व पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः ।
 धाक्यार्थाभिनयोनाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः ।
 पदार्थाभिनयोनृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट वृत्ताविति पठ-
 न्ति । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिनां
 पदेशएव ॥ ६ ॥ ष्टक प्रतीघाते । स्वकति ॥ ७ ॥ चक वृत्तौ । वृत्तिप्रतीघातयोः पूर्व
 पठितस्य वृत्तिमात्रे मिर्यमामभ्यां दनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्पर-
 स्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदिस्वान्न वृद्धिः । अकखीन् ॥ ९ ॥ रगे शङ्खान् ॥
 ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे हगे पगे ष्टगे संवरणे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अ-
 स्यायमर्थइति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥
 अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १८ ॥ कण रण गतौ । चकाण । रराण ॥ २० ॥ ए-
 दाने च । शणगतावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ रूप क्रय क्रय हिंसायाः । ज-
 सूत्रे प्रापेति मिर्येऽपि वृद्धिर्निपात्यते । प्रापयति । मिर्यं तु विपात-
 दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि । अक्रथि । क्रथं क्रथम् । क्रथं क्रथम् ।
 २७ ॥ वन च । हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यु-
 धातुर्ननु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये क-
 तीत्यादि । प्रबनयति । अनुपसृष्टस्य तु मिर्यविकल्पोवक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वन शीनौ ।

षप्रत्ययार्थं पठिष्यमाणेष्वयं मित्र्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ हल हल च-
 लने । प्रहलयति । प्रमलयति ॥ ३२ ॥ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आ-
 ध्याने मित्र्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३३ ॥ दृ भये । दृ विदारणे
 इति क्रयादेरयं मित्र्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति । दरयति । भयादन्यत्र दारयति ।
 धालन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्धटादौ अल्मृदृत्वरेति सूत्रे च दृ इति
 रीर्षस्थाने ह्रस्वं पठन्ति तत्रेति माधवः ॥ ३४ ॥ नृ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानु-
 वादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥ आ पाके । औ इति कृतात्वस्य आ इत्यदादि-
 कस्य च सामान्येनानुकरणम् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । लक्षणप्रतिपदो-
 कयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अ्रपयति । विक्रेदयतीत्यर्थः । पाका-
 दन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । निशामनं
 बाहुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं
 तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिमित् । ज्ञप मिचेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं
 च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्यइति च । शृणु ।
 शधवमनेऽचाक्षुषज्ञाने मित्र्वामावात् । ज्ञापनमात्रे मित्र्वमिति मते तु ज्ञा नियोगइति
 गौणिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न
 ज्ञानुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखा-
 । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थइति
 गौ । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारणइति
 गौणिकस्य स्वार्थे गिजभावे मित्र्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वाद्गैरर्थे वृत्तिः । छदन्तं
 छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारय-
 प्रयुक्ते इत्यर्थः । स्वार्थे गिञि तु छादयति बलीभवति । प्राणीभवति । अपवारयति
 र्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वोन्मथने लडिः । लड विलास इति पठितस्य मित्र्वार्थोऽनुवादः ।
 जपनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन पठिततुरूपः । लडयति जिह्वाम् । कृतीयातल्युरूपो
 ष । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तस्यापारोलक्ष्यने । समाहारद्वन्द्वोऽयम् ।
 लडयति शयुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी ह्यंग्लेयन-
 शोः । ग्लेयनं दैन्यम् । दैवादिभ्यः मित्र्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । ह्यंग्लेयनि । ग्लेय-
 यति वेपथः । अन्यत्र मादयति । विस्तारिकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ।
 ध्वनयं मित्र्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अश्रद्धाशरमुद्धार-
 कर्त्तव्यः ॥ ४२ ॥ अग्र भोजः । इति यद्विस्वद्विगिध्वनिप्रतिशरणभेदि
 षात् । अग्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । इत् विशरणे । वत् संवरणे । खल संवदने ।
 षात् । अग्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । इत् विशरणे । वत् संवरणे । खल संवदने ।
 षात् । अग्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । इत् विशरणे । वत् संवरणे । खल संवदने ।

क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥ स्वन भवति
 ने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वनयति ॥ ५० ॥
 दादयोमितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनीजृप्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥ मित्त्वत्तु
 न । जृपिति पित्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् ॥ जृणातेस्तु जायति । केचित्तु जनी जृ णा
 ते पठित्वा णस्तु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ ज्वलहलमलनमाननु
 गौद्धा ॥ एषां मित्रं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु वि
 मित्र्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति । उन्नामयतीति । घनन्तात्करोती
 णौ । कथं संक्रामयतीति । मित्तां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविरागइत्यतोवेत्तु
 र्यं व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजोविश्रामयन् । राज्ञाम् । धूर्ता
 वश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ ग्लास्त्रावनुवमां च ॥ अनुपमार्थे
 त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ न कम्पविचमाम् ।
 मन्तत्वाप्राप्तं मित्र्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ ६५ ।
 मोदर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मित्र स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिने
 शमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्ति विसाराद्भद्रतोममेति । इत्
 गालोचनइति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् ॥ ६६ ।
 मोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्र स्यात् । आपामयति । श्रामयति ।
 थापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यमयति । श्राहणान्भोजयतीत्यर्थः । पर्यवति
 नेयमयमित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ स्फुरित्
 म्भ्यां च ॥ मित्रेलेव । अवस्रादयति । परिस्वादयति । अयावपरिभ्यति न्याम
 तारः । म्यामी तु न कर्माति नभमुत्तरधिसूड्यामननुषर्त्यं शम अदर्शने इति निच्छेत् ।
 मन्वपभियेषणे मित्र्वमाह । तन्मने पर्यवसितं नियमयमित्यादि सम्प्रयोगे । इत्यु
 य स्वदेशेदयादिपूर्वभ्येति नियमात्प्रस्वादायतीत्याह । तस्मान् सूत्रद्वये उदाहरणम्
 दाहणयोर्द्वयत्वात् । कथितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिनिरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥
 ण्य गनी ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् । निरोधात्पूर्वममी न पठितः । कणादितामो
 गुंशान् । कणां च मत्तानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥ एषां वा पर्याग्यातणौ
 णः किं चिदिति संदि धि च । केणुः । केणुः । केणिय । परकणुः । परकणुः ।
 वचयति ॥ वृत् ॥ ॥ पटादिः समप्रः ॥ कणेः प्रागेव वृद्धिर्ह । तन्मने कणापती
 पे ॥ ७० ॥ शत्रु ईर्षी । स्वस्तिन् । शत्रुनि शत्रने । रेजनुः शत्रनुः । रे
 शत्रुः । अन् इत्यनुवृत्तयति विधानमाम्प्रादात्तत्त्वम् ॥ ७१ ॥ दुभात् दुभात्
 दुम्पत् इति । अदुभातेः । आश्रनेति वाटः कणादिकार्थः । पूर्व पाठम् प्र
 दिशः शत्रुः । अथ हि शत्रुशत्रुत्वं कणादेरेव प्रथमम् । श्रेष्ठे । वचने ।

वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लाश्यते । भ्लेशे
 बभ्लाशे । द्वावर्षामौ तालव्यान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्यन ध्वन शब्दे । स्यमादयः
 स्यन्नाः परस्मैपदिनः । स्यमतुः । सस्यमतुः । अस्यर्मात् । स्येनतुः । सस्यनतुः । सस्यनु
 अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अविष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वैश्व स्यन इति पत्व
 पणारयो गताः ॥ * ॥ दध्वनतुः ॥ ३ ॥ यम एम अवैकल्पे । ससाम । तस्ताम ॥ ५ ॥ ज्वल दीर्घ
 अन्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ जल घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ टल टूल वैक
 ॥ १० ॥ स्थल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ गल गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३
 पल गतौ । पलति ॥ १४ ॥ बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बे
 ॥ १५ ॥ पुल महत्त्वे ॥ पोलति ॥ १६ ॥ कुल संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः
 बन्धुशब्देन तद्व्यापारोगृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल हल पल गतौ
 शशाल । जुहोत । पपात । पेततुः । पतिता ॥ पतः पुम् । ७ । ४ । १९ ॥ अ
 परे अपतत् । नेर्यदेति णत्वम् । प्रण्यपत्नम् ॥ २० ॥ कपे निष्पाके । कपति । क
 काप । अकपीत् ॥ २१ ॥ मपे गतौ । अपपीत् ॥ २२ ॥ मपे विलोढने । मेभतुः
 अमपीत् ॥ २३ ॥ दुवम उद्दिरणे । इहैव निपातनादत इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम
 ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपी न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यात्
 न टप् ॥ २४ ॥ भ्रमु चलने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्पति भ्रमति । भ्राम्यति
 ति तु दिवादेवैक्ष्यते ॥ वा जृभ्रमुन्नसाम् । ६ । ४ । १२४ ॥ एषामेत्वाभ्यासलो
 पी वा सः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः । अभ्रमीत् ॥ २५ ॥ क्षर संचलने
 अक्षरीत् ॥ २६ ॥ * ॥ अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ पह मर्षणे । परिनिविभ्यइति पत्व
 प् । परिपहते । सेहे । सहिता । तीपसहेति वा इद् । इडभावे ढत्वधत्वपुत्वढलोपाः ।
 सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥ अनपोरवर्णस्य ओत्स्याह्रलोपे सति ।
 सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥ सोढरूढस्य सहेः सस्य पत्वं न स्यात् । परिसोढा ।
 सिवादीनां याङ्घ्र्यवायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादी
 नां सस्य पोवा स्यादङ्घ्र्यवायेऽपि । पर्यपहत् । पर्यसहत् ॥ १ ॥ रमु व्रीडायाम् ।
 र्मे । रमिषे । रन्ता । रंसते । रंसीष्ट अरंस्त ॥ २ ॥ * ॥ अथ कसन्ताः परस्मैप
 दिनः ॥ यद् विशरणगवसादनेषु ॥ पाघाध्मास्थान्नादाण्डृश्यात्सिर्तिश-
 दसदां पियजिघ्रमतिष्ठमनयच्छपद्मर्च्यौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥
 पारिनां पिवादयः स्युरित्स्त्रिंशकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः ।
 सेदिय । ससत्य । ससा । सस्यति । लदित्वाद्ङ् । असदत् ॥ सदिरप्रतेः । निपीद-
 ति । न्यपीदत् ॥ सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ॥ सदेरभ्यासात्परस्य

पार्थ न स्यादिति । निपमाद । निपेदतुः ॥ १ ॥ शट् शानने । रिशार्शानाशमनम् ।
 श्रागनं तु विपगगगा निदिशने ॥ शट्तेः शितः । १ । ३ । ६० ॥ शिशाग्निष्वा-
 शामनेपरं साग् । शीयने । शशाद । शेटुः । शेशिष । शशात् । शशा । अशरत् ।
 २ ॥ पुश आत्ताने गेदने च । प्रोशति प्रोष्टा । श्नेः गमः । अशुसन् ॥ ३ ॥ कुच सं-
 पर्षेनकीटिल्यप्रतिष्टम्भविश्लेषनेषु । कोचति । कुकोच ॥ ४ ॥ युच अवगमने । बांषी ।
 घोषिता । घोषिष्यति ॥ ५ ॥ रुह धीजमम्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । करोह । रतो
 रोडा । रोक्ष्यति । अरुभ्रग ॥ ६ ॥ फम गगौ । अफार्मीत् । अफसीत् ॥ ७ ॥ वृत् ॥ ज्वत्-
 णः समाप्तः । अथ गूह्यन्त्याः स्वरितेतः ॥ द्विक अव्यक्ते शब्दे । द्विकति । द्विक
 १ ॥ अभु गतौ गानने च । अभति । अभते ॥ २ ॥ अनु इत्येके ॥ ३ ॥ अनि इत्येके ।
 द्याचृ याच्नायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेङ्क परिभाषणे । रेटति । रेटते ॥ १
 चते चदे याचने । चचात् । चंते । अचतीत् । चचाद् । चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥
 भृ पर्याप्तौ । पुप्रोष । पुप्रोषे ॥ ९ ॥ मिट् मेट् मेधाहिसनयोः । मिमेद । मिमेदे ।
 न्ताविमाविति स्वामी । मिमेष । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ मेष्टु सङ्गमे च । १
 ति । मिमेधे ॥ १२ ॥ णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे ॥ १
 श्चु मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते ॥ १६
 बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्वादङ् वा । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधि-
 दीपजनेति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र महणात् ॥ १७
 उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ वे-
 गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति वेणते । नान्तोऽप्ययम् ॥ १९ ॥ १
 नु अवधारणे । खनति । खनते ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्लित्यनङि
 ६ । ४ । ९८ ॥ एषामुपधायालोपः स्यादजादौकिति न त्वङि । चखन्तुः ॥ ये णि
 भाषा । ६ । ४ । ४३ ॥ खयात् ॥ खन्यात् ॥ २० ॥ चीष्ट आदानसंवरणयोः । णि
 चीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ चायृ पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत्
 २३ ॥ दाशु दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भेषु भये । गतावित्येके । भेषति
 भेषते ॥ २५ ॥ भेषु भ्लेषु गतौ ॥ २६ ॥ अस गतिदीत्यादानेषु । असाति । असते
 आस । आसे । अयं पान्तोऽपि ॥ २७ ॥ शश थाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं प्रपन्नम्
 सशति सशते ॥ २८ ॥ लप कान्तौ । वा भाशेति श्यन्या । लप्यति । लपति
 सेये ॥ २९ ॥ छप भक्षणे ॥ ३० ॥ छप हिसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे ॥ ३१ ॥
 क्षप आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्लक्ष भक्ष अदने ॥ ३४ ॥ भक्ष इति मैत्रेयः ।
 ३५ ॥ दाख दाने ॥ ३६ ॥ माहमाने ॥ ३७ ॥ गूह संवरणे ॥ ऊदुपधायाम् गौ
 णः । ६ । ४ । ८९ ॥ गूह उपधायाम् ऊदुपधायाम् ऊदुपधायाम् गौ
 णः । ६ । ४ । ८९ ॥ गूह उपधायाम् ऊदुपधायाम् ऊदुपधायाम् गौ

अरित्वादिद्वा । गूहिता । गोदा । गूहियति । घोक्षयति । गुहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् ।
 इभावे क्तः । अयुञ्जत् ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ ।
 ३ । ७३ ॥ एषां क्तस्य दुग्वा स्यादन्त्ये तङि । दत्वधत्वदुत्वढलोपरीषाः । अ-
 गुद् । अयुञ्जत् । क्त्वर्याचीत्यन्तलोपः । अयुञ्जत् । अयुञ्जन्तम् । अयुञ्जन्तम् । अगुहहि । अयु-
 ञ्जायिह । अयुञ्जामहि ॥ ३८ ॥ अयाजन्ताउभयपदिनः । शिञ् सेवायाम् । अयति ।
 अयने । शिञ्शियतुः । अयिता । शिञ्शिति चङ् । अशिञ्शियत् ॥ १ ॥ भृञ् भरणे ।
 परति । यभार । यभ्रतुः । यभर्ष । यभृव । यभृषे । भर्ता ॥ ऋद्धनोः स्वे । ७ । २
 । ७० ॥ ऋतोहन्तेश्च स्य इद् स्यात् । भरिष्यति ॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७
 । ४ । २८ ॥ शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतोरिङ्देशः स्यात् । रीङि प्रकृ-
 ते रिङ्भिविषामर्ष्यादीर्घान्त । श्रियात् ॥ उञ्च । १ । २ । १२ ॥ ऋवर्णोत्परी हला-
 दी लिङ् तद्वर्षः सिञ्चेत्येतौ कितौ सः । भृषीष्ट भृषीयास्ताम् । अभाषीत् । अभाषी-
 ष् । अभाषुः ॥ ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥ सिचोलीपः स्याज्झलि । अमृत ।
 अमृषाताम् । अमरिष्यत् ॥ २ ॥ ह्रस्व् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं
 च । जहर्ष । जह्रिय । जह्रिये । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ भृञ् धारणे । धरति । अधा-
 षीत् । अधृत् ॥ ४ ॥ णीञ् प्रापणे । निनयिष । निन्यिये ॥ ५ ॥ अधाजन्ताः परस्मै-
 पदिनः ॥ येद् पाने । धयति ॥ आदेच उपदेशोऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥ उप-
 देशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्थानं तु शिति ॥ आतऔ णलः । ७ । १ । ३४ ॥
 आदन्तादातोर्णलऔकारादेशः स्यात् । दधौ ॥ आतोलोपहृदि च । ६ । ४ ।
 ६४ ॥ अत्राधोरार्धधातुकयोः द्विदिटोः परयोरातोलोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाद्धोपे
 णामे द्विवचनेऽचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिष । दधाप ।
 दधिष । दधिम । धाता ॥ दा धा दधदाप् । १ । १ । २० ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो
 पुंसशाः सुदीप्तौ विना ॥ एलिङि । ६ । ४ । ६७ ॥ पुंसज्ञानं मास्थानीनां च एत्वं
 स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयास्तुः ॥ विभाषा घेद्दृच्योः
 । १ । १ । ४९ ॥ आभ्यां च्लेङ्ङा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चडीति द्वित्वम् ।
 अदधत् । अदधताम् ॥ विभाषा प्राघेदशाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥ पभ्यः
 भिषोदुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥ यमरमनमातां
 सक् च । ७ । २ । ७३ ॥ एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इद् स्यात्परस्मैपदेयु । अधा-
 षीत् । अधासिष्टाम् । अधासियुः ॥ १ ॥ ग्लै ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोधातुक्षयः ।
 ग्लायति । जग्लौ । जग्लिष । जग्लाय ॥ चान्वस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥
 पुषास्योदेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरातएत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत् ।
 ग्लेयाम् । अग्लायीत् । ग्लायति ॥ २ ॥ दौ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥

ॐ स्वप्ने ॥ ५ ॥ ॐ श्रुतौ ॥ ६ ॥ ॐ विन्तायाम् ॥ ७ ॥ ॐ शब्दे ॥ ८ ॥ ॐ
 शब्दसंघातयोः । स्थापति । पौरुषेणस्त्वापि मत्वे कृते रूपं तुल्यम् । पौरुषेण
 निष्ठयागति । अग्निष्टपपदित्यत्र पत्वम् ॥ १० ॥ ॐ सद्ने ॥ ११ ॥ ॐ नै वै संवे ।
 दायति । जज्ञौ । गसौ । माता । पुमाशेषत्र विभागा प्रागेदित्यत्र च स्वनेव प्रप
 न त्यस्य । तेन पत्यसिज्जुक्तौ न । मायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै नै शब्दे । ग्या
 त् । अगासीत् ॥ १६ ॥ शै श्रे पाके ॥ १८ ॥ वै ओवै शोभने । पायात् । अगासीत् । ग्या
 पुमाशेषतीत्यं तदपयादर्थात्तिलेत्वं गतिरुपेति सिज्जुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिक
 त्वात् ॥ २० ॥ ॐ येष्टने । स्तापति ॥ २१ ॥ ॐ येष्टने । शोभायां चेत्येके । ज्ञापति
 ॥ २२ ॥ दैप् शोभने । दायति । अयुत्वादेत्वसिज्जुक्तौ न । दायत् । अदासीत् ॥ २३ ॥
 पा पाने । पाप्राध्मेति पिप्रादेशः । तस्यादन्तल्याप्रापधागुणः । पिप्रति । पेयात् । अयात् ॥ २४ ॥
 प्रा गन्धोपादाने । मिप्रति । प्रायात् । प्रेयात् । अप्रासीत् । अप्रात् ॥ ३५ ॥ ॐ शब्दा
 मिसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ ॐ गतिनिवृत्तौ । तिप्रति । स्यादिष्वभ्यासेनेति पत्वम् । म
 धितश्रौ । उपसर्गादिति पत्वम् । अधिप्राता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ ॐ अभ्यासे । मनवि
 ॥ २८ ॥ दाण् दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ हु कौटिल्ये । हरति ॥
 ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥ ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स
 क्ति । किदर्भमपीदं परत्वाण्यल्पि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वर । जह
 रतुः । जह्वरुः । जह्वर्ष । हर्ता ॥ ऋदन्तोः स्ये ॥ हरिष्यति ॥ गुणोर्तिसंयोगयोः
 । ७ । ४ । २९ ॥ अतेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके ति
 च । हर्षात् । अहर्षात् । अहर्षात् ॥ ३० ॥ सृ शब्दोपतापयोः । स्वरतिसूतीति वेद
 सस्वरिष । सस्वर्ष । वमयोस्तु ॥ श्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥ अत्रिप्रका
 उगन्ताच्च परयोर्मित्कितोरिण्ण स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्ता
 तिपेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निपेधे प्राप्ते प्रादिनियमान्नित्यमिद् । सस्वरिष । स
 स्वरिम् । परत्वाट्ठनोरिति नित्यमिद् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारि
 ष्टाम् । अस्वार्षात् । अस्वार्षात् ॥ ३१ ॥ स्मृ विन्तायाम् ॥ ३२ ॥ ॐ संवरणे ॥
 ३३ ॥ सृ गतौ । प्रादित्वाच्चेद् । ससर्ष । ससृव । रिङ् । क्षियात् । असापीत् । असाष्टा
 म् ॥ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥ एभ्यश्चेरङ् स्यात्कर्तरी दुषि ।
 इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्सर्त्यती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्रातोरङ् ।
 शीप्रगतौ तु पाप्राध्मेति शिति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋ
 च्यति ॥ ऋच्छत्पृताम् । ७ । ४ । ११ ॥ तौदादिकर्कच्छेर्कधातोर्कतां च गुण
 स्यात्किटि । णत्ति प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥ इडत्पतिव्ययनी
 नाम् । ७ । १ । ६६ ॥ अद ऋ व्येष् एभ्यश्चलोनित्यमिद् स्यात् आरिष । अर्षा ।

गिर्यति । अर्यात् । आर्षात् । आर्षाम् ॥ ३५ ॥ गृ घृ सेवने । गरति । जगार ।
 गर्थ । जगिव । रिङ् । मियात् अगार्षात् ॥ ३७ ॥ घृ इङ्घने ॥ ३८ ॥ घृ गतौ ।
 शोष । सुसुव । सूयात् । णिञ्छीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुसुव-
 ॥ ३९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोष । सुपविष । सुपुविष ।
 सोना ॥ **स्तुसुधुञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥** पभ्यः सिचइद् स्यात्-
 रस्यैपरेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां भिञ्झां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे
 असौपीत् ॥ ४० ॥ श्रु श्रवणे ॥ श्रुचः शृ च । ३ । १ । ७४ ॥ ध्रुवः शृ इत्यादे-
 शः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । श्रोडित्वाद्वातोर्गुणोन् । शृणोति । शृणुतः ॥
ह्रमुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥ जुहोतेः श्रुप्रत्ययान्तसानेकाचोऽङ्गस्य
 वासयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङ्कोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि ।
 शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । शृश्रोष । शृश्रुव । शृणु । शृण्वानि शृणुयात् ।
 श्रूयात् । अश्रीपीत् ॥ ४१ ॥ ध्रु स्यैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥ दु दु
 गतौ । दुरोष । दुरदिव । दुरुविव । दुरोष । दुरुव । णिञ्छीति चङ् । अदुदुवत् ॥ ४४ ॥ जि
 के अभिभवे । अभिभवोऽन्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् ज-
 ति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अभ्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां
 तिमिति तङ् । पराजेरसोऽइत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥ अय ङीङन्ताङितः ॥ षिङ् ई-
 षडसने । स्मयते । सिम्मिये । सिम्मियिङ् । सिम्मियिङ्घ्वे ॥ १ ॥ गुह् अव्यक्ते श-
 ष्वे । गरते । जुगुवे ॥ २ ॥ गाह् गतौ । माते । गाते । गाते । इटपत्ये कृते वृद्धिः ।
 गे । लङ् इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाह्कुटादिसूत्रे इषादेशस्यै-
 व शाश्वमहणं न त्वस्य । तेनाङित्वाद्गुमास्थेतीत्वं न । अगास्त । अदातिकोऽप्यमि-
 ति हररसादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुह् घुह् उह् कुह् शब्दे । अन्ये तु उह्
 कुह् कुह् गुह् घुह् कुह् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । धार्णादाङ्गं
 कर्णानुवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओन्यते । ओपीष्ट । औष्ट । ष्यते । सु-
 कुने । सोना ॥ ७ ॥ घ्युह् ञ्युह् मुह् मुह् गतौ ॥ ११ ॥ कुह् इत्येके ॥ १२ ॥
 ष् ष् णिञ्छीत्ययोः । रेपणं हिंसा । रुह्वे । रवितासे ॥ १३ ॥ धृह् अवध्वंसने । धरते ।
 श्वे ॥ १४ ॥ मेह् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयने । नेगं-
 तिमि शत्वम् । तत्र घुमकृतिमाङ्किति पठित्वा कितोमाप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥
 देह् रत्तणे । दयने ॥ **दयतेर्दिङि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥** दिग्पादेशेन दिव्य-
 वाक्यमिच्छनारणि वृत्तिः । दिग्पे ॥ स्थाघ्वोरिच । १ । २ । १७ ॥ अनयोदि-
 त्तकः स्यात् सिच कित्त्वात् । अदित । अदिपाः । अदिपि ॥ १६ ॥ रयैह गतौ ।
 रयने । रिये ॥ १७ ॥ ळैह वृद्धौ । प्यापने । रिण्ये । प्याता ॥ १८ ॥ श्रेह वा-

लेने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मू
 पन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिड्ये । डयिता ॥ २२ ॥ मू
 ड्वनतरणयोः ॥ ऋत इडातोः । ७ । १ । १०० ॥ ऋदन्तस्य घातोरङ्गस्य इत्सात् ।
 इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन * ॥ तरति । ऋच्छत्युतामिति गुणः । तृकनेजे
 त्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥ वृतोवा । ७ । २ । ३८ ॥ वृङ् वृङ्भ्यामृदन्ताघटोरी-
 र्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिष । इति चेति दीर्घः ।
 तीर्यात् ॥ सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥ अत्र वृत इटोदीर्घो । अ-
 तारिष्टाम् ॥ २३ ॥ अघाष्टावनुदात्तेतः ॥ गुप गोपने ॥ १ ॥ तिज निशने ॥ २ ॥
 मान पूजायाम् ॥ ३ ॥ वध बन्धने ॥ गुप्तिज्जिकङ्गयः सन् । ३ । १ । ५ ॥ प्रा-
 न्वधदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥ सूत्रद्वयोकेभ्यः * ॥
 न् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । गुपेर्निन्दायाम् * ॥ तिजेः क्षमायाम् * ॥
 कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च * ॥ मानेर्निज्ञासायाम् * ॥
 यथेच्छित्तविकारे * ॥ दानेराज्जवे * ॥ शानेर्निशाने * ॥ सनाद्यन्तादि धातु-
 म् ॥ सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥ सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचोद्रे सोऽन्तरे-
 स्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्ना निन्दावर्षकापवानुत्तौ
 दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरे खननुपन्धकामुत्तराः ।
 अनुपन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तद् । धातोरित्यविहितत्वात्सोऽत्र क-
 र्भधानुक्तत्वम् । तेनेङ्गणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तिनिशने । पीक-
 गने । मष्मावः । शर्वम् । वीमत्सते ॥ ४ ॥ रभ रामसे । आरभने । आभे ।
 रष्ठा । रष्यते ॥ ५ ॥ डुळमप् प्राप्ती । लपते ॥ ६ ॥ स्वञ् परिष्यञ्चे ॥ वृङ्
 मञ्जस्यञ्चां प्रापि । ६ । ४ । २६ ॥ रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥ परां वृषी
 मञ्जोः । स्वमने । परिष्यमने । अग्निमन्त्रिदम्भिरयञ्जीनां लिटः । तित्वं वेति जा-
 क्तपान्नामम् ॥ देमनुः । मस्त्रम इति भाष्योदाहरणारेकदेशानुमत्ता इडात्प्राप्तिने ।
 मदेः पश्य लिटीति सूत्रे म्यञ्जैरुपसंख्यानम् * ॥ अतोऽभ्यागात्परस्य पर्यं न । परिष-
 भं । परिष्यञ्जे । मत्तभिने । मत्तञ्जिने । स्वञ्जा । स्वङ्ङयने । स्वमने । स्वङ्ङि ।
 स्वङ्ङ्यञ्जे । मत्तमिनादिनि पत्वम् । परिनिविध्यन्तु तिवादिनां वेति विकल्पाः । एतर्ष-
 मेषोःससोःसुनोःतीनेषु मिडे सुम्यञ्जोः परिनिर्वीत्यत्र पुनरुपादानम् । परीजङ् ।
 रपेन्वङ् ॥ ७ ॥ इर पुरीकोऽभवे । इदने । मदे । इता । इत्यने । इते । इती ।
 इ । अङ्ग ॥ अथ परमैरदिनः ॥ धिचिरा अन्तके मदे ॥ १ ॥ स्वङ्ङि ।
 एतेष्वयोः । मत्तञ्जि । मत्तञ्ज्य । मत्तञ्जा । मत्तञ्जयि । मत्तोः । मत्तञ्ज-
 मत्तञ्ज्यः । मत्तञ्ज्य । मत्तञ्ज्याम् । मत्तञ्ज्याम् । मत्तञ्ज्याम् ॥ ८ ॥

न्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥ पत्वं वा स्यात् । कृत्वेवेदम् । अनिष्ठायामिति
 पुरेस्तात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ॥ परेश्च । ८ । ६ । ७४ ॥
 बस्यत्वरस्य स्कन्देः सस्य षोवा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्क-
 न्ति । परिस्कन्दति । परिस्कन्नः । परिष्कण्णः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाभय-
 तथा बहिरङ्गत्वारणत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्व
 धातुरपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्व साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम्
 ॥ २ ॥ यम मैपुने । येमिथ । ययकथ । ययधा । यय्यति । अयाप्सीत् ॥३॥ णम प्रह्वत्वे
 ह्वत्वे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥४॥ गन्त् सृष्टृ गतौ ॥
 षुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥ एपां छः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम ।
 जगमुः । जगमुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता ॥ गमेरिद् परस्मैपदेषु । ७ । २ ।
 ७८ ॥ गमेः परस्य सकारादेरिद् स्यात् । गमिष्यति । लदित्वाद्दृ । अनडीति पर्यु-
 रासाश्लेषश्लोपः । अगमत् । सर्पति । सर्प ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यत-
 रस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥ उपदेशेऽनुदात्तोय ऋतुपधस्तस्याम्बा स्याज्जलादावकि-
 ति परे । सता । सर्ता । सप्यति । सपर्यति । असृपत् ॥ ६ ॥ यम उपरमे ॥ यच्छ-
 ति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तप सन्तापे । तप्ता ।
 अयाप्सीत् ॥ निसस्तपतायनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥ पः स्यात् । आसेवने
 षीनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यकथ ।
 तत्ता । अत्यासीत् ॥ ९ ॥ पञ्च सङ्गे । दंशसञ्जस्वजां शपीति नलोपः । सजति ।
 सञ्जा ॥ १० ॥ दृशित् प्रेक्षणे । पश्यति ॥ विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ ।
 १५ ॥ आभ्यां पल इडा ॥ सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिति । ६ । १ । ५८ ॥
 अनयोःप्रागपः स्याज्जलादावकिति । दद्रष्ट । ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् ।
 रित्वाद् वा ॥ ऋदृशोऽङ्ङि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥ ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः
 स्यात्कि । अदर्शत् । अदृभावे ॥ न दृशः । ३ । १ । ४८ ॥ दृशश्चलेः कसोत् ।
 अर्थासीत् ॥ ११ ॥ दंश दशने । दशन् दंष्ट्राव्यापारः । ष्टपोदरादित्वादनुनासिक-
 लोपः । अत एव निपातनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्वर्थम् । अर्धनिर्देशस्याभ्युनिकत्वान् ।
 दंशसञ्जेन नलोपः । दशति । ददर्शिथ । ददंष्ट्र । दंष्ट्रा । दक्ष्यति । दश्यात् । अदा-
 क्षीत् ॥ १२ ॥ कृप विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । क्रष्टा कर्षा । क्रक्ष्यति
 कर्षयति ॥ सृष्टासृष्टकृपतृपटपां च्लेः सिज्वा वाच्यः * ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् ।
 अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । पक्षे कसः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षत्
 ॥ १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदा-
 ष्यात् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेहा । मेक्ष्यति ।

अभिधात् ॥ १५ ॥ क्लिप्त निवामं गंगानगने च । निक्लिप्तमि । मंशानं प्राणं वि
 धिचिकित्मा तु मंदाग्रहणमरः । अग्नानुशासंश्चमाधिन्य निक्लिप्तमं इत्यारि च
 दुदाग्रहात् । निवामं तु केतपति ॥ १६ ॥ दान खण्डने । दान तेजने ॥ इति
 न्ताः स्वरितेताः । दीशामि । दीशामि । दीशामि । अर्षविशंसे मन् । अन्त्र
 मगति । दानपति ॥ २ ॥ दुपचप् पाके । पमि । पमने । पंविप । पक्प । पने
 पत्ता । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ पन ममवाये । सचति । सनने ॥ ४ ॥ मज मेवात् ।
 मभाज । भेजनुः । भेजुः । भेजिप । यमक्य । मत्ता । मक्ष्यति । मक्षते । म-
 भाक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ रञ्ज गमे । नजोपः । रजति । रजने । अराक्षीत् । अ-
 रञ्ज ॥ ६ ॥ शप आक्रोशे । आक्रोशाधिकृद्दानुष्यानम् । शशाप । शोपे । अशाक्षीत् । अ-
 अशप्त ॥ ७ ॥ त्विप दीप्तौ । त्वेपति । त्वेपने । तिल्विपे । त्वेक्ष्यति । त्विर्क्षाष्ट । अन्वित्त ।
 अन्विक्षाताम् ॥ ८ ॥ गज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु ॥ गजति । गजने ॥ लिट्
 भ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥ वाच्यादीनां प्रह्लादीनां चाभ्यासस्य संस-
 रणं स्यादिति । इपाज ॥ चचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥ वनि-
 स्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादित्त्वम् ॥ ईजनुः । ईजुः ।
 इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्ट । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥
 ॥ ९ ॥ दुयप् धीजसन्ताने । धीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि ।
 केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उष्यात् । वप्तीष्ट । प्रण्यवाप्तीन् । अवन ।
 ॥ १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ ॥ सहिवहोरोदवर्णस ॥ उवोद । उवे ।
 वोदा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोदाम् । अवाक्षुः । अवोद । अवसाताम् । अवस्त ।
 अवोदाः । अवोदुम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ॥ शासि-
 वसिधसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥ इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊपुः ।
 ऊपुः । उवसिथ । उवस्य । वस्ता ॥ सस्यार्धधातुके । ७ । ४ । ९ ॥ सस्य षः
 स्यात्सादावार्धधातुके वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेम्-
 न्नुसन्ताने । वयति । वयते ॥ वेज्रोवयिः । २ । ४ । ४१ ॥ वा स्यादिति । एष-
 उच्चारणार्थः । उवाय ॥ अहिज्यावयिष्पधिवष्टिविचतिवृक्षतिपृच्छतिपृ-
 ज्वतीनां ङिति च । ६ । १ । १६ ॥ एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् । इति प्रकारस्य
 प्राप्ते ॥ लिटि वयोयः । ६ । १ । ३८ ॥ वयोयस्य संप्रसारणं न स्यादिति । ऊपुः ।
 ऊपुः ॥ वक्ष्यास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ॥ वयोयस्य योवा स्यात्किति
 लिटि । ऊपुः । ऊपुः । वयेस्तासावभावात्पलि नित्यमिद् । उवयिथ । स्थानिवज्जने
 भित्वात्तद् । ऊपे । ऊपे । यथादेशभावे ॥ वेष्मः । ६ । १ । ४० ॥ वेष्मो न सं-
 सारणं स्यादिति । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववाथ । ववे । याता । ऊपुः ।

ामीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्येब् संवरणे । व्ययति ॥ ज्व्योलिटि । ६।१।४६ ॥
 शेषभावं न स्यादिति । वृद्धिः । परमपि ह्लादिःशेषं वाधित्वा यस्य संप्रसारणम् ।
 उभेपांप्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां प्रह्यादीनां चानुष्टुप्चैव सिद्धे किं तेन ।
 विव्याप । विव्यतुः । विव्युः । इडसतीति नित्यमिड् । विव्यपिथ । विव्याप । विव्ये ।
 व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ हेब् स्पर्धायां शब्दे
 ष ॥ अभ्यस्तस्य च । ६।१।३३ ॥ अभ्यस्तीमधिष्यतोहेबः संप्रसारणं स्या-
 द् । ततोद्वित्वम् । जुहाव । जुहवतुः । जुह्वुः । जुहोष । जुह्विष । जुह्वे । हा-
 ता । हेयात् । हासीष्ट ॥ लिपिसिचिह्वश्च । ३।१।५३ ॥ एभ्यश्चेरह् स्या-
 द् ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३।१।५४ ॥ आतोऽलोपः । अहन् । अ-
 ह्याम् । अहन् । अहन्त । अहास्त ॥ १५ ॥ अप द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ यद् व्यचायां
 शानि । अच्छ यदति । उवाद । उवदतुः । उवदिष । वदिता । उवात् । यद्प्रजेति
 वृद्धिः । अवादीन् ॥ १ ॥ दुभोश्चि गतिवृद्धयोः । श्यति ॥ चिभाषा श्वेः । ६।
 १।३० ॥ श्यतेः संप्रसारणं वा स्यादिति यकि च । शुद्याव । शुद्यवतुः । श्यतेति-
 त्वाभ्यामलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्यभ्यासस्वेति संप्रसारणं न । शिक्षाय । शिक्षियतुः ।
 श्येता । श्येत् । श्यात् । जूलम्बित्यह् वा ॥ श्यतेरः । ७।४।१८ ॥ श-
 यतेरिकारस्य अकारः स्यादकि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा
 श्येतीति चह् । श्यह् । अशिक्षियन् । श्यन्तेति न वृद्धिः । अश्वयीत् ॥ २ ॥
 ११ ॥ पञ्चादयोवृत्ताः । भ्यादिरूपाकृतिगणः । तेन सुदुम्पतीत्यादिसंमहः ॥ * ॥

॥ इति भ्वादयः ॥

क्त्वेरीयह् । ३।१।२९ ॥ कृत्विः सौत्रस्तम्भादीयह् स्वात्स्वार्थे । जुगुप्साया-
 मं चातुीनि बहवः । कृपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । कृतीपत्ते । कृती-
 षन्ते । आर्षेधातुकविधक्षायां तु । आयादयभार्षेधातुकेः पेनीयश्भावे शेषात्कर्त्तरीति
 तत्त्वेरदम् । भानर्त्त । आर्त्तियति । आतीन् ॥ १ ॥ अद् भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ॥
 अद्भ्रूतिभ्यः श्रापः । २।४।७२ ॥ दुह् स्यात् । भनि । भत्तः । अदन्ति ॥
 लिट्यन्यतरस्याम् । २।४।४० ॥ अदोपम्ब वा स्यादिति । जपाम । यमहने-
 कृपाणांत्तः । तस्य चविधिं प्रति स्थानियद्भावनिषेधाद्भक्त्यत्वंम् । जामिपरीति यद्-
 ष् । जप्तुः । जप्तुः । पसलासायभावात्पति नित्यमिड् । जपयिष । आद् । आरतुः ।
 जप्तरीति नित्यमिड् । आदिष । असा । अल्पति ॥ हुड्जल्भ्योहेर्धिः । ६।४।
 १० ॥ होङ्ङन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अटि । असात् । अहति ॥ अद्ः सर्वे-
 सात् । ७।३।१०० ॥ अद्ः परस्तात्कृत्कारेधातुकत्वात्साम्यः स्वासर्वमेतेन ।
 अद् । असात् । आरत् । आरः । आसात् । आत । आरत् । आट् । आट् ।

अघात् । अघाताम् । अघुः । अघास्ताम् । अघासुः ॥ लुङ्सनोर्धस्त्व् । २ । ४ । ३७ ॥ अदोषस्त्व् स्यात् लुङि सनि च । लदित्वादङ् । अवसत् ॥ २ ॥ हन विना-
 त्योः । प्रणिहन्ति ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलो-
 पो झलि कृति । ६ । ४ । ३७ ॥ अनुनासिकेति लुप्तपटीकं वनतीवरेषां विशेष-
 णम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्ताञ्जलादौ कृति परे । यमि रमि क-
 मि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनुः क्षणु क्षिणु ऋणु वृणु षु-
 मनु तनोत्यादयः । हतः । प्रन्ति ॥ चमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥ उपसर्गस्थासि-
 चात्परस्य हन्तेर्नस्य णोवा स्याद्धमयोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्र-
 हण्वः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ अभ्यासाच्च । ७ । ३ ।
 ५५ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । हन्ता । कर्त्तव्यो-
 रितीद् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । प्रन्तु ॥ हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥ हो परे ।
 आभीषतया जस्यासिद्धत्वाद्देर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अ-
 हताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥ आर्धधातुके । २ । ४ । ३६ ॥ इत्यधिकृत ॥ हनो-
 वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥ यथादेशोऽस्त्वः ।
 आर्धधातुकरिति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतोलोपः । वण्णात् ।
 वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्णात् ।
 अवर्थात् ॥ ३ ॥ अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अप्रीतो । द्वेषि । द्विष्टे । द्वेषा-
 द्वेष्यति । द्वेष्यते । द्वेष्यु । द्विषात् । द्विषु । द्वेषाणि । द्वेषे । द्वेषावहे । अद्वेष ॥
 द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥ लङोस्तेर्भुस्या स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषन् ।
 द्विषीत् । द्विषीष्ट । अद्विष्यत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोसि । दुग्धे ।
 धुसे । धुष्ये । दोग्धु । दुग्धि । दोग्धानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोग्हे । अधोक् । अधोरण-
 अनुग्ध्वम् । अधुक्ष्व । अधुक्षत । सुग्या दुहेति लुक्प्रक्षे तपात्पूर्ववहिषु लङुरीत् ॥
 ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ लिह भास्वास्ते । लेडि । लीडः । लिहन्ति ।
 लेसि । लीडे । लिसे । लीडे । लेडु । लीडि । लेहानि । अलेद् । अलिहन् ।
 अलिहताम् । अलीद् । अलिहावहि ॥ ४ ॥ वक्षिद् व्यक्तार्थां वाचि । अणं दर्शनेऽपि ।
 वक्षान् अनुदात्तोपदेशः । विषतणः प्रणयम् । नुम् नु न । अन्तेरितानि व्याख्या-
 त्तर्थाद्यादि सिद्धयति । वष्टे । वक्षानि ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत ॥ वक्षिद् वक्ष-
 ष् । २ । ४ । ५४ ॥ या लिङि । २ । ४ । ६५ ॥ अत्र माये लृशारितगमादेशः ।
 अलिहन्तान्दे चाम् वीयेति लिङम् । मित्वात्परमम् । वक्षी । वक्ष्ये । वक्ष्यते ।
 वक्ष्ये । वषो द्विर्वापा इति नु न । वष्यतामिद्धत्वात् । वष्यते । वष्यात् । वष्यातः ।

क्वासति । क्वासते । कशासति । कशासते । अचष्ट । चर्शति । क्वायात् । कशायात् ।
 क्वायात् ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥ एभ्यश्चेरह् । अ-
 क्वात् । अक्वात् । अक्शासीत् । अक्शासत् ॥ वर्जने ख्शाभ् नेष्टः * ॥ समचक्षिष्टेत्यादि
 ॥ ५ ॥ अप पृष्यन्ताभनुदात्ततः ॥ ईर गतौ कम्पने च । ईरौ । ईरांचके । ईताम् । ई-
 च्चम् । ईच्यम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड स्तुतौ । ईष्टे ॥ ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥ ई-
 षजनोर्ध्वं च । ७ । २ । ७८ ॥ ईशीङ्जनां सेध्वेश्चयोः सार्वधातुकयोरिद् स्या-
 त् । योगविभागोवैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिष्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान् । ई-
 षिष्व । ईडिष्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्डम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये ।
 ई । ईशिषे । ईशिष्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आसे ॥ दयायासन्न ॥ अघांच-
 के । भास्व । आध्यम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ आडः शासु इच्छायाम् । आशाले ॥
 आशासाने । आहूर्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्मह इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ प-
 ष आण्डारने । वसे । वस्ते । वष्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥ कसि गतिशासनयोः ।
 कसे । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कसे । कालज्यान्तोऽप्यनिदिन् । कष्टे ।
 कशाते । कशे । कड्डे ॥ ७ ॥ णिसि चुम्पने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आमरण-
 षाल्नु तानव्यान्तइति षप्रथम ॥ ८ ॥ णिजि दादौ । निक्ते । निक्षे । निक्षिमा
 ॥ ९ ॥ णिजि अन्त्यके शब्दे । णिङ्के ॥ १० ॥ णिजि षणौ । संपर्चने इत्येके । उभयप्रे-
 षणे । अवप्रे इत्यपरे । अन्त्यके शब्दे इतीतरे । णिङ्के ॥ ११ ॥ षृजीत्येकं । षृ-
 ष्ते ॥ १२ ॥ षृजी वर्जने । दन्त्योऽप्यादिः । ईदिन् । षृके । षृजाते । षृक्षे । इदिदि-
 ष्ये । षृङ्के ॥ १३ ॥ षृषी संपर्चने । षृके ॥ १४ ॥ षृष् प्राणिवर्धयिमांचने ।
 षृषे । षृष्वे । मोता । सविता । भूसुयोरिति गुणनिर्णयः । सुयै । सविरीष्ट । अतः-
 षिष्व । अमोष्ट ॥ १५ ॥ शीह् स्वप्ने ॥ शीडः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४
 । १ ॥ शिजि चेतस्सारवादः । शोते । शयाते ॥ शीडोऽम् । ७ । १ । ६ ॥
 शीडः परस सादेश्वातोऽङ्गमः स्यात् । शोते । शोषे । शोष्ये । शोषे । शोषहे ।
 शिष्वे । शपिता । अशपिष्ट ॥ १६ ॥ * ॥ अथ सौत्तलाः परमैरदिनः । इत्तुम्-
 ल्लरी ॥ पु विभजेऽभिभजे च ॥ उत्तोर्यृद्धिर्लुकि हृत्ति । ७ । ३ । ८९ ॥
 शिष्वे इत्तरस्य हृदिः स्वात्पिणि हत्तरी सार्वधातुके न स्वप्नस्वरप । पीपि । पुनः ।
 शिष्वे । पुपात् । पपिता । पुपात् । इह उगोऽहृदिर्न । भाष्ये षिष्व इत्तु इत्तु षि-
 ष्वे ष्वात्तान्तात् । विशेषविहितेन चिह्नं नित्यम् बाधात् । पुपात् । आर्षार्थ-
 ॥ १७ ॥ क शब्दे ॥ तुक्स्तुदाभ्यमः सार्वधातुके । ७ । ३ । ९५ ॥ कन्ः परम्
 कन्ः इत्तरस्य हृदोऽपि इत्तु स्यात् । भाष्यसम्येन्दोऽनुवृत्तिर्भाष्ये पुनः सार्व-
 धातुकेऽपि इत्तु स्यात् । इत्तुः । इति । इत्तुः । इत्तुः । इत्तुः । इत्तुः । इत्तुः । इत्तुः ।

तिष्ठः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि रूपात् । विध्यादौ तु रूपात् ।
 यात् । अरायीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रोधानुर्गतिवृद्धिर्हिसाप्त ।
 तुङ्विकरणइति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तौता । तोष्यति ॥
 णु स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ दुश्रु शब्दे । क्षौति । क्षयिता ॥ ५ ॥ क्षु ते
 क्षणौति । क्षणयिता ॥ ६ ॥ ण्यु प्रस्रवणे । क्षौति । सुष्णाव । क्षयिता ।
 ॥७॥ ऊर्णुन् आच्छादने ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥ वा वृद्धिः स
 लादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णवन्ति । ऊर्णुते । ऊ
 ते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ॥ न न्द्राः संयोगादयः । ६ ।
 ३ ॥ अचः पराः संयोगादयोनदराद्विनं भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । गत्वस्पर्शा
 त्वात् । पूर्वत्रासिद्धीपमद्विर्वचनइति त्वनित्यम् । उभौ साभ्याससेति लिङ्गात् । ऊर्णु
 ऊर्णुनवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥ विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ॥ इडादिप्रत्ययोत्ता
 स्यात् । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णुविता । ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्ण
 ऊर्णवै ॥ गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ ॥ ऊर्णोतिर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ सिचि स
 धातुके । वृद्धयपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न ।
 पिन्नेति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुविपीष्ट । ऊर्णुविपीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्ट
 ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥ इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्या
 पक्षे गुणः । और्णुवीत् । और्णुविष्टम् ॥ और्णुविष्टुः । और्णुवीत् ॥ ८ ॥ शु अभिगम
 यौति । शोता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्रययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौपीत् ॥ १
 कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ टुम् स्तुतौ । सौति । सवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते
 यीते । स्तुत्तुभूभ्य इतीद् । अस्त्वीत् । प्राक्सितादिति पाठम् । अभ्यष्टौ । सिषाति
 वा । पर्यष्टौ पर्यस्तौ ॥ १२ ॥ म्रुन् व्यक्तायां धानि ॥ घृयः पश्चानामादित अ
 हो घृयः । ३ । ४ । ८४ ॥ मुयोलटः परस्मैपदानामादितः पश्चानां गलादयः पर वा
 मुयश्चाहादेशः । आकार उच्चारणार्थः । आह । आहनुः । आह्रुः ॥ आह्रुथः । ८५ ॥ ३
 इति परे । घर्त्तम् । भाष्य । आह्रुथुः ॥ घृयईद् । ७ । ३ । ९३ ॥ म्रुः पर
 ह्यादेशः सित ईद् स्यात् । आणेल्यप्र स्थानिषडावाज्यानोऽणं श्लीति पत्वविधानात् प्र
 ति । प्रवीति । म्रुः । म्रुयन्ति । म्रुते । आर्षधातुकाधिकारे ॥ म्रुयोयधिः । ९ । ४
 ८३ ॥ उवाच । उचनुः । उचुः । उचविष । उचयथ । उचं । यता । प्रवीत् । म्रु
 त । इति विज्ञेयविद्यादीन्त । प्रवाणि । प्रवै । म्रुयात् । उचयात् । अस्यतिवर्तीः प
 यन् उम् । ७ । ४ । ९० ॥ अचि परे । अयोचन । अयोचन ॥ १३ ॥ ०
 अथ शास्त्रज्ञाः चार्थेनिरितः । इह स्वल्पमेवरी ॥ इण गणौ । णि । इणः ॥ इणो
 यत् । ६ । ४ । ८१ ॥ अत्रादौ ण्येने परे । इयथाऽपवात् । णि । इयात् ॥ इ

र्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः ।
 ईतुः । इयथिथ । इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥ एतेर्लिङि । ७४ ।
 २४ ॥ उपसर्गात्वरस्य इणोऽणोह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभ-
 यत् आभये नान्सादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समीयादिति प्रयो-
 गस्तु भौवादिकस्य ॥ इणोगालुङि । २ । ४ । ५१ ॥ गातिस्तेति सिचोलुक् ।
 अगन् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ इक् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अर्घते । अर्धा-
 गते । अर्धायते ॥ गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥ इडोगाङ् स्याद्विटि । लाव-
 स्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते ।
 अष्ये । गुणयादेशयोः कृतपोहपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वा-
 द्गणान्तर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशज्ञ भवति । अर्घ्येत । परत्वा-
 दियक् । तत्ताद् । वृद्धिः । अर्घ्येयाताम् । अर्घ्येयि । अर्घ्येवहि । अर्धीयात् । अर्धी-
 यीषाताम् । अर्धीयीष्यम् । अर्धीयीष । अध्येपीष्ट ॥ विभाषा लुहलृङोः । २ ।
 ४ । ५० ॥ इडोगाङ् वा स्यात् ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङित् । १ । २ । १ ॥
 गाङ्देशालुटादिभ्यश्च परेऽङ्णितः प्रत्ययाङ्कितः स्युः ॥ घुमास्यागापाजहा-
 निसां हृत्ति । ६ । ४ । ६६ ॥ एवामातर्हस्यादलादौ ऋत्वार्यधातुके । अध्य-
 गीष्ट । अर्घ्येष्ट । अध्ययीष्यत् । अर्घ्येष्यत् ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः ।
 अर्धार्णोदयेशामिति लिङ्गात् । अन्यथाहीगर्धेत्येव ब्रूयात् ॥ इण्वदिकरति वक्तव्यम्
 ॥ * ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्म-
 ते गण् । तथा च भट्टिः । ससीतयोर्राघवयोरधीवभिति ॥ ३ ॥ वी गतिव्याभिप्रजन-
 कान्यसनत्वारनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । विय-
 ण्ति । वेपि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अविषन् । अडागमे सत्यनेकाच्-
 तावपिनि केचित् । अव्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रदिलप्यते । एति । ईतः ।
 एन्ति । ईयात् । ऐयीत् ॥ ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यानः । यान्ति ॥
 लृङ्कः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ । आदन्तात्वरस्य लङोऽनेर्जुम् वा
 कान् । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । यायासाम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः ।
 क्वणं सूचनम् ॥ ७ ॥ भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ ण्या शौचे ॥ ९ ॥ भा पाके ॥ १० ॥
 हा घुसायां गतौ ॥ ११ ॥ प्ता भक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । रायासाम् । अग-
 ण्त् ॥ १३ ॥ रा दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥
 ग् मन्त्रे । प्रणिदाति । प्रनिदानि । दायासाम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ क्वा प्रकथने ।
 क्वा मातृवातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः क्वाच्चे इति वार्तिकं तन्मन्त्रं चेह निङ्गम् ।
 क्वाच्चे इति वार्तिकं तन्मन्त्रं चेह निङ्गम् ।

धनयोगोऽपिः स्तान् द्विगि मांसायुके । इगिद्वि । अनेकात्प्राप्तम् । शीघ्र-
 वाय । भाव औ लज इत्यत्र औद्योगे मित्रे भेदागवितानं इगिद्विगोऽपिः इति
 भयन्तांम् । भयन्त्र ज्ञाकारासौनेके । इगिद्वि । इगिद्विगुणितम् । पयु र्द्वि
 इगिद्विगि मसिमूलमेव ॥ इगिद्विगोऽपिःपायुके गितिते भावोऽपिः ॥ १ ॥ इति च ।
 गति शुद्धि लुद्धि च ॥ इगिद्विग । अगिद्विग । अगिद्विगाम् । अगिद्विगुः । इति-
 द्विगाम् । इगिद्विगाम् । अगिद्विगाम् । इगिद्विगाम् ॥ २ ॥ पकाम् इति ।
 हाय भय् । पकागति । पकागाम्पकाय । वि भेति मन्ताः । विनन्तांके ।
 पकादि । पकापीयेन माणम् ॥ तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥ पदान्तस्य सप्त
 षः स्यामिति म स्तः । अयकात् । अयकार् । अयकासुः ॥ सिपि घातांत्वा
 । ८ । २ । ७४ ॥ पदान्तस्य भावाः सप्त रुः स्यात् । पञ्चे दः । अयकाः । अयकात्
 ॥ ३ ॥ शास् अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ शास् इददृहलोः । ६ । ४ । ३४ ॥ शास्
 उभाया इत्यादि इत्यादी द्विगि च । शामियमीति षः । शिष्टः । शामिनि । शाम-
 मणुः । शास् । शिष्टम् । शिष्टम् । शामणु ॥ शा ही । ६ । ४ । ३६ ॥ शास्तेः
 शादेशः स्यादौ परे । तस्यापीयत्वेनासिद्धत्वादेर्षिः । शाधि । अशान् । अशिष्टान् ।
 अशासुः । अशान् । अशाः । शिष्टान् । मर्निशास्तीत्यङ् । अशिष्टान् । अशासिष्टान्
 ॥ ४ ॥ दीधीह् दीप्तिदेवनयोः । पतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः । दीधीने । पते-
 कान्चरति यण् । दीध्याते ॥ दीध्याते ॥ दीध्याते ॥ दीधीवेद्योः । ७ । ४ । ५३ ॥ पतयोरस्तस्य
 लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं याधित्वा नित्यत्वाद्द्वेरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवे-
 वीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीह् वेविना तुल्ये ।
 वीगतीत्यनेन तुल्येऽपि वर्ततइत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ यत् सस्ति
 स्वप्ने । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति
 सलोपस्यासिद्धत्वादतोहेरिति लुक् । असत् । असत्ताम् । असः । असत् । सस्यात् ।
 असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ सन्ति । सन्तः । संसन्ति । घट्टनां समवाये ह्योः
 संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावान् । संस्ति । संस्तः । संसन्ति । इत्येके ।
 ॥ २ ॥ वश् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । वष्टः । वश्नन्ति । वक्षि । वष्टः । उश्-
 तुः । वशिता । वष्टु । वष्टात् । वष्टि । अवद् । औष्टाम् । औशान् । उश्याताम् ।
 उश्याताम् ॥ ३ ॥ चर्करीतं च ॥ पङ्क्तुगन्तमदादौ बोध्यम् । हुक् अपनयने । हुते ।
 जुहुवे । हुवीत । ह्योपीष्ट । अह्योष्ट ॥ ४ ॥ * ॥

॥ इत्यदादयः ॥

ह् दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च
 क्षेपे आपारे ह्विषश्चेति स्वभावात्प्रभ्यते । इत्यत्रत्वारः परस्मैपदिनः ॥ जुहोत्यादिभ्यः

इलुः । २ । ४ । ७५ ॥ शंपः इलुः स्यात् ॥ श्लौ । ६ । १ । १० ॥ धातोर्लुः सः ।
 जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्वात् । हुभुयोरिति यण् । जुहति ॥ भीहीभृहुवां
 इलुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥ एभ्योलिट्याम्बा स्यादामि श्राविव कार्य च । जुहवांच-
 कार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेधिः । जुहुधि । आटि परत्वाद्-
 गः । जुह्वानि । परत्वाज्जुसि चेति गुणः । अजुह्वुः । जुहुयात् । हुयात् । अहौषी-
 त् ॥ १ ॥ विभी भये । विभेति ॥ भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥ इ-
 कारः स्याद्बलादौ किति सार्वधातुके । विभितः । विभीतः । विभ्यति । विभयांचकार ।
 विमत्य । भेता ॥ २ ॥ द्वी लज्जायाम् ॥ जिह्वेति । जिह्वीतः । जिह्वियति । जिह्वियांच-
 कार । जिह्वाय ॥ ३ ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥ अर्तिपिपत्यांश्च । ७ । ४ । ७७ ॥
 अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥
 अङ्गाव्यवौष्ठ्यपूर्वयोः क्तान्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणघृद्धी परत्वादिमं धाधेते । पिप-
 त् । डत्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूतः । पिपुरति । पपार । किति
 लिटि ऋच्छत्युतामिति गुणे प्राप्ते ॥ ऋट्प्रां ह्रस्वोच्चा । ७ । ४ । १२ ॥ एयां
 किति लिटि ह्रस्वोच्चा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता ।
 परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्ठा-
 त् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । विपर्ति । विप्रतः । विप्रति । विप्रयात् । आशिषि ।
 मियात् । अपार्षात् । पाणिनीयमते तु । तं रोदसी पिप्रतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम्
 ॥ ४ ॥ कुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ भृञ्आमित् । ७ । ४ । ७५ ॥ भृञ् माह् ओ-
 हाह् एयां ऋणाणामभ्यासस्य इत्यात् श्लौ । विभर्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे ।
 रुक्वजात्वाद् द्वित्वे । विभरामास । वभार । वमर्थे । वभृव । विभृहि विभराणि ।
 अविभः । अविभृताम् । अविभरुः । विभृयात् । अ्रियात् । भृयीष्ट । अभार्षात् । अमृ-
 व ॥ ५ ॥ माह् माने शब्दे च ॥ ई ह्रस्वयोः । ३ । ४ । ११३ ॥ आभ्यस्तयोरान्त
 ईत्यान्सार्वधातुके किति हलि न तु धुसंज्ञकस्य । मिमीते । आभ्यस्तयोरित्यालोपः ।
 मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त ॥ ६ ॥ ओहाह् गती ॥ जिहीते जिहाते । जिहृते ।
 जहे । हाता । हासते ॥ ७ ॥ ओहाह् त्यागे ॥ परस्मैपदी । जहाति ॥ जहातेश्च
 । ६ । ४ । ११६ ॥ इत्याद्वा हलादौ किति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः ।
 जहांतः । जहति ॥ आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥ जहातेर्हौ परे आ स्यात् चा-
 मिरीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहृः ॥ लोपोयि । ६ । ४
 । ११८ ॥ जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जघात् । घलिङ् । हेयात् । अहामी-
 त् ॥ ८ ॥ जुदान् दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददी । ध्वमोगिति
 क्त्वाभ्यामलोपो । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । ददात् । देयात् । अदान् ।

अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ दुधाब् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिरु-
 ति ॥ दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥ द्विरुक्तस्य क्षयन्तस्य धाप्रोत्रशोभम् स्त-
 थयोः स्वोश्च परतः । यचनसामर्थ्यादालोपोन स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुनस्तु
 पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । धत्ते । धत्से ।
 धध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ * ॥ अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषण-
 योः ॥ णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥ णिज्विज्विधामभ्यासस्य
 गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेकुनेनिधि ॥
 नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥ लघूपधगुणोन स्यात् ।
 नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् ।
 अनैक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवेक्ते । विवेजिप । अत्र
 विज इडिति ङित्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र महणात् । णिजिविजी रुधादावपि ॥
 ॥ २ ॥ विप्ल व्याप्तौ । वेवेष्टि वेवेष्टे । लदित्वादङ् । अविपत् । तङ्कि वसः । अत्रासौ
 वसस्याचीति अङोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥ अथ आगणान्ताः
 परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्तयोः । जिघर्म्यङि हविषा घृतेन ॥ भृत्रामिन् ।
 बहुलं छन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ हृ प्रसह्यकरणे । अयं सुबोअभिजिहति होमाद् ॥
 ॥ २ ॥ ऋ सृ गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अतिपिपल्लोश्चेतीत्वविधानादयं भाषा-
 मपि । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । इयति । इयूतः । इय्रति । आर । आरतुः । इ-
 च्यतीति नित्यमिद् । आरिष । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयूताम् । ऐयहः ।
 ईयूयान् । अर्यात् । आरत् । ससाति ॥ ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्तयोः । बभस्ति । घसिमनो-
 हलीत्युपधालोपः । श्लोश्लीति सलोपः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ कि ज्ञाने । पि-
 फेति ॥ ६ ॥ तुर खरणे । तुतोति । तुतूर्तः । तुतुरति ॥ ७ ॥ धिय शब्दे । रिधेष्टि ।
 दिधिष्टः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने ।
 जजन्ति ॥ जनसनखनां सन्श्लोः । ६ । ४ । ४२ ॥ पपामाकारोऽन्तादेशः
 स्याच्छ्लोः मनि श्लोः द्विति च । जजातः । जजति । जजंसि । जजान । जज-
 न्यात् । जजायान् । जन्यात् । जायात् ॥ १० ॥ गा स्तुती । देवादिगाणि सप्तयुः ।
 जिगीतः । जिगीति ॥ ११ ॥

॥ इति शुद्धोत्पादयः ॥

॥ दिवु श्रीहृदिजिगीताप्यवहाणुतिगुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । मृगन्ताः पर
 श्वैरदिनः ॥ दिवादिभ्यः झ्यन् । ३ । १ । ६५ ॥ नापोऽणवारः । इति वेति दी-
 र्घः । दीर्घनि । रिदेव । देविता । देरिजति । दीर्यन् । अदीर्यन् । रीर्येत् । री-
 र्यन् । अदीर्यन् । अदीर्यन् ॥ १ ॥ पिबु लम्बुमलाने । परिर्थाप्यति । परिर्थाप्येत् ।

यपेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥ शिवु गतिशोपणयोः ॥ ३ ॥ छिवु निरसने । केचिदि-
 मिं न पठन्ति ॥ ४ ॥ ष्णसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुष्णोस
 । ५ ॥ ष्णसु निरसने । ऋस्यति । सत्तास ॥ ६ ॥ ऋसु ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्य-
 । चक्रास ॥ ७ ॥ व्युप दाहे । वुव्योप ॥ ८ ॥ भुप च ॥ ९ ॥ नृती गात्रविक्षेपे ।
 ह्यति । ननर्न ॥ सेऽसिचि कृतचृतद्धृदत्दन्तः । ७ । ३ । ५७ ॥ एभ्यः
 रस्य सिञ्जिमन्नस्य सादेरार्थधानुकसेद्वा स्यात् । नार्तिप्यति । नत्स्यति । नृत्येत् ।
 ह्यान् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ त्रसी उद्वेगे । वा ध्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति ।
 त्रसनुः । तत्रसनुः ॥ ११ ॥ कुथ पूर्तीभावे । पूर्तीभावोदौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ
 हिसायाम् ॥ १३ ॥ गुथ परिवेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥
 गुप विकसनं । पुप्प्यति । पुपुप्य ॥ १६ ॥ तिम् छिम छीम् आर्द्राभावे । तिम्प्यति ।
 तिम्प्यति । सीम्प्यति ॥ १९ ॥ व्रीड चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति ॥ २० ॥ इप
 गौ । इप्यति ॥ २१ ॥ पृह पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सद्यति । सुद्यति ॥ २३ ॥
 जृषू वयोहानौ । जीर्षीति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत् । जी-
 र्णीत् । जृसाभिष्वस्यद्वा । ऋटशोऽङि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् । क्षीर्यति ।
 अजरतुः । असारान् ॥ २५ ॥ पूड्प्राणिप्रसवे । सूयते । सुपुवे । स्वरतिसूतीति वि-
 कर्त्तं वाथित्वा श्युकः कितिाति निपेथे प्राप्ते प्रादिनियमात्रिलमिद् । सुषुविपे । सुषु-
 विवहे । सांता । सविता ॥ २६ ॥ दूङ् परित्तापे । दूयते ॥ २७ ॥ दीङ् क्षये । दीयते ॥
 दीङोयुद्धचि क्ति । ६ । ४ । ६३ ॥ दीङ् परसाजादेः द्वितार्थधानुकस
 पुर स्यात् । कुम्पुटावुवह्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ * ॥ दिदीये ॥ मीनातिमिनोति-
 दीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥ एषामात्यं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येष्मिन्मिन्ते ।
 दाता । दास्यते । अदास्य । अदास्थाः ॥ २८ ॥ ङीङ् विहायसा गतौ । ङीयते । डिङ्घ्ये
 ॥ २९ ॥ धीङ् आधारे । धीयते । दिष्ये । ध्येता ॥ ३० ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिंसाय
 प्राणविषागे । मीयते ॥ ३१ ॥ रीङ् श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ लीङ् श्लेषणे ॥ वि-
 नाया लीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥ लीयतेरिति यका निर्देशोन तु श्यना । लीली-
 मोरत्वं वा स्वादेज्जिवपये ल्यपि च । लेता । लाता । लेप्यते । लास्यते । एज्जिवपये कि-
 प् । लीयते । लिष्ये ॥ ३३ ॥ व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विप्रिये ॥ स्वादय भोदि-
 नः ॥ तत्कर्त्तं तु निष्ठानत्वम् ॥ धीङ् पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ माङ् माने । मायते ।
 म्ये ॥ ३६ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयांचक्रे ॥ ३७ ॥ व्रीङ् व्रीती । तत्कर्मकः । व्री-
 णे । विप्रिये ॥ ३८ ॥ अथ परस्मैपदिनञ्चत्वारः ॥ शो तनूकरणे ॥ ओतः
 श्यति । ७ । ३ । ७१ ॥ लोपः स्यात् श्यति । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । दाशौ ।
 श्युः । श्याता । शास्यति । विभाषा प्राथेदिति सिचोवा लुक् । लुगभावे यमरमेती-

द्वाकौ । अजान । अजानाम् । अशः । अशार्मिन् । अशामिदाम् ॥ १ ॥ छां छने ।
 छपति ॥ २ ॥ गोऽन्यकर्मणि । छपि । छमी । छमिन्मपि । अशान्त् । अशान्त् ॥
 ॥ ३ ॥ दो अपगणदने । छपि । दरी । प्रमिसाया । देवाय । अदा ॥ ४ ॥ अपाब्दे-
 पदिनः पअदश ॥ तनी प्रादुर्भावे ॥ जाजनोर्जा । ७ । ३ । ७२ ॥ अनतोर्तोदशः
 ग्वादिश्रिति । जागने । जगं । जजाने । जशिरे । जनिना । जनिष्यते । दीपजनेने वा
 धिष् ॥ जनिषध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥ अनगोरुभावात्पृदिने स्वादिशि ष्ठिति
 कृति च । अजनि । अजनिष् ॥ १ ॥ दीर्घा दीर्घी । दीप्यते । दिदीते । मदीति । अ-
 दीपिष् ॥ २ ॥ पूर्वा भाष्यायने । गृयंते । अगृयि । अगृयिष् ॥ ३ ॥ गृयि गतिवत्-
 हिमनयोः । गृयंते । गुगृये ॥ ४ ॥ पूर्वा गृयि हिंसागत्योः । गृयंते । गुगृये । गृयंते ।
 गुगृये ॥ ६ ॥ गृयि गृयि हिंसाययोदान्त्योः ॥ ८ ॥ शर्ग हिंसात्मन्मनयोः ॥ ९ ॥
 चूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्यं वा । अयं भागुरैश्वर्यं वा सत्स्वयनौ लभते । अन्यदा तु
 द्रष्टव्यकरणः परस्मैपदात्पर्यः । केचिद्यु याप्रहणं पृथुभातो गजवयवमिच्छन्ति । तप्यते ।
 तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्यामेन पाटान्तरम् । शुनद्यामा नियुनः कल्पमानः ॥ ११ ॥
 पृतु वरणे । पृत्यते । पक्षान्तरे वापृत्यते । ततोवापृत्यमाना मा गमशान्तां न्यविसर्तते
 भट्टिः ॥ १२ ॥ क्रिश उपाये । क्रिश्यते । क्रेशिता ॥ १३ ॥ काष्ट दीर्घी । काश्यते ॥
 ॥ १४ ॥ वाष्ट शब्दे । वाश्यते । वयाशे ॥ १५ ॥ अथ पक्ष स्वरिततः । मृप निविसर्त-
 याम् । मृप्यति । मृप्यते । ममर्ष । ममृषे ॥ १ ॥ शुचिर् पूर्तीभावे । पूर्तीभावः द्वेदः ।
 शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष् ॥ २ ॥
 णह बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद् । नेहिष । नेहे । नदा । नन्त्यति ।
 अनात्सीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति ।
 शप्यते ॥ ५ ॥ अथैकादशानुदात्ततः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत् । प-
 स्तीष् ॥ चिष् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥ पदभ्रलेधिष् स्वात्तशब्दे परे । प्रण्य-
 दि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥ खिद दैन्ये । खिद्यते । खिदिदे । खेत्ता । अ-
 खिस्त ॥ २ ॥ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बु-
 धुषे । बोद्धा । भोत्सते । भुत्सीष् । अबोधि । अबुद् । अमुत्साताम् ॥ ४ ॥ बुध
 संप्रहारे । बुध्यते । युयुषे । योद्धा । अयुद् । कथं बुध्यतीति बुधमिच्छतीति क्वच् ।
 अनुदात्तेस्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥
 अण प्राणने । अप्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोऽयमिलेके ॥ ८ ॥
 मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
 अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ रज्ज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरति-
 ररुणांशुभिर्भैः । मसृजिये । लषा । रक्षयते । निहृसिचाविति कित्त्वात्त गुणोनात्पम् ।

सृष्टीष्ट । असृष्ट । असृष्टाताम् ॥ ११ ॥ लिश्र अस्तीभावे । लिश्यते । लेष्टा । ले-
 श्यते । लिशीष्ट । अलिश्रत । अलिश्राताम् ॥ १२ ॥ अपागणान्ताः परस्मैपदिनः ।
 गणोऽकर्मकाद्वावेव । एवकारोभिन्नक्रमः । राघोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरण-
 माह । शृदाविति । यन्मद्यमपराध्यति । दृह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । दृह्यन्त-
 मित्यर्थः । राव्यलोदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्य-
 र्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराथ । रराधतुः । रराधि-
 थ । राघो हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वा-
 योगान् । गदा । रास्वति । अयं स्वादिश्रुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यथ ताडने । ग्रहियेति
 संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याथ । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । व्य-
 ल्यति । रिष्येत् । विष्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ पुप पुष्टौ । पुष्यति । पुपोप । पु-
 पोपिप । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुपादीत्यङ् । अपुपत् ॥ ३ ॥ श्रुप श्रोपणे । अश्रुपत् ॥
 ४ ॥ तुप प्रीनौ ॥ ५ ॥ हुप वैकृत्ये ॥ ६ ॥ श्लिप आलिङ्गने । श्लिप्यति । श्लिष्येत् ।
 श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥ श्लिष्यः । ३ । १ । ४६ ॥ अस्मात्परस्यानिटश्लेः कसः स्यात् ।
 पुपायहोऽपवादोन तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥ आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥
 श्लिष्येत्श्लेरालिङ्गन एव कस्तोनान्यथ । योगविभागसामर्थ्याच्छ्लेः इगुपधादित्यस्याप्य-
 यंनियमः । आश्लिष्यत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गनएवेति किम् । समश्लिपज्जतु काष्ठम् ।
 अह । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु कसः । एकवचने चि-
 ष् । अश्लेपि । अश्लिज्ञाताम् । अश्लिषन् । अश्लिष्ठाः । अश्लिष्टुम् ॥ ७ ॥ शक वि-
 भाषितोऽमर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते । हरिं द्रष्टुं भक्तः ।
 शशक्त । श्लेकिय । शशकथ । श्लेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अ-
 शक । संदोऽपमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकास्तु ल्यदित्यटितः । शकिता । शकिष्यति ॥
 ८ ॥ विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्तुतावित्यर्थः । अयं व्रीदिति न्यासकारादयः । नेति
 इरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥ श्रुथ प्रो-
 धे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ श्रुथ बुभुक्तायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । सं-
 पन्नादिक्रिचन्तात्कारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीत् ॥ ११ ॥
 श्रुथ शौचे । श्रुष्यति । श्रुषोष । शोद्धा ॥ १२ ॥ विधु संराद्धौ । ऊदिलाठः प्रामा-
 दिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ रथ हिंसासंराद्धपोः । संरा-
 धित्तिपतिः । रथति । रथिजभोरर्वाति नुम् । ररन्थतुः ॥ रथादिभ्यश्च । ७ । २ ।
 ४६ ॥ रथ नश् तृप् एप् दृह् मुह् ण्युह् णिह् पथ्योवलात्कार्थधानुकस्य वेद्
 स्यात् । ररन्धिथ । ररद्ध । ररन्धिथ । रेध्व ॥ नेट्यलिटि रथेः । ७ । १ ?

१ श्लिष आलिङ्गने इति सूत्रं किञ्चय दिधा पठितम् ।

६२॥ लिङ्गजं इति रधेर्नुञ्ज स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अहि नु
 म् । अनदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश्च अदर्शने । नदयति । ननात् ।
 नेशतुः । नेशिष्य ॥ मस्त्विज्जशोर्द्वालि । ७ । १ । ६० ॥ नुम् स्यात् । ननंत् ।
 नेशिव । नेध । नेशिम । नेशम् । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नह्वपति । नश्येत् ।
 नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ नशोः पान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥ णत्वं न स्यात् ।
 प्रनंष्टा । अन्तमहर्णं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनह्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ कृत्वा
 प्रीणने । प्रीणनं वृत्तिस्तरपणं च । नामिंस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भाः ।
 इत्युभयत्र दर्शनात् । तत्रर्षिष्य । तत्रर्ष्य । तत्रर्ष्य । तर्षिता तर्षी । त्रत्ता । कुशवृत्तः
 सृष्टेति सिञ्चा । अताप्सीत् । अतर्षीत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ ट्प इति
 मोहनयोः । मोहनं गर्वः । ट्प्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥
 द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः । दुरोद्य । दुरोढ । दुरोहिप ।
 द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । द्रोक्ष्यति । द्रव्यत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अतृ-
 त् ॥ १८ ॥ मुह वैचित्ये वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिष्य । मुमोष्य । मुमोह ।
 मुग्धा । मुढा । मुहिता । मुहिष्यति । मुक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ णुह षी-
 णे । सुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिष्य । सुष्णोष्य । सुष्णोढ । सुष्णुहिष्य । सुष्णु-
 षोहिता । षोग्धा । षोढा । षोहिष्यति । षोक्ष्यति । अशुहत् ॥ २० ॥ णिह प्रीणौ । णि-
 ह्यति । सिष्णोह ॥ शृत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः ॥
 २१ ॥ शमु उपशमे ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥ शमादीनामित-
 र्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिष्य । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ तमु कर्तु-
 याम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ दमु उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य ।
 तेन मकर्मकोऽयम् । न तु शमियदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥ अमु तपति तेषु वा
 म्यति । अधमत् ॥ ४ ॥ अमु अनयस्थाने । या धाशेति श्यन्त्या । तत्र कृते शमाप-
 ष्टानामिति दीर्घः । धाम्यति लुङ्गणम् । अधमत् । शेषं ध्यादियत् ॥ ५ ॥ शम् त-
 ने । शाम्यति । चक्षमिष्य । चक्षन्थ । चक्षमिय । चक्षन्थ । चक्षमिम । चक्षन्थ । शामि-
 ता । शान्ता । अयमपिन् । ध्यादिन्तु पिन् । अयिन्तः क्ष्याम्यतेः शान्तिः शान्तिः
 शामनेः शमा ॥ ६ ॥ क्रमु ग्लानौ । क्राम्यति । क्रामति । शरीर श्यन्त्यति विभु-
 शिष्येत् इति सिद्धे शमादिषाटोपिमुण्यः । अह् । अक्रमत् ॥ ७ ॥ मरी इ-
 अण्यः शान्ति । अमदम् । शमादयोऽष्टौ गणाः ॥ ८ ॥ अणु शेषणे । अण्यति । अ-
 मन् शान्तता ॥ अण्यतेऽण्युक् । ७ । ४ । १७ ॥ अहि णे । आण्यत् । अण्यत् ।
 अण्यत् । १५ सिद्धे अत्यपिण्यति कर्षणं कर्षणम् । अह् कृत्वा गार्ग्यलुङ्गादिभि र्द-
 ण्यतेः । १६ ॥ वसु प्रप्रे ॥ वसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

यसश्च । ३ । १ । ७२ ॥ द्यन्वा स्यात् । यसति । यसति । संयसति । संयसति ।
 अनुसर्गात्मिकम् । प्रयसति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपज्ञये ॥
 दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु क्षम्भे । वस्यति । व-
 वास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । यशादिरयमिति मते तु । येसतुः । वेसुः
 ॥ ६ ॥ व्युप विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्धभेदेन स्वर्ध्व पुनः पठ्यते । अब्युपत् ।
 ओष्ठपादिर्दन्त्यान्तोऽयम् । व्युसतीदन्त्ये । अयकारो धुस इत्यपरे ॥ ७ ॥ सुप दाहे ।
 अयुपत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपादेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥
 विस्र मेरणे । विस्यति । अविसत् ॥ ९ ॥ कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ वुस
 वसने ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥ मसी परिणामे परिणामोविकारः । समी
 रसने ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥ उच समवाये । उच्यति । उवोच । ऊच-
 तुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥ भ्रशु भ्रंशु अधःपतने । वभर्श । अभृशत् । अनिदिता-
 मिति लोपः । भ्रशयति अभ्रशत् ॥ २७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥
 वृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥ वितृषा विपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ ।
 शशरी भौवादिकाद्विशेषः ॥ २१ ॥ रुप रिय हिंसायाम् । तीपसहेति वेद् । रोपि-
 ता । रोषा । रेपिता । रेषा ॥ २३ ॥ डिप क्षेपे ॥ २४ ॥ कुप क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप
 ग्राह्यत्वे ॥ २६ ॥ पुषु रुषु लुषु विमोहने । गुष्यति । रुष्यति । लुष्यति लोपि-
 ता । लुष्यतिः सेट् । अनिङ्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ २९ ॥
 तुभ गार्थे । गार्थ्यमाकाङ्क्षा । तीपसहेति वेद् । लोभिता । लोब्धा । लोभ्यति ।
 लुभन् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरबृत्कृतत्वाद्धोमतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ सं-
 चरने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ भण तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयोद्युतादौ त्रयादौ च
 क्यन्ते तेषां युतादिवाद्ङ् सिद्धः । त्रयादित्वात्क्षे सिञ्ज्भत्वैव । इह पाठस्तु श्यन-
 र्थः ॥ ३३ ॥ क्रिद् आर्द्राभावे । क्रियति । विक्रेदिष । चिक्रेत्थ । विक्रिदिव । चिक्रिद् ।
 विक्रिदिष । चिक्रिष्य । क्रेदिता ॥ क्रेत्ता ॥ ३४ ॥ विमिदा । क्रेहने । मिदेगुणः । मेघ-
 नि । अमिदत् । युतादिपाटादेवामिदत् । अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदौदिति
 माभूदिति । युतादिभ्योवाहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः ॥ ३५ ॥ विक्षिवा क्रेहन-
 मोचनयोः ॥ ३६ ॥ क्रथु वृद्धौ । आनर्थे । आर्थत् ॥ ३७ ॥ गृथु अभिकाङ्क्षायाम् ।
 अगृथन् ॥ २८ ॥ वृत् ॥ पुषादयोदिवादपश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमे-
 व वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिचदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धि-
 त्वाद् ॥

॥ इति दिवादयः ॥

पुष् अभिपवे । अभिपवः क्षपनं पीडनं ज्ञानं सुगसंभानं च । तत्र ज्ञानेऽकर्मकः ॥

स्वादिभ्यः धुः । ३ । १ । ७३ ॥ सानोति । सानुतः । सानुतांगिति । सानु-
 न्ति । सान्यः । सानुवः । सान्वहे । सानुहे । सगाव । सगवं । गांवा । सनु । सन्व-
 नि । सगवै । सनुगाव । सगान् । सनुसभूष्य इतीद् । भगार्त्वात् । भगोष्ट । अभिपुर्ण-
 गि । अभ्यगुणात् । अभिसुगाव ॥ सुनोतिः स्यसनाः । ८ । ३ । ११७ ॥ सं सति
 च परे सचः गोन स्यात् । विमोच्यति ॥ १ ॥ विम् न्यने । सिनोति । सिनिनोति ।
 सिपाय । सिप्ये । संग्वा ॥ २ ॥ शिञ् निज्ञाने । सान्ज्यादिः । शेना ॥ ३ ॥ दुर्वि-
 प्रक्षेपणे । मीनानिमिनोतीत्यान्वम् । ममी । ममिथ । ममाप । मिन्ये । मागा । मी-
 त् । मासीष्ट । अमार्त्वात् । अमासिष्टाम् । अमान् ॥ ४ ॥ विम् नयने । प्रणिचिनो-
 ति ॥ विभापा चः । ७ । ३ । ५८ ॥ अभ्यामात्परस्य विभः कुत्वं वा स्यान्वति
 लिटि च । प्रणिचिकाय । निचाय । चिक्ये । चिन्ये । अचैर्षत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥
 सृष् आच्छादने । सृणोति । सृणुने । गुणोतीति गुणः । सृषात् ॥ ऋनञ्
 संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥ ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्गसिचोरिद्वा स्यात्तडि ।
 सरिपीष्ट । सृपीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुने ।
 चकार । चकर्ष । चक्रे । क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्षात् । अकृत ॥ ७ ॥ वृञ् वरणे ॥
 धभूधाततन्धजगृभ्मवचर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥ एषां वंदे इहभक्तौ
 निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिष । ववृव । ववृवहे । वरिता । वरीता ॥ लिङ्
 सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥ वृहृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्गसिचोरि-
 द्वा स्यात्तडि ॥ न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥ वृतो लिङ्गदोदीर्घोन् स्यात् । वी-
 षीष्ट । वृपीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धूञ् कम्पने । धु-
 नोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोप्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स-
 रतिसूतीति वेद् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्युक इति निषेधं बाधित्वा प्रादि-
 नियमान्नित्यमिद् । दुधुविथ । सुसुधूञ्भ्य इति नित्यमिद् । अधावीत् । अधविष्ट ।
 अधोष्ट ॥ १० ॥ अथ परस्मैपदिनः । दुदु उपतापे । दुनोति ॥ १ ॥ हि गनी वृदौ
 च ॥ हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः
 स्यात् । प्रहिणोति ॥ हेरचडि । ७ । ३ । ५६ ॥ अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कु-
 लं स्यान्न तु चडि । जिघाय ॥ २ ॥ पृ प्रीतौ ॥ पृणोति । पर्ता ॥ ३ ॥ सृ प्रीतिः
 पालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । सृणोति । पसार
 ॥ ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसाहत्याहुः ॥ ५ ॥ आ-
 ष्याप्तौ । आप्नोति । आप्नतः । आप्नवन्ति । आप्नवः । आप्ना । आप्नहि । लदित्वा-
 ष् । आपत् ॥ ६ ॥ शकृ शक्तौ ॥ अशकत् ॥ ७ ॥ राध साध संसिद्धौ । राधोति ॥
 राधोर्हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥ एवाभ्यासदोषौ सः किति लिटि सेटि प-

च । अपरोधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्ध । साप्नोति । साद्ध । असात्सीत् । असाद्ध-
 ॥ ९ ॥ अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अश्रु व्याप्तौ संवाते च । अभुते ॥ अश्रोतेश्च । ७
 ४ । ७२ ॥ दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुद् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अ-
 श्यते । अश्रुते । अभुवीत् । अशीष्ट । अशिपीष्ट । अशिष्ट । आष्ट । आक्षाताम् ॥
 ॥ शिथ आस्कन्दने ॥ स्तिष्ठते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ॥ २ ॥ अथ आगणान्तात्पर-
 षादिनः ॥ तिक् तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिक्नोति ॥ २ ॥ पथ हिं-
 षाम् ॥ सप्नोति ॥ ३ ॥ अिभृषा प्रागल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥
 रम्भु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः । दभ्रोति । ददम्भ । अन्धिप्रन्धिदम्भिस्वर्जिनां लिटः
 क्त्वं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्या-
 मीण्वात्सिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ * ॥ दे-
 भ्युः । ददम्भनुः । इदं क्त्वं पिदपिद्विपयकमिति सुधाकारादयः । तन्मते तिप्सिप्सि-
 ष्ठ । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विपयकमिति न्यासकारादिमते तु ।
 रम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥ ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ वृष प्रीणन इत्ये-
 त ॥ धुभ्रादित्वाण्णत्वं न । वृप्नोति ॥ छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह-
 यामौ ॥ अहोति ॥ १ ॥ दय घातने पालने च ॥ दध्नोति ॥ २ ॥ चमु भक्षणे । च-
 ति ॥ ३ ॥ रि क्षि चिरि जिरि दाश द् हिंसायाम् ॥ रिणोति । क्षिणोति । अयं भा-
 षामर्षान्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षि-
 ति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाभ्रोति । दणोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥

॥ इति स्वादयः ॥

तुद व्ययने ॥ इतः पद् स्वरितेतः ॥ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥ तुदति ।
 ने । तुनोद । तुनोदिथ । तुनुदे । नोत्ता । अतौत्सीत् । अनुत्त ॥ १ ॥ तुद प्रेरणे ।
 ति । तुदने । तुनोद तुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् ।
 । दिर्क्षाष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ ध्रस्ज पाके । प्रहिज्येति संप्रसारणम् ।
 न भुवेन शः । शस जश्वेन जः । भृज्जति भृज्जते ॥ अस्जौ रोपधयो-
 र्बन्धनरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥ ध्रस्जे रेफस्योरुधयाश्च स्थाने रमागमोय
 ष्कारोभानुके । मित्त्वादन्यादचः परः । स्थानपटीनिर्देशाद्रोरुधयोर्निवृत्तिः । यभर्जं ।
 यभर्जुः । यभर्जिथ । यभर्जं । यभर्जं । रमभावे । यभर्जज यभर्जनुः । यभर्जिथ ।
 यभर्जोति सजोरः । प्रभेति यः । यभर्ज । यभर्ज्जे । भष्टा । भर्ष्टां । भ्रस्तति भर्ष्ट-
 ति ॥ वृत्ति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ भृज्जान् । भृज्जान् ।
 भर्ष्टा । भर्ष्टाष्ट । अभर्ष्टान् । अभर्ष्टान् । अभर्ष्टं । अभर्ष्ट ॥ ४ ॥ शिव प्रेरणे ।
 भर्ष्टति । शिवने । शोमा । अशौत्सीत् अक्षिन ॥ ५ ॥ वृष चित्तवने ॥ वृषति । वृषने

पादा । कर्षा । कर्षणा । कर्षीड । कृशम् कर्षणेति मित्रा । पापं कर्म । मित्रं क-
 म्या । अकर्षाति । आकर्षाति । अर्षणम् । तदि निष्कृतिवर्तिनि विष्णोः । अर्षु । अर्षु-
 क्षायम् । अर्षुणम् । अर्षणम् । अर्षणान् । अर्षणम् ॥ ६ ॥ कर्षो गौ । परलोका-
 कर्षणि । आमर्षं ॥ १ ॥ जुर्षा प्रीतिमेतन्मोः ॥ आमर्षेण दिनप्रणारः । जुर्षे ॥ अंकि-
 भयवत्तयोः ॥ प्रायेणापमुर्षः । उद्विजते ॥ यिज इट् । १ । २ । ३ ॥ यिजः य-
 दादिः प्रत्ययोऽडिङ् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥ आंजमी आंजमी प्रांजाम् ॥
 लज्जते । लज्जे । लज्जते । लज्जते ॥ ४ ॥ अज परमेश्वरः । आंजम् उद्वे- । अ-
 हिता । वृभति । यप्रभ । यप्रभयुः । यप्रभिय । यप्रभु । निष्प्रभ्यामसेति सं-
 गारणम् । रेफस्य क्रकारः । उगम् । तस्याचः परस्मिन्प्रिति स्यानिउज्याप्र संभार-
 इति यस्योत्वं न । प्रभिता । प्रष्टा । प्रभिष्यति । प्रष्टानि । वृष्टान् । अत्रष्टान् ।
 अप्राक्षान् ॥ १ ॥ व्यय व्याजाकरणे । यिचनि । यिच्यान् । यिचिचतुः । व्यचि-
 व्यचिष्यति । यिच्यान् । अच्यानीन् । अच्यर्षान् । व्यचेः कुटारित्वमनसीनि तु ने-
 प्रवर्तते । अनसीति पयुंदासे कृन्मात्रविद्ययत्वान् ॥ २ ॥ उच्छि उच्छे ॥ उच्छति ॥
 ३ ॥ उच्छी विवासे ॥ उच्छति ॥ अच्छ गनीन्द्रियप्रत्ययमूर्निमावेणु ॥ अच्छल्यनि-
 ति गुणः । द्विहृत्प्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वाच्चुट् । आनर्छे । आनर्छतुः । अर्छिता ॥
 ५ ॥ मिच्छ उक्तेशे ॥ उक्तेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीन् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्ज-
 परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ त्वच संवरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ अच सुगौ ।
 आनर्च ॥ ११ ॥ उच्च आर्जवे ॥ १२ ॥ उच्च उत्सर्गे ॥ १३ ॥ तुभ विमोहे ॥
 विमोहनमाकुलीकरणम् । तुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति ॥ १४ ॥ रिफ-
 कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिफति । रिरेफ । रिहेत्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति
 ॥ १५ ॥ वृप वृम्फ वृमौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयोद्वितीयान्तः । द्वावपि द्वि-
 यान्तावित्यन्ये । वृपतिं । ततर्प । तर्पिता । वृशमृशेति सिञ्चिकल्पः पौषादिकसंघ-
 अङ्गवादात्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पति । वृम्फति । शसं द्विच्वादनिरितावि-
 ति नलोपे ॥ शे वृम्फादीनां मुम्वाच्यः * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारे-
 नुपकास्ते वृम्फादयः । वृम्फन्ति । तवृम्फ । वृम्फ्यात् ॥ १७ ॥ वृप वृम्फ वृफ वृ-
 म्फ । हिंसायाम् ॥ वृपति । वृम्फति । वृफति । वृम्फति ॥ २१ ॥ वृप वृम्फ उक्तेशे ॥
 प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयोद्वितीयान्तः । प्रथमोद्वितीयान्तइत्येके । वृपति । वृ-
 म्फति ॥ २३ ॥ अफ अम्फ हिंसायाम् । अफति । आनर्फ । अम्फति । अम्फ-
 चकार ॥ २५ ॥ गुफ गुम्फ मन्थे ॥ गुफति । गुम्फति । जुगोफ । जुगुम्फ ॥ २७ ॥
 उम्फ पूरणे ॥ उम्फति । उवोम । उम्फति । उम्फांचकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ
 ॥ शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ दभी मन्थे । दभति ॥ ३२ ॥ धृती हिंसा-

न्यनयोः ॥ चर्तिता । सेसिचीति वेत् । चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्त्सीत् ॥ ३३ ॥
 विध विधाने ॥ विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ ॥ तवर्गपञ्चमन्त इत्येके । जु-
 डति । मरुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने ॥ मृडति । मडिता ॥ ३६ ॥ मृड च ॥
 मृडति ॥ ३७ ॥ मृण मीणने ॥ मृणति । पपर्ण ॥ ३८ ॥ मृण च ॥ मृणति ॥ ३९ ॥
 मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिल्ये । तुतोण ॥ ४१ ॥ पुण कर्मणि शुभे । पुणति
 ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ गुण गतौ ॥ ४५ ॥
 गुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ घुण घूर्ण भ्रमणे ॥ ४८ ॥ पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । पुर-
 ति । पुरो । आश्रयि । सूर्यात् ॥ ४९ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न
 भुकुङ्गामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र महणादित्याहुः ॥ ५० ॥ खुर छेदने ॥ ५१ ॥
 पुर संवेष्टने ॥ ५२ ॥ क्षुर विलेखने ॥ ५३ ॥ घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ पुर अमगमने
 ॥ ५५ ॥ वृड उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ वृड् स्तृड् वृङ् हिंसा-
 योः । वृहति । ततर्ह । स्तृहति । तसर्ह । तर्हिता । तर्हा । स्तर्हिता । स्तर्हा । अतृहीत् ।
 वृह्यात् । अताण्ड्याम् ॥ ५९ ॥ इष इच्छायाम् । इषुयामीति छः । इच्छति । प-
 षिता । पषा । पषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ ६० ॥ मिष स्पर्शायाम् । मिषति । मे-
 षिता ॥ ६१ ॥ किल शैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ तिल खेहे ॥ ६३ ॥ विल घसने ॥
 ६४ ॥ वल विलसने ॥ ६५ ॥ इल स्वप्नश्लेषणयोः ॥ ६६ ॥ विल संवरणे ॥ द-
 ल्यांशुयादिः ॥ ६७ ॥ विल भेदने । ओष्ठयादिः ॥ ६८ ॥ णिल गहने ॥ ६९ ॥ हिल
 पावकरणे ॥ ७० ॥ शिल पिल उच्छे ॥ ७२ ॥ मिल श्लेषणे ॥ ७३ ॥ लिल अक्षर-
 विन्याने । लिलेख ॥ ७४ ॥ कुट कौटिल्ये । गाड्कुटादिभ्य इति द्वित्वम् । कुकुटिष ।
 कुकोट । कुकुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ पुट संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ कुच मङ्गोचने ॥ ७७ ॥
 कुच शब्दे ॥ ७८ ॥ मुट रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ टिप क्षेपे ॥ ८० ॥ कुर छेदने ॥ न
 भुकुङ्गामिति न दीर्घः । कूर्यात् ॥ ८१ ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति । कुरकोट ॥
 ८२ ॥ मुट आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ मुट छेदने । वा भाशेति इत्यन्या । मुट्यति ।
 कुरति । कुकोट । कुटिता ॥ ८४ ॥ मुट कलहकर्मणि ॥ मुटति । कुकोट । मुटिता ॥
 ८५ ॥ मुट मुट छेदने ॥ ८७ ॥ जुट घन्यने ॥ ८८ ॥ फट मदे ॥ ८९ ॥ मुट सं-
 क्षेपे ॥ ९० ॥ कूड घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कूडिता ॥ ९१ ॥ कुटया-
 याम् ॥ ९२ ॥ पुड उत्तमौ ॥ ९३ ॥ घुट प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ मुट तोटने । मोटनं भेदः
 ॥ ९५ ॥ पुड स्फुट संवरणे । पुडति । मुषोड । मुषोड ॥ ९७ ॥ मुट मुट इ-
 ति ॥ ९९ ॥ स्फुर कुल संवलने ॥ १०१ ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुट संवलन इत्येके ॥
 स्फुरति स्फुल्लत्पोर्निनिविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥ पत्वं वा स्त्वात् । निस्फुरति ।

निःस्फुरति । स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ रुड्ड उ
 ष संवरणे ॥ १०५ ॥ कुड्ड भृड्ड निमज्जन इत्येके ॥ १०७ ॥ गुरी उद्यमने ॥
 नुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ णू स्तवने । दीर्घान्तः । परिणुत्
 दयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ धू विधूने । पु
 ॥ २ ॥ गु पुरीपोत्सर्गे ॥ जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुप्यति । अगुपीत् । ह्रस्व
 त् । अगुताम् । अगुपुः ॥ ३ ॥ ध्रु गतिस्पर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठान्तरम् । अ
 ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेद् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविप्यति । ध्रुव
 अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥ कुड् शब्दे । दीर्घान्तइति कैयटादयः । कुवि
 अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ १ ॥ घृत् ॥ कुटारयो वृत्ता
 पृड् व्यापामे ॥ प्रायेण व्याड्पूर्वः रिड् । इयड् । व्याप्रियते । व्याप्रे । व्याम
 व्यापरिप्यते । व्यापृत व्यापृपाताम् ॥ १ ॥ मुक् प्राणत्यागे ॥ त्रियते लुड्लिङो
 । १ । ३ । ६ ॥ लुड्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तड् नान्यत्र । क्त्वं स्
 र्थम् । त्रियते । ममार । ममर्थ । मत्रिव । मर्तासि । मरिप्यति । मृपीष्ट । अ
 ॥ २ ॥ अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि गतौ । अन्तरङ्गत्वादियड् । रिपति । रि
 रेता । पेता ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ शि निवासगत्योः ॥ ४ ॥ पू प्रेरणे । सुवति
 सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । कर्
 ता । कीर्यात् । अकागीत् ॥ किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥ उपास्किरतेः
 ङागमः स्याच्छेनदेऽर्धे । उपास्किरति । अटभ्यासव्यवायेऽपि । सुद् कारतुव इति यत्
 * ॥ उपास्किरत् । उपचस्कार ॥ हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥ उपा
 नेश्च किरतेः सुद् स्वादिसायाम् । उपास्किरति । प्रतिस्किरति ॥ ६ ॥ गु निगणे
 अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥ गिरते रेफस्य लत्वं वा स्वादजादी । गिरति
 गिलति । जगार । जगाल । जगग्धि । जगलिथ । गरिता ॥ गजिका ॥ ७ ॥ ए
 आद्रे । आद्रिपते । आद्रिपेते । आद्रे । आद्रिपे । आदतां । आदरिपते । आद
 ष । आहन । आदपालाम् ॥ १ ॥ धृड् अवरुधने । त्रिपते ॥ २ ॥ अथ परस्मै
 दिनः षोडश ॥ प्रच्छ शीष्माम् ॥ पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । प
 प्रच्छ । प्रटा । प्रक्ष्यति । अप्राधीत् ॥ १ ॥ घृत् । किरारयो वृत्ताः । रज निगर्ते
 विभाषा मृजिष्टयोः । समार्थिथ । सम्यस्य । स्रष्ट । स्रक्ष्यति । मृजिष्टयोर्मज्जमर्षि
 त्यमागमः । मृजेत् । मृज्यात् । अप्राधीत् ॥ २ ॥ दुमरभो घृष्टो ॥ मज्जति
 मज्जत ॥ मज्जितशोभंतीति मुन् । मज्जेरम्भ्याण्युर्वान्मृज्याचनः * ॥ संयोगादित्योः

ममङ्क्ष । ममङ्क्षिथ । मङ्क्षा । मङ्क्षयति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षाम् । अमा
 ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोका । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्षाम् ॥ ४ ॥ भुजो कौ
 स्ये । रुजिवत् ॥ ५ ॥ हुप सशर्शे । छोता । अच्छोप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश रिश हिं
 याम् । तालन्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलि
 त् ॥ ९ ॥ सृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पष्ट्यति । स्पक्ष्यति । अस्थाक्षी
 त् ॥ १० ॥ अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ विच्छ गतौ । गुपूधूपेत्यायः । आर्धधातुके वा । विच
 यति । विच्छायां चकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥
 सृश आमर्शने । आमर्शने स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत् ॥ १४ ॥
 प्रणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ पद् विशरणगत्यवसा
 पु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदति । सीदन्ति
 पत्न्यदौ पाठस्तु नार्थः । सादः । सरार्थश्च । शधनुदात्तः । शस्तुदात्तः ॥ १५ ॥
 शद् शतने ॥ स्वरार्थे एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित इत्यात्मनेप
 के ॥ १६ ॥ अथ पद् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति
 टितश्च पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ २
 मुञ् मोक्षणे ॥ शो मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥ नुम् स्यात् । मुञ्चति
 मुञ्चने । मोका । मुच्यत् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ ६
 छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ विद् लामे । विन्दति विन्द
 विवेद । विविदे । ज्याग्रभूत्यादिमते सेट्टोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्टः । वेत्
 परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानर्मीश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ५
 लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तकि
 वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ पिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । अ
 चत् । असिचत् । असिक्त । अभिपिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । अभिपिच्येत् ॥ ६ ॥
 च वयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त् । कर्तिता । कर्तिष्यति ।
 कर्त्ति । अकर्त्ति ॥ १ ॥ खिद परिघाते । खिन्दति । खिखेद । खेत्ता । अयं क
 रिचारी रुधादौ च ॥ २ ॥ विश अवयवे । विशति । पेक्षिता । अयं दीपनायाम्
 लष्टा रुपाणि पिशतु ॥ ३ ॥

॥ इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥

रुशिर् आवरणे ॥ नच स्वरितेत इतिश्च ॥ रुधादिभ्यः शम् ॥ ३ । १ । ७८
 चोऽयनादः । मिचवादन्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं वाप्यते । रुणद्धि । असोरहोप
 क्तवस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । न पदान्तेति सूत्रे
 कृन्तारपरसवर्णयोरहोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोदा । रो

मि । रोम्यने । रुणदु । रुन्ध्याप । रुन्धि । रुग्भानि । रुग्णै । अरुणत् । अरुण
 ग् । अरुणत् । अरुणः । अरुणभम् । अरुणम् । अरुग्मीम् । अरुद् ॥ १ ॥ पिपि
 यिदाग्ने ॥ भिनत्ति । भिन्तो । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत् । अभिनः । अभिनदम्
 अभिन्त । अभिदम् । अभेग्मीम् । अभिस्त ॥ २ ॥ विदिर् द्वैवीरुग्ने ॥ अचिदत्
 अचिद्वीमीम् । अचिदत् ॥ ३ ॥ सिधिर् विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्गे । रिरेच । रिदि
 रेत्ता । अरिणक् । अरिचन् । अरिशीम् । अरिक्त ॥ ४ ॥ विविर् पृथग्भावे । वि
 क्ति । विङ्गे ॥ ५ ॥ धुदिर् मंगेपणे ॥ धुणसि । धुन्ते । धोना । अधुदत् । अधो
 र्सीत् । अधुत् ॥ ६ ॥ गुभिर् योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छृदिर् दीमिदेवनयोः ॥ उ
 णसि । उन्ते । उच्छृदि । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे ।
 ति । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे । उच्छृष्टे ॥ ८ ॥ उच्छृदिर् हिंसानादयोः ॥
 उच्छृष्टीत्यादि ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणसि । आर्यधानुके तौदादिक्त्वम् ॥
 १० ॥ वि इन्धी दीप्तौ ॥ अथ आत्मनेपदिनः ॥ श्राद्धलोपः । ६ । ४ । २३ ॥
 भमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ भमोर्होपः ॥ इन्धे । इन्धे । इन्धिता । इन्धे । इ
 न्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद दैन्ये । खिन्ते खेत्ता ॥ २ ॥ विद विचारणे । विन्ते ।
 वेत्ता ॥ ३ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ शिषु विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषिन्ति
 शिशेषिष । शेषा शेष्यति । हेर्धिः । जदत्वम् । स्रगे सरीति वा । लोपः । अनुस्वा
 रपरसवर्णौ । शिष्टि । शिष्टि । शिनपाणि । अशिनद् । लदितादङ् । अशिषत् ॥
 १ ॥ पिषु संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ भनक्ति । भ
 भञ्जिष । भमङ्क्थ । भञ्जा ॥ ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोका ।
 भोक्ष्यति । अमुनक् ॥ ४ ॥ वृह हिसि हिंसायाम् ॥ वृणह इम् । ७ । ३ । ९२ ॥
 वृहः अमि कृते इमागमः स्याद्बलादौ पिति । वृणेदि । वृणदः । वृतर्ह । तर्हिता । अह
 णेद् । हिनस्ति । जिर्हिस । हिंसिता ॥ ६ ॥ उन्दी क्लेदने ॥ उनसि । उन्तः । उन्
 ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औन्दम् ॥ ७ ॥
 अञ्ज व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतियु ॥ अनक्ति । अक्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिष ।
 आनङ्क्थ । अञ्जा । अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनञ्जानि । आनक् ॥ अञ्जेः सिषि ।
 ७ । २ । ७१ ॥ अञ्जेः सिषो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८ ॥ तञ्जु सङ्कोचने ॥
 तञ्जा । तञ्जिता ॥ ९ ॥ ओविर्जी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विङ्गः । विज इडिति वि
 त्वम् । विविञ्जिष । विञ्जिता । अविनक् । अविञ्जीत् ॥ १० ॥ वृञ्जी वर्जने ॥ वृणक्ति ।
 वर्जिता ॥ ११ ॥ पृञ्जी संपर्के । पृणक्ति । पृणर्च ॥ १२ ॥

॥ इति ग्थादयः ॥

अथ सप्त इडितेयः ॥ तत्र विद्यते ॥ तत्रादिकृत्स्य इः ॥ तत्रोपि । तत्रः । इ

[वः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । आतनीत् ॥ तनादिभ्यस्तथासो
 २ । ४ । ७९ ॥ तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । धासा माह्नर्यादेकवचनं त
 ष्ठो गृह्यते । तेनेह न । पूषमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेऽप्यनुनासिकलोपः
 षि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ पणु दाने ॥ सनोति । सनुते
 । विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असात । असनिष्ट । असाथाः
 षमनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥ क्षणोति । क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्ष
 नीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ॥ ३ ॥ क्षिणु च
 ष्यत्यनिमित्तो लघूपधगुणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यइति न भवतीत्यात्रेयादयः
 पवत्येत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित
 अक्षेणिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ ॥ ऋणोति ॥ अर्णोति । अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आर्णुणे
 ऋणितासि । आर्णात् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने ॥ तृ
 णोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥ घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥ अ
 ङानुदात्तौ ॥ वनु यावने ॥ वनुते । वयने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववा
 ४ ॥ १ ॥ मनु अवचोधने ॥ मनुते । मेने ॥ २ ॥ हुक्व् करणे ॥ करोति । अ
 ऋत्सर्वधातुके । कुरुतः । पण् । न भकुर्हुरामिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥ नित्यं क
 रोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥ प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्भ्रमोः परयोः । कुर्वः । कु
 र्वः । चकप्यं । चकृव । कर्ता । कर्ण्यति ॥ ये च । ६ । ४ । १०९ ॥ कृन् उलो
 पः स्यादादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । तना
 दिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ॥ संपरिभ्य
 करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥ समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥ संपरि
 पूर्व्यं करोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति ।
 षीपवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि सुट् । संस्कृतमज्ञा इति ज्ञापकात् । प
 रिभिविष्य इति पः । परिष्करोति ॥ सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्कार्षीत् ॥
 षपात्प्रतिपल्लवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥ उपाकृन्ः सुट्
 कारेष्वर्थेषु । चाप्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतिपन्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः ।
 वाक्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उप
 कृता प्राधान्याः । समुदिता इत्यर्थः । दधोदकस्योपस्कृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः ।
 वक्तव्यं मुक्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं प्रुते । वाक्याध्याहारेण प्रुतइत्यर्थः ॥
 सुदात्पूर्वः । ६ । १ । १३६ ॥ अट्भ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् । मंचस्कार । कात्पूर्व
 इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यानम् । तथा हि पूर्व धातुरूपसंगेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् ।
 षोहितम् । पर्व ष कतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्करनुः ॥ कृस्म् इति सूत्रे क्तो

जामेति सूत्रे च कृषोऽस्तु इति वक्तव्यम् ॥ तेन मसुद्राणाम् । मन्वन्तीनां ।
 पम्परिव । गुणोर्गीति सूत्रे नियं छन्दगीति मूत्राभिनमित्यनुवर्तते । नियं यः संयो-
 दिन्मस्येसर्थास्तुष्टि गुणो न । मंग्रियात् । फलभ संयोगादेरिति विद्मिदोर्त्तु ।
 कापउदेशाति म्यादुपदेशात्पनुपलं उददेशे यः संयोगादिति व्याख्यानात् ।
 स्तृणीष्ट । ममस्कृत् । समस्कृताणाम् ॥ ३ ॥

॥ इति तनादयः ॥

दुम्रीष् द्रव्यायिनिमये ॥ त्रयादिभ्यः श्रा । ३ । १ । ८१ ॥ क्रीणाति ॥
 ल्यघोः । प्रीणीतः । इत्यालूर्य क्षेरन्तादेशः परत्वाभिरात्वादन्तरङ्गत्वात् । एवं इ-
 राज्ञावः । ततः भाष्यसायोरित्याहोपः । प्रीणान्ति । प्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणीते ।
 यत्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ । चिक्रेथ । चिक्रियथ । चिक्रियथे । क्रेता ।
 ल्यपिति । प्रीयात् । क्रेपीष्ट । अक्रेपीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीष् तर्पणे कान्ती च ।
 ज्ञान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ श्रीष् पाके ॥ ३ ॥ मीष् हिंसायाम् ॥
 हेनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिन्य-
 दुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमामीत् ।
 ममासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ पिष् यन्धने । सिनाति । सिनीते । सिपाय । सिष्ये ।
 तता ॥ ५ ॥ स्कुष् आपवणे ॥ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः शुभ्र ।
 ३ । १ । ८२ ॥ चात् श्रा । स्कुनाति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । पुस्तव ।
 पुस्तुवे । स्कोता । अस्कौपीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ लम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे
 तीथनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ लम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोपणार्थश्चतुर्थो
 वारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्रोति । विष्टभ्राति । अवष्टभ्रो-
 ति । अवष्टभ्राति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भिलङ्का । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् ।
 लुभ्रोति । लुभ्राति ॥ वेः स्कुभ्रातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥ वेः परस्य ल-
 भ्रातेः सस्य पः स्यात् । विस्कभ्रोति । विष्कभ्राति । स्कुभ्रोति । स्कुभ्राति ॥ हलः
 भ्रः शानजज्ञौ । ३ । १ । ८३ ॥ हलः परस्य भ्रः शानजादेशः स्यादौ परे ।
 स्तभान । लुभान । स्कुभान । स्कुभान । पक्षे लभ्रुहीत्यादि ॥ पुष् यन्धने ॥ पुनाति ।
 पुनीते । योता ॥ ७ ॥ मूष् शब्दे ॥ मूनाति । मूनीते । मूविता ॥ ८ ॥ दूष् हिंसायाम् ।
 दूणाति । दूणीते ॥ ९ ॥ पूष् पवने ॥ प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥ शिति परे ॥
 पुनाति । पुनीते । पथिता ॥ १० ॥ लूष् छेदने ॥ लुनाति । लुनीते ॥ ११ ॥ लृष् आच्छा-
 ने ॥ लृणाति । लृणीते । तस्तार । तस्तारलुः । स्तरिता । स्तरिता । स्तृणीयात् । स्तृणीते ।
 भाद्रिषि । स्तीपीत् । लिङ्गिषोरिति वेद् ॥ न लिङ्गि । ७ । २ । ३९ ॥ वृत् इतो ङिति
 दीर्घो न स्यात् । न्गिषीष्ट । उद्येति किरत्यम् । स्तीपीष्ट । मिति च परस्मैपदेऽपि च

दुर्गः । चुकोष ॥ ६ ॥ मृद क्षोदे ॥ मृद्राति । मृदान ॥ ७ ॥ मृड च । अयं सुखं प्री
पुत्वम् मृद्गाति ॥ ८ ॥ गुध रोषे ॥ गुध्राति ॥ ९ ॥ कुप निष्कोपे । कुष्णादि
कोपिता ॥ निरः कुपः । ७ । २ । ४६ ॥ निरः पराकुपो बलादेरार्थानुक्त
स्यात् । निष्कोपिता । निष्कोष्टा । निरकोपीन् । निरकुक्षत् ॥ १० ॥ क्षुम संवत्से
क्षुम्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ ११
णभ तुभ हिंसायाम् ॥ नभ्राति तुभ्राति । नभते । तोभते । इति शपि । नभ्यति । तुभ
तीति श्यनि ॥ १३ ॥ क्लिश विबाधने । शादिति श्रुत्वनिषेधः । क्लिभ्राति । क्लेशि
क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ १४ ॥ अश भोजने ॥ अभ्राति । आश ॥ १५ ॥ अ
स उच्छे ॥ ऊकार इत् । ध्रस्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उग्रसांचक
॥ १७ ॥ इष आभीक्ष्ये ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थं वा, आभीक्ष्यम् । इष्णाति । तीव्र
त्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्णीत्यत्र
रित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्पवचितः । तथा च वार्षिकम्
इषेस्तकारे इयन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति * ॥ १८ ॥ विप विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्ट
१९ ॥ मुप मुप स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ मुष्णाति । मुष्णाति ॥ २१ ॥ पुप पुष्ठी ।
पिता ॥ २२ ॥ मुप स्तेये ॥ मोपिता ॥ २३ ॥ खच भूतप्रादुर्भाये ॥ भूतप्रादुर्भा
ऽतिप्रान्तोत्पत्तिः । पच्छ्वाति ॥ २४ ॥ यान्तोऽपमित्येके ॥ चक्षुः शूडनुनासि
च । ६ । ४ । १९ ॥ सगुबस्य छस वस्य च क्रमाच्छ ऊद् एतावादेशौ स्तोऽनुनासि
कौ झलादौ च षिति । खौनाति । चराव । खविता । शानचः परत्याडुडि कृते इ
न्त्यामायाप्र शानच् । खौनीहि ॥ २५ ॥ हिठ च ॥ पुत्वम् । हिष्णाति ॥ २६
मद् उगादाने ॥ स्वरितेत् । मर्हिगा । गृह्णाति । गृहीते ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।
५ । ३७ ॥ एकान्तोमहेधिहितस्येदोदीर्घः स्यान्न तु लिटि । मर्हिता । लिटि
प्रमर्हिष । गृह्यात् । मर्हीरीष्ट । इत्यनेति न वृद्धिः । अमर्हीषाम् ॥ अमर्हीष्ट । अ
र्हीषाणाम् । अमर्हीषत् ॥ १ ॥

॥ इति त्रयादयः ॥

पुर स्तेय ॥ मस्यापपाशरूपवीणागूढकर्मोकार्सेनालोमत्यचयमंभ
पूर्णचुरादिभ्यो णिष् । ३ । १ । २५ ॥ एभ्यो णिष् स्यात् पूर्णान्तेभ्यो णिष्
परिकरुडाभ्यं इत्येव निडे तेवामिभ्य महर्णं प्रथमाभं । चुरादिभ्याम् इत्यर्थे । पुष्ण
दि पुष्णः । मवाद्यन्ता इति धात्वन्वयम् । विष्णुशब्दादि । गुणगादेशौ । धात्वपि ॥ लि
डि । १ । ३ । ७४ ॥ लिङ्गान्तात्पन्नेर्दे भ्यात्पूर्वामिनि क्रियाकारणे । चोरपत्ते
चोरपत्ते । चोरपिता । चोर्याम् । चोरपिरीष्ट । चोर्यामि चक्ष । को चर्हीषि इत्य
२ । मर्हीषिः छेपः । ईष्येते लयेऽलिङ्गान्तात्पन्नेः । अणुपूर्वम् । अनुपूर्वम् ॥ १

स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अविचिन्तत् । चिन्तैति पठितव्ये इदित्करणं णिचः
 इत्ये लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यते इत्यादौ नलोपोन । चिन्तति । चिन्तेत् ।
 शापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहस्तिपत्रं वृत्तिकृता जगण । जगणमु-
 द्गतत्वात् ॥ विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एवाधृयाद्वैत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ यत्रि
 । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं
 म् । एवं कुद्रितत्रिमश्रिपु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इदित्कर-
 । स्फुण्डति ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्डयति ॥ ५ ॥ लक्ष दर्शनाङ्कन-
 कुद्रि अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लड उपसेवायाम् ॥ लाडयति ॥ ७ ॥
 इदने ॥ मिन्द्रयति मिन्द्रति ॥ ८ ॥ ओलट्टि उल्लेपणे ॥ ओलण्डयति । ओ-
 ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमि-
 उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥ पीड अ-
 । पीडयति ॥ भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।
 । ३ ॥ एयामुपधाया ह्रस्वात् साच्चहूपरे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥
 ट अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं नाट्यम् ॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने । प्रस्थानइत्येके
 । यथ संयमने ॥ याधयति । यन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ वृ पूरणे । पारयति ।
 रं णिचः पाक्षिकत्ये लिङ्गं तद्धि सेटूत्वाय । एवं पूणातिपिपार्तिभ्यां परितेत्या-
 पि परति परतइत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥
 हे ॥ २० ॥ वर्णं चूर्णं प्रेरणे ॥ वर्णं वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ प्रथ प्रख्याने ॥
 नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नात्य मित्त्वम् ॥ अत्स्मृदृत्वप्रथ-
 शाम् ॥ ७ । ४ । १५ ॥ एयामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः साच्चहूपरे णौ ॥
 । अपप्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥ उर्ध्वत् । ७ । ४ । ७ ॥ उपधाया
 गने कृत्याद्वा चहूपरे णौ । इरारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्यत् ॥ २४ ॥
 पापयति ॥ २५ ॥ यम्ब सम्ब यन्धने ॥ सम्बयति । अससम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब
 प्यत् ॥ २७ ॥ साम्ब इत्येके ॥ २८ ॥ भक्ष भदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदनभर्त्सन-
 इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट पुट्ट अलीभावे ॥ ३२ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे ॥
 यं दोषधः । पुट्टस्यासिद्धत्वान्द्रा इति निषेधः । आट्टित्त् ॥ ३४ ॥
 लुण्डयति । लुण्डतीति लुटि स्तेये इति भौवादिकस्य ॥ ३५ ॥ शठ शठ
 णिः । शठि इत्येके ॥ ३८ ॥ तुजि पिजि हिंसावलादाननिकेतनेषु । तु-
 इयति । इदित्करणात्तुजिति । पिजिति । तुजपिजिति केचिन् ॥ लजि लुजि
 ॥ पिस गतौ । वेसयति । वेसतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ पान्त्व साम्-
 ॥ श्लक वल्ल परिभाषणे ॥ ४८ ॥

॥ ५० ॥ स्मिद अनादरे ॥ अगोरदेहात्याज गः । अमिग्मिदम् ॥ ५१ ॥ विष्
 नादर इत्येके । द्विच्यसागययेऽचरितापेत्वाणिगमन्ताजङ् । स्माययने ॥ ५२ ॥ वि
 य श्रेयणे ॥ ५३ ॥ पयि गतौ ॥ पन्ययति । पन्यति ॥ ५४ ॥ निच्छ कुट्टने ॥ ५५ ॥
 छदि संयरणे ॥ छन्दयति । छन्दति ॥ ५६ ॥ अण दाने ॥ प्राणेषां विपूर्वः । वि
 ध्राणयति ॥ ५७ ॥ तड भाषाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥ छड छडि कडि मरेने ।
 खाडयति । खण्डयति । कण्डयति ॥ ५९ ॥ कुडि रक्षणे ॥ ६० ॥ गुडि वेष्टने ।
 रक्षण इत्येके ॥ कुटि इत्यन्ये ॥ अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ गुडि इत्यरे ॥ ६१ ॥
 लुडि खण्डने ॥ ६२ ॥ घटि विभाजने ॥ वडि इत्येके ॥ ६३ ॥ मडि मूषायां
 च ॥ ६४ ॥ मडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त पुस्त आदगनात्
 योः ॥ ७२ ॥ चुद संचोदने ॥ ७३ ॥ नक धक नाशने ॥ गोपदेशलक्षणे
 ऽयम् । प्रनकयति ॥ ७४ ॥ चक चुक व्यगने ॥ ७५ ॥ क्षल शौचकर्मणि ॥ ७६ ॥
 तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने ॥ तोलयति । अनुतुलन् ॥ कथं तुलयति तु
 लना इत्यादि । अनुलोपमाभ्यामिति निपातनाददन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ तन्नो वि
 ॥ ८१ ॥ तुल उल्लेखे ॥ ८२ ॥ पुल महत्त्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ मूल ते
 हणे ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे ॥ ८६ ॥ विल भेदने ॥ ८७ ॥ निल श्लेहने ॥ ८८ ॥
 चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रक्षणे ॥ ९१ ॥ लूप हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ शुत्व माने ॥ ९३ ॥
 शूर्प च ॥ ९४ ॥ चुट छेदने ॥ ९५ ॥ मुट संचूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पति नाशने ॥ ९७ ॥
 ण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ९८ ॥ ब्रज मार्गसंस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ पुल
 अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ चपि गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि क्षान्तात् ।
 क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ छजि कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥
 श्वभ्र च ॥ १०६ ॥ ज्ञप मिष ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ मितां ह्रस्वः ॥ ६१ ॥
 । ९२ ॥ मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषने ॥
 चान्मिन् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमपति चन्द्र ।
 परिवेष्टतइत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्कने ॥ चहयति । अचीचहत् । कपादी कल्क
 माणस्य तु अदन्तखेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्रावौ न । अचचहत् ॥ चप इत्येके ॥ च
 पयति ॥ रह त्याग इत्येके ॥ अरीरहत् । कपादेस्तु । अररहत् ॥ १११ ॥ यम क
 णने ॥ बलयति ॥ ११२ ॥ चिष् चयने ॥ चिस्फुरोर्णां । ६ । १ । ५४ ॥ अर्ण
 वा स्यात् ॥ अर्तिहीच्लीरीमृयीक्षमाप्यातां पुङ्गी । ७ । ३ । ३६ ॥ चय
 ति । चययति । चित्करणसामर्थ्यादस्य णिञ्चिकल्पः । चयते । प्रणिचयति । प्रचिक
 ति । नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितोन स्युः । तन्न
 चित्त्वं न ॥ ११३ ॥ घट्ट चलने ॥ ११४ ॥ मुस्त संयत्ने ॥

॥ ११५ ॥ खट्ट संवरणे ॥ ११६ ॥ पट्ट स्फिट्ट जुधि हिंसयाम् ॥ ११९ ॥ पुल
 संघाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके ॥ पुणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥
 टकि बन्धने ॥ टङ्कयति । टङ्कति ॥ १२३ ॥ धूस कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्या-
 नः । मूर्धन्यान्तइत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ क्रीट वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण
 क्लोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजयाम् ॥ १२७ ॥ अर्क सवने ॥ तपन इत्येके ॥ १२८ ॥
 श्रुट आलसे ॥ १२९ ॥ श्रुठि शोषणे ॥ श्रुण्ठयति । श्रुण्ठति ॥ १३० ॥ जुड प्रेरणे
 ॥ १३१ ॥ गज मार्ज शब्दाथौ ॥ गजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति
 ॥ १३४ ॥ घृ प्रसवणे ॥ स्त्रावण इत्येके ॥ १३५ ॥ पचि विस्तारवचने ॥ पक्षयति ।
 पक्षते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ तिज निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥
 कृत् संशब्दने ॥ उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥ धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्या-
 १ । स्परत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति उर्कत् । अचीकृतत् । अचिकी-
 त् ॥ १३८ ॥ वर्ध छेदनपूरणयोः ॥ १३९ ॥ कुवि आच्छादने ॥ कुम्बयति ॥
 वि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुधि तुधि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ स्हप व्य-
 ग्नां वाचि ॥ कृपेत्येके ॥ १४५ ॥ लुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ॥ पलयति ।
 लिनत् ॥ १४७ ॥ म्रक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ म्लेछ अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥
 व वर्ह हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्भ अभिकाहायामिति
 लि ॥ १५४ ॥ गुर्द पुर्व निकेतने ॥ १५६ ॥ जसि रक्षणे ॥ मोक्षण इति के-
 १ । जंसयति । जंसति ॥ १५७ ॥ ईड स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥
 १९ ॥ पिडि संघाते ॥ १६० ॥ रुप रोपे ॥ रुठ इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥
 ३ ॥ हुप समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ आकुरमादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मनाम्रो वेति वक्ष्यते
 भिव्याप्येत्पर्यः । अकर्तृगामिकलार्थमिदम् ॥ चित संचेतने ॥ चेतयते । अचीचि-
 ॥ १ ॥ दशि दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्स्याणिजभावे । दंशति । आ-
 तिषमात्मनेपदं णिच्सन्निधोगेनैवेति व्याख्यातारः ॥ नलोपे सञ्जिस्ताहचर्याद् भ्वादे-
 ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दंसयते । दंसति । दसेत्यप्येके ॥ ४ ॥ ड-
 प संघाते ॥ ६ ॥ तत्रि फुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तुधानुद्वयमिति मत्वा
 वपते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि तुमपरिभाषणे ॥ ९ ॥ स्वश ग्रहणसंश्लेषणयोः
 ० ॥ मर्ज मर्त्स तर्जने ॥ १२ ॥ यस्त गन्ध अर्दने ॥ यस्तयते । गन्धयते ॥
 ॥ विष्कः हिंसायाम् । हिष्केत्येके ॥ १६ ॥ निष्क परिमाणे ॥ १७ ॥ लट ईप्सा-
 ॥ १८ ॥ कण संघोचे ॥ १९ ॥ गूण पूरणे ॥ २० ॥ भूण आशाविशङ्कायां ॥
 ॥ श्रुट स्त्रायायाम् ॥ २२ ॥ यस्त पूजयाम् ॥ २३ ॥ स्वम वितर्के ॥ २४ ॥
 यमने ॥ २५ ॥ शम लक्ष आलोचने ॥ नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः । शाम-

गणे ॥ २७ ॥ युग्म आसंगणे ॥ २८ ॥ घुट संदने ॥ गृह इत्येके ॥ ३० ॥ गल
 गणे ॥ ३१ ॥ भज आसंगदने ॥ ३२ ॥ कुट आसंगदाने । अयमारने इत्येके ॥ ३३ ॥
 कुट प्रगापने ॥ ३४ ॥ गधु प्रसम्भने ॥ ३५ ॥ गृप शक्तिपन्धने । शक्तिपन्धने प्र
 जगनसामर्थ्य शक्तिसंपन्धभ । पर्यगणे ॥ ३६ ॥ मर गृमिगणे ॥ मर्यगणे ॥ ३७ ॥
 दिवु परिपूजने ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने ॥ गारयणे ॥ ३९ ॥ विद चेतनाप्ययाननिकाने
 पु । वेदयते ॥ ४० ॥ गस्तापां विगणे ज्ञाने येति विन्ते विचारणे ॥ विन्दते विन्त
 प्राप्नो इयन्तुक्कभम्शोध्चिर्दं प्रमागृ ॥ मान स्तम्भे ॥ मानयते ॥ ४१ ॥ पु जुगुक्त
 याम् । गाययते ॥ ४२ ॥ कुस्म नाम्नो या ॥ कुस्मेनि धानुः कुस्मितस्मयने वने ।
 कुस्मयते । अघुकुस्मात् ॥ ४३ ॥ भगन्ता कुस्मेनि प्रातिपदिकं ततो धान्वर्थे गित् ।
 त्याकुस्मीयाः ॥ ॥ चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ युक्त भाषणे ॥ २ ॥ शब्द उत्सर्गादाविकार
 रे च ॥ चात्रापणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपमगां च आ
 विष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निर्मालने ॥ काणयति ॥ णौ चड्युपचाश
 स्वः । काण्यादीनां येति विकल्पयते । अर्चाकणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जभि नाशने ॥
 जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ पूद क्षरणे ॥ सूदयति । असूपुदत् ॥ ६ ॥ जल ताड
 ने । जासयति । जसति ॥ ७ ॥ पश धन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे ॥ अम
 यति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमणौ न कम्प
 मिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ चट स्फुट भेदने ॥ विकासे शशापः स्फु
 टति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ घट संघाते । घाटयति ॥ १२ ॥ हन्त्यर्थांश्च न्
 गण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु मर्दने ॥ उदित्त्वादि
 यतीत्यपि ॥ १३ ॥ अर्ज प्रतियज्ञे । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति ॥ १४ ॥ पुनि
 र् विशब्दने ॥ घोषयति । घुषिरविशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधात्सिद्धयति
 त्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्वाद्ङ्गा । अघुपत् । अघोपीत् । ण्यन्तस्य तु । अघुप
 पत् ॥ १५ ॥ आङ्गः क्रन्द सातत्ये ॥ भौवादिकः क्रन्दधातुराहानाद्यथ उक्तः स एष
 ङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रान्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये
 त्याहुः । आघोषयति ॥ १६ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ तसि भूय अलङ्करणे ॥
 अवतंसयति । अवतंसति । भूययति ॥ १९ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २० ॥ ज्ञा निषेधे ॥
 आज्ञापयति ॥ २१ ॥ भज विभ्राणने ॥ २२ ॥ गृधु प्रसहने । अशशर्षत् । अशीघ्रप
 ॥ २३ ॥ यत निकारोपस्कारयोः ॥ २४ ॥ रक लग आस्वादाने ॥ रघ इत्येके ॥ रके
 ल्यन्ये ॥ २८ ॥ अख विशेषणे ॥ अखयति । उदित्त्वमिद्विकल्पार्थम् । अत एव णिचं
 पितो णिच् । अखति एवं शृधुजसप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २९ ॥ लिगि विघ्रीकरणे ॥
 लिङ्गयति । लिङ्गति ॥ ३० ॥ मुद संमर्गे ॥ मोदयति सक्कू प्रृतेन ॥ ३१ ॥ प्रस धारणे ॥

ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये ॥ ३२ ॥ उग्रस उच्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके ।
 नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति ॥ ३४ ॥ मुच प्रमोचने मोदने च ॥ ३५ ॥ वस स्नेह-
 च्छेदापहरणेपु ॥ ३६ ॥ चर संशये ॥ ३७ ॥ च्यु सहने । हसने चेत्येके । च्याव-
 यति ॥ च्युसेत्येके । च्योसयति ॥ ३९ ॥ भुवोऽवकल्कने ॥ अवकल्कनं मिश्रीकरण-
 मित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥ ४० ॥ कृपेश्च ॥ कल्पयति ॥ ४१ ॥ आ स्वदः
 सकर्मकान् ॥ स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् ॥ मस ग्रहणे ॥ मासयति
 क्लम् ॥ १ ॥ पुष घारणे पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥ दल विदारणे । दालयति ॥ ३ ॥
 पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि
 कृदि वहि वहि गुप धूप विच्छ चीव पुष लोक लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु भापा-
 योः ॥ पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेपाम् । घाटयति ।
 षण्टयति ॥ नाग्लोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥ णिच्यग्लोपिनः शास्त्रैर्क-
 दिनां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चहृपरे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । व-
 र्चयति । उदिस्वाद्बर्तति । वर्धति ॥ ४४ ॥ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक
 नट पुटि जि चि रधि लधि अहि रधि महि च ॥ ५० ॥ लडि तड नल च ॥ ५३ ॥
 पूरि आप्यायने ॥ ईदित्वं निष्ठायामिणिवेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति
 ॥ ५४ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५५ ॥ ध्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् ।
 शीयस्त्वपोपदेशान्तात् । असिष्वदत् ॥ ५७ ॥ आ धृपाद्वा ॥ इत ऊर्ध्व विभाषितणि-
 चोधृपधातुमभिव्याप्य ॥ युज पृच संयवने ॥ योजयति । योजति । अयौक्षीत् । प-
 र्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ पृह मर्षणे ॥ सा-
 हयति । स एषार्थं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली
 दर्वाकरणे । लापयति । लपति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने ॥ वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥
 वृच् आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता वरीता ॥ ८ ॥ जृ वयोहानी ।
 जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ जि च । जाययति । जयति । जेता ।
 ॥ १० ॥ रिच विप्रोजनसंपर्चनयोः ॥ रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥ शिप अस-
 वीपयोगे ॥ शोपयति । शोपति । शोष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥
 तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृमौ । सन्दीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति ।
 तर्पिता ॥ १४ ॥ हृदी सन्दीपते ॥ हर्दयति । हर्दति । हर्दिता । हर्दिष्यति । सेसि-
 चीनि विकल्पोन । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैत ग्रहणात् ॥ १५ ॥ हृप हृप हप
 सन्दीपनइत्येके । चर्षयति । छर्षयति ॥ १६ ॥ हमी भये । दर्भति । दर्भिता
 ॥ १७ ॥ हप सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २० ॥ ध्रप मोहणे ॥ हिंसायामित्येके
 ॥ २१ ॥ मी गतौ । मापयति । मपति । मेता ॥ २२ ॥ ग्रन्थ धन्धने ॥ ग्रन्थयति ।

२२४
 मन्थति ॥ २३ ॥ शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥ चीक च ॥ २५ ॥ अर्दं हिंसायाम्
 स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥ हिंसि हिंसायाम् ॥ हिंसयति ।
 ति । हिनस्तीति श्निमि गतम् ॥ २७ ॥ अर्हं पूजायाम् ॥ २८ ॥ आहःपद
 आसादयति । आसीदति । पाप्मेति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् ॥ २९ ॥
 न्य शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ ३० ॥
 स्वरितेत् ॥ ३१ ॥ जुप परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहोर्हिंसा वा ॥ परितर्पण
 परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोजुंयते इति तुदादौ ।
 धून् कम्पने ॥ णावित्यधिकृत्य ॥ धूञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः * ॥ धूनयति । धव
 धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्भूनातेरेव नुकमाहुः ।
 यति ॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च । स्वादौ हत्वश्च । तपा च
 धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुकम् ॥
 धूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥ प्रीन् तर्पणे ॥
 ति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति । प्रयति । प्रयते ॥ ३४ ॥
 मन्थ सन्दर्भे ॥ ३६ ॥ आहु लम्भने । आपयति । आपति । आपत् । आप
 स्वरितेदयमित्येके आपते ॥ ३७ ॥ तनु अद्भोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च ईर्ष्ये ॥
 ति । वितानयति । तनति । वितनति ॥ ३८ ॥ चन अद्भोपहननयोरित्येके ॥ च
 ति । चनति ॥ ३९ ॥ वद सन्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । व
 अनुदात्तोदित्येके । वयदतुः । वयदिभ । वयदे । वघात् ॥ ४० ॥ वच परिभाषने
 याचयति । वचति । वचत् । अवाक्षीत् ॥ ४१ ॥ मान पूजायाम् । मानयति ।
 ति । मानिता । विचारणे तु भौवादिकोमित्यसन्नतः । सम्भे मानयते ।
 गाः । मन्थने इति दिवादी । मनुते इति तनादौ च ॥ ४२ ॥ भू प्राप्ताया मनेरी
 माययने । भयते । गिन्सभ्रियोगेनैयात्मनेपदमित्येके । भयति ॥ ४३ ॥ भृ ईर्ष्ये
 ने ॥ ४४ ॥ मार्गं अन्येषणे ॥ ४५ ॥ फटि शोके ॥ उर्यूर्वाऽपमुल्फण्टायाम् । कण
 इत्या मनेपदी गतः ॥ ४६ ॥ कृम् शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जि
 मादौ ॥ ४७ ॥ मृष निनिशायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति । मृष
 इति दिवादी ॥ मर्षने श्नि मर्षति ॥ ४८ ॥ भृष प्रगहने ॥ धर्षयति । धर्षति ॥ धर्ष
 इत्यापूर्वायाः ॥ अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रत्यये ॥ अल्लोपस्य स्यामित्यत्रात्र वृद्धिः ।
 धर्षति ।
 दीर्घमन्वत्रायौ । भजकथन् ॥ १ ॥ वर ईप्सायाम् ॥ वरयति
 ॥ गण संख्याने ॥ गणयति ॥ ई च गणाः ॥ ७ ॥
 च ईप्सायाम् । गौ । वारन् । अत्रगणन् । अतीगणन् ॥ १३ ॥
 ॥ ६ ॥ वट वट मध्ये ॥ ७ ॥ इह तां ॥ अररहन् ॥ ६ ॥

तम गदी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ पत गती वा ॥ व-
 षिङ्गन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आये । पतयति । पतति । पतांचकार । अपतीत् ।
 द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पप अनुपसर्गात् । गताविलेव । पपयति ॥
 १२ ॥ स्वर आक्षेपे । स्वरयति ॥ १३ ॥ रच प्रतियन्त्रे ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल
 गौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं । दम्भः शाब्दं च ॥ १६ ॥
 म्भ पूजयाम् ॥ महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप श्रभ दौर्बल्ये ॥
 सारयति । कृपयति । श्रपयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्तायाम् ॥ २१ ॥ भाम प्रोथे ॥
 अक्षयाम् ॥ २२ ॥ सूच पैशून्ये ॥ सूचयति । अपोपदेशत्वात्त्र पः । असूसुचत् ॥
 २३ ॥ खेट भङ्गणे ॥ नृतीयान्त इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २६ ॥ क्षोट क्षेपे ॥ २७ ॥
 गोम उपदेयने ॥ अङ्गुगोमत् ॥ २८ ॥ कुमार प्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् ॥ २९ ॥
 शीत उपधारणे । उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् ।
 साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीपमत् ॥ ३१ ॥ बेल कालोपदेशे । बेलयति ॥ ३२ ॥
 काव इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३३ ॥ पल्यूल लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥
 वात् सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३५ ॥
 गवेष मार्गणे । अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥ निवास आ-
 ष्यादने । अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिद-
 र्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ४० ॥ ऊन परिहाणे ॥ ऊन-
 यति । ओः पुपण्जाति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारप्रहोलिङ्गं णिचि
 अत्र आदेशान् स्यादित्ये कार्यइति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योच् प्रक्रियायां
 परिनिमित्ते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षेत्वात्तेना-
 षिकीर्तयित्वा सिद्धम् । प्रकृते तु मशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽहोपः । औननत् ।
 मायकानूननत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्द ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ कूट परितापे । परिदाहे
 इत्यन्ये ॥ ४६ ॥ सङ्केत प्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चाल्कूटोऽपि । कूटयति । सङ्के-
 तयति । प्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तरम् ॥ केन श्रावणे निमन्त्रणे च ॥
 केलयति कुण । गुण चामन्त्रणे ॥ चकाराल्केतने । कूण सङ्कोचने इति ॥ ४८ ॥
 स्तन चौर्ये ॥ अतिस्तनत् ॥ ४९ ॥ आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गती ॥ पदयते ।
 अपयत् ॥ १ ॥ गृह ग्रहणे । गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयती-
 ति कृष्णादिः ॥ ३ ॥ कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल
 तिष्ठणे ॥ स्थूलयते । अतुस्थूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाचनायाम् । अर्थयते । आर्तपत्
 ८ ॥ सत्र सन्तानक्रियायाम् ॥ अससत्रत् । अनेकाच्चत्वात्त्र पोपदेशः । सिसत्रयिपने
 ९ ॥ गर्ब माने ॥ गर्बयते । अदन्तत्वसामर्थाणिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तो

ग्रन्थति ॥ २३ ॥ शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥
 स्वरितेत् । अर्दयाति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥
 ति । हिनस्तीति श्निमि गतम् ॥ २७ ॥ अर्हं पृ
 आसादयति । आसीदति । पात्रेति सीदादेशः ।
 न्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अ
 स्वरितेत् ॥ ३१ ॥ जुप परितर्कणे ॥ परितर्कण
 परितर्पणं परितृप्तिरक्रिया । जोपयति । जोपति । प्र
 धूञ् कम्पने ॥ णावित्यधिकृत्य ॥ धूञ्प्रीणोर्नुग
 धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा मीणातिसा
 यति ॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च ।
 धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति
 धूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्ज
 ति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति
 ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३६ ॥ आहृ लम्भने । आपयति
 स्वरितेदयमित्येके आपते ॥ ३७ ॥ तनु श्रद्धोपकर
 ति । वितानयति । तनति । वितनति ॥ ३८ ॥ च
 ति । चनति ॥ ३९ ॥ वद सन्देशवचने ॥ वाद
 अनुदात्तोदित्येके । वददतुः । वददिध । ववदे । व
 वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४१ ॥
 ति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसम्भन्त
 याः । मन्यते इति दिवादी । मनुते इति तनादौ
 भावयते । भवते । णिच्सन्निभोगेनैवात्मनेपदमित्येके
 ने ॥ ४४ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४५ ॥ कठि शोके
 इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४६ ॥ हुञ् शौचालंकारयोः
 माष्टौ ॥ ४७ ॥ मृय तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति
 इति दिवादी ॥ सेवने श्चि मर्षति ॥ ४८ ॥ भृय
 इत्याभृषायाः ॥ अपादन्ताः ॥ कथ याक्यप्रत्यन्धे ॥
 भयति । अग्लोरित्वात्त्र दीर्घसन्वत्तौ । अचक
 धारदतीति गतम् ॥ २ ॥ गण संख्याने ॥ गण
 ०७ ॥ गणेरभ्यासस्य ईत्याश्चकारे णौ । धारण
 इवट इत्यणोरभ्यासे ॥ ६ ॥ षट षट् प्रत्ये

द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ छद अपवारणइत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥
 लाम प्रेरणे ॥ २४ ॥ ग्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥
 वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्ण वर्णयति । कर्पां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि
 वर्णयति । स्तीतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः ।
 बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥
 क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुल्य आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेह्वोलयति । विड-
 ष्यति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठोबहुलमित्याहुः ॥ तेनापठिता
 अपि सौत्रलौकिकवैदिकाबोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठोबहुलमित्याहुः । तेनाप-
 टेनेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच् । रामोराज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्यएव
 ङ्लं णिजित्यर्थइत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिडङ्गाभिरसने ॥ अङ्ग-
 णिनः प्रातिपदिकाभिरसनेऽर्धे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ श्वे-
 त्वाश्वतरगालोडिताद्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वदीनां चतुर्णामश्वदयोलुप्यन्ते
 ङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते ।
 लोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आद्वरयते । केचित्तु णिचमे-
 नुवर्णयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थइत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादे-
 षुबहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्गिधिः । सिद्धशब्दोभ्रन्थान्ते
 लार्थः ॥

॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजकोहेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ कर्तुः प्रयोजकोहेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च
 ॥ हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच्
 । भावन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते ।
 त्वयांश्चभूव ॥ ओः पुषण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥ सनि परे यदङ्गं तदवयवा-
 णामोकारसेत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मू-
 । अमीभवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥ स्ववतिशृ-
 त्तिव्रवतिप्रवतिभ्रवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥ एषामभ्यासोकारसेत्वं
 स्यात्सन्ववर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिखवत् । असुखवत् । नाग्लोपीति ह्रस्विनिपे-
 । अशीशासत् । अहुडौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अग्लोपीति
 णामुपकरणे उदाहरिष्यते । ष्यन्ताण्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं धा-
 ता गिलोपः ॥ चोरपति । णौ चडीति ह्रस्वः । दीर्घोलघोः । न चाग्लोपित्वाद्दयो-
 ष्यवः । ष्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥ णौ च संश्रब्दोः । ६ । १ ।
 ॥ सन्धरे चक्षुरे च णौ श्ययतेः संप्रसारणं वा स्यात् । संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं

॥ कर्तव्यति । कर्तव्यति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकादात्वर्यं षट्समिष्टवर्गं
 त्वर्यं णिच् स्यादिष्टे तथा प्रातिपदिकस्य पुंवभावभाषट्ठोसविन्मनुष्योप-
 सप्तशब्दादेशमसंज्ञास्यङ्गणावपि स्युः । पटुमानष्टे पटयति । परत्याद्रुद्री
 । अपीपटय । जो षड्दत्तत्र भाष्ये तु ष्टुदेतौषो षनीयामिति भिन्नम् ।
 त्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रथमः ॥ करोत्याचष्ट इति घान्तर्यमात्रं
 ष्टुर्भस्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति ॥ अश्वेनातिक्रामति अश्वयति ।
 मति हस्ययति ॥ धातुरूपां च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपां प्रतिपद्यते ॥ च-
 मुशयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृदुक्प्रकृतिप्र-
 तियस्य फारकमिति * ॥ कंसवधमानष्टे कंसं घातयति । इह कंसं ह्य
 हनस्तोऽधिष्णल्लोः । ७ । ३ । ३ ॥ हन्तेस्कारोऽन्तादेशः स्याधिष्णत्व-
 ति । नन्वग्राह्यमंशा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाद्द्वित्वयो-
 कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्वम् ।
 चकारो भिन्नप्रामः । फारकं च चाल्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्त्यादेशहेतुम-
 फारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापी-
 मजीघतत् । कर्तृकरणादात्वर्यं ॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुग-
 र्थः । असिना हन्ति असयति ॥ षष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥
 ण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रय-
 अंस समाघाते ॥ ३ ॥ वट विभाजने ॥ ४ ॥ लज प्रकाशने ॥ वटि ल-
 ॥ वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठशलाददन्तत्वे ष्टुद्विगित्यन्ये । व-
 लज्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटापनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुक्कमाह तन्मते
 । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ सङ्ग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत्
 यात् । अससंमामत ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अनुस्तोमत् ॥ १० ॥
 भेदेने ॥ करणभेदेन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध
 ॥ उपसंहार इत्यन्ये । आन्दधत् ॥ १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥
 ॥ १६ ॥ सुख दुःख तद्वि-

वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कर्षां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः
 वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्या
 धाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तथा ॥ पर्णं हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ विष्क दः
 क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुल्य आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेङ्गोलयति ।
 म्वयति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाटोबहुलमित्याहुः ॥ तेना
 अपि सौत्रलौकिकवैदिकाबोध्याः । अपरे तु नवगणीपाटोबहुलमित्याहुः ।
 ङितेभ्योऽपि कचित्स्त्रार्थे णिच् । रामोराज्यमर्चाकरदिति यथेत्याहुः । चुरादि
 बहुलं णिजित्यर्थइत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङ्ङाभिरसने ॥
 वाचिनः प्रातिपदिकाभिरसनेऽर्धे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते
 ताश्चाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वदयोल्
 णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्व
 गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचिन्तु णि
 वानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थइत्येव सिद्धम् ॥ णिज
 व बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्ङिधिः । सिद्धशब्दोप
 मङ्गलार्थः ॥

॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजकोहेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ कर्तुः प्रयोजकोहेतुसंज्ञः कर्तृ
 स्यात् ॥ हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातं
 स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भाव
 भावयार्थभूव ॥ ओः पुण्यण्ड्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥ सनि परे पदङ्गं तदा
 भ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्ग्यण्जकारेप्यवर्णपरेषु परतः । अपीभवत् । अपीभवत्
 ह् । अमीभवत् । अयीभवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीभवत् ॥ स्वर्वा
 णोतिद्रवतिप्रयतिह्वयतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥ एयामभ्यासोका
 वा स्यात्सन्ववर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिभवत् । असुभवत् । नागलोपीति ह्रस्
 थः । अशशासत् । अहुद्वीकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अबचकासत् । अगत्
 सुष्वातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । प्यन्ताण्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृत्ति
 धित्वा णिलोपः ॥ चोरयति । गौ चर्हीति ह्रस्वः । दीर्घोल्लयोः । न चाग्लोपित्व
 रप्यसंभवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥ गौ च संश्रद्धोः । ६ ।
 ३१ ॥ सन्परे चङ्परे च गौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । संप्रसारणं तदाभ्रयं च

पो न स्वागदि । अवागलम्भम् । पर्यापीपिनम् । न्यमीपहम् । आट्टिटम् । आशिशम् ।
 पहिरद्गोऽणुपभाहस्योद्विन्यान्मोय । आंगेकदिल्लरणात्तिङ्गान् । मा मवानिदिधम् ।
 जादायेभतौ विधानात्त वृद्धिः । मा मवान्नेदिधम् । न न्द्राहति नदगगां न द्वितम् ।
 औन्दिदम् । आहृदम् । आर्चिचम् । उच्च आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । मुजन्तु
 ङौ पाणुपगापयोगिनि सूत्रे निपातनादस्य यः । म चान्तरङ्गाऽपि द्वित्ववियये न न्द्र
 इति निषेधाज्जिज्ञास्य द्विग्ये कृते प्रयत्ने न तु ततः प्राक् । दकारोपधसामर्थ्यात् ।
 औच्चिजम् । अजादेग्लेय । नेह । अदिदम् ॥ रमेरठाच्छित्तोः । ७ । १ । ६३ ॥
 गोर्नुम् स्यादनि न तु श्चित्तोः ॥ लभेत् ॥ ७ । १ । ६४ ॥ अग्ग्म्भम् । अल्लम्भ-
 त् । हेरचर्षीति सूत्रेऽचर्षीत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहम् । अत्समुद्वरप्रपन्नदसुरदा-
 म् । असस्मरत् । अद्दरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लयेर्न दीर्घः ॥ विभाषा वेष्टिचे-
 ष्ठयोः । ७ । ४ । ९६ ॥ अभ्यासस्याख्यं वा स्याच्चर्परं णौ । अववेष्टम् । अधिवेष्टम् ।
 अचचेष्टम् । अन्निचेष्टम् । भ्राजभासेत्यादिना धोपधाद्वस्वः । अधिभ्रजत् । अयभ्राज-
 त् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् * ॥ ण्यन्ताः कणरणमणध्रणलुपहेटः काण्यादयः
 पङ्क्त्याप्ये उक्ताः । हापिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोधिका न्यासे । चाणिलोटी अप्यन्यत्र ।
 इत्वं द्वादश ॥ अचीकणत् । अचकाणत् ॥ स्वापेश्चञ्चि ॥ ६ । १ । १८ ॥ ण्यन्त-
 स्य स्वापेश्चञ्चि संप्रसारणं स्यात् । असुपुपत् ॥ शाच्छासाहाव्यायेपां युक् ।
 ७ । ३ । ३७ ॥ णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । हापयति ॥ हः संप्रसारणम् ।
 ६ । १ । ३२ ॥ सन्परे चहृपरे च णौ हः संप्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अनुहा-
 वत् ॥ लोपः पिबतेरीचाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥ पिबतेरुपधायालोपः
 स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चहृपरे णौ । अर्पीप्यत् । अर्तिहीति पुक् । अर्पयति । हेपय-
 ति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्तोपयति । क्त्मापयति । स्थापयति ॥ तिष्ठतेरित्
 । ७ । ४ । ५ ॥ उपधायाद्देशः स्याच्चहृपरे णौ । अतिष्ठित् ॥ जिघ्रतेर्वा ।
 ७ । ४ । ६ ॥ अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । उक्तम् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अची-
 कृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । पतेर्णौ लुग्वक्तव्यः * ॥ पुकोऽपवा-
 दः । पालयति ॥ वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥ वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पे-
 ऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । विभाषा लीपतेः ॥ लीलौर्जुग्लु-
 कावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ॥ लीपतेर्लातेश्च क्रमानुलुकावागमौ
 वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलापयति । विलालयति । वा घृतम् । ली ई इति
 ईकारप्रश्लेषादावपक्षे नुक् न ॥ स्नेहद्रवे किम् । लीहं विलापयति ॥ प्रलम्भनाभिभ-

वयोः प्रलम्भनं चार्थं ॥ जटाभलापयते । पूजामाधेगच्छतीत्यर्थः । इयनावा
 मुह्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुह्लापयते । ब्रह्मपतीत्यर्थः ॥ विभेते
 भये । ६ । १ । ५६ ॥ विभेतेरेचआत्वं वा स्याद्ययोजकाद्भयं चेत् ॥
 स्म्योहेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥ ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्यादेतोश्चेद्भयस्य
 सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डोभापयते ॥ भियोहेतुभये पुक् ।
 ३ । ४० ॥ भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक् स्यात् णौ हेतु
 भीपयते ॥ नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥ स्मयतेरेचोनित्यमात्वं स्याण्णौ
 स्मये ॥ जटिलोविस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैर्नं भापयति
 स्मापयति । कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणात्
 तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्मापयन्निलेव पाठ इति सा
 धिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहोविस्मापयन्निति
 न्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥ स्फाद्योवः । ७ । ३ । ४१ ॥ णौ ॥ स्फावय
 शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥ शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शात
 गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम्
 ३ । ४३ ॥ णौ । रोपयति । रोहयति । ऋङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥ प
 आत्वं स्याण्णौ । प्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥ णौ च संश्रद्धोः । २
 । ५१ ॥ सन्परे चङ्परे च णौ इडोगाद्वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापि
 सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥ ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध
 आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पाद्यतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । त
 सिद्धयति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति । सेधयति तापसं तपः ॥ प्रजने धीयते
 १ । ५५ ॥ अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वापयति वा गाः पुरो
 गर्भं प्राहयतीत्यर्थः ॥ ऊट्टुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥ गूहयति ॥ दोषे
 । ६ । ४ । ९० ॥ दूष इति सुयञ्च्म् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥ वा
 चाचिरागे । ६ । ४ । ९१ ॥ विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा क
 मित्तां ह्रस्वः । भ्यादौ चुरादौ च मितउक्ताः । घटयति ॥ जनीजृप् । जनयति । ज
 जृणातेस्तु । जारयति ॥ रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपोवकव्यः * ॥ मृगरमणमा
 रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृग
 दानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिन् ॥ चिस्फुरोर्णौ । चपयति चययतीत्युक्त्म् । चिने
 चापयति । धाययति । स्फोरयति । स्फोरयति । अपुस्करत् । अपुस्फुरत् ॥ उभौ

अथावगम्य । ८ । ५ । ३१ ॥ साध्यागम्यादिरेवञ्चैव वरामै कर्त्तुं प्राप्नुवन्ति
 गति । प्राप्तिवत् ॥ एतौ शक्तिरुत्तमोभवेत् । २ । ५ । ५३ ॥ इत्योत्पत्तिः स्वस्य
 गमयति । योषधे नु प्राणावगति । इत्यदिपः । अविगमयति । इत्यणोऽविगम्यते
 होइत्येति कृतम् । गमयति ॥ इत्योत्पत्तिरित्येति कृतम् * ॥ सुवीर्यः
 एव सुवीर्यकामाति वापैः । भावे वरामय इति वागपितुमिदम् । इतिपि सत्
 इतिपयेत्यस्यावगतया सत्त्वो प्रवर्तते । वेतिवत् । वेतिवत् । इतिपय्यात्
 शित्तनादकि वरामयस्यामे भूयेत् । इत्यदिःशेषात् । इति नु इतिपयैव ।
 गीताभावेन प्रकृत्यादिस्वरूपैः । निरुत्तमेवगाढातोरेवमुक्तौ गृहेन सुप्तोऽर्थः ।
 प्रायेणानि शपनोत्पिपं विधा इत्यदि गिदम् । एत् सत्त्वोत्तु सर्वमुक्तम् ॥

॥ इति षण्णप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां या । ३ । १ । ७ ॥ इतिकर्म
 इतिनेककर्तृकादातोः स्यन्प्रयोवा स्यादिच्छायाम् । भातोरेदित्त्वादित् सनभावे
 मुक्तम् । इत् । इतिवत् । स्यन्प्रः ॥ पठिमुमिच्छति निपठिपति । कर्मणः क्तिम् ।
 मनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्निगीच्छति मुक्तः
 वामहृणात्तक्षे वापयमति । सुहृमनोपैत् । एकावयवेदेश्चि नेद् । मस्य ननम
 अत्तुमिच्छति मिपयति । इत्योत्पत्तिरित्येति मिमनोऽक्षिणम् । इत्यिपिपति । इति
 पति ॥ रुदधिदमुपमहित्वयपिप्रच्छः संक्ष । १ । २ । ८ ॥ एभ्यः संक्ष क्त्या
 कितौ सः । रुदिपति । विविदिपति । मुमुदिपति ॥ सन्नि ग्रहगुहं च । ७ ।
 । १२ ॥ प्रहेगुहेरुगन्ताश्च सन् इत्न स्यात् । महिज्येति संप्रसारणम् । सनः परस्य
 सिद्धत्याङ्गभावः । निवृक्षति । सुपुप्तति ॥ किरश्च पञ्चम्यः । ७ । २ । ७२
 कृ गृ ष्ट् भृष्ट् प्रच्छ एभ्यः सनद् स्यात् । निवृच्छिपति । विकरिपति । जिगरि
 ति । जिगलिपति ॥ अत्रेटोदीर्घनिष्टः * ॥ दिदरिपते । दिधरिपते । कपः
 दिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृष्ट्भृष्टोरिति गृहाण ॥ इकोऽक्षत् । १ । २ । ९ ।
 इगन्ताज्झलादिः सन् किरस्यात् । पुभूपति । दीह् । दातुमिच्छति दिदीपते । एन्वि
 यत्वाभावात्स्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अतएव सानि मीमेति सूत्रे माघातोः वृषर्जाप्रहा
 कृतम् ॥ हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥ इफ्समीपाद्धलः परोऽक्षलादिः सन् कित्या
 त् । गुह् । जुषुक्षति । विभित्तति । इफः किम् । विप्यस्यते । शल्किम् । विवधिपते
 हल्प्रहणं जातिपरम् । वृन्द् । तिवृक्षति । तिवृंहिपति ॥ अज्झनगमां सन्नि । ६
 ४ । १६ ॥ अजन्तानां हन्तेरजादेश्चामेश्च दीर्घः स्याज्झलादी सन्नि । सन्निटोर्जः

ः । अधिजिगमिपति कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नन्द् । हलादौ सनीति दीर्घः ।
 गंगांसते । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंसते । संजिगंसते ॥
 ङश्च २ । ४ । ४८ ॥ इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥ रलो व्युपधा-
 लादेः संश्च । १ । २ । २६ ॥ उञ्च इञ्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्दलादेर्दलन्तात्परौ
 त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । लुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । दिद्युतिपते । दिद्योतिपते ।
 द्यधिपते । रुरोद्यधिपते । लिलिखिपति । लिलेखिपति । रलः किम् । दिदेविपति ।
 युपधात्किम् । विवर्तिपते । हलादेः किम् । एपिति । इह नित्यमापि द्वित्वं गुणेन
 ाप्यते । उपधाकार्यं हिं द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ॥
 उनीचन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्पृष्टुर्भ्रस्जपिसनाम् । ७ । २ । ४९ ॥ इयन्ते-
 यक्धादिभ्यश्च सनइद्वा स्यात् । इडभावे । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ह्योरिति-यस्य
 ष्ट् यण् । द्वित्वम् । दुशूपति । दिदेविपति । स्तौतिष्योरेवेति यक्ष्यमाणनियमान्न पः ।
 उशूपति । सिसेविपति ॥ आपृज्ञप्युधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥ एषामचरत्स्या-
 सादौ सनि ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥ सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं
 तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आमुमिच्छति ईप्सति । अर्धनुमिच्छति स्परत्वम् । च-
 र्त्वम् । ईप्सति । अर्धिपति । विभ्रञ्जिपति । विभ्रञ्जिपति । विभ्रक्षति । विभ्रञ्जति ॥
 दम्भ इच । ७ । ४ । ५६ ॥ दम्भेरचत्स्यादीच सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
 हलन्ताच्चेत्तत्र ह्रस्वहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वाभ्रलोपः । धिप्सति ।
 धीप्सति । दिदम्भिपति । दिश्रीपति । दिश्रपिपति । उदोद्यपपूर्वस्य । सुस्युपति ।
 सिस्वरिपति । युयुपति । पियविपति । ऊर्णुनूपति । ऊर्णुनूविपति । ऊर्णुनूविपति । न
 च परत्वाद्गुणावादेशयोः सनोरभ्यामे उकारेण भूयेतेति वाच्यम् । द्विवचनेचीति सूत्रेण
 द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपानिदेशादादेशानिषेधाद्वा । न च सप्रन्तस्य द्वित्वं प्रवि कार्पि-
 त्वाजिमिसत्ता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि कार्या निमित्ततया नार्थीयते न
 त्वननुभवमपि । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । युमूर्पति । विभ्रमिपति । श्रिः पुगन्तो
 मित्पङ्कः पकारान्तभ्रौगदिकश्च । इडभावे इङोऽप्यिति कित्त्वात्प्र गुणः । अङ्गने-
 ति दीर्घः परत्वाण्णित्येतेन वाच्यते । आपृज्ञपिति ईन् । ज्ञीप्सति । जिज्ञारिपति । अमि-
 त्सु । जिज्ञारिपति । जनसनेत्यात्तम् । मियामति । मिसनिपति ॥ तनियतिदरिद्रादि-
 भ्यः सनोरा इङ्गाप्यः ॥ सनोतेविभ्राया । ६ । ४ । १७ ॥ अयोराभ्यासादीप्योरा
 स्यात्सनादौ सनि । निभ्रांसति । निभ्रांसति । निवनिपति ॥ आदाद्वापं मन्वत्कल्पः ॥
 आ मुमूर्पति । कृत्वं निवनिपति ॥ सनि मीमापुरत्तन्मन्वत्कल्पमपदात्मयद्दत्
 । ७ । ४ । ५४ ॥ एषामचरत् स्यासादौ सनि । अभ्यासलोपः । म्योरिति मत्तोः ।
 विव्यति । विवरीपति । विवरीपति । इमिष् मीष् आप्यो मन् । कृत्वीर्षम्य नि-

नोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने ।
 ति । माह्मेडो । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देद् । दित्सते । दाब् । दि
 दित्सते । धेद् । धित्सति । धाब् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते ।
 शिक्षति । शक मर्षणइति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते
 धो हिंसायां सनीस् वाच्यः * ॥ रित्सति । हिंसायां- किम् । आरिरात्सति ॥ ३
 ऽकर्मकस्य गुणोवा । ७ । ४ । ५७ ॥ सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्ष
 मुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्ध
 भ्यः । विवृत्सति । तडि तु । विवर्तिपते । सेसिचीति वेद् । निवर्तिपतिं । निवृत्स
 इद् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥ वृद्ध्वृभ्यामृदन्ताद्य सनइद्वा स्यात् । तित्
 ति । तित्तरीपति । तित्तीर्षति । विवरिपति । विवरीपति । वुवूर्पति । वृद् वुवु
 विवरिपते । दुधूर्पति ॥ स्मिपूड्रश्चशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥ स्मि पू
 अञ्जू अश् एभ्यः सनइद् स्यात् । सिस्मयिपते । पिपविपते । अरिरिपति ।
 रिस्श्चन्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः । कार्यभागिति कार्पिणोनिमित्तस्वायं
 द्विर्वचनेचीति न प्रवर्तते । अञ्जिजिपति । अशिशिपते । जभौ साभ्यासस्य । प्राणि
 तिं । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइति चछाभ्यां सहितस्येदोद्वित्वम् ।
 लादिः शेषः । उचिच्छिपति । निमित्तापाये नैमित्तिकापायइति त्वनित्यम् । च्छौ
 सतुक्प्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । गौ च संश्रडोरिति सूत्राभ्या
 डोगाह् श्वयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिपति । अध्यापिपयिपति । शि
 ययिपति । शुशावयिपति । हः संप्रसारणम् । जुहावयिपति । गौ द्वित्वाध्यागचः
 देशोनेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्कारयिपति । चुक्षावयिपति । ओः पुयण्यप
 पिपाययिपति । यियावयिपति । विभावयिपति । रिरावयिपति । लिलावयिपति
 मिजावयिपति । पुयण्जि किम् । नुनावयिपति । अपरे किम् । मुभूयति । स
 तीतीत्वं वा । सिस्त्रावयिपति । सुम्रावयिपतीत्यादि । अपर इत्येव । शुभ्रपते ॥ स्तौ
 निष्पयोरेव पण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥ अभ्यासेणः परम्य स्तौतिष्पन्तयो
 व मस्य पः स्वात्प्रभूने मनि नान्यस्य । तुष्टयति । शुतिस्वाप्नोमित्युगम् । सुप्यापि

न्तात्र सनिष्यते ॥ ॥ श्रौषिकाच्छ्रैषिकः सरूपो न तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् ॥ अहिच्छत्रे भवआहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भवआहिच्छत्रीयः । अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुषन्वान्मतुष् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूपइत्यनुपज्यते । अर्धद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिपते । मीमांसिपते ॥

॥ इति सन्प्रक्रिया ॥

धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यद् ॥ ३ । १ । २१ ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् घोस्ये यद् स्यात् ॥ गुणोद्यद्भ्रुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यद्भ्रुकि च । सनाद्यन्ताइति धातुत्वाद्वादादयः । द्विदन्तात्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति योभूपते । योभूयांचक्रे । अघोभूयिष्टं । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन द्रुवोवचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते । रोचते इत्यत्र यद्भेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोहच्यते । शोशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूञ्च्यत्यर्थ-शूर्णोतिभ्योयद् वाच्यः * ॥ आद्याख्यभ्रुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । मोमूञ्च्यते । अनेकाच्चत्वेनापोपदेशत्वात्पत्वं न ॥ यस्य हलः । ६ । ४ । ४२ ॥ यस्मेति संघात-प्रहणम् । हलः परस्य यश्चस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतोलोपः ॥ सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । मोसूचिता । मोमूचिता ॥ दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यद्भ्रुकि च । अटाच्यते ॥ यङि च । ७ । ४ । ३० ॥ अतैः संयोगादेश्च ऋतोऽगुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशासिता । ऊर्णोमूयते । वेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवच्चात्रोपधागुणः । वेभिदिता ॥ सासद्यते ॥ नित्यं कौटिल्ये गती । ३ । १ । २३ ॥ गत्वर्थात्कौटिल्यपव यद् स्यात्तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं प्रजति चाप्र-प्यते । लुपसदचरजपजभदशग्भ्योभाचगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥ एभ्यो धात्वर्धगर्हायामेव यद् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥ चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥ अनयोरभ्यासस्यातोनुक् स्याद्यद्भ्रुकोः । तुगित्यनेनानुस्वारोलक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥ उत्परस्याऽतः । ७ । ४ । ८८ ॥ चरफलोर्भ्यासात्परस्यात्उत्स्याद्यद्भ्रुकोः । हलि चेति दीर्घः । चभूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥ जपजभदहृदशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यद्भ्रुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि ॥ श्रौष-ङि । ८ । २ । २० ॥ गिरते रेफस्य लृवं स्याद्यङि । गर्हितं गिरति जेगित्यते । घु-

मास्थेतीत्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेपीयते । विभाषा श्वेः । शोश-
 श्रीयते । यङि च । सास्पर्यते । रीङ् ऋतः । चेप्रीयते । सुद् । संचेस्कीयते
 चोयङि । ८ । ३ । ११२ ॥ सिचः सस्य षोण स्याद्यङि । निसेसिच-
 कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥ कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । वं
 कौतिकुवत्योस्तु चोकूपते ॥ नीग्वञ्चुस्त्रंसुर्ध्वंसुर्भ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम-
 ४ । ८४ ॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्गुकोः । अकित इत्युक्तेर्न
 नलोपः । वनीचच्यते । सनीस्रस्यतइत्यादि ॥ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य
 ४ । ८५ ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानु-
 क्ष्यतइत्युक्तम् । यैय्यम्पते । यंपम्पते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न
 क्रोधे । याभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्त्यते । हन्तेर्हिंसायां येङि
 वाच्यः * ॥ जेप्रीयते । हिंसायां किम् । जङ्गन्त्यते ॥ रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ ।
 ऋदुपधस्य धातोर्भ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्गुकोः । वरीषृत्यते । क्षुभ्रादित्व-
 नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीङ्गुप्यते । रीगृत्वतइति वक्तव्यम्
 वरीगृह्यते । परीगृह्यते ॥ स्वपिस्वमिच्छेर्नां यङि । ६ । १ । १९ ।
 सारणं स्याद्यङि । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥ न वशः । ६ । १ ।
 वावश्यते ॥ चायः की । ६ । १ । २१ ॥ चेकीयते ॥ ईं घ्राध्मोः । ७
 ३१ ॥ जेप्रीयते । देध्मीयते ॥ अयङिच क्लिति । ७ । ४ । २२ ॥ शीढो-
 देशः स्याद्यादौ क्लिति परे । शाशप्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततोऽगुणः । ङोदौव-
 तोत्रौक्यते ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥ यङोऽचप्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि
 लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽपम् । अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन य-
 त्याहित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धानुत्वाद्दृढादयः । शेषात्कार्त्तरीति परस्मैपदम् । अनु-
 षितइति तु न । द्विचत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र

प्रकृतिग्रहणे षड्भुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विः प्रयोगोद्विर्वचनं पाठमिति सिद्धान्तात् ।
योभवीति । योभोति । योभूतः । योभुवति । योभवांचकार । योभवति । अयोभवीत् ।
अयोभोत् । अयोभूताम् । अयोभवुः । योभूपात् । योभूपाताम् । योभूयास्ताम् । गाति-
स्पेति सिचोलुक् । षड्भोवेतीदृपक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् । अयोभूवी-
त् । अयोभोत् । अयोभूताम् । अभ्यस्ताभ्रयोजुस् । नित्यत्वादुक् । अयोभूवुः । अयोभ-
विष्यदित्यादि । पास्पर्धीति । पास्पर्धि । पास्पर्धः । पास्पर्धति । पास्पर्सि । हुझल्-
भ्यो हेर्धिः । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पर्त् । अपास्पर्द् सिपि दध्नेति रुत्वपक्षे । रो-
रि । अपास्पाः । जागाद्धि । जायात्सि । अजायात् । सिपि रुत्वपक्षे । अजायाः ।
नाभृ । नानासि । नानात्तः । दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदा-
दधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चो-
स्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्सि । मोमो-
दांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमु-
दीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकूर्दी । चोकूर्दीति । लङ्
तिप् । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिप्यक्षे । अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । वनीवञ्ची-
ति । वनीवञ्चि । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्ग-
न्ति । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । म्वोश्च । जङ्गन्मि ।
जङ्गन्दः । एकाञ्मग्रहणोक्तत्वाग्नेयिषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासि-
द्धत्वात्तर्हर्लुक् । जङ्गहि । मो नो धातोः । अजङ्गत् । अनुबन्धनिर्देशात्त च्त्वेरङ् । इय-
न्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यद्भुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्वं
पदापि हो षन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्ष्यं विहितं तथापि षड्भुकिं भवत्येवेति न्यास-
कारः । दितपा श्पेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो षड्भुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति
भावः । जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्गमति । जङ्गमिता । दितपानिर्देशाज्जादेशो
न । जङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्गन्यात् । आशिपि तु । यष्यात् । अवधीत् ।
अवधिष्टामित्यादि । धधादेशस्य द्वित्वं न भवति । स्यानिवस्वेनानभ्यासस्येति निषेधान् ।
तद्धि सामानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । षड्भुमीहियलान् । आङ्पूर्वात्तु आङो षमहन इ-
त्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि । उत्तरस्येति तपरत्वात्त गुणः । इति चेति दीर्घस्तु
स्यादेशः । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगान् । चभुरीति । चभूर्नि । चभूर्नः ।
चभुमति । अचभुरीत् । अचभुः । चङ्गनीति । चङ्गन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चङ्गानः ।
गमहनेत्युपधानोपः । चङ्गन्ति । चङ्गाहि । चङ्गनानि । अचङ्गनीत् । अचङ्गन् । अ-
चङ्गानाम् । अचङ्गनुः । ये विभागा । चङ्गापान् । चङ्गन्यात् । अचङ्गनीत् । अचङ्गा-
मीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योपोति । योपवीति । अयो-

गरीन् । अगोपान् । गंगुपान् । आशिनि दीर्घः । गंगुपान् । अगोपान् । गोनगीनि ।
 नोगोनि । गादेनि । गाहाति । ई इत्यंगाः । गाहीन् । इह गहातेश्च आ च ही
 लोपोपि गुमात्वा यद्विदीत्येते यमापि न भवन्ति । शिपा निर्देशान् । गाहाति । गाहा-
 ति । गाहेति । गाहीन् । गाहीन् । गाहीन् । गाहीन् । अजादेन् । अजाहात् । अजाहीत्वात् ।
 अजाहात् । गाहीयात् । आशिनि । गाहायात् । अजाहामीन् । अजाहादिष्टाम् । अजा-
 हिष्यात् । लुक् लुप् प्रत्ययलक्षणाभावात्पिभ्यमीत्युत्तं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दि-
 ष्टत्वादिण् । मास्वरीति । मास्वमि । मास्वमः । मास्वमि । अमास्वरीन् । अमास्व-
 प् । मास्वप्यात् । आशिनि गु यनिस्वरीत्युत्तम् । मास्वप्यात् । अमास्वप्यात् । अमास्व-
 प्यात् ॥ कर्मिकौ च लुकि । ७ । ४ । ९२ ॥ ऋदुपथस्य धातोरभ्यामस्य रुक् सिक्
 रीक् एते आगमाः स्युर्भुत्सुकि ॥ प्राप्तश्च । ७ । ४ । ९२ ॥ ऋदन्धधातोरपि तथा ।
 यर्धतीति । यरिधतीति । यरीधतीति । यर्वति । यरियति । यरीवति । यर्धतः ३ । यर्ध-
 तनि ३ । यर्वतांमास ३ । यर्वतिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वात् नृद्व्यधनुभ्य इति न । यर्वतिभ्य-
 ति ३ । अयर्धतीत् ३ । अयर्वत्ते ३ । सिपि दधेति कत्वपक्षे रो रि । अयर्वाः ३ । गण-
 निर्दिष्टत्वाद्दृक् । अयर्वतीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कति । चरिक्कति । चरीकति । चर्क-
 तः ३ । चर्कति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्कृया-
 त् ३ । आशिपि रिक् । चर्कियात् ३ । अचर्करीत् ३ । कृतधेति तपरत्वान्नेह । कृ वि-
 क्षेपे । चार्कति । तार्कति । तार्कतिः । तार्कतिरति । तार्कीर्हि । तार्कराणि । अतार्करीन् ।
 अतार्कतः । अतार्कतीर्ताम् । अतार्कतः । अतार्कतीर्ताम् । अतार्कतीर्ताम् । अतार्कतीर्ताम् । अतार्कतीर्ताम् ।
 कि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिःशेषः । रुक्रीमीकोऽस्तु । अभ्यासस्यास-
 वर्ण इति इयङ् । अरति । अरियति । अररीति । अरियरीति । अर्कतः । अरिपृतः ।
 हि अत् । यण् । रुको रोरीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्व-
 आसिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति । लिङि शिपा निर्देशान्नुणोर्तीति गुणो न । रि-
 ङ् । रलोपः दीर्घः । आरियात् । आरिरियात् । अरीरियात् । गृह्ण महणे । जर्गृहीति ३ ।
 जर्गृही ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहति ३ । अजर्गृह्ति ३ । गृह्णातेऽस्तु । जाम्गृहीति । जाम्गृहि ॥
 तसादौ द्विभिमित्तं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । रुगादयः । जागृहः ।
 जागृहति । जाम्गृहीति । जाम्गृहि । लुटि । जाम्गृहिता । महोऽलिटीति दीर्घस्तु न । तत्रै-
 काच्च इत्यमुष्टेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति ३ । जर्गृद्धि ३ । जर्गृ-
 द्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीति ३ । जर्गृद्धि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः ॥ हल्-
 ङ्यादिलोपः । भ्रूभावः । जस्त्वचत्वं । अजर्गृद्धि ३ । अजर्गृद्धाम् ३ । सिपि दधेति
 पक्षे रुत्वम् । अजर्गृद्धिः ३ । अजर्गृद्धीत् ३ । अजर्गृद्धिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रच्छि । तसादौ
 महिष्येति संप्रसारणं न भयति । शिपा निर्देशान् । च्छोः शूडिति शः । प्रथेति पः ।

४ । १५२ ॥ गार्गीयति । गार्गीयति । भर्त्सायति । रीतिः । कर्त्वीयति । समिप्यति ॥
 यवस्य विभाषा । ३ । ४ । ५० ॥ इतः पराणोः क्यच् न । मादाय-
 भावुके । आदेः परस्य । अणो म्योः । तस्य श्वाभिवरसाङ्गुत्थगुणो न । समिपिना ।
 समिपिना ॥ मान्तरकृतिकसुबन्तादव्ययाथ क्यच् न * ॥ किमिच्छति । इदि-
 च्छति । स्वमिच्छति ॥ अदानायोदन्यभनाया सुमुक्षापिपामागर्धेषु । ७ । ४ ।
 ३४ ॥ क्यञ्चन्ता निरात्यन्ते । अदानायति । उदन्यति । भनायति । सुमुक्षादी किम् । अदा-
 नीयति । उदकीयति । भनीयति ॥ अश्वक्षीरवृषपल्यणानामात्मप्रीती क्यचि ।
 ७ । १ । ५१ ॥ एतां क्यचि अस्तुगागमः स्यात् ॥ अश्वशृणोर्भ्युनेच्छायाम् * ॥ अश्वस्यति
 गह्वरा । शृणस्यति गौः ॥ शीग्न्यणयोर्दोत्रमायाम् * ॥ क्षीग्नस्यति । पादः । द्यवस्यति
 उप्रः ॥ सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि दात्रमायां सुगसुक्ती * ॥ द्यिस्यति । दद्यात्-
 ति । मधुस्यति । मध्यस्यति ॥ काम्यस्य । ३ । १ । १० ॥ उक्तविषये काम्यन् स्यात् ।
 पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य इह इति दोषो न । अनर्थकत्वान् ।
 यस्येति संपातप्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्विकाम्यति । मान्ताज्येभ्योऽप्ययं
 स्यादेव । किकाम्यति । स्वः काम्यति ॥ उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥ उपमा-
 नात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽपि क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णुय-
 ति द्विजम् ॥ अधिकरणापेति वक्तव्यम् * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रा-
 सादे ॥ कर्तुः क्यच् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥ उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे
 क्यच् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यच् वेत्युक्तेः । पते
 वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यच्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोप्स-
 रसो नित्यमितरेषां विभाषया * ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्ति-
 विषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्यायते । विद्वस्यते ।
 स्वद्यते । मयते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यच्भूमिनिर्देशे । कुमारी-
 वाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव सपत्रा-
 यते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्वाविव पट्टीमृदूयते । न को-
 पधायाः । पाचिकायते ॥ आचारेऽवगल्भक्षीप्रहोडेभ्यः क्त्वा * ॥ वाग्रहणात् क्यच्-
 पि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्त्वाभ्रियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं च प्रत्यस्य
 प्रतिज्ञायते । तेन तच् । अवगल्भते । क्षीयते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एत-
 द्दार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारे-
 ऽपि वृत्तिसंभवात् । श्रावूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भोचक्रे । क्षीभोचक्रे । होटांचक्रे ।
 वार्तिकेऽथेत्युपसर्गादिशिष्टपाठाल्केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टाथ क्यच्चेवेति माधवादयः ।
 नेति वृत्तितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुपग-

सङ्गार्थं तत्र कियन्नुद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संवध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच्च इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु स्वातो लोप इति चेत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा किप् । मालांचकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङ्ग्यादिलोपो न । हिंसाहर्चर्वादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इत्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लङि कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुबर्त्त धातुरेव यो धातुमिति व्याख्यानात्प्रामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातो-रपि वृद्धिमिच्छति । अकवयीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवयीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आश्रिपि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्येति भुवो बुगिति भवतेर इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । दुरिव द्रवति । णिथ्रीति चङ् । अद्रावीत् ॥

अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः कृिति । ६ । ४ । १५ ॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् षौ झलादौ च कृिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋमुक्षीणति । यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि घयतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यङ्गोपाविति वचनात् णटि वृद्धिं वाधित्वाऽतोलोपाश्च इति रूपमाह । स्व इव सस्यौ । सस्र । यत्तु स्वामास स्वांचकारेति तदनाकारमेव ॥ भृशादिभ्यो भ्रुच्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥ अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्चेरिति पर्युदासबलाद्भूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् । अस्थ सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संप्राम युद्ध इति पठ्यते तत्र संप्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुपन्ध आसज्यते । युद्धे षोऽयं प्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संप्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् प्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागद् । स्वमनापत । उन्मनापते । उदमनापत । एवं चावागल्भत अवागल्भिमाष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं शोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊटः ओटः स इवाचर्य ओडापित्वा । अत उन्मनाप्य अंबगल्भ्येतिवत् रूपम् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे पाठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् ।

माह्वनाटः प्रतिषेधः * ॥ उसि ओमाडोश्च परयोराटः पररूपं नैत्यर्थः । उस्वामैच्छ
 औस्वीयत् । औङ्कारीयत् । औङ्गीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिकं सिद्धि
 ति पाठे स्थितम् ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् । ३ । १ । १३ ॥ लोहितादि
 भ्यो डाजन्ताश्च भवत्यर्थे क्यप् स्यात् ॥ वा क्यपः । १ । ३ । ९० ॥ क्यपन्तात्
 रस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्चेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविष
 यत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्द
 प्राह्वानां । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यप्प्रचनं मृ
 शादिष्वितराणीति * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यपोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसाम
 र्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वनि
 योगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यपो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु ॥ लोहितरगम
 दुःखानि हर्षगर्भसुखानि च । मूर्छानिद्राकृपाभूमाः करुणा नित्यकर्मणि ॥ इति पठि
 त्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यपि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविहृद्म् । तस्मात्तेभ्यः
 क्यप्तेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥ कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥
 चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यप् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सह
 त इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगाहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् * ॥ कण्वं
 पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थोः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यप् । पापं
 चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥ कर्मणो रोमन्धतपो
 भ्यां चर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥ रोमन्धतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चर
 णे चार्थे क्यप् स्यात् । रोमन्धं वर्तयति रोमन्धायते ॥ हनु चलन इति वक्तव्यम् * ॥
 चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह कीटो रोमन्धं वर्तयति । अपानप्रदेशाग्निःसर्वं
 द्रव्यमिह रोमन्धः । तदभातीत्यर्थे इति कैयटः । वस्तुलं करोतीत्यर्थे इति न्यासकारह
 रदत्तो ॥ तपसः परस्मैपदं च * ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥ पाप्पोऽमभ्यामुदमने
 । ३ । १ । १६ ॥ आभ्यां कर्मभ्यां क्यप् स्यात् । पाप्पमुदमनि पाप्पायते । उद्भाष
 ते । केनायेति वाच्यम् * ॥ केनायते ॥ शब्दवैरकलहाश्रकण्यमेधेभ्यः करणे
 । ३ । १ । १७ ॥ कण्यः कर्मभ्यः कर्गोत्पत्ते क्यप् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते ।
 पक्षे तत्करोतीति निष्पत्तीत्यतः न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च
 * ॥ सुदिनायते ॥ सुग्यादिभ्यः कर्तृयेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥ सुग्यादि
 भ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यप् स्यादेदनाकर्तृयेव वेदसुग्यादीनि ग्युः । सुग्यं वेदयते
 सुग्यायते । कर्तृमहर्षं किम् । वरुण सुग्यं वेदयते ॥ नमोचरित्यदिश्रष्टः क्यप् ।
 ३ । १ । १९ ॥ कर्णे इत्यनुवृत्तेः प्रियादिशब्देषु वृत्ताणां परिचयोपामाश्रये च । नम-

स्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । वि-
 स्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥ पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड् । ३ । १ ।
 २० ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च * ॥ विविधं विरुद्धं बोद्धेषणं व्यसनम् ।
 इत्युच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने * ॥ संभाण्डयते ।
 भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च
 * ॥ सञ्जीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णल-
 वणप्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ॥ कृन्पे । मुण्डं
 करोति मुण्डयति ॥ प्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः * ॥ पयः शूद्राग्रं वा प्रतयति ॥ वस्त्रा-
 त्समाच्छादने * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो प्रहणे * ॥ हलिकल्पोरदन्तत्वं च नि-
 पात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हल्पति । कलयति । महद्वलं हलिः । परत्वाद्गृह्णौ
 सत्यामपीष्टवद्भावे प्रागेव लुप्यते अतः सन्वद्भावदीर्घो न । अग्रहलत् । अचकलत् ।
 कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभू-
 ताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादपः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः ।
 प्रातिपदिकाद्वात्वर्थइत्येव सिद्धे केषांचिद्ब्रह्मणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति
 माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्पो-
 रदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्या-
 पयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति
 विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूल-
 यति । तूणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभिषाति
 अभिषेणयति । उपसर्गात्तुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः । अभिषिषेणायि-
 पति । स्यादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । षः ।
 त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्म्मा संनहति संचर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्ण-
 रथध्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे प्तयति । दर-
 दमाचष्टे दारदयति । घृषुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्व वा टितोपः । अपिप्रथत् । अ-
 पप्रथत् । मृदुम् अदयति । अमन्नदत् । भृशं कृशं ददम् । भ्रशयति । क्रशयति ।
 द्रदयति । अश्रद्धशत् । अचक्रदत् । अदद्रदत् । परिश्रदयति । पर्यवश्रदत् । ऊटि-
 माश्रयत् औडिदत् । इत्वादीनामसिद्धत्वादितिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वप्रासिद्धीयमद्वित्वे
 इति स्वनित्यमित्युक्तम् । टि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिदत् । ऊटमाश्रयत् औजदत्
 औडदत् । ओः पुष्यति वर्गप्रत्याहारजमहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णात्वच आदेशो नेति
 ऊनयतावुक्तम् । प्रकृत्यकान् । वृद्धिपुको । स्वापयति । त्वां मां वाऽचष्टे स्वापयति ।
 मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्ब नित्यत्वाद्दृष्टोपः । वृद्धिः एक ।

र्गणीति तु ग्याग्याम् । अन्तरङ्गनापररूपे कृते प्रकृत्यैकानिति प्रकृतिभावात् । न च
 निभाषो घाशे प्रत्याग्याय इति धमिनञ्जम् । भाग्यम् प्रेष्टाशुद्राहृणविशोनेऽग्य-
 निविपरत्वात् । युवामायां वा युष्मयति । अग्ययति । शानमाचष्टे शावयति ।
 तदित इति टिलोपः । प्रकृतिभावात् न । तेन मात्रानिग्यायेन टेरित्यस्यैव घालको हि
 । भव्यात्प्रसारणम् । अन्ये तु गत्तदिग इति नेहानिदिशते । इति तस्वात्प्रवाग ।
 वेष्ट इत्यादौ परत्वाट्टेगित्यस्यैव प्रकृतेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे
 द्ययति । अद्भुत्तापरिभाषया संप्रसारणं नेत्येते । संप्रसारणे वृद्धासादेशो न विदा-
 यतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिनोपाध्याससंप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विद-
 यपरे । उद्भवामाचष्टे उदीचयति । उदीचयत् । प्रत्ययम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् ।
 कोऽमयणं इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यग्भवाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् ।
 मि अचिचत् । तिग्भवाचष्टे तिराययति । अक्षेष्टिलोपेनाहृणेऽपि यहिरङ्गत्वेनामिद-
 यात्तिरगसिः । असिद्वयदत्रेति षिणो वृद्ध्यायेन प्रथमतिलोपोऽमिदः । अतः पुनष्टि-
 तोपो न । अद्भुत्तापरिभाषया वा । अद्भुत्तापरिभाषया वा । अद्भुत्तापरिभाषया वा । अद्भुत्तापरिभाषया वा ।
 त्मान्चष्टे सधाययति । अससधायत् । विष्वद्रयक्षम् । अत्रिविष्वद्रायत् । देवद्रयक्षम् ।
 अदिदेवद्रायत् । अदद्रयक्षम् । अददद्रायत् । अदमुयक्षम् । अदमुभाययति । अरद-
 मुभायत् । अमुमुयक्षम् । अमुमुभाययति । चङ् । आमुमुभाययत् । भुवं भावयति ।
 अधीभवत् । भुवम् । अयुभ्रवत् । श्रियम् । अशिश्रयत् । गाम् । अज्जुगवत् । रायम् ।
 अरीरयत् । नावम् । अनूनयत् । स्वश्वम् । स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ।
 स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बह्वयतीत्यन्ये । स्रगिवणम् । स्रजयति ।
 संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा । श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम् ।
 पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुकः प्रकृतत्वात् । स्थूलम् । स्थवयति ।
 दूरम् । दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवमते विवस्वतीति । दूरमतति अपते वा दूरान् ।
 दूरान्तं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं
 नेदयति । वाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य वृषकृतेः ।
 वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । मियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्थिरं स्थापयति ।
 ऊरुं वरयति । वारयति बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । तृपं त्रपयति । दीर्घं द्राव-
 यति । घृन्दारकं घृन्दयति * ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ड्यादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातु-
 भ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्यादयः । धातवः प्रातिपदिकानि
 च ॥ कण्डून् गात्रविचरणे ॥ कण्डूयति । कण्डूयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥ रोप-

इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु वितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वस्तु पूजामाधुर्ययोः ।
 वस्तूयति ॥ ३ ॥ असु उपतापे ॥ अस् । असूञ् इत्येके ॥ असति । असूयति । असू-
 यते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् धौल्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता ।
 लोट्यति । लोटिता ॥ ७ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इरस् इरञ् इरञ् ईर्ष्यायाम् ॥ इर-
 सति । इर्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उपस् प्रभातीभावे
 ॥ १२ ॥ वेद धौल्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥ मेधा आशुमहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुपुभ
 क्षेपे ॥ कुपुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥ नीच दास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस्
 पम्पस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं
 चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥
 भिपञ् चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥ भिष्णञ् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध शरधारणे ।
 ॥ २५ ॥ चरण वरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण वरायाम् ॥ २९ ॥
 भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्रद वाक्स्त्रलने ॥ ३१ ॥ एला केला खेला विलासे ॥
 इलेत्यन्ये ॥ लेखा स्त्रलने च ॥ आदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट् अल्प-
 कुत्सनयोः । लिट्यति ॥ ३७ ॥ लाट् जीवने ॥ ३८ ॥ हणीङ् रोपणे लज्जायां च ।
 ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा श्लाघासादन-
 योः ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥ अगद
 नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः । उरसति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तरुण
 गतौ ॥ ४६ ॥ पयस् प्रहृतौ ॥ ४७ ॥ संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४८ ॥ अंबर संवर
 संमरणे ॥ ५० ॥ आकृतिगणोऽयन् ॥

॥ इति कण्ठ्वादयः ॥

कण्ठ्वापतेः सन् ॥ सन्वडोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ठ्वादेस्तृतीयस्येति
 वाच्यम् * ॥ कण्ठ्वायिपति । क्यञन्तात्सन् ॥ यपेष्टं नामधातुषु * ॥ आद्यानां त्र-
 याणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिपति । पुतित्रीयिपति ।
 पुत्रीयिपति । अशिश्वीयिपति । अश्वीयिपति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्मैव
 द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । श्नीशब्दादिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रित्रीयिप-
 ति । इन्द्रीयिपति । चिचन्द्रीयिपति । चन्द्रित्रीयिपति । चन्द्रीयिपति । त्रियमाख्या-
 तुमाचक्षानं प्रेरितुं वेच्छति । पिप्रापयिपति । प्रापयिपति । प्रापयिपति । उरुं
 विदारयिपति । वारिरयिपति । वारयिपति । घाटं सिंसाधयिपतीत्यादिरूपत्रयम् । प-
 ल्वं तु नास्ति । पङ् सन् ष्यन्तात्सन् । योभूयिपति । पङ् णिच् सन्नन्ताणिच् ।
 योभूयिपतीत्यादि ॥

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥ भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥
 धभूवे । अनुवभूवे ॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥ क्रियाविनिमये
 धोले कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लयनं करोतीत्यर्थः । असोर-
 ह्योपः । व्यतिस्ते । व्यतिपाते । व्यतिपते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च ।
 व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यतिपीत । व्यत्यास्त । व्यतिराते ३ । व्यति-
 भाते ३ । व्यतिधभे ॥ न गतिर्हिसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥ व्यतिगच्छन्ति ।
 व्यतिग्नन्ति ॥ प्रतिपेधे हसादीनामुपसंख्यानम् * ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रि-
 याः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हरतेरप्रतिपेधः * ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥
 इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥ परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम् * ॥
 इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ नेर्विशाः । १ । ३ । १७ ॥ निवि-
 शते ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्री-
 णीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥ विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥ विजपते ।
 पराजयते ॥ आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥ आडूपूर्वाददातेमुखवि-
 फसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनासेति किम् । मुखं व्या-
 ददाति । आत्मग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका ।
 नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकात्र निषेधः * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य
 मूलम् ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥ चादाङ् । अनुक्रीडते । सं-
 क्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयात्र । उपसर्गेण समा साहचर्या-
 त् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ स-
 मोऽकूजने * ॥ संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् * ॥
 ण्यन्तसेदं ग्रहणम् । आगमस्य तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेजिशासायाम् * ॥
 धनुषि शिक्षते । धनुर्धियये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नापः * ॥
 आशिष्येवेति नियमार्थं धातिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नापते । सर्पिर्मै स्वादिलाशात्
 इत्यर्थः । कपं नापते किमु पति न भूमतामिति । नापरा इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतता-
 ष्टीत्ये * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमथा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमानुश्रायणं
 प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छीत्ये किम् । मातृगनुहरति ॥ किरतेर्द्वैर्जाति-
 कानुत्पापकरणेष्विति पाठ्यम् * ॥ हर्षादयो विरयाः । तत्र हर्षो विशेषस्य कारणम् ।
 इतरे फले ॥ अपाद्यनुष्पाच्छकुनिष्वालेष्वने । ६ । १ । १४२ ॥ अपादि-
 क्तैः सुद् स्यात् । सुडति हर्षादिष्वेव यकल्याः * ॥ अपाकिरते तृपो हट्टः । कुतुदो
 मज्ञार्थी, था आध्रपार्थी च । हर्षादिविति किम् । अपाकिरति कुसुमम् । इह तद्दत्

दौ न । हर्षादिमात्रवियक्षायां यद्यपि तद् प्रातस्तथापि सुडभावे नेप्यत इत्याहुः ।
 गजोऽपकिरति ॥ आङिनुष्टच्छपोः * ॥ आनुते । आष्टच्छते ॥ शप उपालम्भे * ॥ आ-
 श्रोशार्पात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय
 शपते ॥ समचप्रचिन्धः स्थः । १ । ३ । २२ ॥ सन्तिष्ठते । स्थाच्योरिश्च । समस्थित । सम-
 स्थिराताम् । समस्थियत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । आङ्; प्रतिज्ञायामुपसंख्या-
 नम् * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ प्रकाशनस्थेयाख्य-
 योश्च । १ । ३ । २३ ॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णोदिषु
 तिष्ठते यः । कर्णोदीशिर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥ मुक्ता-
 वुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीडावुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव * ॥ नेह । प्रामाच्छतमु-
 त्तिष्ठति ॥ उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रक-
 रणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपादेवपूजासङ्गतिकरणमिन्नकरणपथिष्विति
 वाच्यम् * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । नृपस्य दक्षेति शब्दाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपस्थित्यती-
 त्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः सुभ्रमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
 वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उप-
 गच्छतीत्यर्थः ॥ अकर्मकाश्च । १ । ३ । २६ ॥ उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्या-
 त् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ उद्दिभ्यां तपः । १ । ३ ।
 २७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गकर्मकाश्चेति
 वक्तव्यम् * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते । वितपते पा-
 णिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति । विलापयति वेत्यर्थः । वैत्रो मैत्रस्य पा-
 णिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥ आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥ आयच्छते ।
 आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्यति । शिर आहन्ति । कथं तर्हि आ-
 जग्ने विषमविलोचनस्य वश इति भारविः । आहध्वं मा रयूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद-
 एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यपन्तं विनैव
 तदर्थावगतित्येव तद्विषयं । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ॥
 आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥ हनो यथादेशो वा लुङि आत्म-
 नेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधिपाताम् ॥ हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥ कि-
 त्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥ यमो गन्धने । १ ।
 २ । १५ ॥ सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविप्पकरणम् । उदायत । गन्धने
 किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥ समो गन्धृच्छिभ्याम् । १ । ३ ।
 २९ ॥ अकर्मकाभ्यामित्येव । संगच्छते ॥ वा गमः । १ । २ । १३ ॥ गमः परौ

अनुदात्तचित्तात् आत्मनेपदम् । आत्मे । शंते ॥ भावकर्मणोः । १ । ३ ।
 यभूये । अनुयभूये ॥ कर्तारि कर्मव्यतिहारैः । १ । ३ । १४ ॥
 शोले कर्मणात्मनेपदं स्यात् । व्यतिदुर्गति । अन्वस्य योग्यं स्यनं कर्मोत्पत्तयोः ।
 शोतः । व्यतिस्ये । व्यतिपाते । व्यतिपते । तागत्योतिषि मन्त्राः । व्यतिमे ।
 व्यतिष्ये । इ पति । व्यतिहे । व्यत्यमे । व्यतिपीत । व्यत्याम । व्यतिगते ।
 भाते ३ । व्यतिषभे ॥ न गतिर्हि सार्थं न्यः । १ । ३ । १५ ॥
 व्यतिप्रान्ति ॥ प्रणिपेथे हमादीनामुगमंश्यानम् * ॥ इत्तादयो इत्प्रकाराः
 गाः । व्यतिह्रमन्ति । व्यतिप्रलान्ति । ह्रगोरप्रनिपेथः * ॥ मंत्रहरन्ते
 इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥ परसारापपदापेति वक्तव्यम्
 इतरेतरस्यान्योन्यस्य परपरस्य या व्यतिदुनन्ति ॥ नेर्विदाः । १ । ३ । १७ ॥
 शते ॥ परिच्यपेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥ अकर्त्रभिप्रागार्थमिदम् ।
 णीते । विप्रीणीते । अयप्रीणीते ॥ विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥
 पराजयते ॥ आङो दोऽनास्पचिहरणे । १ । ३ । २० ॥
 फसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनासेति किम् । मुखं
 ददाति । आस्यमहणमवियक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो वि
 नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकात्र निषेधः * ॥ व्याददते विप्रीलिकाः
 मुखम् ॥ म्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥ चादाङः । अनुप्रीडते
 म्रीडते । परिम्रीडते । आम्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयात्र । उपसर्गेण समा
 त् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । मृतीपार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्
 मोऽकूजने * ॥ संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमापाम्
 ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥
 धनुषि शिक्षते । धनुर्विपये ज्ञाने शक्ते भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नार्थः
 आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पियो नापते । सर्पिर्म
 इत्यर्थः । कथं नापसे किमु पति न भूभृतामिति । नापस इति पाठ्यम् ॥
 च्छील्ये * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमन्त्रा अनुहरन्ते । मातृकं गावः ।
 प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरुनुहरति ॥ किरते
 काकुलायकरणेविति वाच्यम् * ॥ हर्षादयो विपयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस
 इतरे फले ॥ अपाञ्चनुष्पाञ्चकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥
 रतेः सुद् स्यात् । सुदपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः * ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः
 भक्षार्थं, वा आश्रयार्थं च । हर्षादिविति किम् । अपस्किरति कुसुमम् ।

रि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निधिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । मृ
 विदनेन स्वस्वमीयं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे दे
 यं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुक्त इत्यर्थः ॥ कर्तृस्ते
 ष्याशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥ नियः कर्तृस्ते कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छ
 रीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । प्रोथं विनयते । अपगम
 यति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्यात्स्वरितवित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेने
 न । गतुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षाय
 भविष्यति ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥ वृत्तिरप्रतियन्धः । क्रति
 क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्गं उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते
 क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्कीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ उपपराभ्याम् । १ । ३
 ३९ ॥ वृत्त्यादिप्याभ्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह
 संक्रामति ॥ आङ् उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥ आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ।
 ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ वेः पादवि
 हरणे । १ । ३ । ४१ ॥ साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति स
 न्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥
 समर्थां तुल्यार्थी शकन्धादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुत्यार्थता । प्रक्रमते । उप
 क्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ।
 अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥ क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादि
 तु नित्यमेव ॥ अपहृवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥ शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।
 अकर्मकाश्च । १ । ३ । ४५ ॥ सर्पियो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।
 संप्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥ शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः ।
 शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगोविभ्रज्यते तत्सामर्थ्याद्
 कर्मकाश्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षाय
 पठ्या ॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्पुपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७
 ॥ उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपापयः । शास्त्रे वदते । भासमानो
 प्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसन्त्वम् । भृत्यानुपवदते । सान्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे
 वदते । यज्ञे । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उप
 वदते । प्रार्थयतइत्यर्थः ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥ मनुष्यादी
 नां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते श्रावणाः । नेह । संप्रवदन्ति
 खगाः ॥ अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥ व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद्कर्मकाद्देरा
 त्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्त-

त्यार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे
 परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते * ॥ कर्तृस्थाभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदा-
 हरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणां-
 श्लागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिञ् । दर्शयन्ति भवं भ-
 क्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थेस्वाविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थ-
 रोद्धितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्म-
 कारकस्य णौ कर्तृत्वाभावान् । चतुर्थ्यां तु तद् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथ-
 मायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाद्य । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति ह-
 स्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । त-
 सो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा
 पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुवारोपाणिञ् । दर्शय-
 ति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिञ्भ्यां
 तत्प्राप्तिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्रागे । दर्शयते । आरोहयते । इत्युदाहरणम् ।
 अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तद् । समानक्रियत्वाभावाणिजर्षत्वाधि-
 क्यत्वात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । बल-
 ण्टापूर्यकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥ भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥ व्या-
 ख्यातम् ॥ शृधिचक्षयोः प्रलम्भने । १ । ३ । ६९ ॥ प्रतारणेऽर्षे ष्यन्ताभ्यामाभ्यां
 प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वक्षयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभि-
 फाह्नामसोलादयतीत्यर्थः । अहिं वक्षयति । वज्रपतीत्यर्थः ॥ लिपः संमानन-
 शालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥ व्याख्यातम् ॥ मिथ्योपपदात्कृशो-
 ऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ॥ णेरित्येव । परं मिथ्या कारयते । स्वरदिदुष्टमसकृ-
 तुचारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपादात्किम् । परं सुमु कारयति । अभ्यासं किम् । सकृत्-
 रं मिथ्या कारयति ॥ स्वरितप्रित्तः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ ।
 ७२ ॥ यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋविजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥ अपा-
 यदः । १ । ३ । ७३ ॥ न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥ णिचक्ष ।
 १ । ३ । ७४ ॥ कारयते ॥ समुदाहृभ्यो यमोऽग्रन्थे । १ । ३ । ७५ ॥ अग्र-
 न्थे इति ष्टेदः । प्रीहीन्संपच्यते । भारमुपच्यते । यक्षमापच्यते । अग्रन्थे किम् । उपा-
 यति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ।
 १ । ३ । ७६ ॥ गां जानति । अनुपसर्गाज्किम् । स्वर्गं लोकां न प्रजानाति । कर्त्र-
 तर्हि भटिः । इत्थं मृषः पूर्वमवाप्तुमोक्षे मनोऽनुजङ्गे गमनं सुखभ्येति । कर्मणि णिच् ।
 मृषेनेति विवरिणात् ॥ विभाषोपपदेन प्रतीपमाने । ?

स्वरित-

वित इत्यादिपञ्चमूच्या यदात्मनेपदं विहितं तत्त्वर्मापोद्यागितेन पदेन त्रिगणस्य कर्तृगामित्रेद्योनिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं ग्रीहिं संदन्वति संपच्छते वा । स्वां गां जानानि जानीते वा ॥

॥ इत्यात्मनेपदम् ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥ अस्ति ॥ अनुपराभ्यां कृञ् । १ । ३ । ७९ ॥ कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पण-
करोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्य-
विदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधान् । शास्त्रवि-
शेषे तु कर्तरि कर्मेत्यतः शेषादित्यत्र कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तव्यं यः कर्ता न
तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥
क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥ प्रवहति ॥
परिर्हृषः । १ । ३ । ८२ ॥ परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु । परिमर्षति । इह परे-
ति योगं विभज्य बह्वेरीति केचित् ॥ व्याहृपरिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥ ति-
रमति ॥ उपाच । १ । ३ । ८४ ॥ यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्नर्मा-
वितण्यर्षोऽयम् ॥ विभापाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥ उपात्रमेरुकर्मकात्तरसै-
पदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥ बुधयुधनशजनेऽप्युदु-
भ्यो णेः । १ । ३ । ८६ ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्याना-
दः । बोधयति पञ्चम् । बोधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अ-
ध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः ॥ द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । सावयति ।
स्यन्दयतीत्यर्थः ॥ निगर्णचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥ निगारयति । आशय-
ति । भोजयति । चलयति । कम्पयति । अदेः प्रतिषेधः * ॥ आदयते देवदत्तेन । ग-
तियुदीति कर्मत्वमादिखाद्योनेति प्रतिषिद्धम् । निगर्णचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः ।
शेषादित्यत्रभिन्नापे परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यत्रं यदुना ॥ अणावकर्मकादि-
त्तायत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥ ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णलं गोपी
जाययति ॥ न पादभ्याश्च्यमाश्च्यसपरिमुहृक्चिन्तित्यद्वयसः । १ । ३ ।
॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । विद्यतिनिगर्णार्थः । इतरे निष्पत्यत्कर्तृकार्क-
नृविश्वलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आपामयते ।
ने । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । यादयते । धामयते ॥ षेट् उपसंख्या-
• ॥ धायते शिशुमेकं गर्माची । अकर्मभिन्नापे शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव ।

। १ । ३ । ९० ॥ लोहितायति । लोहितायते ॥ शुद्धचोलुडि । १ । ३ । ९१ ॥
अगुतत् । अगोतिष्ट ॥ वृद्धयः स्वसनोः । १ । ३ । ९२ ॥ वर्त्सति । वर्तिष्यते ।
विष्टसति । विवर्तिषते ॥ लुटि च कूपः । १ । ३ । ९३ ॥ कल्पा । कल्पासि । कल्पि-
तासे । कल्पसति । कल्पिष्यते । कल्प्यते । विहृषति । विकल्पिषते । विहृष्यते ।

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तद् ॥ सार्वधातुके यक् । ३ ।
१ । ६७ ॥ धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना
उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूयते । युष्म-
दस्मभ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असस्वरूपत्वेन द्वि-
त्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किंत्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेशत्वात्-
नभिहिते कर्तरि वृत्तीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । वभूये ॥ स्वसिचसीयुहता-
सिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहृशां वा चिण्वदिद् च । ६ । ४ ।
६२ ॥ उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्य वा स्यात्स्यादिपु परेषु
भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिद्विण्वद्भावसन्नियोगादिष्टत्वात्त-
दभावे न । इहार्थधातुकइत्यधिकृतं सीयुटोविशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्व-
द्भावाद्द्विः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूये-
त । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥ चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥ च्लेश्चिण्
स्याद्भावकर्मवाचिनि तश्चदे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वा-
त्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयते । अनुभू-
यन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविपाताम् । अन्वभविपाता-
म् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांचभूये । भावयामासे । इह तश्च-
स एशि इट एत्वे च कृते इ एतीति इत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्या-
दौ सार्वधातुके एति इत्वमवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाणि-
लोपः । पक्षे । भावपिता । भाविष्यते । भाविष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत ।
भाविषीष्ट । भाविषीष्ट । अभावि । अभाविपाताम् । अभावयिपाताम् । वुभूष्यते । वुभू-
षांचक्रे । वुभूषिता । वुभूषिष्यते । वोभूष्यते । यद्गुणन्तात्तु । वोभूष्यते । वोभवांचक्रे ।
वोभाविता । वोभविता । अकृत्सर्विति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्तुष्ट्वे । स्ताविता ।
स्तौता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविपाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्ती-
ति गुणः । अर्पते । स्मर्यते । स्मरे । परत्वाभित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽगन्तत्वामावेष्णु-
पदेशमहणाचिण्वदिट् । आरिता अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोर्तीत्यत्र नित्यमहणा-
नुष्टोहकृत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति नलोपः । मस्यते । इदितस्तु

मन्त्राणे । मंत्राहारणम् । इत्येते ॥ अयद्विद्य विनि । ७ । ४ । २२ ॥ प्रत्यये ॥
 तानोनेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥ आतातोऽन्नादेशांमा स्यात् । तापने गन्यते । ये वि-
 भाषा । तापने । गन्यते ॥ तापोऽनुतापे च । ३ । १ । ६९ ॥ ताऽन्नेक्षिण्य स्वात्म-
 कर्मविमुक्तये च । अन्वयम पाठेन । पातं कर्तुं तेनाभ्याहृत इत्यांः । कर्मणि दुह् । पद्मा
 पापेन पुंसा कर्त्रा अशोनीतांः । गुमान्नेप्रीत्यम् । दीपने । भीषने । आदेच इत्यत्राशि-
 तीति कर्मभारपादिसंज्ञकदाकारादौ निषेधः । एव आदिशित्याभावात्तस्मिन्नात्वम् ।
 जाले ॥ आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥ आदन्तानां युगागमः सा-
 धिणि भिनि णिनि कृति च । दापिता । दाया । दापिपीष्ट । दासीष्ट । अदापि । अ-
 दापिपाताम् । अदिपाताम् । अधापिपाताम् । अधिपाताम् । अग्लापिपाताम् । अग्ला-
 साताम् । हन्यते । अणिण्योरित्युक्तेर्हन्स्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिना । इ-
 न्ता । पानिप्यते । हनिप्यते । आशीलिङ्गि यथादेशस्यापवादक्षिण्वद्भावः । आर्षधातुके
 सीयुटीति विशेषविहितत्वान् । घानिपीष्ट । पक्षे । यधिपीष्ट । अघानि । अघानिपा-
 ताम् । अहसाताम् । पक्षे यथादेशः । अवधि । अवधिपाताम् । अघानिप्यत ।
 अहनिप्यत । न च स्यादिपु चिण्वदित्यतिदेशाद्ब्रह्मदेशः स्यादिति याच्यम् । अ-
 ङ्गस्वेत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशान् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य व-
 लादिलक्षणस्यैवेटोप्रहोलीटीत्यनेन दीर्घविधानान् । प्राहिता । प्रहीता । प्राहिप्यते ।
 प्रहीप्यते । प्राहिपीष्ट । प्रहिपीष्ट । अमाहि । अमाहिपाताम् । अग्रहीपाताम् । इत्य-
 ते । अदाशि । अदाशिपाताम् । सिचः कित्त्वादन्न । अटक्षाताम् । गिरतेर्दुङ्गि ध्वमि च-
 तुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटोदीर्घनित्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये वि-
 टि वृत्तेवेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लृत्वं इत्वं द्वित्वत्रयं
 चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्वं पण्यवतिः । लिङ्गसिचोरिति विकल्पत्वादिदभावे उ-
 श्रैति कित्त्वम् । स्परत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः पीध्वमिति नित्यं इत्वम् । अगाहुम् ।
 इवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ उक्तपण्यवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ॥ इद् दीर्घ-
 शिण्वदिद् लृत्वदृत्वे लृत्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥
 हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शन्यते मोहोमुकुन्देन ॥ चिण्णमुलोदी-
 र्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥ चिण्परे णमुत्परे च णौ मितामुपधागदी-
 स्यात् । प्रकृतोमितां ह्रस्वपत्र तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पसि-
 दीर्घविधौ हि णिचोलोपोन स्थानिवदिति दीर्घः । सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु
 दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिदे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानु-
 प्रत्याख्याताः । णाविनि जातिपरोनिर्देशः “दीर्घमहणं वेदं मांस्तु” इति

तदाशयः । शमिता शमिता । शमयिता । शमिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ता-
 णिच् । शंशम्यते । शंशमिता । शंशमिता । शंशमयिता । यङ्लुङ्गन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्य-
 मते तु यङन्ताधिष्ण्वदिटि दीर्घानास्तीति विशेषः । ष्यन्तत्वाभावे । शम्यते मुनिना ॥ नो-
 दात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७।३।३४ ॥ उपधाया वृद्धिर्न स्वाधिणि चिति
 णिति कृति च । अशमि । अशमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य
 किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । अचामि ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् * ॥
 चिणि आयादयरति णिङ्भावे । अकामि । णिङ्गणचोरप्येवम् । अवामि । यथ हिंसा-
 याम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जापोऽविचिण्णलृट्स्त्रिवल्युक्तेर्न
 गुणः । अजागारि ॥ भक्षेश्च चिणि । ६।४।३३ ॥ नलोपो वा स्यात् । अभाजि ।
 अभाजि ॥ विभाषा चिण्णमुलोः । ७।१।६९ ॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात् ।
 अलम्भि । अलामि । व्यवस्थितविकल्पत्वाप्यादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।
 गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥ बुद्धिमक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छ
 या ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ष्यन्तानां लादयो मताः ॥ गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नी-
 यते । द्वियते । कृष्यते । ऊर्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा ।
 देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार
 श्यते । मासोमासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
 माणवकः ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि
 कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि संप्रतिकर्तृ-
 त्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिच्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु
 कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्योभावे कर्तरि च लकाराः ।
 पच्यते औदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३
 । १ । ८७ ॥ कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् ।
 तेन यगात्मनेपदचिण्वदिटः सुः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते औदनः । भि-
 द्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति
 चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्वाशिष्पठिति द्विलकारकाङ्क्षित्यनुवृत्तेः
 भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अतएव कृत्यकसलर्थाः कर्मकर्तरि न भव-
 न्ति । किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पविभिद्योः कर्मस्था क्रिया विकृतिद्विधा-
 भवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तनुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थामेदोपाधिकं
 तत्समानाधिकरणक्रियापामेदमाधित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणा-

भां तुल्यक्रिये पूर्वोक्तिं भाव्यमिगित्यादां मा भूत् । किंन । कर्तृस्वक्रियेभ्योनाम् ।
 गच्छति प्राप्तः । आगेहति हर्ता । अधिगच्छति शास्त्रार्थः । म्मन्ति धरन्ति वा । यत्र
 कर्मणि क्रियाकृतोपिशोपोह्यगणे यथा पठन्तु तण्डुलेषु यथा वा जिह्वेषु काष्ठेषु यत्र
 कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वानकतण्डुलेष्विव गतागतप्रामेणु पैन्क्षण्यमुपदर्शयते ।
 कर्मोपकृत्यादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्रार्थे तु
 नैतन्मिध्येत् । शान्तेच्छादियद्यत्रस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुप्यवस्यमानेऽर्थे इति ध्या-
 क्त्वाताम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छपनि कृते आंशोपे न रूपसिद्धेः । तान्छील्ल्यादावप्यं
 चानद् न त्यात्मनेपदम् ॥ सकर्मकताणां प्रतिषेधोवक्तव्यः * ॥ अन्योन्यं सृजनः ।
 अजा प्रामं नयति ॥ दुहिपच्योर्षहृलं सकर्मकयोगिति वाच्यम् * ॥ न दुहस्तुनमां
 यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥ एषां कर्मकर्तारि यक्चिणौ न सः । दुहेरेनेन एक
 एव निषेधः । विष् तु विकल्पिते । शब्दुक् । गौः पयोदुग्धे ॥ अचः कर्मक-
 र्तरि । ३ । १ । ६२ ॥ अजन्तान् च्छेक्षिण् वा स्यात्कर्मकर्तारि तद्वाच्ये परे । अकारि ।
 अकृत ॥ दुहश्च । ३ । १ । ६३ ॥ अदोहि । पक्षे कसः । दुग्धेति पक्षे दुक् । अ-
 दुग्ध । अधुक्षत । उदुम्वरः फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः शंसु * ॥ अनयोः सकर्म-
 कयोः कर्ता षहृलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्यइत्थः ॥ सृजेः अदोपपत्ते कर्तार्ये-
 धेति वाच्यम् * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असाजि । युजते
 प्रद्वचारी योगम् ॥ भूपाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् * ॥ मूपावाविनां
 किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिष्वदिद् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरते
 कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीष्टे । गिरते । अगीष्टे । आद्रियते ।
 आदत्त । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थ-
 त्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्पर्क्रियात्वम् ॥ न रूधः । ३ । १ । ६४ ॥ अस्मा-
 त् च्छेक्षिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तारीत्येव । अवारोधि गौर्गोपिन ॥ तपस्तपः-
 कर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥ कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्य-
 र्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्त्वापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति नि-
 ह्यनुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥ प्रक्षुते । प्राह्णाविष्ट । प्राहोष्ट । नमते
 दण्डः । अनंस्य । अन्तर्भावित्पण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिभिर्मूपा-
 मुपसंख्यानम् * ॥ कारयते । अचीकरत् । उच्छ्रयते । दण्डः । उदशिक्षियत । चिष्व-
 दिद् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रयिष्यते । म्रूते कथाः । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः
 पण्डितः । शिश्न्यिप्रन्धिप्रबाल्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् * ॥ पुच्छमुदसति । उत्पच्छ-
 यते गाम । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् ।

उत्तुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यन्त्रिणोः प्रतिषेधाच्छप्त्वञौ । अन्विग्रन्ध्योराधृषी-
यत्वाणिजभावपक्षे प्रहृणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । अन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्र-
न्थः । अग्रन्थिष्ट । अन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रीपादिकयोस्तु । अग्रीते । अग्रीते स्वपमे-
व । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाचेति तद् । अन्त-
र्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिपाताम् ।
व्यकारिपत । व्यकृत । व्यकृपाताम् । व्यकृपत ॥ कुपिरजोः प्राचां श्यन्पर-
स्मैपदं च । ३ । १ । ९० ॥ अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किं तु श्यन्परस्मैपदं च ।
आत्मनेपदापवादः । कुप्यति कुप्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविपये तु ना-
स्य प्रवृत्तिः । कोपिपीष्ट । रंहीष्ट ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥ स्मृतिबोधिन्पुपदे भूतानघतने धा-
तोर्नद् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्सामः । एवं । धुष्यसे चेतय-
से इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवान् ॥ न यदि । ३ ।
२ । ११३ ॥ ययोगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ॥ विभ्राया-
साकाहे । ३ । २ । ११४ ॥ उक्तविपये लृट्वा स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाह्यो-
द्भावार्थः । स्मरसि कृष्ण यने वत्सामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासोलक्षणं चारणं
लक्ष्यम् । पक्षे लृट् । यच्छब्दयोगेऽपि न यदीति याधित्वा परत्वादिकल्पः ॥ परोक्षे-
लिट् । ३ । २ । ११५ ॥ चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सु-
प्तोऽहं किल विललाप । घट्ट अजद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापह्वये लि-
ङ्गकल्पः * ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ हृदाश्वतोर्लृट् च । ३ ।
२ । ११६ ॥ अनयोरुपपदयोर्लिङ्गविपये लृट् स्यात् । चाहित् । इति हाकरोचकार
वा । शब्दकरोचकार वा ॥ प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥ प्रष्टव्यः प्रभः ।
आसन्नकाले प्रष्टव्यमानेऽर्थे लिङ्गविपये लृट् लिटौ लः ॥ आगच्छन्किम् । जगाम किम् ।
अनामन्ने तु कंसं जपान किम् ॥ लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥ निद्रोऽपवादः । यज-
नि स्म गुपिष्ठिरः ॥ अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥ भूतानघतने लट् स्यात् ।
स्मयोगे । एवं स्म रिवा प्रवीति ॥ ननी प्रष्टप्रतिवचने । ३ । ३ । १२० ॥ अन-
घतने । परोक्ष इति निवृत्तम् । भूने लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु कर्णेमि धोः ॥
नन्योर्धिभाषा । ३ । २ । १२१ ॥ अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं
नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥ पुरि लृट् चारस्मे । ३ । २ । १२२ ॥ अनघतनघट्टणं
मण्डूकपुल्यानुवर्तने । पुराशब्दयोगे भूतानघतने रिभाषा लृट् चालट् न तु स्मयोगे ।
पक्षे यथापातम् । वल्गन्तीह पुग टाश्राः । अशान्तुः । अवसन् । ऊर्गुं भग्ने किम् ।

सिद्धान्तकौमुद्याम्

म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥ यायत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । १४ ॥
 ३ । ३ । १५ ॥ पुरा मुक्तेः । निपातायेतौ निश्चयं शोचयतः । निपातायोः किम् । पायदासतो
 ३ । ३ । १६ ॥ कर्णभूतया पुरा यासति ॥ चिन्ताया कदाकर्षाः । ३ । ३ । १७ ॥
 ३ । ३ । १८ ॥ कदा कर्हि वा मुक्तेः । भोक्ष्यते । भोक्षा वा ॥ किञ्चुत्ते लि-
 ३ । ३ । १९ ॥ भविष्यति लट्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयति ।
 ३ । ३ । २० ॥ भोजयितासि वा । लिप्तायोः किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥ लि-
 ३ । ३ । २१ ॥ लिप्समानेनाप्रादिना स्वर्गादेः मिदौ गम्यमा-
 ३ । ३ । २२ ॥ योऽन्नं ददाति दासति दाता वा स स्वर्गं याति यासति
 ३ । ३ । २३ ॥ लोट्त्वर्थे लक्षणे च । ३ । ३ । २४ ॥ लोट्त्वर्थः प्रैषादिलक्षणे येन गमिष्यते
 ३ । ३ । २५ ॥ लृङ्गश्रेयुक्ते लृङ्गं गाधारय । पक्षे लुङ्त्वर्थाः ॥
 ३ । ३ । २६ ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्वयः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः ।
 ३ । ३ । २७ ॥ उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति । लोट्त्वर्थे लक्षणे वर्तमानादा-
 ३ । ३ । २८ ॥ लट्वा वासः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति ।
 ३ । ३ । २९ ॥ अथ लृङ्गोऽर्थात् ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदा । ३ । ३ ।
 ३ । ३ । ३० ॥ सामीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थं प्लब् वर्तमाने लट्त्वित्यास्य उपादशोच्य-
 ३ । ३ । ३१ ॥ पात्रत्वेनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ये तथैव वर्तमानममीने भूते भविष्यति च वा
 ३ । ३ । ३२ ॥ कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यामि । एष ग-
 ३ । ३ । ३३ ॥ गमिष्यामि वा ॥ आर्जुनायार्जुनाय भूतयस्य । ३ । ३ । ३४ ॥ वर्तमानगा-
 ३ । ३ । ३५ ॥ नानुवर्तते । भविष्यति कान्ते भूतपद्वर्तमानयस्य प्रत्यया वा न्युगुणोपायाम् ।
 ३ । ३ । ३६ ॥ स्वर्गं यचति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ३७ ॥ यचोपाननिदेष्टामेन लृङ्गितो न ॥ क्षिप्रयचने लृट् । ३ । ३ । ३८ ॥
 ३ । ३ । ३९ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४० ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४१ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४२ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४३ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४४ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४५ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४६ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४७ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४८ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ४९ ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-
 ३ । ३ । ५० ॥ यचिष्यति यचिष्यति वा धान्यमवाप्तुम् यचाम यचसांभवा । सामान्याति-

गे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥ पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसं-
 न्धिनि विभागे प्रतिपेधार्थमिदम् । योगविभागउत्तरार्थः । योषं चत्सरआगामी त-
 स्य यदवरमाप्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास-
 आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥ परस्मिन्विभाषा । ३ ।
 ३ । १३८ ॥ अत्ररस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्स-
 र आगामी तस्य यत्परमाप्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥ लिङ्निमित्ते
 लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥ भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्त-
 दा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ भूते च । ३ । ३ । १४० ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥
 वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥ वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्नि-
 मित्ते लृङ् चेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ॥ गर्हायां
 लृङ्पिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥ आभ्यां योगे लृङ् स्यात् । कालत्रये गर्हाया-
 म् । लुढादीन्परत्वादयं याधते । अपि जायां त्यजसि । जानु गणिकामाधत्से । गर्हित-
 मेतन् ॥ विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥ गर्हायामित्येव । का-
 लत्रये लिङ् वाहृत् । कथं धर्म त्यजेत्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भ-
 विष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥ किंवृत्ते लि-
 ङ् लृटौ । ३ । ३ । १४४ ॥ गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः क-
 तमो वा हरिं निन्देत् । निदिष्यति वा । लृङ् प्राग्बन् ॥ अनवकृष्यमर्षयोर्किंवृ-
 त्तोऽपि । ३ । ३ । १४४ ॥ गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृषि रसंभावना । अमर्षो-
 ऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् । निदिष्यति वा । कः
 कतरः कतमोवा हरिं निन्देत् । निदिष्यति वा । लृङ् प्राग्बन् ॥ किङ्किला-
 स्त्यर्थेषु लृङ् । ३ । ३ । १४५ ॥ अनवकृष्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्त-
 ते । किङ्किलेति समुदायः श्लोथश्लोक उपपदम् । अस्यर्थाः अस्तिभवतिविशतयः ।
 लिङ्गोऽपवादः । न अरुधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्राग्रं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति
 विशते वा शूद्री गमिष्यामि अत्र लृङ् ॥ जातुपदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥
 यदायशोरुपसंख्यानम् * ॥ लृङ्गोऽपवादः । जानु यद्यदा यदि वा त्वादशोहरिं निन्दे-
 श्चावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्बन् ॥ यद्ययत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥ यद्य
 यत्र वा यमेवं पुर्याः न अरुधे न मर्षयामि ॥ गर्हायां च । ३ । ३ । १४९ ॥
 यद्ययत्रयोर्गोमे गर्हायां त्रिदेव स्यात् । यद्य यत्र वा
 यद्ययत्रयोः । अन्याप्यं तन् ॥ चिर्घ्निकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥ यद्य
 यद्ययत्रयोः । आभयंमेतन् ॥ श्लोके लृङ्पदौ । ३ । ३ । १५१ ॥
 यद्ययत्रयोर्गोमे गर्हायां त्रिदेव स्यात् । आभयंमन्यो नाम

कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदी किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥ उताप्योः समर्पयो-
 लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥ यादमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादयं इ-
 रिः । समर्पयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रभ्रः प्रच्छा-
 दनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्योच्छ्र ॥ कामप्र-
 वेदनेऽकश्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्था-
 न्तु कश्चिति । कामोमे भुञ्जीत भवान् । अकश्चित्ति किम् । कश्चिज्जीवति ॥ सं-
 भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥ अलमर्थेऽत्र प्रौढिः ।
 संभावनमित्यलमिति च प्रथमाया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽपि लिङ्
 स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्यान् । सिद्धा-
 प्रयोगे किम् । अलं कृष्णोहस्तिनं हनिष्यति ॥ विभाषा धातौ संभाव-
 नवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽपि धातुवृत्तौ
 ऊक्तेऽपि लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत
 भाक्ष्यते वां भवान् । अयदि किम् । संभावयामि अद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥ हेतुहेतुमता-
 लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥ वा स्यात् । कृष्णं नमेचेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंशति
 चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेप्यते * ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥ इच्छार्थेषु लिङ्-
 लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥ इच्छामि भुञ्जीत भुञ्जा वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये
 इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ कामप्रवेदनइति वक्तव्यम् * ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥
 लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥
 इच्छार्थेभ्योविभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥ लिङ् स्यात्तश्चेत् लट् ॥ इ-
 च्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधौ । अयेत ।
 निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् ।
 संप्रभे । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥
 प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६१ ॥ प्रैपोविधिः । अतिसर्गः
 कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकाल-
 र्थम् ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥ प्रैपादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्ता-
 कूर्ध्व यजेत । यजताम् ॥ यष्टव्यम् ॥ स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥ पूर्वसूत्रस्य
 विषये लिङ् कृत्यानां चारवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥ अधीष्टे च । ३ ।
 ३ । १६६ ॥ स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । एवं स्म अज्जातय । लिङ् यदि । ३ ।
 ३ । १६८ ॥ यच्छब्दे उपपदे कालमपवेद्यात् च लिङ् स्यात् । कालः समर्पयेत्
 वा पटुञ्जीत भवान् ॥ अहं कृत्याय कृत्याय । ३ । ३ । १६९ ॥ यातिङ् । एवं क-
 रति लिङ् च । ३ । ३ । १७० ॥ शक्ती लिङ् स्यात् शक्तीया ॥

भारं खं वहेः ॥ माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥ मा कार्पोः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् कितु माशब्दः ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥ धात्वर्थाणां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे च घोले धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वोस्तः । तिङामपवादः । ती च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तद्ध्वमोर्दिपये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्योहिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥ अनेकक्रियासमुच्चये घोले प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ६ । ४ । ४ ॥ आद्ये लोट्प्रधाने लोट्प्रकृतिभूतएव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ समुच्चयेऽसामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥ समुच्चये लोट्प्रधानौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायं लडादपस्तिवादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये * ॥ याहियाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यत्र तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूर्ध्वं याथ । याहियाहीत्ययासीत् । यासति वा । अधीष्याधीष्वेत्सधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीष्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सकृन्पिच धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्वदाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तद्ध्वमोस्तु पित्रत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सकृन्पिचति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्के । दाधिकमास्वादते । एतेन पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा घली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानघतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थान् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थे इति व्याख्यानं ध्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारात्स्यानुवृत्तेः । लोटन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांश्चिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्थे तिङन्तं समाप्तम् ।

हान्यनेन हानानं पूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ अचो यत् । ३ । १ । १७७ ॥
 अजन्ताद्दानोर्गत्सान् । वेगम् । जेयम् । अम्पहणं शक्यमकृतम् । योगविभागो-
 ऽप्येवम् । तव्यदाविष्येव यनोऽपि सुपठत्वात् ॥ ईदति । ६ । ४ । ६६ ॥ यति परे
 आन ईत्सान् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिदासिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * ॥
 तफयम् । शस्वम् । चलयम् । पलयम् । जन्यम् । जनेयद्विधिः स्वार्थः । प्यतापि रूपसि-
 द्देः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवधोश्चेति निषेधान् ॥ हनो वा यद्बधश्च वक्तव्यः * ॥
 वधः । पक्षे यक्ष्यमाणो ण्यत् । घाल्यः ॥ पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥ पवर्गा-
 न्ताद्दुपधाघत्सान् । ण्यतोऽपवादः । शण्यम् । लभ्यम् । नाभुयन्भकृतमसारुण्यम् ।
 अतो न ण्यन् । तव्यदादयस्तु सुमेव ॥ आङो यि । ७ । १ । ६५ ॥ आङः परस्य
 लभेर्नुम् स्यादादी प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥
 उपात्प्रशंसायाम् ॥ ७ । १ । ६६ ॥ उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ । किम् । उपलब्धुं शक्य उपल-
 भ्यः ॥ शकिसिहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥ शक्यम् । सक्षम् ॥ गदम्दचरयभश्चा-
 नुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥ गगम् । मधम् । चर्यम् । परेराङि चागुरौ * ॥ आचर्यो
 देशः । यन्तव्य इत्यर्थः । अगुगौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्निपमार्थम् । सोपसर्गान्मा-
 भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्सादेव । तेन तत्र न भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् ।
 एतेनानियम्यस्य नापुक्तिः । खया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे
 साधुरिति वा ॥ अचक्षपण्यचर्या गर्ह्यपणितवधानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥
 वदेर्नेभि उपपदे वदः सुगीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थ नि-
 पातनम् । अवयं पापम् । गर्ह्यं किम् । अनुयं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं
 च ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाज्जेष्टापत्यकल-
 प्रयोः ॥ इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्य-
 र्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन वर्गं कन्या । वृत्तान्या ॥
 बह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥ बहन्त्यनेनेति बह्यं शकटम् । करणं किम् ।
 वाह्यम् । वोढव्यम् ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥ ऋ गतौ अ-
 र्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः ।
 प्राग्व्य इत्यर्थः ॥ उपसर्गो काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥ गर्भमहणे प्राप्त-
 काला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने का-
 ल्येति किम् । उपसर्गो काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥ अजर्यं संगतम् । ३ । १ ।
 १०५ ॥ नम्पूर्वाञ्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन
 संगतमार्थेण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहवन्ध्याय पु-
 नर्वचन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः ।

भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ष्यदेव । अजात्यं संगतेन ॥ वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥ उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेभावे क्यप्स्याद्याद्यत् अनुप-
 गे सुप्युपपदे । प्रबोधम् । प्रबोधयम् । प्रबुध वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्य-
 विलेके । उपसर्गे तु ष्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥ सुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥
 क्यप्स्यात् । प्रबोधो भावो प्रबोधयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग- इत्य-
 व । प्रभव्यम् ॥ हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भा-
 क्यप्स्यात्कारश्चान्तादेशः । प्रबोधो हननं प्रबोधयत्वा । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ एतिस्तुशा-
 स्वृद्धजुपः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥ एभ्यः क्यप्स्यात् । ह्रस्वस्य पिति कृति तु-
 क् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्गहलोः । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङ्-
 धृत्यः । वृङ्स्तु वार्या ऋत्विजः । आहृत्यः । जुष्यः । पुनः क्ययुक्तिः परस्यापि ष्यतो वा-
 धनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् ।
 दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य भ्रः । ईडवन्दवृशंसदुहां ष्यत इति
 सूत्रद्वयलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसं-
 ख्यानम् * ॥ अञ् व्यक्तिसंज्ञणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति
 नलोपः । आज्यम् ॥ ऋदुपधाच्चाङ्कृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥ वृत् । वृत्त्यम् ।
 वृध् । वृद्धयम् । कृपिचृत्योऽस्तु । कप्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् ।
 अनित्यण्यन्ताश्रुरादय इति णिजभावे ष्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥ ई च खनः । ३ ।
 १ । १११ ॥ चात्क्यप् । आद्रुणः खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुप ठः ॥ भृष्टो सं-
 ज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥ भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं
 न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थं निर्दि-
 यार्थिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति इह हि
 संज्ञायां समजेति क्यया भाव्यम् । संज्ञाययुंशामस्तु पुंनि चरितार्थः । सार्थं । विभर्तेर्भू-
 इति दीर्घान्तात् फगादेयां ष्यत् । क्यप्त्तु भरतेर्गैव । तदनुपबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥
 मृजेयिभाषा । ३ । १ । ११३ ॥ मृजेः क्यच्चा स्यात्तज्ञे ष्यत् । मृजः ॥ चजोः
 कुः धिष्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥ चरय तस्य च कुलं स्यात् पिति णणि च प्रत्यये परे ।
 मृजेर्दृष्टिः । भार्यः ॥ न्यहकादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥ कुलं स्यात् । न्यहः । गान-
 नेतिनुप्रत्ययः ॥ राजमृयमृयंमृयां चरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः । ३ । १ । ११४

११४ क्ययन्ता निराणयन् । राज्ञा मोतय्याऽभिपयद्दारा निगारपितय्यः । यद्वा । ल-

११५ सोमो राजा च मृजने कण्डवनेऽन्नेत्यधिकरणे क्यप् । निराणयार्थः । राजाप्यः ।

११६ । अपेर्षादिः । मरण्याकाचे मृजः । कर्त्तुं क्यप् । निराणयार्थम् । यद्वा १-

क्यप् । मृपोद्यम् । विशेष्यनिमोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृपोद्याः । रोचते ह्ययः ।
 गुरोदादेः कुत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे
 स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तारि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथते-
 ऽव्यथ्यः ॥ भिद्योद्ध्वी नदे । ३ । १ । ११५ ॥ भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वं
 च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्जत्युदकमुद्धयः । नदे किम् । भेत्ता । उज्जिता ॥ पु-
 प्यसिध्या नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ॥ अधिकरणे क्यप्रिपात्यते । पुप्यन्त्यस्मिन्नर्थाः
 पुप्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलियु । ३ ।
 १ । ११७ ॥ पूहनीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य
 इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । “पिष्ट औपधिविशेष इत्यर्थः” । पापमिति वा । जित्यो
 हलिः । धलेन ऋष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्टम् । अन्यस्तु विपव्यम् ।
 विनेयम् । जेयम् ॥ पत्यभिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥ छन्दसीति वक्तव्यम्
 * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥ पदास्वै-
 रिवाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥ अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वै-
 री परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां
 ग्रामगृह्या संता । ग्रामग्रहिभूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशालुञ्जपुंसकयोर्न । पक्षे भवः
 पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यन् । आर्यैर्गृह्यते आर्यैर्गृह्यः । तत्पक्ष्यश्रित इत्यर्थः ॥ विभा-
 पा कृषूपोः । ३ । १ । १२० ॥ क्यप्स्यान् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥ ऋहलो-
 र्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ॥ ऋवर्णान्ताद्धलन्ताश्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ण्यम् ॥
 युग्यं च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥ पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च
 निपात्यते ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥ अमोपपदाद्दत्तेरधिक-
 रणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसन्तोऽस्यां चन्द्रा-
 कावमावास्या । अमावस्या । ऋहलोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ पाणौ सृजे-
 ष्यंद्वाच्यः * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृजते पाणिसर्गा रज्जुः ॥
 समवपूर्वाश्च * ॥ समवसर्गा ॥ न ऋादेः । ७ । ३ । ५९ ॥ ऋादेर्धातोः कुत्वं
 न । गर्जम् । वार्तिकफारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठापामनिष्ठ इति पूरयित्वा न ऋादे-
 रित्वादि प्रत्याचरणौ । तेन अजितजिप्रमृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्वान् । मुच्युदुभु-
 प्रमृतीनां तु ऋादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यपो-
 स्तरं मुनीनां ग्रामाण्यम् ॥ अजितवज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥ न कुत्वम् । ममाजः ।
 परिग्राहः ॥ भुजन्त्युजौ पाप्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥ एतयोर्लौ निपा-
 तौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हृदधेति घञ् । न्युजन्त्यस्मिन्निति न्युजः । अ-

तापो रोगः । वायुवशातोः त्रिप । धांगः । समुद्रः ॥ प्रयाजानुयाजी यज्ञाङ्गे ।
 ७ । ३ । ६२ ॥ एषा विरागी यज्ञाङ्गे । यज्ञ प्रयाताः । यज्ञाङ्गे त्रिप ।
 प्रयागः । अनुयागः ॥ यज्ञोर्गीर्गी । ७ । ३ । ६३ ॥ कुत्वं न । यन्नयम् । एषा
 त्रिप । यज्ञयं काष्टम् । कुटिरीकृतमिन्धुः ॥ ओक उच्यः के । ७ । ३ । ६४ ॥
 उमेर्गुणवृत्ते विराग्येते के परं । भोक्तः प्रकृत्यष्टमी । इगुण्यन्तगः कः । यन्ना मि-
 दंऽन्नादात्ताभिर्मदम् ॥ एष आनृद्वयके । ७ । ३ । ६५ ॥ कुत्वं न । अवश्या-
 न्यम् ॥ यज्ञयाच्यक्यप्रयवर्षाश्च । ७ । ३ । ६६ ॥ एषे कुत्वं न । यागम् । या-
 न्यम् । रोष्यम् । प्रयाण्यं प्रणविशेषः । ऋत् । अर्ण्यम् । ऋदुगण्येऽन्यत् एव ज्ञाता-
 त् एषम् ॥ एतेष्व * ॥ त्यागम् ॥ एषिपूर्वाभेति काशिका ॥ तत्र पूर्वेर्ग्रहणं वि-
 न्यम् ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । एष्यकरणे एतेक्यमंरुगानमिति हि माण्यम् ॥ यचांऽऽ-
 ष्टसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥ याच्यम् । शन्द्राण्ययां तु याच्यम् ॥ प्रयोज्यनि-
 योज्यौ शक्यार्थं । ७ । ३ । ६८ ॥ प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्योनियोज्यो
 भूयः ॥ भोज्यं भक्ष्ये । ७ । ३ । ६९ ॥ भाष्यमन्यत् । एष्यकरणे लपिदभिध्यां चेति
 षक्यम् * ॥ लाप्यम् । दभिर्भाष्यपाठितोऽपि वार्तिक्यत्वात्कीर्णः । शक्यः ॥ औ-
 रावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥ उवर्णांन्नादातोऽर्ण्यत्पदावश्यंभावे घोष्ये । लाप्यम् ।
 पाप्यम् ॥ आसुषुवपरिपिलपिप्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥ पुत्र् । आ-
 साप्यम् । पु मिश्रणे । पाप्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । प्राप्यम् । चाप्यम् ॥
 आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥ आहूपूर्वात्प्रयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते ।
 दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनान् । आ-
 नेयोऽन्यः । घटादिः वैश्यकुलादेरानीतोदक्षिणाग्निश्च ॥ प्रणाप्योऽसंमतौ । ३
 । १ । १२८ ॥ संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वारोऽपि संमतिः ॥
 प्रणाप्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाप्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ॥
 पाप्यसान्नाय्यनिकाय्यधाप्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३ । १
 । १२९ ॥ मीयतेऽनेन पाप्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति युक् ।
 सम्यङ् मीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ष्यदायादेशः समो दीर्घश्च
 निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकारणे ण्यत् । आप्
 धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाव्या ऋक् ॥ ऋतौ कुण्ड-
 पाप्यसंचाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥ कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाप्यः ऋतुः ।
 संचायतेऽसौ संचाय्यः ॥ अत्रौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः । ३ । १ । १३१ ॥
 अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् ॥ संयागम् ॥
 चित्पापिचित्प्ये च । ३ । १ । १३२ ॥ चीयतेऽसौ चित्प्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्पा ॥

प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥ त्वया गन्तव्यम् । ग-
मनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिः क्वधिकारादूर्ध्वं वास-
रूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति । तेन कृत्युद्गुत्तुमुन्खलर्षेषु नेति सिद्धम् ॥ अहं कृ-
त्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥ स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता । स्तुतिकर्ता ।
लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्यां
ग्ल्याव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥ एते कृत्यन्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे
पशोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा ।
गायतीति गेयः साम्नामयम् गेयं सामानेन वा इत्यादि॥शक्ति लिङ् चा३।३।७२॥
चाकृत्याः । बोहुं शक्यो बोढव्यः वहनीयोवाह्यः । लिङा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ॥
लाघवादानेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैपादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अहं कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्लृचौ । ३ । १ । १३३ ॥ धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । पुवोरना-
कौ । कारकः । कर्ता । बोहुमर्हो बोढा । कारिका । कर्त्री । गाड्कुटेति द्वित्वम् ।
कुटिता । अञ्जिदित्युक्तेन द्वित्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । हनस्तोऽचिष्ण-
लोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः ।
अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रभिजभोर-
चि । रन्धकः । जम्भकः । नेट्यलिटि रधेः । रथिता । रद्धा । मस्तिजनशोरिति मुम् ।
मङ्गा । मंष्टा । नशिता । रभेरशब्दिलोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा ।
तीपसह । एषिता । पष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न ।
दरिद्रायकः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्तुरित्यर्षान् ।
एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्वार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां द्वियते पादहा-
रकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ प्रमेः कर्तृर्थात्मनेपदविषयात्कृत इति निषेधो वाच्यः * ॥ प्र-
प्रन्ता । कर्तरीति किम् । प्रप्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्य-
भावो विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पाहंस्य न निषेधः । प्रमिता । तद्दहंत्वमेव
तद्विषयत्वम् । तेन प्रन्तेत्पपीति केचिन् । गभेरिद्विल्यत्र परस्मैपदग्रहणं तद्वानयोगभा-
वं लक्षयति । सञ्चिगमिपिता । एवं न वृद्धयश्चतुर्भ्यः । विवृत्सिता । यद्वन्तान्
ण्वुल् । अहोपस्य स्थानिवत्स्वाप्न वृद्धिः । पाउचकः । पड्दुगन्तात्तु । पापाचकः ।
नन्दिप्रहिपद्यादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥ नन्वादेशुर्भद्यादेशिनिः
पचादेश् स्तान् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुमृदनः । वि-
शेषेण धीपयतीति विधीपणः । लयणः । नन्वादिगणे निपातनाणत्वम् । माही ।
स्थापी । मन्त्री । विपयी । वृद्धयभावो निपातनान् । विपयी । इह पत्वमपि । परिमायी ।

पवित्रा । पवित्राः पृथग्भावाः नितापने । पवारिणाः पितृणाः । पितृणां पितृणां
 पते । कर्मणि पठोऽडम् इति सूत्राः कर्मोपदेशानुपपत्तौ । अनुपपत्तौ पं
 पदनुपपत्तौ । केर्ताभित्ताऽम्बुवन्वागप्रकारः केर्ताभित्ताभित्ताः । केर्ता-
 भित्ताभित्ताभित्ताः । पवतीति पवः । पवद् । पवद् । देवद् । इत्यारपठिताः । नदी ।
 पारि । देवी । रीत्यनेतिगुणभेदि कः प्रातः । आगम्य । स्वयत् । अनेतोः कर्म-
 ण्यन् प्रातः । स्पृहकादिषु पाठान् भवाकोऽति । पवोऽधि भेदि शुक् । न पव-
 षोप इति गुणशुद्धिनिर्देशः । भेदिगः । भेद्यः । भेद्यः । पंशुवः । मरिचिनः ॥ नरि-
 चदिपिपरीनां वा द्वित्वमन्त्याकृशाभ्यामन्तेति यक्तव्यम् * ॥ आगमस्य रीति-
 सामर्थ्याद्भ्यामन्त्यो हलादिःशेषश्च न । पगमरः । पन्नापलः । पवतः । पवा-
 पदः ॥ हनेर्घञ्च * ॥ पावमभ्यामस्य उत्सर्गः लभ्यामापेति युक्तम् । पवत-
 नः ॥ पाठेणिलुपनोपच रीपेभ्यामन्त्यम् * ॥ पाटपटः । पशो नरः । पवः । पवः ।
 पदः । हनः । पाटः । राप्रेः कृतीति वा मुम् । रात्रिनगे रात्रिनरः ॥ इगुपयज्ञाप्ती-
 पितरः कः । ३ । १ । १३६ ॥ पयः कः स्यात् । क्षिपः । क्षिपः । क्षुपः । कृषः ।
 क्षः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । यामरूपविधिना ण्युलृवावपि । क्षेपकः ।
 क्षेप्ता ॥ आन्तश्चोपसर्गं । ३ । १ । १३७ ॥ कः स्यात् । श्यामभेदि णत्सापवादः ।
 सुगलः । प्रशुः ॥ पाघाध्माधेहृदशः शः । ३ । १ । १३७ ॥ पियतीति पिवः ।
 जिघः । धमः । धयः । धया कन्या । घेट्टित्वात् स्तनन्धयीति खशीव डीन् प्रा-
 प्तः खशोऽन्यत्र नेप्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । प्रः संज्ञायां न । व्याज-
 दिभिरिति निर्देशात् ॥ अनुपसर्गाद्धिम्पचिन्दधारिपारिचयेद्युदेजिचेतिसा-
 तिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पार-
 यः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः सातयः ।
 वाऽसरूपन्यायेन क्विपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । पह मरणे पुरादिः । हे-
 तुमण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः * ॥ नि-
 लिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् * ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ॥ ददाति-
 दधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥ शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो
 णः । अनुपसर्गादिलेव । प्रदः । प्रथः ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ ।
 १४० ॥ इतिशब्दआद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्योणः साहो । पक्षेऽच् । ज्वालः ।
 ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादिलेव । उज्ज्वलः ॥ तनोतेरूपसंख्यानाम् * ॥
 इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥ इयाद्दधधाम्नु-
 ३ । १ । १४१ ॥ श्येहप्रभृतिभ्योनि-
 स्वात् । श्येहोऽवस्यतेश्चान्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गं कं धाधितुम् । अ-

वद्वायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्तु गतौ । आङ्पूर्वः संपूर्वश्च ।
 आस्तावः । संसावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥
 दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥ णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्या-
 त्तानुवन्धकादुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचावन् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु
 प्रदवः । प्रणयः ॥ विभाया ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥ णो वा । पक्षेऽच् । व्यव-
 स्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका ॥ भ-
 यो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राण्यर्याञ्चुरादिष्यन्तादच् । भावः ॥
 गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥ गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति
 गृहम् । तात्पर्याद्गृहा दागः ॥ शिल्पिनि ष्युन् । ३ । १ । १४५ ॥ क्रियाकौश-
 लं शिल्पं तद्भक्तर्तरि ष्युन् स्यात् ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव * ॥ नर्तकः । नर्तकी ।
 खनकः । खनकी ॥ असि अकेऽने च रञ्जेर्नेलोपो वाच्यः * ॥ रजकः । रजकी ।
 भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्युन् । रञ्जेस्तु षुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति षुन् । टाप् ।
 रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥ गः स्थकन् । ३ । १ । १४६ ॥ गायतेः स्थकन् स्वा-
 त् । शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ॥ ष्युद् च । ३ । १ । १४७ ॥ गायनः । टित्त्वाद्गाय-
 नी ॥ हृश्च ग्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥ हाको हाकश्च ण्युद् स्यात् ग्री-
 हौ काले च कर्तरि । जहालुदकमिति हायनो ग्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो व-
 र्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥ मुसूल्वः समभिहारे षुन् । ३ । १ । १४९ ॥
 समभिहारमहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । ल्वकः ॥ आशिपि
 च । ३ । १ । १५० ॥ आशीर्विषयार्थवृत्तेर्भातोर्बुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् । जीवकः ।
 नन्दतात् । नन्दकः । आशीःप्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥ कर्म-
 प्यण् । ३ । २ । १ ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं
 करोतीति कुम्भकारः । आदित्वं पश्यतीत्यादावनभिधानात् ॥ श्रीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो
 णः * ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कत्याणा-
 चारा ॥ ईक्षिणमिभ्यां च * ॥ सुखप्रतीक्षा । बट्टक्षामा । कथं तर्हि गद्गाधरभूधरादयः ।
 कर्मणः श्लेषत्वविवक्षायां भयिष्यन्ति ॥ हावामश्च । ३ । २ । २ ॥ अण् स्वात्का-
 पवादः । स्वर्गहायः । सन्तुवायः । धान्यमायः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥
 आदन्तादातोरेनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्साऽण् । आतो लोरः । गोदः । पार्णिग्रम् ।
 अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो ङः * ॥ प्रथमिनाति
 प्रथम्यः ॥ सर्वत्रमहणान् ॥ आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥ आहः । प्रहः ॥ सुपि स्थः
 । ३ । २ । ४ ॥ सुपीनि योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां
 विपरीति द्विषः । समस्थः । विषमस्थः । ततःस्थः । सुपि तिष्ठनेः कः स्यात्सारम्भसामप्या-

श्रवे । आखूनामुत्थानमाखूयः ॥ प्रष्टोऽग्रगामिनि । ८ । ३ । ०२ ॥ प्रतिष्ठत इति
 प्रष्टो गौः । अमतो गच्छतीत्यर्थः । अमेति किम् । प्रस्थः ॥ अम्बाम्बगोभूमि-
 सव्यापद्वित्रिकुशोकुशङ्कङ्कमञ्जिपुञ्जिपरमेवार्हर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८
 । ३ । १७ ॥ स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । पष्ठपर्यं प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य
 पः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु
 सुपीत्यस्य संबन्धः ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥ तुन्द-
 शोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । आलस्यसुखाहरणयोरिति यक्तव्यम् * ॥
 तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः । सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तु-
 न्दपरिमार्जं एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्र-
 करणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृ-
 त्तिगणोऽयम् ॥ महीध्रः । कुभ्रः । गिलतीति गिलः ॥ प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥ दा-
 रूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अ-
 नुपसर्गोऽत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥ समि रथ्यः । ३ । २ । ७ ॥
 गोसंख्यः ॥ गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ॥ अनुपसृष्टाभ्यामभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे ।
 सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् * ॥ सु-
 रापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा प्राहणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ हरतेरनु-
 धमनेऽच् । ३ । २ । ९ ॥ अंशहरः । अनुधमने किम् । भारहारः ॥ शकिलाङ्गलाङ्गुशतो-
 मरयष्टिघटघटीधनुषु प्रहेरुपसंख्यानम् * ॥ शक्तिमहः । लाङ्गलमहः ॥ सूत्रे च धार्येऽर्धे * ॥
 सूत्रमहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणोव । सूत्रमाहः ॥ वयसि च ।
 । ३ । २ । १० ॥ उद्यमनार्थं सूत्रमाकवचहरः कुमारः ॥ आङ्ङि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥
 पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥ अर्हः । ३ । २ ।
 १२ ॥ अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदेऽणोपवादः । पूजार्हां ब्राह्मणी ॥ स्तम्बकर्णयो रमि-
 जपोः । ३ । २ । १३ ॥ इस्तिस्त्वकयोगिनि यक्तव्यम् * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो
 हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णेऽणः सूचकः ॥ शमि-
 धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥ शम्भवः । शम्बवः । पुनर्धातुमहर्णं बाध-
 कविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृषो हेतुवादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परित्राप्तिका त-
 ष्ठीत्या ॥ अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥ शे शेते स्वशयः ॥ पार्थादिषूपसं-
 ख्यानम् * ॥ पार्थाभ्यां शेते पार्थशयः । पृष्ठशयः । वदरेण शेते वदरशयः ॥ वताना
 दिषु कर्तृषु * ॥ उत्तानः शेते वतानशयः । अयमूर्धशयः । अयनगो मूर्धो गल्प सः
 अयमूर्धो । अधोमुखः शेतेऽत्यर्थः ॥ गितौ वदरशयि * ॥ गितौ शेते गिरिशः । क-

थं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वा-
 च्छः ॥ चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥ अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥ भि-
 क्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदा-
 येति त्यवन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पञ्चादिषु चरडिति
 पाठान् ॥ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतेंः । ३ । २ । १८ ॥ पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अ-
 ग्रममेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यू-
 थं तदग्रसरगर्हितकृष्णमारमिति । धाहुलकादिति हरवत्तः ॥ पूर्वं कर्तरि । ३ । २
 । १९ ॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सतेंष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि
 किम् । पूर्व देशं सरतीति पूर्वसारः ॥ कृश्रो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २
 । २० ॥ एषु शोत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या ॥ आ-
 द्दकरः । वचनकरः ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहु-
 नान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घायाहर्ष्यत्तद्ध-
 नुररुष्पु । ३ । २ । २१ ॥ एषु कृचष्टः स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
 करः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थ
 संख्यापेक्षया वृथग्रहणम् । लिपिलिविदाद्यौ पर्यायी । संख्या । एककरः । द्विकरः ।
 कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति पत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥
 कियत्तद्बहुषु कृचोऽज्विधानमिति वार्तिकम् * ॥ किंकरा । पत्करा । तत्करा । हे-
 त्वाद्यौ टं वाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किंकरा ॥ कर्मणि भृताँ । ३ ।
 । २ । २२ ॥ कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः कर्मकारोऽन्यः ॥
 न शब्दश्लोककलहगाथायैरचाहुस्तत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥ एषु
 कृचष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्नः प्रतिपिध्यते । शब्दकारइत्यादि ॥ स्तम्बशकृतोरिन् ।
 । ३ । २ । २४ ॥ प्रीहिवत्सपोरिति वक्तव्यम् * ॥ स्तम्बकरिर्प्रीहिः । शकृत्कारि-
 र्यत्सः । प्रीहिवत्सपोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥ हरतेर्दृतिनाथयोः
 पशौ । ३ । २ । २५ ॥ दृतिनाथयोरुपपदयोर्दृष्य इत् स्यात्पशौ कर्तरि । दृति ह-
 रतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । ना-
 थहारः ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥ फलानि पृह्णाति फलेग्रहिः ॥
 उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं विभर्तीति आत्मम्भरिः ।
 आत्मनो मुमागमः । भृञ् इत् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पे-
 दुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥ एजेः खश् । ३ । २ ।
 २८ ॥ ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥ अर्द्धिपदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥
 अरुपो द्विपतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न ल्यपस्य । शिच्चा-

ऋषादि । जन्मेत्यर्थाणि जन्मेत्ययः ॥ मातृशुनीतिशब्दार्थान्तरात्पुत्रजहातयः । ख-
 द्वा उग्रमंशुपानम् * ॥ यातमजा मृगाः ॥ गित्यनन्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥
 त्रिदन्ते परं पूर्णपदस्य हस्यः स्यात् । ततो मुग् । शुनिन्धयः । मितन्नुदः । शर्भमहा-
 मायाः । शर्भोऽपानशब्दः सं जहति इति विग्रहः । जहातिगन्तर्माश्रित्यर्थः ॥ नासि-
 कास्तनयोध्माधेतोः । ३ । २ । २० ॥ अत्र वार्तिकम् ॥ मने धेटो नामिहायां
 ध्माधेति वाच्यम् * ॥ लनं भयतीति मनन्धयः । धेटष्टिच्वात् मनन्धया । नासिक-
 न्धमः । नासिकन्धयः ॥ नाडीमुष्टयोश्च । ३ । २ । ३० ॥ एतयोर्नुनादयोः कर्म-
 णोध्माधेतोः एत् स्यात् ॥ गथासंक्षयं नेणने * ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टि-
 न्धमः । मुष्टिन्धयः । घटीलारीलरीगूरासंक्षयानम् * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धयः ।
 दि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥ उदि कूले रजिबहोः । ३ । २ । ३१ ॥
 उत्पूर्वाभ्यां रजिबहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः ।
 कूलमुद्रुहः ॥ घहात्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥ यहः स्कन्धसं लेटीति वहल्लिहोः ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । लशो द्विच्वात् गुणः । अत्रल्लिहो वायुः ॥ परिमाणे पचः
 । ३ । २ । ३३ ॥ प्रथम्यचा स्थाली । खारीम्पचः कटाहः ॥ मितनखे च । ३ ।
 २ । ३४ ॥ मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥ विध्व-
 रूपोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥ विधुन्नुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरु-
 न्नुदः ॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः
 दृशिना नवः संयन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥
 उग्रम्पद्वयेरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥ एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशे-
 षणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इराउदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽपि-
 न्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति
 पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत् इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्ध-
 न्ते ॥ प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥ प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वा-
 च्यः * ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् * ॥ खच्
 द्विवा वाच्यः * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥ द्विपत्परयोस्ता-
 पेः । ३ । २ । ३९ ॥ खच् स्यात् ॥ खच्चि ह्रस्वः । ६ । ४ । ९४ ॥ खच्परं णौ
 उपधायाह्रस्वः स्यात् । द्विपन्तं परं वा तापयतीति द्विपन्तपः । परन्तपः । घटघटीप्रहणा-
 द्विद्विद्विशिष्टपरिमाणा अनित्या । तेनेह न । द्विपतीं तापयतीति द्विपतीतापः ॥ वाचि
 यमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥ वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्वाह्रते गम्ये ॥ वाचं-
 यमपुरन्दरी च । ६ । ३ । ६९ ॥ वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौन-
 व्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं पच्छतीति वाग्यामः ॥ पूःसर्वयोर्द्वारिस-

होः । ३ । २ । ४१ ॥ पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिमहणमसंज्ञार्थम् ॥
 भगे च दारेरिति फाशिका ॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्द-
 रः ॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः । ३ । २ । ४२ ॥ सर्वङ्कपः खलः । कूलङ्कपा
 नदी । अभ्रङ्कपो वायुः । करीषङ्कपा वाया ॥ मेघतिभयेषु कृन्नः । ३ । २ । ४३ ॥
 मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥ क्षेमप्रि-
 यमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥ एषु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमका-
 रः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा
 भूदिति । कपं तर्हि अल्पास्माः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥
 आशिते भुचः करणभाष्ययोः । ३ । २ । ४५ ॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः
 खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः ॥ सं-
 ज्ञायां भृन्वृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥ विश्वं विभर्तीति विश्व-
 म्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववपवार्था-
 नुगमः । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंतपः । शत्रुंसहः ।
 अरिंदमः । दमिः दामनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
 दमिः ॥ गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥ सुतंगमः ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारस-
 र्चानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥ संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डि-
 च्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्या-
 नम् * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः कान्तं क्रिया-
 विशेषणम् । डरसो लोपश्च * ॥ डरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे * ॥ सु-
 खेन गच्छतीत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् * ॥ ग्रामगः ॥
 डे च विहापसो विहादेशो वक्तव्यः * ॥ विहगः ॥ आशिपि हनः । ३ । २ ।
 ४९ ॥ शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिपि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽण्णन्तस्य च टः
 संज्ञायाम् * ॥ दारुशब्दे उपपदे आहूपूर्वाद्दन्तेर्ण टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 दार्वाघाटः ॥ चारी वा * ॥ चार्वाघाटः ॥ कर्मणि सभि च * ॥ कर्मण्युपपदे संपू-
 र्वाद्दन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति । वर्णसह्याटः । पदसह्याटः । वर्णसह्यातः । पद-
 सह्यातः ॥ अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥ अपपूर्वाद्दन्तेर्डः स्यात् । अनाशी-
 र्यमिदम् । क्लेशपहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ ।
 २ । ५१ ॥ कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपाल्यते । शीर्षघाती ॥ लक्षणे-
 जायापत्स्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥ हन्तेष्ट्वस्मादक्षणवति कर्तरि । जायाप्रो ना । पति-
 प्री स्त्री ॥ अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥ जायाप्रस्त्रिलकालकः । पतिप्री पाणिरैखा ।
 पित्तप्रं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आलुघातः शूद्रः । अथ कथं यलभद्रः प्रलंघनः ।

शशुभ्रः । कृतम इत्यादि । मूलविभुजादेत्वात्सद्वम् । चारघाता नगरघाता हस्तादिषु
 बाहुलकादणि ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥ हन्तेष्टक् स्यात् श-
 क्तौ घोत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्यमिदम् । हस्तिप्रो ना । कपाटप्रधोरः । कवादेति पा-
 ठान्तरम् ॥ पाणिघताडधौ- शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥ हन्तेष्टक् टिलोपो
 घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् ॥
 पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥
 आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्छयर्षेष्वच्यौ कृषः करणे ह्युन्
 । ३ । २ । ५६ ॥ एषु च्छयर्षेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृषः ह्युन् स्यात् । अनाढ्य-
 माह्वं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अच्यौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसा-
 मर्थ्यात् स्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु स्युद् स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् ॥
 कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकप्रौ । ३ । २ । ५७ ॥ आढ्यादिषु च्छयर्षेष्वच्यन्तेषु
 भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥ स्पृ-
 शोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥ घृतस्पृक् । कर्मणीति निघृत्तम् । मन्त्रेण म
 स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ ऋत्विग्दधृक्स्त्रिग्दिगुष्णिगश्च्युजिक्रुञ्चां च । ३ । २ ।
 ५९ ॥ व्याख्यातम् ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥
 समानान्ययोश्चेति वाच्यम् * ॥ सटक् । सटशः । अन्याटक् । अन्याटशः । एसोऽपि
 वाच्यः * ॥ ताटक्षः । सटक्षः । अन्याटक्षः ॥ सत्सूखिपद्दुहदुहयुजविदिभि-
 दच्छिदजनीराजामुपसर्गंऽपि क्पि । ३ । २ । ६१ ॥ एभ्यः क्पिप्यानुपसर्गं
 सत्यसति च सुप्युपपदे । सुसत् । उपनिपत् । अण्डसूः । प्रसूः । मिश्रद्विद् । प्रद्विद् ।
 मिश्रभुक् । प्रभुक् । गोभुक् । प्रभुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदविद् । निविदित्यारिः । अम-
 प्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः * ॥ अमर्णाः । प्रामणीः ॥ भजो णियः । ३ । २ ।
 ६२ ॥ सुप्युपसर्गं चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥ अदोऽनसे । ३ ।
 २ । ६८ ॥ विद् स्यात् । आममसि आमत् । सस्यात् । अनसे किम् । अत्रादः ॥ प्रा-
 च्ये च । ३ । २ । ६९ ॥ अदेविद् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । कल्प्यात् ।
 आममांसमसकः । कथं तर्हि प्रख्यातोऽस्य आशर इति । परमांशशब्द उपरोऽण् ।
 उपरदस्य प्रख्यातः श्रुतोऽगदित्यात् ॥ दुहः कच्यञ्च । ३ । २ । ७० ॥ कामदु-
 पा ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७१ ॥ छन्दर्शाणि निघृत्तम् । मनिक् ।
 वनिक् वनिक् विक् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ नेदुशिशृत्ति । ७ । २ । ८ ॥ वशादे
 दृक् इण स्यात् । नु । सुशमां । प्राग्वित्वा ॥ यिदुनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६ ।
 ४ । ४१ ॥ अनुदासिकस्य अण्य्यात् । विजायत इति विजाया । आणु । अयाया ।
 १२२ । २२ । सुगम् ॥ क्पि च । ३ । २ । ७६ ॥ अयमपि दृश्यते । सण्-

द्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उवासत् । पर्णध्वत् । वाहधत् ॥ अन्तः । ८ । ४ । २० ॥
 पदान्तस्वानित्तेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । शास इदित्त्वम् ।
 मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम् * ॥ आशीः ।
 इत्योवे । गीः । पूः ॥ इस्मन्अन्किपु-च । ६ । ४ । ९७ ॥ एषु छादेर्ह्रस्वः स्या-
 त् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः । मोनो धातोः । प्रतान् । प्रशाम् । च्छ्रो-
 रित्यूद् । अक्षगूः । ज्वरत्वरैत्यूद् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । घूः । ऊद् । वृद्धिः । ज-
 नानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्बः ॥
 राहोपः । मूर्छा मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वा । धूः ॥ गमः कौ । ६ । ४ । ४० ॥ अ-
 नुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् * ॥ परीतत् । संयत् ।
 सुनत् ॥ ऊह् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च * ॥ अमेगूः । अमेभूः ॥ स्थः क
 च । ३ । २ । ७७ ॥ चात् किप् । शंस्यः । शंस्याः । शमिधातोरित्यचं वाधितुं सू-
 त्रम् ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥ अजात्वर्थे सुपि धा-
 तोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये घोले । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणाना-
 मन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गाभिन्न एव
 सुपि णिनिरिति व्याख्याय उव्यतिभ्यामाङ्ङि सत्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् । इरदत्तमा-
 भवादिमिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गोऽपि णिनिः ।
 स यमूयोपज्ञीविनाम् । आनुयायिवर्गः । पतलाघो धामविसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवो-
 नुज्ञीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् * ॥ ब्रह्मणि वदः * ॥ अता-
 च्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥ कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥
 णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रो-
 शी । ध्वाह्वरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भ-
 क्षपति मापान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥ व्रते । ३ । २ । ८० ॥ णिनिः
 स्यात् । स्पण्डिलशायी ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥ पौनःपुन्ये । दोत्ये
 सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥ मनः । ३ । २ । ८२ ॥ सुपि मन्यते-
 णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ आत्ममाने स्वश्च । ३ । २ । ८३ ॥ स्वकर्मकं
 मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि स्वश् स्यात् वाष्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डित-
 म्मन्यः । पण्डितमानी । खिलनव्ययस्य । कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवाम-
 न्या ॥ इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययश्च । ६ । ३ । ६८ ॥ इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च
 स्वाद्यम्बत्खिदन्ते परे । औतोऽम्शसोः । गाम्मन्यः । वाम्शसोः । क्षियम्मन्यः । र्खि-
 म्मन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । त्रियमात्मानं मन्यते श्रीमन्यं कुलम् । भाष्य-
 कारवचनाव् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ भूते । ३ । २ । ८४ ॥ अधिकारोऽयम् ।

प्यदर्भोभावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियोदीर्घः स्यात् ॥ क्षियो दीर्घात् ।
 ८ । २ । ४६ ॥ दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु-
 क्षितः कामो मया । श्रुकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥
 उणोतेर्णुवद्भावो वाच्यः ३ ॥ तेन एकाच्च्वात्रेद् । ऊर्णुतः । नुतः । शृतः ॥ रदाभ्यां
 निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य
 नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ । ऋत इत् । रपरः । णत्वम् ।
 क्षीणः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वात्त्रेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः । सं-
 योगादेरातोधातोर्दण्वतः । ८ । २ । ४३ ॥ निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः ।
 स्नानः । ग्लानः ॥ ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥ एकविंशतेर्लृवादिभ्यः प्राग्वत् ।
 लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ दुग्धोर्दीर्घश्च * ॥ दु गतौ । दूनः । रुदु उपताप
 इत्ययं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूजो विनाशे * ॥
 पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्भासकर्मकर्तृकस्य * ॥ सिनो प्रासः ।
 प्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो प्रासो देयदत्तेन ॥
 ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥ भुजो । भुज्रः । दुओधि । उच्छूनः । ओहाक् । प्र-
 हीणः । स्वादयओदितइत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये
 ङीङ् । पाठसामर्थ्यात्त्रेद् । उर्दीनः ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥ द्र-
 वस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङ् । संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ इयोऽस्पर्शौ । ८ ।
 २ । ४७ ॥ श्यैङ्गे निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् ।
 अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संशयानो वृश्चिकः । सीतात्वंकु-
 चित इत्यर्थः ॥ प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥ प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
 प्रतिशीनः ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥ श्यः संप्रसारणं वा स्यात् ।
 अभिशयानं घृतम् । अभिशीनम् । अवशयानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
 तेनेह न । समवशयानः ॥ अश्वोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥ अश्वो निष्ठा-
 तस्य नः स्यात् त्वपादाने ॥ यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥ यस्य क्वचिद्विभाष-
 येद्विहितस्ततो निष्ठाया इण् स्यात् । उदितो वेति क्त्वायां वेत्त्वादिह नेद् । समक्रः ।
 अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्येति पत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादे-
 शः पत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषु सिद्धो वाच्यः * ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥ परिस्कन्दः
 प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावोनिपात्यते । परिस्कन्दः ।
 प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेभ्येति विकल्पेः । स्तम्भेरिति पत्वे प्राप्ते ॥
 प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । २ । ११४ ॥ अत्र पत्वं न स्यात् ॥ दिवोऽधि-
 जिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादधिजिगीषायाम् । घूनः ।

विजिगीषायां तु । शूतम् ॥ निघोणांश्चात ॥ ८ ॥ २ ॥ ५० ॥ अवाते इति ५२ ॥
 निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्याणोऽभिर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वीतो वा-
 तः ॥ शुपः कः । ८ । २ । ५१ ॥ निष्ठातइत्येव । शुष्कः ॥ पचो वः । ८ । २ ।
 ५२ ॥ पकः ॥ क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥ क्षामः ॥ स्तयः प्रपूर्वस्य । ६ ।
 १ । २३ ॥ प्रात् स्तयः संप्रसारणं स्यात्त्रिष्ठायाम् ॥ प्रस्तयोऽन्यतरस्याम् । ८ । २ ।
 ५४ ॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्राक्किम् । स्थानः ॥ अनुप-
 सर्गात् फुल्लक्षीबकृशोद्धाघाः । ८ । २ । ५५ ॥ निफला । फुल्लः । निष्ठातस्य
 लत्वं निपात्यते । कावत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तु क-
 प्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येदोऽभावश्च निपात्यते । क्षीयो मत्तः । कृशस-
 नुः । उद्धाघो नीरोगः । अनुपसर्गाक्किम् ॥ आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥ आकारतो
 निष्ठाया इण् स्यात् ॥ ति च । ७ । ४ । ८९ ॥ चरफलोरेत उल्यात्तादौ किति ।
 प्रफुल्लतः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोद्धावितः । कथं तर्हि लोघद्रुमं सानुमतः प्रफुल्ल-
 मिति । फुल्लविकसने पचायच् । सूत्रं तु फुल्लादितिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उल्फुल्लसंफुल्लयोरुपसं-
 स्थानम् * ॥ नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५७ ॥ ए-
 भ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे । रौधादिकपव गृह्यते । उन्दिना
 परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥ श्वी-
 दितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठायाइण् । उन्नः । उत्तः ।
 व्राणः । व्रातः । प्राणः । प्रातः । हीणः । हीतः ॥ न ध्याख्यापूमूर्च्छिमदाम् । ८ ।
 २ । ५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । स्थातः । पूर्तः ॥ गहोपः । मूर्तः ।
 मत्तः ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं
 भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा
 गमहनेति क्रमो वेद्व्यादिह नेद् ॥ भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥ भिन्नमन्य-
 त् ॥ ऋणमाद्यमपर्ये । ८ । २ । ६० ॥ ऋधातोः के तकारस्य नत्वं निपात्यते अ-
 धमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥ स्फी-
 तः ॥ इण्निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥ निरः कुपो निष्ठाया इदस्यात् । पत्य नि-
 मापेति निरपेधे प्राप्ते पुनर्धिधिः ॥ निष्कृपितः ॥ यस्मत्तिशुषोरिद् । ७ । २ । ५२ ॥
 आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् । उपितः । क्षुपितः ॥ अञ्जे पूजायाम् ७ । २ । ५३ ॥
 पूजापारंभेः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् । अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ५४ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ५५ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ५६ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ५७ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ५८ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ५९ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।
 ६० ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोर्निष्कामिद् स्यात् ॥ अक्षितः । गतौ तु अकः ॥ लुभोऽधिमाहने ७ । २ ।

अ । ७ । २ । ५१ ॥ पूडः क्तवानिष्टयोरिद् स्यात् ॥ पूडः क्त्या च । १ । २ ।
 २२ ॥ पूडः क्त्वा निष्ठा च सेद् क्त्वा स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाप्रहणमुत्तरार्थम् ।
 नोपधादित्यत्र हि क्तैव संवध्यते ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्वदिघृपः ।
 १ । २ । १९ ॥ एभ्यः सेष्णिष्ठा क्त्वा स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्दे-
 शो यद्भुङ्क्विष्ट्यर्थः । शोशितः । शोशितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या * ॥
 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्त-
 रि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥
 भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इद्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । वि-
 प्तिदेति भ्रादिरत्र गृह्यते । विद्भिः साहचर्यात् । स्वियतेसु स्वियतइत्येव । विमिदा ।
 विक्ष्वदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् ।
 प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । सेट्टिम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ मृप-
 स्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ॥ सेष्णिष्ठा क्त्वा स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् ।
 क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ उदुपधाद्भावादिकर्म-
 णोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥ उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेष्णिष्ठा वा
 क्त्वा स्यात् । शुतितम् । शोतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रशुतितः । प्रशोतितः ।
 प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं फा-
 र्पापणम् । सेट्टिम् । फुष्टम् ॥ शब्दिकरणेभ्यएवेत्यते * ॥ नेह । गुण्यतेर्गुणितम् ॥
 निष्ठायां सेटि । ३ । ४ । ५२ ॥ णोर्लोपः स्यात् भावितः । भावितवान् । श्चिदित
 इति नेद् । संप्रसारणम् । शनः । दीप्तः । गुह । गूढः । वनु वनः । तनु ततः । पतेः सनि
 वेदूत्यादिङ्भावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिद् । पतिनः । सेऽसिचीति वेदूत्या-
 प्तिङ्गे कृतत्वादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन भावितमिभगप्रभियेत्यादि । य-
 य विभाषेत्येकाच इत्येव । शरिद्रितः ॥ ध्रुन्धस्वान्तध्वान्तलभम्लिष्टविरि-
 न्धफाण्टमादानि मन्धमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । ७ ।
 १ । १८ ॥ ध्रुन्धादीन्यष्टारनिट्टानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्धादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यमंगृक्ताः
 सक्तवो मन्धो मन्धनदण्डश्च । ध्रुन्धो मन्धधेन् । स्यान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लभं
 गक्तम् । निट्टानत्वमपि । निपातनात् । म्लिष्टमविराष्टम् । विरिन्धः स्वरः । म्लेण्ड रेम्
 भगशोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टमनायासस्ताप्यः कयापयिदोषः । माधवस्तु न-
 यनीतभावात्प्रागवस्थासं द्रव्यं फाण्टमिति घेदभावे आह । षाढं मृशम् । अन्यत्र - मु
 धुभितम् । ध्रुन्धो राज्ञेति स्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वान् । ध्वनितम् । ध्वनितम् । लगित-
 म् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥ घृपिशासी ययात्ये । ७ ।
 २ । १९ ॥ एवां निष्ठायामविनये एवानिटौ सः । धृषे विशस्तः । अन्यत्र धर्षिनः ।

निमिगीपायां तु । शून्यम् ॥ निर्याणोऽप्याते । ८ । २ । ५० ॥ अयाते इति षेः ।
 निर्याणोऽप्याते निष्ठातस्य नल्वं स्याद्वाप्येत्कर्त्ता न । निर्याणोऽभिर्मुनिर्या । याते तु निर्याते वा-
 तः ॥ शुभः क्रः । ८ । २ । ५१ ॥ निष्ठातस्येव । शुकः ॥ पचो यः । ८ । २ ।
 ५२ ॥ पचः ॥ क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥ क्षामः ॥ स्तयः प्रपूर्वस्य । ६ ।
 १ । २३ ॥ प्रात् न्यः संप्रसारणं स्याभिष्ठापाम् ॥ प्रस्तयोऽन्यतरस्याम् । ८ । २ ।
 ५४ ॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रलीमः । प्रलीतः । प्राक्किम् । स्थानः ॥ अनुप-
 सर्गात् फुल्लक्ष्मीयकृशोद्धाघाः । ८ । २ । ५५ ॥ निष्ठातः । फुल्लः । निष्ठातस्य
 लवं निपात्यते । कचत्येकदेशस्यापिर्दं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीयारिषु तु क-
 प्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तयोऽप्रायश्च निपात्यते । क्षीयो मत्तः । कृशत्-
 नुः । उद्धाघो नीरोगः । अनुपमर्गाकिम् ॥ आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥ आकारेणो
 निष्ठाया इण् स्यात् ॥ ति च । ७ । ४ । ८९ ॥ चरफलोत्त उल्यात्तादौ क्रिणि ।
 प्रफुल्लः । प्रक्षीयितः । प्रकृशितः । प्रोद्धावितः । कथं तर्हि लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल-
 मिति । फुल्लविकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिति निवृत्त्यर्थम् ॥ उल्फुल्लसंफुल्लगोहसं-
 ख्यानम् * ॥ नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५७ ॥ ए-
 भ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुजः । नुजः । विद विचारणे । रीधादिकस्य गृह्यते । उन्दिना
 परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्सेत्सु विदितः । विद्यतेविन्नः । उन्दी ॥ श्री-
 दितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठायाइण् । उन्नः । उन्नः ।
 त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥ न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ ।
 २ । ५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नल्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राहोपः । मूर्तः ।
 मत्तः ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥ विन्दतेनिष्ठातस्य निपातोऽप्यं-
 भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा
 गमहनेति कसौ वेद्व्यादिह नेद् ॥ भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥ भित्तमन्य-
 त् ॥ ऋणमाधमपर्ये । ८ । २ । ६० ॥ ऋधातोः के तकारस्य नल्वं निपात्यते अ-
 धमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥ स्फी-
 तः ॥ इण्निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥ निरः कुपो निष्ठाया इत्स्यात् । यस्य वि-
 भाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ॥ निष्कृपितः ॥ वसतिक्षुधोरिद् । ७ । २ । ६३ ॥
 आभ्यां क्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यात् । उपितः । क्षुधितः ॥ अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ६३ ॥
 पूजापार्श्वञ्जेः क्वानिष्ठयोरिद् स्यात् । अञ्जितः । गतौ तु अक्तः ॥ लुभोऽविमोहने । ७ । २ ।
 ६४ ॥ लुभः क्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यात् तु गार्थे लुभितः ॥ गार्थे तु लुब्धः ॥ इति ॥
 निष्ठायोः । ७ । २ । ६० ॥ इद्वा स्यात् । इति उपतापे नित्यं प्राप्ते ।
 कथायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः

स्थितः ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥ शितः । शातः । छि-
 तः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्गतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं प्रथम् । सम्य-
 कसंपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । प्रथमविषयकयन्नवानित्यर्थः ॥ दधातेर्हिः । ७ ।
 ४ । ४२ ॥ तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥ दो द्दु घोः । ७ । ४ । ४६ ॥
 घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दत् स्यात्तादौ किति । चर्लम् । दत्तः । घोः किम् । दातः ।
 तान्तो वायमोदेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः । तकारा-
 दौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे षपस्तथो-
 रिति धत्वं शङ्क्यम् । सक्तिपातपरिभाषाविरोधात् ॥ अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ ।
 ४७ ॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्लम् । प्रत्तः ।
 अवत्तः ॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥ सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चे-
 प्यते ॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥ दस्ति । ६ । ३ । १२४ ॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्या-
 द्देशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति चर्लमाभ्यास्तिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् ।
 घुमास्थेतीलम् । धेद् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यालम् । जातम् । सातम् ।
 खातम् ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ॥ ल्यधिति लुप्तसप्तमीकम् ।
 अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकारउच्चारणार्थः । धलम् । शरो शरि ।
 जग्धः ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥ प्रकृतः कटं सः ।
 प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्शरति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति णत्वम् । प्रक्षीणः
 सः ॥ वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे
 दैन्ये च । क्षीणाधुर्मव । क्षिताधुर्वा ॥ क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ॥ निनदीभ्यां
 स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥ आभ्यां स्नातेः सस्य पः स्यात्कौशले गम्ये ।
 निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीति कः ॥ सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ ।
 ३ । ९० ॥ प्रतेः स्नातेः पत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिष्णात-
 म् ॥ कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कपिष्ठलिः पुत्रः ।
 गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ चिकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ ।
 ९६ ॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य पः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठल-
 म् ॥ गत्यर्थाकर्मकश्चिपशीङ्स्थासबसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥
 एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मी-
 माश्लिष्टो हरिः । श्रेयमधिश्चितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः ।
 राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि ॥ क्तो-
 ऽधिकरणे च ध्रौच्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥ एभ्योऽधिकरणे
 क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौच्यं । स्थैर्यम् ॥ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेगदनन्गमेतूनुर्गोणो दिदधवः ॥ पक्षे आमेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि भावे च । आभि-
 तो मुकुन्दः । आसिगे तेन । गणार्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च । रमागतिर्दिदं यातः । ते-
 गेदं यातम् । मुगेः कर्मणि । अगन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता प्राज्ञगा इति । भुक्त-
 लि एयामिति मत्वर्थागोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ ङीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ॥
 भिक्षिवा । क्षिण्यः । भिरन्धी । इदः ॥ मतिद्युक्तिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ ।
 १८८ ॥ मतिरिद्वेष्या । युद्धेः प्रथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः । तैरिण्यमाण इत्यर्थः ।
 युद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तममुण्यार्थः । शीलितो रक्षितः
 क्षान्तः आकृष्टो जुष्टश्चादि ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । २ । ११४ ॥ क्व-
 ल्यधिशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जलितम् । शयितम् । इमितम् ॥ सुय-
 जोर्द्धनिष् । ३ । २ । १०३ ॥ सुनोतेर्जिञ्च क्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । य-
 ज्वा । यज्वानौ ॥ जीर्यतेरत्तृन् । ३ । २ । १०४ ॥ भूतश्लेष । जरन् । जरन्तौ ।
 जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् ॥ छन्दसि लिट् । ३ । २ ।
 १०५ ॥ लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥ कसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥ इह
 भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ कसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनि-
 मतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इति । श्रेयांसि सर्वाण्यधि-
 जग्मुपस्यइत्यादि ॥ वस्वेकाजाद्धसाम् । ७ । २ । ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामे-
 काचामादन्त्वानां वसेश्च वसोरिद् नान्येषाम् । एकाच् । आरिवान् । आत् । ददिवान् ।
 जक्षिवान् । एषो क्तिम् । वभूवान् ॥ भाषायो सदवसश्चुवः । ३ । २ । १०८ ॥
 सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च नित्यं कसुः । निपेदुपीमांस-
 नबन्धधीरः । अध्युपुपस्तामभवज्जनस्य । शुश्रुवान् ॥ उपेयिवान्नानांश्वाननूचान-
 च्च । ३ । २ । १०९ ॥ एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्गा
 तस्य नित्यं कसुः । इद् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमप्याम् । उपेयुषी । उपे-
 त्य विवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादभातेः कसुरिडभाबश्च । भूतजयधृ-
 तेरनाशुप इति भारविः । अनुपूर्वाद्वेचेः कर्त्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचा-
 नः ॥ विभाषा गमहन्विदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥ एभ्यो वसोरिद्धा ।
 जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विवि-
 क्षिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्सेस्तु विविद्वान् । नेड्शि कृ-
 तीतीण्निपेधः ॥ दृशेश्च * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥ लटः शतृशानचावप्र-
 धमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ ॥ अथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सनी-
 त्यर्थः । शयादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ आने सुष् । ७ । २ । ८२ ॥ अङ्गस्यातो
 मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडिपनुवर्तमाने पुनर्लङ्महणमधि-

कविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् प्राज्ञः ॥ माह्वयाक्रोशे
इति षाच्यम् * ॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीयति । माहि लुडिति प्रा-
प्ते पतद्वचनसामर्थ्याद् । संयोधने च । ३ । २ । १२५ ॥ हे पचन् । हे पच-
मान ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ॥ क्रियायाः परिचायके
हेतौ चार्थे वर्तमानादातोर्लटः शतृशानचौ सः । शयाना मुञ्जते पवनाः । अ-
र्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ कृत्यचः । ८ ।
४ । २९ ॥ प्रतीयमाणः सोमः ॥ ईदासः । २ । २ । ८३ ॥ आसः परस्वा-
नस्य ईत्सात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥ विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥
वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥ तौ सत् । ३ ।
२ । १२७ ॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ सः ॥ लृटः सद्यः । ३ । ३ । १४ ॥
व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययान्तरपदयोः सम्बोधने लक्षण-
हेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतो पत्यं कारिष्यतः । करिष्य-
ज्जकिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । क-
रिष्यतीति करिष्यन् ॥ पूङ्ग्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ॥ वर्तमाने । पवमा-
नः । यजमानः ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९ ॥
एषु शोलेषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः । शत्रुं निम्नानः ॥ इङ्-
घायोः शत्रुकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३० ॥ आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि ।
अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि । किम् । कृच्छ्रेणार्थिते । धारयति ॥ द्विषोऽभिन्ने । ३ ।
२ । १३१ ॥ द्विषन् शत्रुः ॥ सुप्तो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ॥ सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यज-
मानाः सत्रिणः ॥ अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ॥ अर्हन् ॥ आकेस्तच्छील-
तद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ॥ क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्यया-
स्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ तृन् । ३ । २ । १३५ ॥ कर्ता कटम् ॥
अलंकृन्निराकृन्नप्रजन्नोत्पन्नोत्पन्नोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरइष्णु-
च । ३ । २ । १३६ ॥ अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः ।
उत्पत्तिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः ।
चरिष्णुः ॥ षोडशन्दसि । ३ । २ । १३७ ॥ वीरुधः पारपिष्णवः ॥ भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥
छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रोत्प्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः
कवयः । चकारोऽनुक्तसमुभयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतज्ञाने
दृष्टम् ॥ गलाजिष्यश्च ग्रन्थुः । ३ । २ । १३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न
तु किन् । तेन स्व ईत्वं न । ग्लासुः । गित्वाश्च गुणः । जिष्णुः । ग्लासुः । चाट्टवः । श्र्युकः
कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेद् । भूष्णुः ॥ दंशेइछन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दहृद्गवः पशवः ॥

प्रसिद्धिप्रतिष्ठितः गुः । ३ । २ । १४० ॥ पणुः । पणुः । पुणुः । शिमुः ।
 शमित्यष्टाभ्यां चिनुण । ३ । २ । १४१ ॥ उत्तराधारणांति काठिका
 अनुपन्थाति भाष्यम् । तेन शमितिवरा शमिर्नगरैवत्र उगितभंगि इत्यधिक्यः ।
 न चैवं शमी शमिगाधितारी गुपनसङ्गः । इन्महणमाहृत्य इत्यन्तानामेव तद्विधानात् ।
 नोदासांपदंजलेति वृद्धिमितेभः । शमी । कमी । रमी । अमी । धमी । क्षमी । हमी ।
 प्रमारी । उत्पूर्णांगमदेः अन्कृषादिसूत्रेण्युक्तो गामरूपविधिना चिनुगति । उन्मा-
 री । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिनांभीति तु प्राणिकम् ॥ संपृचानुभ्याडधमा-
 ष्यसपरिगृसंछजपरिदेधिमंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरि-
 मुहदुपयिपद्दुहदुहपुजात्रीयधिविचत्यजरजभजातिचरापचरासुपा-
 भ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ॥ धिनुण् स्यात् । संपर्की । अनुगोर्था । आणामी ।
 आणामी । परिमागी । गंगर्गी । परिदेयी । संज्यागी । परिक्षेयी । परिगटी । परिवारी ।
 परिदाही । परिमोही । शोर्गी । द्वोर्गी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीर्डी । विवेकी । ला-
 गी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । अमोपी । अभ्यापानी ॥ घौ कपलस-
 कत्थस्त्रम्भः । ३ । २ । १४३ ॥ विकामी । विलासी । विकत्पी । विस्रम्भी ॥ अपे-
 च लपः । ३ । २ । १४४ ॥ चाद्वी । अपलापी । विलापी ॥ प्रे लपसुद्रुम्यवदवसः ।
 ३ । २ । १४५ ॥ प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रापी । प्रमापी । प्रवादी । प्रवासी ॥ निन्दहि-
 सङ्घिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरियादिव्याभापासूत्रो युञ् । ३ ।
 २ । १४६ ॥ पञ्चम्यर्षे प्रपमा । पभ्यो युञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकइत्यादि ।
 प्बुला सिद्धे युञ्चवचनं ज्ञापकं तच्छीलालादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ॥ देधि-
 कुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ ॥ आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देव-
 पिता । क्रोष्टा ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥ चलनार्थाच्छ-
 व्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । खणः । अकर्मकात्किम् ।
 पठिता विद्याम् ॥ अनुदात्तेतश्च ह्लादेः । ३ । २ । १४९ ॥ अकर्मकाद्युच् स्यात् ।
 वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । ह्लादेः । किम् । एषिता । अकर्मका-
 किम् । वसिता वस्त्रम् ॥ जुचश्कर्म्यदन्द्रम्यसृष्टिज्वलशुचलपतपदः ।
 ३ । २ । १५० ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गती वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः ॥
 सरणः । पूर्वणं सिद्धे पदमहणं लपपतपदेत्युक्त्वा धाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिके-
 षु परस्परं वासरूपविधिर्नोस्तीति । तेनालंकृत्वस्तृप्त ॥ कुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ ।
 १५१ ॥ क्रोधनः । रोपणः । मण्डनः । भूषणः ॥ न घः । ३ । २ । १५२ ॥
 ॥ न स्यात् । कृषिता । क्ष्मापिता ॥ सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥
 न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो माधे सिद्धे दीपि-

भ्रंशं ज्ञापयति ताच्छीलिक्रेपु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्पा कमना-
 युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा । यदि सुदेर्पुञ् न । कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥
 लपपतपदस्थाभ्रवृपहनकमगसगृभ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ ॥ लापुकः ।
 पातुक इत्यादि ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् । ३ । २ । १५५ ॥ ज-
 ल्याकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥ प्रजोरिनिः । ३ ।
 २ । १५६ ॥ प्रजवी । प्रजविनी । प्रजविनः ॥ जिदक्षिविश्रीण्यमाव्यथाभ्यमं-
 परिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥ जयी । दरी । क्षयी । विशयी । अलयी ।
 वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥ स्पृहृगृहिपतिदपिनिद्रा-
 तन्द्राश्रद्धाभ्य आलुञ् । ३ । २ । १५८ ॥ आद्यास्त्रयधुरादावदन्ताः । स्पृहया-
 लुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपा-
 ल्यते । तन्द्रालुः ॥ शीघो वाच्यः * ॥ शयालुः ॥ दाधेदसिश्दसदो रुः । ३ ।
 २ । १५९ ॥ दाहः । धाहः । सेरुः । शटुः । सटुः ॥ स्पृहस्यदः कमरञ् । ३ ।
 २ । १६० ॥ स्मरः । पस्मरः । अस्मरः ॥ भञ्जभासमिदो घुरञ् । ३ । २ ।
 १६१ ॥ भञ्जरः । भासुरः । मेदुरः ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरञ् । ३ । २ । १६२ ॥
 विदुरः । मिदुरम् । छिदुरम् ॥ इणनशजिसर्तिभ्यः फरश्च । ३ । २ । १६३ ॥
 श्वरः । श्वरी । नश्वरः । जिवरः । स्त्वरः ॥ गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥ ग-
 मेरनुनासिकलोपोऽपि निपाल्यते । गत्वरी ॥ जागरूकः । ३ । २ । १६५ ॥ जाग-
 र्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥ यजजपदशां यडः । ३ । २ । १६६ ॥ यभ्यो
 यडन्तेभ्य उकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जूकः ।
 दन्दशुकः ॥ नमिकम्पिस्म्यजसकर्महिसदीपो रः । ३ । २ । १६७ ॥ न-
 म्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नेन्पूर्वः क्रियासातल्ये वर्तते । अजयं । सन्ततमित्यर्थः ।
 कृम्रः । हिंस्रः । दीम्रः ॥ सनाशांसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥ चित्रीपुं ।
 आशांसुः । भिक्षुः ॥ चिन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥ वेत्तेर्नुम् श्पेच्छत्वं च नि-
 पाल्यते । वेत्ति तच्छीलौ चिन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥ कषाच्छन्दसि । ३ । २ ।
 १७० ॥ देवाङ्गिगाति सन्नयुः ॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ ।
 २ । १७१ ॥ आदन्ताददन्तादृमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिट् । परिः
 सोमम् ददिर्गाः । षभिर्वेजम् । जग्मिर्पुथा । जग्मिर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । भाया-
 गां धाम्पृसृगमिजनिनमिभ्यः * ॥ दधिः । चकिः । ससिः । जग्मिः । जज्ञिः । ने-
 मिः ॥ मामाहिवानहिचाबलिपापतीनानुपसंख्यानम् * ॥ यडन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः
 किकिनौ पनेर्नागमावश्च निपाल्यते ॥ स्वपितृपोर्नेजिह् । ३ । २ । १७२ ॥ स्वप्रह् ।
 मृण्णक् । मृण्णमौ । मृण्णजः । भृण्णश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । भृण्णक् ॥ मृण्-

२ । १७४ ॥ भीरुः । भीरुकः ॥ वृकत्रपि वाच्यः * ॥ भीरुकः ॥ स्थेशमा-
 सपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥ स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेत-
 कस्वरः ॥ यश्च यडः । ३ । २ । १७६ ॥ यातेर्यडन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः ।
 नस्याच; परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । पदस्य चरमाचयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये
 परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनियेधाहोपो व्योरिति
 यलोपः । अहोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते घरे लुप्तं न स्थानिवत् । याया-
 वरः ॥ आजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् । ३ । २ । १७७ ॥ वि-
 प्राद् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिमहणंस्वाकर्षा-
 न्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुबौ । जुवः । प्रावश्चवस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः
 क्तिप् । प्रावस्तुत् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥ क्तिप् । छित् ।
 भेद् । दृशिमहणं विध्यन्तरोपसंप्रसारणम् । कचिदीर्घः कचिदसंप्रसारणं कचिद्दे कचि-
 द्रस्वः । तथा च वार्तिकम् । किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं
 न * ॥ किञ्चचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांश्चित्सिद्धे तच्छीलादौ वृना बाधा मा
 दिति वार्तिके महणम् । वकीति वाक् । पृच्छतीति प्राद् । आयतं स्तौति आयतसूः ।
 कटं प्रवते कटप्रुः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * ॥
 दृशिमहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जागत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च * ॥ जुहः । दृमये । अर-
 दस्वश्च । दीर्यति ददत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च * ॥ धीः ॥ भुवः संज्ञान्तर-
 गोः । ३ । २ । १७९ ॥ मित्रभूनां कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति वि-
 भासार्थं स प्रतिभूः ॥ विप्रसंभ्यो ह्यसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ॥ एभ्यो भुवो
 ष्टुः स्यात् तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायो तु वि-
 नूनां कश्चित् ॥ मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ मितं द्रवतीति मितदुः । शतदुः ।
 तंभुः । अन्तर्भावितण्यथोऽथ भयतिः ॥ घः कर्मणि घृन् । ३ । २ । १८१ ॥ धेदो
 षामश्च कर्मण्यपे घृन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी यस्तुमरुणामाशुषु ॥ दात्रीदास-
 युयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदधानहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥ दापोः
 ष्टुः स्यात्करणेऽपे । दाग्यनेन दाग्रम् । नेग्रम् ॥ तितुप्रतथसिरुसरकसेषु च
 ७ । २ । ९ ॥ एषां दशानां कृत्यव्ययानामिष्ण स्यात् । दाग्रम् । गोग्रम् । योगम् ।
 नोग्रम् । तोग्रम् । मेग्रम् । सेग्रम् । मेडुम् । पग्रम् । दंष्ट्रा । कर्षी ॥ हृत्स्वरुपरयोः
 । ३ । २ । १८३ ॥ पूरुमोः करणे घृन् स्यात् । तद्वत्करणं हृत्स्वरुपरयोः
 । हृत्स्व गृत्स्व वा योगम् । मुक्तमित्यर्थः ॥ अर्तिदधुगृत्स्वनसहृत्स्व-
 । ३ । २ । १८४ ॥ अरिघन् । अरिघन् । त्रिघन् । त्रिघन् । कनिघन् ।

गह्वित्रम् । अरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥ पवित्रम् । येनाज्य-
त्सूपते यधानामिकावेष्टनम् ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ॥ पुव-
त्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् ।
पुयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां त्वमिः पवित्रं समा पुनातु * ॥

॥ इति पूर्वकृदन्तं समाप्तम् ॥

॥ अधोणादयः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् ॥ करोतीति कारः शिली कारकश्च ॥
आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥ वातीति वापुः । पापुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान्
जायुसौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साप्नोति
परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्ग्रीहिः पाटलः स्यात् ॥ छन्दसीणः ॥
मान आयौ ॥ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो झुण् ॥ दीर्यत इति दारु । स्नुः प्रस्यः
सानुरखियाम् । जानु । जानुनी । इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्या-
त् । चारु रम्यम् । चादु प्रियं वाक्यम् । मृगप्यादित्वात्कुप्रत्यये चदु इत्यपि ॥ कि-
ञ्जरयोः त्रिणः ॥ किं शृणोतीति किंशारः सस्यशकं वाणश्च । जरामेति जरायुर्ग-
र्भाशयः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् ॥ त्रौ रश्च लः ॥ तरन्व्यनेन वर्णा इति तालु ॥
कृके चचः कश्च ॥ कृकेन गलेन वकीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे च-
रणायुषे इति विश्वः ॥ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमग्जिभ्य उः ॥
भरति विभर्ति वा भरुः । स्वामी हरश्च । त्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुनिर्जलदेशः । श्रोते
शयुरजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्तरुः खड्गादि-
मुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुं
विदुः । धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्रुः पानीयकाकिकेति रभ-
सः । न्यह्कादित्वात्कुत्वम् । जश्वेन सस्य दः ॥ अणश्च ॥ लबलेशकणाणवः ।
चात्कटिचटिभ्याम् । कटति रमनां कटुः । घटति यदतीति वटुः ॥ धान्ये नित् ॥ धा-
न्ये वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् स च नित् । निच्वादानुदात्तः । त्रिपङ्गवश्च मेऽणवश्चमे ।
प्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् । तिद्गृह्णं फलिपाटीत्यादि सूत्रमभिव्याप्य संयज्यते ॥
शृस्वृस्त्रिहिप्रप्यसिचसिहनिक्लिदिषन्धिभमनिभ्यश्च ॥ शृणानीति शरुः ।
शरुतेपुषकोणयोः स्वरवञ्जम् । श्रेहृव्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्र्यु सीतम् । पुंनि
भूयसवः प्राणाः । यस्तद्देऽप्रौ योक्तोऽशौ यस्त तांये धने मणौ । इनुर्वैकफदेशः । हे-
दुभन्द्रः । धनुः । मनुः ॥ चान् विदि अवयवे । विन्दुः ॥ स्यन्देः संप्रसारणं
धश्च ॥ देशे नदविशेषेऽर्थो मिन्युर्ना सरिति त्रियामित्यमरः ॥ उन्देरिचादेः ॥

हेनसि इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ कन्दुः ॥ सृजेरसुम्ब ॥
 गत्सलोप उपलयश्च । रज्जुः ॥ कृतेराद्यन्ताविपर्ययश्च ॥ ककारतकारयोर्विनि-
 त्तयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ नायश्रेः ॥ न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । नियनमक्षति न्य-
 ङ्मृगः ॥ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ॥ कनेर्गुह् ।
 क्लुगुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मन्यते इति
 नधु । जायते इति जतु ॥ बलेर्गुक्च ॥ बल संवरणे । बलुगुः ॥ शः कित्स-
 न्वच्च ॥ श्यतेरुः स्यात् न कित्सन्वयश्च । शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ ययुर्यो-
 ऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वेषहणमित्वनिष्टर्यर्षम् ॥ कुर्भश्च ॥ वधुर्मुन्यन्त-
 ि विष्णौ वधू नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जम्बुईन्ता । पयुः पालकः ॥
 पृभिदिन्यधिगृधिधृपिभ्यः ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनसि भिदुर्वञ्जम् । प्र-
 हिज्येति संप्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
 राक्षसे । गृधुः कामः । धृपुर्दक्षः ॥ कृग्रोरुच्च ॥ करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ॥
 अपदुस्सुपु स्थः ॥ सुपामादिपु चेति पत्वम् । अपमु प्रतिकूलम् । दुमु । सु-
 दु ॥ रपेरिचोपधायाः ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ अर्जिदृशिकम्पमिप-
 शियाधामृजिपशितुकुधुक्दीर्घहकाराश्च ॥ अर्जयति गुणान् क्रजुः । स-
 र्गानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्धुः कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । ताल-
 ज्या अपि दन्त्याश्च सम्यसूकरपांसयः ॥ बाधते इति बाहुः ॥ बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥
 प्रथिन्नदिभ्रम्जां संप्रसारणं सलोपश्च ॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रस्त्रेः स-
 लोपश्च । प्रुगुः । भृदुः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ॥ लक्ष्मिर्ष-
 ह्योर्नलोपश्च ॥ लघुः ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लोरत्वमाप-
 द्यते ॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः ॥ ऊर्णातेर्नुलोपश्च ॥ ऊरु सक्रिय ॥ मह-
 ति ह्रस्वश्च ॥ उरु महत् ॥ श्लिपेः कश्च ॥ श्लिप्यतीति श्लिपुर्भृतः ।
 उद्यतो ज्योतिश्च ॥ आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्च ॥ आङ्गनतीत्यागुः । परं
 शृणातीति परशुः । शृपोदरादिवाद्कारलोपालश्रोरपि ॥ हरिमितयोर्द्वयः ॥
 द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च दित् । हरिभिर्द्रुयते हरिद्रुर्दृक्षः । मिर्
 द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ शते च ॥ शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकालोबलादपि ।
 द्रवत्वूर्ध्वमिति द्रुर्दृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ म्वरु द्राद्रु पीयु नीलद्रु लि-
 शु ॥ पशैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । त्वनते रेफध्यान्तादेशः । षरुः कामः भूये
 मूर्धः अधश्च । द्राद्रुनां कीदृशत्वयोः ॥ पिपनेरित्यं युगागमश्च ॥ पीयुर्वापसः ।
 कालः सुवर्ण च । निपूर्वाङ्गिगणप्रित्यामात्कार्यं नेर्षिर्षश्च । नीलद्रुः किमिन्द्रियः ।

शृगालश्च । नीलाङ्गरिति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । लंगे सङ्गे । अस्य अत इत्वं
 च । लगतीति लिगु विसम् । लिगुर्मूर्खः ॥ मृगयत्वादयश्च ॥ एते कुप्रत्ययान्ता नि-
 पात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्धाधिः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोक्यान्नाभिज्ञः । आ-
 कृतिगणोऽयम् ॥ मन्दिवाशिमधिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥ मन्दुग ।
 वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मधुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जुरादि-
 त्वादङ्कुरोऽपि ॥ व्यधेः संप्रसारणं किञ्च ॥ विधुरश्चोरक्षसोः ॥ मुकुरददुर्दुरौ ॥
 मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दृ विदारणे । धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक्
 टिलोपश्च । ददुरस्तोपदे भेके वाचभाण्डाद्रिभेदयोः । ददुरा चण्डिकायां स्याद्भामजाले
 च ददुरमिति विश्वः ॥ मद्गुरादयश्च ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो
 मत्स्यभेदः ॥ कवृचणं ॥ रुगागमः कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । वध्रातेः खर्जुरादित्वादङ्कुरो-
 ऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिपु इति रन्तिदेवः ॥ कोकतेर्वा कुक् ॥
 कुकुरः । कुकुरः ॥ असेरुरन् ॥ असुरः ॥ प्रज्ञायण् । आसुरः ॥ मसेश्च ॥
 पक्षमे पादे मसेरुरन्निति वक्ष्यते ॥ मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोपिति । मसूरा म-
 सुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः ॥ मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥ मसुरम-
 सुरौ च द्वाविति विश्वः ॥ शावशेरासौ ॥ शु इति आश्वपे । श्वशुरः । पतिप-
 ल्योः प्रसूः श्वभूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ अविमह्योऽष्टिपच् ॥ अविपः ।
 महिपः ॥ अमेर्दीर्घश्च ॥ आमिषं स्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ॥ रुहेर्चृ-
 ष्टिश्च ॥ रहुश्म्वररौहिषाः । रौहिषो मृगभेदे स्याद्द्रीहिपं च तृणं मतमिति संसा-
 रावर्तः ॥ तवेर्णिद्वा ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविपताविषावन्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां
 तविपी ताविपी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविपी यलमिति वेदभाष्यम् ॥ नञि व्य-
 धेः ॥ अव्ययिपोऽव्यसूर्ययोः । अव्ययिपी धराराज्योः ॥ किलेर्बुक् च ॥ किल्वि-
 ष्यम् ॥ इपिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिमिदिमिहिमुहिमु-
 चिरुचिरुधिचन्धिश्चुपिभ्यः किरच् ॥ इपिरोऽग्निः मदिरा सुरा । मुदिरः
 कामुकाभयोरिति विश्वभेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारपोः । भिदिरं व-
 ञ्मम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दिरो
 चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काम्यसभ्ययोः । मुचिरो
 दाता । रुधिरम् । रुधिरम् । वधिरः । शुय शोषणे । शुधिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥
 अशोर्णित् ॥ आशिरो वह्निरक्षसोः ॥ अजिरशिशिरशिशिलस्थिरस्फि-
 रस्थचिरखदिराः ॥ अजेर्वाभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । शि-
 शिरं स्यादतोभेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । अथ मोचने उयधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरे-
 फस्य लत्वम् । शिषिलम् । स्यास्फाण्योऽष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । ति-

अथ ॥ मर्जुः शुद्धिक्त्वं ॥ वहो धश्च ॥ वधूर्जायास्तुपासीषु ॥ कपेच्छश्च ॥
 कच्छूः पामा ॥ णित्कसिपचर्तः ॥ कासुः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरुः
 पिङ्गलः ॥ अणो डश्च ॥ भादूर्जलप्रवद्रव्यम् ॥ नञि लभ्येर्नलोपश्च ॥
 तुम्ब्यलायूरुमे समे इलमरः ॥ के श्र एरङ् च्चास्य ॥ कशब्दे उपपदे नृणाते-
 रूः स्यादेरङ् आदेशः । कशेरुल्लृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि
 च ॥ श्रो. दुद् च ॥ तरतेरुः स्यात्तस्य दुद् । तर्दुः स्यादासहस्रकः ॥ दरि-
 द्रातेर्यालोपश्च ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । ददूः कुष्ठप्रभेदः ॥ नृत्तिशृङ्घ्योः
 कूः ॥ नृत्तूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ॥ ऋतेरम् च ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः । त-
 तः कू रमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ अन्दूदम्भूजम्बूकफेल्बूककैन्धू-
 दिधिपूः ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपातन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दम्भी ग्रन्थे । निपा-
 तनात्तुम् । दम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दन्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ ज-
 म्बूः । जम्बदनेऽस्येत्येके । बाहुलकाद्भस्वोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेल्बूः श्लेष्मात-
 कः । निपातनादेत्वम् । कर्कै दधाति कर्कैन्धूर्बदरी । निपातनात्तुम् । दिधि धैर्यं स्य-
 ति व्यजतीति दिधिपूः पुनर्भूः । केचित्तु । अन्दूदम्भूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । द-
 म्भ् उल्देशे । दम्भूः संप्रजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ मृद्योरु-
 त्तिः ॥ मरुत् । गरुत्वक्षः ॥ म्रो मुद् च ॥ गिरतेरुत्तिस्य च मुद् । गर्मुत्सु-
 वर्णं तृणविशेषश्च ॥ हूपेरुल्लश्च ॥ हृपुलो मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । च-
 टुलं शोभनम् ॥ हृसृरुहियुपिभ्य इतिः ॥ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाग्निवि-
 शेषयोः ॥ सरिन्नदी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । युप इति सौत्रो धातुः । मत्स्यस्य रो-
 हित् । पुरुषस्य योपित् इति भाष्यम् ॥ ताडैर्णिल्लुक् च ॥ ताडयतीति तडित् ॥
 शमेर्दः ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एपादेश इद् च न । शण्डः स्यात्पुंसि गोपती । शण्डः
 क्लीबः ॥ कमेरठः ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी ।
 बाहुलकाज्जरठः ॥ रमेर्बुद्धिश्च ॥ रामठं हिह्रु ॥ शमेः खः ॥ शद्धः ॥ कणोष्ठः ॥
 कण्ठः ॥ फलस्तृपश्च ॥ तृपतेः फलप्रत्ययः चात्फतेः तृपला लता । त्रिफला
 तु फलत्रिके । शपेर्यश्च ॥ शपलः ॥ घृपादिभ्यश्चित् ॥ शृपलः । पलन्म् ।
 बाहुलकाट्टुणः । सरलः । तरलः ॥ कमेर्बुक् ॥ कम्बलः । मुस रण्डने मुगलम् ।
 लङ्गेर्बुद्धिश्च ॥ लाङ्गलम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद् ॥ कु-
 द्मलः । कुडेरपि । कुद्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाट्टुणः । कोमलम् ॥ मृजेष्टि-
 लोपश्च ॥ मलम् ॥ सुपेरघोपघापाः ॥ वपलम् ॥ शक्तिशम्बोर्नित् ॥
 शकलम् । शमलम् ॥ छो शुष् हृत्स्यश्च ॥ छगलः । प्रज्ञादिवाच्यगलः ॥
 जमन्ताडुः ॥ षण्डः । रण्डा । रण्डः । मण्डः । वण्डदिउग्रहलः । अण्डः ।

बाहुलकात्सत्वाभावः । पण्डः संघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । च-
 ण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥ कादिभ्यः कित् ॥ कवर्गादिभ्यो ङः
 कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुण्डः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥ स्थाच-
 तिमृजेरालज्वालजालीयचः ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् । स्थाली । चते-
 वालच् । चाल्वाः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः ॥ पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥
 पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके ॥ तमिविशिष्यिडिमृ-
 णिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ॥ तमालः । विशालः । विडालः ।
 मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥
 पतङ्गः ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ विडादिभ्यः कित् ॥
 विडङ्गं । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ सृष्टृजोर्वृद्धिश्च ॥ सारङ्गः । वारङ्गः
 लङ्गादिमुष्टिः ॥ गन् गम्यद्योः ॥ गङ्गा । अङ्गः पुरोडाशः ॥ छांपूखडिभ्यः
 कित् ॥ छांगः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् पिट अनादरे गन्सत्वाभावश्च । पि-
 ट्ठः तरलः । पिट्टैरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति भावः ॥ भृञ्च्यः किक्षुद् च ॥ भृञो ग्व
 कित्स्यात्तस्य नुद् च । भृङ्गाः पिद्मालिभूम्याटाः ॥ शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ गृङ्गन् ॥ गण
 शकुनौ ॥ नुद् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मुदिभ्योर्गङ्गौ ॥ मुद्गः । गङ्गा ॥
 अण्डन् कृस्मृभृञ्च्यः ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो
 मुखरोगः ॥ शृद्भसोऽदिः ॥ शरत् । दरदृदयकूलयोः । भसञ्जघनम् ॥ हणा-
 तेः पुग् ह्रस्वश्च ॥ हणत् ॥ त्यजितनियजिभ्यो ङित् ॥ लद् ॥ त-
 द् । यद् । सर्वादयः ॥ एतेस्तुद् च ॥ एतद् ॥ सार्तरिः ॥ सरद् स्याद्वातमेपयोः ।
 वेदभाष्ये शु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरद्भ्यो मधुमशिकाभ्य इति व्याख्या-
 न् ॥ लक्ष्मेर्नलोपश्च ॥ लषद् वायुः ॥ पारयतेरजिः ॥ पारक् सुवर्णम् ॥
 प्रथेः कित्संप्रसारणं च ॥ शृण् । स्वराशिपाठारव्ययत्वम् ॥ भियः पु-
 क् ह्रस्वश्च ॥ भियक् ॥ युप्यसिभ्यां मदिक् ॥ गुप् गौत्रो भायुः । गुप्तर ।
 अम्मद् । गम् । अहम् ॥ अर्तिस्तुसुहृत्सृष्टिश्चिभ्यो भायायापदियक्षिनीभ्यो
 मन् ॥ पञ्चभ्यनुदशभ्यो मन् । अर्मभ्यभूगोः । सोमः सद्वातः । सोमः । हो-
 मः । गमो गमनम् । घर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञागणि क्षीमं च । घाम
 आदित्यः । घामः । घामः शोभनदुष्टयोः पद्यम् । पक्ष पूजाघाम । पद्यो गो-
 गराजः । नेमः ॥ जहानेः सन्त्यदालोपश्च ॥ मिद्याः कुटिलमग्दयोः ॥ अद्यते-
 ष्टियोपश्च ॥ मन्त्रप्रत्ययस्यार्थं टिलोपो न प्रकृतेः । अग्न्यादिदिनेषु शृणात् ।
 अग्न्यादिदिनेषु । तपोर्दिनेषु शृते गुणः । वादिपाठारव्यययमित्युक्तायत्तराजमस । ते-
 यन्मन्त्राद्येषाम् । यत्पुन्यु स्वरादिपाठारव्यययम् । अयनीनि औम् ॥ प्रतोर-

च ॥ प्रापः ॥ अविस्सिस्सिश्शुपिभ्यः कित् ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमे रश्मिः ।
 सिमः सर्वैः । शुष्ममसिसमीपयोः ॥ इपियुधीन्धिदसिदयाधूसूभ्यो मक् ॥
 इष्मः कामवसन्तयोः । ईपीति पाठे दीर्घादिः । यूष्मः शये योद्धा च । इष्मः
 समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सुमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मम्
 प्रणः ॥ युजिरुचितिजां कुश्च ॥ युगम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ हन्ते-
 हि च ॥ हिमम् ॥ भियः पुग्वा ॥ भीमः । भीष्मः ॥ घर्मः ॥ घृघातो-
 मंगुणश्च निपाल्यते ॥ ग्रीष्मः ॥ प्रसतेर्मिपातोऽपम् ॥ प्रथेः पिवन् सं-
 प्रसारणं च ॥ पृथिवी । पवत्रित्येके । पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी इति श-
 व्दार्णवः ॥ अशृष्टुपिलटिकाणिखाटिविदिभ्यः कन् ॥ अधः । मुप खे-
 हनादौ । मुष्मः स्यात्तुसूर्ययोः । मुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कप्वं
 पापम् । बाहुलकादित्ये किष्ममपि । खट्वा । विश्वम् ॥ इण्शीभ्यां घन् ॥ एवो
 गन्ता ये व एवा महतः । असत्त्वे निपातोऽपम् । शेवं मित्राय बरुणाय ॥
 सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपदुप्रहेष्या अतन्त्रे ॥ अकर्तयेति निपाल्यन्ते ।
 स्रुतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्धूपेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः ।
 रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शोतेऽस्मि-
 न् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीषो हस्त्वम् । पट्टो रथो भूलोकश्च । प्रहृयते इति प्र-
 हः । ह्रज आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः । इष्व
 इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकाद् हसतेः हस्वः ॥ शेषयहुजि-
 हाग्रीवाष्वामीषाः ॥ शेष इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्यनेन षहः ॥ हस्वो घृगाग-
 मश्च । लिहन्त्यनया जिहा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडाग-
 मश्च । आप्रोतीत्याष्या वायुः । मीषा वदरकृमिः । वापुरित्यन्ये ॥ कृग्गृद्भ्यो
 च ॥ कर्वैः काम आखुश्च । गर्वैः । शर्वैः । दर्वो राक्षसः ॥ कनिन् युघृपितक्षि-
 राजिधन्विशुप्रिदिवः ॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा राजा । ध-
 न्वा मरुः । धन्व शरासनम् । युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यास्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥
 सप्यशूभ्यां तुह च ॥ सत । अष्ट ॥ नजि जहातेः ॥ अहः ॥ श्वशुक्षन्पूपन्-
 ह्रीहन्स्त्रेदन्स्त्रेहन्मूर्धन्मज्जन्मन्विश्वप्सन्परिजमन्मातरिश्वन्मघव-
 त्रिति ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपाल्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा ।
 शिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । श्रेहतीति श्रीहा कुक्षिव्याधिः ॥ द्विदू आर्द्राभावे ।
 द्विघति वेदा चन्द्रः । द्विघतेर्गुणः । द्विघातीति वेहा सुहवन्द्रश्च । मुघन्त्यस्मि-
 न्नाहते मूर्धो । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जलस्थिषु मज्जा अस्थि-
 सारः । अर्षेपूर्वो माह् । अर्षमा । विश्वं प्साति विश्वप्साभिः । परिजापने परिज्मा

चन्द्रोऽभिध । जनेक्यभानोरो मभान्तादेदः । मातरि अन्तर्गिक्ते क्षयतीति मानरि
धानोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हरय घो युगागमश्च । मयया इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहभ्यामेणुः ॥ कोणुः । होणुगंभ्रव्याम् ॥ हनिङ्कुपिनीरमिका
भ्यः कथन् ॥ ह्यो विपण्णः । कुष्ठः । नीपो नेता । रयः । काठम् ॥ अये
च्यः ॥ अकभृथः ॥ उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन् ॥ ओष्ठः । कौष्ठम् । गाथा । अ
याहुलकाद् शोथः ॥ सत्तेर्णिणत् ॥ मार्थः समूहः ॥ ज्वृष्टभ्यामूयन् ॥ ज
मांसम् । वरूपो रथगुप्तौ ना ॥ पातुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ व
रविर्घृतं पीथम् । तीर्थं शाखाध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अथतार्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरज
च विधुतमिति विश्वः । तुल्योऽग्निः । उक्थं सामभेदः रिकथम् । याहुलकादनेर्ग
रिक्थमृक्थं धनं घटु । सिकथम् ॥ अत्तेर्निरि ॥ निर्कथं साम ॥ निशीथगोप
थावगथाः ॥ निशीथोऽधरात्रः रात्रिमात्रं च । गोर्पाथं तीर्थम् । अथगथः प्रा
ज्ञातः ॥ गश्चोदि ॥ उत्रीथः साम्नो भागविशेषः ॥ समीणः ॥ समिथो वति
संभ्रामश्च ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च पृष्ठम्
गूथं विष्टा । यूथं समूहः । प्रोथमर्षी तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ स्फायितश्चि
वश्चिश्चिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिटृपिवन्द्युन्दिश्विति वृत्त्यजिनीपदिम
दिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदभिभवसिवाशिशी
ञ्हसिसिथिशुभिभ्यो रक् ॥ द्वात्रिंशन्न्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फाय
न्यङ्कादिवाल्कुवम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिम् । क्षुद्रः । सृम्श्चन्द्रः । वृम्ः पुरोडा
शः । द्रपो यलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी । उन्द्रो जलचरः । क्षित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिप
ध्वनौ ध्वान्ते शैले धमेः च दानवे । अजेर्वा । वीरः । नीरम् । पद्रो प्रामः । मद्रो हर्ष
देशभेदश्च । मुद्रा प्रलयकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचाद्यधि चन्द्रोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । शशी चन्द्रो हिमद्युतिः । दहोऽग्निः ।
दस्रः स्वर्वेद्यः । दम्भ्रः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संसारणे ॥ न रपरसृपिसृजि-
सृष्टिशिस्सृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥ रेफपरस सकारस सृण्यादीनां
सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिपिच्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभि-
प्राया । तेन शासिबसीति प्राप्तमपि न । उलो रश्मिः । उला गौः । धाथो दिवसः । धार्थं
मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ मुसेरक् ॥ मुस-
म् ॥ याहुलकाद् अशुः ॥ चकिरन्म्योरुचोपधायाः ॥ बुकमम्लद्रव्यम् । रुघोऽहणः ॥
चौ कसेः ॥ विकुलश्चन्द्रः ॥ अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ आधम् । ताग्रम् । निन्देर्नलो-
पश्च ॥ निद्रा ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥ आर्द्रम् ॥ शुचेर्दश्च ॥ शद्रः ॥ दुरीणो लोप-

श्व ॥ दुःखेनेषते प्राण्यम् इति दूरम् ॥ कृतेश्छः कृ च ॥ कृच्छ्रम् । शूरः ॥ रोदे-
 णिलुक् च ॥ रोदपंतीति रुद्रः ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः ॥ णितुगि-
 त्येव । वान्ति पर्णशुभो वातासतः पर्णमुचोऽपरे ॥ जोरी च ॥ जीरोऽणुः । जश्र्वेयेके ॥
 सुसूधागृधिभ्यः कृन् ॥ सुरः । सूरः । धीरः । श्रुः ॥ शुसिचिमीनां दीर्घ-
 श्व ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ घा चिन्धेः ॥ वीघ्रं वि-
 मलम् ॥ ऋधिवपिभ्यां रन् ॥ वर्ध चर्म । वयः प्राकारः ॥ ऋजेन्द्राग्रचञ्जविप्र-
 कुग्रचुग्रधुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुकशुकुगौरवघ्रेरामालाः ॥ रन्नन्ता ऊन-
 विश्रुतिः । निपातनाट्टणाभावः । ऋओ नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । घ-
 ओऽस्त्री हीरके पथौ । डुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्भिवुम्भ्योर्नलोपः । कुग्रमरण्य-
 म् । चुत्रं मुखम् । धुर विलेखने रेफलोपः । अगुणः । धुरः । धुर छेदने । रलोपो गुणाभा-
 वश्च । खुरः । मन्देर्नलोपः । मद्रम् । उच समवाये । चस्य गः । उग्रः । विभी । मेरी ।
 पक्षे लः । मेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्वस्य कः । शुकः । पक्षे लः । शुकः । गुह् ।
 वृद्धिः । गौरोऽरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वज्रो विभागी । इणो गुणाभावः । इरा म-
 धे च धारिणि । मा माने माला ॥ समि कस उकन् ॥ कम गतौ । सम्पकमन्ति प-
 लापन्ते जना अस्मादिनि सङ्कसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ पचिनशोर्णुकन् कनुमौ
 च ॥ पचेः कः । पाकुकः सूपकारः । नशोर्नुम् । नंशुकः ॥ भियः कुकन् ॥ भीरु-
 कः ॥ कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ रजकः । इधुकुट्टकः । चरकः । चय
 भक्षणं । चयकः । शनकः । भयकः ॥ रमे रश्च लोचा । रमकोविलासी । लमकः ॥
 जहातेर्दे च ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥ धमो धम च ॥ धमकः कर्मकारः ॥ हृ-
 नो यध च ॥ यधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मानं । कुहकः । कृत्कम् ॥
 कृपेर्युद्धिद्योदीचाम् ॥ कार्पकः । कृपकः ॥ उदकं च ॥ प्ररुत्तार्थम् ॥
 कृधिकृष्पोः किकन् ॥ कृधिकः कृषिकः ॥ प्राङ्ङि पणिकपः ॥ प्राणिकः
 पणविकर्षा । प्राकविकः परदारोर्जीवी ॥ मुपेर्दीर्घश्च ॥ मृषिक भाग्युः ॥ स्यमेः
 संमसारणं च ॥ चारीपं । तीमिको वृत्तभेदः ॥ क्रिय इकन् ॥ क्रविकः
 भेत्ता ॥ आङ्ङि पणिपनिपतित्वनिभ्यः ॥ भाणिकः भाविकः इन्द्रनीलः
 किराणश्च । आपविकः श्येनो देवायत्तश्च । भावविको मृषिको यगाश्च ॥ इयास्त्या-
 हप्रचिभ्य इनच् ॥ श्येनः । श्येनः । हरिणः । अगिनोऽध्वर्युः ॥ वृजेः किय ॥
 वृजिनम् ॥ अजेरज च ॥ बीमायत्तार्थम् । अजिनम् ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥
 कटिनम् । मटिनम् । मटिनम् । कुण्डिनम् ॥ चान्तः ॥ यतरवि दिनम् । रिय-
 रोऽपि दिनम् ॥ वृदक्षिभ्यामिनन् ॥ वृक्षिणम् । वृक्षिणः । वृक्षिणः ॥ अर्जः
 क्दिश्च ॥ हरिणं शन्यन् ॥ वेपितुशोर्हस्वश्च ॥ विनिन् । मुनिन् ।

तत्तिपुलिभ्यां च ॥ तत्तिनं विरले मोके सन्धेऽपि तत्तिनं त्रिपु । पुत्तिनम् ॥
 गयँरत् उच ॥ गौरादित्वात् षीप् । गुर्तिर्णा गर्तिर्णा ॥ गृह्णेश्च ॥ गेहियः ॥
 महेरिनण् च ॥ पादिगन् । मादिगम् । महिनं गगम् ॥ किञ्चिप्रच्छिञ्चिमुद्गु-
 ज्वां दीर्घांऽसंप्रसारणं च ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । अयत्नो घृणादिभित्ति
 सूर्यशोषकरणम् । दूर्हिरण्यम् । फटप्रूः कामरूपा कीटश्च । मृगकाशे सरस्वत्यां ति-
 शाच्यां जयने क्रियाम् ॥ आमोतेर्देस्यश्च ॥ आपः । अयः । अङ्गिः । अङ्गः ॥
 परौ प्रजेः पश्च पदान्ते ॥ प्रजेः क्प्रीर्दीर्घो सः पदान्ते तु पश्च । परिप्राट् ॥
 परिप्राजौ ॥ जुचः श्लुचश्च ॥ जुह्वः ॥ सुचः कः ॥ सुवः ॥ चिक् च ॥ इका-
 र उच्चारणार्थः । फल्लुत्वम् । युक् । अयं च सुचश्च संभृष्टि ॥ तनोतेरनश्च वः ॥
 तनोतेश्चिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥
 ग्लौः । नौः ॥ च्विरव्ययम् ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे निय-
 मार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति ॥ रातेडँः ॥ राः । रायौ । रायः ॥
 गमेडौः ॥ गौर्नादित्ये वलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । खी तु स्वादिशि भारत्यां भूमौ च
 सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवाम्युरदिमदग्वाणलोमसु । याहुलकाद् शुतेरपि डोः । यौः
 स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ अमेश्च डूः ॥ भूः । चाद्रमेः । अमेगूः ॥ दमेडौंसिः ॥
 वोः । दोपौ ॥ पणेरिज्यादेश्च वः ॥ वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणि-
 क् ॥ वशोः कित् ॥ उशिगमौ घृतेऽपि च ॥ भृव्य ऊच्च ॥ भूरिक् भूमिः ॥ जसि-
 सहोरुरिन् ॥ जसुरिर्वञ्जम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ सुयुरुवृत्रो युच् ॥
 सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः । कोकिलः । वरणः ॥ अशो रश च ॥ अशोते-
 युच् स्यात् रशादेशश्च ॥ रशना काशी । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारत्वात् ॥ उन्देर्न-
 लोपश्च ॥ ओदनः ॥ गमेर्मश्च ॥ गमेर्युच् स्वाद्देशः । गगनम् । बहुलमन्य-
 त्वापि युच् स्यात् । स्पन्दनः । रोचना ॥ रञ्जेः क्युन् ॥ रजनम् ॥ भूसूधृन्नसजि-
 भ्यश्छन्दसि ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् ।
 भृज्जनमम्बरीपम् ॥ कपूवृजिमन्दिनिघाजः क्युः ॥ किरणः । पुरणः समुद्रः ।
 वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥ धृपेधिप् च संज्ञायाम् ॥ धि-
 पणो गुरुः धिपणा धीः ॥ वर्तमाने पृषद्गृह्णन्महज्जगच्छतृवत् ॥ अतिप्रल-
 यान्ताः । प्रुपु सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । वृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगन् ॥
 संश्चनृपद्देहत् ॥ एते । निपाल्यन्ते । पृषकरणं शतृवज्ञावनिटृत्पर्यम् । संधिनोतेः
 सुट् । इकारलोपः । संश्चत् । कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्दन्तेष्टिलोपः इत् ए च ।
 वेह्रर्भोपपातिर्ना ॥ छन्दस्यसानच् शुभ्याम् ॥ शवमानः । पन्थाः । जर-
 णञ्जिवधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥ ऋजसानो मेघः । पृषसानः ।

पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्ज्विश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ अर्तैर्गुणः शुद्ध च ॥ अर्श-
 सानोऽग्निः ॥ सम्यानचस्तुवः ॥ संलवानो वाग्मी ॥ युधिषधिदृशिभ्यः किञ्च ॥
 युधानः । युधानः । दशानो लोकपालकः ॥ ह्रुष्टंः सनो लुब् छलोपश्च ॥ सुहृराण-
 धन्द्रमाः ॥ श्वितेर्दश्च ॥ शिधिदानः पुण्यकर्मा ॥ तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः
 संज्ञायां चानिदौ ॥ शंसैः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ सः तौ चाटिनी । शंसा
 सौना । शंसरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् ।
 घृक्ष्ये चक्षदानमिति मन्त्रात् । उक्षणं वा वेहते वा क्षदन्ते इति प्राङ्गणश्च । क्षत्ता स्या-
 त्सारधौ द्वास्थे वैश्याधामपि शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्या-
 दि ॥ नष्ट् नेष्ट् त्वष्ट् होत् पोत् भ्रात् जामात् मात् पित् डुहित् ॥
 नयतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुग्गुणश्च । नेष्टा । त्विपेरितोऽत्वम् । त्व-
 ष्टा । होता । पोता क्लिग्मेदः । भ्राजतेर्जलोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मा-
 न पूजायां नलोपः । माता ॥ पातेराकारस्य इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इद् गुणाभावश्च ।
 दुहिता ॥ सावसेर्नन् ॥ स्वसा ॥ यतेर्दृष्टिश्च ॥ याता । भार्यास्तु भ्रतृवर्गस्य पा-
 तरः स्युः परस्परम् ॥ नञि च नन्देः ॥ न नन्दति ननान्दा । इह घृद्धिर्नानुवर्तत इ-
 त्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥ दिवेर्नः ॥ देवा
 देवरः । स्वामिनो देवदेवसौ ॥ नयतेर्दृष्टिश्च ॥ ना । नरौ । नरः ॥ सव्ये स्थइच्छ-
 न्दसि ॥ अभ्याम्बेत्यत्र स्थास्थिन्पूणामुपसंख्यानम् ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्ये-
 ष्ठरौ । सव्येष्ठरः ॥ अतिस्त्रुधृधम्यश्पवितृभ्यो निः ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्या-
 त् । अरणिरग्रेयोनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः
 तरणिः । याहुलकात् रजनिः ॥ आङि शुपेः सनइच्छन्दसि ॥ आशुशुक्षणिरभिर्वा-
 तश्च ॥ कृपेरादेश्च चः ॥ चर्पणिर्जनः ॥ अदेर्मुद् च ॥ अद्यनिरग्निः ॥ घृतेश्च ॥
 वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुद् वर्त्तनिरित्याह ॥ क्षिपेः किञ्च ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥
 अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ॥ अर्चिर्वाहा । इदन्तोऽप्ययम् । अ-
 ग्रेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । इस्मिति ह्रस्वः । छदिः पटलम् ।
 छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । छर्द्यतीसारशूलवान् ॥ वृहेर्नलोपश्च ॥ वृहिनो कुशशु-
 ष्मणोः ॥ घृतेरिसिन्नादेश्च जः ॥ ज्योतिः ॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ वसुरो-
 चिर्पञ्च ॥ भुवः कित् ॥ भुविः समुद्रः ॥ सहो धश्च ॥ सिधिरनङ्गान् ॥ पियते-
 स्थुक् ॥ पाथिश्चभ्रुःसमुद्रयोः ॥ जनेरुसिः ॥ जनुर्जननम् ॥ मनेर्धइच्छन्दसि ॥
 मधुः ॥ अर्तिष्टवपिषजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ अरुः । पुरुर्मन्थिः । वपुः
 यजुः । सनुः । तनुयी । तनूयी । धनुरस्त्रियाम् । धनुर्वशविद्युद्भोऽपि निर्गुणः किं करिष्य-
 ति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्वाभिश्चतुपु ॥ एतेर्णिञ्च ॥ आयुः । आ-

ते पापम् । तयोगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणामाये नीपो वृक्षविशेषः ।
 पण्यः पानीयम् ॥ च्युवः किञ्च । च्युपो वक्रम् ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥ तूपः स-
 मुच्छ्रायः ॥ सुशुभ्यां निच ॥ चात्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् । शर्पम् ॥ कु-
 युभ्यां च ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । कुवन्ति यन्नन्यस्मिन्पशुमिति यूपो य-
 ज्ञसम्भः ॥ खण्डपशिल्पशष्पवाष्परूपपर्यतल्पाः ॥ समैते पप्रत्ययान्ता निपाल-
 न्ते । खनतेर्नकारस्य पत्वम् । खणौ श्लोथयलात्कारी । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौश-
 लम् । शस्र हिंसायाम् । निपातनाल्पत्वम् । शण्यं घालवृणं प्रतिभा क्षयश्च । वाघतेः पः ।
 थाण्यो नेत्रजलोष्मणोः । थाण्यं च । रौतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पू । पर्य गृहं
 घालवृणं पद्भुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्यादृदारेषु ॥स्त-
 निहृपिपुपिगादिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ अपामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः ।
 हर्षयित्नुः । पोपयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा ॥ कृहनिभ्यां कृत्नुः ।
 कृत्नुः शिल्पी । हलुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ गमेः सन्वच् ॥ जिगलुः ॥ दाभाभ्यां नुः ॥
 दानुर्दाता । भानुः ॥ चचेर्गश्च ॥ वगुः ॥ धेट इच् ॥ धयति सुतानिति धेनुः ॥ सुवः
 कित् ॥ सूनूः पुत्रेऽनुजे रवौ ॥ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च ॥ जन्हुः ॥ स्थाणुः ॥ स्था-
 णुः काले स्थिरे हरे ॥ अजिवृरीभ्यो निच ॥ अजेर्वी वेणुः ॥ वर्णुर्नददेशभेदयोः ।
 रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ॥ विपेः किञ्च ॥ विष्णुः ॥ कृदाधाराचिकलिभ्यः कः ॥
 बाहुलकात् कस्येत्संज्ञा । कर्को धवलघोटकः । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च ।
 राका पौर्णमासी । अर्कः । कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ सूवृभृशु-
 पिमुपिभ्यः कक् ॥ सूक् उत्पलवातयोः । वृक्ः श्रापदकाकयोः । भूक् छिद्रम् ।
 शुक्ः । मुष्कोऽण्डम् ॥ शुक्कवल्कोल्काः ॥ शुभेरन्वलोपः । शुक् । वल्कं व-
 ल्कलमक्षियाम् । उप दाहे । पस्य लः । उल्का ॥ इण्भीकापाशल्पतिमर्चि-
 भ्यः कन् ॥ एके मुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूकमेपयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः ।
 पाकः शिशुः । शक्लं शकलम् । अल्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥
 नी हः ॥ जहातेः कन् स्याश्रौ । निहाका गोथिका ॥ नौ सदेर्द्विच् ॥ निष्कोऽस्त्री हेभि
 तल्पले ॥ स्यमेरीट् च ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् ।
 स्यमिकः ॥ अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ॥ वीकः स्याद्घातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः ।
 वीको वृक्षविशेषः ॥ हिपो रश्च लो वा ॥ ह्रीका ह्रीका त्रया मता ॥ शकैरु-
 नोऽन्तोऽन्त्युनयः ॥ उन् उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः ।
 शकुन्तिः । शकुनिः ॥ भुवो क्षिच् ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च ।
 भवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ कन्युच् क्षिपेश्च ॥ चाहुवः । क्षि-
 पण्पुर्वसन्त इत्युन्वल्दत्ताः । भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥ अनुङ्नदेश्च ॥ चाक्षिपेः ।

नवनुमेषः । शिपयुगांगः ॥ क्यूदारिभ्य उनन् ॥ करुणां वृक्षमेदः स्यात्करुणा
 च कृणा मना । करुणः । शरुणम् ॥ घ्रां रच लो या ॥ गरुणगस्तनुतो युग ॥
 धुषिपिडिमिभिभ्यः कित् ॥ धुणो म्नेच्छगापिः । तिघुनः । मिघुनम् ॥
 फलेर्गुक् च ॥ फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाघण् । फाल्गुनः ॥ अशोर्लडाक्ष ॥ मधुनम् ॥
 अजोर्णिलुक् च ॥ भर्जुनः ॥ कृणाकरुणायां चित् ॥ भित्त्वादनतोदात्तः । भर्जुनम्
 कृणम् ॥ अतंश्च ॥ भरुणः ॥ अजियमिर्शाङ्भ्यश्च ॥ ययुर्न देवनन्दिरम् ।
 यमुना । शयुनोऽजगरः ॥ चतृवदिह्निकमिकपिभ्यः सः ॥ वर्पम् । तर्पः इत्य-
 समुद्रयोः । यत्तः । यत्तम् । यशः इमः । कंसोऽग्नी पानमाजनम् । कसं नभत्र-
 म् ॥ श्रुपेरचोपधायाः ॥ प्रशः ॥ मनर्दीर्घश्च ॥ मांगम् ॥ अशोर्द्वयेन ॥ भक्षः ॥
 श्रुवश्चिगृत्पृषिभ्यः कित् ॥ सुगा । वृक्षः । कृत्तमुदकम् । कृक्षं नक्षत्रम् ॥
 ऋपेर्जात्ता ॥ ऋक्षोऽग्निभेदे भद्रके इति च ॥ उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च ॥ उत्तः
 प्रसवणम् । गुत्तः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ॥ गृधिपण्योर्दकौ च ॥ गृत्तः का-
 मदेवः । पक्षः ॥ अशोः सरः ॥ अक्षरम् ॥ वसेश्च ॥ वत्सरः ॥ संपूर्वाचित् ॥
 संवत्सरः ॥ कृधूमदिभ्यः कित् ॥ बाहुलकान्न पत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् ।
 धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता ॥ पते रश्च लः ॥
 पत्तलः पन्थाः ॥ तन्यृषिभ्यां वसरन् ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋसरः ऋत्विक् ॥
 पीयुकाणिभ्यां कालन् ह्रस्वः संप्रसारणं च ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृ-
 क्षमेदः । कुणालो देशमेदः ॥ कटिकुपिभ्यां काकुः ॥ कटाकुः पक्षी । कुपाकु-
 रभिः सूर्यश्च ॥ सतर्दुक् च ॥ सदाकुर्वातसरितोः ॥ चृतेर्वृद्धिश्च ॥ वार्ताकुः । वा-
 हुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥ पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च ॥ प्रदाकुर्दे-
 श्विके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥ स्युवचिभ्योऽन्युजागूजकुचः ॥ अन्यु-
 आगूच् भद्रुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्युमेषवातयोः । यवागूः । वचक्रुर्विप्रवामिनोः ।
 आनकः शीङ्गभिः ॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ आणको लघुशि-
 धिघात्रभ्यः ॥ लघाणकं दात्रम् । भवाणको वातः । शिद्वाणकः श्लेष्मा । शृणो-
 दरादित्वात्वक्षे कलोपः । शिद्वाणं नासिकामले । धाणको दीनारभागः ॥ उत्सु-
 कदर्धिर्होमिनः ॥ उप दाहे । पत्य लः मुकप्रत्ययश्च । उत्सुकं ज्वलदङ्गारम् ।
 ह्यातोर्विः । दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः ॥ होमी ॥ हियः कुक् रश्च लो वा ॥
 हाकुः । हीकुर्लज्जावान् ॥ हसिमृगिणवाऽमिदमित्पृधुविभ्यस्तन् ॥ दशमस्त-
 न् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्पुरः । वातः । दन्तः । अन्तः ।
 लोवः स्यादश्रुचिहयोः । पोतो बालवह्नित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकानुसेर्दपिश्च । गूर्तं पार्थ-
 ॥ नन्गाप इट् च ॥ नापितः ॥ तनिमृत्भ्यां किच्च ॥ ततम् ।

मृतम् ॥ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ॥ अकम् । घृतम् । सितम् ॥ दुतनिभ्यां दीर्घ-
 श्च ॥ दूतः । तातः ॥ जेर्मुह चोदात्तः ॥ जीमूतः ॥ लोष्टपलितौ ॥ लुनातेः
 क्तः तस्य सुद् धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् ॥ दृश्याभ्यामितन् ॥ हरितश्पे-
 तौ वर्णभेदौ ॥ रुहे रश्च लो वा ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ पि-
 शोः क्तिञ्च ॥ पिशितं मांसम् ॥ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आत्यः ॥ श्रवाप्यो य-
 ङ्गपद्युः । दक्षाप्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाप्यः । गृहयाप्यो गृहस्यामी ॥ दिधि-
 पाप्यः ॥ दधातेर्द्वित्वमित्त्वं पुक् च ॥ मित्र इव यो दिधिपाप्यः ॥ वृष्य एण्यः ॥
 वरेण्यः । स्तुवः ॥ वसेय्यइच्छन्दसि ॥ स्तुपेथ्यं पुरुवर्षसम् ॥ राजेरन्यः ॥ राज-
 न्यो वह्निः ॥ शूरम्योश्च ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ अर्तेर्निञ्च ॥ अरण्यम् ॥ पर्जे-
 न्यः ॥ पृपु सेवने । पस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ वदेरान्यः ॥ वदान्यस्ता-
 गिवाग्मिनोः ॥ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽघ्नन् ॥ अमत्रं भाजनम् । नक्षत्र-
 म् । यजत्रः । यधत्रमायुधम् । पतत्रं तनुरूहम् ॥ गडेरदेश्च क्तः ॥ कड्यम् ।
 डलपोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥ घृजश्चित् ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ सुचिदेः
 कघ्नन् ॥ सुचिदत्रं कुटुम्बकम् ॥ कृतेर्नुम् च ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ भृमृदृशि-
 यजिपर्विपच्यमितमिनमिहृर्येभ्योऽस्तच् ॥ दशभ्योऽतन् स्यात् । भरतः । म-
 रतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोमिः । अमतो रो-
 गः । तमतस्त्वृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हृर्यतोऽधः ॥ पृपिरञ्जिभ्यां कित् ॥ पृपतो
 मृगो विन्दुश्च । रजतम् ॥ खलतिः ॥ खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च ।
 खलतिनिष्केशशिराः ॥ शीङ्शपिरुगमिथश्चिजीविप्राणिभ्योऽधः ॥ स-
 त्भ्योऽधः स्यात् । शायपोऽजगरः । शायथः । र्वथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्था-
 श्च । यधयो धूर्तः । वन्दीति पाठे वन्दते वन्दते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ
 आगुप्मान् । प्राणथो धलवान् । घाटुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्ति-
 स्तु इमथो दमः ॥ भृजश्चित् ॥ भरथो लोकपालः ॥ रुदिविदिभ्यां डित् ॥ रो-
 दितीति रुदथः शिशुः । वेतीति विदथः ॥ उपसर्गं वसेः ॥ आयसथो गृहम् ।
 संवसथो ग्रामः ॥ अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिप-
 णिमहिभ्योऽस्तच् ॥ घयोदशभ्योऽस्तच् स्यात् । अतर्तीत्यतसो वायुरात्मा च । अ-
 पतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमवानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तम-
 सोऽन्धकारः । नमसः । अनुकूलः । रभसो वेगहृर्ययोः । लभसो धनं पाचकश्च । न-
 भति नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पथी चन्द्रश्च । पनमः पथी । पनमः
 कण्टकिफलः । पणमः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ वेधस्तुट् च ॥ घाटुलकादा-
 त्वाभायः । वेतसः ॥ वहियुभ्यां णित् ॥ वाहसोऽजगरः । वासस्तुगासंपानः ॥

घग्ध ॥ पय गवी । गायतः कारः ॥ दिवः कित् ॥ विनमम् । शिवमः ।
 कृशुशालिकलिगर्दिभ्योऽभच् ॥ करमः । शरमः । जलमः । कर्ममः । गर्भमः ॥
 प्रापिमृपिभ्यां कित् ॥ क्रममः । श्रममः ॥ रूपेर्निष्पृच् च ॥ कप हिमागाम् ।
 अरमाद्भन् निष्कित्सात् तुपादेशश्च । तुपमो मत्तरन्तिनि ॥ रासियद्धिभ्यां च ॥
 रासमः । यलमः ॥ जृघिष्ठिभ्यां झच् ॥ जरन्तो महिपः । येशन्तः पस्वन्म् ॥
 रुद्दिनन्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिपि ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः ।
 जीवन्त औपथम् । प्राणन्तो वायुः । पित्वान्डीम् । रोहन्ती ॥ तृभूवहिवसिभासि-
 सांघिगडिमण्डजिनन्दिभ्यश्च ॥ दशभ्यो झच् स्वात्स च पित् । तरन्तः समुद्रः ।
 तरन्ती नौका । भयन्तः कालः । यहन्तो वायुः । वसन्त क्रतुः । मासन्तः सूर्यः । साधन्तो
 भिक्षुः । गदर्थेटादित्वान्मिच्चवम् । ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः ॥ गण्डयन्तो जलदः ॥ मण्डय-
 न्तो भूषणम् । जपन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ हन्तेर्मुद् द्वि च ॥ हेमन्तः ॥
 भन्देर्नलोपश्च ॥ भदन्तः प्रप्रजितः ॥ ऋच्छेररः ॥ ऋच्छरा वेश्या । बाहुलका-
 प्जर्जरहसैरादयः ॥ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥ षड्भ्योऽश्चित्
 स्वात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । ध्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥ कुबः
 करन् ॥ कुररः पक्षिभेदः ॥ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥ अङ्गारः । मनारो
 वराहः । मन्दारः ॥ गडैः कड च ॥ कडारः ॥ शङ्गारभृङ्गारौ ॥ शृभृष्-
 भ्यामारन्तुम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः कनकालुका ॥ कञ्जिमृजिभ्यां
 चित् ॥ कञ्जिः सौत्रो धातुः ॥ कञ्जारो मयूरः ॥ माज्जरः ॥ कमेः किदुञ्चोपधा-
 याः ॥ चिदित्यनुष्टुप्तेन्तोदात्तः कुमारः ॥ तुपारादयश्च ॥ तुपारः कासारः ।
 सहार आश्रभेदः ॥ दीङो नुद् च ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ सतंतरपः पुक्
 च ॥ सर्पपः ॥ उपिकुटिदलिकचिखाजिभ्यः कपन् ॥ उपपो वहिसूर्ययोः ।
 कुटपो मानभाण्डम् । दल्पः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् । कणोः
 संप्रसारणं च ॥ कुणपम् ॥ कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥ सरे भेदः ॥ विटप-
 पिष्टपविशिपोलपाः ॥ चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः
 विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुद् । पत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्यम् ।
 विशिपं मन्दिरम् ॥ वरतेः संप्रसारणम् ॥ उलपं कोमलं वृणम् ॥ वृतेस्तिक-
 न् ॥ वार्तिका ॥ कृतिभिदिलिभ्यः कित् ॥ कृत्तिका । भित्तिका । भित्तिः ।
 -त्तिका गोधा ॥ इष्टयतिभ्यां तकन् ॥ इष्टका । अष्टका ॥ इणस्तशन्तश-
 ॥ एतशो प्राज्ञणः । स एव एतशाः ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥ वी गला-
 ॥ पत्तनम् ॥ हृदलिभ्यां भः ॥ दर्भः । दल्भः स्यादपिचक्रयोः ॥
 ॥ भन् ॥ अर्भः । गर्भः ॥ इणः कित् ॥ इभः ॥ असिसञ्जिभ्यां

विधन् ॥ अस्वि । सक्रिय । भूपिकुपिशुपिभ्यः क्विस् ॥ शुक्तिर्घङिः । कुक्षिः ।
शुक्तिर्वातः । अशोर्निन्त् ॥ अक्षि ॥ इपेः क्सुः ॥ इक्षुः ॥ अविन्त्सूतन्त्रिभ्य
ईः ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीनीः । खरीधूमः । तन्त्रीर्वाणादेर्गुणः ॥ या पोः किहे
च ॥ पर्यारधः । पपीः स्वात्सोमसूर्ययोः ॥ लक्ष्मेर्मुद् च ॥ लक्ष्मीः ॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

वातप्रमीः ॥ वातशब्दे उपपदे माघातोरीप्रत्ययः स च कित् । वातप्रमीः ॥ अ-
यं स्त्रीपुंसयोः ॥ ऋतन्यश्चिवन्यङ्घर्षिभद्यत्पङ्क्तिषुक्रुशुभ्यः कन्निच्य-
तुजलिजिष्ठजिष्ठजिसन्स्यनिधिनुत्पसासानुकः ॥ द्वादशभ्यः क्रमा-
स्त्युः । अर्तेः कन्निच् यण् । वदमुष्टिः करोऽरन्निः सोऽरन्निः प्रसृताङ्गलिः । तनोतेर्य-
नुच् । तन्यतुर्वापू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिषुच् । वनिष्ठुः स्थविरा-
न्यम् । अञ्जेः षिच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् अर्पिसोऽप्रमांसम् । मदेः स्यन् ।
मत्स्यः । अतेरिपिन् । अतिपिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गलिः । कौतेरसः कवसः । अच
इलेके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृशोरानुक् । कृशानुः ॥ अः करन् ॥
उत्तरसूत्रे किङ्कहणादिह ककारस्य नेचम् । शर्करा ॥ पुपः कित् ॥ पुष्करम् ॥ क-
लश्च ॥ पुष्कलम् ॥ गमेरिणिः ॥ गमिष्यतीति गमी ॥ आ ङि णित् ॥ आगा-
मी ॥ भुवश्च ॥ भावी ॥ मे स्थः ॥ प्रस्थायी ॥ परमे कित् ॥ परमेष्ठी ॥ मन्थः ॥
मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्स्वाभ्रकारलोपः । मन्थाः मन्थानौ । मन्थानः ॥ पतस्थ
च ॥ पन्थाः । पन्थानौ ॥ खजेराकः ॥ खजाकः पक्षी ॥ बलाकादयश्च ॥ बला-
का । शलाका । पताका ॥ पिनाकादयश्च ॥ पातेरिखं नुम् च । द्वीपपुंसोः पिना-
कः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः ॥ कशिदृपिभ्यामीकन् ॥
कर्षीका पक्षिजातिः । दूपिका नेत्रयोर्मलम् ॥ अनिहृपिभ्यां किच ॥ अनीकम् । ह-
पीकम् ॥ चङ्गणः कङ्गणश्च ॥ कण शब्दे अस्माद्यह्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्गणादेश-
श्च । घण्टिकायां कङ्गणीका सैव प्रतिसरापि च ॥ शृपृवृत्वां द्वे रुक् चाभ्यासस्य ॥
शशरीको हिंस्रः । पर्षरीको दिवाकरः । वर्षरीकः कुटिलकेशः ॥ फर्फरीकादयश्च ॥
स्फुर स्फुरणे । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं कित्तलपम् । दर्दरीकं वा-
दित्रम् । शर्षरीकं शरीरम् ॥ तिसिडीको वृक्षभेदः । चरेर्नुम् च । चक्षरीको भ्रमरः । म-
मेरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको
व्याघ्रोऽभिदिग्गत्रश्च ॥ ईपेः किङ्कस्वश्च ॥ र्पीका शलाका ॥ ऋजेश्च ॥ ऋजीकः
उपहतः ॥ सतेर्नुम् च ॥ सृणीका लाला ॥ मृडः कीकन्कङ्कणौ ॥ मृडीको
मृगः । मृडङ्गणः शिशुः ॥ अलीकादयश्च ॥ कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणा-
दौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाश्लीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते श्यादि ॥

कौतेनुम् ॥ कुन्दः ॥ बलिमलितनिभ्यः कयन् ॥ बलयम् । मलयः । तनयः ।
 वृहोः पुग्दुकौ च ॥ वृष्य आश्रयः । हृदयम् ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ मेरुः । पेहः ।
 सूर्यः । बाहुलकान् पियतेरपि । संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः ॥ जड्वाद्-
 यश्च ॥ जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥ रुशातिभ्यां रुन् ॥ रुर्मृगभेदः ।
 शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्रस्वत्वम् ॥ जनिदाच्युसृष्टृमदिपमिनमिभृ-
 ञभ्य इत्यन्त्वनन्तण्क्तिन्शकृस्यढडटाटचः ॥ जमित्वौ मातापितरौ । दात्वौ
 दाता । च्यौत्रो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः
 आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । पण्डः । द्वित्वाद्द्विलोपः । नमतीति नटः शैलूयः । विभ-
 र्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ पेल्वममृतं भृशम् ॥
 कुसेरुभ्तेमेदेताः ॥ कुसुम्भम् । कुसीम् । कुसुमम् । कुसितो जनपदः ॥
 सानसिचर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपालेत्वलपत्वलधिष्ण्यशल्याः ॥
 सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हरण्यम् । शृबो नुक् च । वर्णसिर्जलम् । पृ-
 पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अङ्कुशः । चपेतान-
 च् । चपालो यूपकटकः । श्वलो दैत्यभेदः । पत्वलम् । निधृषा । ऋकारस्य ऋकाः ।
 धिष्ण्यम् । श्लेर्यैः । श्लयं वा पुंसि शंकुर्ना ॥ मूशक्यविभ्यः कृः ॥ मूलम् । श-
 कृः प्रियंवदे । अम्लोत्सः बाहुलकादमेः ॥ अम्लः ॥ माछाससिभ्यो यः ॥ माया ।
 छाया । ससम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सत्यं दक्षिणवामयोः ॥ जनेर्यक् ॥ ये विभावा ।
 जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ अद्यादयश्च ॥ यगन्ता निपालन्ते । हन्तेर्गृह् अहा-
 यमः उपधानोपश्च ॥ अग्या माहेयी अग्यः । प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । पर्यो-
 क्यम् । कन्या ॥ स्नामदिपद्यधिपृशाकिभ्यो यनिप् ॥ साया रतिकः । मया
 शिवः । पद्मा पन्थाः । अर्वां तुरङ्गगर्घयोः । पर्यां प्रन्थिः प्रसापश्च । शका हस्ती । शीतौ ।
 शकरी अहृदिः ॥ श्रीङ्कुशिकृद्दिजिक्षिगृष्टृभ्यः कनिप् ॥ शीया अतपरा ।
 पुन्था रृगानः । रुहा वृशः । मित्वा जेता । शित्वा वायुः । रत्वा प्रजापतिः । भृता नि-
 प्युः ॥ भाप्योः संप्रसारणं च ॥ धीया कर्मकरः । धीया शूलः ॥ अदूर्ध्वं च ॥ अ-
 प्या ॥ प्र ईरदादोरुत्तुद् च ॥ प्रेत्वां प्रशत्वा च मागरः । प्रेत्वरी प्रशलरी च मरी ॥
 सर्थपातुभ्य इन् ॥ पथिगमिः । तुष्टिः । तुष्टिः । वतिः । वटिः । गमिः । देवपतिः ।
 काष्ठन इति काष्ठिः । गतिः । मतिः । मर्डी । केतिः । मर्गी परिणामे । मगिः । बाहु-
 बाहुणः । कोटिः । हेतिः । कोपिः । नन्दिः । कतिः ॥ हृदिपिठिदिमृतिविदिदिदि-
 त्तिः ॥ इगिदिष्णाइदिन्द्रे मेके मिदे इये स्त्री । मग्ने कीटि प्रपद्ने च तने
 कीटिः । वेतिरेवम् । मोदिरेवम् । वतिः । वेतिः । छदिरेवम् । कीटिः ॥
 ॥ इतिः । इतिः । इतिः । इतिः । इतिः । इतिः । इतिः । इतिः । इतिः । इतिः ॥

ष्कर्षे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ॥ भ्रमेः संप्रसारणं च ॥ भूमिर्वातः । बाहुलका-
 झमिः ॥ क्रमितामिशतिस्तन्नामत इच्च ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिर-
 पि । तिमिमैत्यभेदः । शितिमैत्रकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ॥ मनेरुच्च ॥ मुनिः ॥
 वर्णैर्वलिश्चाहिरण्ये ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्य थलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि
 थलिः प्राण्यङ्के स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ वसिष्वपियजिराजिघ्र-
 जिसदिहनिवादिचारिम्य इभू ॥ वासिघ्नेदनवस्तुनि । वापिः । वापी ।
 वाजिर्पृष्ठा । राजिः । राजी । प्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निचातिलोहघातिनी ।
 वाशिरभिः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु डीवम् । बाहुलकाद्वारिः पथि-
 कसंहतौ ॥ नहो भश्च ॥ नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति
 केचित् ॥ कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि ॥ कार्पिः ॥ अः शकुनौ ॥ शारिः । शारिका ॥
 कृष्य उदीचां कारुपु ॥ कारिः शिल्पी ॥ जनिवसिभ्यामिण् ॥ जनिर्जननम् ।
 घातिर्भक्ष्यमभिश्च ॥ अज्यपतिभ्यां च ॥ आजिः संप्रामः । आतिः पक्षी ॥ पादे
 च ॥ पदाजिः । पदातिः ॥ अशिपणादयो रुडायल्लुक्च ॥ अशे रुद् । राशिः
 पुञ्जः । पणायतेरायल्लुक् । पाणिः करः ॥ वातेर्डिच्च ॥ विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥
 प्रे हरतेः कूपे ॥ प्रहिः कूपः ॥ नी व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ व्येन
 इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः । नीविः नीकी । वक्षप्रन्धौ मूलधने च ॥ समाने ख्यः स
 चोदात्तः ॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य
 तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ आडि श्रिहनि-
 भ्यां ह्रस्वश्च ॥ इण् स्यात्स च डिच् आडो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यधिकोटयः । सर्पे
 वृत्रासुरेऽण्यहिः ॥ अच इः ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥
 खनिकप्यज्यसिष्वसिष्वनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥ खनिः । कपि-
 हिंस्रः । अजिः । अतिः । वसिर्वसम् । वनिरभिः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः ।
 चलिः पशुः ॥ वृतेश्छन्दसि ॥ वर्तिः ॥ भुजेः किच्च ॥ भुजिः । कृगृशृपृकुटि-
 भिदिछिदिभ्यश्च ॥ इः किल्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा
 काणः गिरिकाणः शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नेगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं
 च । मिदिर्वसम् । छिदिः परशुः ॥ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः ।
 कपिः ॥ सर्वघातुभ्यो भनिन् ॥ क्रिपत् इति फर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म ।
 स्याम वलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ॥ चंहेनाञ्च ॥ नकारत्वाकारः । प्रस
 तत्त्वं तपो वेदो प्रसा विप्रः प्रजापतिः ॥ अशिशाकिभ्यां छन्दसि ॥ अश्मा ।
 शम्मा ॥ हभृष्टृस्तृशृभ्य इमनिच् ॥ हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरि-
 मा रूपम् । सरिमा वायुः । सरिमा तत्पत् । शरिमा प्रसवः । जनिमृहभ्यामिम-

निन् ॥ त्रिमा जग्म । गरिमा मृगुः ॥ घेन्नः सर्घन्न ॥ छन्दमि भागार्ता वेन-
 पः । वेमा तम्नुयागदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥ नामन् मी-
 मन् क्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥ गत अमी निगल्यन्ते । प्रा-
 गतेऽनेनेति नाम । गिनोनेदीर्घः । मीमा । मीमानौ । मीमानः । पशौ डाप् । सीमो ।
 सीमाः । व्येन्नोऽन्त्यरूपोर्णं गुणः । ज्योम । गीनेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । व्य-
 म परिमाणं तेजश्च ॥ मिथुने मनिः ॥ उपगर्गकिगागंयन्तो मिथुनम् । स्वर्गर्गमिदम् ।
 सुदर्मा ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिर्णौ ॥ सति साम । गामनी । आत्मा ॥ हनि-
 मशिभ्यां सिकन् ॥ हंगिका हंसपोपिति । मक्षिका ॥ कौररन् ॥ क्वगः ।
 गिर उटच् ॥ गरुडः ॥ इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ इदम् ॥ कायतेर्दिभिः ।
 किम् ॥ सर्वधातुभ्यप् ॥ यग्रम् । अग्रम् । दग्रम् । इस्मन्निति इस्वत्वम् । छान्-
 नाच्छग्रम् ॥ भ्रम्जिगामिनमिहनिचिश्यशां वृद्धिश्च ॥ ध्राष्ट्रः । गात्रं शक-
 टम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टम् । आप्रमाकाशम् ॥ दिवेष्टुश्च ॥
 दौष्ट्रं ज्योतिः ॥ उपिखनिभ्यां कित् ॥ उष्ट्रः । खात्रं यनित्रं जलाधारश्च ॥ सि-
 विमुच्योष्टेरू च ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः ॥ अन्त्र-
 म् । चित्रम् । मित्रम् ॥ शस्त्रम् ॥ पूर्वो ह्रस्वश्च ॥ पुत्रः ॥ स्त्यायतेर्द्वाद् ॥ स्त्री ॥
 शुष्ट्रवीपचिचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा वृषिबी-
 धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ॥ हुयामाशुभ-
 सिभ्यस्त्रन् ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भक्षा ॥ गमेरा च ॥ गात्रम् ॥
 दादिभ्यश्छन्दसि ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ भूवादिगृभ्यो णित्रन् ॥ भावित्रम् ।
 वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ चरेर्वृत्ते ॥ चारित्रम् ॥ अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ॥
 अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्रौ मही । त्रैहृ एवमादिभ्य उत्रः श्रोत्रं प्रहरणम् । वृन्-
 वरुत्रं प्रावरणम् ॥ अमेर्द्धिपति चित् ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ आ समिण्णिकपि-
 भ्याम् ॥ संपूर्वादिणो निपूर्वाल्पेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निक-
 पा ॥ चित्तेः कणः कश्च ॥ बाहुलकादगुणः । चिकर्णं मसृणं स्निग्धन् ॥ सूचेः स्मन् ॥
 सूक्ष्मम् ॥ पातेर्हुम्सुन् ॥ पुमान् ॥ रुचिभुजिभ्यां किप्यन् ॥ रुचिप्यमिष्टम् ।
 भुजिप्यो दासः ॥ वसेस्तिः ॥ वस्तिर्नाभेरथो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहु-
 लकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्वतीलगास्तिः । शकन्धादिः ॥ सा-
 वसेः ॥ स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वत् ॥ वौ तसेः ॥ वितस्तिः ॥ पदिप्रधि-
 भ्यां नित् ॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेप्यमहादीनामितीद् ॥ दृणातेर्हुस्वश्च ॥
 दनिः ॥ कृत्कृपिभ्यः कीटन् ॥ किरीटं शिरोवेष्टनत् । तिरीटं सुपर्णम् । कृपीटं
 ॥ ॥ रुचिचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥ रुचितमिष्टम् । उचिनम् ।

कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ कुटिकुपिभ्यां कमलन् ॥ कुड्मलम् । कु-
 प्मलम् ॥ कुपेर्लश्च ॥ कुल्मलं पापम् ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥ वेतः । सरः ।
 पयः । सदः ॥ रपेरत एच ॥ सेपोऽव्यम् ॥ अशोर्द्वेवने पुह च ॥ देवने स्तुतौ ।
 यशः ॥ उद्योर्बले घलोपश्च ॥ ओजः ॥ श्वेः संप्रसारणं च ॥ शवः । शव-
 सी । बलपर्यायोऽयम् ॥ अयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥ अयतेः शिर आदेशोऽसु-
 न् किञ्च । शिरः । शिरसी ॥ अर्तेरुच ॥ उरः ॥ व्याधौ शुह च ॥ अर्शो गु-
 दव्याधिः ॥ उदके नुह च ॥ अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुह । अर्णः । अर्णसी ॥
 इण आगसि ॥ एनः ॥ रिचेर्धने घिच ॥ चापत्यस्य नुह । वित्वाकुत्वम् ।
 रेणः सुवर्णम् ॥ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥ चनो भक्तम् ॥ वृद्धशीङ्भ्यां रूप-
 स्वाङ्गयोः पुह च ॥ वर्षो रूपम् । शेषो गुह्यम् ॥ सृरिभ्यां तुह च ॥ स्रोतः ॥
 रेतः ॥ पातेर्यले जुह च ॥ पाजः । पाजसी ॥ उदके शुह च ॥ पापः ॥ अ-
 न्ने च ॥ पापो भक्तम् ॥ अदेर्नुम्रधौ च ॥ अदेर्भक्ते चाच्येऽसुन् नुमागमो धादे-
 शश्च । अन्वोऽग्रम् ॥ स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥ स्कन्दः । स्कन्दसी ॥ आपः कर्मा-
 ख्यायाम् ॥ कर्माख्यायां ह्रस्वो नुह च वा । अग्रः । अपः । बाहुलकात् । आपः ।
 आपसी ॥ रूपे जुह च ॥ अज्जो रूपम् ॥ उदके नुम् भौ च ॥ अम्मः ॥
 नर्हेर्दिवि भश्च ॥ नभः ॥ इण आग अपराधे च ॥ आगः पापापराधयोः ॥
 अमेर्हुक्च ॥ अंहः ॥ रमेश्च ॥ रंहः ॥ देशोऽह च ॥ रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ अ-
 श्वध्नियुजिभृजिभ्यः कुश्च ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्गश्चिह्नशरीरयोः ॥
 अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ भुवः । रजः ॥
 वसेर्णित् ॥ वासो वक्षम् ॥ चन्देरादेश्च छः ॥ छन्दः ॥ पचिचचिभ्यां सुह
 च ॥ पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ वहिहाधायभ्यश्छन्दसि ॥
 वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । हासाः पर्वत इति प्रायः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते
 न तु सुह । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरातो युगिति युक् । शोणा धृष्णू च्वाहसा ।
 श्रोता हवं गृणतः स्तोमयाहाः । विश्वो विहायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवो नयः
 पृथिवी विश्वधायाः । अधासत् पृथिवी विश्वधायसम् । भर्णसं भूरिधायसमित्यादि ॥
 इण आसिः ॥ अयाः वहिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ मिथुनेऽसिः ॥ पूर्वच-
 च सर्वम् ॥ उपसर्गविशिष्टो धातुमिधुनं तत्रागुनोऽपवादोऽसिः स्वार्थः ॥ नञि ह-
 न एह च ॥ अनेहाः । अनेहसौ ॥ विधाश्रो वेध च ॥ विदधातीति वेधाः ॥ नु-
 चो घुह च ॥ नोधाः ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥
 असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
 सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ॥ चन्द्रे मो डित् ॥ चन्द्रोपपदान्मा-

निन् ॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ॥ वेजः सर्वत्र ॥ छ-
 र्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्थर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्ति
 मन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥ सप्त अ-
 यतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः ।
 सीमाः । व्येनोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रीतेः । रोम । लोम ।
 म परिमाणं तेजश्च ॥ मिथुने मनिः ॥ उपसर्गक्रियासंयन्धो मिथु
 सुशर्मा ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥ स्यति साम । सामर्त्त-
 मशिभ्यां सिकन् ॥ हंसिका हंसयोपिति । मक्षिका ॥ को-
 गिर उडच् ॥ गरुडः ॥ इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ इदम् ॥
 किम् ॥ सर्वधातुभ्यप् ॥ यत्नम् । अत्नम् । शत्नम् । इत्नम्
 नाच्छत्रम् ॥ भ्रम्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ॥
 टम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्ट्रम् । आप्रमाका-
 दौत्रं ज्योतिः ॥ उपिखनिभ्यां कित् ॥ उष्ट्रः । खान्त्रं खनित्रं
 विमुच्योष्टेरू च ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ अमिचिमिदिशासि-
 म् । चित्रम् । मित्रम् ॥ शत्रम् ॥ पूयो हुस्वश्च ॥ पुत्रः ॥ स्त-
 गुधृवीपचियचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥ गोत्रं स्यान्नामवं-
 धर्त्तृ गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम्
 सिभ्यस्त्रन् ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा । थोत्रम् । मखा ॥ ग-
 दादिभ्यश्छन्दसि ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ भूचादिगृभ्यो
 वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ चरेर्वृत्ते ॥ पारित्रम् ॥ अशिघ्र
 भशिघ्रम् । यहिघ्रम् । धरित्री मही । त्रैक् एवमादिभ्य उत्रः
 यरुत्रं प्रावरणम् ॥ अमेर्द्विपति चित् ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ उ-
 भ्याम् ॥ गंपूयादिणो निपूर्वाल्फपेश आ स्यात् । स्वरादित्वादव-
 पा ॥ पितेः कणः फश्च ॥ बाहुलकादगुणः । विक्रणं मरणं क्षि-
 गृह्णम् ॥ पातेर्दुम्बुन् ॥ पुमान् ॥ रुचिभुजिभ्यां कित्
 भुजिष्यो शामः ॥ यस्तोस्तिः ॥ यन्निर्नाभेभ्यो द्वयोः । यस्तप
 नकान् शामः शान्निः गजदण्डः । विन्त्याकृपमगममयीत्यतमि-
 यनेः ॥ स्वन्नि । स्वरादितादादृष्यपत्यन् ॥ यौ तमेः ॥ वि-
 भ्यां नित् ॥ शभिः । प्रपितिः । निनुबेण्यप्रहादीनामिर्नीत् ।
 इतिः ॥ कृत्गृपिभ्यः कीटन् ॥ किरीटं शिर्षनिबद्धम् । कि-
 र्तिशक्तिः ॥

टकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् ।
 कोरकः कोरकं च ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ कीचको वंशभेदः ॥ पचि-
 मच्योरिद्योपधायाः ॥ पेचकः । मेचकः ॥ जनेररष्ट च ॥ जठरम् ॥ वचि-
 मनिभ्यां चिच्च ॥ वठरो मूलैः । मठरो मुनिशौण्डयोः । विदादित्वान्माठरः ।
 गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥ ऊर्दरः शूररक्ष-
 शोः ॥ कृदराद्यश्च ॥ कृदरः । कुसूलः । मृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः ॥ हन्ते-
 र्युञ्जाद्यन्तयोर्धत्वतत्त्वे ॥ वातनो मारकः ॥ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धि-
 श्च ॥ ग्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ ह्यतेः कन्यन्हिर-
 च् ॥ कन्यन् प्रलयः । हिरण्यम् ॥ कृञः पासः ॥ कर्पासः । विस्वादित्वात्कार्पा-
 सं वस्त्रम् ॥ जनेस्तु रश्च ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ ऊर्णोतेर्डः ॥ ऊर्णा ॥ दधाते-
 र्यत् नुद् च ॥ धान्यम् ॥ जीर्यतेः किन् रश्च वः ॥ जिद्रिः स्यात्कल्पक्षिणोः ।
 बाहुलकादिति चेति दीर्घो न ॥ मध्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः ॥ मध्यतेरालप्र-
 लयः स्यात्तत्सापतुडागमो धातोर्धलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विपये ॥ ऋजेः
 कीकन् ॥ ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ॥ तनोतेर्डडः सन्वच्च ॥ तितडः । पुंसि द्वीवे
 च ॥ अर्भकपृथुकंपाका चयसि ॥ ऋधु वृद्धौ । अतो वृन् । भकारश्चान्तादेशः ।
 प्रपेः कुकन्तंप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ अचद्याधमाधमार्वरेफाः ॥ कुत्सिते वदेर्न-
 वि यत् । अवचम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा ॥
 रिफतेस्तौदादिकादेः ॥ रेफः ॥ लीरीडोर्ह्रस्वः पुद् च तरौ श्लेषणकृत्सन-
 योः ॥ तरौ प्रलयौ क्रमात् लो धातोर्ह्रस्वः प्रलयस्य पुद् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सितम् ॥
 क्लिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया
 ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ अश्नोते-
 राशुकर्मणि चरद् च ॥ चकारादुपधाया ईत्वंम् । ईश्वरः ॥ चतेरुर्न ॥ चत्वा-
 रः ॥ प्रात्ततेरुर्न ॥ प्रातः ॥ अमेस्तुद् च ॥ अन्तर्मध्यम् ॥ दहेर्गो लोपो
 दश्च नः ॥ गप्रत्ययो धातोर्न्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नयः ॥ सिच्येः संज्ञायां
 हनुमौ कश्च ॥ सिच्यतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ व्याडि
 प्रातेश्च जातौ ॥ कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ हन्तेरच् घुरच् ॥ घोरम् ॥ क्ष-
 मेरुपधालोपश्च ॥ चादच् । क्ष्मा ॥ तरतेर्द्रिः ॥ त्रयः ॥ त्रीन् ॥ ग्रहेरनिः ॥
 ग्रहणिः । डीम् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ ग्रधेरमच् ॥ ग्रधमः ॥ चरेश्च ॥ चरमः ॥
 मङ्गेरलच् ॥ मङ्गलम् ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

॥ अथ उत्तररुदन्तम् ॥

—३०५—

उणादयो पहलम् । ३ । ३ । १ ॥ एते वर्तमाने मंज्ञायां च यद्वत् स्युः ।
 केचिदभिहिता अप्पूणाः । मंज्ञायां भागुरूपाणि प्रत्याश्रय ततः परे ॥ कार्पादिका-
 दन्वन्भमेतच्छाम्रमुणादिषु ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ॥ भविष्यति
 गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥ दाशगोमौ सम्प्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥ एतौ सं-
 प्रदाने कारके निपात्यन्ते । दशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोमोऽतिथिः ॥
 भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥ भीमः । भीमः । प्रस्तन्दनः । प्रस्तः ।
 मूर्धः । खलतिः ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥ सम्प्रदानपरामर्श-
 र्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिदि यत्नं । चरितं तदिदि चर्म ॥ तु-
 मुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥ क्रियायां क्रिया-
 यामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृ-
 ष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण वृजादयो न । पुनर्पुंलुकेः ॥ समानकर्तृके-
 षु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥ अक्रियायांपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु
 देषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥ शकधूपज्ञाग्ला-
 घटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥ एषूपपदेषु धातो-
 स्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्षप्रहणमस्तिनैव संबध्यते ।
 अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।
 ३ । ४ । ६६ ॥ पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् ।
 पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अल-
 मर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ कालसम-
 यवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषु
 पपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैपादिप्रहणमिहातुर-
 तंते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥
 भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । या-
 गाय याति ॥ अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रिया-
 यां चाण् स्यात् । ण्युलोऽपवादः । काण्डलावो प्रजति । परलादयं फादीन् वाधने ।
 कम्बलदायो प्रजति ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥ भविष्य-
 तीति निवृत्तम् । पचतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वैशः । स्पृशतीति
 स्पृशः ॥ सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥ सृ इति लुप्तविक्रिकम् । सतैः स्थिरे कर्तारि
 घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः ॥ व्याधिमत्स्ययलेषु चेति घाच्यम् * ॥

अतिसारो व्याधिः । अन्तर्भावित्प्यर्थोऽयं सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारय-
 तीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो घले दृढांशे च ॥ भावे । ३ । ३ । १८ ॥ सि-
 द्धावस्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्ध्वं स्यात् । पाकः । पाकौ ॥ स्फुरतिस्फुरल्यौ-
 र्घञि । ६ । १ । ४७ ॥ अनयोरेच आत्वं स्याद्भवि । स्फारः । स्फालः । उपस-
 र्गस्य घञीति दीर्घः । परीहारः ॥ इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥ काशे उत्तरप-
 दे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनुकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तो-
 पदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति
 ल्यपाणिनीयम् ॥ स्पदो जवे । ६ । ४ । २८ ॥ सन्देर्घञि नलोपो वृद्धयभावश्च
 निपात्यते । स्वदो वेगः । अन्यत्र सन्दः ॥ अचोदैधौश्चप्रथमश्चहिमश्चथाः । ६ ।
 ४ । २९ ॥ अचोदः अवक्त्रेदनम् । एध इन्धनम् । ओध उन्धनम् । अन्धेर्नलोपो वृ-
 द्धयभावश्च ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥ कर्तृभिन्ने
 कारके घञ् स्यात् ॥ घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥ रजेर्नलोपः
 स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति
 प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यत्यु-
 टो बहुलमिति यावत् द्वयमप्यनुवर्तते ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ ।
 २० ॥ घञ् अजापोर्वाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ ॥
 दारजारौ कर्तरि णितुक्च * ॥ दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः ॥ इडश्च ।
 ३ । ३ । २१ ॥ घञ् । अचोऽपवादः । उपेल अस्मादधीयते । उपाध्यायः ॥ अपादाने
 स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताश्च वा डीप् * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी । शू वायुवर्णनि-
 वृत्तेषु * ॥ शू इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः ।
 चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निध्रियते आध्रियतेऽनेनेति निवृत्तमाधरणम् । बाहुलका-
 क्तरेणे कः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥
 उपसर्गं रुवः । ३ । ३ । २२ ॥ घञ् । संरावः । उपसर्गं किम् । रवः ॥ अभि-
 निस्तः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥ अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठा-
 नो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः । समियुद्बुवः । १ । ३ । २३ ॥
 संयूयते मिथ्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः ।
 संदावः ॥ अिणीभ्रुवोऽनुपसर्गं । ३ । ३ । २४ ॥ श्रावः । नायः । भावः ।
 अनुपसर्गं किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव
 इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकान् ॥ यौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ ।
 २५ ॥ विश्रावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥ अचोदोर्निघः । ३ । ३ ।
 २६ ॥ अचनायः अभोनयनम् । उनायः ऊर्ध्वनयनम् । कभमुन्नयः उप्रेक्षेति । या-

॥ अथ उत्तररुदन्तम् ॥

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं ।
 केचिदविहिता अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्या
 दनूयन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ॥ भविष्य
 गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥ ए
 प्रदाने कारके निपात्येते । दशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिवि
 भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्र
 मूर्खः । खलतिः ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥ संप्रदानपर
 र्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति चर्म । चरितं तदिति चर्म ॥
 मुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥ क्रियार्थायां क्रि
 यामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरितौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति ।
 णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण वृजादयो न । पुनर्बुलुक्तेः ॥ समानक
 ष्ट तमन । ३ । ३ । १५८ ॥ अक्रियाथोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थोपपदार्थे

प्रघाणः । कर्मण्यप । पक्षे वृद्धिः ॥ उद्धनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥
 अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते
 तदुद्धनः । अधिकरणेऽपु ॥ अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥ अङ्गं शरीरावयवः ।
 स चेह न सर्वः किंतु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽपु अपघातोऽन्यः ॥ करणे-
 ऽप्योचिद्वुपु । ३ । ३ । ८२ ॥ एषु हन्तेः करणेऽपु स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽने-
 नेत्यपोचनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा
 कुठारस्य । द्रुष्टृक्षः ॥ स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥ स्तम्बे उपपदे हन्तेः
 करणे कः स्यादपु च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बप्रः । स्तम्बघनः । करण इत्येव ।
 स्तम्बघातः ॥ परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥ परौ हन्तेरपु स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः ।
 परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥ परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ॥ परे रेफस्य लो-
 वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः । परिघः । पर्यङ्कः । पत्यङ्कः । इह तरप्तमपौ
 घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ॥ उपग्र आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥ उ-
 पपूर्वाद्धन्तेरपु स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते
 सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपग्रः ॥ सहोद्धौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥
 संहननं सहः । भावेऽपु । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्धः । कर्मण्यपु । गलार्थानां
 बुद्धरथत्वाद्धन्तिज्ञाने ॥ निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥ समन्तान्मितं निमि-
 त्तम् । निविशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥
 द्वितः भिः । ३ । ३ । ८८ ॥ अयं भाव एव स्वभावात् । कर्ममित्यम् । नित्यमह-
 णात् मिर्मद्यिवयः । अत एव व्रयन्तेन न विमहः । दुपचपु । पाकेन निर्वृत्तं पक्षिमम् ।
 दुवपु । उत्प्रिमम् ॥ द्वितोऽधुचु । ३ । ३ । ८९ ॥ अयमपि स्वभावाद् भाव एव ।
 दुवेष्ट । वेपथुः । श्वपथुः ॥ यजयाचयतयिच्छप्रच्छरक्षोनह् । ३ । ३ । ९० ॥
 यज्ञः । याच्मा । यन्नः । विभः । प्रभः । प्रभे चासन्नेति ज्ञापकात् संप्रसारणम् ।
 विस्यं तु विभ इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षाः ॥ स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥ स्व-
 प्रः ॥ उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥ प्रधिः । अन्तर्धिः । उपार्थापनेऽने-
 नेत्युपाधिः ॥ कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ॥ कर्मण्युपरदे घोः किः स्याद्-
 धिकरणेऽपे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ॥ त्रिपां कित्न् । ३ । ३ ।
 ९४ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावाद्दौ किन् स्याद्भोऽपरादः । अजपौ तु पग्ल्याद्भाषेने । कृतिः ।
 चितिः । स्तुतिः । रक्षापी । रक्षाधिः । रक्षितिकाम इति तु प्रामादिकम् । कान्नादा-
 लर्षे गिधि अच इमिति वा नमाधेयम् ॥ धूपर्जापित्पुन्यः करणे * ॥ धूपनेऽन-
 या धुतिः । पत्रेरिवेश्च । इष्टिः । स्तुतिः । कृत्वादिभ्यः किन्निष्ठापदाण्यः * ॥ नेन नन्-
 म् । कीर्तिः । गीर्तिः । स्तुतिः । धूनिः । धूतिः । दाद इति योगविभागात् किनि

पिन्डो भिदादिभ्यश्च खियामङ् । जृप् । ऋदृशो हि गुणः । जरा । ज्रपूप् । ज्रपा । भि-
 दा । विदारण प्वापम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । कपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥
 चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥ अह् स्याद्युचोऽपवादः । चि-
 न्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्वा ॥ आतञ्चोपसर्गं । ३ । ३ । १०६ ॥ अह्
 स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोरुपसर्गवद्दृत्तिः । अद्वा । अन्तर्धा ।
 उपसर्गं घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥ पयासश्चन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥
 अकारसापवादः । फारणा । हारणा । आसना । अन्धना ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति
 घाच्यम् * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ इपेरनिच्छार्पित्य * ॥ अन्वेपणा ॥ परेर्वा * ॥
 पर्येषणा । परीष्टिः ॥ रोगाख्यायां ष्वुत्वह्रलम् । ३ । ३ । १०८ ॥ प्रच्छर्दिका ।
 प्रवाहिका । विचर्चिका ॥ कचिन्न । शिरोर्तिः ॥ धात्वर्थनिर्देशे ष्वुत्वकव्यः * ॥ आ-
 सिका । शायिका ॥ इक्षुरितपौ धातुनिर्देशे * ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः * ॥
 निर्देश इत्येव । अकारः ॥ ककारः ॥ रादिफः * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थाच्छः * ॥
 बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थायः ॥ इणजादिभ्यः * ॥ आजिः । आतिः ॥ इष्-
 वपादिभ्यः * ॥ वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इक् कृप्यादिभ्यः * ॥ कृपिः ।
 गिरिः ॥ संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥ अत्र धातोर्षुल् । उहालकपुष्पभञ्जि-
 का ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । ३ । ३ । ११० ॥ परिप्रश्ने आख्या-
 ने च गम्ये इञ् स्यात् ष्वुल् । विभाषोक्तैर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां
 क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्याः । सर्वा कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्यम् ।
 एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् ॥ पर्यायार्हणोत्पत्ति-
 षु ष्वुल् । ३ । ३ । १११ ॥ पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्या-
 यादिषु घोत्येषु ष्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रयामिका । भवानि-
 क्षुभक्षिकामर्हति । कणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ॥
 आक्रोशे नञ्पनिः । ३ । ३ । ११२ ॥ विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः
 स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूपात् । अग्रयाणिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ ।
 ३ । ११३ ॥ भावेऽकर्तारि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ॥ राज्ञा भुज्यन्ते रा-
 जभोजनाः शालपः ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥ ल्युट् च । ३ ।
 ३ । ११५ ॥ हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्धः ॥ कर्मणि च येन सं-
 स्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥ येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरी-
 रसुखमुपपद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् ।
 पयःपानं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्थापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥
 वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥ अजेर्वा वा स्याद्यौ । प्रवयणम् प्राजनम् ॥ करणाधि-

कर्णयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥ मृदु म् । इत्यप्रभ्रनः कुटाः । गोरोहनी
 स्याती । ततः प्राङ्गणाधिकरणयोश्चिकारः ॥ अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥
 अन्तःशब्दादन्तेनंग णः स्यात् । अन्तर्हणम् । देशे तु अन्तर्हणो देशः । अन्-
 तेनंगेय । अन्तर्गन्ति । तपः किम् । अन्तर्गणानि ॥ अयर्न च । ८ । ४ । २५ ॥
 अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्तरस्य । अन्तर्हणम् । अदेश इत्येव । अन्तरानो देशः ॥
 पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥ छादेर्घञ्चुपसर्गस्य । ६ ।
 ४ । १६ ॥ द्विप्रमृत्युपसर्गार्हणस्य छादेर्घञः स्याद्दे पं । दन्ताश्चागन्तेऽनेन दन्-
 त्छदः । आगुर्गलस्मिन् आकरः ॥ गोचरसंचरचहृजज्यजापणनिगमा-
 श्च । ३ । ३ । ११९ ॥ घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति यक्षमाणस्य घञोऽपवादः ।
 गावधरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । यहन्त्यनेन वहः
 एक्यः । प्रजः । व्यजसालवृन्तम् । निरातनार्द्धाभावो न । आणः पणस्यानम् ।
 निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चालकः ॥ निकपः ॥ अघे तृन्त्रोर्घञ् । ३ । ३ ।
 १२० ॥ अवतारः कृपादेः । अवसारो जवनिफा ॥ हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥
 हलन्ताद्भव स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृत्यतेऽनेन
 व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च
 । ३ । ३ । १२२ ॥ अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उच्यन्ति संहरन्त्यनेनेति
 विग्रहः ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥
 उत्पूर्वादश्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्रीयतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्गर्भमर्षं
 भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदधनः ॥ जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥
 आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥ खनो घ च
 । ३ । ३ । १२५ ॥ चाद्धञ् । आखनः । आखानः । यित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञा-
 पनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्ङडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आखरः ।
 आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥ ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रर्षेपु
 खल् । ३ । ३ । १२६ ॥ करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एपु दुःखसुखार्षेपुप-
 देपु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृ-
 च्छ्रे । ईपत्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् * ॥ ईपन्नियमः ।
 सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥ उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥
 लभेर्नुम् स्यात् । ईपत्यलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गा-
 लभः ॥ न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां
 लभेर्नुम् स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अति-
 कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्य-

ति ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृज्जोः । ३ । ३ । १२७ ॥ कर्तृकर्मणोरीपदादिषु च उपपदेषु भू-
 कृज्जोः खल् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोञ्जे
 ईपदादयस्तु ततः प्राक् ॥ कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वाच्यम् * खित्त्वान्मुम् । अ-
 नाह्वेनाह्वेन दुःखेन भूयते दुराह्वयम्भवम् । ईपदाह्वयम्भवम् । स्वाह्वयम्भवम् । ईप-
 दाह्वयङ्करः । दुराह्वयङ्करः । स्वाह्वयङ्करः । च्यर्थयोः । किम् । आह्वेन सुभूयते ॥ आतो-
 युच् । ३ । ३ । १२८ ॥ खलोऽपवादः । ईपत्वानः सौमो भवता । दुष्णानः । सुष्णानः ॥
 भाषायां शालियुधिदशिशृपिमृपिम्यो गुज्वाच्यः * ॥ दुःशासनः । दुःशोधन इत्यादि ॥
 पात्पदान्तात् । ८ । ४ । ३६ ॥ नस्य णो न । निष्णानम् । सर्पिष्णानम् । पाल्किम् ।
 निर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमामोऽयम् ।
 तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥ आघदयकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । ३ । ३ । १७० ॥
 अवश्यङ्करी । शतन्दायी ॥ कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययो-
 रित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥ क्तिचूक्ती च संज्ञायाम् । ३ । ३ ।
 १७४ ॥ धातोः क्तिच् कश्च सादाशिषि संज्ञायाम् । तितुञ्जेति नेट् । भवताम् । भूतिः ॥
 न क्तिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३९ ॥ अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासि-
 कलोपौ न स्तः क्तिचि परे । वन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥ सन्नः क्तिचि
 लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४६ ॥ सनोतेः क्तिचि आलं वा स्याहो-
 पश्च वा । सनुतान् । सातिः । सातिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ॥ अलं-
 खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां ष्का । ३ । ४ । १८ ॥ प्रतिषेधार्थयोगलंखल्वोरुप-
 दयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांप्रहणं पूजापथम् । अमैवाव्यपेनेति नियमाप्रोपदसमाप्तः । दौ
 दहोः । अलं दत्वा । घुमास्था । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कारित् । प्रति-
 षेधयोः किम् । अलंकारः ॥ उदीर्चां माडो व्यतीहारे । ३ । ४ । १९ ॥ व्यती-
 हारेऽर्थे माङ् क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ७० ॥
 मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा स्यपि । अपमित्वा पाचते । अपमाय । उदीर्चांप्रहणाद्यथा-
 प्राप्तमपि । याचिन्वा अपमयते ॥ पराचरयोगे च । ३ । ४ । २० ॥ परेण पूर्वस्या-
 वरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्व-
 तस्य । अतिप्राम्य पर्वतं स्थिता नदी । अयस्पर्षवर्णयोगोऽत्र नद्याः ॥ समानकर्तृकयोः
 पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ॥ समानकर्तृकयोर्धाल्वर्थयोः पूर्वकाले नियमानादानां क्त्वा
 स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतौ भावे । भुक्त्वा प्रजति । द्वित्वमन्त्रम् । द्वात्वा भुक्त्वा
 पीत्वा प्रजति । अनुदात्तेत्यनुनासितकालेनः । विष्णुं नम्या स्तौति । स्वरत्वादेः श्रुक्ः
 किर्नाति नित्यमित्वाभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । स्तृत्वा । भूत्वा ॥ कित्वा स्कन्द-
 स्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ॥ एतपोर्नयो न स्यात् क्तिचि परे । स्कन्वा । उदित्या-

दिङ् । शय्या । शयिष्या ॥ न पत्या मेद् । १ । २ । १८ ॥ मेद् क्त्वा क्ति
 स्यात् । शयिष्या । मेद् किम् । क्त्वा ॥ मृदमृदगुभकृपक्रिशाभदयसः क्त्वा
 । १ । २ । ७ ॥ क्त्वाः सेद् क्त्वा किम् । मृडित्वा । क्रिशाः संकि मेद् । क्रिषित्वा ।
 क्रिष्या । उदित्वा । उषित्वा । रुदपिंदेति किरम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । मृ-
 दित्वा ॥ नोपधात्प्रकान्ताद्या । १ । २ । २३ ॥ मेद् क्त्वा क्त्वात्प्रा । अषि-
 त्वा । अषित्वा । गुषित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोषित्वा । मेषित्वा ॥ यञि-
 लुङ्मृतश्च । १ । २ । २४ ॥ मेद् क्त्वा क्त्वा । यषित्वा । यषित्वा । तुषित्वा ।
 तुषित्वा । क्त्वात्प्रा । अषित्वा ॥ तृपिमृपिकृशोः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥
 क्त्वाः सेद् क्त्वा क्त्वा । तृषित्वा । तृषित्वा । मृषित्वा । मृषित्वा । कृषित्वा । कर्षि-
 त्वा । रलो व्युपधादिति वा किरम् । तुषित्वा । योषित्वा । लिषित्वा । लेषित्वा ।
 रलः किम् । सेषित्वा । व्युपधात्किम् । यषित्वा । हलादेः किम् । पषित्वा । सेद् किम् ।
 भुक्त्वा । वसतिशुधोरिद् । उषित्वा । क्षुषित्वा । क्षोषित्वा । अग्नेः पूजायामिति निल-
 मिद् । अषित्वा । गतौ तु अहृत्केत्यपि । तुषित्वा । लोषित्वा । तुभोऽविमोहन ईर्नाद् ।
 विमोहने तु तुब्ध्या ॥ जृघ्नक्षयोः क्त्वा । ७ । २ । ५५ ॥ आभ्यां परस्य क्व
 इद् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । प्रश्चित्वा ॥ उदितो वा । ७ । २ । ५६ ॥ उ-
 दितः परस्य क्व इद्वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्त्वाति दीर्घः । शान्त्वा । शूत्वा ।
 देवित्वा ॥ क्रमश्च च्कि । ६ । ४ । १८ ॥ क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् मलारी
 क्ति परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । पूडश्चेति वेद् । पवित्वा ।
 पूत्वा ॥ जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२ ॥ जान्तानां नशेश्च नलोपो वा
 स्यात् क्त्वा परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति । नुम् । तस्य
 पक्षे लोपः । नष्टा नष्टा । रधादिभ्यश्चेतीद् पक्षे । नशित्वा । झलादाविति वाच्यम् ।
 नेह । अञित्वा । ऊदित्वाद्देद् । पक्षे । अक्त्वा । अहृक्त्वा । जनसनेत्यात्वम् । खत्वा ।
 खनित्वा । घतिस्यतीतीद् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातोर्हिः । हित्वा ॥
 जहातेश्च क्त्वा । ७ । ४ । ४३ ॥ हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः । ज-
 ग्ध्या ॥ समासेऽनञ्पूर्वे च्को ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥ अव्ययपूर्वपदे अनञ्सा-
 मासे च्को ल्यवादेशः स्यात् तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाभ्र-
 यणान्नेह । परमकृत्या ॥ पत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥ पत्वे तुकि च कर्तव्ये
 एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोसिचत् । इह पत्वं न । अर्षित्वा । प्रेत्य । हस्त्वस्येति
 तुक् ॥ वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनसितनोत्यादीनामनुनासिक-
 लोपो वा स्यादप्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनारीनां
 च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । वितत्य ।

अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो ल्यञ्चाधते । जग्धिविधौ ल्यञ्महृणात् । तेन
ह्रिवदत्वात्वेत्वंदीर्घत्वशठिटौ ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रकृत्य ।
आपृच्छय । प्रदीव्य ॥ न ल्यपि । ६ । ४ । ६९ ॥ ल्यपि परे पुमास्थादेरीत्वं न । धेद् ।
प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीलात्वम् ।
प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य ॥
विचार्य ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥ लघुपूर्वत्वरस्य णेरथादेशः स्यात्
ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिमय्य । लघुपूर्वाक्किम् । संप्रथार्य ॥ विभाषा-
पः । ६ । ४ । ५७ ॥ आग्नेतेणेरथादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्राषय्य । प्राप्य ॥ क्षि-
यः । ६ । ४ । ५९ ॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥ ल्यपि च । ६ । १ ।
४१ ॥ वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥ ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥ प्र-
ज्याय ॥ व्यश्च । ६ । १ । ४३ ॥ उपज्याय ॥ विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ॥
परेर्व्यञ्जो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वादल इति दीर्घः ॥ परि-
वीय । परिव्याय । कर्षं मुखं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमी-
लनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुष्टुप्सदंशविवक्षया भविष्यति ॥ आभीक्ष्ण्ये णमु-
ल् च । ३ । ४ । २२ ॥ पौनःपुन्ये शोत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यत्क्वा च । द्वित्वम् ।
स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् ।
विष्णमुलोरिति णमुल्परि णौ वा दीर्घः । गायंगायम् । गमंगमम् । विभाषा विष्णमुलोरिति
नुम् वा । लंभंलंभम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् प्रलम्भं-
प्रलम्भम् । जाग्रोविशिष्णिति गुणः । जागरंजागरम् । ष्यन्तस्याप्येवम् ॥ न यद्य-
नाकाह्ने । ३ । ४ । २३ ॥ पच्छन्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र तत्र पूर्वोत्तरे
क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाह्णते चेत् । पदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न
अनाकाह्ने किम् । पदयं भुङ्क्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ विभाषात्रेप्रथमपूर्वेषु
३ । ४ । २४ ॥ आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अप्रेभोजं व्रजति । अप्रेभुक्त्वा । प्रथमम्भोजम् । प्रथमं
भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम् । पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अप्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अप्रेभोजम्भोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ।
कर्मण्यपाक्रोशो कृन्नः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये
चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ स्वादुभि णमुल्
३ । ४ । २६ ॥ स्वाद्वर्षेषु कृञो णमुल् स्वादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं
निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणंकारम्
संपन्नलवणशरी स्वानुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ अन्यर्धैर्वक

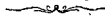
धर्मित्त्वं शुभिन्याप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥ एषु कर्मो णमुद् सान् मिदः
 अप्रयोगोऽस्य वर्यंभूतश्चेत् कृत् । व्यर्थंवाप्रयोगानहं इत्यर्थः । अन्वयाकारम् । ए-
 वङ्गात् । कण्डारम् । इत्येकारमुक्तेः । इत्वं मुक्त् इत्यर्थः । मिदंति किम् । शिरोऽन्व-
 या कृत्वा मुक्तेः ॥ यथातथाप्रयोगसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥ कुनः नि-
 द्याप्रयोग इत्येव अणुपया प्रतिवचने । यथाकारमहं मोक्ष्ये तथाकारं मोक्ष्ये किं तदा-
 नेन ॥ कर्मणि दृशिद्विदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ॥ कर्मण्युत्तरे णमुद्
 स्यात् । कन्यादर्शं गणति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं
 जानाति लभते विचारयति वा तं गर्व भोजयतीत्यर्थः ॥ घायति विन्दजीवोः ।
 ३ । ४ । ३० ॥ पायद्वेदं मुक्तेः । पायद्वभवे तावदित्यर्थः । पायज्जीवमर्षति ॥ चर्मो-
 दरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं सृणोति । उदरपूरं मुक्तेः ॥
 वर्षप्रमाणं जलोपधास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥ कर्मण्युत्तरे पूरेण-
 मुद् स्यादकारलोपश्च वा समुदागेन वर्यंप्रमाणे गम्ये । गोणदपूरं वृष्टो देवः । गोणदप-
 वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य माभूत् । मूषिकताविलप्रम् ॥ चेले क्रोपेः ।
 ३ । ४ । ३३ ॥ चेलार्पेण कर्मसूपपदेषु क्रोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्रोपं वृष्टो दे-
 वः । वखक्रोपम् । वसनक्रोपम् ॥ निमूलसमूलयोः कपः । ३ । ४ । ३४ ॥ कर्म-
 णीत्येव । कपादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्णकाल इति न संबध्यते । नि-
 मूलकापं कपति । समूलकापं कपति । निमूलं समूलं कपतीत्यर्थः । एकस्यापि धान-
 र्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषणभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥
 शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपः । ३ । ४ । ३५ ॥ एषु कर्मसु पिपेणमुल् । शुष्कपेपं पिन-
 टि । शुष्कं पिनटीत्यर्थः । चूर्णपेपम् । रूक्षपेपम् ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्तृ-
 ष्वग्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥ कर्मणीत्येव समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
 जीवमाहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥
 करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनु-
 प्रयोगार्थः सन्नित्यसमासाधोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥
 स्त्रेहने पिपः । ३ । ४ । ३८ ॥ स्त्रिह्यते येन तस्मिन् करणे पिपेणमुल् । उदपेपं
 पिनटि । उदकेन पिनटीत्यर्थः ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ॥ हस्ता-
 र्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तमाहं
 गृह्णाति । करमाहम् । पाणिमाहम् ॥ स्वे पुपः । ३ । ४ । ४० ॥ करण इत्येव ।
 इत्यर्थमहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोपं पुष्णाति । धन-
 गोपोपम् ॥ अधिकरणे घन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥ चक्रवन्धं यभाति । च-
 संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥ यभातेणमुल् संज्ञायाम् । प्रौ-

श्वन्धं वदः । मयूरिकावन्धम् । अट्टालिकावन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।
 कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिहोः । ३ । ४ । ४३ ॥ जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्य-
 तीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ ऊर्ध्वं शुषिपूरोः । ३ । ४
 ४४ ॥ ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्वमेव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।
 ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिवैषोदकादिना पूर्णा भवतीत्यर्थः ॥ उपमा-
 कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥ चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमि-
 सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ कपादिषु यथा-
 विध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥ यस्माणमुत्कृतः स एवानुप्रयोक्तव्यइत्य-
 र्थः । तथैवोदाहृतम् ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥ इतः प्रभृ-
 पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरसामिति वा समासः । मूलकोपदंशं
 ३ । मूलकेनोपदंशम् । ददयमानस्य मूलकस्य भुजिप्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युप-
 शिना सह न शाब्दः संबन्धस्तथाप्याथोऽस्यैव कर्मत्वान् । एतावतैव सामर्थ्येन ।
 त्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् ॥ हिंसार्थानां च समानकर्म-
 काणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥ तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंस-
 र्थायां णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् ॥ दण्डताडम्
 समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ॥ सप्तम्यां चो-
 पीडरुघकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥ उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते च
 पपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम्
 ब्रजोपरोधं गाः स्थापयति । ब्रजेन ब्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति
 पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥ समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ॥ तृतीयासप्तम्य-
 र्धातोर्णमुल् स्यात्सभिकर्षं गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्त-
 हम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥ प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥ तृतीयासप्तम्योरित्येव
 अङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । अङ्गुलेन अङ्गुले योत्कर्षम् ॥ अपादाने पर-
 प्त्यायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥ परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥ द्वितीयाय-
 च । ३ । ४ । ५३ ॥ परीप्तायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥ अप-
 गुरो णमुलि । ६ । १ । ५६ ॥ गुरी उद्यमाने इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि ।
 शयगोरं युध्यन्ते । अशयगोरम् ॥ स्वाङ्गेऽभुवे । ३ । ४ । ५४ ॥ द्वितीयायाति-
 त्वेन । अभुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् ।
 भ्रुवेऽकिम् ॥ शिर उक्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्भवम् ॥ परिहृद्यमाने च
 ३ । ४ । ५५ ॥ सर्वतो विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपे-
 युध्यन्ते । कस्तमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिबस्करे नवैः । भ्रुवार्धमिदम्
 विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेध्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ॥ ति-
 तीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विद्यादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेद्यम-

चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विशयादिक्रियाभिः साकल्येन सम्यन्धो व्याप्तिः । क्रि-
 यायाः पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभा-
 वतस्तयोरुक्तत्वात् । गद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक् एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवापानिह-
 पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं
 गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च
 पर्यायेण द्वित्वम् ॥ अस्यत्तितृपोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥ क्रि-
 यामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेऽस्तृप्यतेश्च
 कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । ब्रह्मत्यासं गाः पाययति । ब्रह्-
 मत्यासम् । ब्रह्मर्तपम् । ब्रह्मर्तपम् । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीय-
 ते । अद्य पाययित्वा ब्रह्ममतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ नाह्या दिशिग्रहोः ।
 ३ । ४ । ५८ ॥ द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥ अव्य-
 येऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्काणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥ अपपाभिप्रेताख्या-
 नं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कपनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकार-
 मप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य नीचैःकृत्वा । नीचैःकारं प्रियं श्रूते ॥ तिर्य्यच्यपवर्गं ।
 ३ । ४ । ६० ॥ तिर्य्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्काणमुलौ सः समासौ गम्यायाम् ।
 तिर्य्यकृत्य तिर्य्यकृत्वा गतः । तिर्य्यकारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गं किम् ।
 तिर्य्यकृत्वा काष्ठं गतः ॥ स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृञ्चोः । ३ । ४ । ६१ ॥ मु-
 खतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतो भूय । मुखतो भूत्वा ।
 मुखतो भावम् ॥ नाधार्थप्रत्यये च्च्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥ नाधार्थप्रत्ययान्तं
 च्च्यर्थोविषये उपपदे कृञ्चोः क्काणमुलौ सः । अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नाना-
 कारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् ।
 अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एक-
 धाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिकृत्वा पृथग्भूत्वा ॥ तूर्णीभि-
 धुयः । ३ । ४ । ६३ ॥ तूर्णीशब्दे उपपदे भुयः क्काणमुलौ सः । तूर्णीभूय ।
 तूर्णीभूत्वा । तूर्णीभावम् ॥ अन्यच्पानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥ अन्यक्शब्दे
 उपपदे भुयः क्काणमुलौ स आनुपूर्व्ये गम्यमाने । अन्यग्भूय आने । अन्वग्भूत्वा ।
 अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः दृष्टतो वानुपूर्व्यो भूत्वा आने इत्यर्थः । आनुलोम्ये भिन्न
 दिग्गन्तु गपाशाखं दक्षिणः जल्पकौमुभे ॥ १ ॥ भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैना सिद्धान्त-
 ॥ २ ॥ श्रीगै भूपाङ्गवर्णभैरवानीविधनाथयोः ॥ २ ॥
 ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितकविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुपनिषत्सु समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पू
नर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥
प्राग्वन् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥ पट्टीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । १ ॥
पठयन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि धिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वे-
ति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छ-
न्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यच्च भम् ॥ नमोद्भिरोमानुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ न-
भसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदप्ते । जनेरुसीति धि-
हित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ वृषण्वस्वधयोः ॥ * ॥ वृषवर्षकं वसु यस्य स
वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्चः । इहान्तर्धर्तिर्नी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति
नलोपः प्राप्तो भत्वाद्धार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिपेधोऽपि न । अहोपोऽन इत्यहोपो
न । अनङ्गत्वात् ॥ अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥ एतानि च्छन्दसि
साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभय-
संज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति * ॥ सप्तपुभा स ऋकता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वा-
ज्जश्लवाभावः । जश्लविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्य-
पि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्लम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥ छन्द-
सि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥ व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ॥ हरिभ्यां या-
ह्योक आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्पाहि ॥ इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ।
आभ्यां परो लिट् कित् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अधर्वणः । वभूव । इदं
प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्बुधो बुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किञ्चनान-
र्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीयां स्याद्विती-
या च । एवाग्वाऽभिहोत्रं जुहोति । अभिहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्यामिहोत्र-
मधिभ्रतममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अमये ह्यत इति व्युत्पत्तेश्च । एवाग्वाह्यं
हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥
प्रास्रणविषये प्रयोगे दिवसदर्पस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । पठयपवादः । गामस्य
तदहः समायां शीघ्रेषुः ॥ चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥ पट्टी

माय । पुरुषमृगभङ्गमसौ गौणाकारकाराणोपादयो मनसर्वाणाम् । मनसर्वाणाम् इत्यर्थः ॥
 पदार्थो यत्पूर्णाति वाच्यम् * ॥ या सर्वेण विधि मयै सर्वः ॥ यजेत्तु करणे । ३ ।
 ३ । ६३ ॥ इह छन्दसि महत्तं पद्री ॥ पुनश्च पुनश्च वा यजते ॥ महत्तं छन्दसि ।
 २ । ४ । ३० ॥ अशो यन्नादेशः साय । यन्नाभूनाम् । मुक्ति मन्त्रे यमेति च्छेदुह ।
 अदभायः । मथिभ मे ॥ हेमन्तशिशिरीश्वहोरात्रे च छन्दसि । २ । ४ । ३० ॥
 इन्द्रः पूर्वगतिद्वः । हेमन्तशिशिरीश्व हेमन्तशिशिरी । अहांगमं । अदिप्रमृतिभ्यः
 शयः ॥ महत्तं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥ गृध्रं वननि वृत्रहा । अहिः शय
 उग्रहा । अग्र सुह न । अदादिभिर्भेदसि कविदुह । प्राचं नां देवाः । मुहोत्तदि-
 भ्यः शुः ॥ महत्तं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥ दाभि विगाणि विद्वत् । अन्-
 प्राणि । पूर्णा विधि ॥ मन्त्रं यमहरणशयुद्दाहृष्टकृगमिजनिभ्यो लेः ।
 २ । ४ । ८० ॥ एभ्यो लेदुंफु सान्मन्त्रे । अशप्रमीमदन् हि । यन्नादेशस्य गमह-
 नेत्युपधातोरे दामियसीणि यः । माहामिप्रस्य भूतिः प्रणञ्जल्यम् । नशेवेति कुलम् ।
 सुक्यो येन आयः । मान आ भू । आदित्यकारान्ममहणम् । आमायागपृथिवी ।
 परायर्गारभृषया । अग्रमुपामः । स्वे र्षि जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रमहणं प्रा-
 णस्याणुपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभायानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृष्ण-
 प्रजनिष्टहिपः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदा-
 मक्रन्निति छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥ आद्येषु चतुर्षु लुकि आम् अक इत्यनुमयो-
 गश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीपददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदि-
 त्यर्थः । चिकयामकः । अचैपीदित्यर्थे विनोतेराम् । द्विर्वचनं कुलं च । रमयामकः ।
 अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदियुः ॥ गुपेदछ-
 न्दसि । ३ । १ । ५० ॥ च्लेश्चङ्गा । गृहानजुगुपतं युवम् । अगौतमित्यर्थः ॥ नोनय-
 तिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥ च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः
 काममूनयीः । मा त्वाभिर्ध्वनयीत् ॥ कृमृष्टरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५९ ॥
 च्लेश्चङ् वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यस्तानोः सानुमाकृत् ॥
 छन्दसिनिष्टक्यर्देवह्यप्रणीयोन्नियोच्छिष्यमर्यस्तर्पाध्वर्यखन्यत्वान्य
 देवयज्यापृच्छद्यप्रतिपीव्यत्रस्रवाद्यभाव्यस्ताव्योपचार्यपृष्ठानि । ३ ।
 १ । १२३ ॥ कृन्ततेनिसपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासिः निसः पलं
 च । निष्टक्यर् चिन्वीत् पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च ।
 स्पर्धन्ने वां उ देवह्ये । प्र उम् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नियः । ऊर्ण्यो-

च्छिपेः क्यप् । उच्छिप्यः । मृहस्तृष्णुभ्यो यत् । मर्यः । स्त्रियामेवायम् ।
 ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।
 आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छथं धरुणं वाज्यर्पति । सीव्यतेः क्यप् पत्वं च । प्रति-
 पीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवायम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यच्यतौ । भवतेः
 स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाधिनीतेर्ण्यदायादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे । उपचा-
 य्यपृष्ठम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् * ॥ उपचेपपृष्ठमन्वत् । मृहसुजने पृष्ठ चेत्यस्मादि-
 गुणधलक्षणः कंः ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥ एभ्यः क-
 र्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोपणिं धियम् । ये पथां
 पथि रक्षयः । चतुरक्षी पथिरक्षी । हविर्मर्षीनामभिः ॥ छन्दसि सहः । ३ । २ ।
 ६३ ॥ ण्विः स्यात् । पृतनापाद् ॥ वहश्च । ३ । २ । ६४ ॥ प्राग्वत् । दिलवाद् ।
 योगविभाग उत्तरार्थः ॥ कव्यपुरीपपुरीप्येषु व्युद् । ३ । २ । ६५ ॥ एषु वहे-
 र्युद् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीपवाहनः । पुरीप्यवाहनः ॥ हव्येऽनन्तः
 पादम् । ३ । २ । ६६ ॥ अभिश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव ।
 हव्यवाळभिरजरः पिता नः ॥ जनसनखनक्रमगमो विद् । ३ । २ । ६७ ॥ वि-
 ङ्गनोरित्वात्वम् । अञ्जाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृपा असि । सनोतेरन इति
 पत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अमेगाः ॥
 मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् । ३ । २ । ७१ ॥ श्वेतवहादीनां ङ-
 षादस्येति वक्तव्यम् * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादोऽस्वक्तव्य इत्यर्थः ।
 श्वेतवाः । श्वेतवाही । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः ।
 उक्थशासौ । उक्थशासः ॥ पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ अवे यजः । ३ । २ ।
 ७२ ॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ ।
 २ । ६७ ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ विजुपे छन्दसि ।
 ३ । २ । ७३ ॥ उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयद् ॥ आतो मनिन्कनिव्वनिप-
 ष्च । ३ । २ । ७४ ॥ सुण्युपसर्गे षोपपदे अदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विपये मनि-
 नादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाडिच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृ-
 पावा । विच् । कीलालपाः ॥ बह्लुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥ व्यपदान्तरेऽपि ।
 हन्तेर्बह्लुलं किप् स्यात् । मावृहा । विवृहा ॥ छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥
 भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥ लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥
 फसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥ छन्दसि लिटः कानक्कसू धा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् ।
 छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः * ॥ यो नो अग्ने भररिवां अघायुः ॥ क्वाच्छन्द-
 सि । ३ । २ । १७० ॥ उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ परजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ

* ॥ जवे याभिर्वून ऊर्वोर्नि जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ मन्त्रे वृषेपपचमन-
विदभूवीरा उदात्ताः । ३ । ३ । ९६ ॥ वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः ।
वृष्टिं दिवः । सुन्नमिष्टये । पचात्पकीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । विसिः । भूतिः ।
अम आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ ।
१२९ ॥ ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः ।
सूपसदनोऽग्निः ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥ गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धा-
तवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोद्भ्रमणे गाम् ॥ छन्दसि लुङ्-
ङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥ धात्वर्थानां संयन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथात्वं
प्रत्ययाः । लुङि । देवो देवेभिरागमत् । लोटर्थे लुङ् । इदं तेभ्योकरं नमः । लङ् ।
अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ॥
लिट्थर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥ विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्च-
न्दसि ॥ सिव्वहुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदे-
षु । ३ । ४ । ९७ ॥ लेटस्तिङ्गामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ लेटोऽडा-
टौ । ३ । ४ । ९४ ॥ लेटः अद् आद् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ सि-
व्वहुलं णिङ्गकव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्र ण आयुंषि तारिषत् । सुपेशसत्करति जौषि-
पदि । आ साधिपदर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति विशुत् । प्रियः सूर्ये
प्रियो अमा भवति ॥ स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ॥ लेटुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ।
करवाव । करवावः । टेरेवम् ॥ आत ऐ । ३ । ४ । ९९ ॥ लेट आकारस्य ऐ स्यात् ।
सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थादाट ऐवं न ।
अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥ घैतोऽन्यत्र । ३ । ४ ।
९६ ॥ लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशुनामीशै । महा
गृहान्ते । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥ उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८॥
इलः भः ज्ञानगमौ ॥ छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥ अपिशन्दाच्छानच् ।
इमहोर्भरछन्दसामि हस्य भः । गृभाय मिहया म्पु । यधान देय मरितः । अनिरिता-
मिति यभातेर्नेत्रोपः । गृष्णामि ने । मष्ठा जभार ॥ ट्यत्ययो यद्गुलम् । ३ । १ । ८५ ॥
विकारणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुभस्य भेरति । अनिरिता-
जग्ता मरते पतिः । प्रियत् इति प्राप्ते । इन्द्रो यन्नेन नेपयु । नयनेर्लोट् शक्तिर्द्वी वि-
करणौ । इन्द्रेण युजा तदपेमवृषम् । तर्मेण्यर्थः । तर्नेरिण्यारौ षिच् । उः सिपु स्य
षेति षपो विकारजाः ॥ सुविशुप्ररतिङ्गनगणां कान्दहलक्ष्मरकनृपञ्च च । कान्दहलक्ष्-
मिङ्गि शास्त्रदेषां सोऽपि च मित्यनि बाहुल्येन ॥ १ ॥ भुवि इतिगायाः । इतिग-

स्यामिति प्राप्ते । चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपमहः परस्मैपदात्म-
नेपदे । प्रज्ञचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य कर्मियुध्यति । युध्यत इति
प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्देशभिर्वि-
यूपाः । वियूपादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्रोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो
विषये लट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा
वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वा-
चिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अन् । अवमहे विशेषः । पडो
पशब्दादारभ्य लिङ्वाशिष्यकिति डकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरु-
क्त एव ॥ लिङ्वाशिष्यश्च । ३ । १ । ८६ ॥ आशीर्लिङ्गि परे धातोरङ् स्याच्छ-
न्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाप्रये ॥ दृशेरग्वक्तव्यः * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ।
अङ्गि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ॥ धात्वधि-
कारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्थधातुकोमयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वर्धय-
न्वित्यर्थः । आर्धधातुकताणिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वान् श्नुः शृभावश्च ।
ह्रशुयोरिति यण् ॥ आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥
आदन्ताद्वर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ ससौ च लिङ्गत् । ध्रिर्वञ्जम् । पपिः सोमम् ।
ददिर्गाः । जग्मियुवा । जग्मिष्टंममिष्टियम् । जग्निः । लिङ्गवादेव सिद्धे ऋच्छ-
त्यतामिति गुणधाधनार्थ कित्त्वम् । बहूलं छन्दसीत्युत्वम् । तनुरिः । जगुरिः ॥
तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेकसेनर्धैअर्धैन्कर्धैकर्धैन्शाधैशाधैन्तयै-
त्तयेङ्त्तयेनः । ३ । ४ । ९ ॥ से । वक्षे रायः । सेन् । ना यामेपे । असे । शरदो
जीवसे धाः । असेनित्यागुदात्तः । कसे । प्रेपे । कसेन् । गत्रामिव धियसे । अथै ।
अथैन् । जठरं वृणथ्यै । पक्षे आगुदात्तम् । कथ्यै । कथ्यैन् । आह्वयथ्यै । पञ्जे
नित्स्वरः । शथ्यै । राधमः सह मादपथ्यै । शथ्यैन् । धायवं विवथ्यै । तथै । दान-
षाड । तथेद् । मृतथे । नवन् । कर्त्तव्ये ॥ प्रथे रोहिष्यै अल्पधिष्यै । ३ । ४ ।
१० ॥ एते तुमर्थे निशालन्ते । प्रथानुं । रोदुमण्णितुमित्यर्थः ॥ दृशे चिह्नये च ।
३ । ४ । ११ ॥ द्रष्टुं । विख्यातुमित्यर्थः ॥ शक्ति णमुल्कमुल्लौ । ३ । ४ । १२ ॥
शक्तोपावुपपदे तुमर्थे एणौ लः । विभार्जं नाशकन् । अग्न्युं नाशकन् । विमलुमवलो-
मुमित्यर्थः ॥ ईश्वरे तोस्तुन्कस्तुनी । ३ । ४ । १३ ॥ ईश्वरो तिचरिणोः । ईश्वरो
विचिषः । विचीतुं । विनेषितुमित्यर्थः ॥ मृत्युर्थे तयैकेन्केन्यत्ययः । ३ । ४ ।
१४ ॥ न म्नेष्टितथै । भवगाहे । दिदक्षेण्यः मूर्तराष्ट्रकर्मन् ॥ अयथाक्षे च । ३ ।
४ । १५ ॥ गिपुणा मावचसे । अयक्यातण्यमित्यर्थः ॥ भायलक्षणे स्थण्कृत्-
षदिपरिहृतमिजनभ्यस्तोस्तुन् । ३ । ४ । १६ ॥ आमंत्पानोः सीदन्ति ।

आगमायः रीदग्नात्पयः । ररेणोः । भपत्तोः । प्रप्रितोः । प्रप्रितोः । होणेः ।
 आगमितोः । काममाविजनिनोः । संयनामः ॥ सृपितृदोः कस्तुन् । ३ । ४।१॥
 भावदक्षणे इत्येव । पुग कृम् विगृणो विगृशित् । पुग जगृष्य आगृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

राश्रेधाजर्मा । ४ । १ । ३१ ॥ मधिशब्दान्वास्यात् अजन्मिपने छन्दसि ।
 गत्री व्यक्यदागती । लोके गु कृदिकागदिति वीष्यन्तोदात्तः ॥ नित्यं छन्दसि ।
 ४ । १ । ४६ ॥ वादादिभ्यश्छन्दसि विपये नित्यं वीप् । यर्हानु क्त्वा । नित्यप्रहणु-
 चारणम् ॥ भुचभ । ४ । १ । ४७ ॥ वीप् स्यात् छन्दसि । विन्वी । प्रथ्वी । वि-
 संभ्य इति हुप्रणयान्तं सृप्रेऽनुमित्यन्ते । उग इत्यनुष्टुप् । उवहादेशानु मौत्रः ॥ मु-
 लाच्छन्दसि लिष * ॥ वीपो विच्यमानुद् चागमः । नित्यम् । र्शीरभूनुष्टुपान्ती ॥
 दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५९ ॥ संयोगोपधत्वाद्ग्रांन् वीचिर्धपने ।
 आसुरी वै दीर्घमिह्वी । देवानां पञ्चवाद् ॥ कट्टुकमण्डल्योदछन्दसि । ४।१।७॥
 ऊह् स्यात् । कट्टुश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयानूनामिति यक्तव्यम् * ॥
 गुग्गुलूः । मधूः । जनूः । पतयालूः ॥ अव्यपार्यप् ॥ आधिष्ठयसोमंख्यानं छन्दसि
 * ॥ आधिष्ठयो वर्धते ॥ छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ॥ वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्व-
 रे भेदः । वार्थिकम् ॥ वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥ टञ् स्यात् छन्दसि । वास-
 न्तिकम् ॥ हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥ छन्दसि ठञ् । हेमन्तिकम् । योगविभाग उ-
 चारार्थः ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ गितिः प्रोक्तेऽपि । छणो-
 रपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौन-
 कीया शिक्षा ॥ ह्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ॥ विकारे वा मयद् स्यात् । श-
 र्मयं वरिहः । यस्य पर्णमयी जुहुः ॥ नोत्त्वद्धर्धविल्यात् । ४ । ३ । १५१ ॥
 उलान् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । वर्धं चर्म तस्य विकारो वार्धं रज्जुः । वैत्वो
 यूपः ॥ सभाया यः ॥ ढश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥ सभेयो युवा ॥ भवे छन्द-
 सि । ४ । ४ । ११० ॥ सप्तम्यन्ताद्भवार्थं यत् । मेध्याय च विशुल्याय च । यथाय-
 थं शैषिकाणामणादीनां च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां
 छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तथापि मुञ्जवानाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमत्येव
 मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेऽच्छन्दोऽधिकारः ॥ पाथोनदीभ्यां ङण् ।
 ४ । ४ । १११ ॥ तमु त्वा पाथ्यो हृया । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पापसि
 भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ वैशन्तहिंसवद्भवामण् । ४ । ४ । ११२ ॥
 भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥ स्रोतसो विभाया ङ-
 ङ्वौ । ४ । ४ । ११३ ॥ पक्षे यत् । ङ्वङ्ङ्योरु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः

स्रोतः । स्रोतस्यः ॥ सगर्भसयूथसनुतायन् । ४ । ४ । ११४ ॥ अनुभाः
सगर्भ्यः । अनुसत्ता सपूथ्यः । यो नः सनुत् उतवा जियतुः । नुतिर्नुत्तम् । न
पुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । तत्
भवार्थं यत् । यतोऽपवादः ॥ तुम्राद्धन् । ४ । ४ । ११५ ॥ भवेऽर्थे । पदं
यदपि । आ वः शर्मं वृषमं तुम्रास्विति बहुचाः । तुम्रियास्विति शाखान्तरे । ध
नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुम्राशब्द इति वृत्तिः ॥ अम्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥ घञ्छौ
च । ४ । ४ । ११७ ॥ चाद्यत् । अमे भवोऽप्यः । अभियः । अभीयः ॥ समुद्राभ्रा-
द्धः । ४ । ४ । ११८ ॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभियस्येव
षोषाः ॥ वरिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥ प्राधिताद्यदिलोप्य । वरिष्येषु निषि-
धु मियेषु ॥ दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥ भागोऽशः । दूत्यम् ॥
रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥ रेवतीज-
गतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥ प्रशंसने यस्यात् । रेवत्यादी-
नां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥
असुर्य देवेभिर्घोषि विश्वम् ॥ सायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥ आसुरी माया ॥
तद्दानासामुपधानोमन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥ वर्च-
स्यानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चसाः । क्तव्याः ॥ अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥
आश्विनीरुपदधाति ॥ चपस्यासु मूर्धो मनुष् । ४ । ४ । १२७ ॥ तद्दानासामि-
ति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पक्षम्यन्तं बोध्यम् । मनुष्यन्तो यो मूर्ध-
शब्दस्ततो मनुष्यात्प्रथमस्य मतोलुक्च ययःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्वष्टकासु । परिमन्-
न्त्रे मूर्ध्वयःशब्दो स्तस्तेनोपधेयासु मूर्ध्वन्यतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥ मत्स्यर्थं मा-
स्तन्योः । ४ । ४ । १२८ ॥ नमोऽधम् । तदध्यमस्ततीति नभस्यो मामः । ओज-
सा तनूः ॥ मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ ॥ माधवः । मधव्यः ॥ ओजसोऽहनि
यत्सर्वो । ४ । ४ । १३० ॥ ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥ वेदोपदाआदेर्भो-
गाद्यत्सर्वो । ४ । ४ । १३१ । १३२ ॥ यथासंख्यं नेष्यते । वेदो धनं तदेव भ-
ग इति कर्मधारयः । वेदोभग्नः । वेदोभगीनः । यदोभग्नः । यदोभगीनः ॥ पूर्व्यः
कृतमिनर्यो च । ४ । ४ । १३३ ॥ गर्भगिभिः पथिभिः पूर्वगिभिः । ये ते पत्न्याः
परितः पूर्व्यासः ॥ अद्भिः संसृजतम् । ४ । ४ । १३४ ॥ पर्येदमण्यं हरिः ॥
सहस्रेण सम्मिता घः । ४ । ४ । १३५ ॥ सहस्रियानो अतां कोमयः । सहस्रे-

१ भगवते कोऽपि क्तव्यम् ॥ २ मत्स्यस्य मत्स्यव्यञ्जो मासः ॥ ३ ययःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्वष्टकासु ॥ ४ लुक् । मधुपदस्यैव । भगवतः इव । जनेः । अश्विनोपधेयास्वष्टकासु । इत्येव । इति । मत्स्यव्यञ्जो वेदोपधेयास्वष्टकासु । इति । इति । इति ॥

आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रयदितोः । प्रचरितोः । हीतोः ।
 आतमितोः । काममाविजनितोः । संभवामः ॥ सृष्टितृदोः कसुन् । ३ । ४।१७॥
 भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्श्चिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ॥ रात्रिशब्दान्डीप्यात् अजस्त्रिपये छन्दसि ।
 रात्री व्यरूपदायती । लोके तु कृदिकारादिति डीप्यन्तोदात्तः ॥ नित्यं छन्दसि ।
 ४ । १ । ४६ ॥ बाह्यादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीप् । बर्हीषु हित्वा । नित्यग्रहणमु-
 त्तरार्थम् ॥ भुवश्च । ४ । १ । ४७ ॥ डीप् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्र-
 संभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्र-
 लाच्छन्दसि लिच * ॥ डीपो लिखमानुक् चागमः । लिखरः । रधीरभून्मुद्रतानी ॥
 दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि । ४ । १ । ५९ ॥ संयोगोपधत्वाद्प्राप्तो डीचिर्धीयते ।
 आसुरी वै दीर्घजिह्वी । देवानां यज्ञवाद् ॥ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । ४।१।७१॥
 ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयानूनामिति वक्तव्यम् * ॥
 गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्तयप् ॥ आविष्टयस्योपसंख्यानं छन्दसि
 * ॥ आविष्टयो वर्धते ॥ छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ॥ वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । रा-
 रे भेदः । वार्षिकम् ॥ वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि । वार-
 ण्तिकम् ॥ हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥ छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग व-
 चारार्थः ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । २०६ ॥ णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणो-
 रपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ॥ धाजमनेपिनः ॥ छन्दसि ऋम् । शौन-
 कीया शिक्षा ॥ ह्यचश्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ॥ विकारे वा मपद् स्यात् । श-
 र्मयं धर्हिः । यस्य पर्णमपी शुद्धः ॥ नोत्वयर्ध्वचिल्वात् । ४ । ३ । १५१ ॥
 उतान् उकारयान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्धं परमं तस्य विकारो वार्धा रज्जुः । वैल्यो
 गूयः ॥ समाया गः ॥ दृदश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥ गभेपो गुवा ॥ अये छन्द-
 सि । ४ । ४ । ११० ॥ मप्रत्ययान्ताद्गवार्थं यत् । मेघान् च विमुल्याय च । पशा-
 यं शैरिकाणामप्यारदीनां च पारदीनामप्यारोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । गर्वविर्धनां
 छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तथापि मुञ्जप्राप्तम पर्यतः । तत्र भवो मौञ्जयतः । सोमदेव
 मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्धमामांश्छन्दांश्चिकारः ॥ पाथोनदीभ्यां ह्यण् ।
 ४ । ४ । १११ ॥ तमु त्वा पाथोः वृषा । चनो दर्धीत नामो गिरो मे । पाथति
 भवेः पाथ्यः । नगो भवो नापः ॥ घेदान्नाहिसवद्गवामण् । ४ । ४ । ११२ ॥
 भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवर्षाभ्यः स्वाहा ॥ स्यात्तयो विभाषा ज-
 ष्टरां । ४ । ४ । ११३ ॥ पक्षे यत् । ह्यह्ययोऽणु स्वरं भेदः । स्यान्ति भवः

स्रोतः । स्रोतस्यः ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ ॥ अनु
सगर्भ्यः । अनुसाला सयूथ्यः । यो नः सनुत् उतवा जिघलुः । नुतिर्नुतम्
पुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः
भवामे यन् । यतोऽपवादः ॥ तुग्राद्धन् । ४ । ४ । ११५ ॥ भवेऽर्धे ।
यदपि । आ वः शमं वृषमं तुभ्यास्विति बहूचाः । तुभियास्विति शाखान्तरे
नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुभशब्द इति वृत्तिः ॥ अग्राद्धत् । ४ । ४ । ११६ ॥ द
च । ४ । ४ । ११७ ॥ चाद्यत् । अमे भवोऽप्यः । अभियः । अभीयः ॥ समुद्र
द्धः । ४ । ४ । ११८ ॥ समुद्रिया अप्तरसो मनीषिणम् । नानदतो अधि
घोषाः ॥ बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥ प्राग्घिताद्यदित्येव । बर्हिष्येषु
धु म्रियेषु ॥ दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥ भागोऽशः । दू
रक्षोपातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥ या ते अग्ने रक्षसा तनूः ॥ रेव
गतीहृद्विष्याभ्यः प्रदास्ये । ४ । ४ । १२२ ॥ प्रशंसने यत्स्यात् । रेव
नां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हृद्विष्यम् ॥ असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १
असुर्य देवेभिर्धायि विश्वम् ॥ भायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥ आसुरी म
तदानासामुपधानोमन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥
खानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चसाः । कृतव्याः ॥ अश्विमानण् । ४ । ४ । १
आश्विनीरुपदधाति ॥ वयस्यासु मूर्ध्नां मत्तुर् । ४ । ४ । १२७ ॥ तदाना
ति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं घोष्यम् । मत्तुयन्तो यं
शब्दस्ततो मत्तुप्स्यात्पमस्य मतोर्नुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्वष्टकासु । प
न्त्रे मूर्ध्ववयःशब्दो स्तस्तेनोपधेयासु मूर्ध्वन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥ मत्त्वर्थं
सतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥ नमोऽधम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः ।
सा तनूः ॥ मधोर्न च । ४ । ४ । १२९ ॥ माधवः । मधव्यः ॥ ओजसोऽ
पत्त्वी । ४ । ४ । १३० ॥ ओजस्यमहः । ओजमीनं या ॥ वेशोयशाआ
गाद्यत्त्वी । ४ । ४ । १३१ । १३२ ॥ यथासंख्यं नेष्यते । वेशो वलं तदे
ग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥
कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥ गम्भरिभिः पथिभिः पूर्धिणेभिः । ये ते
गविनः पूर्वांसः ॥ अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ॥ गत्येदमणं ह
सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥ सहस्रियात्तो अपो नोर्मयः ।

१ भवामे केन वक्तव्यम् ॥ २ मत्तुयन्तासम्मितौ मासः ॥ तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मत्तुयन्तोः । भवामेः इति । अथवात्तुयन्तोः । इति । ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ण गुण्या इत्यर्थः ॥ शर्त्तौ च । ४ । ४ । १३३ ॥ मह्यमश्रान्तमन्तं यः सान् ।
 मह्यमश्रान्तमन्तं मह्यमश्रान्तं ॥ शर्ममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥ शर्मो श्र-
 दानः । यज्ञाहे इत्यर्थः ॥ मये च । ४ । ४ । १३८ ॥ शर्मोश्रदः स्यान्नरुणैः ।
 शर्मो मधु । शर्ममयमित्यर्थः ॥ मधोः । ४ । ४ । १३९ ॥ मधुश्रान्तमन्तं य-
 स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ यसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ॥ य-
 म्मपद्ये यम् । यसव्यः ॥ अशर्ममूहे छन्दस्य उक्तं श्रान्तम् * ॥ छन्दःश्रान्तस्य शर्मो
 शर्ममानात्कार्यं गदित्यर्थः । आश्रवयेति शत्रुशर्ममधुश्रीपदिति शत्रुशर्मं ये यज्ञ-
 मह इति पञ्चाक्षरं गमेति अशर्मं अशर्मो यपद्वार एव वै शर्मोश्रान्तस्य छन्दस्यः ॥
 नक्षत्राद्धः । ४ । ४ । १४१ ॥ स्वार्थं । नक्षत्रिभ्यः स्याद्वा ॥ सर्वदेवात्तातित् ।
 ४ । ४ । १४२ ॥ स्वार्थं । शक्ति नः सुगुणु शर्मनानिम् । प्रदक्षिणिदेवतानिमुगानः ॥
 शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥ करोर्गति करः । पनायन् । शिवं करो-
 तीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवयो ददायुगे । अयो अरिष्टतानये ॥ भावे
 च । ४ । ४ । १४४ ॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शि-
 वतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । स-
 प्त साप्तानि असृजत् ॥ शन्शतोऽडिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः * ॥
 पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेथेति वाच्यम् * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥
 युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुव्याच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं
 विप्रस्य मावतः ॥ छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदहेतीति यत् ।
 सादन्यं विदध्यम् ॥ चत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ॥ निर्वृत्तादिष्व-
 र्थेषु । इहत्सरीयः ॥ संपरिपूर्वात्स्व च । ५ । १ । ९२ ॥ चाच्छः । संवत्स-
 रीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥ छन्दसि घम् । ५ । १ ।
 १०६ ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धा-
 स्वर्ये । ५ । १ । ११८ ॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् ।
 यदुद्धतो निवतः । उद्धतासिर्गतानित्यर्थः ॥ यद् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥
 मान्तादसंख्यादेः परस्य उदस्थद् स्यान्मद् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ छन्दसि परि-
 पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥ अपत्यं परिपन्थिनम् । मा-
 त्वा परिपरिणो विदन् ॥ बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् ।
 छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् * ॥ इति
 दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् । शुनमप्राण्यचरत् ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यो * ॥ ई ।

स्वीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मयवानमोमहे ॥ तयोर्दीर्घिलौ च छन्दसि ५ । ३ । २० ॥ इदंतदोर्थपासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥ धाहेतौ छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥ किमस्था स्यादेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृथिगि । कथादाशेम ॥ पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥ अवरस्य अतरे निपातौ । पश्च हि सः । नोते पश्चा ॥ तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥ वृजन्तनाथ इष्टनीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीपसी धेनुः ॥ प्रद्वपूर्वविद्ये तथात् छन्दसि । ५ । ३ । १११ ॥ इवाप्ये । तं प्रद्वपा पूर्वपा विश्वधेमपा ॥ अत्तु छन्दसि । ५ । ४ । १२ ॥ किमेत्तिद्वय्ययथादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ॥ घृकृष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो घृकृष्णेत्यति षर्हिपदम् ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥ रपाट्च् स्यात्समासान्तः । प्रक्षसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥ बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥ बहुप्रजा निष्कृतिमाविवेश ॥ छन्दसि च । ५ । १ । ६६ ॥ दन्तस्य ददृशदः स्याद्बहुग्रीहो । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥ अत्तद्वच्छन्दसि । ४ । १५८ ॥ अदन्ताद्बहुग्रीहेन कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य । छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रिया तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ॥ तुजादिराकृतिगणः । प्र भरतानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् स तूताव ॥ बहुलं छन्दसि । १ । ३४ ॥ इतः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमा ह्य उतये ॥ क्वि प्रेरुत्तरपदादित् छन्दसि ॥ * ॥ अक्षदश्वे परे श्रेः संप्रसारणमुत्तगपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । साम । छन्दसि किम् । शृचानि ॥ स्पेर्मनी बहुलम् * ॥ रेवान् । रपिमान् पुनिनः ॥ चायः की । ६ । १ । ३५ ॥ न्यश्न्यं विक्पुनं निचिक्रयुग्मम् । शिटि रूपम् । बहुलमहणानुवृत्तेनेह । अग्निं ज्योतिनिचाय ॥ अपस्पृधे धामानृत् नृहुश्चिच्युपेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६ । १ । ३६ । छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो गदपस्पृधेधाम् । स्वर्तेति भाषाम् । अर्कमानृ वगुन्यानृहः । अर्धेरर्धेश्च नित्युमि । चिच्युरे । ध्युरो निति धामि । यस्तिल्य लोपेति । धागारत् इन्द्र सोमाः । श्रिता नो महाः । श्रीम् पाके निष्ठापाम् । न रं दुहे । मध्यत आशीर्तः । श्रीश्च एव किरि निष्ठापो च ॥ ग्विदेद्वच्छन्दसि । १ । ५२ ॥ गिद दैव्ये । अस्पेच आ स्यात् । विगाद । विग्वेदत्तयः ॥ दीर्घो छन्दसि । ६ । १ । ६० ॥ गिरःशतदस्य शीर्त्तं स्यात् । शीर्त्तः शीर्त्तो जगया छन्दसि । ६ । १ । १०६ ॥ दीर्घोऽत्रामि शिचि च पूर्वमवर्णदीर्घो

वाराही । वाराहौ । मानुषीरीळते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते ।
 तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मा च शर्म्यं च । सूर्य्यं सूर्यि सुपिरामिव । संप्रसारणा-
 शेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥ शोश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ ।
 ७० ॥ लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु छन्दसि पर-
 रूपं वक्तव्यम् * ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोन्नन् ॥ भय्यप्रचय्ये च छन्दसि ।
 ६ । १ । ८३ ॥ विभेत्स्मादिति भय्यः । वेत्तेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् ।
 प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या उपसंख्यानम् * ॥ हृदे म-
 वा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ ।
 ११६ ॥ ऋक्पादमध्यस्थ एह् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उ-
 पप्रयन्तो अव्वरम् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे
 किम् । तेऽवदन् ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्यवस्युषु च । ६ । १ ।
 ११६ ॥ एषु व्यपरेऽप्यति एह् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा-
 शिवांसो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशि-
 कासो अवस्यवः । यद्यपि बहुचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽयमागात् तेऽरुणेभिरित्यारौ
 प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवाव-
 मर्थः ॥ यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥ उरःशब्द एहन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उो
 अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्यं वचनम् ॥ आपो जुपाणो वृष्णो
 वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्यालेऽम्बिके पूर्वं । ६ । १ । ११८ ॥ अजुषि अति प्रकृत्या । आपो
 अस्मान्मातरः । जुपाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अ-
 म्याले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न ॥ अद्ग इत्यादौ च । ६ ।
 १ । ११९ ॥ अद्गशब्दे य एह् तदादौ च अकारे य एह्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि ।
 प्राणो अद्गे अद्गे अदीप्यत् ॥ अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥ यवार्-
 थकारपरे अनुदात्तेऽति परे । एह् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो
 अव्वरः । अनुदात्ते किम् । अयोऽग्ने रुद्रे । अमशब्द आशुदात्तः । कुधपरे कि-
 म् । सोऽयमग्निमयः ॥ अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥ अनुरापो अता-
 रादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एह् प्रकृत्या । श्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वो-
 स्यासि लङि तिङ्निङि इत्यनुदात्तान्यम् । अनुदात्ते किम् । यदुद्रेभ्योऽवपथाः । वि-
 वानैर्वंशदीनि निपातो न ॥ आहोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२२ ॥
 आहोऽधि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अथ आ अयः । गर्भार. औ उमपुत्रे ।
 रंशाभशारीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः * ॥ रंशाभशो द्विरण्यः । जा इ-
 म् । पूषा अविष्टु ॥ श्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १२३ ॥ स्य इत्ययं सोऽपि

पः स्यादिति । एष स्य भानुः ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५
ह्रस्वात्तरस्य चन्द्रश्चन्द्रस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुत्
सुभन्द्र इत्यम् ॥ पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥ इन्द्रे निप
आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥ स
नस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्पुदकेषु । ६ । ३ । ४ ॥ समानस्य सः स्यान्मूर्धादि
उत्तरपदे । सगभ्यः । छन्दसि क्षिपां पहलम् * ॥ विष्णुदेवयोः प्रपादेशः । वि
च घृताची च देवद्रीची नयत देवयन्तः । कद्रीची ॥ सद्य मादस्थयोश्छन्दा
६ । ३ । ९६ ॥ सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्यास्मिन्सधमादे । सोमः स
म् ॥ पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०८ ॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं
शब्ध । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ साद्यै साद्वा सादेति निगमे ।
३ । ११३ ॥ सहेः क्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृतिं निपात्यते । मरुति
घृतनासु साब्द्धा । अचोर्मध्यस्थस्य ङस्य ङः ङस्य ङ्हश्च प्रातिशाल्ये विहितः ।
हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेल्य संपद्यते स ङकारो ङकारः ङ्हकारतामेति
चास्य ङकारः सन्नूपमणा सम्प्रयुक्त इति ॥ छन्दसि च । ६ । ३ । १२६ ॥
आत्वं सादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य म
६ । ३ । १३१ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्रावती सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १
दीर्घः स्यान्मन्त्रे यदोपधीभ्यः अदधाल्ययोपधीषु ॥ ऋचि तुनुषमक्षुतञ्जु
रुप्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ॥ दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः ।
घा स्यात् । मभू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडिति पादेशस्य ङि
क्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत प्रावाणः । कूमनाः अत्रा ते भद्रा । यत्रा नञ्
वरुप्याणः ॥ इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥ ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीपुणः
खीनाम् । सुञ इति पः । नञ् धातुस्थोरुपुभ्य इति णः ॥ ह्यचोऽतस्तिङः
३ । १३५ ॥ मन्त्रे दीर्घः । विद्या हि चक्रा जरसम् ॥ निपातस्य च । ६
१३६ ॥ एवा हि ते ॥ अन्येषामपि हृदयते । ६ । ३ । १३७ ॥ अन्ये
पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पुरुषः । दण्डादण्डि ॥ छन्दस्युभयथा । ६ ।
५ ॥ यामि दीर्घो वा । धाता धातृणमिति बहुचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठ
या पपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ । पपूर्वस्वान् उपधाया वा दीर्घोऽसंयुद्धौ
नामस्थाने परे । ऋभुक्ष्णम् । ऋभुक्ष्णम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षा
जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥ इडादौ वृचि णिलोपो निपात्यते । यो न
ता जनिता ॥ शमिता यजे । ६ । ४ । ५४ ॥ शमयितेत्यर्थः ॥ युहुवो

३६८

व । पीत्वा सामस्य वायुधे । छात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ आज्ञसेरसुक् । ७ । १ । ५४
 अवर्णान्तादङ्गालरस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥ श्रीग्रामण्या
 इच्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ॥ आमो नुद् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । ह
 ग्रामणीनाम् ॥ गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ॥ विद्या हि त्वा गोर्ति शर ते
 - । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छर्दिन ह
 कल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ५८
 अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः ॥ ई च द्विवचने । ७ । १ । ५९
 अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥ दृक्स्ववस्स्वतवसां
 सि । ७ । १ । ६३ ॥ एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङिन्द्रः । स्ववान् । स
 उदोष्ठच्यपूर्वस्य ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १०३ ॥ तनुतिः ॥
 इच्छन्दसि । ७ । २ । ३१ ॥ ह्येर्निष्ठायां हू आदेशः स्यात् । बहुतन्ते
 नम् ॥ अपरिहृताश्च । ७ । २ । ३२ ॥ पूर्वेण प्रातस्यादेशलाभात्
 अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥ सोमे हरितः । ७ । २ । ३३ ॥ एषां
 ते । मा नः सोमो हरितः ॥ ग्रसितस्कां

वमित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ ॥ अष्टादश निपात्यन्ते । त
 म्मु एषामुदित्वान्निष्ठायामित्प्रतिपेधे प्राप्ते इग्निपात्यते । युवं शुवीभि
 विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः ।
 उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचनं ।
 कत्येडभावः । चत्ता इतश्चत्तामुतः । त्रिषा ह श्यायमधिना वि
 हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुल्यपेक्षं सूत्रे बहुवचनं विरस
 न्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यलृब । हरा
 विशस्ता । प्रावप्राभ उतशंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेष्टुं
 वागवौ निपात्येते । तरुतारं रचनाम् । तरुतारम् । बहारात् ।
 सुशरणो नो अस्तु । अत्र डीवन्तनिपातनं प्रशार्थम् । व
 ततो डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः श्न एषा
 दीप्तौ । क्षर संचलने । द्युयम उद्गिरणे । अम गलादिपु ।
 मितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्भ्यः
 मितितविशसिताः । विशसिता । विशसि । वरात् ।
 च्चदति । क्षरपि । वरात् ।

प्राप्ते डेरुक् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णद
या सुरथा रपीतमा दिविस्पृशा अधिना । यौ सुरथौ दिविस्पृशाबित्यादौ प्राप्ते
नताद्वाङ्गणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । यादेव विच्च तात्वा । यमिति प्राप्ते । न
वाजयन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया ।
या । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा वृधिव्याः । नाभाधिति प्राप्ते डा । ताभ
च्यावपतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आडो ड्या । साधुया । सा
प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ इयाडिवाजीकाराणामुपस
नम् * ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षे
प्राप्ते डियाच् । दूर्ति न शुष्कं सरसी शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते
प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीपन्तात् डेरुक् । ईकारादेशस्य तूदा
न्तरं मृग्यम् ॥ आडयाजयारामुपसंख्यानम् * ॥ प्रवाहवा सिसृतम् । वा
प्राप्ते आडादेशः । घेडितीति गुणः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः ।
मिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रिस्वरः ॥ अमो मश् । ७ । १ । १ । १
मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिच्वात्सर्वादेशः । अस्तिसि
ति ईद् । यधीं वृत्रम् । अवधिपमिति प्राप्ते ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ ।
छन्दसि । देया अदुह । आदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते ।
ति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥ ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ॥ अन्तरेवोष्माणं
रयध्वात् । धारयध्वमिति प्राप्ते ॥ यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ॥ प
त्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यकारस्य यकारो
त्यत इति वृत्तिकारोकिः प्रामादिकी ॥ तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ॥ मध्यमनु
ष्टुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्थानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्य च
यतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥ तप्तनप्तनधनाश्च । ७ । १ । ४५ ॥ तस्येत्येव ।
त प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोत न पचत प्रसवाहसे । दधातन द्रविणं विप्र
तनप् । मरुतस्तज्जुष्टुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते । व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वेदेयासं
रुतो यतिष्टन । यत्संख्याक्ताः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छन्दसो ङितिः । अस्तेस्तस्य धनादे
इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ॥ मसीत्विमिकिको निर्देशः । इकार उच्चारण
मम् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् ।
अरन्त एमसि । त्यमस्माकं तव एमसि । एमः स्य इति प्राप्ते ॥ ध्यो यक् । ७ । १ ।
दियं सुपर्णो गत्याय ॥ इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम
न्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्टा इति प्राप्ते ॥ स्नात्त्वाद्ययश्च । ७ ।
४९ ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः दान्ती मन्

रिक्षमुर्ध्वतन्ध । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योति
 तमो ववर्ष । भाषायां तु । यभूविध । आतेनिध ।- जगृहिम । ववरिषेति ॥
ससनिवांसम् । ७ । २ । ६९ ॥ सनिमीमेत्येतत्पूर्वात्सन्तेः सनोतेर्वा कसो
 एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं ने
 च्यम् * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ ।
 दधद्रन्नानि दाशुषे । सोमो ददद्रन्धर्वाय । यदभिरप्रये ददात् ॥ मीनातेर्नि
 ७ । ३ । ८१ ॥ शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणाति ॥ अरि
 चोऽपृक्ते ॥ यहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ९७ ॥ सर्वमा इदम् ॥ ह्रस्वस्य
 जसि च ॥ जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राड् णौ चङ्गुपधायाः * ॥ अथा
 त्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे ॥ नाभ्यस्तस्याचीति मिं
 हुलं छन्दसीति यक्तव्यम् * ॥ आनुपरजुजोपत् ॥ नित्यं छन्दसि । ७ । ४ ।
 छन्दसि विषये चङ्गुपधाया ऋवर्णस्य ऋत्रित्यम् । अवीवृधत् ॥ न छन्दस्
 स्य । ७ । ४ । ३५ ॥ पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न । मित्रयुः । य
 न्दसीति डः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्य
 जनीयन्तोन्वप्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ **दुरस्युर्द्विविणस्युर्वृपप्यतिरि**
ति । ७ । ४ । ३६ ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपलयाभावात्
 षीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ अश्वाघस्यात् । ७ । ४ ।
 अथ अथ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृ
 घायवः । न छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमे
 शापकम् ॥ **देवसुह्ययोर्यजुषि क्ठाठके । ७ । ४ । ३८ ॥** अनयोः कर्षा
 त्स्याद्यजुषि क्ठाठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुभ्रायन्तो हवामहे । इह
 न्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये
 किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि क्ठाठशाखायां दृष्टः । यजुषीति
 देवाञ्जिगाति सुभ्रयुः । यहुचादावप्यस्ति क्ठाठशाखा तनो भवति मत्सुदाहरणमिं
 दत्तः ॥ कव्यच्यरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ॥ स पूर्वपा निविदा कव्यत
 अर्ध्वर्षु वा मधुपाणिम् । मदपन्तं पृतन्मुम् ॥ दधातेर्हिः ॥ जहातेश्च च्कि ।
 भाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥ हीत्वा शरीरम् । हित्वा वा ॥ सुधितवसुधित
 धितधिष्वधिपीय च । ७ । ४ । ४५ ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधा
 प्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधिमं वक्षणात्सु । वसुधिममग्री । नेमधि
 पौस्या ॥ किन्त्यपि दृश्यते । उत श्रेतं वसुधिति निगंके । धित्व वसुं दक्षिण इन्द्र
 भस्मेनि प्राते । सुरेता रेतो धिपीय । आर्शाहिति । इद् । इटोऽन् । धार्मीयेनि

अपो मि ॥ मातःश्चन्द्रमीति गच्छन्तम् * ॥ मातिः । शक्तिः ॥ मयः मया
 सभेण्ये * ॥ मयातिः अस्तेस्तुन् । शोभनमसो मेयां मे शान्तमैः । मु इति
 धातुगन्तुमास्तुन् । सं मसो मेयां मैः धनपतिः । ममुातिगन्ताः । निपुतेर्
 पतेः किलेयमिप्रयय इति ह्रस्वः । मभारीगिन्त्या मु उपः किरिति प्राच्या
 म् ॥ न कयतेर्गडि ॥ कृपेदश्चन्द्रसि । ७ । ४ । ६४ ॥ गडि अभ्यास
 लं म । करीकृप्यते ॥ दाधर्मि दर्भति दर्भपि धोभूनु तेतिक्तेऽलप्याऽऽप
 फणत्संसनिप्यदत्कारिक्रदत्कनिप्रदद्भ्रिरिभ्रइविध्यतोद्विशुनत्तारि
 तः सरीसृपत्तं घरीयृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ।
 तेऽष्टादश निपालन्ते । आगास्यो भृष्टो धारणयो । मयतेर्गडुगन्तस्य गुणामा
 नेन भाषायां गुणो लभ्यते । विजेर्गडुगन्तात्तद् । इगर्तेर्गडि हलादिःशेषाव्यव
 फस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अर्त्तियुष्म घञकृत्तुगन्तरः । मिप निर्वे
 गन्प्रम् । अर्त्ति दक्ष उत । फणतेर्गडुपूर्वस्य गडुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीग
 मो निपात्यते । अन्यापनीफणत् । सन्देः संपूर्वस्य गडुकि शतरि अभ्यासस्य नि
 धातुसकारस्य पत्वम् । करोतेर्गडुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्गडि च्
 द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिप्रदद्भ्रजनुपम् । अक्रन्दीदित्त्वं
 विभतेर्भ्यासस्य जशत्वाभावः । वि योभरिभ्रदोपधीषु । स्वतेर्गडुगन्तस्य शतरि
 भ्यासस्य विगागमो धातोर्ककारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । सुतेर्भ्यास
 संप्रसारणाभावोऽलं विगागमश्च । दविद्युतद्दीयच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ
 भ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरिन्नतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रिगागम
 ऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लौभ्यासस्य रीक् । मृजेर्गडि णल् अभ्यासस्य रुक् धातो
 युक् । गमेराडुपूर्वस्य लटि श्लौभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदाऽगर्
 गन्ति कर्णम् ॥ ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥ सूतेर्गडि परस्मैपदं युगा
 मोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । शृष्टिः ससूवस्थविरम् । सुपुव इति भाषायाम् ॥ घृ
 लं च्छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवदि
 विशेपेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रपायमभिः ।
 संसमिद्युवसे । उपोष मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥ च्छन्दसीरः । ८ । २ ।
 १५ ॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताश्च परस्य मतोर्मस्य यः स्यात् । हरियते हर्षधाय । गीर्वात् ॥
 नुह । ८ । २ । १६ ॥ अन्नन्तान्मतोर्नुद् स्यात् । अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः ।
 अस्थन्वन्तं पदनस्या ॥ नाद्धस्य । ८ । २ । १७ ॥ नान्तात्परस्य षस्य नुद् ।

सुपथिन्तरः ॥ भूरिदात्रस्तुद्वाच्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तरोः जनः ॥ इद्रथिनः ॥
 रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥ नसत्तानिपत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्
 । ८ । २ । ६१ ॥ सदेर्नञ्पूर्वाभिपूर्वाद्य निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । न
 असा । निपत्तमस्य चरतः । अस्तत्रं निपण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम
 तमिति स्वरतेः । तुर्वल्लिख्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी इत्यस्य ॥
 अरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥ क्वा रेफो वा । अन्न
 अन्नरेव । ऊध एव ऊधरेव । अब एव । अवरेव ॥ भुवश्च महाव्याहृतेः
 २ । ७१ ॥ भुव इति । भुवरिति ॥ ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥ ओं
 पुतः स्वादारम्भे । ओ ङ् म् अभिर्माळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्ये
 र्म् ॥ ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥ ये ङ् यजामहे । यज्ञेति किम् । ये
 महे ॥ प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥ यज्ञकर्मणि देरोमित्यादेशः स्यात् । अपां
 मिन्यतो ङ् म् । टेः किम् । हलन्ते अन्यस्य माभूत् ॥ याज्यान्तः । ८ । २ ।
 ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्यस्य टेः पुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्रे चकृपे हव्यव
 म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रति वाक्यं टेः स्यात् ।
 न्तस्य चेष्यते ॥ बृहिप्रेष्यश्रौपड्वौपडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥
 मादेः पुतो यज्ञकर्मणि । अन्नपेनुशू ङ् हि । अन्नपे गोमपानि प्रे ङ् प्य । अस्तु
 पद् । सोमस्यापे वीही ङ् वी पद् । अभिमा ङ् वह ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्प
 ८ । २ । ९२ ॥ अग्नीधः प्रेषणे आदेः पुतस्तस्मात्परस्य च । ओ ङ् आ ङ्
 विभाया पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ॥ पुतः । अकार्षीः कटम् ।
 हि ङ् । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । करोमि
 निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ॥ अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः पुतो वा । अद्य
 स्येत्याद्य । अमावासेत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥
 डितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ॥ दस्योदस्यो ङ् घातपिष्यमि त्वाम् । आघ्रेष्टि
 द्विरुक्तोपलक्षणम् । चीर चीर ङ् ॥ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ ।
 अङ्गैर्यनेन युक्तं तिङन्तं ङ् वते । अङ्गकूज ङ् इदानीं ज्ञास्यसि जात्म । तिङ्
 अङ्ग देवदत्त मिष्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्ष
 स्तंन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥ विचार्यमाणानाम् । ८
 ९७ ॥ वाक्यानां टेः पुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ङ् इ । न होतव्यं ङ्
 होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ पूर्व तु

१ अत्र यज्ञन्दी वे यजामह इति वाक्यपदितो पृष्टते भाष्ये सर्वजातिप्रसङ्गमाशङ्क्य सिद्धं तु वे
 इत्यस्य बृथादिग्रासंस्थानमित्युक्तत्वात् ॥

पायाम् । ८ । २ । ९८ ॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव वृत्ते । अहिर्नुं ३ रज्जुनुं । प्रो-
 गापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । भाषाप्रहणालपूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ प्रतिश्रवणे च । ८
 । २ । ९९ ॥ वाक्यस्य टेः हुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे वेदि
 भोः ३ । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । वत्त किमात्थ ३ ॥ अ-
 नुदात्तं प्रशान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥ अनुदात्तः हुतः स्यात् । दू-
 रादूतादिषु सिद्धस्य हुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ ।
 अग्निभूते पटो एतयोः प्रशान्ते टेरेनुदात्तः हुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥
 चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥ वाक्यस्य टेरेनुदात्तः हुतः ।
 अग्निचिदाया ३ त् । अग्निचिदिव भाषा ३ त् । उपमार्थं किम् । कथंचिदाहुः । प्र-
 यु-
 ज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भाषात् ॥ उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ ।
 १०२ ॥ टेः हुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३ दित्यत्र पु-
 विचार्यमाणानामित्युदात्तः हुतः ॥ स्वरितमात्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्स-
 नेषु । ८ । २ । १०३ ॥ स्वरितः हुतः स्यादात्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयापा-
 म् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभि-
 रूपक शोभनोऽसिं । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञास्म । कु-
 त्स्ने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ क्षियाशीः प्रैपेषु तिडाकाहुम्
 । ८ । २ । १०४ ॥ आकाहुस्य तिडन्तस्य टेः स्वरितः हुतः स्यात् । आचारभेदे । एवं
 ह रपेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च
 तात । व्यापारणे कटं कुरु ३ मामं गच्छ । आकाहुं किम् । दीर्घयुरसि । अग्नी-
 दग्नीन्विहर ॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥ अनन्तरा-
 न्तस्यापि पदस्य टेः स्वरितः हुत एतयोः । अगमः ३ । पूर्वा ३ न् प्रामा ३ न् । सर्व-
 पदानामयम् । आख्याने । अगम ३ न् । पूर्वा ३ न् । प्रामा ३ न् ॥ हुतायैच इदुती
 ८ । २ । १०६ ॥ दूरादूतादिषु हुतो विहितलश्रैव ऐवः हुतप्रसंगे तदवपययितुं
 शक्ते । ऐ ३ निष्कायन । औ ३ पगव । षतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पन्नौ ॥ एषो-
 ऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्वार्थस्याऽऽदुस्तरस्येदुती । ८ । २ । १०७ ॥ अ-
 प्रगृह्यस्य एषोऽदूराद्भूते हुतविषये पूर्वस्वार्थस्याकारः हुतः स्यादुस्तरस्य एषस्य इदुती
 लः ॥ प्रशान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद्याग्यान्तेष्वय ॥ * ॥ प्रशान्ते । अ-
 गमः ३ पूर्वा ३ न् । प्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । अग्निपूजिते । कर्णेपि पट ३ उ ।
 विश्वार्थमाणे । होतव्यं दीक्षितम्य गृहा ३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेति अग्निभूत ३
 । यान्ते । सोमैश्चिमाप्रग ३ इ । परिगमनं किम् । विष्णुभूते ३ पानविष्णामि
 ॥ अदूराद्ग इति न षक्यम् । पदान्तप्रद्वं न् कर्तव्यम् । इह मा भू ३ भई

करोपि गौरिति । अप्रगृह्यस किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रिते छन्दसि पुत्रविकारो-
 ऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अमा ३ इ पत्नी चः ॥ तयोर्ध्वावचि संहितायाम् । ८ ।
 २ । १०८ ॥ इदुतोर्ध्वावकारौ स्रोऽचि संहितायाम् । अम्र ३ याशा । पट ३ याशा ।
 अम्र ३ विन्द्रम् । पट ३ बुदकम् । अचि किम् । अमा ३ बरुणौ । संहितायां किम् ।
 अमा ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोऽसिद्धत्वादयमारम्भः
 सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम् । ययोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्षणः स्वरि-
 तोऽनुदात्तत्वस्य बाधनार्थो वा ॥ मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥
 रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । भवन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्यस्येति प-
 रिभाषया तकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर
 इति बत्वम् ॥ दाश्वान्साहान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ ॥ एते कस्यन्ता निपाल्य-
 न्ते । मीढ्वस्तोक्ताय तनयाय ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ कनिव्वनिपोः सामान्यमह-
 णम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्वायन्तं वसुन-
 प्रावरिलः । इणः कनिप् ॥ उभयधर्तुः । ८ । ३ । ८ ॥ अम्परे छवि नकारस्य
 र्ध्वा । पश्चात्सांश्चक्रे ॥ दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥ दीर्घानकारस्य
 र्ध्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवौ अच्छा सुमती । महौ इन्द्रो य
 ओजसा । उभयपेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याविषामहे ॥ आतोऽटि नित्यम् । ८ ।
 ३ । ३ ॥ अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महौ इन्द्रः । तै-
 त्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राश्नः । एवं च सूत्रस्य
 फलं चिन्त्यम् ॥ स्वतवान्पायौ । ८ । ३ । ११ ॥ र्ध्वा । भुवस्तस्य स्वतर्ध्वाः प्रा-
 गुरमे ॥ छन्दसि वा प्राञ्जेडितयोः । ८ । ३ । ४९ ॥ विसर्गस्य सो वा स्यात्
 कुप्चोः प्रश्नमाग्नेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने व्रातञ्जैतस्त्वविः । गिरिर्न विश्वतरष्टुः ।
 नेह । वसुनः पूर्यः पतिः । अग्नेत्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । पुरुषःपुरुषः ॥ कः
 करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥ विसर्गस्य सः स्यात् । प्र-
 दिवो अपस्कः । यथा नो यस्यसस्करत् । सुपेशसस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न
 घाहं मघवत्सु नष्टुतम् । अनदितैरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥ पञ्च-
 म्याः परायध्यर्थं । ८ । ३ । ५१ ॥ पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभाषार्थे परि-
 शब्दे परतः । दिवस्यप्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥ पातौ
 च पृष्ठम् । ८ । ३ । ५२ ॥ पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवसानु ॥ पृष्ठ्याः
 पतिपुत्रपृष्ठपारपदपपस्पोपेषु । ८ । ३ । ५३ ॥ याचरानि विश्वकर्माणम् ।
 दिवसुशाय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तपस्तरारमस्य । परिधीत । इच्छादे ।
 दिवस्यो दिधिषाणाः । रायस्पोपं यजमानेषु ॥ इष्टाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥ प-

विपुप्राक्षिषु पंगु । इजापामुषः । इजापाः पुषः । इजापानदे । इजापाः पदे ॥ वि
 सस्तपनाचनामेयने । ८ । ३ । १०२ ॥ विनः गङ्गाय्य मूर्धन्यः ग्वात् ॥
 पृथं ग्वां निष्प्रा अगतपः । अतागंयने विम् । निम्तापि । पुनःपुनन्तर्नात्पर्यः
 युष्मत्तत्ततक्षुष्यन्नःपादम् । ८ । ३ । १०३ ॥ पादमप्यप्य मन् मूर्ध
 स्यात्तकागदिष्येपु पंगु । युष्मदादेशाः संत्यातेनयाः । ध्रिषिट्ठं देव गयितः । मेमि
 आमिष्टे । अप्यप्रे मथिष्टव । अमिष्टदिशम् । गात्तद्विषी निष्टवधुः । अन्तःप
 किम् । गदप्रिम्नदयमा । यन्म आत्मनो मिन्द्रामुद्रप्रिम्नानुनगाद्गार्जानेदा विचर्षणिः
 अग्रामिगिनि पूर्वपादम्यान्तो न नु मयः ॥ यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥
 प्मत्ततक्षुपु परतः मय्य मूर्धन्यो वा । अविमिष्टम् । अमिष्टे अपन् । अविमिष्ट
 धुः । पक्षे अविस्वमित्वादि ॥ स्तुतस्वोमयोदछन्दमि । ८ । ३ । १०५ ॥
 नृभिष्टवस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोष्टोमम् । पूर्वपादित्सेत् मिदं प्रथमार्थ
 मिदम् ॥ पूर्वपादात् । ८ । ३ । १०६ ॥ पूर्वपादस्याग्निमित्ताप्यस्य मय्य पो वा
 यदिन्द्रापी दिवि षः । सुवं हि स्यः स्वर्ता ॥ सुप्रः । ८ । ३ । १०७ ॥ पूर्वपा
 स्याग्निमित्तालरस्य सुभो निगतस्य मय्य पः । ऊर्ध्वं ऊगुगः । अर्मापु षः ॥ स
 नोत्तेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥ गोपा इन्दो नृपा अदि । अनः किम् । गोमनिः ॥
 सहेः पृतनताम्प्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥ पृतनापादम् । क्रवापादम् । चान् क्रवी
 पादम् ॥ निच्यमिन्योऽहव्यवाये वा छन्दमि । ८ । ३ । ११० ॥ मय्य
 मूर्धन्यः । न्यपीदन् । न्यपीदन् । व्यपीदन् । व्यपीदन् । अम्यष्टौत् । अम्यष्टौत् ॥
 छन्दस्युद्वयप्रहात् । ८ । ४ । २३ ॥ ऋचागन्तादवमहापग्न्य मय्य षः । नृ
 मगाः । तिवृयानम् ॥ नञ् चातुस्योरुपुन्यः । ८ । ४ । २७ ॥ चातुस्यात् । अने
 रक्षा षः । शिक्षा षो अस्मिन् । उरु षन्तुवि । अर्मापु षः । मो पु षः ॥

॥ इत्यष्टौऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥

अनुदात्तं षट्मेकवर्जम् । ३ । १ । १५८ ॥ परिमाणेन स्वर्गविभिरया ।
 यस्मिन्नेरे यत्तोदानः स्वरितो वा विधीयते तमेकवर्जं वर्जयित्वा श्रुं कवदन्नुदात्त-
 च्छं ह्यात् । गोत्रादेवं नः । अत्र मन्दाद्यन्ता इति चातुर्वे चातुर्वीण दशागकार २-
 ०००पुत्र... ॥ मतिशिश्वरवर्णयत्वनन्त्र विकरनेन्य इति वाच्यम् ॥ * ॥
 ० सुविहितस्वर आदत्त प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्वयैति किन् ।
 ० सुवे मूर्धतः । अत्र मतिशिश्वेति आ इत्यन् स्वर्गं न शिष्यते इति पु

तस एव ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥ पश्मिन्ननु-
 दात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ च्यौ । ६
 । १ । २२२ ॥ लुमाकारेऽथतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवा-
 दः । देवद्रीर्ची नयत देवयन्तः ॥ अतद्वित इति वाच्यम् ॥ * ॥ दाधीचः । माभूचः ।
 प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥ आमन्त्रितस्यादिरु-
 दात्तः स्यात् । अन्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥ आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९९ ॥
 पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य पाठस्याप-
 वादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ॥
 आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अन्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमा-
 नत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समाना-
 धिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवत् । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने व्रातः ।
 सामान्यवचनं किम् । पर्यायेण मा भूत् । अग्नये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेष-
 वचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे यो-
 जितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः पदुर्वी-
 रुद नः कृणोत ॥ अत्र देवीनां विशेषणं पठिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य
 निघातो वैकल्पिकः ॥ सुयामन्त्रिते पराङ्गयत्स्वरे । २ । १ । २ ॥ सुयन्तमा-
 मन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्यती । शुभ इति शुभेः कि-
 वन्तारपट्टपन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको नि-
 घातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तेभो-
 जनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृष्टन् ॥ पठयामन्त्रितकारक-
 वचनम् ॥ * ॥ पठपन्तमामन्त्रितान्तं प्रति पत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं क-
 र्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्पानुवृत्त्या या
 सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गयथेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्या दुहितर्दियः ॥
 अण्यपानां न ॥ * ॥ उषैरधीपान ॥ अन्यधीमायस्य विप्यते ॥ * ॥ उपाप्र्यधी-
 पान ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥ उदा-
 त्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि ।
 स्वरितस्य यणः । खलप्यादा । अस्य स्वरितस्य श्रैवादिक्त्वेनासिद्धत्वाच्चेपनिघातो
 न ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ॥ उदात्तेन सहेकादेश उदात्तः
 स्यात् । योश्वाः । क्षारं मरुतः ॥ स्वरितोयानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥
 अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहेकादेशः स्वरितो वा स्यात् । वस्ते पूर्वसूत्रेणोदात्तः ।
 धी इ हं ष्योनिर्हरये । अस् भोरो दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारणोः स्व-

रितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एहः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् ।
 सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति ॥ उ-
 दात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥ उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य
 स्यात् । अभिमीले । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनियतो न । तमीशानासः ॥ नोदा-
 रितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७ ॥ उदात्तपरः ।
 परश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आहः । वं
 का ३ भीशवः ॥ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३२ ॥ दूरात्ता
 वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ । भो माणवक ॥ यज्ञकर्म
 जपन्यूहसामसु । १ । २ । ३४ ॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपा
 जयित्वा । अभिर्मूर्धादिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव ।
 पेति किम् । ममाप्ते वचो विहवेव्यस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले ि
 स न्यूह्ना नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ उच्चैस्तरां वा वपट्टा
 १ । २ । ३५ ॥ यज्ञकर्मणि वौपद्मशब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्या ॥ विभ
 छन्दसि । १ । २ । ३६ ॥ छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थिता
 येयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्यहृचानाम् । अन्येषामपि यथासं
 व्यवस्था ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥ सु
 ष्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योद
 श्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥ असावित्यन्तः ॥ * तस्मिन्नेव निगदे प्रप्रमान्तस्य
 उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । भित्त्वाप्याप्त आमुदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुपे
 न्तः ॥ * पद्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च *
 चादन्तलेन द्रायुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य * ॥ स्यान्तस्य ना
 धेयस्य उपोत्तममुदात्तं या स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्त
 । १ । २ । ३८ ॥ अनयोः स्वरितस्यानुदात्त स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्मण आ
 च्यत ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥ स्वरिता
 रेवामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने शरस्वति ॥ उदात्त
 स्वरितपरस्य सदानरः । १ । २ । ४० ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्य
 नुदात्तपरः स्यात् । मरुत्यपि शुभ्रि । व्यवक्षयक्यः ॥ तस्य परमाप्तेऽपि तम्
 अनुदात्तं च । ८ । १ । ४ ॥ द्विरुक्त्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे

॥ इति साधारणस्वराः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्य उदात्तः स्यात् । गोपापनं नः । अभि सप्यः ।
 पितृगामप्यनितः । ६ । १ । १८८ ॥ स्वार्दानां द्विमेभ्यमित्यादी

पणे ॥ सूर्यस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥ सुपि परं मर्यादादस्मादिरुदात्तः स्यात् ।
 सूर्ये गन्धर्वादिपदायाः ॥ द्विनित्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ॥ सिद्धन्तस्य नि-
 दन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् ॥ पश्चिमन्विधानि पूर्व्या । पुंसः कर्मणि प्राद्वणादित्वात्
 प्यम् । सुपे द्विष्य नध्नः । चापेतरसुत् । चापेतरमे हस्त्रश्रेणि चकारादसुनो नुहाण-
 मध ॥ पश्चिमधोः सूर्यनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । अर्ध-
 पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मत्तः पयो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं
 पदम् ॥ अन्तश्च तत्रै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥ तत्रैप्रत्ययान्तस्वाद्यन्तौ युगपद-
 शुदात्तौ स्तः । हर्षसे दातया उ ॥ क्षयो निचासे । ६ । १ । २०१ ॥ आयुदात्तः
 स्यात् । स्वे क्षये शुचिमत ॥ जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥ करणवाची जयश-
 च्च आयुदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्चः ॥ घृष्यादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥
 आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाग्भिनीयती । इन्द्रं वाणीः ॥ संज्ञायामु-
 पमानम् । ६ । १ । २०४ ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामायुदात्तः । चक्षेव चया । कर्मो-
 ऽद्य लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अ-
 भिर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥
 निष्ठान्तस्य व्यचः । संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । व्यच् किम् । चिन्तितः ।
 अनाकिम् । धातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हृतम् ॥ शुष्कघृष्टौ । ६ ।
 १ । २०६ ॥ एतावाशुदात्तौ स्तः । असंज्ञार्पमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥ आशितः
 कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥ कर्तृवाची आशितशब्द आयुदात्तः । कृपन्नित्काल आशि-
 तम् ॥ रिक्ते विभाया । ६ । १ । २०८ ॥ रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । सं-
 ज्ञायां तु निष्ठा च व्यञ्जनादिति नित्यमायुदात्तत्वं पूर्वविप्रतिपेधेन ॥ जुष्टार्पिते च
 छन्दसि । ६ । १ । २०९ ॥ आयुदात्ते वा स्तः ॥ नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥
 एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । पठर आहुरर्पितमित्यादेः पूर्वैणैव सिद्धेः ।
 छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताः पठिनं चलाचलास
 इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ युष्मदस्मदोर्जसि । ६ । १ । २११ ॥ आदिरुदात्तः
 स्यात् । नहि पस्तव नो मम ॥ ऊयि च । ६ । १ । २१२ ॥ तुभ्यं हिन्वानः । मर्ध-
 वातः पवताम् ॥ यतोऽनायः । ६ । १ । २१३ ॥ पयस्ययान्तस्य व्यच आदिरुदात्तो
 नायं विना । पुञ्जन्त्यस्य काम्या । कर्मणिङन्तादचो यम् ॥ ईडचन्दपृशंसुवृहो
 प्यतः । ६ । १ । २१४ ॥ एषां प्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईडयो नूतनैकत । आयुदात्त

१ इपः, जनः, पवारः, प्रहः, ह्यः, गयः, नयः, तापः, तपः, चयः, अयः, वेदः, सुदः, अङ्गः, सुदः,
 गयामी संज्ञायां मावकर्मणोः, गजः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, पारा, कारा, वरः, कल्पः, ययः ।

ईद्वयो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंसम् ॥ विभाषा वेण्वि-
 न्धानयोः । ६ । १ । २१६ ॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अमिम् ॥ त्यागराग-
 हासकुहश्वठक्रधानाम् । ६ । १ । २१६ ॥ आदिरुदात्तो वा । आद्याख्यो घन-
 न्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६ । १ । २१९ ॥
 मतोः पूर्वमकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्यरावती । शरावती ॥ अन्तोऽवत्याः । ६ ।
 १ । २२० ॥ अततीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । डीपः पिस्वाद्नुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥
 ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहोवती । मुनीवती ॥

॥ अथ फिद्सूत्राणि ॥

फिपोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिकं फिद् तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उचैः ॥
 पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फले-
 रहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरे-
 वत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । वनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ।
 सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ गेहम् । नञ्विषयस्येति प्राप्ते ।
 अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ गुदस्य च ॥
 अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः ।
 स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततश्चाप् ॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषय-
 स्य ॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनात्प्रा-
 मिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति
 किम् । याह्वाम् । यनन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया ।
 यतो नात्र इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदा-
 त्तः ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशि-
 टामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते उखा नाम माण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्ण कृत्रि-
 माख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नञ्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् ।
 शिप्ता । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिष्टामिति नञ्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखा-
 यास्तु शीङः सौ निङ्स्वधेति उणादिषु निच्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाद्दृष्टः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टा-
 मिति वा षोष्पम् ॥ हिष्ठयत्सरतिशब्दान्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् ।
 अनिशयेन बहुलो बंधिष्ठः । निच्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंधिष्ठैरर्थैः सुवृत्ता रथेन । यद्-
 हिष्ठं नातिविधे इत्यादी प्यत्यपादाद्युदात्तः । मंचत्तरः । अव्ययपूर्वरश्मकृतिस्वरोऽप्र-
 थाप्यते इत्याहुः । समन्तिः । अर्शातिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहानि
 प्राग्यम् । अभ्यूर्ध्वाना प्रभृत्स्थापोः । अव्ययपूर्वरश्मकृतिस्वरोऽप्र थाप्यत इत्याहुः ।

१. केचित्तु पूर्व आदिनि पुनिद् पठन्ति ।

आधादिमूर्धेण गताभेदेण ॥ दक्षिणस्य सार्धौ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । माध्या-
 न्याभावे तु व्ययम्भायां मयनामनाया स्याद्भित्तिमित्याद्युदात्तः । अर्धानां तु सन्त-
 न इति गुरुकदात्तः । दक्षिणः सन्तोदात्तरश्चन्द्रानुवर्तिविति कौटः ॥ स्वा-
 न्ताख्यायामादिर्था ॥ इह दक्षिणस्यान्तो परोपणोदात्तो नः । दक्षिणो बाहुः ।
 भाक्यामहर्णं तिम । प्रत्यङ्मुखस्वामीनस्य यामगणिरक्षिणो भवति ॥ छन्दसि
 च ॥ अस्याहार्धमिदम् । दक्षिणः । इहपरोपणान्तानुदात्तो ॥ कृष्णस्यासृगाख्या
 चेत् ॥ अन्त उदात्तः । गणानां तणेत्याद्युदात्तान्ते प्राप्ते । अन्तोदात्तो विधीयते ।
 कृष्णानां प्रीहीणाम् । कृष्णो नोत्ताव कृष्णः । सृगाख्यायां तु कृष्णो राज्यै ॥ वा
 नामभेषस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अणं वां कृष्णो अधिना । कृष्ण क्रयिः ॥ शुक्रगौ-
 र्योरादिः ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तते इति तु गुरुम् ॥ सरो गौरो
 यथा पियेत्यन्तोदात्तदर्शनान् ॥ अङ्गुष्ठोदकयकयशानां छन्दस्यन्तः ॥ अ-
 ङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्यादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः । वशा-
 महर्णं नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आङ्गुदात्ततोप्याहुः ॥ षष्ठस्य च ॥ छन्द-
 स्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । षष्ठम् ॥ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ वनवृत्र-
 न्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्ता-
 र्पूर्वमिति यतोनाव इति वाद्युदात्तप्राप्ते वचनम् ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् ॥
 दिगाख्याव्याघृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकारिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्त-
 रि ॥ नक्षत्राणामाब्धिपयाणाम् ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां
 लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाद्युदात्तो प्राप्ते वचनम् ॥
 न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । के-
 वित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो
 नेत्याहुः ॥ घृतादीनां च ॥ अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥
 ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ-
 आह चतुरः । वयसि किम् ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त
 एव ॥ विल्वतिप्ययोः स्वरितो वा ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । प-
 क्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिद्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकटोरिति यावत् ॥
 स्त्रीविषयस्य ह्रस्वान्तस्य आदरुदात्तः स्यात् । यलिः । तनुः ॥ नन्विषयस्यानि-
 सन्तस्य ॥ वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् ॥ तृणधान्यानां
 च द्रव्यपाम् ॥ ब्रह्मामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । पृह्वां तु गोधू-

माः ॥ झः संख्यायाः ॥ पञ्च । चत्वारः ॥ स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् ॥ शिद्
सर्वनाम । कर्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठात्रिव मधु । विधो विहायाः ॥ प्राणिनां
कुपूर्वम् ॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुक्रेषु, मे । प्राणिनां
किम् । क्षीरं सर्पिर्मभूदकम् ॥ खट्व्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ खयि परे उवर्ण-
मुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ उनर्यन्नन्तानाम् ॥ उन । वरुणं यो रिशादसम् । ऋ ।
स्वसारं वा कृणवै । वन् । पीवानं मेपम् ॥ वर्णानां तणतिणितान्तानाम् ॥
आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृभिः । हरित् ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्व-
मनृत्ताच्छील्ये ॥ ऋद्वर्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ अक्ष-
स्यादेवनस्य ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः ॥ अर्थ-
स्यासमद्योतने ॥ अर्थो प्राप्तस्य । समंऽशके तु अर्थ विण्वल्याः ॥ पीतद्रुर्धा-
नाम् ॥ आदिरुदात्तः । पीतद्रुः । सरलः ॥ ग्रामादीनां च ॥ ग्रामः । सोमः ।
पामः ॥ लुयन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ चक्षेत्र चक्षा । स्फिगन्तस्तेति पाठा-
न्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषा-
णाम् ॥ एषामुपमेयनाग्रामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्या-
घ्रः । सिंहः । महिषः ॥ राजविशेषस्य यमन्या चेत् ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग
उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः ॥
अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्द्वच्चकस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ॥
स्त्रीविषयवर्णांश्च पूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयः मङ्गिका ।
वर्णः । शेनी । हरिणी । अद्भुतशब्दः पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ शकु-
नीनां च लघुपूर्वम् ॥ पूर्व लघु उदात्तं स्यात् । कुकुटः । तित्तिरिः । खंजरीटः ॥
नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥ धा-
न्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । पा-
न्तानाम् । मापाः ॥ जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । केकयः ॥
ह्यादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥ इयिति हलसंज्ञा । पललम् ।
शललम् । ह्यादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मडः ॥ इगन्तानां च
द्वयाम् ॥ आदिरुदात्तः । कृपिः ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीपात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥
त्र्यचां प्राङ्गकरात् ॥ मकरवरुद्धेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्याधिकारः ॥ स्वाङ्गाना-
मकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ।
ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः रसना वदनम् ॥ मादीनां च ॥ मलयः । मक-

रः ॥ शार्दीनां शाकानाम् ॥ शीतल्या शत्रुणा ॥ पान्थानां गुर्वादीनाम् ॥
 पादपः । आगवः । लश्यादीनां गु । अन्याम् । शनां गु । नीगम् ॥ युनान्प
 न्तानाम् ॥ गुणे । अगुगम् । भनि । भमनिः । भनि । गिगिः ॥ मकरयहृदया
 घतयित्तसोक्ष्याजिर्द्राक्षाकलोमाकाप्रापेष्टाकाशीनामादिव्या ॥ एष
 दिङ्गितीपो योदात्तः । मकरः । गहृद इत्यादि ॥ छन्दसि च ॥ अमकराद्यर्थे का
 म्भः । अक्ष्यानुगादादिङ्गितीपं योदात्तं जगम् ॥ कर्दमादीनां च ॥ आदिङ्गिती
 योदात्तम् ॥ सुगन्धितेजनस्य ते या ॥ आदिङ्गितीपं तेशब्दश्रेणि त्रयः पर्यं
 योदात्तः । सुगन्धितेजनाः ॥ नयः कलान्तानाम् ॥ आदिङ्गितीपं योदात्तम्
 रामादनफलम् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वं कुलायः ॥ आन्तेम्य च नान्युती । न
 शब्दो ल्यु च उदात्ते साः । मनाया मया ॥ शिशुमारोद्दुम्बरबलीवदौ
 प्रारपुररयसां च ॥ अन्यान्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं या ॥ साङ्काश्यकाभिल्य
 नासिष्यदावार्वाघाटानाम् ॥ द्वितीयमुदात्तं या ॥ ईपान्तस्य ह्यादंरादिव्या ।
 हलीपा । लाङ्गलीपा ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारी
 रशराचहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् ॥
 महिष्यपाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अपाना
 उपदधाति ॥

॥ इति तृतीयः पादः ॥

शकटिशकटयोरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥
 गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्रा
 ह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पारावतस्योपो
 त्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्था
 लीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ एषां चतुर्णां धूम्रमूर्ताश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमे
 णोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेश
 योछन्दसि ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ सप्तम् ॥ न्यङ्हुता
 न ॥ व्यचक्षयत्त्वः ॥ न्यर्षुद्व्यल्कशयोरादिः ॥ स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्य
 काश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां म
 वनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो नाव इति प्राप्ते ॥ विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ अ
 न्तस्वरितानि ॥ ननोविल्व उदतिष्ठत् ॥ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुञ्चानि ॥ ल
 गीरुत्वम् । उत ल्वः पश्यन् । मन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥ सिमस्याथर्वणे

१ कर्तव्यं यान्तस्येति पाठः ।

२ सिमस्मैति पाठान्तरम् । उशीरि रेपवत्किमसि ।

अन्त उदात्तः ॥ अर्धवर्ण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्ट्येत्वेवं परं वा । तेन वा
सक्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वाहा ॥
उपसर्गाश्चाभिधर्जम् ॥ एवादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् ।
एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति
प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वाचादीनामुभाद्यु-
दात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥
राष्टम् ॥ यथेति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते किम् । यथानो अदि-
निः कर्त् ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ पटुपटुः ॥ शेषं स-
र्वमनुदात्तम् ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥
इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु किदसूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥ प्रलय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः कर्तव्य-
म् ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ॥ पूर्वस्थापवादः । यज्ञस्य । न यो पु-
च्छति । शशिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ चित्तः । ६ । १ । १६३ ॥ अन्त उ-
दात्तः स्यात् ॥ चित्तः सप्रकृतेर्वहकजर्धम् * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रलयस-
मुदायस्यान्त उदात्तौ घाच्य इत्यर्थः । नमन्तामन्यके समे । यके सरस्वति । तयस्तु-
ते ॥ तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥ चित्तस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे वि-
त्स्वरधाधनार्धमिदम् । कौञ्जापनाः ॥ कित्तः । ६ । १ । १६५ ॥ कित्तस्तद्धितस्या-
न्त उदात्तः । यशमेयः ॥ तिसृभ्यो जसः । ६ । १ । १६६ ॥ अन्त उदात्तः ।
तिन्वो घावः सविदुः ॥ साधेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥
साधिति सप्तमीपद्वचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयाविभक्तिरुदात्ता । वा-
चा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दालपरस्य मा भून् ॥ राज्ञो
नु ते । एकाचः । किम् । विधत्ते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥
अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ॥
नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र पदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयाविभक्ति-
रन्तोदात्ता या स्यात् । परमथाचा ॥ अञ्जेऽछन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ ।
१७० ॥ अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दर्धाचः । चायिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं
प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणं शररिप्रहार्थम् । प्रतीचो घाट् ॥
ऊर्द्धिदंपदाद्यप्पुमैशुभ्यः । ६ । १ । १७१ ॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरु-
दात्ता । प्रहोहः प्रहोहा ॥ ऊट्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् * ॥ इह मा भून् । अज्ञ-
गुया । अज्ञगुने । इदम् पभिवृधिवृत्तमः ।
न च . . . . .
. . . . .
. . . . .

आदित्यनुवृत्तेः ।
. . . . .
. . . . .

मुदात्तस्य अशौ विधानात् । प्र ते यथमाणां गा अनु । पह्नोमामुद्भिद् इति पदस्य
दयः । पदपां भूमिः दृष्टिर्न मिहा । जायते मामिमामि । मनश्चिन्मे हृद भा । अन् अर्
फेनेन । पुम् । अभागेव गुणः । ३ । शया ययम् । शयो भर्ता यिव । दिव् दिवेदि-
वे ॥ अष्टनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥ शमादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टनि
देशभिः ॥ शतुस्नुमो नशजादी । ६ । १ । १७३ ॥ अनुम् यः शतुस्नुम्
सदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अगादिभ्य शमादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अन्ता र
प्रथमा जानती कृष्यते । अन्तोदात्तात्किम् । दर्भा । अभ्यन्तानामादिरिलानुदात्तः
अनुमः किम् । मुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्चतुर्दन्तार्थ
तुरु इति निपातः ॥ उदात्तायणो हल्पूर्यात् । ६ । १ । १७४ ॥ उदात्तार्थां
यो यण् हल्पूर्यस्तस्मात्परा मदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदपित्री सृता
नाम् । एया नेत्री क्तं देयाय कृष्यते सवित्रे ॥ नोद्धात्वोः । ६ । १
१७५ ॥ अनयोर्पणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । प्रहयन्त्वा । सेतृभिः सु
भ्यै ॥ ह्रस्वनुद्धभ्यां मतुप् । ६ । १ । १७६ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुद्ध प
रो मतुपुदात्तः । यो अद्धिर्मौ उदनिर्मौ इयति । नुटः । अक्षष्वन्तः कर्षवन्
सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा विददिपुमान् । स्वगविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव
दित्येतदत्र न । महत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वा यवागहि ॥ देशच्चाश्च * ॥ रेवौ इद्रेवतः ।
नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ॥ मतुपि यो ह्रस्वसदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तं
वा । चेतन्ती सुमतीनाम् ॥ ङ्याइछन्दसि यष्टुलम् । ६ । १ । १७८ ॥ ङ्याः परो ना
मुदात्तो वा । देवसेनानामभिप्रञ्जतीनाम् । वेलुकेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥ पद
त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६ । १ । १७९ ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । अ
पङ्क्तिर्ह्यमानः । त्रिभिर्द्वं देव ॥ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कूङ्गयः । ६
१ । १८० ॥ एभ्यः प्रागुक्तं वा । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । स
प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो शुभ्रम् । तेषां पाहि श्रुधी यवम् ॥ दिवा श
त् । ६ । १ । १८३ ॥ दिवः परा शलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । शुभिरकुभिः । शक्ति
किम् । उप त्वाप्ते दिवेदिवे । नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८४ ॥ नुः परा शलादि
र्विभक्तिर्नोदात्ता । नृभिर्प्रेमानः ॥ तित्स्वरितम् । ६ । १ । १८५ ॥ निगदव्याख्यातम् । क
नून्म् ॥ तास्यनुदात्तोन्डिदुपदेशाह्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्डिडोः ॥ ६ । १
१८६ ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्ताटी । कर्तारः
प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । ङितः । अभिचष्टे अनृतेभिः । अ
दुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन वाच्यते । वर्धमानं स्वे हमे । ता
स्यादिभ्यः किम् । अभि नृधे शृणीतः । उपदेशमहणात्नेह । हतो वृथाण्यायां । क

ग्रहणं किम् । कर्ताह निम्नानाः सार्वभानुकं किम् । शिश्ये । अग्निहोः किम् । हुते ।
 पदार्थते ॥ विन्दीन्भिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इन्धे राजा । एतद्यानुदात्तस्य
 च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ आदिःसिच्योऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥
 सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वतिरश्विनौ ॥ धलि च सेटीडन्तो वा । ६ ।
 १ । १९६ ॥ सेटि धलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते प्रय-
 स्तदा लितीति प्रत्ययापूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविष । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ॥
 उपोत्सार्म रिति । ६ । १ । २१७ ॥ रिपत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥ बहुव्रीहौ
 प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । स-
 त्यश्चित्रथवस्रमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा
 स्यात् । समपादः ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीया-
 कृत्याः । ६ । २ । २ ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्चेतः । कृत्यतु-
 ल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् ।
 मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शखी श्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपा-
 तानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एपः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहुर्तसुखम् ।
 भोग्योष्णम् ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ॥ वर्णवाचिन्पुत्तरपदे एतर्वाजिते
 वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो न-
 चप्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृ-
 ष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥
 एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् ।
 तत्रप्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । पाषड्रवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो
 मध्योदात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगा-
 धम् ॥ दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धन-
 शब्दः ष्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणानुदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥ प्रतिब-
 न्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः प-
 रतस्तत्पुरुषे । गमनधिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकाल-
 भाधि कृच्छ्रयोगि चाप्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ पदेऽपदेशे
 । ६ । २ । ७ ॥ व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्र-
 देन प्रस्थितः । उच्चारणदेन मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारणशब्दो घञन्तस्थाधादिस्वरेणा-
 न्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥ निवर्तते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुटी
निवातम् । कुटीशब्दो गौरादिर्जापन्तः । कुड्यशब्दो ह्यगन्तः । यगन्त इत्यने ।
तत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रुढः पार्श्वे ॥ शारदशब्दोऽन्ये
। ६ । २ । ९ ॥ ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपरविभक्तः ।
रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनर्थ
किम् । उत्तमशारदम् ॥ अध्वर्युकपाययोर्जातौ । ६ । २ । १० ॥ एतयोः
रतौ जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककपायम् ।
कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्द्विशम्पायनाऽन्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाहुनि
लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वुः
सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥ अनयोः पूर्व प्रकृत्या । चित्तम्
शः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ द्वि
गौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्र
तिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति
त्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्वि
किम् । ग्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ॥ गन्तव्यपण्यं याणिजे ।
६ । २ । १३ ॥ याणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्र
तिस्वरम् । मद्रयाणिजः । गोयाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः ।
गन्तव्येति किम् । परमयाणिजः ॥ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ ।
१४ ॥ मात्रादियु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायागुल्यप्रमाणं भिक्ष
मात्रम् । भिक्षाशब्दो गुणेश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्यु
दात्तः । नन्दोरप्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । श्पुच्छायम् । श्पुशब्द आद्युदात्ते
नित्वात् । नपुंसके किम् । कुड्वच्छाया ॥ सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥
एतयोः परयोर्द्विवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुगम् । गमनशब्दे
दिभारः । हिते किम् । परमसुगम् ॥ प्रीती च । ६ । २ । १६ ॥ प्रीती क
स्यातां प्राणुकम् । प्राणसुगम् । प्राणसुगम् । प्राणसुगोऽन्यथायः । प्राणसुगोऽन्यथायः
प्राणसुगोऽन्यथायः । प्रीती किम् । राजसुगम् ॥ स्व्यं स्यामिति । ६ । २ ।
१७ ॥ स्व्यमिच्छादे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्व्यं किम् । परमस्वामी ॥
परमस्वामी ॥ ६ । २ । १८ ॥ दम्ना गृह्यनिर्दमे ॥ न भूयादित्यदिधिपु । ६ । २ । १९ ॥
दितिच्छादे परे वेद्येवाचिनि तत्पुरुषे वैतानि प्रकृत्या । मुयः पतिर्भूयति । कर्त्त
विः । चित्तविः । चित्तवृत्तिः ॥ वा सुयजन्म् । ६ । २ । २० ॥ चकृत्पतिः । पु

नपतिः । भूत्भूभस्त्रिभ्य इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ आशङ्काऽव्याधनेदीय-
 स्तु सम्भावने । ६ । २ । २१ ॥ अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्क-
 मन्ति । गमनात्राधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते अवाध्यते निकटतरमि-
 ति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥ पूर्वं भूतपूर्वं । ६ । २ । २२ ।
 आद्यो भूतपूर्वः आद्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् ।
 परमपूर्वः ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ ।
 २३ ॥ एषु पूर्व प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्र-
 सवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्या-
 दम् ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्टकटुकम् । विस्प-
 ष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् ।
 विस्पष्टप्राक्षणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल ।
 निपुण ॥ श्रज्याऽद्यमकन्यापचत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥
 श्र ज्य अद्यम कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या ।
 गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि
 किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ।
 केति किम् । पत्नीसमासे मा भूत् ॥ कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥ कर्मधारये । कुमारश्रमणा ।
 कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥ कुमारस्यादिकदात्तः
 प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ पूगेष्व-
 न्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥ पूगा गणालेपूकं वा । कुमारचातकाः । कुमार-
 जीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्रेत्येव भवति ॥ इगन्तकालकपालभगाल-
 शारावेषु द्विगी । ६ । २ । २९ ॥ एषु परेषु पूर्व प्रकृत्या । पक्षारत्रयः प्रमाण-
 मस्य पक्षारत्रिः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमासान् भूतः पञ्चमास्यः । तम-
 धीष्ट इत्याधिकारे द्विगोर्षप् । पक्षकपालः । पक्षभगालः । पक्षशारावः । नः मंगलाया
 इति पक्षरशब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पक्षाधः । द्विगी किम् ।
 परमाऽरतिः ॥ घहृन्पतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥ घहृशब्दन्त्या वा । बहुरन्तिः ।
 घहृमास्यः । घहृकपालः । घहृशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य षणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति
 भवति ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या
 वा द्विगी । पक्ष दिष्टिः । पक्ष वितलिः ॥ सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षपन्धेष्वकाला-
 त् । ६ । २ । ३२ ॥ अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या मिदादिषु । माहाशयसिद्धः । माहाशयेति
 ष्यन्तः । आनयशुक्लः । भाद्रशुकः । भाद्रैति ष्यन्तः । चक्रशब्दः । चक्रशब्दो-

ऽनोरागः । असाधित्य । पूर्वोदमित्यः । कृत्वात्तु भाषितः । मन्वीर्यः ।
 ते ॥ परिमन्नुपाऽप्रायउर्जमानाऽहोरात्रानवयम् । ६ । २ । ३३ ॥
 प्रकृत्वा वर्जमानवाचिनि अहोरात्रानवयवाचिनि भोगवदे । परिमन्नुपाऽहोरात्रानवयम् ।
 प्रतिपूर्वोदय । प्रयागगमम् । उपार्जयम् । अपाधित्यम् । वामागो अगुणः ।
 हितानुरूपयोः मिदन्तादक्यपीषात्तार्थमित्यम् । अपाधित्ये वर्जमानानुपरदनम् ।
 वर्जमानार्थत्वात् । अहोरात्रानवयत अति वर्जमाना एव वर्जमानानि । कर्त्तव्ये
 अति प्रति । प्रयति ॥ राजन्यघट्टयचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्टिगु । ६ । २ । ३४ ॥
 राजन्यवाचिनां घट्टयचनानामन्धकवृष्टिगु वर्जमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्वा ।
 स्तुतैप्रकाः । शिनिवापुदेयाः । शिनिवापुदासो लक्षणया तद्वये वर्जने ।
 किम् । द्वैष्णभेमायनाः । द्वीने भवा द्वैष्णाः । भैमव्यसं युवा भैमायनः ।
 एते न तु राजन्याः । राजन्यमहणमिहाभिविक्त्यंश्यानां क्षत्रियाणां प्रदणार्थम् ।
 ते तथा । घट्टयचनं किम् । संकर्षणचापुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमागः वृष्णि
 कुमाराः । अन्धकवृष्टिगु किम् । कुरुपशलाः ॥ संख्या । ६ । २ । ३५ ॥ संक
 वाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । घन्वयसादेश आगुदासो निरल
 ते ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥ आचार्योपसर्जनान्ते
 सिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरीढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ ॥ अ
 चार्योपसर्जनमहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञापे
 तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्वेवानी कि
 म् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । कार्तिकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥ एतौ द्वौ
 पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपो । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाप
 केयौ ॥ महान् व्रीह्यपराहृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलसौ
 रवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥ महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महव्रीहिः ।
 महापराहः । महावृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्
 हदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महव्रीहिः ॥ छु
 द्दकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ४९ ॥ चान्महान् । शुलकवैश्वदेवम् । महावैश्वो

१ क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ।

२ कार्तिकीजपी, सावर्णिमाण्डूकेयी, अवन्त्यस्मकाः, पैलदयापणेयाः, कपिदयापणेयाः, शिन्तिकाश्या
 श्लेयाः, कटुकवाधूलेयाः, शालकशुनकाः, शालकशुनकाः, शणकवाध्रवाः, आचाभिनीहलाः, कुन्तिपुत्र
 श्राः, चिन्तिसुराश्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालझायनाः, बाभ्रावदानच्युताः, कटका
 लापाः, कटकीधुमाः, कीधुमलीकाशाः, स्त्रीकुमारय, मीदपेणलादाः, वसतजरन्तः, सौधुतसाधिकाः, जगन्
 याज्यानुवाचये । इति कार्तिकीजपादयः ।

यम् । क्षुभं लातीति क्षुहः । तस्मादज्ञातादिषु । केऽन्तोदात्तः ॥ उप्रः सादि-
 चाम्योः । ६ । २ । ४० ॥ उप्रसादी । उप्रवामी । उपेः प्रनि उप्रश्च आ-
 शुदात्तः ॥ गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥ गोसादः । गोसा-
 दिः । गोसारथिः ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्यसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापा-
 रेवडवातैतिलकद्रुःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥
 एषां समासानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । करुणां गार्हपतं कुरुगार्हपत-
 म् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति घाच्यम् * ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराशुदात्तः ।
 रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द अशुदात्तः । असूता जरती असूतजरती ।
 अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नभूममासत्वादाशुदात्तः । धीर्यस्यास्ति
 तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाह्वच् । कपिलकादित्वाह्वत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपा-
 तनादियार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां क-
 द्रुः तैतिलकद्रुः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाशुदा-
 त्तः । पण्यकम्बलः । संज्ञायामिति वक्तव्यम् * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-
 न्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्तेः समासे कृत्वा इत्येव स्वरो विहितः । दास्या भारो दासी-
 भारः । देवहूतिः । यस्य तेषुरुपस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं
 विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स वा एष पुरध्याम् । पुरं शरीरं भि-
 षतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नञ्विषयस्येत्याशु-
 दात्तः पुरशब्दः ॥ चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥ चतुर्थ्यन्ताधीय यत्तद्वाचिन्यु-
 त्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दाह यूपदाह ॥ अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥ अर्थे
 परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ क्त च । ६ । २ । ४५ ॥ कान्ते परे चतुर्थ्यन्तं
 प्रकृत्या । गोहितम् ॥ कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥ कान्ते परे पूर्वमनि-
 ष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आशुदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽकृतम् ॥ अहीने
 द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥ अहीनवाचिनि समासे कान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ।
 कष्टधितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो निक्त्वरेण । अहीने किम् ।
 कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्गे इति वक्तव्यम् * ॥ नेह । सुखप्राप्तः । पापेभ्यस्पापवादो-
 ऽयम् ॥ तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥ कर्मवाचके कान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृ-
 त्या । लोवासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेनयातो

१ दासीभारः, देवहूतिः, देववृत्तिः, देवलातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः । इति दासी भारादि-
 राकृतिगणः ।

२ वैचिबु यसा समासलोति वदन्ति ।

रगानः ॥ गनिरनन्तरः । ६ । २ । ४२ ॥ कर्माणि कान्ते परंऽनन्तं लोके
 प्रकृत्या । पुगेहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्युतः । यारकपूर्वतम्य नु मतिरिन्दन-
 भादिभ्य एव । दूरादागतः । भाषेयसात्तरः ॥ तादी न निनि कून्यता ॥
 २ । ५० ॥ तकागदी निनि मुद्रावाजिने कृति परंऽनन्तं गनिः प्रकृत्या । अने
 रागो नृगमम्य प्रभूगी । गङ्गनि गोः कृत्स्वरागत्तरः । तादी किम् । प्रजस्तातः ।
 निनि किम् । प्रकर्ता । गृजन्तः । अनी किम् । आगन्तुः ॥ तदै चान्तश्च युगन्त
 । ६ । २ । ५१ ॥ तदैप्रत्ययान्तस्वान्त उदात्तो गतिभानन्तरः प्रकृत्या युगर्ध्वनुमां
 स्तान् । अन्येताया उ । कृत्स्वरागत्तरः ॥ अनिगन्तोऽश्नती चप्रत्यये । ६ । २ ।
 ५२ ॥ अनिगन्तो गतिर्यप्रत्ययान्तोऽशनी परं प्रकृत्या । गे पराश्वान् । अनिगन्
 इति किम् । प्रत्यक्षो यन्तु । कृत्स्वरात्तरत्वादयमेव । गहि वृष्ण्यानि कृणुही पावाः ।
 यप्रत्यये किम् । उदभनम् ॥ न्यधी च । ६ । २ । ५३ ॥ यप्रत्ययान्तोऽश्नानिग-
 न्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यद्हुत्तानः । उदात्तस्यरितयोरेण इति अक्षरेरकारः स्वरितः ।
 अध्वद् ॥ ईपदन्त्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥ ईपत्कटारः । ईपदित्यमन्तोऽ-
 त्तः । ईपद्देद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥
 सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमसेति द्विसुवर्णं तदेव
 धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रत्यधनम् ।
 परिमाणं किम् । काश्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥ प्रथमोऽचिरोपस-
 म्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः ।
 सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेयमजन्तः । अचिरेति किम् ।
 प्रथमो वैयाकरणः ॥ कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥ वा प्रकृत्या ।
 कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ आयौ
 ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥ आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्योऽन्य-
 न्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यज्ञत्रियः ।
 कर्मधारय इत्येव ॥ राजा च । ६ । २ । ५९ ॥ ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या
 कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ पष्ठी प्रत्येन-
 सि । ६ । २ । ६० ॥ पष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः ।
 पष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥ के नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥ कान्ते परे नित्यार्थे स-
 मासे पूर्व वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्द-
 स्ययन्त आद्युदात्तः । हसित इति भाषादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्र-
 हसितः ॥ ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥ वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः ।
 ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् ॥ परमनापितः । शिल्पिनि किम् । प्रा-

मरथ्या ॥ राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥ शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसापि
 राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुशलाः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः ।
 शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥ आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥ अधिकारोऽयम् ॥
 सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आ-
 शुदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारिलुच्यते । धर्म्यमित्वाचारनियतं देयम् ।
 मुकुटे कार्पाषणम् । हले द्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनामि चेत्यलुक् ।
 याज्ञिकाश्चः । वैयाकरणहस्ती । कचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्पाषणादि दातव्यं
 याज्ञिकादीनां त्वधादिरिति । धर्म्येति किम् । स्तम्भेरमः । अहरणे किम् ।
 वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिपेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं
 यदीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति
 निपेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ युक्ते च । ६ । २ ।
 ६६ ॥ युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाशुदात्तम् । गोथह्वः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ चि-
 भापाऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥ गवाध्यक्षः ॥ पापं च शिल्पिनि । ६ । २ ।
 ६८ ॥ पापनापितः ॥ पापणके इति प्रपिपदोक्तस्यैव ग्रहणान् पष्ठीसमासे न ॥ गो-
 घ्राऽन्तेवासिसमाणवघ्राघ्नणेषु क्षेपे । ६ । २ । ६९ ॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रु-
 तापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेयासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः ।
 कुमार्यादिताम्रकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते ते एवं क्षिप्यन्ते । भि-
 क्षामाणवः । भिक्षां लप्सेऽहमिति माणवः । भयग्राहणः । भयेन ग्राहणः सम्पद्यते ।
 गोघ्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमग्राहणः ॥ अद्भानि मैरेये ।
 ६ । २ । ७० ॥ मग्विशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वद्गम् ।
 अद्भानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।
 ६ । २ । ७१ ॥ भक्तमग्नम् । भिक्षाकंसः । मार्जाकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः ।
 भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति प्रियामात्रमुच्यते । तद-
 र्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । महुम्रीहिरणम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ गोघिटा-
 लसिंहसैन्धवेपूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥ धान्यगवः । गोघिटालः । मृणसिंहः ।
 मत्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशनं धान्यं
 धान्यगवश्चद्वेदोच्यते । उग्रमाने किम् । परमसिंहः ॥ अके जीघिकार्थं । ६ । २ ।
 ७३ ॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीघिका । नित्यं जीघेति समामः । अके
 किम् । रमणीयकर्ता । जीघिकार्थं किम् । इशुभक्षिकं मे धारयसि ॥ प्राचां प्री-
 टायाम् । ६ । २ । ७४ ॥ प्राग्देशवाचिनां या प्रीटा नट्टाचिनि समामे अकप्रत्यया-
 न्ते परे पूर्वमाशुदात्तं स्यात् । उदाहकपुत्रपश्चिना । संज्ञायामिति णुन् । प्राचां कि-

दाक्षिप्रस्थः । अक्षर्यादीनामिति किम् । कर्काप्रस्थः । मकारीप्रस्थः ॥ मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ अमहन्नवन्नगरे-
 ऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥ नगरे परे महन्नवन्नर्जितं पूर्वमाशुदात्तं स्यात् तथेदुदीचां न ।
 प्रस नगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ॥
 अमें चाऽवर्णं ह्यच् ङ्यच् । ६ । २ । ९० ॥ अमें परे ङ्यच् ङ्यच् पूर्वमवर्णान्तमा-
 शुदात्तम् । गुमार्मम् । कुकुटार्मम् । अवर्णं किम् । वृहदर्मम् । ङ्यच् ङ्यच् किम् । कपि-
 अलार्मम् । अमहन्नवन्निलेव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्म-
 कंजलम् । ६ । २ । ९१ ॥ अमें परे नैतान्याशुदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् ।
 सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मप्रहणं संचातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् ।
 कञ्जलार्मम् आशुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ दिवो-
 दासाय दाशुपे ॥ अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥ अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥
 सर्वं गुणकात्क्षर्यं । ६ । २ । ९३ ॥ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्व-
 महान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्क्षर्यं वर्तते । गु-
 षेति किम् । सर्वसौवर्णः । कात्क्षर्यं किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ संज्ञायां गिरि-
 निकाययोः । ६ । २ । ९४ ॥ एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिका-
 यः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ कुमार्यां वयसि । ६ । २ । ९५ ॥
 पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहसंश्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमु-
 पादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव ।
 वयसि किम् । परमकुमारी ॥ उदकेऽकेचले । ६ । २ । ९६ ॥ अकेचलं मिश्रं तद्वा-
 चिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुहोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः ।
 स्वरितो वानुदात्ते । पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेचले किम् । शीतोदकम् ॥ द्विगौ
 क्रतौ । ६ । २ । ९७ ॥ द्विगोवुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रि-
 रात्रः । द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥
 सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥ सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तो-
 दात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राज-
 मभा । प्रतिपदीकनपुंसकग्रहणाज्ज्ञेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ पुरे प्राचाम्
 । ६ । २ । ९९ ॥ देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥ अरिष्ट-
 गौडपूर्वं च । ६ । २ । १०० ॥ पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वमामे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
 अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अ

श्रीह-

* माला, शाला, शोणा, दाक्षा, राक्षी, मालारिगृहनिगणः ।

ऽवस्थायां संज्ञीपम्पपोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्-
 मनादिकृतो गवादेवैयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेपशृङ्गः ।
 अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥
 नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रम-
 र्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । प्राज्ञमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ॥ सोर्मनसी
 अलोमोपसी । ६ । २ । ११७ ॥ सोः परं लोमोपसी वर्जयित्वा मञ्जन्तमसन्तं चाद्युदात्तं
 स्यात् । नञ्स्त्वभ्यामित्यस्यापवादः । सुकुर्वाणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः । सुप्रजा ।
 शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी कि-
 म् । सुराजा । अलोमोपसी किम् । सुलोमा । सूयाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति
 भयति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥ श्रुत्वाद्यश्च । ६ । २ । ११८ ॥ सोः परे आद्यु-
 दात्ताः स्युः । साम्नाय्याय सुश्रुतुः । सुप्रतीका । सुहव्यः । सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ आद्यु-
 दात्तं झच् छन्दसि । ६ । २ । ११९ ॥ पदाद्युदात्तं झच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहा-
 वाद्युदात्तम् । अथा स्वश्चाः । सुरपौ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरपावाद्युदात्तौ । आद्यु-
 दात्तं किम् । या सुषाहुः । झच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दक्यच् ॥ वीर-
 वीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥ सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा ।
 सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यमह-
 णं शापकम् । तत्र हि सति पूर्वैणैव सिद्धं स्यात् ॥ कुलतीरतूलमूलशालाऽक्षस-
 ममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥ उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् ।
 उपशालम् । उपाक्षम् । उपमम् । निःपमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिमहणं किम् ।
 उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥ कंसमन्धशूर्पपास्पकाण्डं द्विगौ
 । ६ । २ । १२२ ॥ द्विकंसः । द्विमन्धः । द्विशूर्पः । द्विपाथ्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ
 किम् । परमकंसः ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥ शालाशब्दान्ते
 तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । प्राज्ञणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं प्रा-
 ज्ञणकुलम् । शालायां किम् । प्राज्ञणसेनम् । नपुंसके किम् प्राज्ञणशाला ॥ कन्धा च ।
 ६ । २ । १२४ ॥ तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्धाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्धम् ॥
 आद्वरकन्धम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्धा ॥ औद्विश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥
 कन्धान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्धम् । मन्दकन्धम् । आ-
 दिरिति चर्तमाने पुनर्भहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ चेलखेटकट्टककाण्डं गर्हायाम्

१ कतु, दशीक, प्रतीक, प्रहृति, हव्य, भव्य, भग । इति कत्वादिः ।

२ चिरण, मडर, मदुमार, वैतुल, पठस्क, वैतालकर्णक । वैतालकर्ण, कुकुट, विकण, चिरकण । इति चिहणादिः ।

६ । २ । १२६ ॥ चेंदादीन्पुसराग्यागुदात्तानि । पुषनेत्यम् । अगनेत्यम् । इति
 यम् । प्रताकाण्डम् । चेंदादिमाहउपेग पुगादीनां गदां । अगामादिगतमनामः । ग
 रिम् । अगनेत्यम् ॥ अरिभुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥ गधं नीगमिष गधवी
 गधयन्वीगम् । अमानं किम् । अगमनीगम् ॥ पल्लवगुणडाकं मिध्रे । ६
 । १२८ ॥ पुनरत्त्यम् । पुनसूरः । पुनशाकम् । मरुपेग मिधीकरुगमिषि ममान
 मिध्रे किम् । अमानत्त्यम् ॥ कृत्स्नसूद्रुषलकर्षीः मंज्ञागाम् । ६ । २ । १२९
 आशुदात्तमातुरुपे । दाक्षिण्यम् । दाग्निदसूद्रम् । दाग्निदपनगन्त्यम् । दाक्षिण्य
 प्रामर्शज्ञा एताः । मंज्ञायां किम् । अगमहृत्यम् ॥ अकर्मभारगये राज्यम् । ६ ।
 १३० ॥ कर्मभारगजिगे तलुरुपे गजगमुभगपदमाशुदात्तम् । प्रादगगन्त्य
 अकेषि किम् । अरमगज्यम् ॥ चेंदराग्यादिस्वरादन्वगन्तरः पूर्वमिदित्येयेन *
 कुणेलम् । पुगाग्यम् ॥ धर्ग्यादपञ्च । ६ । २ । १३१ ॥ अमुनवगयेः वासुदेवपत्न्य
 अकर्मभारग इत्येव । अरमवगयेः । अग्यादिदिगायन्नगणः ॥ पुत्रः पुम्भ्यः । ६ ।
 १३२ ॥ पुमदात्तेभ्यः परः पुत्रदात्त आशुदात्तमातुरुपे । दाक्षिण्यपुत्रः । माहिपुत्रः
 पुत्रः किम् । पौनयिमातुलः । पुमभ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ नाचार्यराजति
 पसंयुक्ताज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नाशुदात्तः । आरुयाग्रह
 लयायाणां तद्विशेषाणां च महणम् । आचार्यपुत्रः । उगाध्यापपुत्रः । शाकटापनपुत्रः
 राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । अतिक्पुत्रः । वाजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्त
 सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन दान्धवाः । ज्ञानिपुत्रः । अतु
 पुत्रः ॥ चूर्णादीन्प्राणिपद्यः । ६ । २ । १३४ ॥ एतानि प्राणिभिन्नपद्यन्ता
 लराण्याशुदात्तानि तलुरुपे । मुद्रचूर्णम् । अत्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ पद् च को
 षंडादीनि । ६ । २ । १३५ ॥ अप्राणिपद्य आशुदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भवीरम् ।
 तिलपल्लम् । मुद्रसूयः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । पद् किम् । राजसूदः । अत्रेति किम् ।
 दत्तकाण्डम् ॥ कुण्डं धनम् । ६ । २ । १३६ ॥ कुण्डमाशुदात्तं धनवाचिनि तलुरुपे ।
 दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥ प्रकृत्या भगालम् ।
 । ६ । २ । १३७ ॥ भगालवाच्युत्तरपदं तलुरुपे प्रकृत्वा । कुम्भीभगालम् । कुम्भीत-
 दालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्थधिकृतमन्त इति यावत् ॥ शिते-
 नित्याऽवह्वज्वह्व्रीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ॥ शितेः परं नित्यावह्वर्क

प्रकृत्वा । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य
 निच्चात् । शितेः किम् । दर्शनीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः ॥
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः ॥ गतिकारकोपपदात्कृत् । ६ । २ । १३९ ॥
 एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणाभृष्णू नृवाहसा ।
 इध्मप्रश्चनः । उच्चैःकारम् । उपपदात् ईपत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शोपे
 पद्यौ । कृद्ग्रहणं श्छार्थम् । प्रपचिततरामित्यत्र तरथायन्तेन समासे कृते आम् । तत्र
 सतिशिष्टत्वादात्मस्वरो भवतीत्येके । प्रपचितदेशार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ उभे वन-
 स्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन अ-
 वृहस्पतिर्यः । वृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गैरवादित्वादाद्यु-
 दात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नाराशंसं धामिनम् ॥ नि-
 पातनादीर्यः । शुनःशोपम् ॥ देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥ उभे युगपत्प्रकृत्या
 सः । आप इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती वयम् । देवता किम् । वृक्षन्यमोषी । द्वन्द्वे किम् ।
 अग्निष्टोमः ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रूपूपमन्थिषु । ६ । २ ।
 १४२ ॥ पृथिव्यादिर्वाभितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्रामिभ्यां कंशृषणः ।
 अपृथिव्यादौ किम् । यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तो-
 दात्तः । सोमारुद्रा । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापुषणौ । अश्रुक्षन्पूपभिति
 पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनी । मन्थिभिन्नन्तत्वादनन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रह-
 णमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति
 विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥ अधिकारोऽयम् ॥
 धाऽधघञ्स्ताऽजऽपित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥ य अथ षम् क् अच्
 अच् इय क् एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परैषामन्त उदात्तः । प्रभृष्यायोः । आयम-
 षः । षच् । प्रभेदः । कः । धर्ता षर्षी पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विमहः ।
 अच् । प्रक्षयः । अच् । प्रत्ययः । इय । प्रत्ययिन् । क । गोशृषः । मूलविमुजादित्या-
 लकः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ सूपमानात् कः । ६ । २ ।
 १४५ ॥ सोरुपमानात् परं कान्तमन्तोदात्तम् । अतस्य योनौ सुहृत्त्वम् । शशद्रुनः ॥
 संज्ञायामनां चितादीनाम् । ६ । २ । १४६ ॥ गतिकारकोपपदान् कान्तमन्तो-
 दात्तमाचितादीन्वर्धयित्वा । उपहनः शाकल्याः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति

१ वनस्पतिः, वृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपाद, नाराशंसः, शुनःशोपः, उच्चैःकारकः, इध्मप्रश्चनः, इध्म-
 तिधवर्णी, मर्ष्युः । इति वनस्पतिः ।

२ आग्नि, यमोविन, अह्याग्नि, परिपृहीन, निरक्त, प्रतिप्र, अरतिष्ठ, प्रतिष्ठ, यरदिन, यरतिपन,
 संदिता, र्श्वि । इत्यादिनातिः ।

६ । २ । १२६ ॥ चेलादीन्पुत्रात्पदान्यानुदात्तानि । पुत्रनेलम् । नगरनेदम् । दक्षिण
 कम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिमाहृयेन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादिवात्ममानः ।
 किम् । परमचेलम् ॥ चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥ वरुं चीरमित् वरुचम्
 कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥ पललमुपशाकं मिश्रे । ६ ।
 १ । १२८ ॥ घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । मक्ष्येण मिश्रीकरणमिति सनन्
 मिश्रे किम् । परमपललम् ॥ कूलसूदस्थलकर्पाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥
 आयुदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकी
 प्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥ अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ ।
 १३० ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमायुदात्तम् । प्राज्ञगारात्
 अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन
 कुंचेलम् । कुराज्यम् ॥ घर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ॥ अर्जुनवर्यः वासुदेवात्
 अकर्मधारय इत्येव । परमवर्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥ पुत्रः पुम्भ्यः । ६ । २ ।
 १३२ ॥ पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आयुदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिपुत्रः । माहिपुत्रः ।
 पुत्रः किम् । कौनथिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ नाचार्यराजनि
 कसंयुक्तज्ञात्वास्थेभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नायुदात्तः । आख्यापक
 त्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
 राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संज
 सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञानिपुत्रः । प्रा
 पुत्रः ॥ चूर्णादीन्यप्राणिपष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥ एतानि प्राणिभिरन्यत्र
 धराण्यानुदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्रचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ पद् च को
 ण्डादीनि । ६ । २ । १३५ ॥ अप्राणिपठया आयुदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भवीर्य
 तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । पद् किम् । राजसूदः । अमेति किम् ।
 दत्तकाण्डम् ॥ कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ॥ कुण्डमायुदात्तं वनवापिति तत्पुत्रो
 दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥ प्रकृत्या भगालम् ।
 । ६ । २ । १३७ ॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भी
 दान्तम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येवधिकृतमन्त इति यावत् ॥ शिते
 नित्याऽयहृज्वहृवीहाद्यभसत् । ६ । २ । १३८ ॥ शितेः परं निशापदं

१ दिगादिषु वर्ग इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ।

२ चूर्णं, कर्षणं, क्लीप, शाकिन, शाक, दाक्षा, तुल, कुन्दम, इलय, चामरी, बदन, मीर, इति
 चूर्णादिः ।

३ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल । इति काण्डादिः ।

द्याद्यर्थतद्वितान्तान्नभ्यो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि
 कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् ॥ छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिको-
 ऽच्छेदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । नसन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नञः
 किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथि-
 कादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्वितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वानुच्यते । त-
 द्यतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पा-
 णिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्विताः किम् । वोढुमर्हति वोढा ।
 नवोढाऽवोढा ॥ ययतोऽश्वाऽतदर्थं । ६ । २ । १५६ ॥ ययती यौ तद्वितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य
 नवो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या
 अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थं किम् । आपाद्यम् । तद्वितः किम् । अदेयम् । गुणप्र-
 तिषेधे किम् । दन्त्यादन्त्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह ।
 अवामदेव्यम् ॥ अच्चावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥ अजन्तं कान्तं च नञः
 परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपञः । पकुमशक्तः । अत्रिलिखः । अशक्तौ किम् ।
 अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥ आक्रोशे च । ६ ।
 २ । १५८ ॥ नञः परावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पकं न शक्रो-
 तीत्येवमाक्रोश्यते । अत्रिक्षिपः ॥ संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥ नञः परमन्तोदा-
 त्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥ कृत्योक्तेष्णुर्धार्चादयश्च । ६ । २ । १६० ॥
 नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्कृ-
 ण्णुः । इष्णुज्ग्रहणे क्लिष्णुचो म्नुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् ।
 अनाह्यम्भविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ राजाहोश्छन्दसि ॥ अराजा ।
 अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥ विभाषा तृघ्नत्रतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ ।
 १६१ ॥ तृन् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि पक्षे अह्ययस्वरः ॥
 यहुव्रीहादिदमेतत्तद्ग्रथः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२ ॥
 एभ्योऽनपोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तलक्षमः ।
 यहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेक-
 तत्रयः किम् । पद्यपमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बह्वन्यस्य तद्ग्रहः । क्रियागणने
 किम् । अयं प्रथमः प्रथानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् ।
 अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः । इदम्प्रथाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्थिव्यात्कवि पू-

१ चारु, साधु, दीक्षित, अनहमेतय, वरान्य, अहम्यादु, "वर्तमान, वर्धमान, तारमात्र, त्रियमात्र, क्रियमात्र, शेषमान, शेषमानाः संज्ञाश्च" विहारमरुते व्यञ्जनमन्त्रे, वरानि, वरानिच, सार्वभौरुन्दनि । इति चार्वादिः ।

गमन्तोदात्तम् । इत्प्रथमः । बहुव्रीह्यादिभिरिति । गन्ममान इति । प्रायोः ॥
 संख्यायास्वमः । ६।२।१६३ ॥ बहुव्रीह्यान्तोदात्तः । द्विजना । चतुश्मना । मंजुनाः
 किम् । इन्द्रोनीपसना । मनः किम् । द्विजिगः ॥ विभाषा छन्दमि । ६।२।१६४ ॥ द्वि-
 जनां करोति ॥ संज्ञायां मिथ्याजिनयोः । ६।२।१६५ ॥ देवमित्रः । कृष्णजिनः ।
 संज्ञायां किम् । मिथमित्रः ॥ कृष्णमित्रोऽथ मित्रे * ॥ मिथामित्रः कृष्णः ॥ व्यवा-
 यिनोऽन्तरम् । ६।२।१६६ ॥ व्यवायानवाचकान्तरमन्तोदात्तम् । यममन्तं अन्-
 थायकं यस्य स यवान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥
 मुखं स्याद्गम् । ६।२।१६७ ॥ गौमुगः । ग्याङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥
 नाऽन्वयदिरुशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६।२।१६८ ॥ ३-
 र्धमुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । व-
 र्तमुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽथ । गोमुष्टियत्पूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकृतोऽनेन
 वाच्यते ॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६।२।१६९ ॥ निष्ठान्नादुपमानवा-
 चिनश्च परं मुखं स्याङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रभालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति
 पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंह-
 मुखः ॥ जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् तौऽकृतमितप्रतिप-
 द्धाः । ६।२।१७० ॥ सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जा-
 तिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् ।
 कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्मान्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परिधातः ॥
 वा जाते । ६।२।१७१ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः ।
 दन्तजातः । मासजातः ॥ नञ्सुभ्याम् । ६।२।१७२ ॥ बहुव्रीहिवृत्त-
 रपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमापः ॥ कपि पूर्वम् । ६।२।१७३ ॥
 नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अत्रह्रस्वशुभ्रः ।
 सुकुमारीकः ॥ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६।२।१७४ ॥ ह्रस्वान्ते उत्तरपदे स-
 मासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमापकः । पूर्व-
 मित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वप्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् ॥ ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न
 कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कचन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ घहोर्नञ्यदुत्तरपदभृत्ति ।
 ६।२।१७५ ॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्यैव स्वरः
 स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोस्य स बहुमानः ॥
 न गुणादयोऽवयवाः । ६।२।१७६ ॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तो

१ मुख, दुःख. कच्छ. अक्ष. आक्ष. अलीक, प्रतिप, करण, कृपण, सोह । इति सुखादिः ।

२ गुण, अक्ष

अतिपदा गायत्री । अकृत्यदे किम् । अतिकारः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् * ॥
 इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारु-
 कः ॥ नेरनिधाने । ६ । २ । १९२ ॥ निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाश-
 नमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥
 प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १९३ ॥ प्रतेः परंश्वाद्योऽन्तोदात्ताः ॥
 प्रतिगतोऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्थानित्यत्वात्प्र टच् ॥ उ-
 पाद् ह्यजजिनमगौरोदयः । ६ । २ । १९४ ॥ उपात्परं यत् द्व्यच्कमजि-
 नं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरा-
 दयः किम् । उपगौरः । उपतैपः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥
 सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १९५ ॥ सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थत्वत्र
 निन्दा असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुम्राक्षणः । अवक्षेपणे किम् । सुद्व्य-
 णम् ॥ विभापोत्पुच्छे । ६ । २ । १९६ ॥ तत्पुरुषे । उक्तान्तः पुच्छानुत्पुच्छः ।
 यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते परच् उत्पुच्छस्तदा धायादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे
 प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उ-
 त्पुच्छः ॥ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धस्तु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९७ ॥ आर्भा
 परेष्वेप्यन्तोदात्तो वा । द्विपाद्यतुण्णाच्च रपाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदम् । त्रिमूर्धानं सप्त-
 रिमम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते
 अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च स-
 मासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भव-
 लेव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धो । बहुव्रीहौ किम् । द्विगोर्मु-
 र्धा द्विमूर्धो ॥ सकथं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १९८ ॥ गौरमकथः । अक्षयसकथः ।
 अक्रान्तात्किम् । अक्रमकथः । समासान्तस्य पञ्चधिस्यन्तिपमेथान्तोदात्तत्वं भवति ॥
 परादिदृच्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १९९ ॥ छन्दसि परस्य रागपञ्चदशस्यारि-
 यदाप्तो वा । भूमिपञ्चमालभेत । अत्र वार्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि
 दृश्यन्ते । पूर्वोदयश्च दृश्यन्ते व्यागयो बहुलं ततः * ॥ इति परारिः । मुनिप्राणा
 उरसया । परान्तः । नि येन मुष्टिहृत्या । गविषकः । पूर्वान्तः । विधापुर्बेहि ।

॥ इति समासस्थराः ॥

तिङो गोत्रादीनि कुस्मनासीश्रणयोः । ८ । १ । २७ ॥ तिङ्गनाप्रा-

१ अच्, जन, एतद्, उ७, वेदच्, अर्था, भा०, धवण, कुलिशा, अर्धेण । इत्यत्रारिः ।

२ शी, ईय, ईज, उ०, जोड, त्रिडा, हल, यथा, गुण, यथा, यथा । इति नीलारिः ।

३ रीच्, इच्, अयचन्, अदचन्, यचन्, यचन्, प्रदचन् प्रदचन्, प्रादचन्, यचन्, विचचन्,

ग्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोध्रम् । पचतिपचति गोध्रम् । एवं प्रयचनप्रहसन-
 त्पनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यमहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोघ्रादिमहं-
 कुत्सनादोवेकार्थं शेषम् । गोघ्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् ।
 नति गोघ्रं समेत्य कूपम् ॥ तिङ्श्रुतिङः । ८ । १ । २८ ॥ अतिदन्तात्पदात्परं ति-
 तं निहन्यते । अभिर्मात्रे ॥ न लुट् । ८ । १ । २९ ॥ लुङ्घन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥
 पातैर्यद्यदिहन्तकृचिन्नेद्येचणकधिष्यन्नयुक्तम् । ८ । १ । ३० ॥ ण्वैर्निपा-
 कं न निहन्यते । पदमे स्यामहं त्वम् । गुवा यदीकृषः । कुविदङ्ग आसन् । अचि-
 मिध्रकृमा कषिन् । पुथासो पथ पितरो भवन्ति ॥ नह् प्रत्यारम्भे । ८ । १ ।
 ॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङ्घन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः । प्रत्यारम्भः । नह
 त्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥ सत्यं प्रश्ने ।
 । १ । ३२ ॥ सत्ययुक्तं तिङ्घन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं बोध्यसे । प्रश्ने किम् ।
 मिद्रा उ तं वपमिन्द्रं स्वाम ॥ अङ्गाऽप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ॥ अङ्गेल्य-
 युक्तं तिङ्घन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजसि वृषल
 नी ज्ञास्यसि जाल्प । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥ हि च । ८ । १ ।
 ॥ द्वियुक्तं तिङ्घन्तं नानुदात्तम् । आ हि प्मा याति । आ हि रहन्ताम् ॥ छन्द-
 त्कमपि साकाहम् । ८ । १ । ३६ ॥ हीत्यनेन युक्तं साकाह्मनेकमपि
 दात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं पुनाति । तिङ्घन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥
 यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ॥ आभ्यां योगे तिङ्घन्तं नानुदात्तम् । यथाचित्क-
 लतम् ॥ पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङ्घन्तं
 सं नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् ।
 इङ्गे । अनन्तरं किम् । यावदेवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिपि-
 ॥ उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥ पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यव-
 र्थं वचनम् । यावत्पचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावदेवदत्तः प्रपचति
 नम् ॥ तुपइपयइयताऽहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥ एभिर्युक्तं तिङ्घन्तं
 हन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥ अहो च । ८ । १ । ४० ॥
 गेनानुदात्तं पूजायाम् ॥ अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥ शोषे विभाषा
 । १ । ४१ ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङ्घन्तं नानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटंकरि-
 ॥ पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥ पुरेत्यनेन युक्तं नानुदात्तं
 म् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विपुन् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः
 एषां किम् । न तेनस्म पुराधीयते । चिरातीतिऽत्र पुरा ॥ नन्वित्यनुशेषणायाम्

भवदक्षणे, स्वाध्याय, भूमिष्ठ, वातान । इति गोघ्रादिः ।

। ८ । १ । ४३ ॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुसर्गनायात् । ननु गच्छात्
 अनुजानीहि मां गच्छन्मिलार्षः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु
 प्रष्टप्रतिवचनमेतत् ॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिङ्गम् । ८ । १ ।
 क्रियाप्रश्ने यतमानेन किञ्चयेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्वा
 च्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा मून् । किं भक्तं पचत्यपुमान्वा । प्रश्ने
 किं पठति । शेषोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अ
 किम् । किं द्विजो न पचति ॥ लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥ किमोऽप्रयो
 या । देवदत्तः पचत्वाहोस्वित्पठति ॥ एहि मन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥
 इत्यनेन युक्तं लृटन्तं नानुदात्तं प्रीढायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि
 भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुदु म
 गत्यर्षलोटा लृटित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि मन्ये युक्ते प्रहासे ए
 न्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ जात्यपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥ अविद्यमानं पूर्व
 तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्व किम् । कटं जातु करिष्य
 किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किञ्च
 युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्तयन्तं लतरढतमान्तं किमो रूपं किं घृत्तम् । का
 ङ्के । कतरश्चिन् । कमतश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्के । अपूर्वमित्येव । गम
 चित्पठति ॥ आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४९ ॥ आहो उताहो इत्य
 युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्के । अनन्तरमित्येव । शोपे वि
 वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्के ॥ शोपे विभाषा । ८ । १ । ५०
 आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ गत्यर्थलो
 लृपन चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं ति
 नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृटपि चेत् । आगच्छ देव मामं द्रक्ष्य
 उह्यन्ता देवदत्तेन शालयः रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भो
 सेऽग्रम् । लोटा किम् । आगच्छेदेव मामं द्रक्ष्यस्वेनम् । लृट् किम् । आगच्छ
 मामं पश्यस्वेनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव मामं पिता ते ओदनं भोक्ष्य
 सर्वं किम् । आगच्छ देव मामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निष्ठात्प्रतिषेधो प
 स्यात् । यद्दोहन्तस्य कारकं तद्यान्यच्च लृटन्तेनोच्यते ॥ लोट् च । ८ । १ । ५२
 लोटन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव मामं पश्य । गत्यर्थेति किम्
 पच देवोदनं भुङ्क्ष्वेनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव मामं पश्यति । न चेत्कार
 । आगच्छ देव मामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वप्रहृष्टास्वित्वात्सादेव । आगच्छ
 चाहं च पश्य्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुसर्ग

म् । ८ । १ । ५३ ॥ लोहनां गत्यर्षलोटा युक्तं तिङन्तं यानुदात्तम् । आगच्छ देव
 मामं प्रविश । सोरसर्गं किम् । आगच्छ देव मामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छा-
 नि देव मामं प्रविशानि ॥ हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥ हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं
 लोहन्तं यानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोरसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति
 निपातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुत्वावहे ॥ आम् एकान्तरमामन्त्रि-
 तमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥ आम् परमेकपादान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम्
 पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् ।
 आम् पचसि देवदत्ताः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ यद्धि-
 तुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥ तिङन्तं नानुदात्तम् । उदस्तजो यदङ्गिरः ।
 उशन्ति हि । आङ्ग्यास्यामि तु ते । निपातैर्यद्यदीति हिचेति नुपशपेति च सिद्धे
 निपमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावैहि । एहीति
 गत्यर्षलोटा युक्तस्य लोहन्तस्य निपातो भवति ॥ चनचिदिवगोत्रादित-
 ङ्ङिताम्नेङितेऽप्यगतेः । ८ । १ । ५७ ॥ एषु पदसु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् ।
 देवः पचति चन । देवः पचति चिन् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः
 पचति कल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचतिचन ॥ चादिपु
 च । ८ । १ । ५८ ॥ चवाहाद्देवेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च ॥ अ-
 गतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निपातः प्रति-
 विध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥ चवेत्या-
 भ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा
 सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुपशनीयं तिङन्तापेक्षयेयं प्रापमिकी । योगे किम् ।
 पूर्वभूतयोरपि योगे निपातार्थम् । प्रथमामहणं द्वितीयादेऽङ्ङित्तस्य मा भूत् ॥ हेति
 क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥ ह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे ।
 स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । क्षियाशीरिति श्रुतः ॥ अहेति
 चिनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥ अह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयो-
 जने नियोगे क्षियायां च । त्वमहं मामं गच्छ । क्षियायां स्वयमहं रथेन याति ३ ।
 उपाध्यायं पदार्तिं गमयति ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥
 च अहं एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव मामं गच्छतु । देव एवार-
 ण्यं गच्छतु । माममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव मामं गच्छतु । राम एवारण्यं
 गच्छतु । मामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः ।
 अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न कश्चिदित्यर्थः । अनवकृतावेव ॥ चादि-
 लोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥ चवाहाद्देवानां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता ।

। ८ । १ । ४३ ॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुसार्गनायाम् । ननु गन्तव्ये षोः
 अनुजानीदि मां गच्छन्मभित्यर्थः । अभित्यति किम् । अन्तर्गताः कर्तव्यम् । ननु कर्तव्ये
 प्रष्टप्रतिपत्तनमेवम् ॥ किं मित्र्याप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिङ्गम् । ८ । १ । ४४ ॥
 मित्र्याप्रश्ने वर्तमानेन किंदाभ्येन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्वित्रः पचन्त्याहोः
 च्छति । मित्र्येति किम् । साधनप्रश्ने मा भूय । किं भक्तं पचन्त्याहोः । प्रश्ने किम् ।
 किं पठति । शेषोऽयम् । अनुपसर्गम् किम् । किं प्राचति उन प्रकरोति । अन्तर्गताः
 किम् । किं द्विजो न पचति ॥ लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥ किंमोऽन्तर्गते
 या । देवदत्ताः पचत्याहोःस्वित्पठति ॥ एहि मन्ये प्रहासे लट् । ८ । १ । ४६ ॥ एहिमन्ते
 इत्यनेन युक्तं लटन्तं नानुदात्तं प्रतीक्षायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यते नहि भोक्ष्यते
 भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्ये इति सुदु मन्यते ।
 गत्यर्थलोटा न्दित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि मन्ये युक्ते प्रहासे एव ना-
 न्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥ अविद्यमानं पूर्वं यज्जानु-
 तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जानु भोक्ष्यसे । अपूर्व किम् । कर्तव्यं जानु करिष्यति ॥
 किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किञ्चित् तेन
 युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्तयन्तं इतरडतमान्तं किमो रूपं किं वृत्तम् । कश्चिदु-
 ङ्के । कतरश्चित् । कमतश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । यो भुङ्के । अपूर्वमित्येव । गमः कि-
 त्पठति ॥ आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४९ ॥ आहो उताहो इत्याहो
 युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्के । अनन्तरमित्येव । शेषे विभक्तं
 वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्के ॥ शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥
 आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ गत्यर्थलोटा
 लृपण चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं
 नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यति ।
 उद्यन्ता देवदत्तेन शालयः रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष-
 सेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेदेव ग्रामं द्रक्ष्यस्वेनम् । लट् किम् । आगच्छ देव
 ग्रामं पश्यस्वेनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते ।
 सर्व किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निपातनिषेधो यथा
 स्यात् । यद्भोङन्तस्य कारकं तथान्यच्च लटन्तेनोच्यते ॥ लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥
 लोटन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् ।
 पच देवोदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यति । न चेत्कारकं
 सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणाखिवह सादेव । आगच्छ देव
 ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुसार्गम् ॥

म् । ८ । १ । ५३ ॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव
 प्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव प्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छा-
 नि देव प्रामं प्रविशानि ॥ हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥ हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं
 लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदिति
 निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ आम एकान्तरमामन्त्रि-
 तमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥ आमः परमेकपादान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम्
 पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् ।
 आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ चङ्घि-
 तुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥ तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः ।
 उञ्जन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । पतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावेहि । पहीति
 गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ चनचिदिवगोत्रादित-
 क्षिताग्नेदितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥ एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् ।
 देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोध्रम् । देवः
 पचति कल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचतिचन ॥ चादिषु
 च । ८ । १ । ५८ ॥ चवाहाईवेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च ॥ अ-
 गतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रति-
 विध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥ चवेत्या-
 भ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा
 सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुपञ्जनीयं तिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् ।
 पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमामहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ हेति
 क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥ ह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे ।
 स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । शिष्याशीरिति श्रुतः ॥ अहेति
 विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥ अह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयो-
 जने नियोगे क्षियायां च । त्वमहं प्रामं गच्छ । शिष्यायां स्वपमहं रथेन याति ३ ।
 उपाध्यायं पदार्तिं नपति ॥ चाहलोप ष्वेत्पवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥
 च अह एतयोर्लोपि प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव प्रामं गच्छतु । देव पवार-
 णं गच्छतु । प्राममरणं च गच्छत्यित्यर्थः । देव एव प्रामं गच्छतु । राम एवातण्यं
 गच्छतु । प्रामं केवलमरणं केवलं । देव एव प्रामं गच्छतु । राम एवातण्यं
 अवधारणं किम् । देव केव भे ।

लोपे विभाषा ।

चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽय । शुक्रा प्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति ।
 यालोपे । प्रीहिभिर्गजेन । गवेर्गजेन ॥ वैषायेति च छन्दसि । ८।१।६४ ॥ अर्ध्वं
 देयानामासीत् । अयं वाय हस्य आसीत् ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८
 । १ । ६५ ॥ आभ्यां युक्ता प्रथमा निङ्गमकिर्णानुदात्ता छन्दसि । अत्रामेतां
 भिन्वति । प्रजामेकां रक्षति । तयोर्गन्धः पिपलं खादति । समर्थाभ्यां किम् । एकां दे-
 यानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥ यद्भृत्तान्नित्यम् । ८।१।६६ ॥
 यत्र पदे यच्छब्दस्ततःपरं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यद्व्यङ्गापुर्वानि । अत्र
 व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८।१।६७ ॥
 पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । मलोपश्च वक्तव्यः * ॥
 दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । ममासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते ।
 नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव । पूजितग्रहणे सिद्धे पूजि-
 तग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पक्षमीनिर्देशेऽपि नान-
 न्तर्यमाश्रीयत इति ॥ सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८ ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य-
 स्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रवचति । तिङ्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्पदि-
 ति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाद्य गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्ग-
 ग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ।
 ८।१।६९ ॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति ।
 प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् ।
 पचति क्षिभाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् * ॥
 कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचतिपूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * ॥ ते-
 नायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ वा बह्वर्थमनुदात्तामिति वाच्यम् * ॥ पचति पूतिः ॥
 गतिर्गतौ । ८।१।७० ॥ अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति ।
 गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हग्भिर्गोहि मयूररोमभिः ॥ तिङ् चोदात्तवति । ८।
 १।७१ ॥ गतिरनुदात्तः । यद्यपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्य-
 भा हि यत्कित्यायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिसत्त्र धातायेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् ।
 उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

अप वैदिकवाक्येषु स्वरमन्धारप्रकारः कथ्यते । अभिमीळ इति प्रथमा पठ्

१ काष्ठा, दारुण, अमातापुत्र, वेष्ट, अनाहात, अनुज्ञान, अपुत्र, अयुन, अहुत, ष्ट, घोर, सुभ, कृपाण,
 । इति काष्ठादिः ।
 पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणमिति वार्तेहदशंनारसूत्रे काष्ठादिभ्य इति कैथियप्रक्षिपमिति कैयः ।

तथाभिश्चन्द्रोऽव्युत्सिपक्षे किप् इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्यु-
त्सत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादानुदात्तः । अमि पूर्वं इत्येकादेशस्वेकादेश
उदात्तेनेत्युदात्तः । ईळे । तिङ्गित्क इति निघातः । संहितायां तूदात्तादनुदात्तत्वेतीका-
रः स्वरितः । स्वरितात्संहितायामिति छेदित्यस्य प्रचयापरण्याया एकश्रुतिः । पुरःश-
ब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावरणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि । धायो निष्ठायां दधा-
तेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुगोऽव्ययमिपति गतिसंज्ञायां कुगतीति समासे
समासान्तोदात्ते तलुरुपे तुल्यार्षेत्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरे धाधादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्त-
तरः । यज्ञस्य नङ्ः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादानुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचा-
यच् । फिद्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणानुदात्तः । रत्नशब्दो मच्चिप-
पत्येत्यानुदात्तः । रानानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
वान्तोदात्तः । तमपः पिस्वादानुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इत्वं
वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दाशितम् ॥ तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥१॥
इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपो-
त्ननान्तरः ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्त्रादिपञ्चकस्यैव जीवनिपे-
धेन कर्त्रीत्यादेशीया ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृ-
त्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्य-
यान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययमहणं किम् । देवयतेः किप् ।
तूः विशेष्यलिङ्गः ॥ अशानिभरण्यरणयः पुंसि च ॥ इयमयं वा अशानिः ॥
मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥
वह्निवृष्ण्यप्रयः पुंसि ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ ओणियोन्यूर्मयः पुंसि च ॥ इयमयं
वा ओणिः ॥ क्षिप्तन्तः ॥ सष्टम् । कृतिरित्यादि ॥ ईकारान्तश्च ॥ ईप्रत्ययान्तः
स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः ॥ ऊहायन्तश्च ॥ कुरुः । विद्या ॥ च्यन्तमेकाक्षरम्

श्रीः । भूः । पकाशं किम् । प्रथुर्भीः ॥ विंशत्यादिरानयतेः ॥ इयं विंशतिः ॥
 विंशत्य । चत्वारिंशत्य । पञ्चाशत्य । षष्टिः । सप्ततिः । अष्टातिः । नवतिः ॥ हुन्दु-
 भिरक्षेपु ॥ इयं हुन्दुभिः । अक्षेपु किम् । अयं हुन्दुभिर्वागविद्येयोऽमुगे वेत्यर्थः ॥
 नाभिरक्षत्रिये ॥ इयं नाभिः ॥ उभावप्यन्यत्र पुंसि ॥ हुन्दुभिर्नाभिर्भ्रात-
 र्विपगादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुद्रमत्सङ्कनात्रकोमर्देकादि-
 त्त्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भाग्यिः । उच्यते । दृढभक्तिग्यादायिव क्रोमर्देति
 सामान्ये नपुंसकं योष्यम् । यस्तुगस्तु । लिङ्गमशिष्यं । लोकाभ्रगत्यादिङ्गस्येति भाग्या-
 लुंस्त्वमयीह साधु । अत एव नाभिर्मुण्यग्रूपे नक्रमध्यक्षत्रियगोः पुमान् । द्वयोः प्रा-
 णिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी । रभमोऽप्याह । मुख्यग्राहक्षत्रिये
 नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गे द्वयोः । नक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एव-
 मेवंविधेऽन्यत्रापि योष्यम् ॥ तलन्तः ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुद्धस्व भावः शुद्धता ।
 प्रादानस्य कर्म प्रादानता । प्रामस्य समूहो प्रामता । देव एव देवता ॥ भूमिविद्यु-
 त्सरिद्धतावनिताभिधानानि ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिशिञ्जगा ।
 लता वल्ली । वनिता गोपित् ॥ यादो नपुंसकम् ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि
 द्वीवं स्यात् ॥ भाःशुक्लस्रग्दिगुष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः इयं मा
 इत्यादि ॥ स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते स्त्रियां ऋषि च स्तः । स्थूणा । स्थूणम् ।
 ऊर्णो । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेपादिलोम ॥ गृहशशा-
 भ्यां ऋषि ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्थू-
 णम् । शशोर्णे शशलोमनीत्यमरः ॥ प्राचृद्विप्रदृहृदृद्विद्विद्विपः ॥ एते
 स्त्रियां स्युः ॥ दर्विविदिवेदिस्वनिशान्यसिवेशिकृष्णोपधिकव्यङ्गुलयः ॥
 एते स्त्रियां स्युः । पक्षे षीप् दर्वी । दर्वीरित्यादि ॥ तिथिनाडिरुचिर्वीचिना-
 लिधूलिकिकेकेलिच्छविरान्यादयः ॥ एते प्राग्वत् इयं तिथिरित्यादि ।
 भरस्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति ।
 तेले हि बहुतिथय इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलां निशि पौर्णिमातिथीमिति ॥
 ष्कुलिराजिकुशद्वनिर्वातिभुक्कुट्टिचुट्टिवलिपङ्कयः ॥ एतेऽपि स्त्रियां
 षुः । इयं शष्कुलिः ॥ प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिपदुपःसंवित्-
 त्पुन्मुत्समिधः ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उपा उच्छती । उपाः प्रातरधिष्ठात्री
 यता ॥ आशीर्धुःपूर्गीर्द्वारः ॥ इयमाशीरित्यादि ॥ अप्सुमनस्समासिक-
 तावर्षाणां बहुत्वं च ॥ अत्रादीनां पञ्चानां खीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः ।
 स्यः सुमनसः पुष्यम् । सुमना मालती जानिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुम-
 सः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिक्ता तैलदाने असमर्थेति अर्पवत्तुत्रे भाष्यत्रयो-

ान् । समांसमां विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । विभाषाप्रारंभेऽङिति सूत्रे
 भ्रासातां तुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम् ॥ स्रक्त्वक्ज्योक्वाग्य-
 यागूनास्फिजः ॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥ तृटिसी-
 नासंबध्याः ॥ इयं तृटिः । सीमा । सम्यध्या ॥ चुल्लिवेणिवार्यश्च ॥ स्पष्टम् ॥
 ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥ नित्यमहणमन्येषां
 कश्चिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति रूपधिकारः ॥

पुमान् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ घञचन्तः ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थं
 एथेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे कल्पुद्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु किन्नादिभिर्भावेन परि-
 शेषान् । कर्मादी तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । सम्यन्धमनुव-
 र्तिष्यत इति ॥ घाजन्तश्च ॥ विस्तरः । गोचरः । चयः । जय इत्यादि ॥ भयलि-
 ङ्गभगपदानि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥
 नङन्तः ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः ॥ याञ्जा स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्वा-
 पवादः ॥ क्यन्तो घुः ॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः ।
 क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्जम् ॥ इपुधिः स्त्री च ॥ इपुधिश्चन्दः
 स्त्रियां पुंसि च ॥ पूर्वस्वापवादः ॥ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्त-
 स्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः ।
 असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः । पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः ।
 नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो
 गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने
 नपुंसके ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अपमा-
 रम्भः ॥ यौः स्त्रियाम् ॥ योदिवोत्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ इपुवाह स्त्रियां च ॥
 चालुंसि ॥ घाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ चालुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरे-
 त्यस्वापवादः ॥ नान्तः ॥ अयं पुंसि । राजा । तक्ष्णा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः ।
 मन्त्र्यचक्रोक्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फ-
 मेघाभिधानानि ॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः ।
 मेघो नीरदः ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्वापवादः ॥ उकारान्तः ॥ अयं पुंसि स्या-
 त् । प्रभुः इक्षुः । हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ॥ द्वयोः कपोलावयव इति
 मेदिनी । कोणुरिभ्यां स्त्री नेमे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाम्प्रान्तस्तु प्रकृत-
 सूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यथाधित इति । एवमन्यत्रापि ॥
 धेनुरज्जुकुङ्कुसरयुतनुरेणुप्रिपङ्गवः स्त्रियाम् ॥ समासे रज्जुः पुंसि च ।

पेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ एष्टम् ॥ गोमयकपायमलयान्वयाव्य-
 धानि नपुंसके च ॥ गोमयः । गोमयम् ॥ रोपधः ॥ क्षुरः । अक्षुरः ॥ द्वाराप्र-
 स्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्धाश्रम्भभीरगभीर-
 क्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठरा-
 जिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बर-
 शिशिरतन्त्रपन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्रनेत्रगोत्राङ्गलि-
 त्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके ॥ इदं द्वारमित्यादि ॥ शु-
 क्रमदेवतायाम् ॥ इदं शुक्रं रेतः ॥ चक्रवज्रान्धकारसाराधारपारक्षीरतो-
 मरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ चालुं-
 सि । चक्रः । चक्रमित्यादि ॥ सोपधः ॥ वृषः वृक्षः ॥ शिरीषशिर्षाम्बरी-
 पपीयूपपुरीपकिल्विपकल्मापाणि नपुंसके ॥ यूपकरीपमिपविपव-
 र्पाणि नपुंसके च ॥ चालुंसि । अयं यूपः । इदं यूपमित्यादि ॥ सोपधः ॥ व-
 त्तः । वायसः । महानसः ॥ पनसविसवुससाहसानि नपुंसके ॥ चमसां-
 सरसनिर्यासोपवासकार्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च
 ॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥ कंसं चाप्राणिनि ॥ कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ।
 प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ रश्मिदिवसाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि
 स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो पक्षः ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥
 दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥ मानाभिधानि ॥ एतानि पुंसि स्युः ।
 कुडवः । प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ॥ खारी-
 मानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी । इयं मानिका ॥ दाराक्षतलाजारसूनां य-
 हुत्वं च ॥ इमे दाराः ॥ नाट्यपजनोपपदानि घणाङ्गपदानि ॥ यथासंख्यं ना-
 ट्यागुपपदानि घणादीनि पुंसि स्युः ॥ अयं नाटीघणः । अपाङ्गः । जनपदः । घणादीनामु-
 भयलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ भरुङ्गरुत्तरदत्त्विजः ॥ अयं भरुत् ॥ प्र-
 पिराशिदतिप्रन्थिकिमिध्यनिचलिकौलिर्मौलिरविकविकपिसुनयः ॥
 एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ घ्यजगजमुक्तपुञ्जाः ॥ एते पुंसि ॥ हस्तकु-
 न्तान्तघ्रातयातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः ॥ एते पुंसि । अमरसु मुहूर्तोऽग्नि-
 यामित्याह ॥ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपापण्डशि-
 खण्डाः ॥ अयं षण्डः ॥ यंशांशपुरोडाशाः ॥ अयं वंशः । पुगे दाश्यते पुगेडाशः ।
 कर्मणि षम् । भवध्याख्यायनयोः प्रकरणे पीगेडाशपुरोडाशाण्डमिति विकारप्रकरणे
 प्रीहेः पुगेडाशः इति च निपातनाद्यकृतसूत्रं एव निपातनाद्वा इत्य इत्यम् । पुगेडाश-
 भुजाभिष्टमिति मायः ॥ हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ॥ अयं हृदः ॥ अर्घपथिम-

कर्कटशय्या । कर्कटशय्याना ॥ इमश्रुजानुयसुम्याश्रुजनुयपुनात्ति
 सके ॥ चसु चार्थयाणि ॥ कर्णार्थाणि किम् । गणमण्णमाप्रणनविंशु ॥
 द्रुमधुमीधुजीधुमानुफमण्डलनि नपुंसके च ॥ चालुंमि । अयं गणुः ।
 गट्ट ॥ कृत्यन्तः ॥ गेरुः । गणुः ॥ दारुकसंरुजतुयस्तुमस्तुनि नपुंसके
 कत्यन्त इति पुंस्त्वसापवादः । इदं दारु ॥ मरुत्तुर्नपुंसके च ॥ चालुंमि । कणुः
 गणु ॥ प्राग्गट्टमेरुकारान्तः ॥ इदिमदिवमाभिधानमिति यद्गति प्रागेतन्नादकारान्त
 इत्यधिक्रियते ॥ कोपधः ॥ कोणधोऽकारान्तः पुंमि स्यात् । स्वपः । कस्तः ।
 चियुकशातूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ॥ पूर्वस्वापवादः ॥
 कण्टकानीकसरकमांदकचपकमस्तकपुस्तकनडाकानिष्कशुष्कवर्चक
 पिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि
 नपुंसके च ॥ चालुंमि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ टोपधः । टोप
 ऽकारान्तः पुंमि स्यात् । पटः । पटः ॥ किरीटमुकूटललाटवटवीटशृङ्गाटक
 राटलोष्ठानि नपुंसके ॥ किरीटमित्यादि ॥ कुटकूटकपटकवाटकपंडनट
 निकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ चालुंमि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ णोपधः ॥
 णोपधोऽकारान्तः पंसि स्यात् । गुणः । गणः । पापाणः ॥ ऋणलवणपर्णतोरणरणो
 ष्णानि नपुंसके ॥ पूर्वस्वापवादः ॥ कार्पापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषण
 चिपाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥ चालुंमि ॥ थोपधः ॥ थपः ॥ काष्ठपृष्ठ
 सिक्थोकथानि नपुंसके ॥ इदं काष्ठमित्यादि ॥ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥
 इमाः काष्ठाः ॥ तीर्थप्रोधयूथगाथानि नपुंसके च ॥ चालुंमि । अयं तीर्थः । इदं
 तीर्थम् ॥ नोपधः ॥ अदन्तः । पुंसि । इनः । केनः ॥ जघनाजिनतुहिनकान
 नयनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिज्ञचिह्वा
 नि नपुंसके ॥ पूर्वस्वापवादः ॥ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयना
 सनस्थानचन्दनालानसमानभयनवसनसम्भावनविभावनविमाना
 नि नपुंसके च ॥ चालुंमि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ पोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । पुणः
 दीपः । सपः ॥ पापरूपोद्भुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुं
 सके ॥ इदं पापमित्यादि ॥ शूर्पकुत्तप्रकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च ॥ अयं
 शर्पः इदं शर्पमित्यादि ॥ भोपधः ॥ लम्भः कुम्भः ॥ तलभं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्वा
 पवादः ॥ जृम्भं नपुंसके च ॥ जृम्भम् । जृम्भः ॥ मोपधः ॥ सोमः । भीमः ॥
 रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥
 संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोहामानि नपुंसके च ॥ चालुं
 सि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥ ये

कमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालवालनिगलपलालविडालखि-
 लशूलाः पुंसि च ॥ चात् ङीवे । इदं शीलमित्यादि ॥ शतादिः संख्या ॥
 शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो
 नाम पर्वतः ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ ल-
 क्षा कोटिः स्त्रियाम् ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् ।
 ङीवेऽपि लक्षम् ॥ शङ्कुः पुंसि ॥ सहस्रः क्वचित् ॥ अयं सहस्रः । इदं सहस्रं ॥
 मन्व्यच्कोऽकर्तारि ॥ मन्प्रत्यान्तो व्यच्कः ङीवः स्यात्तु कर्तारि । वर्म । चर्म ॥
 व्यच्कः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तारि किम् । ददाति इति मादा ॥ ब्रह्मन्
 पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्मा ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥ मन्व्यच्क् इत्यस्यार्थं
 प्रपञ्चः ॥ असन्तो व्यच्कः ॥ यशः । मनः । तपः । व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः । अ-
 प्सराः स्त्रियाम् ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ घ्रान्तः ॥ पञ्चम् ।
 छत्रम् ॥ यात्रामात्राभस्त्रादंघ्राचरत्राः स्त्रियामेव । भृत्रामित्रछात्रपुत्र-
 मन्त्रवृत्रमेद्रोघ्राः पुंसि ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते
 इति माचः । स्वाताममित्रौ मित्रे वेति च । यत्तु द्विपोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्
 अमेद्रिपदित्यौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रं मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तसु चिन्त्यः ।
 नभ्समासेऽप्येवम् । परवलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तद्व्यकृतसूत्रापर्यालो-
 चनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति पाठसूत्रास्मरणमूलकमिति
 दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ फलकुसुमशुल्ययुद्धपत्त-
 नरणाभिधानानि ॥ बलं वीर्यम् ॥ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पद्मादयः
 शब्दाः कुसुमाभिधापित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमिति ।
 एवं चार्थेर्चादिसूत्रे तु अलञ्जे पद्मं नपुंसकमेवेति श्रुतिप्रमथो मतान्तरेण नेयः ॥ आह-
 चसंग्रामौ पुंसि ॥ आजिस्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥ फलजातियार्थाशब्दो
 नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ घृक्षजाति स्त्रियामेव ॥ क्विदेयेदम् ।
 हरीतकी ॥ वियज्जगत्सकृत्साकनृपृपत्साकृत्साकृद्दुदम्बितः ॥ एते ङीवाः
 स्युः ॥ नयनीतायतानानुत्तामृतनिमित्ताचित्ताचित्तापित्तात्रतरजतघृत्ताप-
 लितानि ॥ आङ्कुलिशद्वेषीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदा-
 फाशकप्ययीजानि ॥ एतानि ङीवे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् । दैवः ॥ घा-
 न्पाज्यस्यस्वरूप्यपण्यवर्ण्यघृष्यहृष्यकव्यकाव्यसत्पापत्यमूल्यशियय-
 छुष्यमद्यहर्म्यतृष्यैसर्न्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि ॥ दन्दवर्हद्दुःख्यद्विशापि-
 च्छपिम्पकुट्टुम्यकवचयरशरघृन्दारकाणि ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् ।
 रपाद्गारौ मा भू ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

धृमुक्षिस्तम्भनितम्बपूगाः ॥ अयमर्षः ॥ पल्लवपल्लवकफरेफकदा
निर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरंगगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ॥
इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥ पते पुंसि । अयं सारथिः
॥ इति पुच्छिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ भावे ल्युडन्तः ॥ हसनम् । भावे किम् । प
नोऽभिः । इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ निष्ठा च ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं द्वीवं स्यात् ।
सितम् । गीतम् ॥ त्वप्यजौ तद्धितौ ॥ शुक्लम् । शौक्यम् । प्यत्रः पित्त
मर्ध्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामग्र्यम् । सामग्री । औचित्यम् । औचित्य
कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥ ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ यद्यदग्र
गण्यवुञ्छाश्च भावकर्मणि ॥ एतदन्तानि क्लीयानि ॥ स्तेनाद्यत्रलोपश्च । संपु
सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्ढक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यङ् । अभि
त्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । औष्ट्रम् । हायनान्तयुगादिभ्योऽण् । द्वैरा
नम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः । आच्छावाकीपम् ॥ अ
व्ययीभावः ॥ अधिस्त्रि ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥ पाणिपादम् ॥ अभाषायां हेमन्त
शिशिरावहोरात्रे च ॥ स्पष्टम् ॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥ अधि
रोऽयम् ॥ अनल्पे छाया ॥ शरच्छायम् ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥ इत्यन्त
मियादि ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च ॥ परवत् अन्वयापु
रुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ रात्राह्लाहाः पुंसि ॥ अपथपुण्याहे नपुंसके ॥ सं
ख्यापूर्वा रात्रिः ॥ त्रिगत्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ॥ त्रिगुः स्त्रियां
च ॥ व्यस्तथा । पथमूली । त्रिभुवनम् ॥ इत्सुसन्तः ॥ इधिः । धनुः ॥ अधिः
स्त्रियां च ॥ इत्यन्तत्वेऽपि अधिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अधिः ॥
छदिः स्त्रियामेव ॥ इयं छदिः । छयतेऽनेनेति छादेभ्युरादिष्यन्तादधिपुर्वीत्यादि
ना इम् । इमन्त्रित्वादिना इत्यः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्योऽस्त्री
स्त्रीपतां यदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्षाः ॥ सुग्वनयनलोहयनमांसरुधिरका
मुकथियरजलहृत्पथनासाभिधानानि ॥ एतेषामभिधायकानि द्वीपे स्युः । पुण
माननम् । नयनं लोचनं । लोहं कालम् । यनं गहनम् । मांसमासियम् । रुधिरं रक्तम् । कर्पू
रागमनम् । विरं विन्दम् । जलं वारि । इयं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमन्नम् ।
भस्मापराशनाह त्रिगुणा ॥ मीरार्थादनाः पुंसि ॥ यकनेप्रारण्यागापटीया
नि पुंसि च ॥ यको यकम् । नेत्रो नेत्रम् । अण्योऽण्यम् । गाण्डीयो गाण्डीयम् ॥
अटवी स्त्रियाम् ॥ लोपथः ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ त्रुलोपपदात्तङ्क
मृदन्तरत्कन्वसदेयादृषुपदाः पुंसि ॥ अयं मृदः ॥ त्रील्लमूलमङ्गलमात्र

कमलतलसुसलकुण्डलपललमूणालवालवालनिगलपलालविडालखि-
 लशूलाः पुंसि च ॥ चान् द्वीपे । इदं शीलमित्यादि ॥ शतादिः संख्या ॥
 शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ षड्व्यः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो
 नाम पर्वतः ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ ल-
 क्षा, कोटिः स्त्रियाम् ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् ।
 द्वीपेऽपि लक्षम् ॥ शङ्कुः पुंसि ॥ सहस्रः क्वचित् ॥ अयं सहस्रः । इदं सहस्रं ॥
 मन्व्यच्कोऽकर्तरि ॥ मन्प्रत्ययान्तो व्यच्कः द्वीपः स्यात् तु कर्तरि । वर्म । चर्म ॥
 व्यच्कः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति मादा ॥ ब्रह्मन्
 पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्मा ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥ मन्व्यच्क् इत्यस्यार्थं
 प्रपञ्चः ॥ असन्तो व्यच्कः ॥ पशुः । मनः । तपः । व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः । अ-
 प्सराः स्त्रियाम् ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ व्रान्तः ॥ पत्रम् ।
 वृत्रम् ॥ यात्रामात्राभस्त्रादंभ्रावरत्राः स्त्रियामेव । भृशामित्रछात्रपुत्र-
 मन्तवृत्रमेद्रोप्राः पुंसि ॥ अयं भृशः । न मित्रमित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रस्ते
 इति माघः । स्वाताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विपोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्
 अमेर्द्विपदिसौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रं मित्रस्य व्यपयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु विन्यः ।
 नञ्समासेऽप्येवम् । परबलिङ्गतापि स्वादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्रकृतसूत्रापयो-
 वनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति पाठसूत्रात्परमूलकमिति
 दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ यलकुसुमशुल्बयुद्धपत्त-
 नरणाभिधानानि ॥ यले वीर्यम् ॥ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पद्मादयः
 शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमिति ।
 एवं वार्धेचौदिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिमन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ आह-
 वसंग्रामौ पुंसि ॥ आजिस्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥ फलजातिवाचीशब्दो
 नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ घृक्षजाति स्त्रियामेव ॥ क्वचिदेवेदम् ।
 हरीतकी ॥ वियज्जगत्सकृत्शकन्ष्टपत्शकृत्कृद्दुदश्वितः ॥ एते द्वीपाः
 स्युः ॥ नयनीतायतानानृतामृतनिमित्ताचित्ताचित्तापित्ताग्रतरजतयुस्तप-
 लितानि ॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसफ्थ्यक्ष्यास्यास्पदा-
 काशकण्वधीजानि ॥ एतानि द्वीपे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् । दैवः ॥ घा-
 न्याज्यसस्यरूप्यपण्ययण्येषुप्यहृत्पकल्पकाल्पसत्पापत्पमूल्यशिवप-
 कुल्यमयहर्म्यतृपैसर्न्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि ॥ द्रन्द्बर्हद्दुःग्वषडिशापि-
 च्छपिम्यकुहुम्पकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् ।
 एषाद्गादौ मा पू ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

श्रुमुक्षिन्नाभ्यनिगम्यपूजाः ॥ अगर्भः ॥ ५५ ॥
 निर्व्यूहमद्रमणिगरहपुरगमन्वस्तन्वमृदङ्गमङ्गमनुश्रुताः ॥ अ-
 ण्णादि ॥ मारभ्यनिगिफुक्षिनस्त्रिपाण्यजलमः ॥ अं पुमि । अं मर-
 ॥ इति पुद्गिहाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ भवितागोऽपम ॥ भावे न्युदन्तः ॥ इमानम् । मां चिन् ।
 गोऽमिः । इमप्रभनः गुडागः ॥ निद्रा च ॥ मां या निद्रा तदन्तं शीरं म् ।
 मितम् । गीतम् ॥ त्यप्यजी मन्दिनी ॥ शम्भम् । शौश्रम् । शम्भः ति-
 मभ्यांशो स्त्रीम् । पापुयंम् । पापुगि । सामभ्यम् । सामपी । भौयिन्म् । भौ-
 कर्मणि च प्राप्ताणादिगुणवचनेभ्यः ॥ प्राप्ताण्य कर्म प्राप्ताण्यम् ॥ पयस्य-
 मप्रपुष्पच्छाद्य भायकर्मणि ॥ एतन्नानि शीपानि ॥ सोनाप्रलोभम् । सेन्-
 मश्रुयंः । मश्रुयम् । कतिजाणोऽङ् । कोणम् । पलन्तुगुंदिगादिभ्यो यङ् । अ-
 लम् । प्राणभृजातिवचनेन्द्राद्यादिभ्योऽङ् । भौश्रम् । हापनान्पुगादिभ्योऽङ् । इ-
 नम् । इन्द्रमनोऽदिभ्यो गुञ् । पितापुत्रकम् । शोप्राभ्यञ्जः । आच्छावाहीन् ॥ अ-
 व्ययीभावः ॥ अभिस्त्रि ॥ छन्दैकत्वम् ॥ पाणियादम् ॥ अमापायां हेमन्-
 शिशिरायहोरात्रे च ॥ शष्टम् ॥ अनप्कर्मधारयस्तत्पुन्वः ॥ अ-
 रोऽपम् ॥ अनल्पे छाया ॥ शरच्छायम् ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥ इत-
 मिलादि ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च ॥ परवत् अन्यन्तु-
 रूपः परवलङ्गः स्यात् ॥ रात्राह्लाहाः पुंसि ॥ अपथपुण्याहे नपुंसके ॥ सं-
 ख्यापूर्वा रात्रिः ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वगत्रः ॥ द्विगुः स्त्रियां
 च ॥ व्यवस्था । पथमूली । त्रिभुवनम् ॥ इसुसन्तः ॥ हविः । धनुः ॥ अर्चिः
 स्त्रियां च ॥ इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ॥
 छदिः स्त्रियामेव ॥ इयं छदिः । छद्यतेऽनेनेति छद्येशुरादिप्यन्तादर्चिशुचीलादि-
 ना इस् । इस्त्रिल्लादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिः
 क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्षाः ॥ मुखनयनलोहयनमांसरुधिरका-
 र्मुकचिचरजलहलधनात्राभिधानानि ॥ एतेषामभिधायकानि क्लीवे सुः । मुख-
 माननम् । नयनं लोचनं । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कर्ण-
 शरासनम् । विवरं विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमन्नम् ।
 अस्यापवादानाह त्रिषूच्या ॥ सीरार्थोदनाः पुंसि ॥ चक्रनेत्रारण्यगाण्डीवा-
 नि पुंसि च ॥ वफो वक्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥
 अटवी स्त्रियाम् ॥ लोपधः ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ तूलोपलतालङ्-
 सूलतरलकम्यलदेवलवृपलाः पुंसि ॥ अयं तूलः ॥ शीलमूलमङ्गलसाल-

कमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालपालवालनिगलपलालविडालखि-
लशूलाः पुंसि च ॥ चान् शीवे । इदं शीतमित्यादि ॥ शतादिः संख्या ॥
शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशब्दो
नाम पर्वतः ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ ल-
क्षा कोटिः स्त्रियाम् ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् ।
शीवेऽपि लक्षम् ॥ शङ्कुः पुंसि ॥ सहस्रः क्वचित् ॥ अयं सहस्रः । इदं सहस्रं ॥
मन्व्यचकोऽकर्तारि ॥ मन्त्रत्यान्तो व्यचूकः शीवः स्यान्न तु कर्तारि । वर्म । चर्म ॥
व्यचूकः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तारि किम् । ददाति इति मादा ॥ ब्रह्मन्
पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्मा ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥ मन्व्यचूक इत्यस्यार्थं
प्रपञ्चः ॥ असन्तो व्यचूकः ॥ यशः । मनः । तपः । व्यचूकः किम् । चन्द्रमाः । अ-
प्सराः स्त्रियाम् ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ व्रान्तः ॥ पत्रम् ।
छत्रम् ॥ यात्रामात्राभस्त्रादंप्रावरत्राः स्त्रियामेव । भृत्रामित्रछात्रपुत्र-
मन्त्रवृत्रमेद्रोप्राः पुंसि ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते
इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विपोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्
अमेद्रिपदिलौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रं मित्रस्य व्यभयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः ।
नचसमासेऽप्येवम् । परवलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रार्थलो-
चनमूलकम् । स्वरदोषोद्गावनमपि नवो जरमरमित्रमृता इति पाठसूत्रास्मरणमूलकमिति
दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ पलकुसुमशुल्बयुक्पत्त-
नरणाभिधानानि ॥ यत्वं वीर्यम् ॥ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पद्मादयः
शब्दाः कुसुमाभिधायिलेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमिति ।
एवं चार्धचार्दिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ आह-
वसंग्रामौ पुंसि ॥ आजिस्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥ फलजातिवाचीशब्दो
नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ वृक्षजाति स्त्रियामेव ॥ क्वचिदेवेदम् ।
हरीतकी ॥ विद्यज्जगत्सकृत्शकन्ष्टपत्शकृद्यकृदुदश्वितः ॥ एते शीवाः
स्युः ॥ नयनीतावतानावृतामृतनिमित्तचित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तप-
लितानि ॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसक्थ्यक्षयास्यास्पदा-
काशकण्वयीजानि ॥ एतानि शीवे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् । दैवः ॥ धा-
न्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहृष्यकण्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्ष-
कुड्यमद्यहर्म्यतूपैसर्न्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि ॥ द्वन्द्वबर्हदुःस्वचटिशपि-
च्छविम्वकुट्टुम्वकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ ... ना
एषाद्गादी मा भूत् ॥

श्रीः ।

शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वीं तद्विद्यायथोक्तं लोकवेदयोः

- ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः पुनर्व्यक्तीकारिव्यामि वाच उच्चारणे विधिम्
॥ २ ॥ त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयं-
भुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः
स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च कः पी चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः
प्लुत एव च ॥ ५ । १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमा-
हन्ति स प्रेरयति माहृतम् ॥ ६ ॥ माहृतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वर्गम् । प्रातःसवनयोगं
तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यंदिनयुरां मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तायिसवधनं
शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्वभिहतो वक्रमापद्य माहृतः । वर्णाञ्जनयते तेषां वि-
भागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वराः कालतः स्थानात्प्रथानानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहु-
र्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० । २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः । ह्रस्वो
दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निपादगान्धारावनुदात्त ऋपभधैवती ।
स्वरितप्रभवा होते पङ्क्तु मध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठी च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विष्टत्तिश्च शपसा रेफ एव
च । जिह्वामूलमुपमा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुक्तरादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ । ३ ॥ ह्यकारं पञ्चभिर्भुक्तमन्तः स्यामिश्च
संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंभृतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविच्युयशास्तालव्या-
बोष्टजावृषू । स्युर्मूर्धन्या ऋदुरपा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो
दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो ब्रुधौ । एषे तु कण्ठतालव्याबोष्ठी कण्ठोष्ठौ स्मृता ॥ १८ ॥ अर्ध-
मात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारिकारयोर्भवेत् । ओकारोकारयोर्मात्रा तयोर्विद्वृतसंभृतम् ॥ १९ ॥ सं-
वृतं मात्रिकं ज्ञेयं विद्वृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संभृताः सर्वे अधोषा विद्वृताः स्मृताः ॥
२० । ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विद्वृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विद्वृतावेडौ ताम्यामैचौ तथैव
च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभा-
गिनः ॥ २२ ॥ अलावृवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः श-
पसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विद्वृतां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठौ तु विगृहीयाद्यवौकारव-
कारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राम्यां न च पीडयेत् । भीतां पतनभेदाम्यां तद्वद्वर्णा-
न्प्रयोजयेत् ॥ २५ । ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तत्रैः इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः
खे अरौ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो प्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दोर्धस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चा-
न्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च
रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदपादुत्करे तिष्ठन्कास्येन समनुस्वरम् । मार्दवं च द्वि-
मात्रं च जघन्वीं इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्काम्यमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
सरङ्गं कम्पयेत्कर्णं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाध्यक्ता न च
पीडिताः । सम्यन्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ । ६ ॥ गीती शीघ्री

शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽत्यकण्ठश्च पडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ मायु-
मक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च पडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शक्तिं
भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उन्-
शु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं म्रस्तपदाक्षरं च वदेत् दीनं न
तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पटेनिलयमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मर्थादिने क-
ण्ठगतेन चैव चक्राहसंस्कृतसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तव
सदाप्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यमृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ अचोसृष्टा य-
णस्वीयन्नेमिसृष्टाः शरः स्मृताः । शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यनो-
नुनासिका न ह्ये नादिनो ह्रस्वः स्मृताः । ईपन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु स्वप्नादयः ॥ ३९ ॥
ईपच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोथ पश्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥
शिक्षा प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते
॥ ४२ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमव्ये स्वरितं पूं
च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । नि-
हतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमायुदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्व-
रितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रो-
वीर्यं हविषां स्वर्गहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्यायुदात्तं प्रेयुदात्तं व इत्य-
नुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्यु-
दात्तमिन्द्रावृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्धुदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं तेषां
यायसः । शिखी रीति त्रिमात्रं तु नकुलस्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्यादागतं दशमवर्णं
च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोस्ति पापाहेरिव कित्त्वियात् ॥ ५० ॥ सुतीर्यादागतं व्यक्तं
स्वाप्तायं मुख्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो रीतः स-
रतो वर्णतो वा निष्पाप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वभो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः सतो-
पराधात् ॥ ५२ ॥ अयश्चरं हनायुष्मं त्वित्तरं व्याधिपीडितम् । अश्रुता शस्त्ररूपेण यमं पति-
मन्त्रके ॥ ५३ ॥ हस्तदीनं तु योर्धते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्द्वयो निबोनिमभि-
गच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं योर्धते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूनो ब्रह्मगोत्रे
महीयते ॥ ५५ ॥ १० ॥ शंकरः शांकरां प्रादाशक्षीपुत्राय धीमते । वाच्येभ्यः सामाह्वय
दर्शो वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाश्वरसामाह्वयमविगम्य गद्गेश्वात् । श्वरं व्याकरणं
प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाङ्गनशलाकया । यशु-
न्दीक्षितं देन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ त्रिनयनमभिमुग्धनिःरुताभिर्मां य इह पटेऽप्राप्तम्
सदा द्विजः । न भवति धनशान्धपशुपुत्रकीर्तिमाननुष्टं च मुग्धं सामधुने दिवीनि दिवीनि
॥ ५९ ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामामोदात्तथ हकारं स्वराणां यथागीत्यचोसृष्टोदात्तं चापस्तु
शंकर एवम् ॥

इति शिक्षा ।

॥ श्रीः ॥

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । ह्यवरट् । लण् । जमड-
णनम् । झभञ् । घढधप् । जवगडदश् । खफछठथचटतय् । कपय् ।
शपसर् । हल् ॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

वृद्धिरादैच् १ । १ । १ ॥ अदेहुणः १ । १ । २ ॥ इको गुणट्ढी १ । १ । ३ ॥
न धातुलोप आर्धधातुके १ । १ । ४ ॥ क्विति च १ । १ । ५ ॥ दीधीवेवीटाम् । १ ।
१ । ६ ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७ ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १ । १ ।
८ ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १ । १ । ९ ॥ नाञ्छली १ । १ । १० ॥ ईदूदेद्विवचनं
प्रगुणम् १ । १ । ११ ॥ अदसो मात्र १ । १ । १२ ॥ शे १ । १ । १३ ॥ निपाल ए-
षाननाद् १ । १ । १४ ॥ ओत् १ । १ । १५ ॥ संयुद्धी शाकत्यस्येनावर्णे १ । १ ।
१६ ॥ उत्रः १ । १ । १७ ॥ ऊं १ । १ । १८ ॥ ईदूती च समग्रथे १ । १ । १९ ॥
दाधा ष्वदाप् १ । १ । २० ॥ १ ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥ तत्प्रमयी घः
१ । १ । २२ ॥ बट्गगचतुडति संख्या १ । १ । २३ ॥ ष्यान्ता यट् १ । १ । २४ ॥
डति च १ । १ । २५ ॥ क्तक्तवत् निष्ठा १ । १ । २६ ॥ सर्वादीनि मवेनामानि १ । १ ।
२७ ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १ । १ । २८ ॥ न बहुव्रीहौ १ । १ । २९ ॥ तृतीया-
ममासे १ । १ । ३० ॥ इन्द्रे च १ । १ । ३१ ॥ विभाषा जमि १ । १ । ३२ ॥ प्रथमधर-
मतपार्श्वार्थकनिरयनेमाध १ । १ । ३३ ॥ पूरेरवरदक्षिणोत्तरपराधराणि व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् १ । १ । ३४ ॥ समज्ञानिधनाद्यायाम् १ । १ । ३५ ॥ अन्तरं बहिर्दो-
गोपमं व्यानयोः १ । १ । ३६ ॥ स्वरादिनिर्गतमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ तद्विनधामरे-

विभक्तिः १ । १ । ३८ ॥ कृन्मेजन्तः १ । १ । ३९ ॥ क्वातोसुन्कमुनः १
 ॥ २ ॥ अघ्ययीभायध् १ । १ । ४१ ॥ सि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥
 मकरय १ । १ । ४३ ॥ नवेति विभाषा १ । १ । ४४ ॥ इग्यणः संप्रसारणम् १ । १ ।
 न्ती टकितौ १ । १ । ४६ ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः १ । १ । ४७ ॥ एच इग्नसादेशे १ ।
 षष्ठी स्थानेयोगा १ । १ । ४९ ॥ स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥ उरणपर
 ५१ ॥ अलोऽन्वयस्य १ । १ । ५२ ॥ डिच्च १ । १ । ५३ ॥ आदेः परस्य
 ५४ ॥ अनेकादिशासर्वस्य १ । १ । ५५ ॥ स्थानिकदादेशोऽनन्विधी १ । १ ।
 अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्ण
 र्वजधर्विभिषु १ । १ । ५८ ॥ द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९ ॥ अदर्शने लोपः
 ६० ॥ ३ ॥ प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः १ । १ । ६१ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्
 ६२ ॥ न लुमताङ्गस्य १ । १ । ६३ ॥ अचोऽन्त्यादि टि १ । १ । ६४ ॥ अ
 शूर्व उपधा १ । १ । ६५ ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥ त
 त्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥ स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १ । १ । ६८ ॥ अणु
 स्य चाप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥ तपरस्तकालस्य १ । १ । ७० ॥ आदिरन्येन सहेता १ । १ ।
 येन विधिस्तदन्तस्य १ । १ । ७२ ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिसन्द्भ्रम १ । १ । ७३
 दादीनि च १ । १ । ७४ ॥ एङ्गाचां देशे १ । १ । ७५ ॥ “वृद्धिराद्यन्तवद
 यः प्रत्ययस्य लुक्पञ्चदश” ॥

द्वितीयः पादः ।

गाङ्गुटादिभ्योऽङ्घिण्डित् १ । २ । १ ॥ विज इट् १ । २ । २ ॥ विभाषोर्णो
 २ । ३ ॥ सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ ॥ अमंयोगाल्लिट् १ । २ । ५ ॥ इन्धिम
 च १ । २ । ६ ॥ मृडमृदगुधकुपक्रिशवदवसः क्वा १ । २ । ७ ॥ रुद्विदमुप
 पिप्रण्टः संध १ । २ । ८ ॥ इको शल् १ । २ । ९ ॥ हलन्ताश्च १ । २ ।
 लिङ्गिचावाःमनेपदेशु १ । २ । ११ ॥ उध १ । २ । १२ ॥ वा गमः १ । २ ।
 हनः मित् १ । २ । १४ ॥ यमो गन्धने १ । २ । १५ ॥ विभाषोपयमने १ । २ ।
 स्यान्धोरिच १ । २ । १७ ॥ न क्वा सेट् १ । २ । १८ ॥ निष्ठा शीङ्गिदिमिति
 ध्रुवः १ । २ । १९ ॥ मृपस्तिविश्रायाम् १ । २ । २० ॥ १ ॥ उदूपधात्रावादिक्
 रन्वदरत्साम् १ । २ । २१ ॥ वृङ्गः क्वा च १ । २ । २२ ॥ गोपधात्रावात्ता
 २ । २३ ॥ षड्विभृत्पुनध १ । २ । २४ ॥ नृपिमृपिहृशोः काःपणम् १ । २ ।
 रण्ये षुपधात्रावादेः संध १ । २ । २६ ॥ उक्वालोऽभ्याम्बर्हिपुनः १ । २ । २७
 जपध १ । २ । २८ ॥ उक्वेदात्तः १ । २ । २९ ॥ नीनेगनुदात्तः १ । २ । ३०
 म्बहारः स्वरितः १ । २ । ३१ ॥ मग्नादिन उदात्तार्धदशम १ । २ । ३२ ॥

श्रुति दूरात्संबुद्धी १ । २ । ३३ ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्धृङ्गसामसु १ । २ । ३४ ॥ उच्च-
 स्तरं वा वपट्टारः १ । २ । ३५ ॥ विभाषा छन्दसि १ । २ । ३६ ॥ न सुप्रहण्ययां
 स्वरितस्य तूदात्तः १ । २ । ३७ ॥ देवप्रहणोरनुदात्तः १ । २ । ३८ ॥ स्वरितात्संहि-
 तायामनुदात्तानाम् १ । २ । ३९ ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः १ । २ । ४० ॥ २ ॥
 अपृक्त एकालप्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥
 प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १ । २ । ४४ ॥
 अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥ कृतद्वितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥
 ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥
 लुक्तद्वितलुकि १ । २ । ४९ ॥ इन्द्रोण्याः १ । २ । ५० ॥ लुपि पुक्तवद्वपक्तिवचने १ ।
 २ । ५१ ॥ विशेषणानां आजातेः १ । २ । ५२ ॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् १ । २ ।
 ५३ ॥ लुच्योगाप्रख्यानात् १ । २ । ५४ ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १ ।
 २ । ५५ ॥ प्रथानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् १ । २ । ५६ ॥ कालोपसर्जने च तुल्य-
 म् । १ । २ । ५७ ॥ जालाह्वयायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् १ । २ । ५८ ॥ अस्म-
 दो द्वयोश्च १ । २ । ५९ ॥ फल्युनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे १ । २ । ६० ॥ ३ ॥ छन्दसि पुनर्व-
 सोरेकवचनम् १ । २ । ६१ ॥ विशाखयोश्च १ । २ । ६२ ॥ तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे
 बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् १ । २ । ६३ ॥ सरूपाणामेकारोप एकाविभक्ती १ । २ ।
 ६४ ॥ वृद्धो मृता तदृक्षणश्वेदेव विशेषः १ । २ । ६५ ॥ स्त्री पुंवश्च १ । २ । ६६ ॥
 पुमान्स्त्रिया १ । २ । ६७ ॥ भ्रातृपुत्री स्वसृद्बुद्धितृम्याम् १ । २ । ६८ ॥ नपुंसकमनपुंसके
 नैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १ । २ । ६९ ॥ पिता मात्रा १ । २ । ७० ॥ श्वशुरः श्वश्रवा
 १ । २ । ७१ ॥ लदादीनि सर्वनित्यम् १ । २ । ७२ ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री १ ।
 २ । ७३ ॥ "गाङ्गुटापुदुपभादपृक्तदछन्दसि पुनर्वसोस्त्रयोदश" ॥

तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥ उपदेशोऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥ ह्रस्वस्य १ । ३ ।
 ३ ॥ न विभक्ती तुस्माः १ । ३ । ४ ॥ आदिर्भितुद्ववः १ । ३ । ५ ॥ यः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥
 सुट् १ । ३ । ७ ॥ ह्रस्वकलद्विते १ । ३ । ८ ॥ तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥ यथासंख्य-
 मनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥ स्वरितेनाधिकारः १ । ३ । ११ ॥ अनुदात्त-
 दित आमनेपदम् १ । ३ । १२ ॥ भावकर्मणीः १ । ३ । १३ ॥ धर्तारि कर्मण्यनिहारे
 १ । ३ । १४ ॥ न गतिर्हिंसार्थेभ्यः १ । ३ । १५ ॥ इतरैतरान्योन्योपपदाश्च १ । ३ ।
 १६ ॥ नैविशः १ । ३ । १७ ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः १ । ३ । १८ ॥ विपराम्यां
 जेः १ । ३ । १९ ॥ आहो दोऽनास्यविहग्ले १ । ३ । २० ॥ १ ॥ ऋद्धोऽनुमंपरि-
 व्यथ १ । ३ । २१ ॥ समग्रप्रतिभ्यः स्यः १ । ३ । २२ ॥ प्रहागनस्थेवाह्वयोश्च

१ । ३ । २३ ॥ उभोऽनुपूर्वकर्माणि १ । ३ । २४ ॥ उपात्मन्मन्त्रानि १ । ३ ।
 कर्मसाम १ । ३ । २५ ॥ उद्विग्नानां नम १ । ३ । २६ ॥ अर्थां पवन्तः १ ।
 गमो गम्भूतिप्रतिष्ठापनानिभुविद्वयः १ । ३ । २७ ॥ निम्नयुगलिम्बो ६ः १ ।
 स्वर्गागमादः १ । ३ । २८ ॥ गन्धानां गन्धमेवनाद्विग्नप्रति-
 योग्य कृत्तः १ । ३ । २९ ॥ अंशः प्रमदने १ । ३ । ३० ॥ वेः मन्त्र-
 ३ । ३४ ॥ अकर्मसाम १ । ३ । ३५ ॥ सं. तिमन्त्राणि १ । ३ ।
 व्ययेयु नियः १ । ३ । ३६ ॥ कर्तृणां नागरि कर्मणि १ । ३ । ३७ ॥
 तापनेयु क्रमः १ । ३ । ३८ ॥ उपासाम्याम् १ । ३ । ३९ ॥ आर उद्गने ।
 ४० ॥ २ ॥ वेः पादविहरणे १ । ३ । ४१ ॥ प्रोपास्यां समर्थास्याम् १ । ३ ।
 अनुपसर्गाद्वा १ । ३ । ४२ ॥ अग्नौ ज्ञः १ । ३ । ४३ ॥ अकर्मकाव १ । ३ ।
 संप्रतिभ्यामनाध्याने १ । ३ । ४४ ॥ भासनीसंभाषाज्ञानयत्तविमत्पुनमन्त्रेषु व
 ३ । ४७ ॥ व्यक्तवाचा मयुचारणे १ । ३ । ४८ ॥ अनोरकर्मकात् १ । ३ ।
 विभाषा विप्रलापे १ । ३ । ५० ॥ अवाहः १ । ३ । ५१ ॥ समः प्रतिज्ञाने १ । ३ ।
 उदधरः सकर्मकात् १ । ३ । ५२ ॥ समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५३ ॥ दाप
 चेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५४ ॥ उपाद्यमः स्वकरणे १ । ३ । ५५ ॥ श्वाश्रुसृष्ट्या
 १ । ३ । ५६ ॥ नानोर्धः १ । ३ । ५७ ॥ प्रत्याङ्म्यां ध्रुवः १ । ३ । ५८ ॥
 शितः १ । ३ । ५९ ॥ ३ ॥ ध्रियतेल्लुङ्घिञ्चोथ १ । ३ । ६० ॥ पूर्ववन्सनः १ । ३ ।
 आम्प्रत्ययवक्तृजोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६१ ॥ प्रोपास्यां युजेरयज्ञपात्रेषु १ । ३ । ६२
 समः क्षुण्वः १ । ३ । ६३ ॥ भुजोऽनवने १ । ३ । ६४ ॥ गेरणौ यकर्म णीः
 कर्तानाध्याने १ । ३ । ६५ ॥ भीस्मोर्हेतुभये १ । ३ । ६६ ॥ शुधिवद्भयोः प्रल
 १ । ३ । ६७ ॥ लियः संगाननशालीनीकरणयोध १ । ३ । ७० ॥ मिथ्योपपदात्
 ऽम्यासे १ । ३ । ७१ ॥ स्वस्तिभितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥ अ
 द्ददः १ । ३ । ७३ ॥ णिचक्ष १ । ३ । ७४ ॥ समुदाङ्गयो यमोऽग्रन्थे १ । ३ । ७५
 अनुपसर्गाङ्गः १ । ३ । ७६ ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने १ । ३ । ७७ ॥ शेषाकर्त
 परसौपदम् १ । ३ । ७८ ॥ अनुपशाम्यां कृत्तः १ । ३ । ७९ ॥ अभिप्रसतिभ्यः क्रि
 १ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ प्रादहः १ । ३ । ८१ ॥ परेर्भूयः १ । ३ । ८२ ॥ व्याहृतिभ्यो र
 १ । ३ । ८३ ॥ उपाद्य १ । ३ । ८४ ॥ विभाषाकर्मकात् १ । ३ । ८५ ॥ युधयुवन
 शजने हुद्गुल्लुम्बो णेः १ । ३ । ८६ ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च १ । ३ । ८७ ॥ अणा
 यकर्मकाश्चित्तवक्तृकात् १ । ३ । ८८ ॥ न पादग्याङ्गमाङ्गसपरिमुहलचित्कृतिवद्वतः
 १ । ३ । ८९ ॥ वा न्ययः १ । ३ । ९० ॥ शुद्धयो लुडि १ । ३ । ९१ ॥ शुद्धयः

स्यसनाः १ । ३ । ९२ ॥ दृष्टि च कृपः १ । ३ । ९३ । “भूवादयः त्रीडोऽनु वेः
पादत्रियतेः प्राद्वहस्रयोदश” ॥

चतुर्थः पादः ।

आ काडारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ॥ विप्रतिपेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥ यू ल्पा-
ख्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥ नेयङ्कुवङ्गानायत्री १ । ४ । ४ ॥ वामि १ । ४ । ५ ॥ डिति
दस्वश्च १ । ४ । ६ ॥ शेषो ध्यसखि १ । ४ । ७ ॥ पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥
पष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १ । ४ । ९ ॥ दस्वं लघु १ । ४ । १० ॥ संयोगे गुरु १ । ४ । ११ ॥
दीर्घं च १ । ४ । १२ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ । १३ ॥ मुनि-
ङन्तं पदम् १ । ४ । १४ ॥ नः क्ये १ । ४ । १५ ॥ सिन्धि च १ । ४ । १६ ॥ स्वा-
दिश्वसर्वनामस्थाने १ । ४ । १७ ॥ यच्चि भम् १ । ४ । १८ ॥ तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९ ॥
अयस्मयादीनि छन्दसि १ । ४ । २० ॥ १ ॥ बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥
द्व्येकयोर्द्विवचनेकवचने १ । ४ । २२ ॥ कारके १ । ४ । २३ ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम्
१ । ४ । २४ ॥ भीप्रार्थानां भयहेतुः १ । ४ । २५ ॥ पराजेरसोढः १ । ४ । २६ ॥
वारणार्थानामीप्सितः १ । ४ । २७ ॥ अन्तर्था येनादर्शनमिच्छति १ । ४ । २८ ॥
आस्वातोपयोगे १ । ४ । २९ ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः १ । ४ । ३० ॥ भुवः प्रभवः
१ । ४ । ३१ ॥ कर्मणर यमभिप्रैति स मंप्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥ रुध्यर्थानां प्रीय-
माणः १ । ४ । ३३ ॥ श्लाघदङ्गाशायां शीष्यमानः १ । ४ । ३४ ॥ धारेरुत्तमर्णः
१ । ४ । ३५ ॥ स्पृहेरीप्सितः १ । ४ । ३६ ॥ कुधदुहेर्ष्यागूयार्थानां सं प्रति कोपः
१ । ४ । ३७ ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १ । ४ । ३८ ॥ राधीस्योर्वस्य विप्रथः
१ । ४ । ३९ ॥ प्रत्याङ्म्वां भुवः पूर्वस्य वर्ता १ । ४ । ४० ॥ २ ॥ अनुप्रनिगृणथ
१ । ४ । ४१ ॥ साधकतमं कारणम् १ । ४ । ४२ ॥ दिवः कर्म च १ । ४ । ४३ ॥
परिक्रयणे संप्रदानमन्वनरस्याम् १ । ४ । ४४ ॥ आधारेऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥
अभिशीङ्गुसां कर्म १ । ४ । ४६ ॥ अभिनिविशथ १ । ४ । ४७ ॥ उपानवप्याङ्गुप्तः
१ । ४ । ४८ ॥ कर्तुर्पीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ४९ ॥ तथापुक्तं चानीप्सितम् १ ।
४ । ५० ॥ अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥ गतिबुद्धिप्रत्ययसतानार्थशब्दकर्मार्कर्मवाणामगि वर्ता
स णी १ । ४ । ५२ ॥ हजोरन्त्यनरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ स्वन्त्रः वर्ता १ । ४ । ५४ ॥
तप्रयोञ्जये हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ प्रार्थीश्वराक्रियाणाः १ । ४ । ५६ ॥ वादपोऽपव्ये
१ । ४ । ५७ ॥ प्रादयः १ । ४ । ५८ ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥ गति-
श्च १ । ४ । ६० ॥ ३ ॥ ऊर्वादिष्विडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥ अनुकरणं चानिदिर-
म् १ । ४ । ६२ ॥ आदरानादरयोः सदसती १ । ४ । ६३ ॥ भूषणेऽङ्गम् १ । ४ । ६४ ॥

१ । ३ । २३ ॥ उदोः
 कर्मकाच १ । ३ । २६
 समो गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यां
 स्पर्धायामाहः १ । ३ । २७
 योगेषु कृजः १ । ३ । २८
 ३ । ३४ ॥ अकर्मकाच
 व्ययेषु नियः १ । ३ । ३६
 तायनेषु क्रमः १ । ३ । ३७
 ४० ॥ २ ॥ वेः पादविहरणं
 अनुपसर्गाद्वा १ । ३ । ४३
 संप्रतिभ्यामनाध्याने १ । ३ । ४४
 ३ । ४७ ॥ व्यक्तवाचां समुच्चय
 विभाषा विप्रलापे १ । ३ । ४८
 उदक्षरः सकर्मकात् १ । ३ । ४९
 चेन्नतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५० ॥
 १ । ३ । ५७ ॥ नानोर्ध्वः १
 शितः १ । ३ । ६० ॥ ३ ॥
 आम्प्रत्ययवृत्तौऽनुप्रयोगस्य १
 समः षण्युवः १ । ३ । ६१ ॥
 कर्तानाध्याने १ । ३ । ६७ ॥
 १ । ३ । ६९ ॥ त्रियः संमानः
 ऽभ्यामे १ । ३ । ७१ ॥ स्वरिः
 द्वदः १ । ३ । ७३ ॥ णिचध
 अनुपसर्गाच्चः १ । ३ । ७६ ॥
 परस्मैपदम् १ । ३ । ७८ ॥ अन्
 १ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ प्राद्वहः
 १ । ३ । ८३ ॥ उपास १ । ३
 राजने हुतुमुभ्यो, लोः १ । ३ । ८६
 वरसंज्ञादिसंज्ञावृत्तौ १ । ३ । ८७

आर्ष्यार्दानिविधयोः २ । १ । १३ ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये २ । १ । १४ ॥
 अनुसंभमया २ । १ । १५ ॥ यस्य चापामः २ । १ । १६ ॥ निष्ठुप्रवृत्तानि च २ ।
 १ । १७ ॥ पारे मध्ये पृष्ठा वा २ । १ । १८ ॥ संप्र्या वंद्येन २ । १ । १९ ॥ नदीमिध
 २ । १ । २० ॥ १ ॥ मन्वपदार्थे च संज्ञायाम् २ । १ । २१ ॥ तापूरुपः २ । १ । २२ ॥
 द्विगुध २ । १ । २३ ॥ द्वितीया श्रितातीतरतितनगतत्प्राप्तापत्नीः २ । १ । २४ ॥
 सत्यं केन २ । १ । २५ ॥ मद्रा क्षेपे २ । १ । २६ ॥ मामि २ । १ । २७ ॥ कात्याः
 २ । १ । २८ ॥ अपन्तमंपेगे च २ । १ । २९ ॥ तृतीया ताहृत्कार्थेन गुणवचनेन २ ।
 १ । ३० ॥ पूर्वसदृशसमोनास्यहनिपुणमिध्रक्ष्णः २ । १ । ३१ ॥ वर्तुमरणे कृता
 बहुलम् २ । १ । ३२ ॥ कृत्यधिकार्थवचने २ । १ । ३३ ॥ अनेन व्यघ्ननम् २ । १ ।
 ३४ ॥ भक्ष्येण मिथीकरणम् २ । १ । ३५ ॥ चतुर्था तदर्थार्थकलिहितमुत्तरक्षितीः २ । १ ।
 ३६ ॥ पत्रमी भयेन २ । १ । ३७ ॥ अपेतापोदमुक्तपतितापत्रस्रीरुपशः २ । १ । ३८ ॥
 स्तोत्रान्तिकदूरार्थकृष्णानि केन २ । १ । ३९ ॥ समी शीष्टेः २ । १ । ४० ॥ २ ॥
 सिद्धशुष्कपकवन्धे २ । १ । ४१ ॥ ध्यात्वेण क्षेपे १ । २ । ४२ ॥ कृत्यैर्कणे २ । १ ।
 ४३ ॥ संज्ञायाम् २ । १ । ४४ ॥ केनाहोरात्रावयवाः २ । १ । ४५ ॥ तत्र २ । १ ।
 ४६ ॥ क्षेपे २ । १ । ४७ ॥ पात्रेसमिनादयध २ । १ । ४८ ॥ पूर्वकालैकमर्वजरूपराण-
 नयकेवलाः समानाधिकरणेन २ । १ । ४९ ॥ दिक्संस्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० ॥
 तद्विदार्योत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१ ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः २ । १ । ५२ ॥ कुत्सि-
 तानि कुसनेः २ । १ । ५३ ॥ पापाणके कुत्सितैः २ । १ । ५४ ॥ उपमानानि सामा-
 न्यवचनेः २ । १ । ५५ ॥ उपमिन् व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ । ५६ ॥ विशेषे-
 षण् विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यमानमध्यमध्यमवीराश्च
 २ । १ । ५८ ॥ श्रेष्ठादयः कृतादिभिः २ । १ । ५९ ॥ केन नञ्विशिष्टेनानञ् २ । १ ।
 ६० ॥ ३ ॥ सन्महत्तरमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः २ । १ । ६१ ॥ इन्दारकनागकुञ्जरीः पूज्य-
 मानम् २ । १ । ६२ ॥ वतरकतमी जानिपरिप्रक्षे २ । १ । ६३ ॥ किं क्षेपे २ । १ ।
 ६४ ॥ पीटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिभेनुवशावेहद्वक्ष्यणीप्रवकृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तजातिः २ ।
 १ । ६५ ॥ प्रसंसावचनेध २ । १ । ६६ ॥ सुवा खलनिपठितवलिजर्तीभिः २ । १ ।
 ६७ ॥ कृत्यतुल्याम्बा अज्ञान्या २ । १ । ६८ ॥ वर्णो वर्णेन २ । १ । ६९ ॥ कुमारः
 भ्रमणादिभिः २ । १ । ७० ॥ चतुर्थ्यादो गर्भिण्या २ । १ । ७१ ॥ मयूरव्यंसकादयध
 २ । १ । ७२ ॥ "समर्थोऽन्यपदार्थे च सिद्धशुष्कमन्महद्वादश" ॥

द्वितीयः पादः ।

पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशेभिरुक्तधिकरणे २ । २ । १ ॥ अर्थे नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥
 द्वितीयतुर्नापचतुर्थतुर्नाप्यन्यतरस्याम् २ । २ । ३ ॥ प्राप्तापत्ने च द्वितीयया २ । २ । ४ ॥

कालाः परिमाणिना २।२।१॥ नञ् २।२।६॥ ईपदकृता २।२।७॥
 पृष्ठी २।२।८॥ याजकादिभिश्च २।२।९॥ न निर्धारणे २।२।१०॥ सू-
 णगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन २।२।११॥ केन च पूजायाम् २।२।
 १२॥ अधिकरणवाचिना च २।२।१३॥ कर्मणि च २।२।१४॥ कृत्काम्यं
 कर्तरि २।२।१५॥ कर्तरि च २।२।१६॥ नित्यं श्रीडाजीविकयोः २।२।
 १७॥ युगतिप्रादयः २।२।१८॥ उपपदमतिङ् २।२।१९॥ अमिवाव्ययेन २।
 २।२०॥ १॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २।२।२१॥ क्त्वा च २।२।२२॥
 शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३॥ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४॥ संख्ययाव्ययासमा-
 दूमित्ति संख्ये २।२।२५॥ दिङ्प्रामान्यन्तराले २।२।२६॥ तत्र तेने-
 २।२।२७॥ उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०॥ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥
 द्वन्द्वे चि २।२।३२॥ अजायदन्तम् २।२।३३॥ अस्पात्तरम् २।२।३४॥
 सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २।२।३५॥ निष्ठा २।२।३६॥ वाहिताम्नादिषु २।
 २।३७॥ कडाराः कर्मधारये २।२।३८॥ “पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश”॥

तृतीयः पादः ।

अनभिहिते २।३।१॥ कर्मणि द्वितीया २।३।२॥ तृतीया च होदच्छन्दमि
 २।३।३॥ अन्तरान्तरेणयुक्ते २।३।४॥ कालाखनोरख्यन्तसंयोगे २।३।५॥
 अपवर्गे तृतीया २।३।६॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमप्ये २।३।७॥ कर्मप्रवर्णीषु-
 क्ते द्वितीया २।३।८॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी २।३।९॥
 पञ्चम्याद्गुरिभिः २।३।१०॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २।३।११॥ ग्य-
 भं कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेट्टायामनप्यनि २।३।१२॥ चतुर्थी संप्रदाने २।३।
 १३॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः २।३।१४॥ तुमर्थाश्च भाववचनान् २।
 ३।१५॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वभ्याम्पञ्चम्योमाश्च २।३।१६॥ मन्वकर्मण्यनादरे नि-
 भाषाप्रसिद्धि २।३।१७॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८॥ सप्तम्युक्तप्रसंगे
 २।३।१९॥ येनाद्भिविकारः २।३।२०॥ १॥ इभंभूतलक्षणे २।३।२१॥
 २।३।२४॥ द्विभाषा गुणेश्चिवायाम् २।३।२५॥ पृष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६॥ सर्वना-
 म्नादन्तरेण कर्मणि २।३।२७॥ हेतौ २।३।२८॥ अकर्मण्ये पञ्चमी २।
 ३।२९॥ द्विभाषा गुणेश्चिवायाम् २।३।२९॥ पृष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६॥ सर्वना-
 म्नादन्तरेण कर्मणि २।३।२७॥ अनादाने पञ्चमी २।३।२८॥ अग्यारादिनरनेदिङ्गुण-
 २।३।२९॥ पञ्चम्यन्यप्रयोगे २।३।३०॥ एतन्ना दि-
 २।३।३१॥ कर्तृत्वनामनामिभृतीयान्यतरस्याम् २।३।३२॥ कर्त्तव्यं च
 २।३।३३॥ इगन्तिकार्यैः पञ्चम्यन्यतरस्याम् २।३।३३॥ इगन्तिकार्यैः पञ्चम्यन्यतरस्याम्

२ । ३ । ३४ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च २ । ३ । ३५ ॥ सतम्पधिकरणे च २ । ३ ।
 ३६ ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् २ । ३ । ३७ ॥ पृथी चानादरे २ । ३ । ३८ ॥
 स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च २ । ३ । ३९ ॥ आयुक्तकुशालाभ्यां चासे-
 वायाम् २ । ३ । ४० ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणम् २ । ३ । ४१ ॥ पञ्चमी विभक्ते २ ।
 ३ । ४२ ॥ साधुनिष्ठान्भ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ । ३ । ४३ ॥ प्रसितोत्सुकाम्यां तृ-
 तीया च २ । ३ । ४४ ॥ नक्षत्रे च ह्यपि २ । ३ । ४५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमा-
 णवचनमात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ ॥ संबोधने च २ । ३ । ४७ ॥ सामन्त्रितम् २ ।
 ३ । ४८ ॥ एकवचनं संबुद्धिः २ । ३ । ४९ ॥ पृथी शेषे २ । ३ । ५० ॥ ज्ञोऽविदर्थ-
 स्य करणे २ । ३ । ५१ ॥ अधीगर्धददेशां कर्मणि २ । ३ । ५२ ॥ कृत्रः प्रतिपत्ते
 २ । ३ । ५३ ॥ रुजार्थानां भाववचनानाम्ग्वरेः २ । ३ । ५४ ॥ आशिपि नाथः २ ।
 ३ । ५५ ॥ जासिनिप्रहणनाटकाधपिपां हिंसायाम् २ । ३ । ५६ ॥ व्यवहृपणोः स-
 मर्थयोः २ । ३ । ५७ ॥ दिवस्तदर्धस्य २ । ३ । ५८ ॥ विभाषोपसर्गे २ । ३ । ५९ ॥
 द्वितीया ब्राह्मणे २ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ प्रेष्यन्वोर्हविषो देवतासंप्रदाने २ । ३ । ६१ ॥
 चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि २ । ३ । ६२ ॥ यज्ञेश्च करणे २ । ३ । ६३ ॥ कृत्वोर्यप्रयोगे कालेऽधिकरणे
 २ । ३ । ६४ ॥ कर्तृकर्मणोः कृति २ । ३ । ६५ ॥ उभयप्राप्ती कर्मणि २ । ३ ।
 ६६ ॥ क्तस्य च वर्तमाने २ । ३ । ६७ ॥ अधिकरणवाचिनश्च २ । ३ । ६८ ॥ न
 लोकाव्यपनिष्ठाखलर्थतुनाम् २ । ३ । ६९ ॥ अकेनोर्भन्विष्यदाधमर्थयोः २ । ३ ।
 ७० ॥ कृत्यानां कर्तरि वा २ । ३ । ७१ ॥ तुल्यार्थैरुल्लोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्
 २ । ३ । ७२ ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रमद्रकुशालमुखार्थहितैः २ । ३ । ७३ ॥
 “अनभिहितइत्थंभूतयश्चप्रेष्यन्वुबोख्योदश” ॥

चतुर्थः पादः ।

द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ ॥ अनु-
 वादे चरणानाम्-२ । ४ । ३ ॥ अप्यर्षुक्रतुरनपुंसकम् २ । ४ । ४ ॥ अव्ययनतोऽवि-
 प्रकृष्टारूपानाम् २ । ४ । ५ ॥ जातिरप्राणिनाम् २ । ४ । ६ ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-
 शोऽप्रामाः २ । ४ । ७ ॥ ह्युद्गजन्तवः २ । ४ । ८ ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः
 २ । ४ । ९ ॥ शूद्राणामनिर्वसितानाम् २ । ४ । १० ॥ गन्धश्चप्रभृतीनि च २ । ४ ।
 ११ ॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यज्वञ्जनपद्मशकुन्त्यश्वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २ । ४ ।
 १२ ॥ विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि २ । ४ । १३ ॥ न दधिपयवादीनि २ । ४ ।
 १४ ॥ अधिकरणैतावत्त्वे च २ । ४ । १५ ॥ विभाषा समीपे २ । ४ । १६ ॥ स
 नपुंसकम् २ । ४ । १७ ॥ अज्यपीमावथ २ । ४ । १८ ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः
 २ । ४ । १९ ॥ संज्ञायां कन्धोऽनीनरेषु २ । ४ । २० ॥ १ ॥ टपञ्जोपकर्मं तदाद्या-

णाप्योऽसंमती ३ । १ । १२८ ॥ पाप्यसांनाय्यनिकायथाय्या मानहविर्निवाससामिधे-
नीयु ३ । १ । १२९ ॥ क्रतौ कुण्डपाथ्यसंचाय्यौ ३ । १ । १३० ॥ अग्नौ परिचा-
य्योपचाय्यसमूहाः ३ । १ । १३१ ॥ चित्वाग्निचिले च ३ । १ । १३२ ॥ षुल्लुचौ
३ । १ । १३३ ॥ नन्दिप्रह्विचादिभ्यो लुगिन्वचः ३ । १ । १३४ ॥ इयुपथज्ञाप्री-
किरः कः ३ । १ । १३५ ॥ आतश्चोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥ पात्राध्माधेदृशः शः
३ । १ । १३७ ॥ अनुपसर्गाद्विभ्विन्दधारिपरिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिम्यध ३ । १ । १३८ ॥
ददातिदधास्योर्विभाषा ३ । १ । १३९ ॥ ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः ३ । १ । १४० ॥
॥ ७ ॥ शाद्वयधालुसंस्वतीणवसावहलिहस्त्रिपथसध ३ । १ । १४१ ॥ दुव्योरनुपसर्गे
३ । १ । १४२ ॥ विभाषा प्रहः ३ । १ । १४३ ॥ गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥ शि-
ल्विनि षुन् ३ । १ । १४५ ॥ गस्य कन् ३ । १ । १४६ ॥ षुद् ३ । १ । १४७ ॥ हथ व्रीहिकाल-
योः ३ । १ । १४८ ॥ प्रुसुल्यः समभिहारे हुन् ३ । १ । १४९ ॥ आशिपि च ३ ।
१ । १५० ॥ “प्रस्यो मुण्डविदां दीपजनक्र्यादिभ्योऽवययुग्यं च द्याद्वज्जवा दश” ॥

द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥ हावामध ३ । २ । २ ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥
सुषि स्थः ३ । २ । ४ ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३ । २ । ५ ॥ प्रे दाङ् ३ । २ । ६ ॥
समिह्यः ३ । २ । ७ ॥ गापोष्टक् ३ । २ । ८ ॥ हस्तेऽनुयमनेऽन् ३ । २ ।
९ ॥ वयसि च ३ । २ । १० ॥ आङि ताञ्छीत्ये ३ । २ । ११ ॥ अर्हः ३ । २ ।
१२ ॥ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ३ । २ । १३ ॥ शमि धातोः संज्ञायाम् ३ । २ । १४ ॥
अधिकरणे सेतेः ३ । २ । १५ ॥ चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥ मिश्रासेनादायेषु च ३ ।
२ । १७ ॥ पुरोप्रतोम्रेषु सर्तेः ३ । २ । १८ ॥ पूर्वे कर्तरि ३ । २ । १९ ॥ कृजो
हेतुवाञ्छीत्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥ १ ॥ दिवाविमानिशप्रभाभास्कारान्तानन्तादि-
बहुनान्दीकिलिपिलिविलिमित्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजह्वावाह्वहर्षचन्द्रतरुःषु ३ । २ । २१ ॥
कर्मणि मृतो ३ । २ । २२ ॥ न शब्दश्लोककलहगाथाधैरचादुसूत्रमन्त्रपदेषु ३ । २ ।
२३ ॥ स्तम्बगृह्णतोर्न् । ३ । २ । २४ ॥ हस्तेर्दतिनाथयोः पशौ ३ । २ । २५ ॥
फलेप्रहिरामंभरिश्च ३ । २ । २६ ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ३ । २ । २७ ॥ एजेः
खच् ३ । २ । २८ ॥ नासिकास्तनयोर्भार्थेटोः ३ । २ । २९ ॥ नाडीमुष्टयोश्च ३ । २ ।
३० ॥ उदि कूले रुजिवहोः ३ । २ । ३१ ॥ वहाभ्रे लिहः ३ । २ । ३२ ॥ परिमाणे पचः ३ । २ ।
३३ ॥ मितनखे च ३ । २ । ३४ ॥ विध्वरूपोस्तुदः ३ । २ । ३५ ॥ असूर्यलजाटयोर्दक्षितयोः ३ ।
२ । ३६ ॥ उप्रपश्येरंमदपाणिधमाश्च ३ । २ । ३७ ॥ प्रियवरो वदः खच् ३ । २ ।
३८ ॥ द्विपत्परपोस्तापोः ३ । २ । ३९ ॥ चाचि यमो मते ३ । २ । ४० ॥ २ ॥ प्रःसर्व-
योर्दारिसहोः ३ । २ । ४१ ॥ सर्वकूलभ्रकरपेषु कयः ३ । २ । ४२ ॥ मेघतिभयेषु

साकाङ्क्षे ३ । २ । ११४ ॥ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ॥ हसश्चतोर्लिट् ३ । २ ।
 ११६ ॥ प्रश्ने चासन्नकाले ३ । २ । ११७ ॥ लट्स्मै ३ । २ । ११८ ॥ अपरोक्षे च
 ३ । २ । ११९ ॥ ननी पृष्टप्रतिवचने ३ । २ । १२० ॥ ६ ॥ नन्वोर्विभाषा ३ । २ ।
 १२१ ॥ १ ॥ पुरि लुङ्गास्मै ३ । २ । १२२ ॥ वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ ॥ लटः शत-
 शानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४ ॥ संबोधने च ३ । २ । १२५ ॥ लक्ष-
 णहेत्वोः क्रियायाः ३ । २ । १२६ ॥ ती सत् ३ । २ । १२७ ॥ पूङ्गवजोः शानन्
 ३ । २ । १२८ ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ३ । २ । १२९ ॥ इङ्कार्योः श-
 न्नकृच्छ्रिणि ३ । २ । १३० ॥ द्विपोऽग्नित्रे ३ । २ । १३१ ॥ मुञ्जो यज्ञसंयोगे ३ ।
 २ । १३२ ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ३ । २ । १३३ ॥ आ केस्तच्छीलसद्वर्ततःसाधुकारिषु
 ३ । २ । १३४ ॥ लृन् ३ । २ । १३५ ॥ अलंकृञ्जिनराकृञ्प्रजनोत्वचोपतोन्मदरुच्य-
 पत्रपवृत्तद्वयुसहचर इष्णुच् ३ । २ । १३६ ॥ णेदछन्दसि ३ । २ । १३७ ॥ भुवध
 ३ । २ । १३८ ॥ ग्लानिस्थथ ग्लुः ३ । २ । १३९ ॥ त्रसिगृधिपृषिक्षिपेः क्तुः ३ ।
 २ । १४० ॥ ७ ॥ शमित्यष्टाभ्यो विनुण् ३ । २ । १४१ ॥ संपृचानुरुधादय-
 मादयसपरिसुसंसृजपरिदेविसंश्रयपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुपद्विपद्वुहदुहयुजात्रीढविधि-
 चत्यजरनभजातिचरापचरामुपाभ्याहनथ ३ । २ । १४२ ॥ वी कपलसकत्थस्त्रम्भः
 ३ । २ । १४३ ॥ अपे च लयः ३ । २ । १४४ ॥ प्रे लयसृष्टुमथयदवसः ३ । २ ।
 १४५ ॥ निन्दहिंसहिंसायादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो बुञ् ३ । २ ।
 १४६ ॥ देविकुशोक्षोपसर्गे ३ । २ । १४७ ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकायुच् ३ । २ ।
 १४८ ॥ अनुदात्तेतथ हलादेः ३ । २ । १४९ ॥ लृचकृम्पदन्द्मसृष्टिष्वलषुचलप-
 तपदः ३ । २ । १५० ॥ कुधमण्डार्थेभ्यश्च ३ । २ । १५१ ॥ न यः ३ । २ । १५२ ॥
 सूददीपदीक्षश्च ३ । २ । १५३ ॥ लयपतपदस्याभूश्चरहनकनगमगभ्य उकञ् ३ । २ ।
 १५४ ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृष्टः पाकञ् ३ । २ । १५५ ॥ प्रजोरिनिः ३ । २ । १५६ ॥
 जिहक्षिविश्रीण्वमाव्यथाम्यमपरिसृष्टुमृष्टुमृष्टुश्च ३ । २ । १५७ ॥ सृष्टिहृष्टिपतिदयिनिप्रात-
 न्द्राश्रद्दाम्य आलुच् ३ । २ । १५८ ॥ दाधेदृशिसदसदो रुः ३ । २ । १५९ ॥ सुय-
 स्वदः क्मरच् ३ । २ । १६० ॥ ८ ॥ भञ्जभासमिदो पुरच् ३ । २ । १६१ ॥ विदि-
 भिदिच्छिदेः पुरच् ३ । २ । १६२ ॥ इण्शजिसर्तिभ्यः क्त्तृच् ३ । २ । १६३ ॥ ग-
 ल्यश्च ३ । २ । १६४ ॥ जागरुक्कः ३ । २ । १६५ ॥ यत्रनपदशा पठः ३ । २ ।
 १६६ ॥ नमिक्त्तृम्यजसकर्महिंसर्दापो रुः ३ । २ । १६७ ॥ सनाशंसमिश्च लः ३ ।
 २ । १६८ ॥ विन्दुरिषुः ३ । २ । १६९ ॥ क्याण्डन्दिनि ३ । २ । १७० ॥ आ-
 द्यमहनजनः किरिनी लिट् ३ । २ । १७१ ॥ स्वमितृपोर्नजिङ् ३ । २ । १७२ ॥
 नृत्तन्पोरुः ३ । २ । १७३ ॥ भियः कुशुकनी । ३ । २ । १७४ ॥ स्थेशमासुदिमरु-

सो वरच् ३ । २ । १७५ ॥ यश्च यङः ३ । २ । १७६ ॥ भ्राजभासधुर्वियुतोर्निपु-
 प्रावस्तुवः क्विप् ३ । २ । १७७ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३ । २ । १७८ ॥ मुवः सं-
 ज्ञान्तरयोः ३ । २ । १७९ ॥ विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ३ । २ । १८० ॥ ९ ॥ घः
 कर्मणि प्रन् ३ । २ । १८१ ॥ दाम्नीशसपुपुनस्तुवुदसिसिचमिहपतदशनहः कर्णे ३ ।
 २ । १८२ ॥ हलसूकारयोः पुवः ३ । २ । १८३ ॥ आतिद्ध्रूसूखनसहचर इत्रः ३ ।
 २ । १८४ ॥ पुवः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥ कर्तरि चर्पिदेवतयोः ३ । २ । १८६ ॥
 शीतः क्तः ३ । २ । १८७ ॥ मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च ३ । २ । १८८ ॥ “कर्मणि दि-
 वापूःसर्वसासूबहुलमन्येष्वपि नन्वोः शमिति भञ्जभासधः कर्मण्यष्टौ” ॥

तृतीयः पादः ।

उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १ ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३ । ३ । २ ॥ भविष्यति गम्भा-
 दयः ३ । ३ । ३ ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ३ । ३ । ४ ॥ विभाषा कदाकक्षाः ३ ।
 ३ । ५ ॥ क्लृप्ते लिप्सायाम् ३ । ३ । ६ ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ च ३ । ३ । ७ ॥
 लोडर्धलक्षणे च ३ । ३ । ८ ॥ लिङ्गोर्ध्वमौर्ध्वतिके ३ । ३ । ९ ॥ तुमुण्वुली क्रियायां
 क्रियार्थायाम् ३ । ३ । १० ॥ भाववचनाश्च ३ । ३ । ११ ॥ अण्कर्मणि च ३ । ३ ।
 १२ ॥ लृट्प्रै च ३ । ३ । १३ ॥ लृटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥ अनद्यन्ते लृट् ३ ।
 ३ । १५ ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ३ । ३ । १६ ॥ सुस्थिरे ३ । ३ । १७ ॥ मावे
 ३ । ३ । १८ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ ॥ परिमाणारूपयां स-
 व्भ्यः ३ । ३ । २० ॥ १ ॥ इडश्च ३ । ३ । २१ ॥ उपसर्गे रुवः ३ । ३ । २२ ॥
 समि सुदुदुवः ३ । ३ । २३ ॥ श्रिणीमुयोऽनुपसर्गे ३ । ३ । २४ ॥ वी ध्रुवः ३ ।
 ३ । २५ ॥ अवोदोर्नियः ३ । ३ । २६ ॥ प्रे ह्यनुसुवः ३ । ३ । २७ ॥ निरन्वोः
 पूल्पोः ३ । ३ । २८ ॥ उन्वोर्प्रः ३ । ३ । २९ ॥ कृ धान्ये ३ । ३ । ३० ॥ यज्ञे समि स्तः
 ३ । ३ । ३१ ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३ । ३ । ३२ ॥ प्रथने यावशब्दे ३ । ३ । ३३ ॥
 छन्दोनाम्नि च ३ । ३ । ३४ ॥ उदि ग्रहः ३ । ३ । ३५ ॥ समि छष्टी ३ । ३ ।
 ३६ ॥ परिग्वोर्नाणोर्शुताधेपयोः ३ । ३ । ३७ ॥ परावनुपालय इणः ३ । ३ । ३८ ॥
 व्युपयोः शैतेः पयसि ३ । ३ । ३९ ॥ हस्तादाने चेररतेये ३ । ३ । ४० ॥ २ ॥
 निशासचितिशरीरोपममाधानिष्वादेश्च कः ३ । ३ । ४१ ॥ संघे वानीत्तरार्थे ३ । ३ । ४२ ॥ कर्म-
 ष्यनिहारे णत्त्रियाम् ३ । ३ । ४३ ॥ अभिविधी भाव इनुण् ३ । ३ । ४४ ॥ आयो-
 ऽयन्वोर्ग्रहः ३ । ३ । ४५ ॥ प्रे लिप्सायाम् ३ । ३ । ४६ ॥ परी यज्ञे ३ । ३ ।
 ४७ ॥ नी वृ धान्ये ३ । ३ । ४८ ॥ उदि धयनियोनिगुदुयः ३ । ३ । ४९ ॥ निना-
 वादि ट्युशोः ३ । ३ । ५० ॥ अवे मशे कर्त्तृनिष्पत्ते ३ । ३ । ५१ ॥ प्रे वगिणाम्
 ३ । ३ । ५२ ॥ रदोश्च ३ । ३ । ५३ ॥ शृणोनेगच्छादने ३ । ३ । ५४ ॥ परी

भुवोऽवज्ञाने ३ । ३ । ११ ॥ एरच् ३ । ३ । १६ ॥ ऋदोरप् ३ । ३ । १७ ॥ प्र-
 हृहनिश्चिगमध ३ । ३ । १८ ॥ उपसर्गोऽदः ३ । ३ । १९ ॥ नौ ण च ३ । ३ ।
 ६० ॥ ३ ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ३ । ३ । ६१ ॥ स्नहसोर्वा ३ । ३ । ६२ ॥ यमः
 समुपनिविष् च ३ । ३ । ६३ ॥ नौ गदनदपठस्वनः ३ । ३ । ६४ ॥ कणो वीणार्या
 च ३ । ३ । ६५ ॥ नित्यं पणः परिमाणे ३ । ३ । ६६ ॥ मदोऽनुपसर्गे ३ । ३ ।
 ६७ ॥ प्रमदसंमदी हर्षे ३ । ३ । ६८ ॥ समुदोरजः पथ्यु ३ । ३ । ६९ ॥ अक्षेपु
 ग्लहः ३ । ३ । ७० ॥ प्रजने सर्तेः ३ । ३ । ७१ ॥ द्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविष्
 ३ । ३ । ७२ ॥ आङि पुद्धे ३ । ३ । ७३ ॥ निपानमाहावः ३ । ३ । ७४ ॥ भां-
 वेऽनुपसर्गस्य ३ । ३ । ७५ ॥ हनध वधः ३ । ३ । ७६ ॥ मूर्तेः घनः ३ । ३ ।
 ७७ ॥ अन्तर्धनो देशे ३ । ३ । ७८ ॥ अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ३ । ३ । ७९ ॥
 उह्नोऽप्याधानम् ३ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ अपघनोऽङ्गम् ३ । ३ । ८१ ॥ करणेऽयो-
 विट्टु ३ । ३ । ८२ ॥ स्तम्बे क च ३ । ३ । ८३ ॥ मरौ घः ३ । ३ । ८४ ॥
 उपप्र आश्रये ३ । ३ । ८५ ॥ सङ्कोद्धी गणप्रशंसपोः ३ । ३ । ८६ ॥ निघो निमि-
 तम् ३ । ३ । ८७ ॥ द्वितः क्त्रिः ३ । ३ । ८८ ॥ द्वितोऽधुच् ३ । ३ । ८९ ॥ य-
 जयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३ । ३ । ९० ॥ स्वपो नन् ३ । ३ । ९१ ॥ उपसर्गे
 घोः किः ३ । ३ । ९२ ॥ कर्मण्यधिकरणे च ३ । ३ । ९३ ॥ खियां क्तिन् ३ । ३ ।
 ९४ ॥ स्थामापापचो भावे ३ । ३ । ९५ ॥ मन्त्रे श्येपपचमनविदभूवीरा उदात्तः ३ ।
 ३ । ९६ ॥ उत्तिपूतिञ्जृतिसातिहेतिकीर्तपथ ३ । ३ । ९७ ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् ३ ।
 ३ । ९८ ॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्जीङ्गिणः ३ । ३ । ९९ ॥ कृजः श
 च ३ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ इच्छा ३ । ३ । १०१ ॥ अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ ॥
 गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ ॥ पिद्धिदादिभ्योऽङ् ३ । ३ । १०४ ॥ चिन्तिपूजिक-
 धिकृम्बिचर्चश्च ३ । ३ । १०५ ॥ आतक्षोपसर्गे ३ । ३ । १०६ ॥ प्यासधन्वो युच्
 ३ । ३ । १०७ ॥ रोगाख्यायां ण्बुल्बहुलम् ३ । ३ । १०८ ॥ संज्ञायाम् ३ । ३ । १०९ ॥
 विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोश्च ३ । ३ । ११० ॥ पर्यायार्हणोत्पत्तिपु ण्बुच् ३ । ३ ।
 १११ ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ३ । ३ । ११२ ॥ कृत्स्युटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ॥
 नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४ ॥ ल्युट् ३ । ३ । ११५ ॥ कर्मणि च येन संस-
 शोक्तः शरीरमुखम् ३ । ३ । ११६ ॥ करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ११७ ॥ पुंसि
 संज्ञायां घः प्रायेण ३ । ३ । ११८ ॥ गोचरसंचरवहवज्यजापणनिगमाश्च ३ । ३ । ११९ ॥
 अवे तृहोर्धन् ३ । ३ । १२० ॥ ६ ॥ हलश्च ३ । ३ । १२१ ॥ अध्यायन्यायोदाव-
 संहापधारावायाश्च ३ । ३ । १२२ ॥ उदङ्कोऽदृदके ३ । ३ । १२३ ॥ जालमानायः
 ३ । ३ । १२४ ॥ खनो घ च ३ । ३ । १२५ ॥ ईपदुःसुपु कृष्णाकृष्णार्थेषु खद्

सो यरु ३ । २ । १७६ ॥ यथ पठः ३ । २ । १७६ ॥
 मायमनुवः कियु ३ । २ । १७७ ॥ अन्वेभ्योऽति ह्रस्वो ३ ।
 ज्ञान्तरयोः ३ । २ । १७९ ॥ विप्रसृभ्यो ह्रस्वसंज्ञाम ३ । २ ।
 कर्मणि घृन ३ । २ । १८१ ॥ दासीसम्प्रदानस्युदगिनि षिण् ।
 २ । १८२ ॥ हलसूक्तयोः पुवः ३ । २ । १८३ ॥ " २४ ।
 २ । १८४ ॥ पुवः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥ कर्त्तरि षण्डिद्वय
 धीतः कः ३ । २ । १८७ ॥ मनिवृद्धिदूतार्थेभ्यश्च ३ । २ । १
 यापुःसर्गस्युचद्वयस्येभ्यश्चि नन्वोः शण्डिति भ्रमसात्तवः कर्मण्ययी " ॥

तृतीयः पादः ।

१ । १३ ॥ अनुपसर्जनात् ४ । १ । १४ ॥ टिङ्गाणञ्चूपसञ्जम्भमात्रचतयत्तठञ्क-
 ष्करपः ४ । १ । १५ ॥ यञश्च ४ । १ । १६ ॥ प्राचां ष्फस्तद्धितः ४ । १ । १७ ॥
 सर्वत्र लोहितादिकत्तन्तेभ्यः ४ । १ । १८ ॥ कौरव्यमाण्डूकाम्यां च ४ । १ । १९ ॥
 वपसि प्रथमे ४ । १ । २० ॥ १ ॥ द्विगोः ४ । १ । २१ ॥ अपरिमाणविस्ताचित-
 कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ४ । १ । २२ ॥ काण्डान्ताक्षेत्रे ४ । १ । २३ ॥ पुरु-
 पात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४ । १ । २४ ॥ बहुव्रीहेरुभसो ङीप् ४ । १ । २५ ॥ संख्या-
 न्ययादेर्ङीप् ४ । १ । २६ ॥ दामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७ ॥ अन उपधालोपिनो-
 न्यतरस्याम् ४ । १ । २८ ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४ । १ । २९ ॥ केवलमामकभा-
 गधेयपापापरसमानार्पकृतसुमङ्गलभोजनाच्च ४ । १ । ३० ॥ रात्रेश्चाजसौ ४ । १ । ३१ ॥
 अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ४ । १ । ३२ ॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ४ । १ । ३३ ॥ विभाषा सपूर्वस्य
 ४ । १ । ३४ ॥ नित्यं सपत्यादिषु ४ । १ । ३५ ॥ पूतक्रतौरे च ४ । १ । ३६ ॥ वृषा-
 कप्यप्रिकुसितकुसिदानामुदात्तः ४ । १ । ३७ ॥ मनोरी वा ४ । १ । ३८ ॥ वर्णादिनुदा-
 त्तात्तोपधात्तो नः ४ । १ । ३९ ॥ अन्यतो ङीप् ४ । १ । ४० ॥ २ ॥ पिद्भीरादिभ्य-
 थ ४ । १ । ४१ ॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागत्रालनीलकुशकामुककवरादृत्त्यम-
 त्रावपनाङ्गत्रिमाश्राणास्यौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैषुनेच्छाकेशवेशेषु ४ । १ । ४२ ॥
 शोणात्प्राचाम् ४ । १ । ४३ ॥ वीतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥ बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥ नित्यं
 छन्दसि ४ । १ । ४६ ॥ भुवश्च ४ । १ । ४७ ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥
 इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारप्ययवयवनमातुलाचार्याणामातुक् ४ । १ । ४९ ॥ क्री-
 तात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ४ । १ । ५१ ॥ बहुव्रीहेश्चान्तो-
 दात्तात् ४ । १ । ५२ ॥ अस्त्राङ्गपूर्वपदादा ४ । १ । ५३ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसं-
 योगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥ नासिकोदरीप्रजह्वादन्तकर्णशृङ्गाच्च ४ । १ । ५५ ॥
 न क्रोडादिवह्वचः ४ । १ । ५६ ॥ सहनञ्चिव्यमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७ ॥ नलमुखा-
 संज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥ दीर्घनिह्नी च छन्दसि ४ । १ । ५९ ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप्
 ४ । १ । ६० ॥ ३ ॥ वाहः ४ । १ । ६१ ॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ४ । १ । ६२ ॥
 जातेरङ्गीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३ ॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ४ ।
 १ । ६४ ॥ इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ६५ ॥ ऊडुतः ४ । १ । ६६ ॥ बाह्वन्ता-
 संज्ञायाम् ४ । १ । ६७ ॥ पद्मोश्च ४ । १ । ६८ ॥ ऊरुत्तरपदादीपम्ये ४ । १ ।
 ६९ ॥ संहितराफलक्षणवामादेश्च ४ । १ । ७० ॥ कद्रुकमण्डलोदछन्दसि ४ । १ ।
 ७१ ॥ संज्ञायाम् ४ । १ । ७२ ॥ शार्ङ्गवायञो ङीप् ४ । १ । ७३ ॥ यद्वधाप् ४ ।
 १ । ७४ ॥ आवज्याच्च ४ । १ । ७५ ॥ तद्धिताः ४ । १ । ७६ ॥ धनस्तिः ४ । १ ।
 ७७ ॥ अगिञ्चोर्नार्पयोर्गुण्योत्तमयोः प्यहोत्रे ४ । १ । ७८ ॥ गोत्रावयवात् ४ । १ ।

७९ ॥ कौट्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ ४ ॥ देवयज्ञिशीचिदृक्षिसात्यमुप्रिकाण्ठेविदि-
 म्योऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८१ ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ४ । १ । ८२ ॥ प्राग्दीव्यन्ते-
 ग् ४ । १ । ८३ ॥ अक्षपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥ दिव्यदिव्यादित्पप्युत्तरसा-
 यः ४ । १ । ८५ ॥ उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥ स्त्रीपुंसान्यां नञ्प्रञ्चौ भवताम्
 । १ । ८७ ॥ दिगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८ ॥ गोत्रेऽल्लुगचि ४ । १ । ८९ ॥ यः
 । लुक् ४ । १ । ९० ॥ फक्किञ्चोरन्यतरस्याम् ४ । १ । ९१ ॥ तस्यापत्यम् ४ । १ ।
 ९२ ॥ एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥ गोत्राचून्यत्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥ अत इञ् ४ ।
 १ । ९५ ॥ बाह्यादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥ सुधातुरकङ्क् ४ । १ । ९७ ॥ गोत्रे कुञ्जादि-
 पश्कञ् ४ । १ । ९८ ॥ नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ ॥ हरितादिभ्योऽप्रः ४ ।
 १ । १०० ॥ ९ ॥ यत्रिञ्चोश्च ४ । १ । १०१ ॥ शरद्वच्चुनकदर्माङ्गुवत्साप्रायण्ये
 तयै विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥ मधुवञ्चो-
 र्गिषणकौशिकयोः ४ । १ । १०६ ॥ कपिवोधादाङ्गिरसे ४ । १ । १०७ ॥ वतण्डाच
 ४ । १ । १०८ ॥ लुक्त्रियाम् ४ । १ । १०९ ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥
 सर्गात्रैर्गते ४ । १ । १११ ॥ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥ अट्टाभ्यो नरीना-
 नुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४ । १ । ११३ ॥ ऋण्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च ४ । १ । ११४ ॥
 नातुरुसंख्यासंभद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥ कन्यायाः कनीन च ४ । १ । ११६ ॥
 विकर्णशुङ्गच्छमलाद्वत्सभरद्वाजात्रियु ४ । १ । ११७ ॥ पीलाया वा ४ । १ । ११८ ॥
 दत्तच मण्डूकात् ४ । १ । ११९ ॥ स्त्रीभ्योऽक् ४ । १ । १२० ॥ ६ ॥ द्वयचः ४ ।
 १ । १२१ ॥ इत्थानिजः ४ । १ । १२२ ॥ ध्रुवादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ विक-
 र्णकुपीतकात्कारदपे ४ । १ । १२४ ॥ ध्रुयो वृक्च ४ । १ । १२५ ॥ कल्याण्यारीना-
 मिनङ्क् ४ । १ । १२६ ॥ कुलटाया वा ४ । १ । १२७ ॥ चटपताया ऐरक् ४ । १ ।
 १२८ ॥ गोधाया वृक् ४ । १ । १२९ ॥ आरुदीचाम् ४ । १ । १३० ॥ सुद्राम्यो
 वा ४ । १ । १३१ ॥ पितृभ्यस्तुल्लण् ४ । १ । १३२ ॥ ढकि लोपः ४ । १ । १३३ ॥
 मातृभ्यमुश्च ४ । १ । १३४ ॥ चतुष्पाद्भयो ढञ् ४ । १ । १३५ ॥ घृष्ट्यादिभ्यश्च
 ४ । १ । १३६ ॥ राजभ्यस्तुल्लण् ४ । १ । १३७ ॥ क्षत्राद्दः ४ । १ । १३८ ॥ कु-
 लान्यः ४ । १ । १३९ ॥ अनुवर्षदादन्यतरस्यां यङ्कम्पौ ४ । १ । १४० ॥ ७ ॥
 महाकृत्वाद्भवर्षा ४ । १ । १४१ ॥ दुष्पुत्राङ्क् ४ । १ । १४२ ॥ साधुस्तुल्लः ४ । १ ।
 १४३ ॥ धातुभ्यश्च ४ । १ । १४४ ॥ व्यगमपते ४ । १ । १४५ ॥ देव्यादिभ्यश्च
 ४ । १ । १४६ ॥ गोयत्रियाः कुम्भने ण च ४ । १ । १४७ ॥ वृद्धाङ्गसौवीरैषु यङ्-
 क् ४ । १ । १४८ ॥ केरु च ४ । १ । १४९ ॥ फाण्डादिति विमताभ्यां गर्गिभ्यो

४ । १ । १९० ॥ कुर्वादिभ्यो ष्यः ४ । १ । १९१ ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४ ।
 १ । १९२ ॥ उदीचामिञ् ४ । १ । १९३ ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १९४ ॥
 कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ४ । १ । १९५ ॥ अणो द्वयचः ४ । १ । १९६ ॥ उदीचां
 वृद्धादगोत्रात् ४ । १ । १९७ ॥ षाकिनादीनां कुक्च ४ । १ । १९८ ॥ पुत्रान्ताद-
 न्यतरस्याम् ४ । १ । १९९ ॥ प्राचामवृद्धात्किन्वहुल् ४ । १ । १९० ॥ < ॥ म-
 नोर्जातावश्यतौ पुक्च ४ । १ । १९१ ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम् ४ । १ । १९२ ॥
 जीवति तु बंध्ये युवा ४ । १ । १९३ ॥ भ्रातरि च ज्यायसि ४ । १ । १९४ ॥
 वान्यस्मिन्सपिण्डे स्वविरतरे जीवति ४ । १ । १९५ ॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ४ । १ ।
 १९६ ॥ गून्ध कुत्सायाम् ४ । १ । १९७ ॥ जनपदशब्दाक्षत्रिषादञ् ४ । १ । १९८ ॥
 सास्वेयगान्धारिभ्यां च ४ । १ । १९९ ॥ द्वयज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४ । १ । २०० ॥
 वृद्धेत्कोसलजादाञ्जह् ४ । १ । २०१ ॥ कुरुनादिभ्यो ष्यः ४ । १ । २०२ ॥ सा-
 स्वावयवप्रत्ययकालकृटाशमकादिभ् ४ । १ । २०३ ॥ ते तद्राजाः ४ । १ । २०४ ॥
 कश्योजालुक् ४ । १ । २०५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४ । १ । २०६ ॥ अतश्च
 ४ । १ । २०७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४ । १ । २०८ ॥ “इयाद्विगोः
 पित्रौरादिवाहो दैवपक्षिपत्रिजोर्ध्वञ्चो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश” ॥

द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥ लाक्षारोचनाशक्यवर्दमाहृक् ४ । २ । २ ॥ नक्षत्रेण
 युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥ लुब्धिशेषे ४ । २ । ४ ॥ संज्ञायां श्रवणाश्रवणाम्याम्
 ४ । २ । ५ ॥ इन्द्राष्टः ४ । २ । ६ ॥ ष्टं साम ४ । २ । ७ ॥ बलेर्दक् ४ ।
 २ । ८ ॥ वामदेवाह्वयद्वयी ४ । २ । ९ ॥ परिहृते रथः ४ । २ । १० ॥ पाण्डुकम्ब-
 लादिनिः ४ । २ । ११ ॥ द्वैपवैयाप्रादञ् ४ । २ । १२ ॥ कौमारापूर्ववचने ४ । २ ।
 १३ ॥ तत्रोद्भूतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥ स्थण्डिलाष्टपितरि व्रते ४ । २ । १५ ॥
 संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६ ॥ शूलोखापन् ४ । २ । १७ ॥ दभष्टक् ४ । २ । १८ ॥
 उदक्षितोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १९ ॥ क्षीणष्टञ् ४ । २ । २० ॥ १ ॥ सास्मिन्पी-
 र्णमासीति संज्ञायाम् ४ । २ । २१ ॥ आग्रहाण्यश्रवणाह्वक् ४ । २ । २२ ॥ विमा-
 या फाल्गुनीश्रवणाकार्तिश्रीचैत्रीभ्यः ४ । २ । २३ ॥ सास्य दैयता ४ । २ । २४ ॥
 वरयेद् ४ । २ । २५ ॥ शुक्रादन् ४ । २ । २६ ॥ अवीनश्रवाणन्तुभ्यां घः ४ । २ ।
 २७ ॥ छ च ४ । २ । २८ ॥ महेन्द्रादाणी च ४ । २ । २९ ॥ सोमाह्वण् ४ । २ ।
 ३० ॥ वाग्धुपिब्रुपसो पन् ४ । २ । ३१ ॥ धावापृथिवीशुनासीरमरत्वदग्नीषोमशा-
 स्तोप्यतिष्ठहेधाष्ट च ४ । २ । ३२ ॥ अर्धेर्दक् ४ । २ । ३३ ॥ बालेभ्यो भवपद्
 ४ । २ । ३४ ॥ महाराजप्रोष्टपदाह्वञ् ४ । २ । ३५ ॥ निनृप्यमानुश्रमातामहनिना-

गदाः ४ । २ । ३६ ॥ तस्य सपुटः ४ । २ । ३७ ॥ गिणादिभ्योऽण् ४ । २ ।
 गोत्रोद्योःशोभशतगजन्वगत्यागमन्यातादृक् ४ । २ । ३८ ॥ केदात्
 २ । ४० ॥ २ ॥ टन्वजनिध ४ । २ । ४१ ॥ प्राद्वगमागताडवान् ४ ।
 ४२ ॥ सामजनवभुमहापेभ्यन् ४ । २ । ४३ ॥ अनुदातादेरञ् ४ । २ ।
 लण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ षरिभ्यो धर्मत् ४ । २ । ४६ ॥ अवि
 नोष्टृ ४ । २ । ४७ ॥ केनाभ्याम्नां यन्नायन्यनरसाम ४ । २ । ४८ ॥
 म्यो यः ४ । २ । ४९ ॥ गन्मोण्यान् ४ । २ । २९० ॥ इनिप्रकञ्च ४ ।
 ५१ ॥ विपयो देशे ४ । २ । ५२ ॥ राजन्वादिभ्यो वृञ् ४ । २ । ५३ ॥ मे
 शेषुकार्यादिभ्यो विधुभक्तली ४ । २ । ५४ ॥ गोऽस्यादिरिति ष्ण्डमः प्रगा
 २ । ५५ ॥ सामोमे प्रगोजनपोद्भ्यः ४ । २ । ५६ ॥ तदस्यां प्रहरणमिति
 णः ४ । २ । ५७ ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ४ । २ । ५८ ॥ तदधीने तदे
 २ । ५९ ॥ प्रतृक्थादिसूत्रान्ताडक् ४ । २ । ६० ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्यो वुञ् ४ ।
 ६१ ॥ अनुप्रादानादिनिः ४ । २ । ६२ ॥ यसन्तादिभ्यष्टृक् ४ । २ । ६३ ॥
 ष्टृक् ४ । २ । ६४ ॥ सूत्राद्य कोपधान् ४ । २ । ६५ ॥ छन्दोप्राक्षणानि च
 याणि ४ । २ । ६६ ॥ तदस्मिन्नस्तीनि देशे तन्नामि ४ । २ । ६७ ॥ तेन
 ४ । २ । ६८ ॥ तस्य नियासः ४ । २ । ६९ ॥ अदूरभवश्च ४ । २ ।
 ओरञ् ४ । २ । ७१ ॥ मतोश्च बह्वज्जात् ४ । २ । ७२ ॥ बह्वचः कूपे ४ ।
 ७३ ॥ उदक्च विपदाः ४ । २ । ७४ ॥ संकलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥
 सौवीरसात्वप्राक्ष् ४ । २ । ७६ ॥ सुवास्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७ ॥ रोणी ४ ।
 ७८ ॥ कोपधाञ्च ४ । २ । ७९ ॥ बुञ्छण्कठजिलसेनिरद्वय्युक्किमिञ्च्यकतञ्च
 हणकृशाश्चर्षकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशब्रलपक्षकर्णसुतंगमप्रगादिन्वराहकुमुदादिभ्यः
 २ । ८० ॥ ४ ॥ जनपने लुप् ४ । २ । ८१ ॥ वरणादिभ्यश्च ४ ।
 ८२ ॥ शर्कराया वा ४ । २ । ८३ ॥ ठक्छी च ४ । २ । ८४ ॥ नदां मत्तृ
 २ । ८५ ॥ मध्यादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ कुमुदगडवेतसेभ्यो क्तुप् ४ । २ ।
 नडशादाड्डुल्लृक् ४ । २ । ८८ ॥ शिखाया वल्च् ४ । २ । ८९ ॥ उक्कारादिभ्यः
 ४ । २ । ९० ॥ नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ शेषे ४ । २ । ९२ ॥ राष्ट्र
 पाराद्वखी ४ । २ । ९३ ॥ प्रामाद्यख्यौ ४ । २ । ९४ ॥ कत्र्यादिभ्यो ढक्ञ्
 २ । ९५ ॥ कुलकुक्षिप्रीवाम्यः श्वास्यलंकारेषु ४ । २ । ९६ ॥ नद्यादिभ्यो ढक् ४ ।
 ९७ ॥ दक्षिणापधात्पुरसत्त्वक् ४ । २ । ९८ ॥ वापिश्वाः ष्कक् ४ ।
 ९९ ॥ रङ्गोरगनुष्येऽण्च ४ । २ । १०० ॥ ५ ॥ शुप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ४ ।
 १०१ ॥ कन्यायाष्टृक् ४ । २ । १०२ ॥ वर्षो वृक् ४ । २ । १०३ ॥ अव्यय

४ । २ । १०४ ॥ ऐपमोहःश्वसोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १०५ ॥ तीरहृष्योत्तरपदा-
दञ्जी ४ । २ । १०६ ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ४ । २ । १०७ ॥ मन्त्रेभ्योऽञ् ४ ।
२ । १०८ ॥ उदीच्यप्रामाञ्च बहुचोऽन्तोदात्तात् ४ । २ । १०९ ॥ प्रस्योत्तरपदप-
लयादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४ । २ । १११ ॥ इजश्च
४ । २ । ११२ ॥ न द्वयचः प्राच्यभरतेषु ४ । २ । ११३ ॥ वृद्धाच्छः ४ । २ ।
११४ ॥ भवतष्टकृत्सी ४ । २ । ११५ ॥ कादयादिभ्यष्टञ्जठी ४ । २ । ११६ ॥
वाहीकप्रामेभ्यश्च ४ । २ । ११७ ॥ विभापोशीनरेषु ४ । २ । ११८ ॥ ओर्देशे ठञ्
४ । २ । ११९ ॥ वृद्धात्प्राचाम् ४ । २ । १२० ॥ ६ ॥ धन्वपोपधादुञ् ४ । २ ।
१२१ ॥ प्रस्यपुरवहान्ताच्च ४ । २ । १२२ ॥ रोपधेतोः प्राचाम् ४ । २ । १२३ ॥
जनपदतदवधोश्च ४ । २ । १२४ ॥ अट्टद्वादपि बहुवचनविपयात् ४ । २ । १२५ ॥
कच्छासिक्वकर्गर्तोत्तरपदात् ४ । २ । १२६ ॥ धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ नगराखु-
त्सनप्राचीप्ययोः ४ । २ । १२८ ॥ अरण्यान्मनुष्ये ४ । २ । १२९ ॥ विभाया कुरुयुगं-
धराभ्याम् ४ । २ । १३० ॥ मद्रृच्योः कन् ४ । २ । १३१ ॥ कोपधादण् ४ ।
२ । १३२ ॥ कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ॥ मनुष्यतत्त्वयोर्बुञ् ४ । २ । १३४ ॥
अपदातो सात्वात् ४ । २ । १३५ ॥ गोववाग्वोश्च ४ । २ । १३६ ॥ गर्तोत्तरपदा-
च्छः ४ । २ । १३७ ॥ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ प्राचां कटादेः ४ । २ ।
१३९ ॥ राज्ञः क च ४ । २ । १४० ॥ ७ ॥ वृद्धादकेकान्तलोपधात् ४ । २ ।
१४१ ॥ कन्धापलदनगरप्रामहदोत्तरपदात् ४ । २ । १४२ ॥ पर्वताच्च ४ । २ । १४३ ॥
विभाया मनुष्ये ४ । २ । १४४ ॥ कृकणपर्णाङ्गारराजे ४ । २ । १४५ ॥ "तेन
सास्मिन्ठञ्कमादिभ्यो जनपदे युप्रागपाम्धन्वट्टद्वात्पञ्च" ॥

तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् ४ । ३ । १ ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकी ४ । ३ ।
२ ॥ तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥ अर्धाद्यत् ४ । ३ । ४ ॥ परावराधमोत्तम-
पूर्वाच्च ४ । ३ । ५ ॥ दिक्पूर्वपदादृच ४ । ३ । ६ ॥ ग्रामजनपदैकदेशादृच्छत्रौ ४ ।
३ । ७ ॥ मय्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥ अ सांप्रतिके ४ । ३ । ९ ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्
४ । ३ । १० ॥ कालादृञ् ४ । ३ । ११ ॥ श्रद्धे सरदः ४ । ३ । १२ ॥ विभाया
रोगातपयोः ४ । ३ । १३ ॥ निशाप्रदोषाम्यां च ४ । ३ । १४ ॥ श्वसस्तुङ् ४ । ३ ।
१५ ॥ संधिवेलाद्युतुनश्चत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ प्राट्प ण्यः ४ । ३ । १७ ॥ व-
र्षाम्यष्टक् ४ । ३ । १८ ॥ छन्दसि ठञ् ४ । ३ । १९ ॥ वमन्ताच्च ४ । ३ । २० ॥
॥ १ ॥ हेमन्ताच्च ४ । ३ । २१ ॥ सर्वत्राण्य तलोपश्च ४ । ३ । २२ ॥ सार्यधिरंप्रादेप्रगे-
ऽन्येभ्यष्टपुटपुली तुङ् ४ । ३ । २३ ॥ विभाया पूर्वाङ्गापराङ्गाम्याम् ४ । ३ । २४ ॥

तत्र जातः ४ । ३ । २५ ॥ प्रावृषष्टप् ४ । ३ । २६ ॥ संज्ञार्यां शरदो वुञ् ४ । ३ ।
 २७ ॥ पूर्वाह्णापराह्णाद्रात्रिमूलप्रदोपावस्कराहुन् ४ । ३ । २८ ॥ पथःपन्थ च ४ । ३ ।
 २९ ॥ अमावास्याया वा ४ । ३ । ३० ॥ अ च ४ । ३ । ३१ ॥ मिन्य्वपकरान्
 कन् ४ । ३ । ३२ ॥ अणञी च ४ । ३ । ३३ ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वतितिन-
 पुनर्वसुहस्तविशाखापादावहलालुक् ४ । ३ । ३४ ॥ स्थानान्तगोशालखरकात्
 ४ । ३ । ३५ ॥ वत्सशालाभिजिदश्वपुक्शतभिपञो वा ४ । ३ । ३६ ॥ नक्षेत्रे
 बहुलम् ४ । ३ । ३७ ॥ कृतलब्धक्रीतकुशालः ४ । ३ । ३८ ॥ प्रायमवः ४ । ३ ।
 ३९ ॥ उपजानूपकर्णोपनीषेष्टक् ४ । ३ । ४० ॥ २ ॥ संभूते ४ । ३ । ४१ ॥ के-
 शाह्वञ् ४ । ३ । ४२ ॥ कालात्साष्टपुष्यपच्यमानेषु ४ । ३ । ४३ ॥ उसे च ४ ।
 ३ । ४४ ॥ आश्वयुज्या वुञ् ४ । ३ । ४५ ॥ श्रीभ्रवसन्तादन्यतरस्याम् ४ । ३ । ४६ ॥
 देयगृणे ४ । ३ । ४७ ॥ कलाप्यश्वत्थयववुसाहुन् ४ । ३ । ४८ ॥ श्रीभ्रान्नसमावुञ् ४ ।
 ३ । ४९ ॥ संवत्सराप्रहायणीभ्यां ठञ् ४ । ३ । ५० ॥ व्याहरति मृगः ४ । ३ ।
 ५१ ॥ तदस्य सोढम् ४ । ३ । ५२ ॥ तत्र भवः ४ । ३ । ५३ ॥ दिगादिभ्यो व-
 ४ । ३ । ५४ ॥ शरीरावयवाश्च ४ । ३ । ५५ ॥ दतिकुक्षिकलशिवस्यस्तहेर्द्वं ४ ।
 ३ । ५६ ॥ श्रीवाम्बोऽण्च ४ । ३ । ५७ ॥ गम्भीराऽज्यः ४ । ३ । ५८ ॥ अन्वी-
 भावाश्च ४ । ३ । ५९ ॥ अन्तःपूर्वपदाहुन् ४ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ प्रामात्यर्पनुर्वा-
 ४ । ३ । ६१ जिह्वामूलाङ्गुलेदष्टः ४ । ३ । ६२ ॥ वर्गान्ताश्च ४ । ३ । ६३ ॥ कसरे
 यत्खावन्यतरस्याम् ४ । ३ । ६४ ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ४ । ३ । ६५ ॥ तस्य
 व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ४ । ३ । ६६ ॥ बह्वचोऽन्तोदात्ताहुन् ४ । ३ ।
 ६७ ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४ । ३ । ६८ ॥ अप्यायेष्वेवर्षेः ४ । ३ । ६९ ॥ पीरोडाशा-
 रोडाशाण्डन् ४ । ३ । ७० ॥ छन्दसो यदणो ४ । ३ । ७१ ॥ द्वयगृह्णाणश्चर्षभमात्र-
 स्पुरश्चरणनामाख्याताष्टक् ४ । ३ । ७२ ॥ अणुमयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ त-
 लागतः ४ । ३ । ७४ ॥ टगावस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४ ।
 ३ । ७६ ॥ विद्यापोनिसंक्रन्धेभ्यो वुञ् ४ । ३ । ७७ ॥ जनष्टम् ४ । ३ । ७८ ॥ ति-
 तुर्षथ ४ । ३ । ७९ ॥ गोत्रादङ्गवत् ४ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरान्तो-
 ष्यः ४ । ३ । ८१ ॥ मयट् ४ । ३ । ८२ ॥ प्रमथति ४ । ३ । ८३ ॥ विरुत्त-
 ४ । ३ । ८४ ॥ तद्रष्टति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ ॥ अभिनिष्क्रामति दारम् ४ ।
 ३ । ८६ ॥ अधिष्टल कृते क्रमे ४ । ३ । ८७ ॥ सिधुक्रन्दपमामङ्गेद्वैत्रतनव-
 न्दष्टः ४ । ३ । ८८ ॥ सोऽस्य निवासः ४ । ३ । ८९ ॥ अनितनथ ४ । ३ । ९० ॥
 अणुऽर्जनिन्दन्तः पर्वने ४ । ३ । ९१ ॥ शण्डिकादिभ्यो ष्यः ४ । ३ । ९२ ॥
 मिनट्श्रुतिपादिभ्योऽणो ४ । ३ । ९३ ॥ सुदीशानुवर्गोती कृषधाराहुञ् ४ । ३ । ९४ ॥

४ । ३ । ९४ ॥ भक्तिः ४ । ३ । ९५ ॥ अचिताददेशकालाड्क् ४ । ३ । ९६ ॥
 मर्हाराजाड्क् ४ । ३ । ९७ ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुर् ४ । ३ । ९८ ॥ गोत्रक्षत्रियाभ्ये-
 म्यो बहुलं वुञ् ४ । ३ । ९९ ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुव-
 चने ४ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिको-
 लाच्छण् ४ । ३ । १०२ ॥ काश्यपक्रीशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ४ । ३ । १०३ ॥
 कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ४ । ३ । १०४ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४ । ३ ।
 १०५ ॥ शीनवादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ ॥ कठचरकालुक् ४ । ३ । १०७ ॥
 कलापिनोऽण् ४ । ३ । १०८ ॥ छगलिनो द्विनुक् ४ । ३ । १०९ ॥ पाराशर्यशिला-
 भ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४ । ३ । ११० ॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ४ । ३ । १११ ॥ तेनै-
 कदिक् ४ । ३ । ११२ ॥ तसिध ४ । ३ । ११३ ॥ उरसो यव ४ । ३ । ११४ ॥
 उपज्ञाते ४ । ३ । ११५ ॥ छते ग्रन्थे ४ । ३ । ११६ ॥ संज्ञायाम् ४ । ३ । ११७ ॥
 कुलात्मादिभ्यो वुञ् ४ । ३ । ११८ ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ४ । ३ । ११९ ॥ त-
 स्येदम् ४ । ३ । १२० ॥ ६ ॥ रथाद्यत् ४ । ३ । १२१ ॥ पत्रपूर्वादिञ् ४ । ३ ।
 १२२ ॥ पत्राध्यर्षुपरिपदश्च ४ । ३ । १२३ ॥ हलसीराड्क् ४ । ३ । १२४ ॥ द्वन्द्वा-
 द्वन्वैरमैषुनिकयोः ४ । ३ । १२५ ॥ गोत्रचरणाहुञ् ४ । ३ । १२६ ॥ सङ्गाङ्कलक्षणेष्व-
 ष्यत्रिजामण् ४ । ३ । १२७ ॥ शाकलाद्वा ४ । ३ । १२८ ॥ छन्दोगीन्धिवयाञ्चि-
 कत्रहृचनटाञ्ज्यः ४ । ३ । १२९ ॥ न दण्डमाणवान्तेवासिषु ४ । ३ । १३० ॥ रैव-
 तिकादिभ्यश्छः ४ । ३ । १३१ ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ४ । ३ । १३२ ॥ आथर्व-
 णिकस्येकलोपश्च ४ । ३ । १३३ ॥ तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ ॥ अवयवे च प्रा-
 ण्योपधिदृशेभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥ विल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६ ॥ कोपयाश्च ४ ।
 ३ । १३७ ॥ प्रपृजतयोः पुक् ४ । ३ । १३८ ॥ ओरञ् ४ । ३ । १३९ ॥ अनुदा-
 चादेश ४ । ३ । १४० ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१ ॥ शम्पाः प्लञ्
 ४ । ३ । १४२ ॥ मयद्वैतयोर्भाषायामभशाष्टादनयोः ४ । ३ । १४३ ॥ निष्पं वृद्ध-
 शरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥ गोथ् पुण्डि ४ । ३ । १४५ ॥ पिटाश्च ४ । ३ ।
 १४६ ॥ संज्ञायां षन् ४ । ३ । १४७ ॥ श्रीहेः पुरोडाशे ४ । ३ । १४८ ॥ अमं-
 ज्ञायां तिल्यवाम्याम् ४ । ३ । १४९ ॥ द्रपवत्छन्दनि ४ । ३ । १५० ॥ नोवदूर्ध-
 विश्वात् ४ । ३ । १५१ ॥ तालादिभ्योऽण् ४ । ३ । १५२ ॥ जानक्येभ्यः परिमाणे
 ४ । ३ । १५३ ॥ प्रागिरजनादिभ्योऽण् ४ । ३ । १५४ ॥ त्रिनध् तन्प्रययान् ४ ।
 ३ । १५५ ॥ अत्रेतरत्परिमाणात् ४ । ३ । १५६ ॥ उग्राहुञ् ४ । ३ । १५७ ॥ उ-
 मोर्णयोर्वा ४ । ३ । १५८ ॥ एष्वा दञ् ४ । ३ । १५९ ॥ गोत्रपतोर्वि ४ । ३ ।
 १६० ॥ ८ ॥ श्लेष ४ । ३ । १६१ ॥ माने षयः ४ । ३ । १६२ ॥ फले एह् ४ ।

३ । १६३ ॥ प्रथमदिग्भ्योऽण् ४ । ३ । १६४ ॥ जग्ना वा ४ । ३ । १६५ ॥ ह्र
 ४ । ३ । १६६ ॥ द्वितीयदिग्भ्यश्च ४ । ३ । १६७ ॥ तृतीयदिग्भ्योऽण् ४
 गच ४ । ३ । १६८ ॥ "पुष्पदेवतासामूने कामादेवतेन रणान्नासदिभ्योऽण् ४"

अनुप्रासः ।

प्राग्गतेऽण् ४ । ४ । १ ॥ तेन दीन्यति गनति जगति त्रिण् ४ । ४ । २३
 संघटनम् ४ । ४ । २ ॥ कुक्ष्यसोत्पादण् ४ । ४ । ४ ॥ तरति ४ । ४ । ५
 गोपुच्छाड् ४ । ४ । ६ ॥ नीरुपगण् ४ । ४ । ७ ॥ नगति ४ । ४ । ८ ॥ अ-
 फर्णाद्यद् ४ । ४ । ९ ॥ पर्वादिभ्यः एन् ४ । ४ । १० ॥ श्रमगाड् ४ । ४ । ११
 येननादिभ्यो जीवति ४ । ४ । १२ ॥ यत्रकयविकयाड् ४ । ४ । १३ ॥ अनुज-
 ष्ट च ४ । ४ । १४ ॥ हरण्प्रसङ्गादिभ्यः ४ । ४ । १५ ॥ मन्त्रादिभ्यः एन् ४ ।
 ४ । १६ ॥ विभाषा विवधात् ४ । ४ । १७ ॥ अनुट्टित्त्रिकायाः ४ । ४ । १८ ॥
 निरृतेऽक्षगुतादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ त्रैमिधिरम् ४ । ४ । २० ॥ १ ॥ अतिय-
 याचिनाभ्यां ककनी ४ । ४ । २१ ॥ संगृष्टे ४ । ४ । २२ ॥ चूर्णादिनिः ४ । ४ ।
 २३ ॥ लवणाद्युक् ४ । ४ । २४ ॥ मुद्रादण् ४ । ४ । २५ ॥ व्यञ्जनैरुपासिके ४ ।
 ४ । २६ ॥ ओजः सहोम्भसा वर्तते ४ । ४ । २७ ॥ तत्रत्यनुपूर्वमीपलोमकृन्म् ४ ।
 ४ । २८ ॥ परिमुखं च ४ । ४ । २९ ॥ प्रयच्छति गर्हम् ४ । ४ । ३० ॥ कुमीददसौकादसाद्युष्टौ
 ४ । ४ । ३१ ॥ उज्जति ४ । ४ । ३२ ॥ रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥ शब्ददुर्गं कते-
 ति ४ । ४ । ३४ ॥ पश्चिमस्यमृगान्दन्ति ४ । ४ । ३५ ॥ परिपन्थं च तिष्ठति ४ ।
 ४ । ३६ ॥ माधोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ४ । ४ । ३७ ॥ आक्रन्दाड् ४ । ४ ।
 ३८ ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति ४ । ४ । ३९ ॥ प्रतिकण्ठार्थल्लामं च ४ । ४ । ४०
 ॥ २ ॥ धर्मं चरति ४ । ४ । ४१ ॥ प्रतिपथमेति ठंश्च ४ । ४ । ४२ ॥ समवायान्त-
 मवैति ४ । ४ । ४३ ॥ परिपदो ष्यः ४ । ४ । ४४ ॥ सेनाया वा ४ । ४ । ४५ ॥ अण-
 संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ४ । ४ । ४६ ॥ तस्य धर्म्यम् ४ । ४ । ४७ ॥ अण-
 हिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८ ॥ ऋतोऽञ् ४ । ४ । ४९ ॥ अवक्रयः ४ । ४ । ५० ॥
 तदस्य पण्यम् ४ । ४ । ५१ ॥ लवणाड् ४ । ४ । ५२ ॥ कित्तरादिभ्यः एन् ४ ।
 ४ । ५३ ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ४ । ४ । ५४ ॥ शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥ मुकु-
 शर्षरादण्यतरस्याम् ४ । ४ । ५६ ॥ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥ परशधाड् ४ ।
 ४ । ५८ ॥ शक्तिपटशोरीकक् ४ । ४ । ५९ ॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ४ । ४ । ६०
 ॥ ३ ॥ शीलम् ४ । ४ । ६१ ॥ छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । ६२ ॥ कर्माध्ययने वृत्तम्
 ४ । ४ । ६३ ॥ महत्पूर्वपदाड् ४ । ४ । ६४ ॥ हितं भक्षाः ४ । ४ । ६५ ॥ तर-
 स्मि दीयते नियुक्तम् ४ । ४ । ६६ ॥ श्राणामांसीदनाडिट् ४ । ४ । ६७ ॥ भक्ताः

ण्यतरस्याम् ४ । ४ । ६८ ॥ तत्र नियुक्तः ४ । ४ । ६९ ॥ अगारान्ताड् ४ । ४ ।
 ७० ॥ अघ्यापिन्पदेशकालात् ४ । ४ । ७१ ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति
 ४ । ४ । ७२ ॥ निकट्टे वसति ४ । ४ । ७३ ॥ आवसधात् ४ । ४ । ७४ ॥
 प्राग्विताद्यन् ४ । ४ । ७५ ॥ तद्ब्रह्मि रथयुगप्रासङ्गम् ४ । ४ । ७६ ॥ घुरो यङ्कु
 ४ । ४ । ७७ ॥ खः सर्वधुरात् ४ । ४ । ७८ ॥ एकधुरालुक्च ४ । ४ । ७९ ॥ श-
 कटादण् ४ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ हल्तीराड्क् ४ । ४ । ८१ ॥ संज्ञायां जन्या ४ ।
 ४ । ८२ ॥ विष्यलभतुया ४ । ४ । ८३ ॥ धनगणं लब्धा ४ । ४ । ८४ ॥ अन्ना-
 ण्णः ४ । ४ । ८५ ॥ वशं गतः ४ । ४ । ८६ ॥ पदमस्मिन्दस्यम् ४ । ४ । ८७ ॥
 मूलमस्वार्वाह् ४ । ४ । ८८ ॥ संज्ञायां धेनुष्या ४ । ४ । ८९ ॥ गृहपतिना संयुक्ते
 ष्यः ४ । ४ । ९० ॥ नीचयोधर्मत्रिपमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्पितुल्यप्राप्यव्ययानाम्यसम-
 समितसमितेषु ४ । ४ । ९१ ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादानपेते ४ । ४ । ९२ ॥ छन्दसो नि-
 मिते ४ । ४ । ९३ ॥ उरसोऽण्च ४ । ४ । ९४ ॥ हृदयस्य प्रियः ४ । ४ । ९५ ॥
 बन्धने चर्षी ४ । ४ । ९६ ॥ मतजमह्लाकारणजल्पकर्षेषु ४ । ४ । ९७ ॥ तत्र साधुः
 ४ । ४ । ९८ ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४ । ४ । ९९ ॥ भक्ताणः ४ । ४ । १०० ॥
 ॥ ५ ॥ परिपदो ण्यः ४ । ४ । १०१ ॥ कथादिभ्यश्चक् ४ । ४ । १०२ ॥ गुडादि-
 भ्यश्चक् ४ । ४ । १०३ ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्देञ् ४ । ४ । १०४ ॥ समाया यः
 ४ । ४ । १०५ ॥ द्दङ्छन्दसि ४ । ४ । १०६ ॥ समानतीर्थवासी ४ । ४ । १०७ ॥
 समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ४ । ४ । १०८ ॥ सोदराद्यः ४ । ४ । १०९ ॥
 भवे छन्दसि ४ । ४ । ११० ॥ पाथोनदीम्यां ड्यण् ४ । ४ । १११ ॥ वेशन्तहिमवद्भवा-
 मण् ४ । ४ । ११२ ॥ स्रोतसो विभाषा ड्यङ्घी ४ । ४ । ११३ ॥ सगर्भसूयसनु-
 ताद्यन् ४ । ४ । ११४ ॥ तुमाद्दन् ४ । ४ । ११५ ॥ अप्रायत् ४ । ४ । ११६ ॥
 घट्टी च ४ । ४ । ११७ ॥ समुद्राभ्याद्दः ४ । ४ । ११८ ॥ बर्हिषि दत्तम् ४ । ४ ।
 ११९ ॥ दूतस्य भाग्यकर्मणी ४ । ४ । १२० ॥ ६ ॥ रक्षोपातूनां हननी ४ । ४ । १२१ ॥ रेव-
 ती जगतीहविष्याम्यः प्रशस्ये ४ । ४ । १२२ ॥ असुरस्य स्वम् ४ । ४ । १२३ ॥
 मायायामण् ४ । ४ । १२४ ॥ तद्वानासाशुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः ४ ।
 ४ । १२५ ॥ अधिमानण् ४ । ४ । १२६ ॥ वयस्यासु घूर्धो मनुष् ४ । ४ । १२७ ॥
 मत्वर्थे मासतन्वोः ४ । ४ । १२८ ॥ मधोर्ज च ४ । ४ । १२९ ॥ ओजसोऽहनि य-
 त्खी ४ । ४ । १३० ॥ वेशोपशआदेर्भगाश्चल् ४ । ४ । १३१ ॥ ख च ४ । ४ ।
 १३२ ॥ पूर्वैः कृतमिनियौ च ४ । ४ । १३३ ॥ अद्रिः संस्कृतम् ४ । ४ । १३४ ॥
 सहस्रेण संमिती घः ४ । ४ । १३५ ॥ मती च ४ । ४ । १३६ ॥ सोममर्हति यः
 ४ । ४ । १३७ ॥ मये च ४ । ४ । १३८ ॥ मघोः ४ । ४ । १३९ ॥ वसोः समूहे

१४ । ४ । १४० ॥ ७ ॥ गणनाः ४ । ४ । १४१ ॥ गणितशास्त्रम् ४ । ४ ।
 १४२ ॥ गणितशास्त्रम् कते ४ । ४ । १४३ ॥ गते ४ । ४ । १४४ ॥ "गण-
 ह्येणमिगधर्म शीर्षं ह्यगणितो रशोमधनमगणित" ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

प्राचीनाः ९ । १ । १ । उगतादिभ्यो गन् ९ । १ । २ ॥ कम्बलाच्च संज्ञात्
 ९ । १ । ३ ॥ विभागा ह्यनिरूप्यादिभ्यः ९ । १ । ४ ॥ तर्मे दितम् ९ । १ । ५ ॥ शरीराववतात्
 ९ । १ । ६ ॥ गलपवमापनिलशृपममगध ९ । १ । ७ ॥ अज्ञाविभ्यां यन् ९ ।
 १ । ८ ॥ आग्नान्निश्वजनभोगोत्तरपदाभ्याः ९ । १ । ९ ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णडनी ९ ।
 १ । १० ॥ माणयचरकाभ्यां गन् ९ । १ । ११ ॥ तदर्थं विहृतेः प्रहृती ९ । १ ।
 १२ ॥ छदिरूपधिवलेर्दम् ९ । १ । १३ ॥ ऋषभोपानहोर्भ्यः ९ । १ । १४ ॥ चर्त्त-
 णोऽञ् ९ । १ । १५ ॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ९ । १ । १६ ॥ परिताया ढन् ९ ।
 १ । १७ ॥ प्राग्बनेष्टञ् ९ । १ । १८ ॥ आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाढक् ९ । १ ।
 १९ ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ९ । १ । २० ॥ १ ॥ शताच्च टन्यनावगते ९ । १ ।
 २१ ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ९ । १ । २२ ॥ वतोरिद्धा ९ । १ । २३ ॥
 विंशतित्रिंशद्भ्यां डुनसंज्ञायाम् ९ । १ । २४ ॥ कंसाट्टिन् ९ । १ । २५ ॥ शूर्पादे-
 वन्यतरस्याम् ९ । १ । २६ ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ९ । १ । २७ ॥ ज-
 ष्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ९ । १ । २८ ॥ विभाषा कार्पापणसहस्राम्याम् ९ । १ । २९ ॥ द्वित्रि-
 पूर्वाभिष्कात् ९ । १ । ३० ॥ विस्ताच्च ९ । १ । ३१ ॥ विंशविकालः ९ । १ । ३२ ॥
 खार्या ईकन् ९ । १ । ३३ ॥ पणपादमापशताद्यत् ९ । १ । ३४ ॥ शाणाद्वा ९ ।
 १ । ३५ ॥ द्वित्रिपूर्वादण्च ९ । १ । ३६ ॥ तेन क्रीतम् ९ । १ । ३७ ॥ तस्य निनि-
 त्तं संयोगोत्पातो ९ । १ । ३८ ॥ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्वन् ९ । १ । ३९ ॥
 पुत्राच्छ च ९ । १ । ४० ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ९ । १ । ४१ ॥ तस्ये-
 श्वरः ९ । १ । ४२ ॥ तत्र विदित इति च ९ । १ । ४३ ॥ लोकसर्वलोकाडन् ९ । १ ।
 ४४ ॥ तस्य वापः ९ । १ । ४५ ॥ पात्राट्टन् ९ । १ । ४६ ॥ तदस्मिन्द्वायायलामधुल्लोपदा-
 दीयते ९ । १ । ४७ ॥ पूरणाधार्डन् ९ । १ । ४८ ॥ भागाद्यच्च ९ । १ । ४९ ॥ तद्वरति बहुलावह-
 ति भारदंशादिभ्यः ९ । १ । ५० ॥ वल्लद्रव्याभ्यां टन्कनी ९ । १ । ५१ ॥ संभव-
 त्यवहरति पचति ९ । १ । ५२ ॥ आढकाचितपात्राखोऽन्यतरस्याम् ९ । १ । ५३ ॥
 द्विगोर्दम् ९ । १ । ५४ ॥ कुलिजाह्वक्वी च ९ । १ । ५५ ॥ सोऽस्यां शवकाशुपः

१ । १ । १६ ॥ तदस्य परिमाणम् १ । १ । १७ ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राव्ययनेषु
 १ । १ । १८ ॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् १ । १ ।
 १९ ॥ पञ्चदशतौ वर्गौ वा १ । १ । २० ॥ ३ ॥ सप्तनोऽञ्छन्दसि १ । १ । २१ ॥
 त्रिंशच्चत्वारिंशतोऽत्रिंशत्त्रिंशत्संज्ञायां ङण् १ । १ । २२ ॥ तदर्हति १ । १ । २३ ॥ छे-
 दादिभ्यो नित्यम् १ । १ । २४ ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च १ । १ । २५ ॥ दण्डादिभ्यो यः
 १ । १ । २६ ॥ छन्दसि च १ । १ । २७ ॥ पात्राद्वंध १ । १ । २८ ॥ कडं-
 करदक्षिणाञ्छ च १ । १ । २९ ॥ स्थालीत्रिलान् १ । १ । ३० ॥ यद्द्विग्यां घस-
 जो १ । १ । ३१ ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्नयति १ । १ । ३२ ॥ संशयमापन्नः
 १ । १ । ३३ ॥ योजनं गच्छति १ । १ । ३४ ॥ पथः ष्कन् १ । १ । ३५ ॥ पथो-
 णनित्यम् १ । १ । ३६ ॥ उत्तरपथेनाह्वनं च १ । १ । ३७ ॥ कालान् १ । १ । ३८ ॥
 तेन निर्वृत्तम् १ । १ । ३९ ॥ तमधीष्टो मृतो मूलो भार्वा १ । १ । ४० ॥ ४ ॥ मा-
 साद्वयसि यत्खञ्जी १ । १ । ४१ ॥ द्विगोर्यप् १ । १ । ४२ ॥ पण्मासाण्यच्च १ ।
 १ । ४३ ॥ अवयसि टंध १ । १ । ४४ ॥ समायाः खः १ । १ । ४५ ॥ द्विगोर्वा
 १ । १ । ४६ ॥ रात्र्यहःसंवासरच्च १ । १ । ४७ ॥ वर्षाहुक्च १ । १ । ४८ ॥
 चित्तवति नित्यम् १ । १ । ४९ ॥ पट्टिकाः पट्टिपत्रेण पथ्यन्ते १ । १ । ५० ॥ व-
 स्रान्ताच्छन्दसि १ । १ । ५१ ॥ संपरिपूर्वात्ख च १ । १ । ५२ ॥ तेन परिज-
 व्यलम्यकार्यमुक्तरम् १ । १ । ५३ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् १ । १ । ५४ ॥ तस्य दक्षि-
 णा यज्ञाख्येभ्यः १ । १ । ५५ ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् १ । १ । ५६ ॥ व्यु-
 टादिभ्योऽण् १ । १ । ५७ ॥ तेन यथाक्याचहस्ताभ्यां णयती १ । १ । ५८ ॥ सं-
 पादिति १ । १ । ५९ ॥ कर्मवेयायत् १ । १ । ६० ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः १ । १ ।
 ६० ॥ योगाद्यच्च १ । १ । ६० ॥ कर्मण लकञ् १ । १ । ६० ॥ समपस्तदस्य प्राप्तम्
 १ । १ । ६० ॥ ऋनोरण् १ । १ । ६० ॥ छन्दसि घम् १ । १ । ६० ॥
 कालायन् १ । १ । ६० ॥ प्रकृष्टे टन् १ । १ । ६० ॥ प्रयोजनम् १ । १ ।
 ६० ॥ विशारतापादादपम्यदण्डयोः १ । १ । ६० ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः ङः १ ।
 १ । ६० ॥ समापनात्सपूर्वपदात् १ । १ । ६० ॥ ऐकागारिकद्वीरे १ । १ । ६० ॥
 आकालिकडायन्तवचने १ । १ । ६० ॥ तेन तुल्यं क्रिया चंद्रतिः १ । १ । ६० ॥
 तत्र तस्यैव १ । १ । ६० ॥ तदर्हम् १ । १ । ६० ॥ उपसर्गाच्छन्दसि भाग्यर्थे १ ।
 १ । ६० ॥ तरय भावस्यतली १ । १ । ६० ॥ वा च ख्यात् १ । १ । ६० ॥
 ६ ॥ मनपूर्वात्तपुरादद्यनुरसंगतव्यवणवटयुधकतरमलसेभ्यः १ । १ । ६० ॥ पृ-
 थादिभ्य इमनित्वा १ । १ । ६० ॥ वर्णटादिभ्यः ष्यञ्च १ । १ । ६० ॥
 गुणवचनशास्त्रादिभ्यः कर्मणि च १ । १ । ६० ॥ सोनादन्नस्योरध १ । १ । ६० ॥

सख्युर्ध्वः ५ । १ । १२६ ॥ कपिज्ञाल्योर्दक् ५ । १ । १२७ ॥ पञ्चान्तपुरोहितादिभ्यो
 यक् ५ । १ । १२८ ॥ प्राणमृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५ । १ । १२९ ॥
 हायनान्तधुवादिभ्योऽण् ५ । १ । १३० ॥ इगन्ताच्च ल्युपूर्वात् ५ । १ । १३१ ॥
 योपधाद्बुद्धपोत्तमाद्बुञ् ५ । १ । १३२ ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३ ॥ से-
 त्रचरणाच्छ्वाघात्याकारतद्वेतेषु ५ । १ । १३४ ॥ होत्रान्भ्यश्च ५ । १ । १३५ ॥
 ब्रह्मणस्त्वः ५ । १ । १३६ ॥ “प्राक्कीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्तनोऽश्मासात्तस्मै प्रभवति न
 नञ्पूर्वात्पोडश” ॥

द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥ ब्रीहिसाल्योर्दक् ५ । २ । २ ॥ यवव-
 कपटिकाद्यन् ५ । २ । ३ ॥ विभाषा तिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः ५ । २ । ४ ॥ सर्वचर्मनः-
 कृतः खखञौ ५ । २ । ५ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ५ । २ । ६ ॥ तत्सर्वादिः ५-
 ध्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ५ । २ । ७ ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ५ । २ । ८ ॥ अनुद-
 सर्वाज्ञायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ५ । २ । ९ ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ५ । २ ।
 १० ॥ अवारपारत्यन्ताशुक्लामंगामी ५ । २ । ११ ॥ समांसर्मा विजायते ५ । २ । १२ ॥
 अद्यधीनावष्टब्धे ५ । २ । १३ ॥ आगवीनः ५ । २ । १४ ॥ अनुबलंगामी ५ । २ ।
 १५ ॥ अघ्नो यत्वी ५ । २ । १६ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ५ । २ । १७ ॥ गोप्रास-
 ङ्भूतपूर्वे ५ । २ । १८ ॥ अश्वरथैकाहगमः ५ । २ । १९ ॥ शालीनकौपीने अशुश-
 कार्ययोः ५ । २ । २० ॥ १ ॥ व्रातेन जीवति ५ । २ । २१ ॥ सातपदीनं सत्यम्
 ५ । २ । २२ ॥ ह्यंगवीनं संज्ञायाम् ५ । २ । २३ ॥ तस्य पाकघृते पीत्वादिर्कार्या-
 दिभ्यः कुणञ्जाहचौ ५ । २ । २४ ॥ पश्चात्तिः ५ । २ । २५ ॥ तेन विचक्षन्मुखा-
 पौ ५ । २ । २६ ॥ विनञ्म्यां नानाञौ न सह ५ । २ । २७ ॥ वेः शालग्रहण-
 ५ । २ । २८ ॥ संप्रोदध कटच् ५ । २ । २९ ॥ अवाकुटारश्च ५ । २ । ३० ॥
 नते नामिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटञ्चटश्च ५ । २ । ३१ ॥ नेर्धिङ्गिरीसचौ ५ । २ । ३२ ॥
 इन्थिपटसिकाचि च ५ । २ । ३३ ॥ उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नास्तयोः ५ । २ । ३४ ॥
 कर्मणि घटोऽटच् ५ । २ । ३५ ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥
 प्रमाणं द्वयसम्प्रश्नमात्रचः ५ । २ । ३७ ॥ पुण्यहस्तिभ्यामण्य ५ । २ । ३८ ॥ दण-
 देतेभ्यः परिमाणे यतु ५ । २ । ३९ ॥ किमिदम्भ्यां यो घः ५ । २ । ४० ॥ २ ॥
 क्रिमः संख्यापरिमाणे ङिति च ५ । २ । ४१ ॥ संख्याया अपयवे तप ५ । २ । ४२ ॥
 द्विप्रभ्यां तत्रभ्यादभ्या ५ । २ । ४३ ॥ उभाद्दृशतो नियम् ५ । २ । ४४ ॥ त-
 स्मिच्चिकिचिदि दशान्ताडः ५ । २ । ४५ ॥ सान्तरिस्तथे ५ । २ । ४६ ॥ संभ्या-
 क् एतस्य निमित्ते भवत् ५ । २ । ४७ ॥ तस्य पूरणे इत् ५ । २ । ४८ ॥ नान्य-
 य्

संख्यादेर्मट्ट १ । २ । ४९ ॥ थङ्ग छन्दसि १ । २ । ५० ॥ पट्टतिकतिपयचतुरां शुक्र
१ । २ । ५१ ॥ बहुभूगणसहस्रस्य तिष्ठुक् १ । २ । ५२ ॥ वतोरिष्टुक् १ । २ । ५३ ॥
द्वेस्त्रीयः १ । २ । ५४ ॥ त्रैः संप्रसारणं च १ । २ । ५५ ॥ विशालादिम्यस्तमड-
न्यतरस्याम् १ । २ । ५६ ॥ निलं शतादिमासार्धमाससंक्रासराच्च १ । २ । ५७ ॥
पट्टयादेध्यासंख्यादेः १ । २ । ५८ ॥ मती छः सूक्तसाधोः १ । २ । ५९ ॥ अध्या-
यातुवाक्पोर्लुक् १ । २ । ६० ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् १ । २ । ६१ ॥ गोपदादिभ्यो
वुव् १ । २ । ६२ ॥ तत्र कुशलः पयः १ । २ । ६३ ॥ आकार्यादिभ्यः कन् १ ।
२ । ६४ ॥ धनहिरण्याक्वामे १ । २ । ६५ ॥ स्वाङ्गैभ्यः प्रसिते १ । २ । ६६ ॥
उदराङ्गाचूने १ । २ । ६७ ॥ सस्येन परिजातः १ । २ । ६८ ॥ अंशं हारी १ ।
२ । ६९ ॥ तन्त्रादचिरापहते १ । २ । ७० ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् १ । २ । ७१ ॥
शीतोष्णाम्यां कारिणि १ । २ । ७२ ॥ अधिकम् १ । २ । ७३ ॥ अनुकाभिकाभीकः
कमिता १ । २ । ७४ ॥ पार्श्वेनान्विच्छति १ । २ । ७५ ॥ अयःशूलदण्डाजिनाम्यां
ठक्ठञी १ । २ । ७६ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति छुया १ । २ । ७७ ॥ स एषां प्राम-
णीः १ । २ । ७८ ॥ गृह्णलमस्य बन्धनं करभे १ । २ । ७९ ॥ उत्क उग्मनाः १ ।
२ । ८० ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्गो १ । २ । ८१ ॥ तदस्मिन्मं प्राये संज्ञायाम्
१ । २ । ८२ ॥ कुन्मापादञ् १ । २ । ८३ ॥ श्रोत्रियंदृष्टन्दोऽधीते १ । २ । ८४ ॥
श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनी १ । २ । ८५ ॥ पूर्वादिनिः १ । २ । ८६ ॥ सपूर्वाच्च १ ।
२ । ८७ ॥ इष्टादिभ्यश्च १ । २ । ८८ ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणी पर्यवसातरि १ ।
२ । ८९ ॥ अनुपचन्वेष्टा १ । २ । ९० ॥ साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम् १ । २ । ९१ ॥
क्षेत्रियच्यारक्षेत्रे विकित्स्यः १ । २ । ९२ ॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा १ । २ । ९३ ॥ तदस्यारूपस्मिन्निति मनुषु १ । २ । ९४ ॥
रसादिभ्यश्च १ । २ । ९५ ॥ प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् १ । २ । ९६ ॥ सि-
न्धादिभ्यश्च १ । २ । ९७ ॥ वत्सांसान्यां कामवले १ । २ । ९८ ॥ फेनादिलच् १ ।
२ । ९९ ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः १ । २ । १०० ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धा-
र्चाभ्यो णः १ । २ । १०१ ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी १ । २ । १०२ ॥ अण्च १ । २ ।
१०३ ॥ सिक्तावर्कराभ्यां च १ । २ । १०४ ॥ देशे लुबिलचौ च १ । २ । १०५ ॥
दन्त उज्जत उरच् १ । २ । १०६ ॥ ऊपशुपिमुष्कमधो रः १ । २ । १०७ ॥ सुदुर्म्यां मः
१ । २ । १०८ ॥ केशाद्दोऽन्यतरस्याम् १ । २ । १०९ ॥ गाण्ड्यमगान्संज्ञायाम्
१ । २ । ११० ॥ क्वाण्डाण्डादीरनीरचा १ । २ । १११ ॥ रजःकृष्यासुतिपरिपदो
वल्च् १ । २ । ११२ ॥ दन्तशिखासंज्ञायाम् १ । २ । ११३ ॥ ज्योत्स्नातमिस्त्रागृ-
ह्निशोर्भस्त्रिन्त्रैस्त्रलगोभिन्मलिनमलीमसाः १ । २ । ११४ ॥ जत इनिठनी १ । २ ।

११९ ॥ वीणादिभ्यश्च ९ । २ । ११९ ॥ गुणरदिभ्यश्च ९ । २ । ११९ ॥
 कर्णोर्ध्वाद्दिभ्यश्च ९ । २ । ११८ ॥ शतमाह्वान्ताम् भिन्नात् ९ । २ । ११९ ॥
 ग्यादाह्वानप्रसंगयोर्ध्वात् ९ । २ । १२० ॥ ६ ॥ अस्मायामेभाम्नो निनिः ९ । २ ।
 १२१ ॥ घट्टलं छन्दसि ९ । २ । १२२ ॥ ऊर्णाया गुम् ९ । २ । १२३ ॥ कर्णे
 निनिः ९ । २ । १२४ ॥ आलजाटनी बहुमाणि ९ । २ । १२५ ॥ छन्दसि
 भवे ९ । २ । १२६ ॥ अर्शादिभ्योऽण् ९ । २ । १२७ ॥ इन्द्रोन्ननागधीप्रनिन्द-
 दिनिः ९ । २ । १२८ ॥ गानातीमाराम्यां गुङ्ग ९ । २ । १२९ ॥ वपनि इ-
 णात् ९ । २ । १३० ॥ गुणादिभ्यश्च ९ । २ । १३१ ॥ धर्मशील्यवर्गान्ताव ९ । २ ।
 १३२ ॥ हस्ताज्जाती ९ । २ । १३३ ॥ वर्णाद्भ्रुचारिणि ९ । २ । १३४ ॥ पुष्पा-
 दिभ्यो देसे ९ । २ । १३५ ॥ बलादिभ्यो मनुबुन्यनरस्याम् ९ । २ । १३६ ॥ संज्ञ-
 गन्माम्याम् ९ । २ । १३७ ॥ कंठगम्यां यमपुस्तिनुतयसः ९ । २ । १३८ ॥ तुन्दि-
 लिपटेषः ९ । २ । १३९ ॥ अहंशुभमोर्ध्वात् ९ । २ । १४० ॥ ७ ॥ "धान्यानां व-
 तेन किमो विमुक्तादिभ्यो कालप्रयोजनात्प्रज्ञाद्भ्रुदास्मायामेधाधिपतिः" ॥

तृतीयः पादः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः ९ । ३ । १ ॥ किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ९ । ३ । २ ॥
 इदम इद् ९ । ३ । ३ ॥ एतेती रथोः ९ । ३ । ४ ॥ एतदोऽन् ९ । ३ । ५ ॥ सर्व-
 स्य सोऽन्यतरस्यां दि ९ । ३ । ६ ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ९ । ३ । ७ ॥ तसेश्च ९ । ३ ।
 ८ ॥ पर्यभिभ्यां च ९ । ३ । ९ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ९ । ३ । १० ॥ इदमोहः ९ । ३ ।
 ११ ॥ किमोऽत् ९ । ३ । १२ ॥ वा ह चच्छन्दसि ९ । ३ । १३ ॥ इतराम्योऽपि
 दृश्यन्ते ९ । ३ । १४ ॥ सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ९ । ३ । १५ ॥ इदमोहिल्
 ९ । ३ । १६ ॥ अद्युना ९ । ३ । १७ ॥ दानीं च ९ । ३ । १८ ॥ तदो दा च ९ ।
 ३ । १९ ॥ तयोर्दाहि्ली च छन्दसि ९ । ३ । २० ॥ १ ॥ अनद्यतनेहिलन्यतरस्याम्
 ९ । ३ । २१ ॥ सयः परुत्परार्यैपमः परेचव्ययपूर्वेषु रन्येचुरन्यतरेचुरितरेचुरपरेचुरपरेचुरभयेचु-
 रुत्तरेचुः ९ । ३ । २२ ॥ प्रकारवचने धाल् ९ । ३ । २३ ॥ इदमस्थमुः ९ । ३ ।
 २४ ॥ किमश्च ९ । ३ । २५ ॥ या हेती च छन्दसि ९ । ३ । २६ ॥ दिक्शब्देभ्यः
 सप्तमीपञ्चमीप्रथमाम्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ९ । ३ । २७ ॥ दक्षिणोत्तराम्यामतसु
 ९ । ३ । २८ ॥ विभाषा परावराभ्याम् ९ । ३ । २९ ॥ अञ्जेर्लुक् ९ । ३ । ३० ॥
 उपर्युपरिष्ठात् ९ । ३ । ३१ ॥ पश्चात् ९ । ३ । ३२ ॥ पथ पथा च छन्दसि ९ ।
 ३ । ३३ ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ९ । ३ । ३४ ॥ एनयन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ९ ।
 ३ । ३५ ॥ दक्षिणादाच् ९ । ३ । ३६ ॥ आहि च दूरे ९ । ३ । ३७ ॥ उचारा
 ९ । ३ । ३८ ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवक्षीपाम् ९ । ३ । ३९ ॥ अस्ताति च ९ ।

१४० ॥ २ ॥ विभागावरर ९ । ३ । ४१ ॥ संदिपाया विधार्थे धा ९ । ३ । ४२ ॥
 विवरणविधाने च ९ । ३ । ४३ ॥ एकादो भ्यमुभयपरस्याम् ९ । ३ । ४४ ॥
 एतेभ्य भ्यम् ९ । ३ । ४५ ॥ एताम् ९ । ३ । ४६ ॥ वाप्ये पाशान् ९ । ३ ।
 ७ ॥ शृणाद्गो सीपाद् ९ । ३ । ४८ ॥ प्रागेकादस्योऽण्दगि ९ । ३ । ४९ ॥
 एतन्मात्वा च च ९ । ३ । ५० ॥ मानसभङ्गयोः कल्दुपी च ९ । ३ । ५१ ॥
 काशविनिषागहाये ९ । ३ । ५२ ॥ भूतपूर्वे चरद् ९ । ३ । ५३ ॥ पट्टया रु-
 च ९ । ३ । ५४ ॥ अनिशापने तमरिष्टो ९ । ३ । ५५ ॥ तिष्ठथ ९ । ३ ।
 ६ ॥ द्विषन्नकिम्योररदे तर्षीपसुनी ९ । ३ । ५७ ॥ अगादी गुगगनादेव ९ ।
 ५८ ॥ एरुण्दगि ९ । ३ । ५९ ॥ प्रतास्यस्य धः ९ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ ए च
 १३ । ६१ ॥ शृङ्गर च ९ । ३ । ६२ ॥ भन्तिक्याडयोर्भेदमाधी ९ । ३ । ६३ ॥
 बालयोः कनन्यारस्याम् ९ । ३ । ६४ ॥ विम्बनोर्दुर् ९ । ३ । ६५ ॥ प्रमंतायां
 च् ९ । ३ । ६६ ॥ ईरदसमासी कल्पन्देवदेर्यावरः ९ । ३ । ६७ ॥ विभाषा
 से बहुपुरस्तात् ९ । ३ । ६८ ॥ प्रकारवचने जानीयत् ९ । ३ । ६९ ॥ प्रागि-
 त्कः ९ । ३ । ७० ॥ अथ्यपरान्तात्तामकरावृष्टेः ९ । ३ । ७१ ॥ करय च दः
 १३ । ७२ ॥ अहाते ९ । ३ । ७३ ॥ कुस्तिने ९ । ३ । ७४ ॥ संज्ञायां कन्
 १३ । ७५ ॥ अनुकम्यायाम् ९ । ३ । ७६ ॥ नीती च तमुत्तार ९ । ३ । ७७ ॥
 चो मनुष्यनामप्रश्या ९ । ३ । ७८ ॥ घनिलथी च ९ । ३ । ७९ ॥ प्राचागुणादे-
 ष्वुचो च ९ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ जातिनामः कन् ९ । ३ । ८१ ॥ अजितान्तस्यो-
 षदलोपथ ९ । ३ । ८२ ॥ टागादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ९ । ३ । ८३ ॥ शेषलमुपरिवि-
 लवरणार्थमादीनां गृणीयात् ९ । ३ । ८४ ॥ अल्पे ९ । ३ । ८५ ॥ हस्ते ९ । ३ ।
 ६ ॥ संज्ञायां कन् ९ । ३ । ८७ ॥ कुटीरामीशुण्डाम्यो रः ९ । ३ । ८८ ॥ कु-
 ङुपच् ९ । ३ । ८९ ॥ कासूगोणीम्यां एरन् ९ । ३ । ९० ॥ वसोशाश्वर्षभेभ्यश्च
 ष्वे ९ । ३ । ९१ ॥ क्रियत्तदोनिर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ९ । ३ । ९२ ॥ वा
 ज्ञां जातिपरिभ्रं उत्तरच् ९ । ३ । ९३ ॥ एकाच्च प्राचाम् ९ । ३ । ९४ ॥ अक-
 षि कन् ९ । ३ । ९५ ॥ इवे प्रतिष्ठती ९ । ३ । ९६ ॥ संज्ञायां च ९ ।
 १७ ॥ लुमनुष्ये ९ । ३ । ९८ ॥ जीविकार्थे चाप्ये ९ । ३ । ९९ ॥ देवप-
 दिम्यश्च ९ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ वस्तेर्दञ् ९ । ३ । १०१ ॥ शिलाया ङः ९ । ३ ।
 ०२ ॥ शाखादिभ्यो यः ९ । ३ । १०३ ॥ द्रव्यं च भज्ये ९ । ३ । १०४ ॥ कु-
 प्राण्टः ९ । ३ । १०५ ॥ समासाच्च तद्विषयात् ९ । ३ । १०६ ॥ शर्करादिभ्यो-
 ऽ ९ । ३ । १०७ ॥ अहुल्यादिभ्यश्च ९ । ३ । १०८ ॥ एकशालायाष्टन-
 तरस्याम् ९ । ३ । १०९ ॥ कर्कलोहितादीकच् ९ । ३ । ११० ॥ प्रत्तपूर्वविशेषा-

त्वाल्लन्दसि १ । ३ । १११ ॥ पूगाञ्ज्योऽप्रामणीपूर्वात् १ । ३ । ११२ ॥
 जोरखियाम् १ । ३ । ११३ ॥ आयुधजीविसंध्राञ्ज्यद्वाहीक्रेत्रब्राह्मणराज्यात् १ ।
 ११४ ॥ वृकोदृष्यण् १ । ३ । ११५ ॥ दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः १ । ३ । ११६ ॥
 पर्वादिधीयादिभ्योऽणञी १ । ३ । ११७ ॥ अदिदृष्टम ॥
 वच्छुमदणो यञ् १ । ३ । ११८ ॥ ज्यादयस्तद्राजाः १ । ३ । ११९ ॥
 शोऽनद्यतने विभापाञ्च जातिनाम्नो वस्तैरेकोनविंशतिः ॥

चतुर्थः पादः ।

पादशतस्य संख्यादेवीप्सायां तुन्लोपश्च १ । ४ । १ ॥ दण्डव्यवसर्ग्येषु १ ।
 २ ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् १ । ४ । ३ ॥ अनत्यन्तगतौ क्त्वात् १ ।
 ४ ॥ न सामिवचने १ । ४ । ५ ॥ बृहत्या आच्छादने १ । ४ । ६ ॥ वातः
 तंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः १ । ४ । ७ ॥ विभापाञ्चैरदिक्त्रियाम् १ । ४ ।
 जात्यन्ताच्छ वन्द्युनि १ । ४ । ९ ॥ स्थानान्ताद्विभापा सस्थानेनेति चेत् १ । ४ ।
 किमेत्तिडव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे १ । ४ । ११ ॥ अमु च छन्दसि १ । ४ ।
 अनुगादिनष्टक् १ । ४ । १३ ॥ णचः ख्रियामञ् १ । ४ । १४ ॥ अणितुणः
 ४ । १५ ॥ विसारिणो मत्स्ये १ । ४ । १६ ॥ संख्यायाः क्रियाम्ब्राह्मिण्ये
 सुच् १ । ४ । १७ ॥ द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् १ । ४ । १८ ॥ एकस्य सट्च १ ।
 १९ ॥ विभापा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले १ । ४ । २० ॥ १ ॥ तत्कृतवचने कन्
 ४ । २१ ॥ समूहवच्च बहुषु १ । ४ । २२ ॥ अनन्तावसथेतिहभेदत्राञ्चः १ ।
 २३ ॥ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् १ । ४ । २४ ॥ पादार्घ्यां च १ । ४ । २५ ॥
 तिथेर्ज्यः १ । ४ । २६ ॥ देवात्तल् १ । ४ । २७ ॥ अवेः कः १ । ४ । २८ ॥
 यादिभ्यः कन् १ । ४ । २९ ॥ लोहितान्मणी १ । ४ । ३० ॥ वर्णे चानिने
 ४ । ३१ ॥ रक्ते १ । ४ । ३२ ॥ कालाच्च १ । ४ । ३३ ॥ विनयादिभ्यश्च १ ।
 ३४ ॥ वाचो व्याहृतार्थीयाम् १ । ४ । ३५ ॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् १ । ४ ।
 ओषधेरजातो १ । ४ । ३७ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च १ । ४ । ३८ ॥ मुदस्तिक्त् १ ।
 ३९ ॥ सक्नौ प्रशंसायाम् १ । ४ । ४० ॥ २ ॥ वृकज्येष्टाम्नां तिलानिजो १ ।
 न्दसि १ । ४ । ४१ ॥ बह्वल्यार्थाच्छस्कार्वादन्यतरस्याम् १ । ४ । ४२ ॥ क्लृप्
 यचनाच्च वीप्सायाम् १ । ४ । ४३ ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः १ । ४ । ४४ ॥ क्लृप्
 चार्हापरहोः १ । ४ । ४५ ॥ अतिप्रहाव्यधनक्षेपेव्यकर्तारि वृत्तीयायाः १ । ४ । ४६ ॥
 हीमनानपापयोगाच्च १ । ४ । ४७ ॥ पष्टपाव्याघ्रये १ । ४ । ४८ ॥ क्लृप्
 ३ । ३६ १ । ४ । ४९ ॥ अभूततद्भावे कृम्बस्तियोगे संपयवर्तारिभ्यः १ । ४ । ५० ॥
 १ । ३ । ३० चेतोऽहोरजमां लोपश्च १ । ४ । ५१ ॥ विभापा जातिनाम्नो १ । ४ ।

१४० ॥ २ ॥ विभावावरस्य ९ । ३ । ४१ ॥ संख्याया विधार्थे धा ९ । ३ । ४२ ॥
 विकरणविचाले च ९ । ३ । ४३ ॥ एकाद्भो ध्यमुजन्यतरस्याम् ९ । ३ । ४४ ॥
 ज्योश्च धमुञ् ९ । ३ । ४५ ॥ एधाञ् ९ । ३ । ४६ ॥ याप्ये पाशप् ९ । ३ ।
 ७ ॥ पूरणान्नागे तीयादन् ९ । ३ । ४८ ॥ प्रागेकादसाम्योऽछन्दसि ९ । ३ । ४९ ॥
 गृह्णाम्यां ञ् च ९ । ३ । ५० ॥ मानपश्वङ्गयोः कन्लुक्चौ च ९ । ३ । ५१ ॥
 तदाकिनिष्ठासहाये ९ । ३ । ५२ ॥ भूतपूर्वे चरद् ९ । ३ । ५३ ॥ पृथ्या ह्-
 च ९ । ३ । ५४ ॥ अतिशयने तमविष्टनौ ९ । ३ । ५५ ॥ तिङ्श्च ९ । ३ ।
 ६ ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ९ । ३ । ५७ ॥ अजादी गुणवचनादेव ९ ।
 १९८ ॥ तुच्छन्दसि ९ । ३ । ५९ ॥ प्रशस्यस्य श्रः ९ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ उप च
 १३ । ६१ ॥ वृद्धस्य च ९ । ३ । ६२ ॥ अन्तिकवाटयोर्नेदसाधी ९ । ३ । ६३ ॥
 ल्योः कनन्यतरस्याम् ९ । ३ । ६४ ॥ विन्मतोर्लुक् ९ । ३ । ६५ ॥ प्रसंशायां
 प् ९ । ३ । ६६ ॥ ईपदसमासी कल्पन्देइयदेशीयरः ९ । ३ । ६७ ॥ विभावा
 वदुच्युरस्तात् ९ । ३ । ६८ ॥ प्रकारवचने जातीयर् ९ । ३ । ६९ ॥ प्रागि-
 रुः ९ । ३ । ७० ॥ अव्ययसर्वनामामकचप्राक्टेः ९ । ३ । ७१ ॥ कस्य च दः
 १३ । ७२ ॥ अज्ञाते ९ । ३ । ७३ ॥ कुत्सिते ९ । ३ । ७४ ॥ संज्ञायां कन्
 १३ । ७५ ॥ अनुकम्पायाम् ९ । ३ । ७६ ॥ नीती च तद्युक्तात् ९ । ३ । ७७ ॥
 गो मनुष्यनामगृह्या ९ । ३ । ७८ ॥ घनिलक्षौ च ९ । ३ । ७९ ॥ प्राचामुपादे-
 वुचौ च ९ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ जातिनामः कन् ९ । ३ । ८१ ॥ अजितान्तस्यो-
 दलोपश्च ९ । ३ । ८२ ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ९ । ३ । ८३ ॥ शेवलमुपरिधि-
 वरुणार्पमादीनां तृतीयात् ९ । ३ । ८४ ॥ अल्पे ९ । ३ । ८५ ॥ द्वस्वे ९ । ३ ।
 ८६ ॥ संज्ञायां कन् ९ । ३ । ८७ ॥ कुटीशमीशुण्डाम्यो रः ९ । ३ । ८८ ॥ कु-
 ङुपच् ९ । ३ । ८९ ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ९ । ३ । ९० ॥ वत्सोश्चाश्वर्षभेभ्यश्च
 ९ । ३ । ९१ ॥ कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ९ । ३ । ९२ ॥ वा
 ङ् जातिपिप्रभे डतमच् ९ । ३ । ९३ ॥ एकाञ् प्राचाम् ९ । ३ । ९४ ॥ अ-
 ङ् कन् ९ । ३ । ९५ ॥ इवे प्रतिष्ठती ९ । ३ । ९६ ॥ संज्ञायां च ९ ।
 ९७ ॥ लुम्मनुष्ये ९ । ३ । ९८ ॥ जीविकार्थे चाप्ये ९ । ३ । ९९ ॥ देवप-
 न्यश्च ९ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ वस्तेर्दञ् ९ । ३ । १०१ ॥ शिलाया ङः ९ । ३ ।
 १०२ ॥ शास्त्रादिभ्यो यः ९ । ३ । १०३ ॥ द्रव्यं च भव्ये ९ । ३ ।
 १०४ ॥ समासाच्च तद्विपदान् ९ । ३ । १०५ ॥
 ९ । ३ । १०६ ॥
 ९ । ३ । १०७ ॥
 ९ । ३ । १०८ ॥

४।११९॥ अग्रणीप्रणायोः ९।४।११६॥ अन्तर्दिश्यां च लोपः ६।४।
 ११७॥ अग्नासिकाः संज्ञायान्तं चामग्र्यात् ९।४।११८॥ उक्तर्णम् ९।४।
 ४।११९॥ सुप्रानमुभयुदियकारिकुञ्जचतुस्त्रीगीगामात्रदमोष्टादाः ९।४।१२०॥
 ६॥ नञ्नुःसुभ्यो हलिमास्योरन्त्यनरस्याम् ९।४।१२१॥ नियमनिप्रान्तैकेः
 ९।४।१२२॥ यद्भ्रजनादृन्दसि ९।४।१२३॥ धर्मादिनिष्केवन्तत् ९।४।
 १२४॥ जम्भा सुद्वरितवृणसोमिभ्यः ९।४।१२५॥ दक्षिणेर्मा दुभ्ययोगे ९।४।
 १२६॥ इष्कर्मव्यतिहारे ९।४।१२७॥ त्रिदण्ड्यादिभ्यश्च ९।४।१२८॥
 प्रसम्भ्यां जानुनोर्भुः ९।४।१२९॥ ऊर्ध्वादिभाषा ९।४।१३०॥ उक्तोः
 ऽनङ् ९।४।१३१॥ धनुषश्च ९।४।१३२॥ या संज्ञायाम् ९।४।१३३॥ अन्त-
 जायाया निङ् ९।४।१३४॥ गन्धस्येदुत्तिसुसुरभिभ्यः ९।४।१३५॥ अन्त-
 ल्यायाम् ९।४।१३६॥ उपमानाश्च ९।४।१३७॥ पादस्य लोकोऽहस्या-
 दिभ्यः ९।४।१३८॥ कुम्भपदीषु च ९।४।१३९॥ संख्यासुपूर्वस्य ९।४।
 १४०॥ ७॥ वयसि दन्तस्य दन्त ९।४।१४१॥ छन्दसि च ९।४।१४२॥
 स्त्रियां संज्ञायाम् ९।४।१४३॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ९।४।१४४॥ अग्र-
 न्तशुद्धशुभ्रवृषयराहेभ्यश्च ९।४।१४५॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः ९।४।१४६॥
 त्रिक्युत्पर्वते ९।४।१४७॥ उदिश्यां काकुदस्य ९।४।१४८॥ इणदि-
 भाषा ९।४।१४९॥ मुहुहुर्द्वी मित्रामित्रयोः ९।४।१५०॥ उरःप्रभृतिभ्यः कर्-
 ९।४।१५१॥ इनः स्त्रियाम् ९।४।१५२॥ नञ्नुत्थ ९।४।१५३॥ शेषादि-
 भाषा ९।४।१५४॥ न संज्ञायाम् ९।४।१५५॥ ईयसश्च ९।४।१५६॥
 वन्दिते भ्रातुः ९।४।१५७॥ ऋतदृन्दसि ९।४।१५८॥ नाडीतिन्भ्योः स्वाङ्गे ९।
 ४।१५९॥ निष्प्रवाणिश्च ९।४।१६०॥ ८॥ “पादशतस्य तत्प्रकृतवृत्तयेऽन्त्यां
 सपत्रान्ववतसात्कार्या नञ्नुःसुभ्यो वयसि विशतिः” ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१॥ अजादेद्वितीयस्य ६।१।२॥ न न्द्राः सं-
 योगादयः ६।१।३॥ पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४॥ उभे अन्यस्तम् ६।१।५॥
 अक्षित्यादयः पट् ६।१।६॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ६।१।७॥ शिष्टि-
 धातोरनभ्यासस्य ६।१।८॥ सन्यङोः ६।१।९॥ श्लो ६।१।१०॥ चङि-
 ६।१।११॥ दाश्वान्ताह्वान्मीड्वाश्च ६।१।१२॥ प्यङः संप्रसारणं पुत्रालोत्-

८६ ॥ आहुगः ६ । १ । ८७ ॥ वृद्धिनेचि ६ । १ । ८८ ॥ एमेधयुद्ध ६ । १ । ८९ ॥
 आठथ ६ । १ । ९० ॥ उपमर्गाइनि भासी ६ । १ । ९१ ॥ वा सुकान्तिः
 ६ । १ । ९२ ॥ भीतोग्गसोः ६ । १ । ९३ ॥ एडि परमम ६ । १ । ९४ ॥
 गोमाहोष ६ । १ । ९५ ॥ उस्यादान्ता ६ । १ । ९६ ॥ अमो गुणे ६ । १ । ९७ ॥
 अभ्यक्तानुवरणस्यात इतो ६ । १ । ९८ ॥ नाधेदितस्यान्यस्य तु वा ६ । १ । ९९ ॥
 निसामाधेदिते डाधि ६ । १ । १०० ॥ ९ ॥ अकः सपर्मो दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥
 प्रथमयोः पूर्वमवर्णैः ६ । १ । १०२ ॥ तस्माच्छसो नः पुंनि ३ । १ । १०३ ॥ गो-
 दिनि ६ । १ । १०४ ॥ दीर्घानसि च ६ । १ । १०५ ॥ वा छन्दमि ६ । १ ।
 १०६ ॥ अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥ संप्रसारणाथ ६ । १ । १०८ ॥ एडः पर-
 न्तादति ६ । १ । १०९ ॥ इतिइसोथ ६ । १ । ११० ॥ ऋत् उव ६ । १ । १११ ॥
 एयस्यापरस्य ६ । १ । ११२ ॥ अतो येरट्टनादयुते ६ । १ । ११३ ॥ हंसि च
 ६ । १ । ११४ ॥ प्रकृतान्तःपादमव्यपरे ६ । १ । ११५ ॥ अत्र्यादवयादवकनुप्र-
 तायमवन्ववस्युष च ६ । १ । ११६ ॥ यजुष्युरः ६ । १ । ११७ ॥ आपो ह्यागो
 वृष्णो वरिष्ठेऽन्वेऽम्बालेऽश्विकेऽपूर्वे ६ । १ । ११८ ॥ अङ्ग इत्यादी च ६ । १ । ११९ ॥
 अनुदात्ते च कुधपरे ६ । १ । १२० ॥ ६ ॥ अवपयासि च ६ । १ । १२१ ॥ सर्व-
 विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥ इन्द्रे च
 नित्यम् ६ । १ । १२४ ॥ पुतप्रपृष्टा अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥ आहोऽनुनासिक-
 इच्छन्दसि ६ । १ । १२६ ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्पस्य ह्रस्वथ ६ । १ । १२७ ॥ ऋ-
 त्यकः ६ । १ । १२८ ॥ अपुतवदुपस्थिते ६ । १ । १२९ ॥ ईश्वारक्रमणस-
 ६ । १ । १३० ॥ दिव उव ६ । १ । १३१ ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनन्समासे ह-
 लि ६ । १ । १३२ ॥ स्यरच्छन्दसि बहुलम् ६ । १ । १३३ ॥ सोऽधि लोपे चेत्याद-
 पूरणम् ६ । १ । १३४ ॥ सुद्रापूर्वः ६ । १ । १३५ ॥ अहम्यासन्वनायेऽपि ६ । १ ।
 १३६ ॥ संप्रसुपेभ्यः करोती भूपणे ६ । १ । १३७ ॥ समवाये च ६ । १ । १३८ ॥
 उपाप्रतियत्नवैकृतवाक्याप्याहारेषु ६ । १ । १३९ ॥ किरती लवने ६ । १ । १४० ॥ ७ ॥
 हिंसायां प्रतेक्ष ६ । १ । १४१ ॥ अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ६ । १ । १४२ ॥
 कुस्तुम्बुरुणि जातिः ६ । १ । १४३ ॥ अपरस्पराः क्रियासातले ६ । १ । १४४ ॥
 गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ६ । १ । १४५ ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ६ । १ । १४६ ॥
 आधर्ममनिले ६ । १ । १४७ ॥ वर्चस्केऽवस्कारः ६ । १ । १४८ ॥ अपस्करो रथा-
 हम् ६ । १ । १४९ ॥ विभ्ररः शकुनिर्धकितो वा ६ । १ । १५० ॥ हस्याचन्द्रोत्-
 रपदे मन्त्रे ६ । १ । १५१ ॥ प्रतिश्र्कश्व कसोः ६ । १ । १५२ ॥ प्रस्कण्वहतिथ-
 न्द्राहृषी ६ । १ । १५३ ॥ मस्कारमस्कारिणी वैष्णवप्रिमाजकयोः ६ । १ । १५४ ॥

काशीराजस्तुन्दे नगरे ६ । १ । १९९ ॥ पारस्करो वृक्षः ६ । १ । १९६ ॥ पारस्कर-
 म्रमृनीनि च संज्ञायाम् ६ । १ । १९७ ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ६ । १ । १९८ ॥
 कर्णावको पत्रोऽन्त उदात्तः ६ । १ । १९९ ॥ उष्ठादीनां च ६ । १ । १६० ॥ ८ ॥
 अनुदात्तस्य च पत्रोदात्तलोपः ६ । १ । १६१ ॥ धातोः ६ । १ । १६२ ॥ धितः
 ६ । १ । १६३ ॥ नद्धितस्य ६ । १ । १६४ ॥ कितः ६ । १ । १६५ ॥ तिमृश्वी
 जसः ६ । १ । १६६ ॥ चतुरः शसि ६ । १ । १६७ ॥ सात्रेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः
 ६ । १ । १६८ ॥ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनिलसमासे ६ । १ । १६९ ॥
 अक्षेदच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ६ । १ । १७० ॥ ऊर्द्धिदंपदाद्यणुश्रेणुभ्यः ६ । १ । १७१ ॥
 अष्टनो दीर्घात् ६ । १ । १७२ ॥ शतुरस्रमो नयजादी ६ । १ । १७३ ॥ उदात्तपणो
 हल्यर्वात् ६ । १ । १७४ ॥ नोद्धाञ्चीः ६ । १ । १७५ ॥ इत्यनुद्धर्मा मनुप् ६ ।
 १ । १७६ ॥ नामन्यतरस्याम् ६ । १ । १७७ ॥ उष्ठादच्छन्दसि बहुलम् ६ । १ । १७८ ॥
 पत्रत्रिचतुर्थ्यो हलमदिः ६ । १ । १७९ ॥ शल्युपोत्तमम् ६ । १ । १८० ॥ ९ ॥
 विभाषा भाषायाम् ६ । १ । १८१ ॥ न गोधन्सावधेराडहुहुद्भयः ६ । १ । १८२ ॥
 दिवो मत्र ६ । १ । १८३ ॥ नृ चान्यतरस्याम् ६ । १ । १८४ ॥ तिस्वरितम् ६ ।
 १ । १८५ ॥ तास्यनुदात्तेन्द्रिदुपदेशाल्लसार्थधातुकमनुदात्तमहन्विदोः ६ । १ । १८६ ॥
 आदिः सिधोऽन्यतरस्याम् ६ । १ । १८७ ॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ६ । १ । १८८ ॥
 अभ्यस्तानामादिः ६ । १ । १८९ ॥ अनुदात्ते च ६ । १ । १९० ॥ सर्वस्य सुपि
 ६ । १ । १९१ ॥ भीक्षीमृद्धमदजनधनदरिद्राजागरां प्रसयायूर्ध्वं पिति ६ । १ । १९२ ॥
 लिति ६ । १ । १९३ ॥ आदिर्षमुत्यन्यतरस्याम् ६ । १ । १९४ ॥ अचः कर्तृपक्ति
 ६ । १ । १९५ ॥ धलि च सेटीऽन्तो वा ६ । १ । १९६ ॥ भिन्यादिर्निलम् ६ ।
 १ । १९७ ॥ आमन्त्रितस्य च ६ । १ । १९८ ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६ । १ ।
 १९९ ॥ अन्तश्च तथै युगपत् ६ । १ । २०० ॥ १० ॥ क्षयो निवासे ६ । १ ।
 २०१ ॥ जयः करणम् ६ । १ । २०२ ॥ वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ संज्ञाया-
 मुपमानम् ६ । १ । २०४ ॥ निष्ठा च द्वेषजनात् ६ । १ । २०५ ॥ शुष्कभृष्टौ ६ ।
 १ । २०६ ॥ आशितः कर्ता ६ । १ । २०७ ॥ रिक्ते विभाषा ६ । १ । २०८ ॥
 छष्टांषिते चच्छन्दसि ६ । १ । २०९ ॥ नित्यं मन्त्रे ६ । १ । २१० ॥ गुण्मदस्मदोर्ध्वसि
 ६ । १ । २११ ॥ ऋषि च ६ । १ । २१२ ॥ पतोऽनावः ६ । १ । २१३ ॥ ईड-
 वन्दवृशंसदुहां ष्यतः ६ । १ । २१४ ॥ विभाषा वेष्विन्धानयोः ६ । १ । २१५ ॥
 स्यागरागाहासतुहृश्वत्कुधानाम् ६ । १ । २१६ ॥ उपोत्तमं रिति ६ । १ । २१७ ॥ च-
 ष्यन्यतरस्याम् ६ । १ । २१८ ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां क्षियाम् ६ । १ । २१९ ॥
 अन्तोऽवत्याः ६ । १ । २२० ॥ ११ ॥ ईषत्याः ६ । १ । २२१ ॥ धी ६ । १ ।

ग्रामः शिल्पिनि ६ । २ । ६२ ॥ राजा च प्रशंतायाम् ६ । २ । ६३ ॥ आदिरुदा-
 त्तः ६ । २ । ६४ ॥ सप्तमीहारिणी धर्म्येऽहरणे ६ । २ । ६५ ॥ युक्ते च ६ । २ ।
 ६६ ॥ विभाषाध्यक्षे ६ । २ । ६७ ॥ पार्प च शिल्पिनि ६ । २ । ६८ ॥ गोत्रा-
 न्तेवासिमाणवक्रास्रणेपु क्षेपे ६ । २ । ६९ ॥ अङ्गानि मेरेये ६ । २ । ७० ॥ भक्ता-
 ख्यास्तदर्थेषु ६ । २ । ७१ ॥ गोविडालसिंहसिन्धवेपुपमाने ६ । २ । ७२ ॥ अके जीवि-
 कार्थे ६ । २ । ७३ ॥ प्राचां श्रीडायाम् ६ । २ । ७४ ॥ अणि नियुक्ते ६ । २ ।
 ७५ ॥ शिल्पिनि चाकृजः ६ । २ । ७६ ॥ संज्ञार्या च ६ । २ । ७७ ॥ गोतन्तिपवं
 पाले ६ । २ । ७८ ॥ णिनि ६ । २ । ७९ ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ६ । २ ।
 ८० ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च ६ । २ । ८१ ॥ दीर्घकाशत्रुपभ्राष्ट्रवटं जे ६ । २ । ८२ ॥
 अन्त्यापूर्वे बह्वचः ६ । २ । ८३ ॥ प्रामेऽनिवसन्तः ६ । २ । ८४ ॥ घोषादिपु च
 ६ । २ । ८५ ॥ छात्र्यादयः शालायाम् ६ । २ । ८६ ॥ प्रस्थेऽष्टद्वमकर्ष्यादी-
 नाम् ६ । २ । ८७ ॥ मालार्दीनां च ६ । २ । ८८ ॥ अमहलवं नगरेऽनुदीचाम् ६ ।
 २ । ८९ ॥ अर्मे चावर्णे द्व्यक्ष्यच् ६ । २ । ९० ॥ न भूताधिकसंजीवमद्रास्रमकज-
 लम् ६ । २ । ९१ ॥ अन्तः ६ । २ । ९२ ॥ सर्वं गुणकार्थ्ये ६ । २ । ९३ ॥ सं-
 ज्ञार्या गिरिनिकाययोः ६ । २ । ९४ ॥ कुमार्या वयसि ६ । २ । ९५ ॥ उदकेऽकेबले
 ६ । २ । ९६ ॥ द्विगी व्रती ६ । २ । ९७ ॥ समायां नपुंसके ६ । २ । ९८ ॥
 पुंरे प्राचाम् ६ । २ । ९९ ॥ अरिष्टगोडपूर्वे च ६ । २ । १०० ॥ ५ ॥ न हास्तिनफ-
 लकमार्देयाः ६ । २ । १०१ ॥ कुशलकूपकुम्भशालं विले ६ । २ । १०२ ॥ दिक्सा-
 म्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेपु ६ । २ । १०३ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ६ ।
 २ । १०४ ॥ उत्तरपददृष्टी सर्वं च ६ । २ । १०५ ॥ बड्डीही विश्वं संज्ञायाम् ६ ।
 २ । १०६ ॥ उदराशेषुपु ६ । २ । १०७ ॥ क्षेपे ६ । २ । १०८ ॥ नदी वन्धुनि
 ६ । २ । १०९ ॥ निष्टोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ६ । २ । ११० ॥ उत्तरपदादिः ६ ।
 २ । १११ ॥ कर्णो वर्णलक्षणात् ६ । २ । ११२ ॥ संज्ञोपम्यपोथ ६ । २ । ११३ ॥
 यण्टपृष्ठीयाजहं च ६ । २ । ११४ ॥ शङ्खमवस्थायां च ६ । २ । ११५ ॥ नञो
 जरमरमित्रमृताः ६ । २ । ११६ ॥ सोर्मनसी अलोमोपसी ६ । २ । ११७ ॥ व्रत्वा-
 दयश्च ६ । २ । ११८ ॥ आसुदात्तं द्व्यच्छन्दसि ६ । २ । ११९ ॥ वीरवीर्यां च
 ६ । २ । १२० ॥ ६ ॥ कूलनीरतूलमूलशालाशसममव्यधीभावे ६ । २ । १२१ ॥
 कंसमन्यशर्षपाथक्वाण्डं द्विगी ६ । २ । १२२ ॥ तपुरुषे शालायां नपुंसके ६ । २ ।
 १२३ ॥ कल्या च ६ । २ । १२४ ॥ आदिधिहणादीनाम् ६ । २ । १२५ ॥ चेल-
 खेटकटुकक्वाण्डं गर्हायाम् ६ । २ । १२६ ॥ चौरमुपमानम् ६ । २ । १२७ ॥ पञ-
 लसूपसाकं मित्रे ६ । २ । १२८ ॥ कूलमूटम्यलकर्ष्याः मंज्ञायाम् ६ । २ । १२९ ॥

२ । १९४ ॥ सोरखक्षेपणे ६ । २ । १९५ ॥ विभापोत्पुच्छे ६ । २ । १९६ ॥ द्वित्रि-
भ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीही ६ । २ । १९७ ॥ सक्थं चाक्रान्तात् ६ । २ । १९८ ॥
परादिश्छन्दसि बहुलम् ६ । २ । १९९ ॥ “बहुव्रीहावाशङ्कागौः साद केनित्यार्थे यु-
क्ता नहास्तिनकूलतीरदेवताविभाषा ननिव्येकोनविंशतिः” ॥

तृतीयः पादः ।

अल्लुत्तरपदे ६ । ३ । १ ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥ ओजःसहो-
म्भस्तमसस्तृतीयायाः ६ । ३ । ३ ॥ मनसः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४ ॥ आङ्गाविनि च
६ । ३ । ५ ॥ आत्मनश्च पूरणे ६ । ३ । ६ ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्घ्याः ६ । ३ । ७ ॥
परस्य च ६ । ३ । ८ ॥ हलदन्तासप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥ कारनाञ्चि च
प्राचां हलादी ६ । ३ । १० ॥ मध्याद्गुरौ ६ । ३ । ११ ॥ अमूर्धमस्तकास्वाङ्गादकामे
६ । ३ । १२ ॥ बन्धे च विभाषा ६ । ३ । १३ ॥ तन्पुरूपे कृति बहुलम् ६ । ३ ।
१४ ॥ प्राशृद्शरत्कालदिवां जे ६ । ३ । १५ ॥ विभाषा वर्पक्षरक्षरवरात् ६ । ३ । १६ ॥
धकालतनेषु कालनाम्नः ६ । ३ । १७ ॥ शयवासवासिष्यकालात् ६ । ३ । १८ ॥
नेनिसिद्धवभातिषु च ६ । ३ । १९ ॥ स्थे च भाषायाम् ६ । ३ । २० ॥ १ ॥ पृथया
आक्रोशे ६ । ३ । २१ ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । २२ ॥ ऋतो वियायोनिःसंज्ञे-
भ्यः ६ । ३ । २३ ॥ विभाषा स्तसुपस्योः ६ । ३ । २४ ॥ आनङ्गतो द्वन्द्वे ६ ।
३ । २५ ॥ देवताद्वन्द्वे च ६ । ३ । २६ ॥ ईदमेः सोमवरुणयोः ६ । ३ । २७ ॥
इदुद्धौ ६ । ३ । २८ ॥ दिवो यावा ६ । ३ । २९ ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् ६ । ३ ।
३० ॥ उपासोपसः ६ । ३ । ३१ ॥ मातरपितराद्युदीचाम् ६ । ३ । ३२ ॥ पितरामा-
तरा चच्छन्दासि ६ । ३ । ३३ ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादन्नङ्गमानाधिकरणे स्त्रियाम्-
रणीमियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥ तसिलदिष्वा कृत्वमुचः ६ । ३ । ३५ ॥ क्यञ्जानि-
नोश्च ६ । ३ । ३६ ॥ न कोपधायाः ६ । ३ । ३७ ॥ संज्ञापुरण्योश्च ६ । ३ । ३८ ॥
शुद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्वारक्तविकारे ६ । ३ । ३९ ॥ स्वाङ्गाचेनोऽमानिनि ६ । ३ ।
४० ॥ २ ॥ जातेश्च ६ । ३ । ४१ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ६ । ३ । ४२ ॥
धरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६ । ३ । ४३ ॥ नद्याः शेषस्या-
न्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४ ॥ उगितश्च ६ । ३ । ४५ ॥ आन्महतः समानाधिकरणजा-
तीययोः ६ । ३ । ४६ ॥ द्व्यटनः संख्यायामबहुव्रीह्याशीत्योः ६ । ३ । ४७ ॥ त्रे-
स्त्रयः ६ । ३ । ४८ ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रमृती सर्वेषाम् ६ । ३ । ४९ ॥ हृदयस्य
हृद्वेद्यपदण्यसेषु ६ । ३ । ५० ॥ वा शोकाप्यन्त्रोगेषु ६ । ३ । ५१ ॥ पादस्य पदा-
ज्यातिगोपहतेषु ६ । ३ । ५२ ॥ पञ्चम्यतदर्धे ६ । ३ । ५३ ॥ हिमकापिहनिषु च ६ ।
३ । ५४ ॥ ऋचः शे ६ । ३ । ५५ ॥ वा घोपमिश्रशब्देषु ६ । ३ । ५६ ॥ उदक-

स्योदः संज्ञायाम् ६ । ३ । १७ ॥ पेयवासवाहनधियु च ६ । ३ । १८ ॥ एकहृत्वी
 पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । १९ ॥ मन्थोदनसकुचिन्दुवन्नभारहारवीकभगाहेऽ
 ६ । ३ । २० ॥ ३ ॥ इको ह्रस्वोऽड्यो गाल्वस्य ६ । ३ । २१ ॥ एक तद्धिने च
 ६ । ३ । २२ ॥ ङयापोः संज्ञाछन्दसोर्वह्वलम् ६ । ३ । २३ ॥ त्वे च ६ । ३ । २४ ॥
 इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारियु ६ । ३ । २५ ॥ खित्यनव्ययस्य ६ । ३ । २६ ॥
 अरुद्धिपदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । २७ ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच ६ । ३ । २८ ॥
 वाचंयमपुरंदरी च ६ । ३ । २९ ॥ कारे सत्यागदस्य ६ । ३ । ३० ॥ श्येनतिष्ठ
 पाते जे ६ । ३ । ३१ ॥ रात्रेः कृति विभापा ६ । ३ । ३२ ॥ नलोपो नत्रः ६ । ३ ।
 ३३ ॥ तस्मानुडचि ६ । ३ । ३४ ॥ नभ्राणनपाभवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकन-
 क्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ६ । ३ । ३५ ॥ एकादिश्वैकस्य चादुक् ६ । ३ । ३६ ॥ न-
 गोऽप्राणिध्वन्यतरस्याम् ६ । ३ । ३७ ॥ सहस्य सः संज्ञायाम् ६ । ३ । ३८ ॥ म-
 न्थान्ताधिके च । ६ । ३ । ३९ ॥ द्वितीये चानुपाख्ये ६ । ३ । ४० ॥ ४ ॥ वच-
 यीभावे चाकाले ६ । ३ । ४१ ॥ वोपसर्जनस्य ६ । ३ । ४२ ॥ प्रकृत्याशिष्यगोरस-
 हलेषु ६ । ३ । ४३ ॥ समानस्यच्छन्दस्यसुर्ध्वप्रभृत्युदकेषु ६ । ३ । ४४ ॥ ज्योतिर्वज-
 पदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ६ । ३ । ४५ ॥ चरणे ऋचाश्रिणि
 ६ । ३ । ४६ ॥ तीर्थे ये ६ । ३ । ४७ ॥ विभापोदरे ६ । ३ । ४८ ॥ दृग्शतसु
 ६ । ३ । ४९ ॥ इदंकिमोरीरुकी ६ । ३ । ५० ॥ आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ५१ ॥
 विश्वादेवयोश्च टेरेद्रघञ्चती वप्रस्ये ६ । ३ । ५२ ॥ समः समि ६ । ३ । ५३ ॥
 तिरसस्तिर्यलोपे ६ । ३ । ५४ ॥ सहस्य सधिः ६ । ३ । ५५ ॥ सध मादस्यपोऽछन्दनि
 ६ । ३ । ५६ ॥ द्वयन्तरूपसर्गैभ्योऽप ईत् ६ । ३ । ५७ ॥ ऊदनोर्देशे ६ । ३ ।
 ५८ ॥ अपष्टचतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरामच्छेपु ६ ।
 ३ । ५९ ॥ अर्थे विभापा ६ । ३ । १०० ॥ ५ ॥ क्तोः क्तःपुरुषेऽचि ६ । ३ ।
 १०१ ॥ रथवदयोश्च ६ । ३ । १०२ ॥ तृणे च जाती ६ । ३ । १०३ ॥ वा एण-
 क्षयोः ६ । ३ । १०४ ॥ ईपदर्थे ६ । ३ । १०५ ॥ विभापा पुरुषे ६ । ३ । १०६ ॥
 क्वं चोष्णे ६ । ३ । १०७ ॥ पथि चच्छन्दसि ६ । ३ । १०८ ॥ षृषोदरादीनि यो-
 पदिष्टम् ६ । ३ । १०९ ॥ संख्यायिसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां कौ ६ । ३ । ११० ॥
 तृणेषु पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ६ । ३ । ११२ ॥
 मात्से माद्वा मादेनि निगमे ६ । ३ । ११३ ॥ संहितायाम् ६ । ३ । ११४ ॥ वर्णे
 लभ्यगस्याविष्टाष्टपञ्चमिभिश्चिच्छन्नधिद्रमुवस्यस्तिकस्य ६ । ३ । ११५ ॥ नदिही-
 वृषियथिश्चिसंहिनित्यु कौ ६ । ३ । ११६ ॥ वनगियोंः संज्ञायाम् कोटरकिशुद्धादी-
 नाम् ६ । ३ । ११७ ॥ क्ते ६ । ३ । ११८ ॥ मन्थी महथोऽननिरादीनाम् ६ । ३ ।

११९ ॥ शरादीनां च ६ । ३ । १२० ॥ ६ ॥ इको वहेऽपीलोः ६ । ३ । १२१ ॥
 उपसर्गस्य घञ्यगनुष्ये बहुलम् ६ । ३ । १२२ ॥ इकः काशे ६ । ३ । १२३ ॥ दक्षि
 ६ । ३ । १२४ ॥ अट्टनः संज्ञायाम् ६ । ३ । १२५ ॥ छन्दसि च ६ । ३ । १२६ ॥
 चित्तेः कपि ६ । ३ । १२७ ॥ विश्वस्य वसुराटोः ६ । ३ । १२८ ॥ नरे संज्ञायाम्
 ६ । ३ । १२९ ॥ मित्रे चर्या ६ । ३ । १३० ॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मनी
 ६ । ३ । १३१ ॥ ओपधेध विभक्त्यायप्रथमायाम् ६ । ३ । १३२ ॥ ऋषि तुनुघमभूमत-
 ङ्कुत्रोरुष्याणाम् ६ । ३ । १३३ ॥ इकः सुत्रि ६ । ३ । १३४ ॥ द्व्यचोऽतस्तिङ्ङः ६ ।
 ३ । १३५ ॥ निपातस्य च ६ । ३ । १३६ ॥ अन्येषामपि ढस्यते ६ । ३ । १३७ ॥
 चो ६ । ३ । १३८ ॥ संप्रसारणस्य ६ । ३ । १३९ ॥ “अलुक्ष्णया जातेरिकोऽव्य-
 यीभावे कोः कर्त्तृदिफो वह एकोनविंशतिः” ॥

चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ६ । ४ । १ ॥ हलः ६ । ४ । २ ॥ नामि ६ । ४ । ३ ॥ न तिसृचतस्र
 ६ । ४ । ४ ॥ छन्दस्युभयथा ६ । ४ । ५ ॥ नृ च ६ । ४ । ६ ॥ नोपधायाः ६ । ४
 । ७ ॥ सर्वनामस्थाने चासंयुद्धी ६ । ४ । ८ ॥ वा पपूर्वस्य निगमे ६ । ४ । ९ ॥ सा-
 न्तमहतः संयोगस्य ६ । ४ । १० ॥ अमृन्तृस्वसृनमृनेष्टृत्वष्टृचृहोतृपोतृप्रसास्तृणाम् ६
 । ४ । ११ ॥ इन्हन्पूर्वार्यम्णां शी ६ । ४ । १२ ॥ सौ च ६ । ४ । १३ ॥ अत्वस-
 न्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ ॥ अनुनासिकस्य किञ्चलोः क्लिति ६ । ४ । १५ ॥
 अञ्जनगर्मां सनि ६ । ४ । १६ ॥ तनोतेर्बिभाषा ६ । ४ । १७ ॥ क्रमथ क्वि ६ ।
 ४ । १८ ॥ ष्ट्योः शडनुनासिके च ६ । ४ । १९ ॥ अवरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाथ ६
 । ४ । २० ॥ १ ॥ राल्लोपः ६ । ४ । २१ ॥ असिद्धवदत्रा भात् ६ । ४ । २२ ॥
 श्रान्नलोपः ६ । ४ । २३ ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्लिति ६ । ४ । २४ ॥ दश-
 सञ्जस्वर्जां शपि ६ । ४ । २५ ॥ रञ्जेथ ६ । ४ । २६ ॥ घञि च भावकरणयोः ६ ।
 ४ । २७ ॥ स्यदो जवे ६ । ४ । २८ ॥ अवोदैधौमप्रथमहिमथथाः ६ । ४ । २९ ॥
 नाशेः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥ क्वि स्वन्दस्यन्दोः ६ । ४ । ३१ ॥ जान्तनशां
 विभाषा ६ । ४ । ३२ ॥ भञ्जेथ चिणि ६ । ४ । ३३ ॥ शास इदङ्गहलोः ६ । ४ ।
 ३४ ॥ शाही ६ । ४ । ३५ ॥ हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६ ॥ अनुदात्तोपदेशवन्तितनो-
 त्यादीनामनुनासिकलोपो षळि क्लिति ६ । ४ । ३७ ॥ वा ल्यवि ६ । ४ । ३८ ॥ न
 क्तिचि दीर्घथ ६ । ४ । ३९ ॥ गमः क्री ६ । ४ । ४० ॥ २ ॥ विङ्ङनोरनुनासिक-
 स्यात् ६ । ४ । ४१ ॥ जनसनखनां सञ्जलोः ६ । ४ । ४२ ॥ ये विभाषा ६ । ४ ।
 ४३ ॥ तनोतेर्बिक्लि ६ । ४ । ४४ ॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ६ । ४ । ४५ ॥
 आर्धधातुके ६ । ४ । ४६ ॥ भस्जो रोपधयो रम्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥ श्रतो

४ । १२२ ॥ राधो हिंसायाम् ६ । ४ । १२३ ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम् ६ । ४ । १२४ ॥
 फणां च सप्तानाम् ६ । ४ । १२५ ॥ न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥ अ-
 र्थगल्लसावनत्रः ६ । ४ । १२७ ॥ मधवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥ भस्य ६ । ४ ।
 १२९ ॥ पादः पत्र ६ । ४ । १३० ॥ वसोः संप्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥ वाह
 ऊट् ६ । ४ । १३२ ॥ श्रयुवनघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥ अहोपोऽनः ६ । ४ ।
 १३४ ॥ पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ६ । ४ । १३५ ॥ विभाषा द्विःपोः ६ । ४ । १३६ ॥
 न संयोगाद्गन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥ अचः ६ । ४ । १३८ ॥ उद ईत् ६ । ४ ।
 १३९ ॥ आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥ ७ ॥ मन्त्रेष्व्राह्यादेरात्मनः ६ । ४ । १४१ ॥
 ति विंशतोर्दिति ६ । ४ । १४२ ॥ टेः ६ । ४ । १४३ ॥ नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४ ॥
 अह्ण्टखोरेव ६ । ४ । १४५ ॥ ओर्णुणः ६ । ४ । १४६ ॥ टे लोपोऽकट्टाः ६ । ४ । १४७ ॥
 यत्येति च ६ । ४ । १४८ ॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमास्यानां य उपधायाः ६ । ४ । १४९ ॥
 हलस्तद्धितस्य ६ । ४ । १५० ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१ ॥ क्य-
 ष्योश्च ६ । ४ । १५२ ॥ बिल्बकादिन्मदलस्य लुक् ६ । ४ । १५३ ॥ तुरिष्टेभ्यः-
 षु ६ । ४ । १५४ ॥ टेः ६ । ४ । १५५ ॥ स्थूलदूरयुवद्वस्त्रिप्रधुदाणां यणादि
 परं पूर्वस्य च गुणः ६ । ४ । १५६ ॥ प्रियस्थिरस्त्रिरोरुवहुलयुरुद्वत्प्रदीर्घन्दारका-
 णां प्रस्थस्त्रुवर्द्धिर्गर्वपित्रन्द्राघिवृन्दाः ६ । ४ । १५७ ॥ बहोर्लोपो मू च बहोः ६ ।
 ४ । १५८ ॥ इष्टस्य विट् ६ । ४ । १५९ ॥ ज्यादादीयसः ६ । ४ । १६० ॥ ८ ॥
 र ऋनो हलादेर्लोः ६ । ४ । १६१ ॥ विभाषर्जोऽच्छन्दसि ६ । ४ । १६२ ॥ प्रठ-
 लीकाच् ६ । ४ । १६३ ॥ इनप्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥ गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च
 ६ । ४ । १६५ ॥ संयोगादिश्च ६ । ४ । १६६ ॥ अत्र ६ । ४ । १६७ ॥ ये चा-
 भावकर्मणोः ६ । ४ । १६८ ॥ आमाष्वानी खे ६ । ४ । १६९ ॥ न मूर्वाऽपत्येऽव-
 र्मणः ६ । ४ । १७० ॥ म्राहोऽजाती ६ । ४ । १७१ ॥ वामस्ताष्टीत्ये ६ । ४ ।
 १७२ ॥ औश्रमनपत्ये ६ । ४ । १७३ ॥ दाण्डिनापनहास्तिनापनाथर्वेगिकर्मेक्षाशिनेय-
 वासिनायनिभ्रीणहल्यधेवत्यसारवेऽवाकभैत्रेयहिरण्ययानि ६ । ४ । १७४ ॥ ऋष्यवास्तव्य-
 वास्त्वमाष्वीहिरण्ययानि ष्टन्दसि ६ । ४ । १७५ ॥ “अहस्य राहोपो विदुनोर्वात्रोरोणी
 यगृह्णन्म्यस्यलि च मन्त्रेषु र ऋनः पञ्चदश” ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥ आयनेयीनीवियः फट्खच्छयां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥
 शोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥ अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥ आत्मनेपदेष्वन्तः ७ । १ । ५ ॥
 शीडो रुद् ७ । १ । ६ ॥ वेत्तेर्विभाषा ७ । १ । ७ ॥ बहुलं छन्दसि ७ । १ । ८ ॥
 अतो भिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥ बहुलं छन्दसि ७ । १ । १० ॥ नेदमदसोरकोः ७ ।
 १ । ११ ॥ टाडसिडसामिनास्याः ७ । १ । १२ ॥ डेर्यः ७ । १ । १३ ॥ सर्वना-
 म्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥ डसिडयोः स्मास्मिनी ७ । १ । १५ ॥ पूर्वादिभ्यो नवमो
 वा ७ । १ । १६ ॥ जसः शी ७ । १ । १७ ॥ औडः आपः ७ । १ । १८ ॥ नः-
 सकाच्च ७ । १ । १९ ॥ जःशसोः शिः ७ । १ । २० ॥ १ ॥ अष्टम्य औस् ७ ।
 १ । २१ ॥ पद्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥ स्वमोर्नपुंसकान् ७ । १ । २३ ॥ अतोऽम्
 ७ । १ । २४ ॥ अद्भुतरादिभ्यः पञ्चम्यः ७ । १ । २५ ॥ नेतराच्छन्दसि ७ । १ ।
 २६ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश् ७ । १ । २७ ॥ डेप्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥ श-
 सो न ७ । १ । २९ ॥ म्यसोऽभ्यम् ७ । १ । ३० ॥ पञ्चम्या अन् ७ । १ । ३१ ॥
 एकावचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥ साम आकम् ७ । १ । ३३ ॥ आत औ णलः ७ ।
 १ । ३४ ॥ वृहोस्तातड्वाशिष्यन्तरस्याम् ७ । १ । ३५ ॥ विदेः शतुर्वसुः ७ । १ ।
 ३६ ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्वोत्यप् ७ । १ । ३७ ॥ क्त्वापि च्छन्दसि ७ । १ । ३८ ॥
 मुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्वायाजालः ७ । १ । ३९ ॥ अमो मश् ७ । १ । ४० ॥
 ॥ २ ॥ लोपस्त आत्मनेपदेभ्यु ७ । १ । ४१ ॥ ध्वमो ध्वात् ७ । १ । ४२ ॥ वतर्ध-
 नमिति च ७ । १ । ४३ ॥ तस्य तात् ७ । १ । ४४ ॥ तत्तनत्तनधनाक्ष ७ । १ । ४५ ॥
 इदन्तो ममिः ७ । १ । ४६ ॥ क्वो यक् ७ । १ । ४७ ॥ इष्टोनमिति च ७ । १ ।
 ४८ ॥ श्राव्यादयश्च ७ । १ । ४९ ॥ आज्ञसेरमुक् ७ । १ । ५० ॥ अधशीर्ष-
 पल्यणानामात्मप्रीती क्यधि ७ । १ । ५१ ॥ आमि सर्वनाम्नः मुद् ७ । १ । ५२ ॥
 प्रेरयः ७ । १ । ५३ ॥ हसनवापो वृद् ७ । १ । ५४ ॥ पद्भ्युर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥
 धीमामण्येऽछन्दसि ७ । १ । ५६ ॥ गोः पादान्ते ७ । १ । ५७ ॥ इदितो मुष्मणेः
 ७ । १ । ५८ ॥ शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ ॥ मस्तिनशोर्शक्ति ७ । १ । ६० ॥
 ॥ ३ ॥ रविजभोरधि ७ । १ । ६१ ॥ नेञ्जलिटि रधेः ७ । १ । ६२ ॥ रभेरवाधिजो
 ७ । १ । ६३ ॥ लभेध ७ । १ । ६४ ॥ आहो पि ७ । १ । ६५ ॥ उपान्प्रसंग
 णम् ७ । १ । ६६ ॥ उपमर्गान्वाच्यत्रोः ७ । १ । ६७ ॥ न मुद्भ्यो क्वेष्वान्वाच
 ७ । १ । ६८ ॥ विभाषा विष्णुमुक्तोः ७ । १ । ६९ ॥ उगिदधी सर्वनामण्यनेऽन्ते-
 ७ । १ । ७० ॥ सुत्रेऽन्ते ७ । १ । ७१ ॥ नृपुनकम् शक्यः ७ । १ । ७२ ॥

७ । २ । ३४ ॥ आर्षाभागात्तद्गुणादेः ७ । २ । ३५ ॥ कृष्णमोक्षानामनेपदनिमित्ते ७ । २ ।
 ३६ ॥ प्रहोऽपिष्टि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥ वृत्तो वा ७ । २ । ३८ ॥ न पिष्टि ७ । २ । ३९ ॥
 भिभि च परस्मैपदेषु ७ । २ । ४० ॥ २ ॥ इङ्गनि वा ७ । २ । ४१ ॥ भिन्नुने-
 लनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥ ज्ञानश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥ स्वरनिगुन्तिमूर्तिवृ-
 दितो वा ७ । २ । ४४ ॥ रथादिम्यथ ७ । २ । ४५ ॥ निरः कुपः ७ । २ । ४६ ॥
 इग्निप्रायाम् ७ । २ । ४७ ॥ तीपमहृद्भक्त्यरिपः ७ । २ । ४८ ॥ स्त्रीगन्तव्य-
 दम्भुधिरवृष्ट्युर्णभरत्निसानाम् ७ । २ । ४९ ॥ क्रिशः क्यानिष्टयोः ७ । २ । ५० ॥
 पूषथ ७ । २ । ५१ ॥ यतनिधुधोरिद्र ७ । २ । ५२ ॥ अञ्जेः पूजायाम् ७ । २ । ५३ ॥
 दुभो विमोहने ७ । २ । ५४ ॥ जूनश्चोः न्यि ७ । २ । ५५ ॥ उदितो वा ७ । २ ।
 ५६ ॥ सेऽसिचि कृतचृतचृदतृदचृनः ७ । २ । ५७ ॥ गभेरिद्रस्मैपदेषु ७ । २ । ५८ ॥
 न वृद्धश्चतुर्थ्यः ७ । २ । ५९ ॥ तासि च रूपः ७ । २ । ६० ॥ ३ ॥ अवस्तात्-
 त्यल्पनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥ उपदेशेऽल्वनः ७ । २ । ६२ ॥ ऋनो भारद्वाज-
 स्य ७ । २ । ६३ ॥ वमूपातसन्ध जगृम्म वधर्थेनि निगमे ७ । २ । ६४ ॥ विन-
 रुजिहृशोः ७ । २ । ६५ ॥ इडल्यार्तिव्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ ॥ वस्वैकाभादस-
 ७ । २ । ६७ ॥ विभाषा गमहनविदविशाम् ७ । २ । ६८ ॥ सनिससनिवांसम् ७ ।
 २ । ६९ ॥ ऋद्धनोः स्वे ७ । २ । ७० ॥ अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१ ॥ सुभू-
 ङ्म्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ॥ यमरमनमाता सक्च ७ । २ । ७३ ॥ स्मिद्रुड-
 शां सनि ७ । २ । ७४ ॥ किरश्च पञ्चम्यः ७ । २ । ७५ ॥ रुदादिभ्यः सार्वत्रिके
 ७ । २ । ७६ ॥ ईशः से ७ । २ । ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च ७ । २ । ७८ ॥ लिङ्गः स-
 लोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७९ ॥ अतो येयः ७ । २ । ८० ॥ ४ ॥ आतो जितः ७ ।
 २ । ८१ ॥ आने मुक् ७ । २ । ८२ ॥ ईदासः ७ । २ । ८३ ॥ अट्टन आ विभ-
 क्तौ ७ । २ । ८४ ॥ रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । ४ । ८६ ॥
 द्वितीयायां च ७ । २ । ८७ ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥ के-
 ऽचि ७ । २ । ८९ ॥ शेषे लोपः ७ । २ । ९० ॥ मपर्यन्तस्य ७ । २ । ९१ ॥ इ-
 वायी द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥ यूपवयी जसि ७ । २ । ९३ ॥ त्वाही सौ ७ । २ ।
 ९४ ॥ तुभ्यमहौ ङयि ७ । २ । ९५ ॥ तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥ त्वमावेक-
 चने ७ । २ । ९७ ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥ त्रिचतुरोः द्विषां तिसृ-
 तम् ७ । २ । ९९ ॥ अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्याम्
 ७ । २ । १०१ ॥ व्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥ किमः कः ७ । २ । १०३ ॥
 कु तिहोः ७ । २ । १०४ ॥ षाति ७ । २ । १०५ ॥ तद्रोः सः सायनन्त्ययोः ७ ।
 २ । १०६ ॥ अम औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥ इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

दथ ७ । २ । १०९ ॥ यः सौ ७ । २ । ११० ॥ इदोऽव्युंसि ७ । २ । १११ ॥
 अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥ हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥ मृजेर्द्विः ७ । २ ।
 ११४ ॥ अचो ङिति ७ । २ । ११५ ॥ अत उपधायाः ७ । २ । ११६ ॥ तद्धिते-
 ष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ॥ किति च ७ । २ । ११८ ॥ “सिचि प्रमाविट्स्वच-
 स्तासदातो जराया अष्टादश” ॥

तृतीयः पादः ।

देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसप्तश्रेयसामात् ७ । ३ । १ ॥ केकयमित्रपुप्रलयानां या-
 देरियः ७ । ३ । २ ॥ न ध्वाम्भां पदान्ताम्भां पूर्वीं तु ताम्भ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥ द्वा-
 रादीनां च ७ । ३ । ४ ॥ न्यप्रोधस्य च केवलस्य ७ । ३ । ५ ॥ न कर्मव्यतिहारे
 ७ । ३ । ६ ॥ स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७ ॥ श्वादेरिजि ७ । ३ । ८ ॥ पदान्तस्या-
 न्यतरस्याम् ७ । ३ । ९ ॥ उत्तरपदस्य ७ । ३ । १० ॥ अव्यवाहृतोः ७ । ३ । ११ ॥
 मुसर्वाधार्जनपदस्य ७ । ३ । १२ ॥ दिशोऽमद्राणाम् ७ । ३ । १३ ॥ प्राचां प्रामन-
 गराणाम् ७ । ३ । १४ ॥ संख्यायाः संबत्तरसंख्यस्य च ७ । ३ । १५ ॥ वर्षस्याभवि-
 ष्यति ७ । ३ । १६ ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ७ । ३ । १७ ॥ जे प्रोष्टपदानाम्
 ७ । ३ । १८ ॥ ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७ । ३ । १९ ॥ अनुशतिक्रादीनां च
 ७ । ३ । २० ॥ १ ॥ देवताद्वन्द्वे च ७ । ३ । २१ ॥ नेन्द्रस्य परस्य ७ । ३ । २२ ॥
 दीर्घाच्च वरुणस्य ७ । ३ । २३ ॥ प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४ ॥ जङ्गलत्रेनुषलजा-
 न्तस्य विभाषितमुत्तरम् ७ । ३ । २५ ॥ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ७ । ३ । २६ ॥
 नातः परस्य ७ । ३ । २७ ॥ प्रवाहणस्य ढे ७ । ३ । २८ ॥ तत्प्रत्ययस्य च ७ ।
 ३ । २९ ॥ नञः शुचीश्वरश्रेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ७ । ३ । ३० ॥ यथातपयथापुरयोः
 पर्यायेण ७ । ३ । ३१ ॥ हनस्तोऽचिष्णलीः ७ । ३ । ३२ ॥ आतो युक्चिचण्टतोः ७ ।
 ३ । ३३ ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमैः ७ । ३ । ३४ ॥ जनिवध्थोश्च ७ । ३ ।
 ३५ ॥ अर्तिह्रील्लीरीङ्गुयीक्ष्माध्यातां पुष्णौ ७ । ३ । ३६ ॥ श्राष्टासाह्वाभ्यावेपां युक्
 ७ । ३ । ३७ ॥ वो विघ्नने ङ्क् ७ । ३ । ३८ ॥ लीलोर्नुङ्कुक्वाव्यतरस्यां श्रेहवि-
 पातने ७ । ३ । ३९ ॥ भियो हेतुभये युक् ७ । ३ । ४० ॥ २ ॥ स्फायो वः ७ । ३ ।
 ४१ ॥ श्वादेरगती तः ७ । ३ । ४२ ॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ७ । ३ । ४३ ॥ प्रय-
 यस्याक्तापूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥ न यासयोः ७ । ३ । ४५ ॥ उदी-
 चामातः स्थाने यकार्वायाः ७ । ३ । ४६ ॥ भलैप्राजाज्ञाह्वासा नञूर्वाणामपि ७ । ३ ।
 ४७ ॥ अभाषितपुंस्काच्च ७ । ३ । ४८ ॥ आदाचार्याणाम् ७ । ३ । ४९ ॥ टस्येकः
 ७ । ३ । ५० ॥ इमुसुक्तान्ताकः ७ । ३ । ५१ ॥ चजोः कु विष्णतोः ७ । ३ । ५२ ॥
 न्पहादीनां च ७ । ३ । ५३ ॥ हो हन्तेऽङ्गनेः ७ । ३ । ५४ ॥ अभ्यामाच्च ७ ।

३ । ११ ॥ हेममदि ७ । ३ । १६ ॥ मन्त्रिर्देवैः ७ । ३ । १७ ॥ विमानोः ७ ।
 ३ । १८ ॥ न क्वादेः ७ । ३ । १९ ॥ अत्रिपर्यये ७ । ३ । २० ॥ ३ ॥ मुञ्चुः
 षो पाण्डुराणयोः ७ । ३ । २१ ॥ प्रमाजानुजातो यजज्ञे ७ । ३ । २२ ॥ वृद्धे
 ७ । ३ । २३ ॥ ओक उचः के ६ । ३ । २४ ॥ ण्य आनस्यके ७ । ३ । २५ ॥
 यजपानरुषप्रनयर्षध ७ । ३ । २६ ॥ यचोऽनन्दमंजायाम् ७ । ३ । २७ ॥
 व्यनियोम्बो शक्तार्थे ७ । ३ । २८ ॥ भोमं मस्ये ७ । ३ । २९ ॥ धोमोते रो
 या ७ । ३ । ३० ॥ भोनः श्यनि ७ । ३ । ३१ ॥ न्मस्यानि ७ । ३ । ३२ ॥
 लुग्या दृहदित्त्विहृगृहामामनेपदे दग्धे ७ । ३ । ३३ ॥ शमामटानां दीर्घः श्यनि ७ ।
 ३ । ३४ ॥ प्रियुग्मुनां शिनि ७ । ३ । ३५ ॥ क्रमः परमैपदेद् ७ । ३ । ३६ ॥
 इयुगमिपनां छः ७ । ३ । ३७ ॥ पाप्राध्मास्याम्रादाण्डस्यानिर्मानिसदमदां विवजिप्रान्-
 तिष्टमनयच्छपर्यच्छीशीयसीदाः ७ । ३ । ३८ ॥ आजनोर्जा ७ । ३ । ३९ ॥ व-
 दीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ४० ॥ ४ ॥ मीनानेर्निगमे ७ । ३ । ४१ ॥ मिदेर्गुणः ७ । ३ ।
 ४२ ॥ श्रुति च ७ । ३ । ४३ ॥ सार्वधातुकार्थधातुकयोः ७ । ३ । ४४ ॥ जामोऽविकि-
 ण्णद्धित्मु ७ । ३ । ४५ ॥ युगन्तलघुपधस्य च ७ । ३ । ४६ ॥ नाम्पस्याचि ति
 सार्वधातुके ७ । ३ । ४७ ॥ मूमुनोस्तिङ् ७ । ४ । ४८ ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ ।
 ४९ ॥ ऊर्णोतेर्धिभाया ७ । ३ । ५० ॥ गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ५१ ॥ तृणह इम् ७ । ३ ।
 ५२ ॥ युव ईद् ७ । ३ । ५३ ॥ यदो वा ७ । ३ । ५४ ॥ तुरुस्तुराम्यमः सार्वधातुके
 ७ । ३ । ५५ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ७ । ३ । ५६ ॥ बहुलं छन्दसि ७ । ३ । ५७ ॥
 रुदक्ष पञ्चम्यः ७ । ३ । ५८ ॥ अद्गार्ग्यगालवयोः ७ । ३ । ५९ ॥ अदः सर्वेषु
 ७ । ३ । ६० ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यत्रि ७ । ३ । ६०१ ॥ सुपि च ७ । ३ । ६०१ ॥
 बहुवचने शल्येत ७ । ३ । ६०२ ॥ ओसि च ७ । ३ । ६०४ ॥ आङि चापः ७ । ३ ।
 ६०५ ॥ संबुद्धौ च ७ । ३ । ६०६ ॥ अन्वार्थनचोर्ह्रस्वः ७ । ३ । ६०७ ॥ ह्रस्व
 गुणः ७ । ३ । ६०८ ॥ जसि च ७ । ३ । ६०९ ॥ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ ।
 ६१० ॥ धोङिति ७ । ३ । ६११ ॥ आप्नयाः ७ । ३ । ६१२ ॥ याडापः ७ । ३ ।
 ६१३ ॥ सर्वनाम्नः स्याद्दृष्ट्वक्ष ७ । ३ । ६१४ ॥ विभाया द्वितीयातृतीयान्याम् ७ ।
 ३ । ६१५ ॥ डेरान्नद्यास्त्रीम्यः ७ । ३ । ६१६ ॥ इदुद्भयाम् ७ । ३ । ६१७ ॥ औ
 ७ । ३ । ६१८ ॥ अत्र धेः ७ । ३ । ६१९ ॥ आङो नाङ्गिषाम् ७ । ३ । ६२० ॥
 ॥ ६ ॥ "देविकादेवतास्फायो मुजमीनातेरतो दीर्घो विंशतिः ॥"

चतुर्थः पादः ।

णी चहृचुपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥ नागलोपिशास्तृदिताम् ७ । ४ । २ ॥ क्षा-
 भासगापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ७ । ४ । ३ ॥ लोपः पिवतेरीद्यान्यासस्य ७ ।

४ । ४ ॥ तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ९ ॥ जिघ्रतेर्वा ७ । ४ । ९ ॥ उर्मत् ७ । ४ । ७ ॥
 निव्यं छन्दसि ७ । ४ । ८ ॥ दयतेर्दिगि लिटि ७ । ४ । ९ ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः
 ७ । ४ । १० ॥ ऋच्छत्युताम् ७ । ४ । ११ ॥ शूद्रां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२ ॥
 केऽणः ७ । ४ । १३ ॥ न कपि ७ । ४ । १४ ॥ आपोऽन्वतरस्याम् ७ । ४ । १५ ॥
 ऋदशोऽङि गुणः ७ । ४ । १६ ॥ अस्यतेर्युक् ७ । ४ । १७ ॥ श्वतेरः ७ । ४ ।
 १८ ॥ पतः पुम् ७ । ४ । १९ ॥ वच उम् ७ । ४ । २० ॥ १ ॥ शीङ्गः सार्वधातुके
 गुणः ७ । ४ । २१ ॥ अयङि च क्लिति ७ । ४ । २२ ॥ उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ७ । ४ ।
 २३ ॥ एतेलिङि ७ । ४ । २४ ॥ अङ्गसार्वधातुकपोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ ॥ ष्वी च
 ७ । ४ । २६ ॥ शीङ्गतः ७ । ४ । २७ ॥ रिङ्गुपलिङ्गु ७ । ४ । २८ ॥ गुणोऽति-
 संयोगादोः ७ । ४ । २९ ॥ यङि च ७ । ४ । ३० ॥ ई प्राभ्योः ७ । ४ । ३१ ॥
 अस्य ष्वी ७ । ४ । ३२ ॥ क्यचि च ७ । ४ । ३३ ॥ अशानापोदन्वधनाया शुभुशा-
 विपासागर्धेषु ७ । ४ । ३४ ॥ नञ्छन्दस्यपुत्रस्य ७ । ४ । ३५ ॥ दुरस्युर्द्रविणस्पृष्ट्य-
 ष्यति स्त्रिष्यति ७ । ४ । ३६ ॥ अश्वाद्यस्यात् ७ । ४ । ३७ ॥ देवसुप्तयोर्पशुपि
 वाटके ७ । ४ । ३८ ॥ कन्यध्वरपृतनसार्धि लोपः ७ । ४ । ३९ ॥ पतिस्पतिमा-
 स्वामिति किति ७ । ४ । ४० ॥ २ ॥ शाङ्गोरन्वतरस्याम् ७ । ४ । ४१ ॥ दधातेर्हिः
 ७ । ४ । ४२ ॥ जहातेश्च नित्य ७ । ४ । ४३ ॥ विभाषा छन्दसि ७ । ४ । ४४ ॥
 सुधित वमुधित नेमधित धिष्व किरिय च ७ । ४ । ४५ ॥ दो ददोः ७ । ४ । ४६ ॥
 अध उपसर्गात्तः ७ । ४ । ४७ ॥ अपो मि ७ । ४ । ४८ ॥ सः स्वार्यधातुके ७ ।
 ४ । ४९ ॥ तासस्त्र्योर्लोपः ७ । ४ । ५० ॥ रि च ७ । ४ । ५१ ॥ ह्रस्वनि ७ । ४ ।
 ५२ ॥ योवर्णयोर्दीर्घिव्योः ७ । ४ । ५३ ॥ सनि मीमापुरभलमशक्यन्तपदामच इम्
 ७ । ४ । ५४ ॥ आङ्गप्युथामीत् ७ । ४ । ५५ ॥ दम्न इष ७ । ४ । ५६ ॥ सु-
 चोऽकर्मकस्य गुणो वा ७ । ४ । ५७ ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७ । ४ । ५८ ॥ ह्रस्वः
 ७ । ४ । ५९ ॥ हल्यदिः शेषः ७ । ४ । ६० ॥ ३ ॥ शूर्पूर्वाः रायः ७ । ४ । ६१ ॥
 शुहोषुः ७ । ४ । ६२ ॥ न क्वतेर्पङि ७ । ४ । ६३ ॥ कृपेच्छन्दसि ६ । ४ । ६४ ॥
 दाधानि दधानि दधानि बोधुन् तेनित्तेऽलर्थापनीरुणसंसनिष्यदत्कारिभक्तिकदङ्गविभद-
 निष्यनो दक्विनुवत्तरिवनः सरीसृपन् वरीहृजन्मर्मृन्वागनीगन्तीनि च ७ । ४ । ६५ ॥
 उरत् ७ । ४ । ६६ ॥ सुतिस्त्राण्योः संनसारणम् ७ । ४ । ६७ ॥ भ्यपो लिटि ७ । ४ ।
 ६८ ॥ दीर्घि इगः किति ७ । ४ । ६९ ॥ अत्र आदेः ७ । ४ । ७० ॥ तन्मापुद्भिर्ह्रस्वः
 ७ । ४ । ७१ ॥ अङ्गोत्थे ७ । ४ । ७२ ॥ मनेरः ७ । ४ । ७३ ॥ मग्वेति नि-
 गमे ७ । ४ । ७४ ॥ निजो यदागो गुणः श्री ७ । ४ । ७५ ॥ मृज्यान्त् ७ । ४ । ७६ ॥
 अर्धिनिरन्ते ७ । ४ । ७७ ॥ बहुलं छन्दसि ७ । ४ । ७८ ॥ मन्वतः ७ । ४ । ७९ ॥

ओः पुण्यपरे ७ । ४ । ८० ॥ ४ ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिव्यवनीनां क
 ७ । ४ । ८१ ॥ गुणो यद्भुकोः ७ । ४ । ८२ ॥ दीर्घोऽकृतः ७ । ४ । ८३ ॥ नै-
 ग्वञ्चुसंमुष्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ७ । ४ । ८४ ॥ हगतोऽनुनासिकान्तस्य ७ । ४ । ८५ ॥
 जपजभदहदशभञ्जपशां च ७ । ४ । ८६ ॥ चरफलोश्च ७ । ४ । ८७ ॥ उपरस्याः
 ७ । ४ । ८८ ॥ ति च ७ । ४ । ८९ ॥ रीगृदुपधस्य च ७ । ४ । ९० ॥ रुमिनी च
 लुकि ७ । ४ । ९१ ॥ ऋतश्च ७ । ४ । ९२ ॥ सन्बल्लुनि चदुरेऽनगलोपे ७ । ४ । ९३ ॥
 दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ॥ अस्मृदृत्वप्रथमदस्तुस्यशाम् ७ । ४ । ९५ ॥ विभाषा के-
 ट्टिचेष्टयोः ७ । ४ । ९६ ॥ ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥ "णौ च शीङः शास्त्रो र्शूर्कः
 स्रवतिसप्तदश" ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

सर्वस्य द्वे ८ । १ । १ ॥ तस्य परमाधेडितम् ८ । १ । २ ॥ अनुदात्तं च ८ । १ ।
 ३ ॥ नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥ परैर्वर्जने ८ । १ । ५ ॥ प्रसमुपोदः पादभूत्वे ८ ।
 १ । ६ ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ८ । १ । ७ ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिक्रो-
 कुत्सनभर्त्सनेषु ८ । १ । ८ ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ८ । १ । ९ ॥ अत्राधे च ८ । १ ।
 १० ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८ । १ । ११ ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ८ । १ । १२ ॥ क-
 कृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ८ । १ । १३ ॥ यथास्वे यथायथम् ८ । १ । १४ ॥
 द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तियु ८ । १ । १५ ॥ परस्य
 ८ । १ । १६ ॥ पदात् ८ । १ । १७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादी ८ । १ । १८ ॥ अ-
 मन्त्रितस्य च ८ । १ । १९ ॥ युष्मादस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्योर्वातावी ८ । १ ।
 २० ॥ १ ॥ बहुवचनस्य यस्मिन् ८ । १ । २१ ॥ तेमयाधेववचनस्य ८ । १ । २२ ॥
 त्वाभौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३ ॥ न चयाहाहैवयुक्ते ८ । १ । २४ ॥ पर्यार्यधानाणो-
 ने ८ । १ । २५ ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८ । १ । २६ ॥ तिष्ठो गोत्रादीनि कुत्सनाभी-
 योः ८ । १ । २७ ॥ त्रिदृतिरुः ८ । १ । २८ ॥ न छद् ८ । १ । २९ ॥ तिष्ठोर्वा-
 परिहृतकुर्वित्तैवेभ्यश्चक्षिप्रयुक्तम् ८ । १ । ३० ॥ नह प्रसारभ्यो ८ । १ । ३१ ॥
 मयं प्रथे ८ । १ । ३२ ॥ अङ्गाप्रानिलोभ्ये ८ । १ । ३३ ॥ द्वि च ८ । १ । ३४ ॥
 छन्दस्वनेकमरि माकाङ्क्षम् ८ । १ । ३५ ॥ यावद्यथाम्याम् ८ । १ । ३६ ॥ युष्मा-
 नावन्तरम् ८ । १ । ३७ ॥ उपमर्गध्वेणं च ८ । १ । ३८ ॥ उपरपारपपादेः यु-
 यम् ८ । १ । ३९ ॥ भ्रष्टो च ८ । १ । ४० ॥ २ ॥ शेषे विभाषा ८ । १ । ४१ ॥
 युग च षष्ठीन्ययम् ८ । १ । ४२ ॥ नन्वितानुञ्जेषणायाम् ८ । १ । ४३ ॥ कि कि

याप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् < । १ । ४४ ॥ लोपे विभाषा < । १ । ४५ ॥ एहिम-
 न्ये प्रहासे लृट् < । १ । ४६ ॥ जात्वपूर्वम् < । १ । ४७ ॥ कितृत्वं च चिदुत्तरम्
 < । १ । ४८ ॥ आहो उताहो चानन्तरम् < । १ । ४९ ॥ शेषे विभाषा < । १ ।
 ५० ॥ गत्वर्षलोटा लृप्त्वन चैत्कारकं सर्वान्त्वम् < । १ । ५१ ॥ लोट् < । १ । ५२ ॥
 विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् < । १ । ५३ ॥ हन्त च < । १ । ५४ ॥ आम एकान्त-
 रमामन्त्रितमनन्तिके < । १ । ५५ ॥ यद्वितुपरं छन्दसि < । १ । ५६ ॥ चनचिदि-
 वगोत्रादितद्विताम्रेडितेश्वगतेः < । १ । ५७ ॥ चादिषु च < । १ । ५८ ॥ चवायोगे
 प्रथमा < । १ । ५९ ॥ हेति क्षियायाम् < । १ । ६० ॥ ३ ॥ अहेति विनियोगे च
 < । १ । ६१ ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् < । १ । ६२ ॥ चादिलोपे विभाषा < ।
 १ । ६३ ॥ वैवावेति च छन्दसि < । १ । ६४ ॥ एकान्याभ्यां समर्थान्याम् < । १ ।
 ६५ ॥ यदृत्तान्तिल्यम् < । १ । ६६ ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः < । १ ।
 ६७ ॥ सगतिरपि तिङ् < । १ । ६८ ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादी < । १ । ६९ ॥
 गतिर्गती < । १ । ७० ॥ तिङ् चोदात्तवति < । १ । ७१ ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमा-
 नवत् < । १ । ७२ ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् < । १ । ७३ ॥
 विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् < । १ । ७४ ॥ "सर्वस्य बहुवचनस्य शेषेऽहेति
 चतुर्दश" ॥

द्वितीयः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् < । २ । १ ॥ नलोपः सुप्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति < । २ । २ ॥
 न सु ने < । २ । ३ ॥ उदात्तस्वरितयोर्येणः स्वरितोऽनुदात्तस्य < । २ । ४ ॥ एका-
 देश उदात्तेनोदात्तः < । २ । ५ ॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादी < । २ । ६ ॥ नलोपः
 प्रातिपदिकान्तस्य < । २ । ७ ॥ न द्विसंयुक्तयोः < । २ । ८ ॥ मादुपधायाध मतो-
 र्वोऽयवादिभ्यः < । २ । ९ ॥ शयः < । २ । १० ॥ संज्ञायाम् < । २ । ११ ॥
 आसन्दीवदष्टीयञ्चक्रीवत्कक्षीवहुमण्वञ्चर्मण्वती < । २ । १२ ॥ उदन्वानुदथौ च < ।
 २ । १३ ॥ राजन्वान्तोरग्ये < । २ । १४ ॥ छन्दसीरः < । २ । १५ ॥ अनो नुद्
 < । २ । १६ ॥ नाद्धस्य < । २ । १७ ॥ कृपो रो लः < । २ । १८ ॥ उपसर्ग-
 स्वायतौ < । २ । १९ ॥ प्रो यङ् < । २ । २० ॥ १ ॥ अचि विभाषा < । २ ।
 २१ ॥ परेश्व घाङ्कयोः < । २ । २२ ॥ संयोगान्तस्य लोपः < । २ । २३ ॥ रात्सस्य
 < । २ । २४ ॥ षि च < । २ । २५ ॥ शलो शलि < । २ । २६ ॥ इस्वादङ्गात्
 < । २ । २७ ॥ इट् ईटि < । २ । २८ ॥ स्वतोः संयोगाद्योरन्ते च < । २ । २९ ॥
 चोः कुः < । २ । ३० ॥ हो ङः < । २ । ३१ ॥ दादर्धातोर्घः < । २ । ३२ ॥ वा
 हुहमुहण्युहण्णिहाम् < । २ । ३३ ॥ नहो घः < । २ । ३४ ॥ आहस्यः < । २ ।

॥ १०६ ॥ इचोऽप्रपृहस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुती ८ । २ । १०७ ॥ तयो-
 र्ध्याचि संहितायाम् ८ । २ । १०८ ॥ “पूर्वत्राचि पदोर्नसत्तैर्इच्चिदित्यश्री” ॥

तृतीयः पादः ।

मनुवसो रु संयुद्धौ छन्दसि ८ । ३ । १ ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ ।
 २ ॥ आतोऽटि नित्यम् ८ । ३ । ३ ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥ समः
 सुटि ८ । ३ । ५ ॥ पुनः खय्यम्परे ८ । ३ । ६ ॥ नश्छल्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥
 उभययर्ध्वं ८ । ३ । ८ ॥ दीर्घादटि समानपादे ८ । ३ । ९ ॥ ऋन्पे ८ । ३ । १० ॥
 स्वतवान्पायौ ८ । ३ । ११ ॥ कानाम्नेडिते ८ । ३ । १२ ॥ ङे ङे लोपः ८ । ३ ।
 १३ ॥ रोरि ८ । ३ । १४ ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥ रोः सुपि ८ ।
 ३ । १६ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटा-
 यनस्य ८ । ३ । १८ ॥ लोपः शाकल्यस्य ८ । ३ । १९ ॥ ओती गार्ग्यस्य ८ । ३ ।
 २० ॥ १ ॥ लञि च पदे ८ । ३ । २१ ॥ हलि सर्वेषाम् ७ । ३ । २२ ॥ मोऽनुस्वा-
 रः ८ । ३ । २३ ॥ नश्चापदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४ ॥ मो राजि समः कौ ८ ।
 ३ । २५ ॥ हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥ नपरे नः ८ । ३ । २७ ॥ ङोः कुक्कुटुक्कारि
 ८ । ३ । २८ ॥ ङः सि धृद् ८ । ३ । २९ ॥ नश्च ८ । ३ । ३० ॥ शि तुक् ८ । ३ ।
 ३१ ॥ ङगो ह्रस्वादचि ङमुणित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥ मय उजो षो वा ८ । ३ । ३३ ॥
 विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥ शर्परे विसर्जनीयः ८ । ३ । ३५ ॥ वा शरि ८ । ३ ।
 ३६ ॥ कुञ्चोः ऋक्पौ च ८ । ३ । ३७ ॥ सोऽपदादी ८ । ३ । ३८ ॥ इणः पः
 ८ । ३ । ३९ ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ८ । ३ । ४० ॥ २ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ८ । ३ । ४१ ॥
 तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२ ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ८ । ३ । ४३ ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ८ । ३ ।
 ४४ ॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ८ । ३ । ४५ ॥ अतः कृकमिक्ंसकुम्भपात्रकुशाकर्णश्चिन-
 व्ययस्य ८ । ३ । ४६ ॥ अधःशिरसी पदे ८ । ३ । ४७ ॥ क्त्वादिपु च ८ । ३ ।
 ४८ ॥ छन्दसि वा प्राप्तेडितयोः ८ । ३ । ४९ ॥ कःकारत्करतिकृषिकृतेष्वनदितेः ८ ।
 ३ । ५० ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ८ । ३ । ५१ ॥ पाती च बहुलम् ८ । ३ । ५२ ॥
 पद्यथाः पतिपुत्रपृष्टपारपदपयस्योपयु ८ । ३ । ५३ ॥ इडाया वा ८ । ३ । ५४ ॥ अ-
 पदान्तस्य सूर्यन्यः ८ । ३ । ५५ ॥ सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥ इण्कोः ८ ।
 ३ । ५७ ॥ नुम्बिसर्जनीयशर्ब्बायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥ आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ ।
 ५९ ॥ शासिवासिधसीनां च ८ । ३ । ६० ॥ ३ ॥ स्तोतिष्योरेव पण्यम्यासाद् ८ ।
 ३ । ६१ ॥ सः खिदिस्वदिसहीनां च ८ । ३ । ६२ ॥ प्राक्सितादइव्यवायेऽपि ८ । ३ ।
 ६३ ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाम्यासस्य ८ । ३ । ६४ ॥ उपसर्गात्सुनोनिमुवतिस्यनिसौ-
 तिस्तोभतिसासेनयसेधसिचसञ्जस्वञाम् ८ । ३ । ६५ ॥ सदिरप्रतेः ८ । ३ । ६६ ॥

स्तम्भेः < । ३ । ६७ ॥ अवाद्यालम्बनाविदूर्ययोः < । ३ । ६८ ॥ वेक्ष स्वो मेव-
 ने < । ३ । ६९ ॥ परिनिविम्यः सेवसितसयसिबुसहमुदस्त्वस्वज्ञाम् < । ३ । ७० ॥
 सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि < । ३ । ७१ ॥ अनुविपर्यभिनिम्यः स्पन्दतेप्राणिषु < ।
 ३ । ७२ ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् < । ३ । ७३ ॥ परेश्व < । ३ । ७४ ॥ परितस्व-
 प्राच्यभरतेषु < । ३ । ७५ ॥ स्फुरतिस्फुल्लव्योर्निनिविम्यः < । ३ । ७६ ॥ वेः स्फुर-
 तेर्नित्यम् < । ३ । ७७ ॥ इणः पीचंलुङ्किटां धोऽङ्गात् < । ३ । ७८ ॥ विनाशेऽः < ।
 ३ । ७९ ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः < । ३ । ८० ॥ ४ ॥ भीरोः स्थानम् < । ३ । ८१ ॥
 अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः < । ३ । ८२ ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः < । ३ । ८३ ॥ मातृ-
 तृभ्यां स्वसा < । ३ । ८४ ॥ मातुःपितृर्म्यामन्यतरस्याम् < । ३ । ८५ ॥ अनित्य-
 स्तनः शब्दसंज्ञायाम् < । ३ । ८६ ॥ उपसर्गप्रादुर्म्यामस्तिर्यव्यरः < । ३ । ८७ ॥
 सुविनिर्दुर्म्यः सुपिसूतिसमाः < । ३ । ८८ ॥ निनदीम्यां स्नातेः कौशले < । ३ । ८९ ॥
 सूत्रं प्रतिष्ठातम् < । ३ । ९० ॥ कपिष्ठलो गोत्रे < । ३ । ९१ ॥ प्रष्टोऽप्रगानि-
 < । ३ । ९२ ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः < । ३ । ९३ ॥ छन्दोनाम्नि च < । ३ । ९४ ॥
 गविषुधिम्यां स्थिरः < । ३ । ९५ ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् < । ३ । ९६ ॥ अन्वा-
 म्बगोभूमिसंख्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जिपरमेवार्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः < । ३ । ९७ ॥
 सुपामादिषु च < । ३ । ९८ ॥ एति संज्ञायामगात् < । ३ । ९९ ॥ नक्षत्राद्वा < ।
 ३ । १०० ॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादी तद्धिते < । ३ । १०१ ॥ निस्तस्तपतावनासेवने < ।
 ३ । १०२ ॥ युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तः पादम् < । ३ । १०३ ॥ यद्युष्येकेषाम् < । ३ ।
 १०४ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि < । ३ । १०५ ॥ पूर्वपदात् < । ३ । १०६ ॥ मुन्-
 < । ३ । १०७ ॥ सनोतेरनः < । ३ । १०८ ॥ सहेः पृतनर्ताम्यां च < । ३ । १०९ ॥
 न रपरस्वपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् < । ३ । ११० ॥ सात्पदाद्योः < । ३ ।
 १११ ॥ सिचो यञि < । ३ । ११२ ॥ सेधतेर्गती < । ३ । ११३ ॥ प्रतिस्त्वन्नि-
 स्त्वन्वी च < । ३ । ११४ ॥ सोढः < । ३ । ११५ ॥ स्तम्भुसिबुसहां चञि < ।
 ३ । ११६ ॥ मुनोतेः स्पसनोः < । ३ । ११७ ॥ सदेः परस्व लिटि < । ३ । ११८ ॥
 निम्यभिर्म्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ६ < । ३ । ११९ ॥ "मनुवसो रुभि चोदुदुवसो
 स्तोतिष्योर्भांरोह्रस्वात्तादावेकोनविंशतिः" ॥

चतुर्थः पादः ।

रवाम्यां नो णः समानपदे < । ४ । १ ॥ अदृष्यादृष्यवायेऽपि < । ४ । २ ॥
 पूर्वपदान्दंशपामगः < । ४ । ३ ॥ वनं पुरगामिश्रकासिभ्रकासारिकाशोटरामेभ्यः < ।
 ४ । ४ ॥ अनिरन्तःशारेभुशुशाम्कार्थ्यत्रदिरपीगूशाम्योऽसंज्ञायामपि < । ४ । ५ ॥
 विनाशैःपमिवनस्तानिभ्यः < । ४ । ६ ॥ अहोऽदन्तात् < । ४ । ७ ॥ बाहनमाश्रित्वा

< । ४ । < ॥ पानं देशे < । ४ । ९ ॥ वा भावकरणयोः
 दिक्कान्तगुम्बिमक्तिषु च < । ४ । ११ ॥ एकाञ्चुत्तरपदे ण
 च < । ४ । १३ ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य < । ४
 ४ । १५ ॥ आनिलोद् < । ४ । १६ ॥ नेर्मदिनदपत्पदप्रमास्यति
 पतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च < । ४ । १७ ॥ शेषे वि
 < । ४ । १८ ॥ अनितेः < । ४ । १९ ॥ अन्तः < । ४
 म्यासम्य < । ४ । २१ ॥ हन्तेरपूर्वस्य < । ४ । २२ ॥
 अन्तरदेशे < । ४ । २४ ॥ अयनं च < । ४ । २५ ॥
 २६ ॥ नध धातुस्वीरुपुम्यः < । ४ । २७ ॥ उपसर्गाद्बहुलम्
 चः ७ । ४ । २९ ॥ णैर्विभाषा < । ४ । ३० ॥ हलधेः ण
 आदेः सनुमः < । ४ । ३२ ॥ वा निसनिक्षनिन्दाय् < । ४
 मियायीवेषाम् < । ४ । ३४ ॥ पात्यदान्तात् < । ४ । ३५
 ४ । ३६ ॥ पदान्तस्य < । ४ । ३७ ॥ पदव्यवायेऽपि <
 च < । ४ । ३९ ॥ स्तोः शुना श्नुः < । ४ । ४० ॥ २ ॥ द्रुन
 न पदान्ताशोरनाम् < । ४ । ४२ ॥ तोः पि < । ४ । ४३ ॥
 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा < । ४ । ४५ ॥ अचो रहाम्
 अनचि च < । ४ । ४७ ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य < । ४ ।
 ४ । ४९ ॥ त्रिमृत्तितु शाकटापनस्य < । ४ । ५० ॥ सर्व
 ५१ ॥ दीर्घादाचार्याणाम् < । ४ । ५२ ॥ झलं जर्झति < ।
 चर्च < । ४ । ५४ ॥ छरि च < । ४ । ५५ ॥ वायसाने <
 ऽमष्टशस्मानुनासिकः < । ४ । ५७ ॥ अनुस्वारस्य ययि परस्य
 वा पदान्तस्य < । ४ । ५९ ॥ लोळि < । ४ । ६० ॥ ३ ॥
 < । ४ । ६१ ॥ शयो होऽन्तरस्याम् < । ४ । ६२ ॥ शरडो.
 हलो यमां यमि लोपः < । ४ । ६४ ॥ शरो छरि सव्ये < । ४
 दास्य स्यरितः < । ४ । ६६ ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्थकादत्त
 ६७ ॥ अ अ < । ४ । ६८ ॥ "राम्यापुत्री शुना वृहदः स्वाटी ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

स्तम्भोः ८ । ३ । १७ ॥ आत्मानाम्नाविर्गणेः ८ । ३ । १८ ॥
 ने ८ । ३ । १९ ॥ परिनिमित्त्यः सोमिलमपसिगुडमुदमुग्रजम् ८
 शिवादीनां ताड्य्यायेऽपि ८ । ३ । ७१ ॥ अनुविर्गभिनिमित्त्यः स्त
 ३ । ७२ ॥ वेः सन्देहनिष्ठायाम् ८ । ३ । ७३ ॥ परेभ्य ८ । ३ । ७
 प्राच्यमस्तौ ८ । ३ । ७६ ॥ श्चुरनिरकृत्तयोर्निभिनिमित्त्यः ८ । ३ । ७७
 सेर्निताम् ८ । ३ । ७७ ॥ इगः पीपंज्रिद्विभोऽङ्गान् ८ । ३ । ७८
 ३ । ७९ ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८ । ३ । ८० ॥ ४ ॥ भीगेः स्थानम्
 अग्नेः स्यास्तोमसोमाः ८ । ३ । ८२ ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८ । ३ ।
 वृम्यां स्वसा ८ । ३ । ८४ ॥ गात्रः पितृम्यां गन्धतरम्याम् ८ । ३ । ८
 स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ८ । ३ । ८६ ॥ उपसर्गप्रादुर्ग्यामिधिर्गन्तरः ८ ।
 सुधिनिर्दुर्म्यः मुपिसूतिसमाः ८ । ३ । ८८ ॥ निनदीम्यां ग्रातोः कौशले
 सूत्रं प्रतिष्याताम् ८ । ३ । ९० ॥ कपिष्ठलो गोत्रे ८ । ३ । ९१ ।
 ८ । ३ । ९२ ॥ वृक्षासनयोर्द्विष्टः ८ । ३ । ९३ ॥ छन्दोनाम्नि च ८
 गविपुधिम्यां स्थिरः ८ । ३ । ९५ ॥ विकुशानिपरिम्यः स्थलम् ८ । ३ ।
 भ्रगोभूमिसंख्यापद्वित्रिकुशेषुः शङ्कङ्कमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्द्विव्यतिन्व्यः स्यः ८
 सुयामादिपु च ८ । ३ । ९८ ॥ एति संज्ञायामगात् ८ । ३ । ९९ ॥
 ३ । १०० ॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादी तद्धिते ८ । ३ । १०१ ॥ निसस्तपत्
 ३ । १०२ ॥ पुष्पत्तत्तक्षुःष्वन्तः पादम् ८ । ३ । १०३ ॥ यदुभ्येकेपा
 १०४ ॥ स्यतस्तोमयोश्छन्दसि ८ । ३ । १०५ ॥ पूर्वपदात् ८ । ३ ।
 ८ । ३ । १०७ ॥ सनोतेरनः ८ । ३ । १०८ ॥ सदेः पृतनर्ताम्यां च
 न स्परसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ८ । ३ । ११० ॥ सात्यदायोः
 १११ ॥ सिचो यञि ८ । ३ । ११२ ॥ सेधतेर्गती ८ । ३ । ११३ ।
 स्तन्वी च ८ । ३ । ११४ ॥ सोढः ८ । ३ । ११५ ॥ स्तम्भुसिबुसह
 ३ । ११६ ॥ सुनोतेः स्पसनोः ८ । ३ । ११७ ॥ सदेः परस्य लिटि ८
 निव्यभिन्म्योऽङ्गुववाये वा छन्दसि ६ ८ । ३ । ११९ ॥ “मनुवसो रु
 स्तौतिप्योर्भीशिह्रैस्वात्तादावेकोनविंशतिः” ॥

चतुर्थः पादः ।

रयाम्यां नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥ अङ्गुष्वाङ्गुन्व्यवायेऽपि ८ ।
 पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥ वनं पुरगामिश्रकासिभ्रकासारिकाको
 ४ । ४ ॥ मनिरन्तःशरेक्षुक्षाम्रकार्थ्यखदिरपीयूक्षाम्योऽसंज्ञायामपि ८ ।
 विमाप्रीपधिवनस्पतिन्व्यः ८ । ४ । ६ ॥ अहोऽदन्तात् ८ । ४ । ७ ॥

< । ४ । < ॥ पानं देशे < । ४ । ९ ॥ वा भावकरणयोः
 दिकान्तनुभ्विभक्तिषु च < । ४ । ११ ॥ एकाञ्जुत्तरपदे ण
 च < । ४ । १३ ॥ उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य < । ४
 ४ । १५ ॥ आनिलोद् < । ४ । १६ ॥ नेर्गदनदपतपदयुमास्यति
 पतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च < । ४ । १७ ॥ शेषे वि
 < । ४ । १८ ॥ अनितेः < । ४ । १९ ॥ अन्तः < । ४
 म्यासभ्य < । ४ । २१ ॥ हन्तेरर्ध्वस्य < । ४ । २२ ॥
 अन्तरदेशे < । ४ । २४ ॥ अयनं च < । ४ । २५ ॥
 २६ ॥ नश्च धातुस्योरुभ्यः < । ४ । २७ ॥ उपसर्गाद्बहुलम्
 चः < । ४ । २९ ॥ णेर्विभाषा < । ४ । ३० ॥ हलश्चेत्तुरः
 जादेः सनुमः < । ४ । ३२ ॥ वा निसनिक्षानिन्दाम् < । ४ ।
 मियायीवेपाम् < । ४ । ३४ ॥ पात्पदान्तात् < । ४ । ३५
 ४ । ३६ ॥ पदान्तस्य < । ४ । ३७ ॥ पदव्यवायेऽपि < ।
 च < । ४ । ३९ ॥ स्तोः क्षुना क्षुः < । ४ । ४० ॥ २ ॥ घृना
 न पदान्ताष्टोरनाम् < । ४ । ४२ ॥ तोः वि < । ४ । ४३ ॥
 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा < । ४ । ४५ ॥ अचो रहाम्
 अनधि च < । ४ । ४७ ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य < । ४ ।
 ४ । ४९ ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य < । ४ । ५० ॥ सर्वे
 ५१ ॥ दीर्घादाचार्याणाम् < । ४ । ५२ ॥ झलं जश्शशि < ।
 चर्च < । ४ । ५४ ॥ खरि च < । ४ । ५५ ॥ वायसाने <
 ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः < । ४ । ५७ ॥ अनुस्वारस्य यदि परस्य
 वा पदान्तस्य < । ४ । ५९ ॥ तोर्लि < । ४ । ६० ॥ ३ ॥
 < । ४ । ६१ ॥ झयो होऽन्यतरस्याम् < । ४ । ६२ ॥ शरुलोऽ
 हलो यमां यमि लोपः < । ४ । ६४ ॥ झरो झरि सवर्णे < । ४
 दात्तस्य झरितः < । ४ । ६६ ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकादयप
 ६७ ॥ अ अ < । ४ । ६८ ॥ “राम्यामुमी घृना दुरुदः स्याटी ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादीनि सर्यनामानि १ । १ । ३७ ॥ सर्वं िष उम उमा ३
अन्यतर इतर त्वत् ल्व नेम सम किम । पूर्वापररक्षिगोचरागभरानि ३
याम् । समज्ञातिथनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगीपसंन्याययोः । सद् २
इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ इति सर्वादिः ॥ १ ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ सद् अन्तर् प्रानर् । अन्तो
सद्यत् उच्चेस् नीचेस् शनेस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकान्] वृधक् । ३
हास् श्वस् दिवा रात्री सायम् चिरम् मनाम् ईयत् [शरत्] जोगम् तृष्णीम् व
अयस् समया निकया स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतो [हे हे] इद्वा अद्वा साभि
त्ताः । वत् [१ । १ । ११९] प्राहणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा ।
दात्ताः । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण [मर्] व्योक् [योक् नक्] क
[श्रद्धा] अलम् स्वधा वपद् विना नाना स्मिन् अन्यत् अस्ति उपांशु
दोषा मुधा दिष्ट्या वृधा मिष्या । क्वातोसुन्कमुनः । कृन्मकारसंभ्रान्तो
पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् ।
[सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाचर्षन्ताः [१ । ३
शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्पालौ । च्यर्थाथ । [अध] अम् आम् प्रताम् प्र
आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि । तथाहि । माह् ध्रम् कामम् [प्रकामम्]
साक्षात् साचि (साचि) सत्यम् महु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस्
त्यम् नित्यदा सदा अजस्तम् संततम् उपा ओम् भूर् भुवर् क्षटिति तरसा सु
अ मिषु (अमिषु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय
चिरात् अस्तम् आनुयक् अनुयक् अनुयद् अन्नस् (अन्मत्) अन्नर् (अन्मर्
दुष्टु वलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशापः [१ ।
शरप्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [१ । ४ । ४३-६८] मान्तः कृत्वोर्यः
नानात्राविति ॥ इति स्वरादिः ॥ २ ॥

धादयोऽसन्त्वे १ । ४ । ९७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम्
। मूयस् सूयत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् क्वचित् यत्र तत्र न
। माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माह् नञ् तावत्

द्वितीयोऽध्यायः ।

ने त्वे द्वे रे [रे] श्रौपद् वीपद् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल
सुप्तु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् य
तत् किम् पुरा वधा (वधा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाद् प्याद् आहो उताहो हे
नो (नौ) अपो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत [सम्
शिकम् दिकम्] सनुकम् छंवद् (छंवद्) शङ्के शुक्म खम् सनात् सनतर् नहिकम्
ज्ञतम् अद्वा इद्वा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अत्र अत्र हा हे [है
होस्वित् शम् कम् खम् दिष्टया पथु यद् सह [अनुपद्] आनुपक् अह्न फद्
भाजक् अये अरे वाद् (चाटु) कुम् खुम् पुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उप
भक्तिस्वरप्रतिष्पकाश्च निपाताः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥

प्रादयः १ । ४ । १४ ॥ प्र परा अप सम् अत्र अव निस् निर् दुस् दुर् वि
नि अवि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ इति प्रादयः ॥ ४ ॥

ऊर्यादि च्विडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उरसी तन्धी ताली आताली वेताली
धूसी शकला संसकला धंसकला भंसकला गुल्लुधा सजूस फल फली विक्री
आलोष्टी केवाली केवासी सेवासी पर्वाली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वस्मसा
सा मसमसा औपद् श्रौपद् वीपद् वपद् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् धत् आ
इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना
अमा अद्वा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संतर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीत
दकम् आर्द्रम् अग्नी वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नगस् । आकृतिगणोऽय
इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठद्भुप्रभृतीनि च २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद् बहुद् आयतीगवम् खलेयवम्
सम् लनयवम् लयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संदृतयवम् संद्वियमाणयवम् सं
सम् संद्वियमाणवुसम् समभूमि सम्यदाति सुपमम् विपमम् दुःपमम् निःपमम् अ
आयतीसमम् [प्रोदम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राहम् प्ररथम् प्रदूगम् प्रदक्षिणम् [उ
क्षिणम्] संप्रति असंप्रति । इप्रत्ययः समासान्तः । [१ । ४ । १२७ ॥ १ । ४ । १२८ ॥]
तिष्ठद्भुप्रभृतयः ॥ १ ॥

सप्तमी शौण्डः २ । १ । ४० ॥ शौण्ड घूर्तं कितव न्याड प्रवीण सवीन
अधि पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति शौण्डादयः ॥ २ ॥

पात्रेसमितादयश्च २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेवदृताः उदुग्दर

उदुम्बरकृमिः कृपकच्छपः अण्टकच्छपः कृपमन्दूकः पुष्पमन्दूकः उदपानम
नगरशाकः नगरवापसः मातरिपुराः पिन्दीशूरः पितरिशूरः मेहेशूरः मेहेनदी
क्ष्वेडी मेहेविमिती मेहेश्याडः मेहेमेही मेहेदाही मेहेदत्तः मेहेशूटः गर्भेशूटः
रानिकवकः गोष्टेशूरः गोष्टेविमिती गोष्टेक्ष्वेडी गोष्टेपटुः गोष्टेपण्डितः गोष्टेप्रगल्भः
टिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ । ९६ ॥ व्याघ्र सिंह शश
चन्दन वृक शृष वराह इक्षिम् तरु कुञ्जर रुरु धृतर पुण्डरीक पलाश कितव ॥
व्याघ्रादयः ॥ ४ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन मुखप्रभम् मुखकमलम् करकिम्
पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः २ । १ । ९९ ॥ १ श्रेणि एक पूग मुकुन्द रामि नि
विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड मृत श्रमण वदान्य अभ्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षा
[विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते श्रेण्यादयः ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समान्नात समाख्यात संभावित [सं
वित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कल्पित दलित उदा
विश्रुत उदित] । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादिः ॥ ६ ॥

* शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् * २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कुतपसो
अजातौत्वलि । आकृतिगणोऽयम् । कृतापकृत मुक्तविमुक्त पीतविपीत गतप्रत्या
यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ इति शाकप
र्थिवादिः ॥ ७ ॥

कुमारः श्रमणादिभिः २ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी ताप
दासी बन्धकी अभ्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति श्र
मणादयः ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यव
नमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गुलेगृह्य (लाङ्गुलगृह्य)
पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं व एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा
प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया ए-
हिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा
(उद्धरचूडा) आहरचैला आहरवसना [अहरसेना] आहरवनिता (आहरविनिता)
छन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उ-
शावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निक्षप्रचम् अकिचन छाया-
भालक पीत्वास्थिरक मुक्त्वामुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निपण्ण-

स्यामा अपेहिप्रवसा एहिविपसा इहपद्यमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये
कर्तारं चाभिदधाति । जडिजोडः (जहिनोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) [उज-
हिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्रीतपिवता पचतभृजता खादतमो-
दता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिषिकरा (आयपनिषिकरा) उत्पच-
विपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन ।
अकुतोऽभयः कान्दिरीकः (कान्देरीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरे-
याहिरा टन्मृजायमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ इत्यादि मयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

७१ याजकादिभिश्च २ । २ । ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक (परिवेषक)
घ्रापक अप्यापक उसाहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रपगणक पत्तिगणक ॥ इति याजका-
दयः ॥ १० ॥

९१ राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अप्रेवणम् लितवासितम् नममुपि-
तम् सितसंभृष्टम् भृष्टदुषितम् अवक्लिन्नपकम् अर्पितोत्तम् (अर्पितोत्तम्) उत्तगाढम् उ-
द्वल्लमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृपदुपलम् आरुढायनि (आरुढायनबन्धकी) चित्ररधवा-
हीकम् अवन्त्यदमकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभुवम् दारगवम्
शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकानौ वैकारिमत्तम् गाजवाजम् (गोज-
वाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गोपालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासकुरण्ड-
म्) स्पूलासम् (स्पूलपूलासम्) उशीरवीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् (सिञ्जास्थयम्)
चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती पुत्रपद्म केशरमश्रु
शिरोविञ्च (शिरोवीजम्) शिरोजाल सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी [आद्यन्तौ] अन्तादी शुण-
ष्टद्वी वृद्धिगणौ ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

९१ वाहिताश्यादिषु २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैल-
पीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गडुकण्ठ अस्युयत
(अरमुयत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ इत्याहिताश्यादयः ॥ १२ ॥

७६ कडाराः कर्मधारये २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खड खोड काण कुण्ट
खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गुल) तड तनु [जठर] यधिर मठर कड बर्बर ॥
इति कडारादयः ॥ १३ ॥

६१ * नौकाकाञ्चशुकशृगालवर्जेषु * २ । ३ । १७ ॥ नौ काक अन्न शुक मृ-
गाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

९९ * प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * २ । ३ । १८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम
विपम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

९२ गवाश्वप्रभृतीनि च २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैदकम् अजाविकम्

अजैडकम्] कुन्जरागनम् कुन्जकिरातम् पुत्रीप्रम् श्वत्गडालम् श्रीकुमारम् दामीनागवकम्
शाटीपटरीम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्टरम् उष्टशशम् मूत्रशकृन् मूत्रपूरीन् पट्टमेदः
मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भजूतीकम् अर्जुनकिरीपम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोल्पम्)
दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

९३ न दधिपयआदीनि २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मनुसर्पिणी ब्रह्मप्रजा-
पती शिवधैश्रवणो सान्दविशारी परिमाजककीशिकी (परिमाट्टीशिकी) प्रवर्ग्योपसदी
शुक्रकृष्णौ इष्वावाहणी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी] अच्ययनतपसी उष्ट्रकल-
मुसले आयवसाने श्रद्धामेधे ऋत्सामे वाष्मनसे ॥ इति दधिपयआदीनि ॥ १७ ॥

८२ अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्चं गोमय कपाय कार्पापण कुतप कुसप
(कुणप) कपाट शङ्ख गूय गूय ध्वज कवन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्वकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर
चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आटक चपक
द्रोण खलीन पात्रीव पट्टिक वारवाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील
शुक्र (शुल्क) शीघ्र कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस
क्षीर कार्य आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त श्वेडित शङ्ख
निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रप्रोव शूल वज्र
कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क [वल्कल] नटमक (नाटमस्तक) वलय कुमुन
तृण पङ्क कुण्डल किरिट [कुमुद] अर्बुद अङ्गुश तिमिर अथाय भूषण इक्षस (इष्वास)
मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माप कोश फलक दिन
दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चपाल (चखाल)
खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव
मण्डप पटह सीध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर विम्ब कुट्टिम
मण्डल (कुकुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्जक पञ्जक पुङ्ग मध्य [बाल]
छाल बल्मीक वर्ष वज्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन सर] संगम निष्क
क्षेम शुक क्षत्र पवित्र [यौवन कलह] मालक (पालक) मूषिक [मण्डल बल्कल]
कुञ्ज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ
लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान बर्चस्क कूर्च तण्डक
मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥
१०८ पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकाणि
राहवि रावणि औदञ्चि औदञ्चि औदमेवि औदप्यञ्चि (औदमञ्चि) औदञ्चि दैव-
स्थानि पैल्लोदायनि राहक्षति औदञ्चि राणि औदञ्चि औद्राहमानि औञ्चिहानि

औदशुद्धि तद्राजाद्याणः (तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पैलादिः ॥ १९ ॥

१०८ न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति
वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चारुहकि वैल्वकि वैकि
(वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्कस्तादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमि-
श्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आमुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्धि
कारेषुपालि वैकाणि वैरकि वैहति ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥

११४ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ ॥ यस्व लक्ष दृष्ट अयस्वूण (अयःस्वूण)
तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्ग बक्रसस्व (बक स-
क्थ) विश्रि कुट्टि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जह्वारथ उत्कास कटुक मथक (मन्थक)
पुष्करट् (पुष्करसट्) विपष्ट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टुपाद क्रोष्टु-
माय शीर्षमाय खरप पदक वर्धक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डिल ॥ एते
यस्कादयः ॥ २१ ॥

११४ न गोपवनादिभ्यः २।२।६७ ॥ गोपवन शेयु (शिषु) बिन्दु भाजन
अभावतान श्यामाक (श्योमाक) श्यामक श्यापर्ण ॥ चिदाद्यन्तर्गणोऽयम् (४।१।
१०४) गोपवनादिः ॥ २२ ॥

११४ तिककितवादिभ्यो ह्रन्द्रे २।४।६८ ॥ तिककितवाः यद्भूरभङ्गीरथाः उ-
पकलमकाः पक्कनरकाः वकनखण्डपरिणद्धाः उम्जककुमाः लङ्कशान्तमृखाः उत्तरशालङ्कटाः
कृष्णाजिनकृष्णामुन्दराः भ्रष्टककनिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ एते तिककितवादयः २३

११४ उपकादिभ्योऽन्यतरस्थामह्रन्द्रे २।४।६९ ॥ उपक लपरु भ्रष्टक कपिष्ठल
कृष्णाजिन कृष्णामुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क मुधायुक अवन्धक पिङ्गलक
पिष्ट मुपिष्ट (मुपिष्ट) मयूरकर्ण खरीजङ्ग शलायल पतञ्जल पदञ्जल कटेरगि कुर्यातर
कशाहल (कशाहल) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णरिङ्गल कर्णक पर्णक
जटिरक धरिक्क जन्तुक अतुल्लेम अनुरद प्रतिज्जेम जराजग्ग प्रवान अनभिहित कम्क
धराटक लेगाभ कमन्दक पिङ्गल वर्णक मयूरकर्ण मदाघ कवन्तर कम्न्तक कदामन
दामकण्ठ ॥ एते उपकादयः ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

२६९ भृशादिभ्यो भुव्यप्येलोपथ हलः १।१।१२ ॥ भृगु दानि वाड मन्द प-
गिहत लण्डुक सुमनम् दुर्मनम् सभिमनम् उन्मनम् रहम् रोहम् रोहम् संधम् वान् श-
धम् भम् वेहम् शुचिम् शुचिरर्धम् कण्ठर वर्धम् भोजम् एरम् अजम् ॥ एते भृ-
शादयः ॥ १ ॥

२७० लोहितादिहाजभ्यः न्यप् ३ । १ । १३ ॥ लोहितं नमिन् नीलं फेनं हरिणं दास्यं मन्द ॥ लोहितादिराकृतिगणः ॥ २ ॥

२७० सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३ । १ । १८ ॥ सुखं दुःखं तृप्तं कृन्तुं अन्धं अश्लीकं प्रतीपं करुणं कृपणं सोढ ॥ इत्यंतानि सुखादीनि ॥ ३ ॥

२७२ कण्ठादिभ्यो यक् ३ । १ । २७ ॥ कण्ठश्च मन्त्रं ह्यणीह् वन्तु अमु [मन महीह् लाट् लेट् इण् इरञ् इरञ् दुपम् उपम् वेट् मेधा कुपम् (नमम्) मगध तन्त पम्पस् (पपस्) सुखं दुःखं [भिक्षं चरणं चरमं अवर] सपरं अरर (अरट्) भिषि भिष्णुञ् [अपरं आर] इषुधं वरणं चुरणं तुरणं भुरणं मन्त्रं एलां केलां खेलां [वेलां शेला] लिट् लोट् [लेलां लेख] रेलां द्रवस् तिरम् अगद उरस् तरण (तरिण) पप संभूयस् सम्भर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ठादिः ॥ ४ ॥

२९१ नन्दिग्रहिपंचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥ १ नदिवाशिमदिद्विसाधिबर्धिशोभिरोचिम्यो प्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संवर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ५ ॥

२ माही उरसाही उदासी उद्गासी स्थायी मन्त्री संमर्दा । रक्षश्रुवपशां नो । निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी । याचृव्याह्व्रजवदवसां प्रतिपिद्धानाम् । अयाची अन्याहारी असंव्याहारी अत्राजी अवादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी [विशायी विपायी] विशयी विपयी देशे । विशयी विपयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ इति ग्रहादिः ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भपट् प्रवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् परट् देवट् [दौपट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेप कोप (कोप) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर श्वपच ॥ पंचादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

२९८ * कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ३ । २ । १९ ॥ मूलविभुजं नखमुच काकगुह कुमुदं महीप्र कुभं गिभ्रं ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजादयः ॥ ८ ॥

२९८ * पार्श्वादिपूपसंख्यानम् * ३ । २ । १९ ॥ पार्श्वं उदरं पृष्ठं उत्तानं अवमूर्धनं ॥ इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥

३४० भविष्यति गम्यादयः ३ । ३ । ३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थापी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रनिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥ एते गम्यादयः ॥ १० ॥

३४६ * संपदादिभ्यः क्विप् * ३ । ३ । ९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् प-
रिपद् ॥ एते संपदादयः ॥ ११ ॥

३४६ पिन्निदादिभ्योऽह् ३ । ३ । १०४ ॥ मिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । वि-
दा । क्षिपा । गुहा गिर्वोप्योः । ब्रह्मा मेधा गोधा । आरा शङ्ख्याम् । हारा । कारा
बन्धने । क्षिपा । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वषा वसा मृजा ।
कृपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ इति भिदादिः ॥ १२ ॥

३४० भीमादयोऽपादाने ३ । ४ । ७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वह चर)
प्रस्कन्दन प्रतपन (प्रपतन) समुद्र सुव सुक् शृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकमुक (शङ्कुमुक)
सूर्व खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

४६ अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । १४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अम्बा मृषिका बाला
होडा पाका वसा मन्दा विलाता पूर्वापहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभ्रमा-
जिनराणविण्डेभ्यः फलान् । सदृक्ताण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुण्यात् । शूद्रा चामहर्षा जा-
निः । मुञ्जा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुयोगेऽरि । मूलान्नम्रः दंष्ट्रा ॥
एतेऽजादयः ॥ १ ॥

२९ न पद्स्वसादिभ्यः ४ । १ । १० ॥ स्वसृ हुहितृ ननान्द पात् मात् तिष्ठ
चतसृ ॥ इति स्वसादिः ॥ २ ॥

९१ नित्यं सापत्न्यादिषु ४ । १ । ३९ ॥ समान एक वीर विण्ड भ (शिरी)
धात् भद्र पुत्र दामाण्डसि ॥ इति समानादिः ॥ ३ ॥

९१ पिर्नारादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ गौरकस्य मनुष्य गृह्ण विह्वल ह्यगवप मुक्त-
य ऋष्य [पुट तृण] हुणु द्रोण हरिण कोरुण (काकण) पटर उणक [आमल]
आमलक कुवल विम्व वदर पार्श्वरक (वार्कर) तर्कार शर्कार पुष्पर शिखण्ड मलद
शष्काण्ड सनन्द सुपम सुरन अल्पिन्द गडुल पाण्डस आथक आनन्द आशथ मृशाट
आराक (आपविक) पाण्डुल सूर्य (सूर्म) शूर्म सून मून (शून) मूथ सूप मेथ वृद्ध-
फ घातक सट्टक मालक मालन सालक वेतम वृक्ष (वृम) अतम [उमय] चृद्ध मह
मठ छेद पेत्त मेद भन् तधन् अनडुही अनडाही । एगः वरणे । देह देहल वावादन
गवादन खेजन रजन लवन भौद्राहमनि (आद्राहमनि गीतन (गीतन) [पारक]
अपसून (अयःसून) भौषिकि भौषिकि भौषिद्रि सान मेथ आलवि आलति आ-
लनि आलति केकाल आरक आरट नट टोट नोट मूयाट दानन [पेतन] पतन
पादन (पानट) आस्तरण अविहरण अविहार अदहापणी (आदहापणी) प्रयक्ते-

णी [सेचन] । मुमङ्गलासंज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड
पण्ड] उर्द गुर्द शम सूद औड (आर्द्र) हृद (हृद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड
लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माप बृहत् महत् [सोम] सौधर्म ।
हिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रेणिवचने । पिप्पल्या-
यश्च । पिप्पली हरितकी (हरितकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोटु माता-
ह पितामह ॥ इति गौरादिः ॥ ४ ॥

९३ वहादिभ्यश्च ४।१।४९ ॥ बहु पद्मति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शक्ति)
क्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यद्वा-
र् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिनर्यादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट
वेशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागानद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार
पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिला बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भा-
गल राग इत्यादि ॥ इति वहादयः ॥ ५ ॥

९५ शार्ङ्गवाद्यञो ङीन् ४।१।७३ ॥ शार्ङ्गव कापटव गोग्गुलव ब्राह्मण वैद गीतम
षामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कै-
कस काप्य (काव्य) दौष्य एहि पर्णेहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड
भोगवद्दीरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६ । ३ । ४३] नित्यं हस्वार्थत् । वृत्तरयोर्द्विध ॥
इति शार्ङ्गवादिः ॥ ६ ॥

११८ कौट्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ क्रीडि लाडि म्याडि आपिशलि आपशिति
शीटपत चेषपन (वीटपन) सीकपत वेल्यपत सीधातकि । सूत पुत्रसाप् । भोज दाश्रिये ।
शीतकि क्रीडि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शाल्मस्थलि काविष्टलि गीकरय ॥ इति
कौट्यादिः ॥ ७ ॥

१०७ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति
गणपति [म्यानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धाम्पति धन्यपति
[क्युपति धर्मपति] ममापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥

१०७ उत्तमादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८९ ॥ उता उदपान विकर विनद महानर महा-
नर मगप्रण तरण तपुन । वक्त्रयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगती विष्टुर् अनुष्टुर् जग-
दद नरत उशीनर प्रीम्न पीडुकृण । उदस्थान देने । पृथवंश भट्टरीप रथंनर मपंदिन
पुष्टु मरु मरुत् कृष्ट पञ्चाल इन्द्रावमान उश्विह् कृष्टु सुवर्णे वेद तीष्णादुःखंदि ॥
इत्युत्तमादिः ॥ ९ ॥

१०८ आद्यादिभ्यश्च ४ । १ । ९१ ॥ काह उक्ताह उपाह निवाह निवाह वराह
वर्णिह् (वर्णह्) इत्यर्थे वृक्त्वा घूहा कर्त्तका घुनिवा कुमला नामका (उमला)

धुवका [धुवका] मुमित्रा तुमित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन् सुशर्मन्] कुनामन् (सुनामन्) पबन् सतन् अटन् । अमितीजसः सलोपश्च । मुधावत् उदञ्चु शिरस् माप शराविन् मरीची क्षेमशुद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमार्दिन् प्राकारमार्दिन् लोमन् अत्रीगर्तं कृष्ण युधिष्ठिर अर्हन् साम्ब गद प्रसुन्न राम (उदङ्क) । उदकः संज्ञापाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽपम् ॥ तेन । सास्त्विकिः जाङ्घिः ऐन्दुशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ इति बाह्यादयः ॥ १० ॥

११० गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ऋश्च शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥

११० नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ ॥ नड चर (वर) बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमक । शलङ्कु कलङ्कं च । सतल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) फातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) कृष्णरणी ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लियु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिक्षपा अग्र तृण शकट मुमनस् मुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् मुकृत् स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ इति नडादिः ॥ १२ ॥

११० अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥ विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किन्दर्भ) विश्वानर ऋषिपेण (ऋष्टिपेण) ऋतभाग हर्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिशु विन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्वत्थान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किदास बह्मक अर्कजूष (अर्कद्वप) बभ्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गधिष्ठिर निपाद (शबर अलस) मठर (मृडाकु) सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्त । परस्त्री परशुं च ॥ इति विदादिः ॥ १३ ॥

१११ गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वस । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदश्रुत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु बल्यु मण्डु गण्डु शङ्ख लियु गृहल मन्त्रु मङ्गु अलियु जिगीषु मनु तन्त्रु मनायी स्रुनु कथक कन्धक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड चतण्ड कपिकत (कपि वत) कुरुकत अनडुह चण्व शकल गोवक्ष अगस्य कण्डिनी यन्त्रवस्त्र पर्णवस्त्र अभयजात विरोहित वृषगण रङ्गण शण्डिल धर्षक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अस्मरथ शर्कराक्ष धृतिनाप स्थूरा अदरक (अररक) एलाक

पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उल्लूक तितिक्ष भिपज (भिपज्) [मिण्णज] भडित भि
दल्भ चैकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकल पिम्पल वृहदग्नि [मुलोहिव्] मुलाभिव् उ
कुटीणु ॥ इति गर्गादिः ॥ १४ ॥

१११ अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । १० ॥ अथ अस्मन् शङ्ग शूद्रक विद् पुट
हिय खर्जूर (खजूर) [खजार वस्त] पिञ्जल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रहृत
गोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलङ्क अर्क स्र स्फुट चक्र श्रविष्ट] पविन्द पवित्र
मिन् श्याम धूम धूम्र वागिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड प्रीम्य
कित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैस्य (वैल्य) प्राच्य [धर्म्य] आनहुहा
पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] घ्न
आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर
इत्यश्वादिः ॥ १५ ॥

१११ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । १२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्म मूरि दण्ड कुटा
ककुम् (ककुभा) अनभिम्बान कोहित मुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कङ्क
कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल । [पथि
क [पिष्ट हैहय [पार्थिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका वधिरिका मर्जारक । मजि
रक] शृण्णिक खजास खजाह [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाश
प्रीवाक्ष [पिटप विटक] पिटाक तृक्षाक नमाक ऊर्णनाम जरत्कारु [पृथा उल्केप] पु-
रोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यथेत (अर्यथेत) सुपिट मसुरकर्ण मयूरकर्ण
[खर्जूरकर्ण] कदूरक तक्षन् श्रष्टिणेण गङ्गा विपाश यस्क लहा हुहा अयस्पूण तृणकर्ण
(तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्वयचो नयाः । त्रिवेणी वि-
वर्ण च ॥ इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥

११२ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ शुभ विष्ट पुर (विष्टपुर) मसकृत
शतदार शलाथल शलाकाभू लेखाभू (लेखाभ) विकसा (विकास) रोहिणी रहिणी
धर्मिणी दिन् शाडक अजवस्ति शकंधि विपातृ विधवा शुक्र विस देवतर शकुनि शुक्र
उम शतल (शतल) बन्धनी मृकण्डु भिलि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकट शातार
पवट्टरिक मुनामन् । लक्ष्मणदयामयोर्वाभिष्ट । गोधा कृकृत्यस अणीव प्रवाहण मल
(माल) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीड मुदन्त मुदश सुवशुम् एदामन् कडु-
तद अकमाय कुमारिका कुटारिका किरोरिका अम्बिका त्रिप्राशिव् परिधि कापुदस
शकण्ड शलाका मयूर कुबेरिका अशोका गन्धर्गिङ्गला गढोष्मत्ता अनुदष्टि (अनुदष्टि)
जर्निन् वर्धवर्दिन् विप्र वीत्र जीव श्वन् अस्मन् भध अर्जर ॥ इति शुभ्रादिः ॥
आकृतिगणः ॥ १७ ॥

११३ कल्याण्यादीनामिनङ् च ४ । १ । १२९ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

११४ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४ । १ । १३६ ॥ गृष्टि दृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

११५ रेवत्यादिभ्यश्च ४ । १ । १४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृन्वचिन् वृकवन्धु वृकप्राह कर्णप्राह दण्डप्राह कुकुटाश्च (ककुदाक्ष) चामरप्राह ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

११६ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १५१ ॥ कुरु गर्गि महुय अजमार स्थकार वावदूक । सप्राजः क्षत्रिये । कवि मति (त्रिमति) कापिशलाद्रि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि शतकि दामोष्णीपि गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर परका शुभ्र अश्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सल्लंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् वामरथस्य कण्वादिवत्सरवर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

११६ तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १५४ ॥ तिक कितव संज्ञावालशिख (संज्ञा वाला शिखा) उरस् शश्व सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतील औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटपत श्रीकयत धैतपत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक खल्पक शृप लोमक उदम्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

११७ वाकिनादीनां कुक्च ४ । १ । १५८ ॥ वाकिन गीधेर कार्काश काक लङ्गा । धार्मिधर्मिणोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

११७ कम्बोजाशुकू ४ । १ । १७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

११८ न भ्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४ । १ । १७८ ॥ १ भर्ग कलश केकय कस्मीर साल् सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥ २५ ॥

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धीर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

११९ भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीय अङ्गार धार्मिन् धार्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अर्धवन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

१२२ खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ खण्डिका बडवा । सुद्रकमालवात् सेनासं-

दिन् कर्षिन् शिवाण्डिन् गर्तं कर्कसं शकटीकर्णं कृष्णकणे [कर्क] कर्कण्डुमती गोह
अहिसस्य ॥ इति सुवास्त्यादिः ॥ ३८ ॥

१२५ पुन्ड्रकठजिलसेनिरद्वन्द्वययुफकिफभिन्व्यककठकोऽरीहणकुंशाश्वर्दय-
कुमुदकौशर्तुणमेक्षादर्मसंखिसंकाशवर्लेपेक्षैकेणसुंतंगमप्रंगदिन्वरीहकुमुदादिभ्यः
४ । १ । ८० ॥ १ अरीहण (अहीरण) हुचण हुहण भलग (भगल) टलन्द किरण
सौरायण श्रोत्रायण औश्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण मास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन)
गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सीमायन ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण)
खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्योप विपथ विपाम उदण्ड उदञ्जन खाण्डवीरण वीरण
काशकृष्ण जाम्बवत शिशापा रेवत (रेवत) बिल्व मुपङ्ग शिरीष यधिर जम्बु खदिर
सुशर्मन् (सशर्मन्) मलत् मलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिम्न वेदमन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट बर्चल
सुवर्चल मुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत
कुविधास (कुविधास) पराशर अरुस् अयस् मौद्रत्याकर (मौद्रत्य धुकर) ॥ इति
कृशाश्वदिः ॥ ४० ॥

३ ऋष्य (हृष्य) न्यमोष शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (नि-
बन्ध) [विवद] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेदमन् उत्तरामन् अदमन् स्थूल
वाहू खदिर शर्करा अनड्डह (अनड्डह्) अरड्ड परिवंश वेषु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम
अंघ ॥ इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यमोष इकट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्वास शकट कच मड्ड
शिरीष अश्व अश्वथ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशप्राग ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाण अश्वथ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुह
विस तृण कर्षर वर्कर मधुर ग्रह कपित्थ जडु सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण त्रिल पुल फल अजुन अर्ण सुवर्ण बल चरण
वुस ॥ इति तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यमोष इकट कङ्कट संकट
कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाप युवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षा-
दिः ॥ ४५ ॥

१२६ ॥ ८ अदमन् यूथ ऊप मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाण
कन्द कान्द कुल गह गुड कुण्डल पीन गुह ॥ इत्यशमादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वापुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र च-
क्रवाक छगल अशोक कस्वीर वासव वीर पूर वज्र कुन्तीरक शीहर (सीहर) सरक

शायाम् । भिक्षुकशुक उद्धक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलवन्धा ॥ इति स्फण्डिकादिः ॥ २८

१२२ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९ ॥ पाश वृण धूम वात अद्गार पाटल पो
गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ इति पाशादिः ॥ २९ ॥

१२२ * खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ४ । २ । ५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शा
कुण्डलिनी ॥ इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥

१२२ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४ । २ । ५३ ॥ राजन्य आनृत वाभव्य शालङ्कायन दै
वयातव (देवयात) [अत्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामे
अम्बरीषपुत्र वसाति वैलव्यन शैल्यप उट्टुम्बर तीव्र वैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि क
र्णनाम ॥ इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ३१ ॥

१२२ भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ४ । २ । ५४ ॥ १ भौरिक्
भौरिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काणोय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैक्य
वैकयत ॥ इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥

२ ऐपुकारि सारसायन (सारसायन) चान्द्रायण द्वाक्षायाण त्र्याक्षायाण औडाय
न क्षीलायन खाटायन दासमित्रि दासमित्रायाण शौद्रायण दाक्षायाण शापण्डायन (शा
यण्डायन) ताक्ष्यायाण शौभ्रायाण सौवीर [सौवीरायाण] शपण्ड (शयण्ड) शौण
शयाण्ड (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वप्येनव (वैश्वपेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सा
पिण्ड ॥ इतिल्यैपुकार्यादिः ॥ ३३ ॥

१२३ क्रतूकथादिसूत्रान्ताष्टक् ४ । २ । ६० ॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरु
निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्रु
(श्रुण) संहिता पदक्रम संवट (संघट) वृत्ति परिपद् संग्रह गण [गुण] आयुर्वे
(आयुर्वेद) ॥ इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥

१२३ क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ इति
क्रमादिः ॥ ३५ ॥

१२३ वसन्तादिभ्यष्टक् ४ । २ । ६३ ॥ वसन्त मीष्म वर्षा शरद शरत् हेमन्
शितिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अधर्वन् आधर्वण ॥ इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

१२५ संकलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उड्रेप उडुद मुष्
नियान मुदक्ष मुदत्त मुमूत सुडूत मुनेत्र मुमङ्गल एविङ्गल गूत मिकत शूनिका (गुनिक)
पूनास कूनास पन्नास निवेस (गनेस) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेनन् व-
रण (वदण) बहून् समोत्र अभिनिक गोमून् राजमून् भल्ल मल्ल माल ॥ इति संक-
लादिः ॥ ३७ ॥

१२५ मुवास्त्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७ ॥ मुवास् (मुवस्) वर्ण मण्डु मण्डु मण्ड-

लिन् कर्परिन् शिराण्डिन् गर्तं कर्कशं शकटीकर्णं कृष्णकणे [कर्क] कर्कण्डुमती गोह
अहिसम्प ॥ इति सुवास्त्यादिः ॥ ३८ ॥

१२९ पुच्छण्डकठजिलसेनिरदन्पययुफकिफभिन्प्यकवठकोऽरीहणकुंशाश्वर्श्य-
कुमुदकोशर्तुणप्रेक्षोदर्मसंखिसंकाशवेलेपेक्षेकेणमुंतेगमप्रेगेदिन्वरीहकुमुंदादिभ्यः
४ । २ । ८० ॥ १ अरीहण (अहीरण) हुणण हुणण भलग (भगल) उलन्द किरण
सौपरायण कौट्रायण औट्रायण त्रीगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन)
गौमनायन सौमनायन सौसायन धौमतायन सोमायन ऐन्द्रायण कौट्रायण (कौन्द्रायण)
साढायन शाण्डिल्यायन रायस्योप त्रिपथ त्रिपाश उदण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण
काशकृत्स्न जाम्बवत शिशपा रेवत (रेवत) विल्व सुपञ्ज शिरीष बधिर अभ्यु खदिर
सुशर्मन् (सशर्मन्) भल्लृ भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिम् वेदमन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शवल कूट वर्चल
सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत
कुविशास (कुविश्यास) पराशर अरस् अयस् मीद्रत्याकर (मीद्रत्य सुकर) ॥ इति
कृशाश्वदिः ॥ ४० ॥

३ ऋश्म (हृष्म) न्यप्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (नि-
बन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेदमन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल
वाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुहू) अरडु परिवंश वेषु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम
अंघ ॥ इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यप्रोध इकट संकट कङ्कट गर्त वीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु
शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशप्राप्त ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गृह
विस तृण कर्पूर वर्कर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण वल चरण
बुस ॥ इति तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फल्का (हल्का) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यप्रोध इकट कङ्कट संकट
कट कूप बुक पुक पुठ मह परिवाप यवाप ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षा-
दिः ॥ ४५ ॥

१२६ ॥ ८ अश्मन् सूय ऊप गीन नद दर्भ वृन्द गृद खण्ड नग शिखा कीट पाम
कन्द कान्द कुल गड गृड कुण्डल पीन गृह ॥ इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र च-
क्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक

सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सतल ॥ इति सख्यादिः ॥ ४७ ॥

१० संकाश कपिल कश्मीर [समीर] पूरसेन सरक सूर । सुपथिन्यन् च । यूप
(यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त
(विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ
अगस्ति विकर नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल)
वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष लुप कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ
सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष नि-
वात पाक सहक (सिंहक) अङ्गुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त
कला सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कद्वय द्रुपद आनुडुह्य पाञ्चजन्य स्किग (स्किन्) कुम्भी
कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ इति
कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रवचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र
विप्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विप्रह ॥ इति
सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोपिदार ॥
इति प्रगधादिः ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीप (शिरीप) पिनद निवद्ध वलाह स्पूल निरघ
[निगन्ध] रिभग्न [निमग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशप्राग अश्वत्थ शात्मलि [शिरीप] मुनिस्थल कुण्डल वृद्ध
मधुकर्ण पासकुन्द शचिकर्ण ॥ इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

१२७ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२ ॥ वरणा शृङ्गी शात्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णा ता-
वरणी गौर आङ्गिभ्रायन जालपरी (जानपरी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा मधु उन्निनी
गदा मधुस तथानिष्ठा उरमा गोमती वज्रभी ॥ इति वरणादिः ॥ ५६ ॥

१२० मध्यादिभ्यश्च ४।२।८६ ॥ मधु विम रथाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम
शर्पांग मन्थ वार्दानी शर इष्टका आमुनि शक्ति आमन्दी शकल शालाका आनिपी
वृष्टि रथ्य तथानिष्ठा गड वट वेष्ट ॥ इति मध्यादिः ॥ ५७ ॥

उत्करादिभ्यश्च ४।२।९० ॥ उत्कर शंकर शकर विप्लव विप्लवीप्लव धरण-
सम्पत्तिन निरक विल्व अगक व्रीग विष्णुक अश्वत्थ वासा शूद्र भद्रा शाक जम्पा

अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचामक शंकर अवरोहित क्षार विशाल क्षेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रगार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ इत्युत्करादिः ॥ १८ ॥

१२८ नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष विल्व वेणु क्षेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । कुष्ठा इस्त्रं च । तक्षत्रलोपथ ॥ इति नडादिः ॥ १९ ॥

१२८ कश्यपादिभ्यो ढक्ञ् ४ । २ । ९१ ॥ क्वि उग्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती बर्मती उख्या ग्राम । कुल्याया यलोपथ ॥ इति कश्यपादिः ॥ ६० ॥

१२८ नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥ नदी मही वाराणसी ध्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिसी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वदावा सेतकी । वडवाया ह्ये ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

१२९ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ पलदी परिपदूरोमक बाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्टी नैक्ती परिखा शरसेन गोमती पटवर उदयान यच्छ्रोम ॥ इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥

१३० काश्यादिभ्यश्चिज्ठी ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि (वेदि) सांवाति संवाह अघृत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारद्वा अरिदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान सुवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्चं तत् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

१३१ धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ धूम पडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिपस्थली मानस्थली अटस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली त्रिदेह राजगृह सात्रासाह शप्य मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) मञ्जाली मद्रकूल आजीकूल द्यहव (द्रवाहाव) ज्यहव (ज्याहाव) संश्राय वर्वर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोप पट्टी आशास्त्री धार्तरास्त्री आवय तीर्थ । कूलात्सीवीरेडु । समुद्रात्तावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पशार दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

१३१ कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्धु गन्धार मधुमत् कम्बोज वज्जीर साल्व कुरु अनुपण्ड द्वीप अनूप अजवाह त्रिजापक कन्दर रङ्ग ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

१३२ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विपम मथ्य । मथ्यं दिनं धरणे । उत्तम अह्न यद्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वम इष्वनीक अत्रस्यन्दन कामप्रस्य खाडापन काटेरणि लावेरणी सौमित्रि शौशिरि आमुत् दैवशर्मि श्रौति आर्हिसि आमित्रि व्याडि वैत्रि आ-

प्राग् अतृशंसि शीघ्रि आग्निशमिं भीजि गाराटकी वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमदृष्टि आशुधि
 औद्गाहमानि ऐकविन्दनि दन्ताप्र हंस तन्वप्र (तन्वप्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुग्रपार्श्व-
 तमोर्लोपः । जनपरयोः मुक्त्त । देवस्य च । इति महादिः ॥ वेणुकादिभ्यश्चण् ॥
 आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

१३३ संधिवेलाहृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ संधिवेला संध्या अमावास्या
 त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पीर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्कलपर्वणोः ॥ इति संधिवे-
 लादिः ॥ ६७ ॥

१३६ दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । १४ ॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष घाय्य मित्र मेधा
 अन्तर पथिन् रहस् अलीक उसा साशिन्र देश आदि अन्त मुत्त जघन मेघ गूय । उदका-
 संज्ञायाम् ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ॥ इति दिगादिः ॥ ६८ ॥

१३६ * परिमुखादिभ्यश्च * ४ । ३ । १९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युद्धखल
 परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अ-
 नुसीर अनुमाप अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ इति परिमुखादिः ॥ ६९ ॥

१३६ * अध्यात्मादिभ्यश्च * ४ । ३ । ६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इह-
 लोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ७० ॥

१३७ अणुगयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दो-
 भाषा छन्दोविधिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्ग-
 विद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥
 इत्युगयनादिः ॥ ७१ ॥

१३७ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४ । ३ । ७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उद-
 पान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥

१३८ शण्डिकादिभ्यो ज्यः ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट
 रक शङ्ख बोध ॥ इति शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

१३८ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ४ । ३ । ९३ ॥ १ सिन्धु वर्षु मधुमत्
 कम्बोज साल्य कस्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिक्वा ॥ इति
 सिन्ध्वादिः ॥ ७४ ॥

॥ २ तक्षशिला यत्सोद्धारण कैमेंदुर प्रामणी छगल फ्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संजुचिन गिनर
 काण्डधार पर्वत अवसान वर्षर फंस ॥ इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

१३० शौनकादिभ्यश्चण्डसि ४ । ३ । १०६ ॥ शौनक याजसनेय सार्द्धैव शापेय
 ष्वाडापन स्वग्ध स्वग्ध देवदर्शन रघुभार रघुकण्ठ कठनाठ कर्नाप तल तण्ड
 अधोन्न ॥ इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

१४० कुलालादिभ्यो युञ् ४।३।११८॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निपाद कर्मार सेना
सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्पत (परिपत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन्
कुम्भकार शपाक ॥ इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥

१४१ र्वैतिकादिभ्यश्छः ४।३।११९ ॥ र्वैतिक स्वापिशि क्षेमवृद्धि गौरग्रीव
(गौरग्रीवि) औदमेधि औदयापि वैववापि ॥ इति र्वैतिकादिः ॥ ७८ ॥

१४१ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१२१ ॥ बिल्व त्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोघूम
इष्ट वेणु गवेष्टुका कर्पासी पाटली कर्कन्धू कुटीर ॥ इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥

१४१ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१ ॥ पलाश खदिर शिशापा स्पन्दन पुलाक
कीर शिरीष यवास विक्रद्धत ॥ इति पलाशादिः ॥ ८० ॥

१४२ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी
तृण सोम बल्लज ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

१४२ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२ ॥ तालाद्भुवि बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रा-
दश इन्द्रापुत्र चप श्यामाक पीयूषा ॥ इति तालादिः ॥ ८२ ॥

१४२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप
दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार ॥ इति रजतादिः ॥ ८३ ॥

१४२ प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४ ॥ प्लक्ष न्यमोघ अश्वत्थ इक्षुदी शिशु
रुरु कक्षत वृहती ॥ इति प्लक्षादिः ॥ ८४ ॥

१४३ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्पाण्डी
दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला व्याक्षा गमीका कण्टकारिका पिण्डी चिन्पा
(चिन्पा) शेफालिका ॥ इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

१४३ * माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः
कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥

१४३ * आहौ प्रभूतादिभ्यः * ४।४।१ ॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ इति प्रभूतादिः ॥ ८७ ॥

१४३ * पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * ४।४।१ ॥ सुस्नात मुखरात्रि मुखदापन ॥
इति सुस्नातादिः ॥ ८८ ॥

१४३ * गच्छतौ परदारादिभ्यः * ४।४।१ ॥ परदार गुरुतल ॥ इति परदा-
रादिः ॥ ८९ ॥

१४४ पर्पादिभ्यः छन् ४।४।१० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल ।
पादः पद्म ॥ इति पर्पादिः ॥ ९० ॥

१४४ वेतनादिभ्यो जीयति ४।४।१२ ॥ वेतन काहन अर्धराह धनुर्दण्ड जाल

येन उरोऽन प्रोक्तं उरानि गुणं शब्दं शक्तिं उरानिः उरानिः शक्तिं (शक्ति) ॥
उरानि उरानि उरानि ॥ इति योननादिः ॥ ९१ ॥

१४४ हरतुगुग्नादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ उरानि उरानि उरानि उरानि
नितक नितक ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥ ९२ ॥

१४४ भरत्रादिभ्यः छन् ४ । ४ । १९ ॥ मरुत् मरुत् मरुत् मरुत् मरुत्
मरुत् मरुत् ॥ इति भरत्रादिः ॥ ९३ ॥

१४४ निर्वृत्तऽशब्दादिभ्यः ४ । ४ । १९ ॥ अश्वत्थ [जनुप्रद] जनुप्रद जनु
प्रद पादभेदन कण्ठकर्मदन गतानुगत गतानुगत गतानुगत अनुगत ॥ इत्यशब्दादिः ९४ ॥

१४९ अण्महिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका
विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुचारक [अनुचारक) होतृ यजमान ॥
इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

१४९ किसरादिभ्य छन् ४ । ४ । ९३ ॥ किसर नरद नल्लद स्यागल तगर गुग्गुलु
उत्तीर हस्त्रि हस्त्रि पर्णी (पर्णी) ॥ इति किसरादिः ॥ ९६ ॥

१४९ छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । ९२ ॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्या बुभुक्षा जुग तितिक्षा
उपस्थान कृपि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका मक्षा उदस्थान पुरोडा
विक्षा बुक्षा मन्द्र ॥ इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

१४८ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग सम्युग
परयुग परकुल परस्यकुल अमुप्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ इति
प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥

१४८ कथादिभ्यश्चक् ४ । ४ । १०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा
कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संप्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ इति
कथादिः ॥ ९९ ॥

१४९ गुडादिभ्यश्चञ् ४ । ४ । १०३ ॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसीदन इष्ट वेणु
सङ्ग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास ॥ इति गुडादिः ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

१४९ उगवादिभ्यो यत् ९ । १ । २ ॥ गो हविस् अक्षर विप बर्हिस् अष्टका स्वदा
युग मेधा खुच् । नाभि नभं च । धुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तो-
दात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज
दीस (दीस) ॥ इति गवादिः ॥ १ ॥

१४९ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ९ । १ । ४ ॥ अपूप तण्डुल अम्युप (अम्युप)

अभ्योप अबोप अभ्येव पृथुका जोदन सूप पूष क्तिष्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवैष्टक इर्गल
वर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । घूप स्थूणा दीप अश्व पत्र । इत्यपूपादिः ॥ २ ॥

१९० असमासे निष्कादिभ्यः ९ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माप बाह द्रोण
प्रष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ ३ ॥

१९२ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ९ । १ । २९ ॥ अश्व अश्वन् गण
ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥

१९३ तद्धरति बहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ९ । १ । ९० ॥ वंश कुटज
बल्लज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्वन् अश्व इलक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ ५ ॥

१९४ छेदादिभ्यो नित्यम् ९ । १ । ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष
तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्ग च ।
इति छेदादिः ॥ ६ ॥

१९४ दण्डादिभ्यो यः ९ । १ । ६६ ॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्ष मेघ मेघा
मुवर्ण उदक वध युग छुहा भाग इम भङ्ग ॥ इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

१९६ * महानाश्यादिभ्यः पष्ठधन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ९ । १ । ९४ ॥
महानाश्री आदित्यव्रत गोदान ॥ इति महानाश्यादिः ॥ ९ ॥

१९६ * अवान्तरदीक्षादिभ्यो डेर्निर्वक्तव्यः * ९ । १ । ९४ ॥ अवान्तरदीक्षा
तिलव्रत देवव्रत ॥ इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥

१९६ व्युष्टादिभ्योऽण् ९ । १ । ९७ ॥ व्युष्ट निल निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण
तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल (पीळ मूल) प्रवास उपवास ॥ इति व्यु-
ष्टादिः ॥ १० ॥

१९७ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ९ । १ । १०१ ॥ संताप संताह संताम सं-
योग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेप
संवास संमोदन सक्तु । मांसीक्ष्नादिगृहीतादपि ॥ इति संतापादिः ॥ ११ ॥

* तदप्रकरणे उपवखादिभ्य उपसंख्यानम् * ९ । १ । १०९ ॥ उपवख प्रा-
शित् चूडा श्रद्धा ॥ इत्युपवखादिः ॥ १२ ॥

१९७ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ९ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन
संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण
आरोहण ॥ इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥

* स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः * ९ । १ । १११ ॥ स्वर्ग पशाम् आयुम् काम धन ॥
इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥

११७ * पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः १।१।१११ ॥ पुण्याहवाचन सति-
वाचन शान्तिवाचन ॥ इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १९ ॥

११८ पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा १।१।१२२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु
आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वस मन्द छादु हस्त
दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र ध्रुव अणु ॥ इति पृथ्वादिः ॥ १९ ॥

११८ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च १।१।१२३ ॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृत वक्र
शुक चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत लण्य जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर ।
वेर्पातलातमतिर्मनःशारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ इति दृढादिः ॥ १७ ॥

११८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च १।१।१२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव ।
अर्हतो ब्रुम्ह । चोर घूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रि-
भाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभापिन् बहुभापिन् शीर्षघातिन् विघातिन्
समस्य विपमस्य परमस्य मध्यमस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ
निश्च वालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायद विनालि
विपम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपददृद्धिश्च । शीटीर ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥

११९ * चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * १।१।१२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वेगं चतु-
राश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर पद्गुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा मुख तदर्थ
इतिह मणिक ॥ इति चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥

११९ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् १।१।१२८ ॥ पुरोहित । राजासे ।
ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक धर्मिक कर्मिक ध-
र्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलिक अञ्जलिक (अन्तलिक) रुपिक ऋषिक
पुत्रिक अथिक छत्रिक पथिक धर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक सं-
रक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अज्ञानिक शाकर नागर चूडिक ॥ इति पु-
रोहितादिः ॥ २० ॥

११९ प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽण् १।१।१२९ ॥ उद्गात्र
उभेत् प्रनिहर्त्त प्रतासत् होत् पोत् हर्त् रथगणक पतिगणक गुप्तु दुप्तु अभ्यर्त्त वपू ।
सुमग मन्त्र ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥

११० हापनान्तयुवादिभ्योऽण् १।१।१३० ॥ इत्यन् स्पविर होत् पममान
पुण्यासे । भात् वुत्तुक् धमग (ध्रवग) कटुक कमण्डलु कुत्री कुत्री दुःत्री सुदरप
दुर्दरप सुदृद दुर्दृद मुभ्रात् दुर्भात् शरक परिक्रान्तक मन्त्रप्रचारिन् अन्तर्गम । इदकातो
कुशल धनन निपुण निपुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपध ॥ इति युवादिः ॥ २२ ॥

१६० छन्दमनोज्ञादिभ्यश्च १ । १ । १३३ ॥ मनोज्ञ प्रियस्य अभिस्य कल्याण
मेधाविन् आका कुलपुत्र छान्दस छात्र धोत्रिय घोर धूर्त विश्वदेव पुत्र कुपुत्र मामपुत्र
मामकुलाल मामड (मामपण्ड) प्रागकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल
सायुत्र शतपुत्र ॥ इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥

१६२ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ १ । २ । २४ ॥
१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ इति
पील्वादिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ इति कर्णादिः ॥ २५ ॥
१६२ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् १ । २ । ३६ ॥ तारका पुत्र कर्णक
मञ्जरी ऋजीप क्षण सूत्र सूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुम्भल कण्टक मुसल
मुकुल कुमुम कुतूहल स्तत्रक (स्तत्रक) किसलय पट्टत्र खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेतुष्या
पिपासा भ्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक ग्रीह दोह मुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मेन्
मण गौरव साख तरंग निलक चन्द्रक अन्धकार गर्भ कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण
कुवलय गर्भ क्षुब्ध सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाश पण्डा कज्जल तृप् कोरक कल्लोल स्थपुट
फल कशुक शृङ्गार अङ्गुर शैवल बकुल श्वभ आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार
हस्तक प्रतिभिव्य विप्रतन्त्र प्रन्थय दीक्षा गर्भ । गर्भादिप्राणिनि ॥ इति तारकादिरा-
कृतिगणः ॥ २६ ॥

१६४ विमुक्तादिभ्योऽण् १ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवामुर रक्षोसुर उपसद सु-
पर्ण परिसारक सदसत् यमु मरुत् पत्नीवन् वसुमत् महीपत्य सत्यत बर्हवन् दशार्ण दशार्ह
वयत् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापुपन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥
इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥

१६४ गोपदादिभ्यो युन् १ । २ । ६२ ॥ गोपदा इषेत्वा मातरिभ्यन् देवस्यत्वा
देवीरपः कृष्णोस्माखरेष्टः देवीविषा (देवीविषम्) रक्षोहण मुञ्जान अजान प्रभूत प्रतूर्त
कशाठ (कशाठु) ॥ इति गोपदादिः ॥ २८ ॥

१६४ आकर्पादिभ्यः कन् १ । २ । ६४ ॥ आकर्ष (आकर्ष) स्मरु विज्ञाश्च विचण्ड
अज्ञानि अद्रमन् निचप जप चप विजय आचय नय पाद दीप हृद हृद हृद गद्गद
शकुनि ॥ इत्याकर्पादिः ॥ २९ ॥

१६६ इष्टादिभ्यश्च १ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिव-
दित निक्थित निपादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चिन गणित
अवकीर्ण आपुक्त गृहीत आघ्रात श्रुत अथीत अवधान आसेवित अवधारित अव-

ए तस्मै पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अञ्ज कमल
लोल पयस् ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

१७० बलादिभ्यो मतुबन्धतरस्याम् १ । २ । १३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्भास
हास शिखा कुल चूडा मुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह
द् ॥ इति बलादिः ॥ ४२ ॥

१७१ * वृश्चिग्रहणाद्भवदादियोग एव * १ । ३ । १४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानां-
यः आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

१७२ देवपथादिभ्यश्च १ । ३ । १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ
रिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उत्प्रेमीव वामरञ्जु हस्त
न्द्र दण्ड पुण्य मत्स्य ॥ इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ ४४ ॥

१७३ शाखादिभ्यो यः १ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जवन शृङ्ग मेघ अन्न चरण
कन्ध स्कन्द (स्कन्द.) उरस् शिरस् अप्र शाण ॥ इति शाखादिः ॥ ४५ ॥

१७४ शर्करादिभ्योऽण् १ । ३ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका
(कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति
शर्करादिः ॥ ४६ ॥

१७५ अङ्गुल्यादिभ्यश्च १ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भरुज वधु वल्लु मण्डर मण्डल
शङ्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदधित् गोपी उरस् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

१७६ दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः १ । ३ । ११६ ॥ दामनि औलिपि वैजवापि औदकि
औदकि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति
औदकि काकदन्तकि शान्तुन्तपि सार्वसेति विन्दु वैन्दवि तुलभ मौजामन काकन्दि साधि-
वीश्वर ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

१७७ पश्वादिर्थाधेयादिभ्योऽणञौ १ । ३ । ११७ ॥ १ पशु असुर रक्षस् बाल्हीका
वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्मण ॥ इति पश्वादिः ॥ ४९ ॥

२ योधेय कौशेय शौत्रेय शौभेय धार्तेय धार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर
॥ इति योधेयादिः ॥ ५० ॥

१७८ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् १ । ४ । ३ ॥ स्थूल अणु मापेयु (माप इयु)
कृष्ण तिलेयु । यव मीहिद्यु । इक्षु तिल । पायकालावदातपुरायाम् । गोमूत्र आच्छा-
दने । मुरा अही । जीर्ण शालियु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तथ । कुमारीश्वर कुमारीश्वर
मणि ॥ इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥

१८० यावादिभ्यः कन् १ । ४ । २९ ॥ याव मणि अस्त्र ताडु ज्ञानु साम्द्र पीत
साम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशो द्दामिपते । अणु निपुणे । पुत्र वृत्रिमे । धात वेदस-

मासी । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । ततु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्री-
कानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ इति यावादिः ॥ १२ ॥

१८० विनयादिभ्यष्टक् १।४।३४ ॥ विनय समय । उपायो ह्रस्वत्वं च । संग-
संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान सङ्घ-
समूह विशेष अल्प ॥ इति विनयादिः ॥ १३ ॥

१८० प्रज्ञादिभ्यश्च १।४।३८ ॥ प्रज्ञ वणिञ् उशिञ् उष्णिञ् प्रत्यक्ष वि-
विदन् पोडन् विद्या मनस । श्रोत्र शरीरे । जुद्धत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर-
योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् कुश्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशा-
अशनि कर्पापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ १४ ॥

१८१ * आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् * १।४।४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व
इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥ १५ ॥

६९ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः १।४।१०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मन-
उपानह् अनडुह् दिव् हिमयत् हिरूक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कि-
यत् । जराया जरश्च । प्रतिपरसमनुष्योक्ष्णः । पथिन् ॥ इति शरदादिः ॥ १६ ॥

८८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च १।४।१२८ ॥ द्विदण्डि द्विसुसलि उभाङ्गलि उभयाङ्गलि
उमादन्ति उभयादन्ति उमाहस्ति उभयाहस्ति उमाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभा-
पाणि उभावाहु उभयावाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आङ्गपदि) सपदि निकृभ्य-
कर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥ १७ ॥

८९ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः १।४।१३८ ॥ हस्तिन् कुडाल अश्व कशिक
कुरुत् कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड-
महेला दासी गणिका कुराल् ॥ इति हस्त्यादिः ॥ १८ ॥

८९ कुम्भपदीषु च १।४।१३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनि-
पदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी
पट्टपदी दासीपदी त्रिनिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुण्णिपदी कृष्णापदी ध-
चिपदी श्रेणीपदी (श्रेणपदी) हृपदी सूकरपदी शङ्खपदी अष्टापदी स्पृणापदी गारी-
स्त्रीपदी ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥ १९ ॥

९० उरःप्रभृतिभ्यः कप् १।४।१५१ ॥ उरत् सार्दिण् उपानह् पुमान् अनट्टान्
पद्मः नौः सन्धीः दधि मधु शाली शालिः । अर्धान्नजः ॥ इत्युरःप्रभृतयः ॥ २० ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

७ * शकन्ध्यादिषु पररूपं याच्यम् * १।१।९४ ॥ शकन्धुः शकन्धुः पुण-

टा । सीमन्तः केशवेशे । हलीया मनीषा लाङ्गलीया पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥
इति शकन्ध्वादिः ॥ १ ॥

१०९ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६ । १ । १५७ ॥ पारस्करो देशः । का-
रस्कारो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्बृहतोः करपत्नोथो-
रदेवतयोः सुदृतलोपथ । प्रात्तुम्पती गवि कर्तारि ॥ इति पारस्करादिः ॥ २ ॥

३७७ उञ्छादीनां च ६ । १ । १६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज नल्य (जल्प) जप
वध । युग काविशेषे रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टवन्धाः करणे । स्तुधुदु-
वद्वन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे दरः । साम्बतापी भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्व-
त्र । भक्षमन्यभोगमन्याः ॥ इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥

३७८ वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः अरः प्रहः हयः गयः नयः तायः
तयः चमः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शमरणी संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः
शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः ॥ इति वृषादिराकृति-
गणः ॥ अविहितलक्षणमाशुदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

३८७ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त
संपन्न पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

३८८ कार्तिकौजपादयश्च ६ । २ । ३७ ॥ कार्तिकौजपी सावर्णिमाण्डकेयी (सा-
वर्णिमाण्डकेयी) अयन्त्यरमन्त्राः पैलदयापर्णेयाः कपिदयापर्णेयाः शीतिकाक्षपाञ्चालेयाः
कटुकावाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभवाः आर्चाभिमीद्रलाः कुन्ति-
सुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदा-
नधुताः कठकालापाः कठकौषुमाः कौषुमलौकाक्षाः छीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजर-
न्तः सौधुतपार्थिवाः जरामृत्यु याज्यानुवाक्ये ॥ इति कार्तिकौजपादिः ॥ ६ ॥

३८९ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्रीलट्टरूपापारेवडयासंतिलकद्रुःपण्य-
कम्बलो दासीभाराणां च ६ । २ । ४२ ॥ दासीभारः देवहूतिः देवमीतिः देवलातिः
वसुनीतिः (वसूनितिः) औषधिः चन्द्रमाः ॥ इति दासीभारादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

३९२ युक्तरोह्यादयश्च ६ । २ । ८१ ॥ युक्तरोही आगतरोही आगतपोषी आग-
तवशी आगतनन्दी आगतप्रहरी आगतप्रमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीमर्ता भ्रान्तगोधुक् अध-
त्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टिरात्रः गणपादः एकसितिशह् । पात्रे समितादपथ ॥ इति
युक्तरोह्यादिराकृतिगणः ॥ ८ ॥

३९२ घोषादिषु च ६ । २ । ८५ ॥ घोष घट (कट) बृहन्न हृद चदरी
रिह्ल (रिह्ली) निशङ्ग माला रक्षा शाल्य (वृट्) कूट कूटशास्त्री अधध वृण
सित्सी मुनि प्रेशाक् (प्रेशा) ॥ इति घोषादिः ॥ ९ ॥

४०२ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३ ॥ अंघ्रु जन राजन् उग्र खेटक अजिर
मर्मा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ इत्यंश्वादिः ॥ २२ ॥

४०२ उपाद्द्वयजजिनमगौरादयः ६ । २ । १९४ ॥ गौर तीव तैरु लेट लोट जिह्वा
ष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ इति गौरादिः ॥ २३ ॥

४०२ * त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६ । २ । १९९ ॥ त्रिचक्र त्रित्त
वङ्कर ॥ इति त्रिचक्रादिराकृतिगणः ॥ २४ ॥

८९ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूद्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु
। ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोक्षा कल्याणी सुभगा दुर्मगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता
मा चपला दुहिता वामा अवल्य तनया ॥ इति प्रियादिः ॥ २५ ॥

८९ तसिलादिभ्या कृत्यसुचः ६ । ३ । ३५ ॥ तसिद्ध प्र तरप् तमप् षट् जातीपर्
ल्पम् देशीयर् रूपम् पाशप् धल् थाल् दाहिल् तिल् प्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २६ ॥

८९ * कुकुट्यादीनामण्डादिषु * ६ । ३ । ४२ ॥ कुकुटी मृगी काकी अण्ड पद
पय भकुंम म्बुटी ॥ इति कुकुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २७ । २८ ॥

१०३ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोथान वलाहक जी-
त श्मशान उद्वखल विशाच वृषी मयूर ॥ इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २९ ॥

१०४ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ६ । ३ । ११७ ॥ १ कोटर मिथ्र-
सिध्रक पुरम सारिक (शारिक) इति कोटरादिः ॥ ३० ॥

॥ २ किशुलुक साल्य नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुकुट ॥ इति किंशुलुकादिः ॥ ३१ ॥

१०४ मत्तौ यहचोऽनजिरादीनाम् ६ । ३ । ११९ ॥ अजिर रादिर पुष्टिन हंमक
हंत) कारण्ड (कारण्ड्य) चक्रवाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३२ ॥

१०४ शरादीनां च ६ । ३ । १२० ॥ शर वंश प्रूम अहि कर्ण मणि मुनि शुचि हनु ॥
इति शरादिः ॥ ३३ ॥

१०४ * अपीलयादीनामिति षष्ठाव्यम् * ६ । ३ । १२१ ॥ पीडु दाग रवि चारु
म्व कम् ॥ इति पीलयादिः ॥ ३४ ॥

१२८ विल्यकादिभ्यश्छस्य लुक् ६ । ४ । १५३ ॥ छविधानार्थं ये नशादपन्ने मरा
प्रविभोगे छतनुनागमास्ते विल्यकादयः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

१८७ श्रातव्यादयश्च ० । १ । ४९ ॥ श्राती शीरी ॥ इति श्रातव्यादिराकृति-
गणः ॥ १ ॥

१९३ श्रातव्यादीनां च ० । १ । ४ ॥ श्रात श्रातव्यादयश्च श्रातव्यादयश्च श्रातव्यादयश्च
श्रातव्यादयश्च ॥ इति श्रातव्यादिः ॥ २ ॥

१४३ स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७ ॥ गगन स्वप्न ररुह व्यङ्ग व्यड अन्तर
स्वपति ॥ इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥

१३६ अनुशतिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥ अनुशतिका अनुशोड अनुसंवरण (अ-
नुसंघरण) अनुसंघसर अङ्गारणेषु अस्मिहस्य अस्त्रहस्य अस्पन्देति वध्योः पुष्कामद् अनुहरत्
कुरुवात कुरुपयाल उदकघट्ट इहलोक परलोक भवलोका सर्वपुण्य सर्वभूमि प्रयोग पस्त्री ।
राजपुर्याष्यभि । एतन्नड ॥ इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥ तेन । अभिगम
अधिभूत अधिदेव चतुर्विधा । इत्यादि ॥

४८ * क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् * ७ । ३ । ४९ ॥ क्षिपका ध्रुवका चस्का
सेवका करका चटका अयका लहका अलका वन्यका ध्रुवका एडका ॥ इति क्षिपकादि-
राकृतिगणः ॥ ९ ॥

२९२ न्यङ्कादीनां च ७ । ३ । ९३ ॥ न्यङ्क मृड मृग दूरेपाक फलेपाक क्षे-
पाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिपङ्ग अनुपङ्ग
अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मांसपाक) मूलपाक कपोतपाक उदकपाक । संज्ञायां
मेघनिदाघावदाघार्वाः । न्यग्रोध वीरुत् ॥ इति न्यङ्कादिः ॥ ६ ॥

२४९ * कणादीनां चेति वक्तव्यम् * ७ । ४ । ३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ
हायि वाणि लोठि (लोठि) लोपि ॥ इति कणादिः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

४०२ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्षणयोः ८ । १ । २७ ॥ गोत्र वृष प्रवचन प्र-
हसन प्रकथन प्रलयन प्रपन्न प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय मूषिष्ट
वानाम ॥ इति गोत्रादिः ॥ १ ॥

४०६ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८ । १ । १७ ॥ काष्ठ दारुण अमातापु-
त्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अपुत अहृत अनुक्त मृश घोर सुख परम सु अति ॥
इति काष्ठादिः ॥ २ ॥

१६६ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । १९ ॥ यव दस्मि जर्मि (उर्मि)
मूमि कुमि कुञ्जा वशा द्राक्षा प्राक्षा भ्रजि त्रजि ध्वजि निजि सिजि सजि हरित् ककुत्
मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु ॥ इति यवादिराकृतिगणः ॥ ३ ॥

१९ * अहरादीनां पत्यादिपूपसंख्यानम् * ८ । २ । ७० ॥ १ अहर् गीर् पूर् ॥
इत्यहरादिः ॥ ४ ॥

॥ २ पति गण पुत्र ॥ इति पत्यादिः ॥ ५ ॥

१२ कस्कादिषु च ८ । २ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्तुतः भ्रातृभुवः शुनस्काणः मयस्का-

कः सयस्त्रीः सायस्त्रः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वहिष्णलम् (बर्हिष्णलम्)
पशुण्यात्रम् अयस्त्रान्तः समस्त्राण्डः अयस्त्राण्डः मेदस्त्रिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ इति
कस्कादिराकृतिगणः ॥ ६ ॥

१०२ सुषामादिषु च < । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःशामा दुःशामा सुपेधः निपेधः निपेधः
दुःपेधः सुपंधिः निःपंधिः दुःपंधिः सुपु दुपु । गौरिपक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका
जलापाहम् (जलापाडम्) नौपेचनम् दुन्दुभिपेचणम् (दुन्दुभिपेचणम्) । एति संज्ञायामगात् ।
नक्षत्राद्वा । हरिपेणः रोहिणीपेणः ॥ इति सुषामादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

३२२ न रपरसृपिसृजिस्पृशिसृहिसवनादीनाम् < । ३ । ११० ॥ सवने सवने ।
सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किसं किसम् (किसः किसः) । असु-
वनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ पाठान्तरम् ॥ सवनेसवने ।
सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सो-
मे सोमे । सूते सूते । संवत्सरे संवत्सरे । त्रिसं त्रिसम् । किसं किसम् । मुसलं मुसलम् ।
गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ इति सवनादिः ॥ < ॥

१०५ * इरिकादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः * < । ४ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिभिरा
॥ इतीरिकादिराकृतिगणः ॥ ९ ॥

१०५ * गिरिनद्यादीनां च * < । ४ । १० ॥ गिरिनदी गिरिनद्य गिरिनद्य गि-
रिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्वमान मापोन आर्गपन ॥ इति गिरिनद्यादिराकृति-
गणः ॥ १० ॥

<० धुभ्रादिषु च < । ४ । ३९ ॥ धुभ्र वृगमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युच-
रपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यडि प्रयोजयन्ति ।
नरीच्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयो-
जयन्ति । परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शरशिः दर्मा-
नुरः । आचार्यादणत्वं च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ पाठान्तरम् ॥ धुभ्रा वृगु वृगमन
नरनगर नन्दन । गहृती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य भो-
गीन चतुर्हायन । इरिकादीनि चनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिभिर समीर कुवेर हरि
कर्मार ॥ इति धुभ्रादिः ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः ।

गेनाक्षरममाप्रायमभिगम्य महेश्वरम् ।

कृतम् व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुनि भाष्यकारं पञ्चमिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

१ मू सत्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाष्यः ॥ २ एष वृद्धौ । ३ स्पर्शं संघर्षं । ४ मृ प्रतिश्रालिप्तयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधु लोडने । ६ नाधु ७ नाधु याच्योपनापैश्वर्यादीः । ८ दध धारणे । ९ स्फुदि आप्रवणे । १० शिदि शैले । ११ वदि अभिवादनस्तुतोः । १२ भदि कल्याणं मुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतियु । १४ स्तं किञ्चिच्चलने । १५ क्तिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ खद १९ स्वर्द आस्वादाने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खर्द २३ गुर्द २४ गु क्रीडायामेव । २५ पूद क्षरणे । २६ न्हाद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्नादी सुखे च । २८ स्वाद आस्वादाने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रपन्ने । ३१ युत् ३२ कु भासने । ३३ विधृ ३४ वेधृ याचने । ३५ ग्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि कौटिल्ये । ३७ कथ श्लाघायाम् ॥ एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ ॥ अत सा- तस्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ श्युतिर् क्षरणे । ४२ म्य विलोडने । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंश्लेशनयोः । ४७ पिच ग- ल्याम् । ४८ पिधु शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खाट मक्षणे । ५० खद स्पर्शं हिंसायां च । ५१ वद स्पर्शं । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गती याचनेच । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दश्लेके । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि प- मैश्वर्ये । ६४ विदि अवयवे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ गिदि कु- त्सायाम् । ६७ हुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आहादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्तिदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्तिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥ अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोह दर्शने । ७७ श्येकृ संघाते । ७८ त्रेकृ ७९ भ्रेकृ शब्दोत्साहयोः । ८० रेकृ शङ्कायाम् । ८१ सेकृ ८२ सेकृ ८३ सकि ८४ श्रकि ८५ श्कि गती । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लील्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ शकि ९७ चकि ९८ दौक ९९ श्रौक १०० ध्वक् १०१ वक् १०२ मक् १०३ टिक १०४

टीकृ १०५ तिहृ १०६ तीकृ १०७ रधि १०८ लधि गत्यर्थाः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरि-
 त्येके । लधि भोजननिवृत्तावपि । १०९ अधि ११० वधि १११ मधि गत्याक्षेपे । मधि
 कैतवे च । ११२ राधृ ११३ लाधृ ११४ द्राधृ सामर्थ्ये ॥ ध्राधृ इत्यपि केचित् । द्राधृ
 आपामे च । ११५ श्वाधृ कथने ॥ शीकादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः ॥
 ११६ फक् नीचैर्गता । ११७ तक् हसने । ११८ तकि कृच्छ्रजीवने । ११९ बुक् म-
 पणे । १२० कम्ब हसने । १२१ ओम् १२२ राम् १२३ लाम् १२४ द्राम् १२५
 ध्राम् शोषणाल्मर्थयोः । १२६ शम् १२७ श्वाधृ व्याप्ती । १२८ उक् १२९ उग्नि
 १३० वक् १३१ वधि १३२ मक् १३३ मधि १३४ णक् १३५ णधि १३६ रक्
 १३७ रधि १३८ लक् १३९ लधि १४० इक् १४१ इधि १४२ ईधि १४३ घल्
 १४४ रधि १४५ लधि १४६ अधि १४७ वधि १४८ मधि १४९ तधि १५० त्वधि
 १५१ श्रधि १५२ श्रधि १५३ इधि १५४ रिधि १५५ लिधि गत्यर्थाः ॥ रिध् वक्
 त्रिधि तिधि इत्यपि केचित् । त्वधि कम्पने च । १५६ गुधि १५७ जुधि १५८ बुधि
 वर्जने । १५९ घव हसने । १६० मधि मण्डने । १६१ शिधि आघ्राणे ॥ फक्कादय उ-
 दात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १६२ वर्च दीप्ती । १६३ पच सेचने सेवने च ।
 १६४ ल्येचृ दर्शने । १६५ श्च व्यक्तायां वाचि । १६६ श्च १६७ धचि गती ।
 १६८ कच बन्धने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । १७१ मच १७२
 मुचि कल्कने ॥ कथनमित्यन्ये ॥ १७३ मधि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । १७४ पचि व्यक्ती-
 करणे । १७५ पुच प्रसादे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनेपार्जनेषु । १७७ ऋजि १७८
 मृजी भर्जने । १७९ एजृ १८० भेजृ १८१ भ्राजृ दीप्ती । १८२ ईज गतिक्रमनयोः ॥
 वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १८३ शुच शोके । १८४ कुच शब्दे
 तारे । १८५ कुञ्च १८६ कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । १८७ लुञ्च अपनयने । १८८
 अञ्च गतिपूजनयोः । १८९ वञ्च १९० चञ्च १९१ तञ्च १९२ लञ्च १९३ मुञ्च
 १९४ म्लञ्च १९५ मुञ्च १९६ गत्यर्थाः । १९७ मुञ्च १९८ ग्लञ्च १९९ कुञ्च
 २०० खुञ्च स्तेपकरणे । २०१ ग्लञ्च २०२ पस्ज गती । २०३ गुञ्च अव्यक्ते शब्दे ।
 २०४ अर्च पूजायाम् । २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लञ्च २०७ लाञ्चि लक्षणे ।
 २०८ वाञ्चि इच्छायाम् । २०९ आञ्चि आपामे । २१० ह्रीञ्च लजायाम् । २११
 हुञ्च कौटिल्ये । २१२ मुञ्च मोहसमुच्छ्राययोः । २१३ स्फुञ्च विस्तृती । २१४ घुञ्च
 प्रसादे । २१५ उञ्चि उञ्चे । २१६ उञ्चि विवासे । २१७ धञ्च २१८ धञ्चि २१९ धृञ्च
 २२० धृञ्चि २२१ ध्वञ्च २२२ ध्वञ्चि गती । २२३ कूञ्च अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज
 २२५ पर्ज अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भार्जने २२८ कर्ज व्यथने । २२९
 खर्ज पूजने च । २३० अञ्च गतिक्षेपणयोः । २३१ तेज पालने । २३२ खञ्च मन्थे ।

धातुपाठः ।

गेनाभ्रममाभ्रायमथिगम्य मंभ्रान् ।

कृष्णं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेयं नमः ॥

वाचस्पतारं यस्मान् मातृकारं पञ्चनिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणवाऽग्निं मुनित्रयम् ॥

१ भू सत्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ २ ण्य वृद्धी । ३ स्पर्ध मंत्रो । ४
 शृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्प्रन्थे च । ५ वाशृ श्लोडने । ६ नाशृ ७ नाशृ वाच्योपतापैश्वर्यादीः
 ८ दध धारणे । ९ स्फुटि आप्रयणे । १० श्चिदि श्लेषे । ११ यदि अभिवादनसुलो-
 १२ भदि कल्याणं मुने च । १३ भदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगनियु । १४ स
 किञ्चिच्चलने । १५ श्चिदि परिदेवने । १६ मृद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ष्वद
 स्पर्ध आस्वादनने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खर्द २३ गृर्द २४ गु
 क्रीडायामेव । २५ पूद धरणे । २६ न्हाद अव्यक्ते शब्दे । २७ हादी मुखे च । २
 स्वाद आस्वादनने । २९ पर्द कुम्भिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ सुत ३२ सु
 भासने । ३३ विधृ ३४ वेधृ याचने । ३५ ग्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि क्रीडिल्ये । ३७
 काथ श्लाघायाम् ॥ एधादय उदात्ता अनुदात्तत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ ॥ अत मा-
 तृश्रगमने । ३९ श्चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ श्युतिर् क्षरणे । ४२ म्य
 विलोडने । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ रुथि ४६ मथि हिंसासंक्रान्तयोः । ४७ पिथ ग-
 त्यायाम् । ४८ पिथु शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खाट भक्षणे । ५० खद श्लेष्ये हिंसायां च ।
 ५१ वद स्पर्धे । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते
 शब्दे । ५५ अर्द गतो याचनेच । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९
 कर्द कुम्भिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशुके । ६१ अति ६२ अदि वन्धने । ६३ इदि
 शैथर्ये । ६४ विदि अययवे ॥ मिदि श्लेषके ॥ ६५ गडि वदभैकदेशे । ६६
 त्तायाम् । ६७ टुनदि समुद्धी । ६८ चदि आहादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम्
 ७१ कदि ७२ क्दि आह्वाने रोदने च । ७३ क्रिदि परिदेवने ।
 अतादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शीठ से
 ७७ श्लोठ संघाते । ७८ द्रेठ ७९ भ्रेठ शब्दोन्साहवोः ।
 सेठ ८२ नेठ ८३ सकि ८४ शकि ८५
 अकि लक्षणे । ८८ वकि क्रीडिल्ये । ८९ मकि
 ९२ वृक आदाने । ९३ चक कृती प्रतिघाते
 चकि ९८ दौक ९९ त्रौक १०० अष्क १

चुड भावकरणे । ३४८ अइ अभियोगे । ३४९ काइ कार्कश्ये ॥ चुडादयस्त्रयो दोषधाः ॥
 ३५० कीडू विहारे । ३५१ तुडू तोडने ॥ तूडू इत्येके ॥ ३५२ डूडू ३५३ हूडू ३५४
 होडू गती । ३५५ रौडू अनादरे । ३५६ रोडू ३५७ लोडू उन्मादे । ३५८ अड उष
 मे । ३५९ लड विलासे ॥ लल इत्येके ॥ ३६० कड मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि
 वदनैकदेशे ॥ शौद्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ तिपृ २६३ तेपृ
 ३६४ छिपृ ३६५ छेपृ क्षरणार्थाः तेपृ कम्पने च ॥ २६६ ग्लेपृ दैन्ये । ३६७ तुवेपृ
 कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च । ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गती ।
 ३७४ त्रपृ लज्जाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रवि ३७७ लवि ३७८ अवि
 शब्दे । ३७९ लवि अवसंसने च । ३८० कवृ वर्णे । ३८१ क्लीवृ अघाष्टये । ३८२
 क्षीवृ मदे । ३८३ क्षीमृ कथने । ३८४ चीमृ च । ३८५ रेपृ शब्दे ॥ अभिरभी कचि-
 त्येते ॥ ३८६ छमि ३८७ स्कमि प्रतिबन्धे । ३८८ जमि ३८९ जृमि मात्रविनामे
 । ३९० शल्म कथने । ३९१ वल्म भोजने । ३९२ गल्म धाष्टये । ३९३ श्रम्मु प्रमादे ॥
 दन्त्यादिषु ॥ ३९४ एमु स्तम्भे ॥ तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥
 तिपिस्त्वनुदात्तः ॥ ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ चूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्य-
 क्ताया वाचि । ३९९ ॥ जप मानसे च । ४०० चप सात्वने । ४०१ पप समवाये
 ४०२ रप ४०३ लप व्यक्ताया वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गती ४०५ तुप ४०६
 तुन्य ४०७ जुप ४०८ कुन्य ४०९ लुफ ४१० तुन्य ४११ मुफ ४१२ मुन्य
 हिसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब ४१७ पर्व ४१८ लर्व ४१९
 बर्व ४२० मर्व ४२१ कर्व ४२२ खर्व ४२३ गर्व ४२४ शर्व ४२५ पर्व ४२६ चर्व
 गती । ४२७ कुवि आच्छादने । ४२८ लुवि ४२९ लुभि अर्दने । ४३० चुवि वक्त्रसंयो-
 गे । ४३१ पृमु ४३२ पृन्मु हिसार्थाः ॥ पिमु पिन्मु इत्येके ॥ ४३३ शुभ ४३४ शुन्भ
 भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिसायामित्यन्ये ॥ गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभा-
 षाः ॥ ४३५ घिणि ४३६ छुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ पुण ४३९ घूर्ण भ्रमणे ।
 ४४० पण व्यवहारे स्तौती च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोत्रे । ४४३ क्षापृ सह-
 ने । ४४४ कमु कान्ती ॥ घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अ-
 ण ४४६ ॥ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ कण ४५२ व्रण
 ४५३ भ्रण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणु अपनयने ।
 ४५६ शोणु वर्णगलोः ४५७ श्रोणु संवाते । ४५८ श्रोणु च । ४५९ पैणु गतिप्रेर
 णश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिपु ।
 ४६२ एन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ पण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिपु ।
 ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गती । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३

विष्णु ७२१ पैम् गती । ७२२ हरो हसने । ७२३ गिज समाधी । ७२४ निज ७२५ नम
 शब्दे रोपकृते च । ७२६ शय गती । ७२७ शशा घृणगती । ७२८ शसु हिंसायाम् ।
 ७२९ शम्भु श्रुती ॥ हर्गताविनेके ॥ ७३० चद् परिकल्पने । ७३१ मह पूजायाम् ।
 ७३२ रद लागे । ७३३ रहि गती । ७३४ दह ७३५ दहि ७३६ वृह ७३७ वृ
 श्नी ॥ गृहि शब्दे च । गृह् इत्येके ॥ ७३८ गृह् ७३९ गृह् ७४० गृह् अर्द्ध
 ७४१ अर्द्ध पूजायाम् ॥ घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । घसिस्त्वनुदात्त
 ७४२ घुत दीप्ती । ७४३ घिता वर्णे । ७४४ त्रिभिदा क्तेहने । ७४५ त्रिष्विदा क्ते
 नमोचनयोः ॥ मोहनपोरिलेके । त्रिष्विदा चेल्लेके । ७४६ रुच दीप्तावमिप्रीती च
 ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रट ७४९ लुट ७५० लुट प्रनिघाते । ७५१ शुभ दीप्ती
 ७५२ शुभ संचलने । ७५३ णम ७५४ तुम हिंसायाम् ॥ आयोऽभावेऽपि । ७५५ लन
 ७५६ ध्वन्सु ७५७ भन्सु अवसंसने ॥ ध्वन्सु गती च । भन्सु इत्यपि केचित् ॥ ७५८
 लन्सु विश्वासे । ७५९ वृत्त वर्तने । ७६० वृत्त श्रुती । ७६१ वृत्त शब्दकुत्सायाम्
 ७६२ स्यन्दू प्रसवणे । ७६३ कृषू सामर्थ्ये ॥ घृतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने
 भाषाः । घृत् ॥ ७६४ घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यय भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्यानेः
 ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने । ७६९ स्वद स्वदने । ७७० क्षत्रि गनि-
 दानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ कृप कृपायां गती च । ७७३ कदि ७७४ कदि
 ७७५ कदि वैकल्ये । वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदितः इति नन्दी । इदितः इति स्वामी । कदि
 कदि इदितौ कद कद इति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ त्रित्वा संभवे ॥ घटादयः पितः ।
 उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७७७ ज्वर रोगे । ७७८ गड सेचने । ७७९
 हेड वेष्टने । ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ णट नृती ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३
 एक प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्ती । ७८५ कले हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७
 लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ हगे ७९० पगे ७९१ षगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते ।
 ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गती । ७९५ कण ७९६ रण गती । ७९७ चण
 ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गतावित्यन्ये ॥ ८०० अथ ८०१ अथ ८०२
 कथ ८०३ कथ हिंसायाः । ८०४ चन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्ती ।
 ८०७ ब्हल ८०८ म्हाल चलने । ८०९ स्पृ आप्याने । ८१० दृ भये । ८११ नृनये । ८१२
 श्रा पाके । मारणतोपणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा । कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ लृदिर् ऊर्जने ।
 जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षम्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि-
 ८० बलि ८२१ खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयधेति भोजः ।
 स्वन अवसंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ जनी ८२८ ज्यू ८२९ कसु ८३० रन्जो-
 ८३१ मन्ताथ । ८३२ ज्वल ८३३ हल ८३४ म्हाल ८३५ नमामनुपसर्गात् ८३६

८३७ स्त्रा ८३८ वतु ८३९ वमां च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् ।
 ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५ स्त्रदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६
 फण गती ॥ घटादयः फणान्ता मितः । घृत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः
 परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राज् दीप्ती ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ ८४८ दुभ्राज् ८४९
 दुभ्राशृ ८५० दुभ्लाशृ दीप्ती ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ८५१ स्यमु ८५२
 स्यन ८५३ च्वन शब्दे । ८५४ पम ८५५ प्रम अवैकल्पे ॥ घृत् ॥ ८५६ अल दीप्ती ।
 ८५७ चल कल्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टुल वैकल्पे । ८६१ स्थल
 स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गती ।
 ८६५ बल प्राणने धान्यावरोधने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल संस्थाने बन्धुषु
 च । ८६८ शल ८६९ डल ८७० पल्ल गती । ८७१ कथे निष्पाके । ८७२ पथे गती ।
 ८७३ मथे विलोडने । ८७४ तुवम उद्विगणे । ८७५ भमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥
 स्पमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ पह मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदा-
 र्मनेभाषः ॥ ८७८ रघु कीडायाम् ॥ अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ पद्म
 विशरणगव्यवसादनेषु । ८८० शट्ट शतने । ८८१ कुश आह्वाने रोदने च ॥ पदादय-
 स्वयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिप्रभविलेखनेषु ।
 ८८३ कुष अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गती ॥ घृत् ।
 कुचादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८८६ हिक अन्येके
 शब्दे । ८८७ अन्नु गती पाचने च ॥ अचु इत्येके । अचि इन्पारे ॥ ८८८ दुपाचृ
 पात्रापायाम् । ८८९ रेट्ट परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे पाचने । ८९२ प्रीथृ पर्या-
 ती । ८९३ गिट ८९४ गेट मेधासिंहसनयोः । धान्ताविमाविति स्वामी । धान्ताविति
 न्यासः ॥ ८९५ मेष्ट संगमे च । ८९६ गिट ८९७ गेट कुन्तासन्निकर्षयोः । ८९८ शृष्ट
 ८९९ मृष्ट उन्दने । ९०० शुधिर् बोधने । ९०१ उशुन्दिर् निशामने । ९०२ वेष्टृ
 गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिप्रमहणेषु ॥ नान्तोऽन्यथम् ॥ ९०३ खनु अन्तरणे । ९०४
 धीष्ट आदानसंवरणयोः । ९०५ चाष्टृ श्रुतानिशामनयोः । ९०६ व्य्य गर्त्ता । ९०७
 दाष्टृ दाने । ९०८ भेष्टृ मये ॥ गतावित्येके ॥ ९०९ भेष्टृ ९१० म्नेष्टृ गती । ९११
 भस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अप इत्येके ॥ ९१२ रश्र वाधनस्तरानयोः । ९१३ लय वान्ती ।
 ९१४ चय मरणे । ९१५ छय हिंसायाम् । ९१६ क्षय आदानसंवरणयोः । ९१७ घय
 ९१८ म्लय सदने । ९१९ दाम् दाने । ९२० माह माने । ९२१ दृष्ट संवरणे ॥ हिका-
 दय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ९२२ धिष्टृ सेरायाम् ॥ उदात्त उभयतो-
 भाषः ॥ ९२३ श्रु भरणे । ९२४ ह्रु हरणे । ९२५ ध्रु धारणे । ९२६ फीष्टृ प्रान-
 ने ॥ भृजादयध्रुत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ९२७ धेष्टृ गते । ९२८ ९२९ ९३०

हर्षशये । ९३० वे न्यकरणे । ९३१ द्वे स्मि । ९३२ धे तृती । ९३३ धे विना-
 याम् । ९३४ रे शब्दे । ९३५ स्ये ९३६ ष्टमे शब्दसंग्रहणयोः । ९३७ से सुदने ।
 ९३८ धी ९३९ जे ९४० पे क्षणे । ९४१ के ९४२ गे शब्दे । ९४३ से ९४४ श्रे
 पाके । ९४५ पे ९४६ ओवे शोणणे । ९४७ ऐ वेष्टने । ९४८ णी वेष्टने ॥ शोभायां
 चेत्येके ॥ ९४९ दीप् शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ प्रा गन्वोपादाने । ९५२ प्रा
 शब्दाग्निसंयोगयोः । ९५३ छा गतिनिवृत्ती । ९५४ प्रा अन्यासे । ९५५ दाग् दाने ।
 ९५६ हृ कौटिल्ये । ९५७ सृ शब्दोपतापयोः । ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ हृ
 संवरणे । ९६० सृ गती । ९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ वृ सेचने ।
 ९६४ ष्ट हृच्छने । ९६५ सु गती । ९६६ पु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ यु श्रवणे । ९६८
 धु स्थीये । ९६९ दु ९७० हु गती । ९७१ जि ९७२ जि अभिमन्त्रे ॥ धयत्यादयोः
 ऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ९७३ णिङ् ईपद्धसने । ९७४ गुङ् अन्यक्ते शब्दे ।
 ९७५ गाङ् गती । ९७६ कुङ् ९७७ युङ् ९७८ उङ् ९७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ्
 खुङ् गुङ् ङुङ् ङुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ञ्युङ् ९८२ मुङ् ९८३ ङुङ् गती ॥
 कुङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेपणयोः । ९८५ भृङ् अवधंसने । ९८६ मेङ् प्रणिदाने ।
 ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ स्यैङ् गती । ९८९ यैङ् वृद्धी । ९९० त्रैङ् पालने ॥ णिङ्-
 दयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९१ षूङ् पवने । ९९२ मूङ् बन्धने । ९९३ ङीङ् विहा-
 यसा गती ॥ पूङ्गदयश्चत्वार उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९४ तृ ष्वनतरणयोः ॥ उदात्तः पर-
 स्मैभाषः ॥ ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् ९९८ बध
 बन्धने ॥ गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ९९९ रभ रामस्ये ।
 १००० डुलभप् प्राप्ती । १००१ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । १००२ हृद पुरीषोत्सर्गे ॥ रभादय-
 श्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत अत्मनेभाषाः ॥ १००३ त्रिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥
 उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १००४ स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । १००५ यम मे-
 युने । १००६ णम प्रह्वये शब्दे च । १००७ गम्ल १००८ सृष्ट गती । १००९ यम
 उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ व्यज हानी । १०१२ पञ्ज सङ्गे । १०१३
 दक्षिर् प्रेक्षणे । १०१४ दन्श दर्शने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मी-
 करणे । १०१७ मिह्र सेचने ॥ स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥
 १०१८ कित निवासे रोगापनयने च ॥ उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १०१९ दाग खण्डने ।
 १०२० शान तेजने ॥ उदात्ता स्वरितेताबुभयतो भाषा ॥ १०२१ इपचप् पाके ।
 १०२२ षच समवाये । १०२३ ॥ भज सेवयाम् । १०२४ रञ्ज योगे । १०२५ क्षप
 आश्रोत्रे । १०२६ ॥ त्विप दीप्ती । १०२७ यज देयपूजासंगतिकरणदाने ॥ १०२८ कु-
 षप् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ बह प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभ-

यतोभाषाः । पचिस्तुदात्तः ॥ १०३० वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मै-
भाषः ॥ १०३१ वेञ् तन्नुसंताने ॥ १०३२ व्येञ् संवरणे । १०३३ हेञ् स्वर्धायां
शब्दे च ॥ वेजादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १०३४ यद् व्यक्तायां वाचि ।
१०३५ दुओश्चि गतिवृद्धयोः ॥ वृत् । अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ ॥

इति शब्धिकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

१ अद् भक्षणे । २ हन् हिंसागत्योः ॥ अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३
द्विप अमीती । ४ दुह् प्ररूपणे । ५ दिह् उपचये । ६ लिह् आसादने ॥ द्विपादयोऽनु-
दात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शनेऽपि ॥ अनुदा-
त्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड् स्तुती । १० ईश ऐश्वर्ये ।
११ आस उपवेशने । १२ आङ्शाम् इच्छायाम् । १३ षस आच्छादने । १४ कसि
गतिशासनयोः ॥ कस इत्येके । कश इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि छद्मौ ।
१७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रैत्यन्ये । अवयवे
इत्येके । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥ १९ वृजी वर्जने । वृजि इत्यन्ये ॥ २०
पृजी संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २१ पूङ् प्राणिगर्भविमो-
चने । २२ शीङ् स्मे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २३ पु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ रु शब्दे ।
२५ ष्टु स्तुती । २६ दुष्णु शब्दे । २७ कृष्ण तेजने । २८ ष्यु प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदा-
त्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३०
युप्रभिगमने । ३१ पु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ टुस् स्तुती ॥ युप्रभृतयो-
ऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । स्तौतिस्तूभयतोभाषः ॥ ३४ वृञ् व्यक्तायां वाचि ॥ उदा-
त्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी ग-
तिव्याप्तिजनकान्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा
दीप्तौ । ४२ ष्या शीचे । ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्सार्थां गतौ । ४५ प्सा भक्षणे ।
४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने । द्रावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९
दाप् लब्धने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिमा-
पणे ॥ इणुप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्यात्मनेपदी ॥ ५४ विद् ज्ञाने ।
५५ अस् भुवि । ५६ मृञ् छद्मौ । ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने । विदादय उदात्ता उदा-
त्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ त्रिष्वप् शये । उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ श्वस प्राणने ।
६० अन च । ६१ अक्ष भक्षहसनयोः ॥ वृत् ॥ ६२ जाणु निद्राक्षये । ६३ दसिद्रा दु-
र्गती । ६४ चकासु दीप्ती । ६५ शासु अनुसिष्टी । श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः पर-
स्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना वृत्ये ॥ उदात्तावात्मने-

भाषा ॥ ६८ पस ६९ मस्ति सप्ते । ७० यत्र कान्ती ॥ पसादय उदात्ता उदात्ततः
परस्मैभाषाः ॥ ७१ चर्करीतिं च । ७२ हुक् अपनयने ॥ अनुदात्ता आत्मनेभाषा ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥

१ इ दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके ॥ २ त्रिमी मये । ३ द्वी लज्जायाम् ॥ जु
त्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पृ पालनपूरणयोः ॥ पृ इत्येके ॥ उदात्तः ।
स्मैभाषः ॥ ५ इमृञ् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभयः ॥ ६ माङ्
शन्दे च । ७ ओहाङ् गती ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिर्ना ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ अनुदात्त
परस्मैपदी ॥ ९ इडाञ् दाने । १० इडाञ् धारणपोषणयोः । दाने इत्येके ॥ अ-
दात्तावुभयतोभाषा ॥ ११ णिजिर् शीचपोषणयोः । १२ विजिर् प्रयमावे । १३ वि-
व्याप्ती ॥ णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः
१५ इ प्रसहा करणे । १६ ऋ १७ स्र गती ॥ घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १
भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ उदात्त उदात्तत् परस्मैपदी ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मै
पदी ॥ २० तुर त्वरणे । २१ धिप शन्दे । २२ घन धान्ये । २३ जन जनने ॥ तुर-
दय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तौ ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः
घृप्रभृतय एकादशश्छन्दसि । इयति भाषायामपि ॥

इति श्लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिभोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ पिबु तन्तुसं-
ताने । ३ स्त्रिवु गतिशोषणयोः । ४ धिवु निरसने । ५ ष्णुनु अदने ॥ आदाने इत्येके ।
अदर्शने इक्षपरे ॥ ६ ष्णुसु निरसने । ७ ऋसु हरणदीप्त्योः । ८ व्युप दाहे । ९ ह्युप
च । १० नृती मात्रविक्षेपे । ११ व्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुष्य हिंसा-
याम् । १४ गुघ परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्य विकसने । १७ तिम १८
ष्टिम १९ टीम आर्द्राभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इप गती । २२ पह
२३ पुह चक्षयर्थे । २४ जृप् जृप् । २५ वयोहानी ॥ दिवादय उदात्ता उदात्ततः पर-
स्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः ॥ २६ पूह प्राणिप्रसवे । २७ वृह् परितापे ॥ उदा-
त्तावात्मनेभाषा ॥ २८ दीह् क्षये । २९ डीह् विहायसा गती । ३० धीह् आधारे ।
३१ मीह् हिंसायाम् । ३२ रीह् श्रवणे । ३३ लीह् श्लेषणे । ३४ मीह् वृणोत्यर्थे ॥
घृत् । स्वादय ओदितः ॥ ३५ पीह् पाने । ३६ माह् माने । ३७ ईह् गती । ३८
प्रीह् प्रीती ॥ दीडादय आत्मनेपदिर्नाऽनुदात्ताः । डीह् तूदात्तः ॥ ३९ शो तयूक-
रणे । ४० छो छेदने । ४१ यो अन्तर्कर्मणि । ४२ दो अवलण्डने ॥ इयतिप्रभृतयोऽनु-
दात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्ती । ४५ पूी आन्यायने ।

४६ तूरी गतिवर्णहिंसनयोः । ४७ घूरी ४८ गूरी हिसागत्योः । ४९ घूरी ५० खूरी
 हिसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा ।
 ५४ वृत् वरणे । ५५ क्लिश उपतापे । ५६ कान्ठ दीप्ती । ५७ वासु शब्दे ॥ जन्मादय
 उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ मृप तितिक्षायाम् । ५९
 शुचिर् प्रतीभावे ॥ उदात्ता स्वरितेतावुभयतोभाषी ॥ ६० गह बन्धने । ६१ रन्ज
 रणे । ६२ शप आक्रोशे ॥ णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥
 ६३ पद गती । ६४ खिद दीप्ते । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध अवगमने । ६७ पुष
 संप्रहारे । ६८ अनोरुध कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अन इत्येके ॥ ७० मन ज्ञाने ।
 ७१ युज समाधी । ७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश अल्पीभावे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनु-
 दात्त आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽकर्मकाद्भवेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुप पुष्टौ ।
 ७७ शुप शोषणे । ७८ हुप प्रीती । ७९ हुप वैकृत्ये । ८० श्लिप आलिङ्गने । ८१
 शक विभाषितो भर्षणे । ८२ श्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ कुष क्रोधे । ८४ क्षुष डुमुक्षा-
 याम् । ८५ श्व शौचे । ८६ विष्ट संराद्धौ ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्ततः परस्मै-
 भाषाः ॥ ८७ रध हिसासंराध्योः ८८ णश अदर्शने ८९ तुप प्रीणने । ९० ह्य ह-
 र्पमोहनयोः । ९१ हुह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैचित्ये । ९३ ण्युह उद्विगने । ९४
 णिह प्रीती ॥ वृत् । रधादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ९५ शमु उपशमे ।
 ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे । ९८ श्रमु तपसि खेदे च । ९९ भ्रमु अनव-
 स्थाने । १०० ध्रमु सहने । १०१ ऋमु म्लानी । १०२ मदी हर्षे ॥ घृत् ॥ १०३ अमु-
 क्षेपणे । १०४ यमु प्रयत्ने । १०५ जमु मोक्षणे । १०६ तमु उपक्षेपे । १०७ दमु
 च । १०८ वमु स्तम्भे । १०९ व्युप विभागे ॥ व्युस इत्यन्ये ॥ युस इत्यपरे ॥ ११०
 शुप दाहे । १११ विस प्रेरणे । ११२ कुस संक्षेपणे । ११३ वुस उत्सर्गे । ११४ मुस
 खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने । ११७ लच
 समवाये । ११८ भृशु ११९ भ्रशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तन्-
 फरणे । १२२ त्रितुप पिपासायाम् । १२३ ह्य पुष्टौ । १२४ रूप १२५ रिय हिसायाम् ।
 १२६ डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ युप १३० रुप
 १३१ लुप विमोहने । १३२ लुम गार्भ्ये । १३३ लुम संचलने । १३४ णम १३५ तुम
 हिसायाम् ॥ लुभिनभितुमयो शुतादौ त्रयादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्रिडु आर्द्राभावे । १३७
 त्रिभिदा ज्ञेहने । १३८ त्रिभिदा ज्ञेहनमोचनयोः । १३९ क्रुडु शब्दे । १४० वृप अ-
 भिकाङ्क्षायाम् ॥ घृत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥

इति श्यन्विकरणा दिवालयः ॥ ४ ॥

१ वृत् अभिपये । २ विद् वन्धने । ३ मिद् निशाने । ४ वुमिद् प्रभेयणे । ५ विद्
 यपने । ६ वृत् आच्छादने । ७ वृत् हिंसायाम् । ८ वृत् वरणे । ९ वृत् वन्दने ॥
 वृत् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृत् उदात्तः ॥ १० वृत् उदात्तः ॥
 ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ वृत् प्रीती । १३ वृत् प्रीतिपावनयोः ॥ प्रीतिचलनयोः इत्य-
 न्ये । वृत् इत्येके ॥ १४ आल्ह व्याती । १५ वृत् शक्ती । १६ वृत् १७ साध सं-
 सिद्धौ ॥ तुनोत्तिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ अद् व्याती संघाते च ।
 १९ वृत् आस्वन्दने ॥ अशिस्तिष्ठी उदात्तयनुदात्ततावात्मनेभाषा ॥ २० तिक २१
 तिग गतौ च । २२ वृत् हिंसायाम् । २३ त्रिवृत् प्रागल्भ्ये । २४ दन्धु दम्भने । २५
 ऋधु वृद्धौ । २६ वृत् प्रीणने इत्येके ॥ छन्दसि ॥ २७ अह व्याती । २८ दघ घातने
 पालने च । २९ वमु भक्षणे । ३० रि ३१ छि ३२ चिरि ३३ त्रि ३४ दास ३५ वृ
 हिंसायाम् ॥ क्षिद् भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरैके । रेफयानित्यन्ये ॥ वृत् । ति-
 कादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥

इति श्रुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ वृत् व्यथने । २ वृत् प्रेरणे । ३ वृत् अतिसर्जने । ४ वृत् अस्त्र पाके । ५ वृत्
 प्रेरणे । ६ वृत् कृप विलेखने ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितैः उभयतोभाषाः ॥ ७ ऋषी
 गतौ ॥ उदात्त उदात्तैः परस्मैपदी ॥ ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओषिजी भयचलनयोः ।
 १० ओलजी ११ ओलस्त्री व्रीडने ॥ जुषादय उदात्ता अनुदात्तैः आत्मनेभाषाः ॥
 १२ ओष्रधु छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उच्छि उच्छे । १५ उच्छी विवासे ।
 १६ ऋळ गतीन्द्रियप्रलम्बसूर्तिभावेषु । १७ मिळ उल्लेखे । १८ जर्ज १९ चर्च २० शर्ज
 परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुती । २३ उञ्ज आर्जवे । २४
 उञ्ज उत्सर्गे । २५ लुम विमोहने । २६ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह
 इत्येके ॥ २७ वृत् २८ वृत्क वृत्तौ ॥ द्रावपि फान्तावित्येके ॥ २९ वृत् ३० वृत् ३१ वृत्
 वृत्क हिंसायाम् । ३२ वृत् ३३ वृत्क उल्लेखे ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३४
 ऋक ३५ ऋक हिंसायाम् । ३६ वृत् ३७ वृत्क मन्थे । ३८ उम ३९ उन्म पूरणे । ४०
 वृत् ४१ वृत्क शोभार्थे । ४२ वृत् मन्थे । ४३ वृत्ती हिंसाग्रन्थनयोः । ४४ विध
 विधाने । ४५ वृत् गतौ ॥ वृत्क इत्येके ४६ वृत्क सुखने । ४७ वृत्क च ४८ वृत्क प्रीणने ।
 ४९ वृत्क च । ५० वृत्क हिंसायाम् । ५१ वृत्क कौटिल्ये । ५२ वृत्क कर्मणि शुभे । ५३
 वृत्क प्रतिज्ञाने । ५४ वृत्क शब्दोपकरणयोः । ५५ वृत्क गतौ । ५६ वृत्क हिंसागतिको-
 वित्येषु । ५७ वृत्क ५८ वृत्क भ्रमणे । ५९ वृत्क ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६० वृत्क शब्दे । ६१
 वृत्क छेदने । ६२ वृत्क संवेष्टने । ६३ वृत्क विलेखने । ६४ वृत्क भीमार्थशब्दयोः । ६५
 वृत्क अमगमने । ६६ वृत्क उद्यमने ॥ वृत्क इत्यन्ये ॥ ६७ वृत्क ६८ वृत्क ६९ वृत्क हिं-

र्पाः । ७० इप इच्छायाम् । ७१ मिप स्पर्धायाम् । ७२ किल शैल्यक्रीडनयोः । ७३
 ल सेहे । ७४ चिल वसने । ७५ चल विलसने । ७६ इल स्वमशेषणयोः । ७७
 ल संवरणे । ७८ विल भेदने । ७९ णिल गहने । ८० हिल भावकरणे । ८१ शिल
 २ विल उज्ज्हे । ८२ मिल श्लेषणे । ८४ लिख अक्षरविन्यासे । ८५ कुट कीटिल्ये ।
 ६ पुट संश्लेषणे ८७ कुच संकोचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रक्षायाम् । ९० डिप
 ने । ९१ छुर छेदने । ९२ स्फुट विकसने । ९३ सुट आक्षेपमर्दनयोः । ९४ त्रुट
 दने । ९५ तुट कलहकर्मणि । ९६ चुट ९७ छुट छेदने । ९८ छट बन्धने । ९९
 ड मदे । १०० छुट संश्लेषणे । १०१ कृड घनत्वे । १०२ कुड बाल्ये । १०३ पुड
 र्त्सर्गे । १०४ पुट प्रतिवाते । १०५ तुड तीडने । १०६ पुड १०७ स्पुड संवरणे ॥
 पुड छुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ कुल संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे स्फुल संचलने
 त्येके । स्फुर इत्यन्ये ॥ ११० स्फुट १११ चुड ११२ मुड संवरणे ॥ ११३ कुड
 १४ मृड निमज्जने इत्येके ॥ ब्रश्चादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ११५ छुरी
 यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ११६ पू स्तवने । ११७ धू विधूनने ॥ उदा-
 ती परस्मैभाषा ॥ ११८ छु पुरीपोत्सर्गे । ११९ ध्रु गतिस्वर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके ॥
 अनुदात्तो परस्मैपदिनी ॥ १२० कुड् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ दीर्घान्त इति
 ष्यटादयः । द्वस्वान्त इति न्यासः ॥ वृत् ॥ १२१ पृड् व्यापामे । १२२ मृड् प्राण-
 मागे ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषा ॥ १२३ रि १२४ पि गती । १२५ धि धारणे । १२६
 श्ले निवासगलोः ॥ रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२७ पू प्रेरणे । १२८ कृ
 वक्षेपे । १२९ गृ निगणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३० ढड् आदरे । १३१
 वृड् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषा ॥ १३२ प्रच्छ शीप्सात्याम् ॥ वृत् ॥ १३३ रुज
 विसर्गे । १३४ दुमस्त्रो छुद्धी । १३५ रुजो भङ्गे । १३६ मुजो कीटिल्ये । १३७
 रुप स्पर्से । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गती । १४१ स्पृश
 संस्पर्शने । १४२ विच्छ गती । १४३ विश प्रवेशने । १४४ मृश आमर्शने १४५ णुद
 मरणे । १४६ पदु विशरणगलवसादनेषु । १४७ शदु शातने ॥ पृच्छत्यादयोऽनुदा-
 ता उदात्ततः परस्मैभाषाः । विच्छस्तूदात्तः ॥ १४८ मिल संगमे ॥ उदात्तः स्वरिते-
 दुभयतोभाषः ॥ १४९ मुच्छ मोक्षणे । १५० लुच्छ छेदने । १५१ विदु लामे । १५२ रलिय
 उपदेहे । १५३ पिच क्षरणे ॥ मुच्चादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तू-
 दात्तः ॥ १५४ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिधाते ॥
 अनुदात्त उदात्तेपरस्मैपदी ॥ १५६ पिश अवपञ्चे ॥ उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी । वृत् ॥

इति शथिकारणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

१ गिरिः अगाने । २ गिरिः विदारने । ३ गिरिः द्विगिर्यने । ४ गिरिः विरेकने
 ५ गिरिः प्रकामने । ६ धरिः संवेने । ७ गुजिः संगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्व-
 त्तत उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छ्रुतिः दीनिरेषने । ९ उच्छ्रुतिः दिमागारणे ॥ उदा-
 तां स्वरितेतानुभयतो भाषा ॥ १० वृत्ती वेदने ॥ उदात्त उदात्तपरस्मैपदी ॥
 ११ अदन्तः दीप्ती ॥ उदात्ताऽनुदात्तदारमनेपदी ॥ १२ विद दन्ते । १३ विद वि-
 धारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्ततावात्मनेपदिनी ॥ १४ शिषु विभेने । १५ शिषु सं-
 गने । १६ भन्तो आभरने । १७ मूत्र पाचनान्वयहारणोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता
 त्ततः परस्मैभाषाः ॥ १८ तूह १९ दिति दिमागाम् । २० उन्दी क्रेदने । २१
 व्यक्तिसप्रणयकान्तगतित्पु । २२ तन्नु संकीर्णने । २३ ओरिर्जा भयनानयोः । २४
 यनेने । २५ वृत्ती संपके ॥ नृहादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैपदिनः ॥ वृत्
 इति श्रम्यिकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ पणु दाने । ३ क्षणु दिमागाम् । ४ क्षिणु च । ५ ऋणु
 ६ वृणु अदने । ७ वृणु दीप्ती ॥ तनादय उदात्ताः स्वरितत उभयतोभाषाः ।
 वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ उदात्तावनुदात्ततावात्मनेभाषा ॥ १० डुकृ
 रणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषाः ॥

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ डुक्तीञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रीञ् तर्पणे कान्ती च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिंसा
 म् । ५ पिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ त्रयादयोऽनुदात्ता उ-
 यतोभाषाः ॥ ८ कूञ् शब्दे । ९ दूञ् हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ खञ् छेदने
 १२ स्तूञ् आच्छादने । १३ कूञ् हिंसायाम् । १४ वृञ् वरणे । १५ घूञ् कम्पने
 कूप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १६ सू हिंसायाम् । १७ पू पालनपूरणयोः ।
 वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० मृ हिंसायाम् । २१ दृ विदारणे । २
 जृ वयोहानौ ॥ शृ इत्येके । धृ इत्यन्ये ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिंसायाम् । २५ ऋ
 गती । २६ मृ शब्दे ॥ ऋणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्ततः परस्मैपदिनः ॥ २५
 ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेपणयोः । २९ ली छेपणे । ३० व्ली वरणे । ३१ प्री गती ॥
 वृत् ॥ ३२ प्री वरणे । ३३ श्री भये ॥ भरे इत्येके । ३४ क्षीप् हिंसायाम् । ३५ श्रा
 अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ३७ वृ
 संभक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ ग्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ ग्रन्थ विलोडने ।
 ४० ग्रन्थ ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्ध संक्षेपणे ॥ संक्रेयो इत्येके ॥ कुय इति दुर्गः ॥ ४३

मृद क्षोदे । ४४ मृद च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ तुष रोपे । ४६ कुप निष्कर्षे । ४७ धुम
 संचलने । ४८ णम ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्षिप्र विवाधने । ५१ अश भोजने ।
 ५२ उग्रस उच्छे । ५३ इय आभीक्ष्ण्ये । ५४ शिप विप्रयोगे । ५५ सुप ५६ सुप
 खेहनसेवनपूरणेपु । ५७ सुप पुष्टी । ५८ सुप स्तेये । ५९ खच मृतप्रादुर्भावे ॥ वान्तोऽय-
 भित्येके ॥ ६० हेट च ॥ श्रन्धादय उदात्ता उदात्तेतो विपिवर्ज परस्मैभाषाः
 ॥ ६१ ॥ ग्रह उपादाने ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

इति श्राविकरणाः त्रयादयः ॥ ९ ॥

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुटि परिहासे ॥ स्फुटि
 इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्गनयोः । ६ कुट्टि अट्टभाषणे । ७ लड उपसेवापाम् । ८
 मिदि खेहने । ९ ओलडि उल्लोपणे ॥ ओकारो धालवयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि
 इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अव-
 स्पन्दने । १३ श्रन्ध प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमने ॥ बन्ध इति
 चाग्नाः ॥ १५ पू पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण
 १९ चूर्ण प्रेणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥
 २२ पम्ब संवन्धने । २३ सम्ब च ॥ सम्ब इत्येके ॥ २४ भक्ष अदने । २५ कुट्ट
 छेदनमर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुट्ट २७ चुट्ट अल्पीभाषे । २८ अट्ट २९
 पुट्ट अनादरे । ३० छुष्ट स्तेये । ३१ शट ३२ श्ट असंस्कारगम्योः ॥ स्वटि इत्येके ॥
 ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसायत्नादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि
 इत्येके ॥ ३५ विस गती । ३६ पान्व सामप्रयोगे । ३७ इवल्क ३८ वल्क परिमा-
 पणे । ३९ णिह खेहने ॥ रिक्त इत्येके ॥ ४० स्मिट अनादरे ॥ भिह् इत्येके ॥ ४१
 श्लिप श्लेगणे । ४२ पथि गती । ४३ पिच्छ कुट्टने । ४४ छदि संवरणे । ४५ अग
 दाने । ४६ तड आपाने । ४७ खड ४८ गडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे ।
 ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुटि इत्यन्ये । गुटि इत्यपरे ॥ ५२ गुडि सण्डने ।
 ५३ वटि विभाजने ॥ वटि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ मडि क-
 ल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ वस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संबोधने ।
 ६० नज ६१ धक नाशने । ६२ चक्र ६३ चुक्र व्यथने । ६४ छल शौचचर्मणि ।
 ६५ तल प्रतिश्यायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ तुल लक्षणे । ६८ तुल महणे । ६९
 तुल समुत्थापे । ७० तुल रोहणे । ७१ कल ७२ रिक्त क्षेपे । ७३ विर भेदने । ७४
 निर खेहने । ७५ बल मूर्त्तौ ॥ ७६ दाल रक्षणे । ७७ हल हिंसायाम् । ७८ हल
 माने । ७९ शर् च । ८० श्ट छेदने । ८१ सुट संवृत्तने । ८२ वटि ८३ पडि ना-

शने । ८४ वज मार्गसंस्कारगलोः । ८५ शुक्ल अति स्पशने । ८६ चपि गत्याम् ।
 ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्वर्त गत्याम् । ९० श्वत्र च ।
 ९१ श्रप ज्ञानज्ञापनमारणतोपणनिशाननिशामनेषु ॥ मिथैल्येके ॥ ९२ यम च परिवे-
 पणे । ९३ चह परिकल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६
 चिञ् चयने ॥ नान्ये मितोऽहेती ॥ ९७ घट्ट चलने । ९८ मुस्त संघाते ॥ ९९ सट्ट सं-
 रणे । १०० पट्ट १०१ स्फिट्ट १०२ चुवि हिंसायाम् १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके ।
 पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे ॥
 सुर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने ।
 १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुठ आलस्ये ।
 ११२ शुठि शोपणे । ११३ लुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शन्दार्थी । ११६
 मर्च च । ११७ घृ प्रस्रवणे ॥ स्त्रावणे इत्येके ॥ ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ त्रिज
 निशाने । १२० कृत संशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुवि आच्छादने ॥
 कुभि इत्येके ॥ १२३ लुवि १२४ तुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ रूप
 व्यक्तायां वाचि ॥ रूप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ इल प्रेरणे । १२८ ब्रध
 म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसाया-
 म् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द
 पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड सुती ।
 १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रूप रोपे ॥ रुट इत्येके ॥ १३८
 डिप क्षेपे । १३९ ट्रुप समुच्छ्रये ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संचेतने ।
 १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्येके ॥ १४३ डप १४४
 डिप संघाते । १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे । १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्ना
 तधनसंश्लेषणयोः । १२८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने । १५० वस्त १५१ गन्ध अर्दने ।
 १५२ विष्क हिंसायाम् । हिष्क इत्येके ॥ १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सा-
 याम् । १५५ कण संकोचे । १५६ तूण पूरणे । १५७ भ्रूण आशानिशाङ्गयोः । १५८
 शट स्त्राघायाम् । १५९ यक्ष पूजायाम् । १६० त्यग वितर्के । १६१ गूर उद्यमने ।
 १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अवशेषणे । १६५ कुट छेदने ॥ कुट
 इत्येके ॥ १६६ गल स्त्रवणे । १६७ भल आमण्डने । १६८ कूट आप्रदाने ॥ भवसा-
 दने इत्येके ॥ १६९ सुट्ट प्रतापने । १७० वन्शु प्रलम्बने । १७१ वृ शक्तिवर्धने ।
 १७२ मद कृत्वियोगे । १७३ दिवु परिकूजने । १७४ गृ निशाने । १७५ विद धेन-
 नाकृशाननिशासेषु । १७६ मान स्तम्भे । १७७ यु लुगुप्सायाम् । १७८ कुत्स तापो वा
 कृत्स्नस्त्वपने ॥ इत्याकुस्तीयाः ॥ १७९ श्वर्च अप्यवने । १८० युक्त मारणे ।

१८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जभि नाशने ।
 १८४ घृद क्षरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रोगे ।
 १८८ चट १८९ स्फुट भेदने । १९० घट संपाते हन्त्वर्थाध । १९१ दिवु मर्दने ।
 १९२ अर्ज प्रतियने । १९३ घुपिर् विशन्दने । १९४ आङः क्रन्द सातये । १९५
 लस शिल्पयोगे । १९६ तसि १९७ भूप अलंकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ज्ञा-
 नियोगे । २०० भज विश्राणने । २०१ शृषु प्रसहने । २०२ यत निकारोपस्कारयोः ।
 २०३ रक २०४ लग आत्वादाने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अन्चु वि-
 शेषणे । २०६ लिगि चित्रीकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ वस धारणे ॥ ग्रहणे
 इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उग्रस उच्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यन्ये ॥
 २१० मुच प्रमोचने मोदने च २११ वस स्नेहछेदापहरणेषु । २१२ चर संशये ।
 २१३ च्य सहने ॥ हसने चेत्येके । घ्यस इत्येके ॥ २१४ मुवोऽवकल्कने । २१५
 कृपेध ॥ आ स्वदः सकर्मकात् ॥ २१६ प्रस ग्रहणे । २१७ प्रुय धारणे । २१८ दल
 विदारणे । २१९ पट २२० पृट २२१ छट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि
 लिजि २२५ लुजि २२६ भजि २२७ लधि २२८ त्रसि २२९ पिसि २३० कुसि
 २३१ दसि २३२ कुसि २३३ घट २३४ घटि २३५ वृहि २३६ वर्ह २३७ वरु २३८
 गुप २३९ धूप २४० विच्छ २४१ चीव २४२ पृथ २४३ लोह २४४ लोच २४५
 णद २४६ कुप २४७ तर्क २४८ वृत् २४९ वृषु भाषार्थाः । २५० रुट २५१ लजि २५२
 अजि २५३ दसि २५४ रुशि २५५ रुशि २५६ शीक २५७ रुसि २५८ नट २५९ पुटि
 २६० जि २६१ चि २६२ रधि २६३ लधि २६४ अहि २६५ रहि २६६ महि च । २६७
 लटि २६८ तड २६९ नल च । २७० पूी आप्यायने । २७१ रुज हिंसायाम् । २७२
 थ्यद् आसादाने ॥ स्वाद इत्येके ॥ आ घृपादा ॥ २७३ युज २७४ पृच संयमने । २७५
 अर्ध पूजायाम् । २७६ पह मर्गे । २७७ ईर शेषे । २७८ ली द्वीकरणे । २७९ वृत्री
 वर्जने । २८० वृत् आधारणे । २८१ जू ययोहानी । २८२ मि च २८३ रिष
 वियोजनसंपर्चनयोः । २८४ शिप असर्षोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ एप तृपो ॥
 संदीपने इत्येके ॥ २८७ छृदी संदीपने ॥ चृप छृप ह्य संदीपने इत्येके ॥ २८८ र्भा
 मये । २८९ दभ संदर्भे । २९० ग्रथ मोक्षणे ॥ हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९१ मी गती ।
 २९२ ग्रन्थ बन्धने । २९३ शीक आमर्गे । २९४ चीक च । २९५ ॥ अर्द हिमायाम् ॥
 स्वरितेत् ॥ २९६ हिंसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आङः पद पदर्थे ।
 २९९ गुन्ध शौचकर्मणि । ३०० छद अस्कारणे ॥ स्वरितेत् ॥ ३०१ चुप पतिर्जने ॥ पतिर्दने
 इत्यन्ये ॥ ३०२ धून् कम्पने । ३०३ प्रीन् तर्पणे । ३०४ दन्थ ३०५ ग्रन्थ संदर्भे ।
 ३०६ आङ् एभ्यने ॥ स्वरितेदयमित्येके ॥ ३०७ तनु अज्ञोपगतार्थाः ॥ एनसर्गाच्च

द्विं ॥ चन ध्वजोदहननयोः इत्येके ॥ ३०८ वट मंदिमानने ॥ स्वरिनेत् ॥ अनुदात्त-
 दित्येके ॥ ३०९, वच परिभाषने । ३१० मान पूजायाम् । ३११ मू प्रानासाग्नेर्ही ॥
 ३१२ गर्ह निनिन्दने । ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४ कटि गौणे । ३१५ मू मीन-
 कारयोः । ३१६ मू निनिधायाम् ॥ स्वरितंत् ॥ ३१७ घृण प्रहसने ॥ इत्याघृणी-
 याः ॥ अधादन्ताः ॥ ३१८ कय याक्पप्रवन्धे । ३१९ गर ईप्सायाम् । ३२० गग मंज-
 ने । ३२१ गठ ३२२ अठ सम्पगाम्भाषणे । ३२३ पठ ३२४ गठ मन्धे । ३२५ रह
 त्यागं । ३२६ गन ३२७ गरी देयशब्दे । ३२८ पन गनी वा ॥ वा अदन्त इत्येके ॥ ३२९
 पन अनुपसर्गात् । ३३० रार आशेषे । ३३१ रच प्रतिपत्ने । ३३२ कल गनी सं-
 ल्याने च । ३३३ सह परिफालनं । ३३४ मह पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ ठा
 ३३७ धप दीर्घल्ये । ३३८ स्पृह ईप्सायाम् । ३३९ माम क्रोधे । ३४० सूच पीडन्ये ।
 ३४१ गेट भक्षणे ॥ गृतीपान्त इत्येके । रोट इत्यन्ये ॥ ३४२ क्षोट क्षेपे । ३४३ गोम
 उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ शील उपधारणे । ३४६ साम सान्त्व-
 योगे । ३४७ वेल कालोपदेशे ॥ बाल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पत्यूल ल्वन-
 वनयोः । ३४९ यात सुखसेवनयोः ॥ गतिमुखसेवनयोः इत्येके ॥ ३५० ग्वेष मार्गणे ।
 ३५१ यास उपसेवायाम् । ३५२ निवास आच्छादने । ३५३ भाज पृथक्कर्मणि । ३५४
 समाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोः इत्येके ॥ ३५५ ऊन परिहाणे । ३५६ ध्वन
 शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५८ सङ्केत ३५९ ग्राम ३६० कुण
 ३६१ गुण चामन्त्रणे । ३६२ केत श्रावणे निमन्त्रणे च । ३६३ कुण संकोचनेऽपि । ३६४
 स्तेन चीर्षे ॥ आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ ३६५ पद गती । ३६६ गृह ग्रहणे । ३६७
 मृग अन्वेषणे । ३६८ कुह विस्मापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्ती । ३७१
 स्थूल परिवृंहणे । ३७२ अर्ध उपयाच्यायाम् । ३७३ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व
 माने ॥ इत्यागर्वीयाः ॥ ३७५ सूत्र वेष्टने । ३७६ सूत्र प्रस्त्रवणे । ३७७ क्लृप्त पारुष्ये ।
 ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्ती । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके ।
 ३८२ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये बहुलमिष्टवच्च । तत्करोति-
 तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । धातुरूपं च । * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेः क्लृप्तप्रकृतिप्रसापत्तिः
 प्रकृतिवच्च कारकम्* । कर्तृकरणाद्वात्वर्ये । ३८३ क्लृप्त दर्शने । ३८४ चित्र चित्री-
 कारणे ॥ कदाचिदर्शने ॥ ३८५ अंस समाघाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज
 प्रकाशने ॥ वटि लज्ज इत्येके ॥ ३८८ मिश्र संपर्के । ३८९ सङ्ग्राम युद्धे ॥ अनुदात्तंत् ॥ ३९०
 स्तोम श्लाघायाम् । ३९१ छिद्र कर्णभेदेने ॥ कारणभेदेने इत्येके । कर्ण इति धावन्तरमित्यपरे ॥
 ३९२ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये ॥ ३९३ दण्ड दण्डनिपातने । ३९४
 अङ्क पदे लक्षणे च । ३९५ अङ्ग च । ३९६ मुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस

शास्त्रादनक्षेहनयोः । ३९९ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद
द्वैधीकरणे । ४०२ छद अपवारणे । ४०३ लाम प्रेरणे । ४०४ ऋण गात्रविचूर्णेने ।
४०५ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे ।
४०७ विष्य दर्शने । ४०८ क्षप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुथ आवरणे ॥ गि-
ङ्गान्चिरसने । श्वेताश्वधतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपध । पुच्छादिषु प्रातिपदिका-
द्धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थे णिजन्ताञ्चुरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितस्वसृपोतुननान्दरः । ४ अन्यूप्रत्ययान्तो
धातुः । ५ अदानिभरण्यरणयः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वहिवृष्ण्यग्रयः पुंसि । ८ श्रेणियो-
न्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्लिन्नन्तः । १० ईकारान्तश्च । ११ ऊट्यावन्तश्च । १२ ध्वन्तमेका-
क्षरम् । १३ विसत्यादिरा नयतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेपु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्त्य
पुंसि । १७ तलन्तः । १८ मूमिविसुस्तस्त्रितावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २०
मास्तुक्त्वमिदमृग्युष्णिगुपानहः । २१ स्रुणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहसशाम्यां स्त्रीषु । २३
प्राशुङ्गिपुङ्गुङ्गिष्टि षः । २४ दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभिवेसिकृष्योपधिकव्यङ्गुलयः । २५ ति-
थिनाडिरुचिवीचिनालिपूळिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २६ शम्कुलिपजिकुअशनिर्वतिभुक्कु-
टिनुटिवलिपङ्गवः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरसंसत्परिपदुपःसंविच्छुगुन्सुसमिधः । २८ आ-
शीर्षूर्णोर्णाद्द्वारः । २९ अम्भुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० सक्त्वग्योग्वाग्यवाग्नौस्त्रिचः ।
३१ तटितीमासंबध्याः । ३२ चूलिवेणिवार्यश्च । ३३ ताराधाराज्योत्कादयश्च । ३४ श-
लाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञवन्तः । ३ घाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नङ्-
न्तः । ६ याच्ना स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो पुः । ८ इपुषिः स्त्री च । ९ देवासुप्रात्मस्वर्गगि-
रिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखङ्गशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ।
११ षीः स्त्रियाम् । १२ इषुवाह स्त्रियां च । १३ वाणकाण्ठी नपुंसके च । १४
नन्तः । १५ कतुपुरुपकपोलगुल्फमेवाभिधानानि । १६ अन्नं नपुंसकम् । १७ उकारा-
न्तः । १८ धेनुर्ब्रह्मकुहसपुनतुरेष्टुप्रिपङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २०
श्मश्रुजाडस्याद्भुजतुत्रपुताद्धनि नपुंसके । २१ यद् चार्थवाचि । २२ मट्टमधुशीघ्रसातुकम-
ण्डलनि नपुंसके च । २३ रुक्न्तः । २४ दारुकसेरुजघ्रवस्तमस्तूनि नपुंसके । २५ सक्-

नपुंसके च । २६ प्राप्रश्मेरकारान्तः । २७ षोपधः । २८ चित्रकशाब्दकप्रातिपदिकान्तु-
 कोल्मुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतडाकानिष्कशुष्कवर्च-
 स्कापिनावाभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलावानि नपुंसके च । ३० टोपधः ।
 ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्ठानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकपटकाटक-
 र्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णोपधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि
 नपुंसके । ३५ कार्पापणस्वर्णसुवर्णत्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३६ यो-
 पधः । ३७ काष्ठपृष्ठरिक्तयोक्त्यानि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३९
 तीर्थप्रोथपूथगाथानि नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिन-
 विपिनवेतनशासनसोपाननिधुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४२ मानयानामिधानम-
 लिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसंमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके
 च । ४३ पोपधः । ४४ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशयसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४५
 शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च । ४६ भोपधः । ४७ तलमं नपुंसकम् ।
 ४८ जृम्भं नपुंसके च । ४९ मोपधः । ५० स्वगसिम्भपुग्मेभ्मगुल्माप्यातमकुङ्कुमानि न-
 पुंसके । ५१ सङ्गमदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षीमहोमोदामानि नपुंसके च । ५२ योपधः ।
 ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । ५४ गोमयकपायमलयान्वयान्वयानि नपुंसके
 च । ५५ रोपधः । ५६ द्वाराप्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रभ्रुद्रच्छिद्रनार्तीरदूरकृच्छूरन्धाश्रधधभीरग-
 भीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरथैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीर-
 चत्वरकादमीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलिवभलत्राक्षरा-
 स्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारवापार-
 क्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिराशिशिराणि नपुंसके च । ५९ पोपधः । ६० शि-
 रीपजोपास्यरीपपीयूषपुरीषत्रिलिपकल्मापाणि नपुंसके । ६१ यूपकरीपमिपथिपवर्षाणि नपुंसके
 च । ६२ सोपधः । ६३ पानसविसयुससाहसानि नपुंसके । ६४ चमससरसनिर्था-
 सोपवासकर्पासयासमासकासकासमांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं च प्राणिनि । ६६
 रदिमदिवसाभिधानानि । ६७ दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुंसके । ६९
 मानामिधानानि । ७० श्रेणादकी नपुंसके च । ७१ णीमानिके स्त्रियाम् । ७२
 दाराभतलाजाम्नां बहुलं च । ७३ नाट्यपननोपपदानि भगवत्पदानि । ७४ मह-
 द्रदुत्तरदन्विजः । ७५ ऋषिराशिदत्तिमथिकिमिष्वनिकालिकीलिमौलिरिकिपिमुनयः । ७६
 ष्यत्रगत्रमुष्पुष्पाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातत्रातदूतधूर्तसूतधूनमुहूर्ताः । ७८ पण्डमण्डकरण-
 मण्डरण्टवण्डतण्डगण्डमुण्डपाण्डशिवण्डाः । ७९ वंशांशपुरीडाशाः । ८० हृदकन्दकुन्द-
 हृदन्द्याः । ८१ अर्धपदिमध्वमुग्निभन्वनिभन्वगूणाः । ८२ पल्लवपल्लवककरोकपटाइनिर्ग-
 हकटनगिरगन्धपन्धपन्दङ्गमङ्गलमुद्रपुष्पाः । ८३ सारत्पनिशिकुशिविनिपाण्यप्रलयः ॥

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युङन्तः । ३ निष्ठा च । ४ स्वप्यञ्चौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च
 ह्यणादिगुणवचनेभ्यः । ६ यद्यद्ग्यगजपुञ्छाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८
 द्वैकत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । १० अनश्वकर्मधारयस्तत्पुरुषः ।
 १ अनल्पे छाया । १२ राजामनुष्पपूर्वा सभा । १३ मुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रि-
 च । १४ परत्वत् । १५ रात्राहाहाः पुंसि । १६ अपयपुण्याहे नपुंसके । १७ सं-
 यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इमुसन्तः । २० अश्विः स्त्रियां च । २१
 दिः स्त्रियामेव । २२ सुखनयनलोहयनमांसरुधिरकार्मुकदिवरजलहलधनाभाभिधानानि
 ३ सीरार्थोदनाः पुंसि । २४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६
 रोपधः । २७ तूलेपलतालकसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गल-
 ालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च । २९
 तादिः संख्या । ३० शतासुतप्रपुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३२ सहस्रः
 सि च । ३३ मन्द्रवृक्षोऽकर्तारि । ३४ मङ्गलपुंसि च । ३५ नामरोमणी नपुंसके ।
 ३६ असन्तो द्वयच्छकः । ३७ अप्सराः स्त्रियाम् । ३८ व्रान्तः । ३९ यात्रामात्राभ-
 त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ४० भ्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि । ४१ पत्रपात्र-
 वित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४२ बलकुमुमयुद्धपत्नरणाभिधानानि । ४३ पञ्चमलो-
 पलानि पुंसि च । ४४ आहवसङ्गामी पुंसि । ४५ आजिः स्त्रियामेव । ४६ फल-
 नातिः । ४७ वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४८ वियग्जगत्सङ्कल्पपूपच्छकृदकृदुदधितः ।
 ४९ नयनीतावतावृतामृतनिमित्तवित्तपित्तप्रतरजतवृत्तपलितानि । ५० धाद्वकुलिशद्वैवपीठकु-
 ष्ठाङ्गदधिसकष्यक्षरण्यासदाकाशकण्वीजानि । ५१ दैवं पुंसि च । ५२ धान्याज्यस-
 स्यस्यपप्यवर्षधिष्ण्यह्वयकव्यकाव्यसत्यापलमूल्यशिक्यकुड्यमयहर्म्यतूर्यसैन्यानि । ५३ इन्द्र-
 वर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचक्रवरहृन्दारकाणि । ५४ अक्षमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोमणिवटिमुष्टिपाठलिवस्तिशास्मलिजुटिमसिमरीचयः । ३ मयुसीङ्ग-
 कर्कण्डुसिन्धुकण्डुरेणवः । ४ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च । ५ अपत्यार्थतद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ घृतमूतमुस्तक्ष्वेलितैरावत्पुस्तवुस्तलोहिताः । ३ शृङ्गार्थनिदाघो-
 घमशल्पट्टाः । ४ व्रजकुञ्जकुपकूर्चप्रस्थदर्पार्थिर्चपुच्छाः । ५ कवचीपधायुधन्ताः । ६
 दण्डमण्डलण्डशवसैन्धवपार्थाकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः । ७ गृहमेहदेहपट्टहाष्टापदाङ्गि-
 दककुदाथ ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययं कतियुष्मदरमदः । ३ प्यान्ता संख्या । ४ गुणवचनं च
 । ५ क्लृप्ताश्च । ६ करणाधिकरणयोर्लुट् । ७ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

100

101

102

103

104

105

106

सिद्धान्तकौमुद्याः सूची ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२ अथ ८ । ४ । ६८	१३४ अथ ४ । ३ । ३१	३८३ अथेष्टान्दससर्वे ० ६ । १ । १७०
१६५ अंशहारी ५ । २ । ६९	३०५ अचउपसर्गात् ७ । ४ । ४७	३०५ अबोनपादाने ८ । २ । ४८
८ अक्रःसर्वर्णैर्दीर्घः ६ । १ । १०१	३९ अचः ६ । ४ । १३८	३४४ अञ्जेःसिचि ७ । ३ । ७१
५६ अकथितंच १ । ४ । ५१	३७७ अचःकर्मशक्ति ६ । १ । १९५	८७ अञ्जामिवायाःसं० ५ । १ । ११८
३४१ अकर्मपरिहारके० ३ । ३ । १९९	३८४ अचःकर्मकर्तारि ३ । १ । ६२	१६ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ८ । ४ । २
६३ अकर्मशृणोपयमी २ । ३ । २४	४ अचःपरस्मिन्पूर्ववि० १ । १ । १७	२४२ +अङ्भ्यामङ् + ६ । १ । १३६
२७५ अकर्मवाच १ । ३ । २६	९६ अचतुरविचतुरसुव० ५ । ४ । ७७	२२९ अङ्गार्यगालवयोः ७ । ३ । ९९
२७६ अकर्मकाच १ । ३ । ३५	४ अचघ १ । २ । २८	१३४ अङ्गश्रीच ४ । ३ । ३३
२७७ अकर्मकाच १ । ३ । ४५	१९८ अचस्तासत्यल्य० ७ । २ । ६१	२८० अण्यकर्महाचित० १ । ३ । ८८
३९६ अकर्मपरिहाज्यम् ६ । २ । १३०	१२२ अचिप्लद्विप्लयेनी० ४ । २ । ४७	३९२ अनिनिपुक्ते ६ । २ । ७५
१८५ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ८ । १ । १३	१३९ अचिप्लदद्वेसाहा० ४ । ३ । ९६	११६ अनोमच ४ । १ । १५६
१९५ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ७ । ४ । २५	२७ अचिरकचः ७ । २ । १००	१० अनोप्रशृणोपयानुना० ८ । ४ । १७
३९१ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ६ । २ । ७३	२४२ अचिचिभाषा ८ । २ । २१	३४० अङ्कर्मणिच ३ । ३ । ३३
६५ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० २ । ३ । ७०	१४५ +अचिचिर्षिः+ ६ । १ । ६२	१४८ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवायेः ४ । ४ । १८
६८ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० २ । १ । १०	२३ अचिधुधातुभुर्षां० ६ । ४ । ७७	१६७ अण्य ५ । २ । १०३
३४४ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ३ । ३ । ७०	२१ अचोञ्जिति ७ । २ । ११५	११८ अनिभोरनापंशोर्मुम्० ४ । १ । ७८
२०८ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ३ । १ । ७५	५ अचोन्त्यादिटि १ । १ । ६४	३४३ अनिनुनः ५ । ४ । १५
९६ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ५ । ४ । ७६	२९१ अचोप्यन् ३ । १ । ९०	३ अनुपदसर्गमावा० १ । १ । ६९
१४७ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ४ । ४ । ७०	५ अचोरहाभ्यांङ् ८ । ४ । ४६	१३७ अण्यपदादिभ्यः ४ । ३ । ७३
३४४ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ३ । ३ । ७०	३९५ अचकावकात् ६ । २ । १५७	१४६ अण्यदिप्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८
३७१ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ८ । २ । ९२	२१ अचपेः ७ । ३ । ११९	१९१ अण्यदिः ७ । ४ । ७०
९३ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ८ । ३ । ८२	७८ अचप्यग्यार्थवर्षेणु १ । ४ । ६९	१०५ अण्यद्वन् ४ । १ । १५
१३० अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ४ । ३ । ३३	९६ अचप्यग्यवर्षवर्षां० ५ । ४ । ७५	१६८ अण्यदिर्दन्ती ५ । २ । ११५
३०४ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ३ । ३ । ९१	२९१ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ३ । १ । १०५	२२८ अचप्यग्यवर्षवर्षेणुदे ६ । ५ । ११०
२९४ अङ्कुत्वाङ्कुम्ब्यवाये० ३ । १ । १३१	१७८ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ५ । ३ । ५८	१५५ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ७ । २ । ११६
८० अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ५ । ४ । ९३	१८७ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ६ । १ । १३	१९३ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ६ । १ । १३०
३६१ अचप्यद्व ४ । ४ । ११६	४६ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ४ । १ । ४	१३ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ८ । ३ । १४६
८३ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ५ । १ । ११५	९१ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ३ । २ । ३३	११८ अचप्य ४ । १ । ११७
३९६ अचिचिच ६ । ४ । १०३	१४९ अचप्यग्यवर्षवर्षेणु ५ । १ । १८	१८१ अचिप्लद्विप्लयेनी ५ । १ । १८६
३६४ अचिचिचारीय ६ । १ । ११६	१७६ अचिप्लद्विप्लयेनी ५ । १ । ८९	१८० अचिप्लद्विप्लयेनी ५ । ४ । १६
३०१ अचिचिचिचारीय ८ । ३ । ११६	२९३ अचिप्लद्विप्लयेनी ७ । ३ । १०	५८ अचिप्लद्विप्लयेनी १ । ४ । १५
१७ अचिचिचिचारीय ६ । ४ । ११	१९८ अचिप्लद्विप्लयेनी २ । ४ । १५९	१७३ अचिप्लद्विप्लयेनी ५ । १ । १५
३९१ अचिचिचिचारीय ६ । २ । ७०	३६० अचिप्लद्विप्लयेनी ६ । ४ । १६	८० अचिप्लद्विप्लयेनी ५ । ४ । १६
४०३ अचिचिचिचारीय ८ । १ । ३३	१७५ अचिप्लद्विप्लयेनी ५ । ३ । ७३	४०१ अचिप्लद्विप्लयेनी ६ । २ । १९१
८० अचिचिचिचारीय ५ । ४ । ११६	३०६ अचिप्लद्विप्लयेनी ७ । ३ । ५३	१६ अचिप्लद्विप्लयेनी ६ । १ । १५
१७७ अचिचिचिचारीय ५ । १ । १०८	१७९ अचिप्लद्विप्लयेनी ७ । ३ । ३०	१८० अचिप्लद्विप्लयेनी ७ । ३ । १०१

पृष्ठम् सूचम्

४७ अनोपहृष्टीः ४१११२
 ३९८ अनोभावकर्मवचनः ६१२१५०
 २७७ अनोरकर्मकात् ११३१४९
 ४०१ अनोरप्रधानकनी० ६१२१८९
 ८० अनोदमायःसरतां० ५१४१५४
 ३०४ अनोर्कर्मणि ३१२११००
 ३९३ अन्तः ६१२१९२
 ३९७ अन्तः ६१२१७३
 ४०१ अन्तः ६१२१७५
 ३०३ अन्तः ८१४१२०
 १३६ अन्तःपूर्वपदादन्त् ४१३१६०
 १८ अन्तर्वाहियोगोप० ११११३६
 ३४८ अन्तरदेशे ८१४१२४
 ७८ अन्तरपरिमहे ११४१६५
 ५८ अन्तरान्तरेणयुक्ते २१३१४
 ३४४ अन्तर्घनोदेशे ३१३१७८
 ६२ अन्तर्घनोदर्शन० ११४१२८
 ८७ अन्तर्घोहिर्भावो० ५१४११७७
 ५० अन्तर्घोषतिवधोर्तुक् ४११३२२
 ४०१ अन्तश्च ६१२१२०
 ३७८ अन्तश्चतर्विगुणपर ६१३२००
 ३०१ अन्तात्वनताध्वदूर० ३१२१४८
 ७ अन्तादिबन्ध ६११८५
 १७४ अन्तिकराशयोर्नेद० ५१३१६३
 ३८३ अन्तोदात्तादुत्तर० ६१११६९
 ३७९ अन्तोबन्धाः ६११२२०
 ३९३ अन्त्यात्पूर्वबद्धचः ६१२१०३
 - अन्त्यान्तः ४१४८५
 ३१ अन्तेन्यवर्तनं २११३४
 ५१ अन्यतोदीप् ४१११४०
 ३५२ अन्यवर्षेकपमित्यनु० ३१४१२७
 ६९ अन्यपदार्थवसंज्ञा० २११२१
 ६२ अन्यारादितरतोदि० २१३१२९
 ३१४ अन्येष्वोषिदरपते ३१२१७८
 ३५८ अन्येष्वोषिदरपते ३१३११३०
 ३०२ अन्येष्वोऽपिदरपते ३१२१७५
 ८६ अन्येष्वामनिदरपते ६१२११३०
 ३०४ अन्येष्वविदरपते ३१२११०१
 ३५४ अन्वयानुलोम्ये ३१४१६४

पृष्ठम् सूचम्

९७ अन्वयतत्तादहसः ५१४१८१
 ३५३ अपगुरोगमुलि ६११५३
 ३४५ अपघनोद्गम् ३१३१८१
 ३०८ अपघ्नितथ ७१३१३०
 १०८ अपत्यधीत्रप्रभृति० ४१११६२
 ८२ अपर्ययनपुस्तकम् २१४१३०
 १३१ अपदातीसाल्वात् ४१२१३५
 १७ अपघ्नोत्तसम्पूर्धन्यः ८१३१५५
 ६८ अपघ्नोरिषहितञ्चवः० २११११२
 ६२ अपघ्नोर्वर्जने ११४१८८
 १४५ अपमित्यथाचिताभ्यां० ४१४१२१
 १०५ अपरस्पर्शःक्रिया० ६१११४४
 ५० अपरिमाणविक्षाचि० ४१११२२
 ३६८ अपरिहृताथ ७१२१३२
 २८५ अपरोक्षेच ३१२११९
 ५९ अपवर्णोत्तरीया २१३१६
 १०६ अपस्करोरथांगम् ६१११४६
 ३६३ अपस्त्रुषेयामाट्टुशु० ६११३६
 २७७ अपह्वयेहः ११२१४४
 ४०१ अपथाद्य ६१२१८६
 २७४ अपाक्षतुष्पाच्छकु० ६१११४२
 १८१ अपादानेवाहीयदहोः ५१४१४५
 ६१ अपादाने पंचमी २१३२२८
 ३५३ अपादानेपरिष्कारायम् ३१४१५२
 २७९ अपाद्धः ११३१७३
 ५८ अपिःपदार्थसंभार० ११४१९६
 ११५ अपूर्वपदादन्यतर० ४१११४०
 २१ अपृक्तएकाल्प्रत्ययः ११२१४१
 ३०१ अपेक्षितान्तसोः ३१२१९०
 ३१२ अपेयलपः ३१२१४४
 ७१ अपेतागोऽमुक्तपति० २१११३८
 १२० अपोऽन्वयपरानुभ्यांगः ४१२१२७
 ४३ अपोमि ७१४१८८
 २४ अपमृन्त्चक्रमृन्तुर्नृ० ६१४१११
 ८४ अपूर्णोऽप्यारागोः ५१४११६
 ३४६ अपत्ययाद् ३१३११०२
 ९ अप्त्तुवक्तुपतिपते ६१११३९
 ४८ अप्त्तुवक्तुपतिपते ७१३१४८
 १३८ अभिज्ञतथ ४१३१९०

पृष्ठम् सूचम्

१७८ अभिजिह्विदभृ० ५१३११८
 २८५ अभिज्ञावचनेलद् ३१२११२
 ५७ अभिनिविशथ ११४१४७
 १३८ अभिनिष्क्रामतिद्धा० ४१३१८६
 ३४१ अभिनिसःस्तनः० ८१३१८६
 २८० अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः ११३१८०
 ५८ अभिरमाणे ११४१९१
 ३४३ अभिविधीमावहनृष् ३१३१४४
 १८२ अभिविधीतंपदाद्य ५१४१५३
 ४०१ अभिर्मुक्तम् ६१२१८५
 ३०८ अभिर्वाविर्द्वये ७१२१२५
 १६१ अभ्यामिप्राच्छद्य ५१२१७७
 २२३ अभ्यस्तस्यच ६११३३
 ३७७ अभ्यस्तानामादिः ६१११८९
 ९९७ अभ्यासस्त्वसत्रवर् ६१४१७८
 २२४ अभ्यासाद्य ७१२१५५
 १८७ अभ्यासेवचं ८१४१५४
 ३१६ अभ्युत्सादयांप्रजन० ३१११४२
 ३०१ अभ्युत्पन्नार्थेकच ३१२१५३
 ३९३ अमहप्रसंनयेरु० ६१२१८९
 २९३ अमावस्यदन्यतर० ३१११२२
 १३४ अमावास्यायात् ४१३१२०
 १६ अभिपूर्वः ६१११०७
 ३६३ अभुवच्छदनि ५१४११२
 ९८ अभूर्धमस्तकारत्वां० ६१३११२
 ७९ अर्धवाच्येन ३१२१२०
 ३६७ अर्धोमन् ७१११४०
 ३७१ अर्धपरपरिवरुमय० ८१२१७०
 २९८ अर्ध्यान्वयोऽभूमि० ८१३१९७
 २३ अर्ध्यायंत्योर्द्वेवः ७१३१९७
 ३१ अयमवृद्धा ७१११९९
 १६५ अयःपुटदंष्ट्राना० ५१११७६
 २६४ अयःपुटदंष्ट्रानां ७१४१२२
 ३४८ अयनच ८१४१२५
 ३५५ अयस्मादादीनिच्छ० ११४१२०
 २०२ अयात्मनाऽप्येतिन्वि० ६१४१५५
 १३१ अरण्यान्वयधे ४१२१२९
 ३९३ अरिष्टोऽभृष्टेच ६१२११००
 ३९९ अरिष्टोऽभृष्टेच ६१३१६०

पृष्ठम् सूत्रम्

४७ अनोवहुनीदेः ४१११२
 ३९८ अनोभावकर्मवचनः ६१२१५०
 २७७ अनोरकर्मकात् ११३१४९
 ४०१ अनोरप्रधानकनी० ६१२१८९
 ८० अनोश्मायःसरसो० ५१४१५४
 ३०४ अनौकर्मणि ३१२१९०
 ३९३ अन्तः ६१२१९२
 ३९७ अन्तः ६१२१९३
 ४०१ अन्तः ६१२१७९
 ३०३ अन्तः ८१४१२०
 १३६ अन्तःपूर्वपदाद्यञ्च ४१३१६०
 १८ अन्तःषड्विंशोप० ११११३६
 ३४८ अन्तरदेशे ८१४१२४
 ७८ अन्तरपरिमहे ११४१६५
 ५८ अन्तरान्तोरणयुक्ते २१३१४
 ३४४ अन्तर्धनोदेशे ३१३१७८
 ६२ अन्तर्धनित्वादर्शन० ११४१२८
 ८७ अन्तर्बहिर्भाष्य० ५१४१११७
 ५० अन्तर्वेषातिवतोर्नुह ४१११३२
 ४०१ अन्तस्य ६१२१९८०
 ३७८ अन्तश्चतुर्विधुपपत् ६११२००
 ३०१ अन्तात्यन्ताभ्यदूर० ३१२१४८
 ७ अन्तादिबच ६११८५
 १७४ अन्तिकवाचयोर्नेद० ५१३१६३
 ३८१ अन्तोदात्तादुत्तर० ६१११६९
 ३७९ अन्तोक्त्याः ६११२२०
 ३९२ अन्त्यात्पूर्ववह्वचः ६१३१८३
 १४८ अघाणः ४१४१८५
 ७१ अघेनव्यञ्जनं २१३१४
 ५१ अघ्नयोर्दोष ४१११४०
 ३५२ अघ्न्यर्षेकपमित्यंस्तु ३१४१२७
 ६९ अघ्न्यवर्षेयवसंज्ञा० २११२१
 ६२ अघ्न्यादिगतरिदि० २१३१२९
 ३१४ अघ्न्येभ्योऽपिददृशे ३१२१७८
 ३५८ अघ्न्येभ्योऽपिददृशे ३१३१९३
 ३०२ अघ्न्येभ्योऽपिददृशे ३१२७५
 ८६ अघ्न्येभ्योऽपिददृशे ६१३१३०
 ३०४ अघ्न्येभ्योऽपिददृशे ३१२१७१
 ३५४ अघ्न्येभ्योऽपिददृशे ३१८१५४

पृष्ठम् सूत्रम्

९७ अन्ववततादहसः ५१४१८१
 ३५३ अपमुणोरणमुक्ति ६१११५३
 ३४५ अपघ्नोरणम् ३१३८१
 ३०८ अपचितस्य ७१२३०
 १०८ अपत्यवीत्रप्रभृति० ४१११६२
 ८२ अपघ्नयुक्तकम् २१४३०
 १३१ अपदातीताल्वाद्य ४१२१३५
 १७ अपदात्तस्यसुधैर्यः ८१३१५५
 ६८ अपघ्नोरिष्योऽप्यञ्च ०२१११२
 ६२ अपघ्नोरिष्ये ११४१८८
 १४५ अपघ्नोरिष्योऽप्यञ्च ०४११२१
 १०५ अपस्तराःकिया० ६१११४४
 ५० अपरिमाणविस्तारि० ४११२२
 ३६८ अपरिहृताद्य ७१२१२२
 २८५ अपरोक्षेच ३१२११९
 ५९ अपवर्गेद्वितीया २१३१६
 १०६ अपस्फोरार्याणम् ६१११४९
 ३६३ अपस्फोरार्याणम् ६११३६
 २७७ अपह्वयः ११२१४४
 ४०१ अपघ्न ६१२१९८६
 २७४ अपघ्नस्तुष्याच्छकु० ६१११४२
 १८१ अपघ्नानेचाहोवहोः ५१४१४५
 ६१ अपघ्नाने पचमी २१३१२८
 ३५३ अपघ्नानेप्रीत्यायाम् ३१४१५२
 २७९ अपघ्नदूरः ११३७३
 ५८ अपिःपदार्थसमाव० ११४१६६
 ११५ अपूर्वपदादन्यतर० ४१११४०
 २१ अपूर्वपदादन्यतरः ११२१४१
 ३०१ अपेक्षेज्ञानस्योः ३१२१५०
 ३१२ अपेक्षलपः ३१२१४४
 ७१ अपेक्षानोऽपिददृशे २१११३८
 १२० अपेक्षानोऽपिददृशे ४१२१२७
 ४३ अपेक्षानि ७१४१८८
 २४ अपेक्षानोऽपिददृशे ६१४१११
 ८४ अपेक्षानोऽपिददृशे ५१४११६
 ३४६ अपेक्षानोऽपिददृशे ३१३११०
 ९ अपेक्षानोऽपिददृशे ६१११२९
 ४८ अपेक्षानोऽपिददृशे ७१३१८८
 १३८ अपेक्षानोऽपिददृशे ४१३१५०

पृष्ठम् सूत्रम्

१७८ अभिजिद्विदृष्ट० ५१३११८
 २८५ अभिज्ञावचनेदत् ३१२११२
 ५७ अभिनिविशथ ११४१४७
 १३८ अभिनिष्कामतिद्धा० ४१३१८६
 ३४१ अभिनिसःस्तनः० ८१३१८६
 २८० अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः ११३१८०
 ५८ अभिरभागे ११४१९१
 ३४३ अभिविधीभावज्ञान् ३१३१४४
 १८२ अभिविधीसपदाच ५१४१५३
 ४०१ अभिर्मुखम् ६१२१९८५
 ३०८ अभिर्मुखम् ७१२१२५
 १६१ अभ्यसिञ्चच्छव ५१२१७७
 २२३ अभ्यस्तस्य ६११३३
 ३७७ अभ्यस्तानामादिः ६१११८९
 १९७ अभ्यासस्यासवर्णे ६१४१७८
 २२४ अभ्यासाद्य ७१३१५५
 १८७ अभ्यासेवर्ध ८१४१५४
 ३०६ अभ्युत्सादाद्योपजन० ३१११४२
 ३०१ अभ्युत्सादाद्योपजन ३१२१५३
 ३९३ अभ्युत्सादाद्योपजन ६१२१८९
 २९३ अभ्युत्सादाद्योपजन ३१११२२
 १३४ अभावासायाया ४१३१३०
 १६ अमिपूर्वः ६१११०७
 ३६३ अनुबच्छदति ५१४११२
 ९८ अनुधर्मस्तकात्संज्ञा० ६१३११२
 ७९ अर्धवाच्येन २१२१२०
 ३६७ अर्धमन् ७११४०
 ३७१ अर्धमन्परिवर्तितम् ८१३१७०
 २९८ अर्धमन्परिवर्तितम् ८१३१९७
 २३ अर्धमन्परिवर्तितम् ७१३१०७
 ३१ अर्धमन्पूर्वा ७१११९९
 १६५ अर्धमन्परिवर्तितम् ५१४१७६
 २६४ अर्धमन्परिवर्तितम् ७१४१२२
 ३४८ अर्धमन्परिवर्तितम् ८१४१२५
 ३५५ अर्धमन्परिवर्तितम् ११४१२०
 २०३ अर्धमन्परिवर्तितम् ६१४१५५
 १३१ अर्धमन्परिवर्तितम् ४१२१२९
 ३९३ अर्धमन्परिवर्तितम् ६१३११०
 १९९ अर्धमन्परिवर्तितम् ६१३१६७

५९ आक्रोशे च ६१२१५८
 ६० आक्रोशेनञ्जयिः ३३१११२
 ६१ आक्रोशेवन्प्रीतिः ३३११५५
 १ आक्रोशच्छीलितं ३३११२४
 २ आक्रोशात्प्रायेण ११४१२९
 १ आग्रवीनः ५१२१३४
 ५ आग्रस्तपतीश्विन्यः २१४१००
 ० आमहायव्यथयादृक् ४१२१२२
 ० आहङ्गमने ११२१४०
 १ आदिवापः ७३३१०५
 १ आदिताच्छीलिते ३३२१११
 १ आदियुद्धे ३३२१०३
 १ आहोदीनास्विवहः ११२१२०
 आहोदीनास्त्रियाम् ७३३१२०
 आहोदीनास्तिकः ६११११९६
 आहोदीमहत्तः ११२१२८
 आहोयि ५१११६५
 आहूमर्षादिमित्रियोः २११११३
 आहूमर्षादावने ११४१८९
 आहूमर्षो ६१११०४
 आचत्वात् ५१११२०
 आचही ६१४१११७
 आचार्योपसर्जनं ६१२११०४
 आचार्योपसर्जनम् ६१२१३६
 आच्छिन्नादीर्णम् ७१११८०
 आच्छिन्नेरुक् ७१११५०
 आच्छादिनिध ६१३१५
 आद्य ६१११९०
 आहजादीनाम् ६१४१०२
 आहुतसप्तपिच ३३४१९२
 आकाचितपात्रां ५१११५३
 आद्यममस्तुलं ३३२१५६
 आनयाः ७३३१११३
 तपे ३३४१९५
 आशीतः ७१११३४
 नः ३३४१९१०
 आशीपत्तये ३१११२६
 आशीपत्तये ३३१११०६
 आशितः ७१२१८१

२०११ पु-१५
 ३७३ आतोष्टिनितं ८३३३
 २१ आतोष्पातीः ६१४११४०
 २९७ आतोनुपसर्गकः ३३२३३
 ३५७ आतोमनिन्दकनि ३३२१७४
 २८२ आतोयुक्त्विष्णुं ७३३३३३
 ३१५ आतोयुक्त् ३३३१२८८
 २१७ आतोयोपदृष्टिच ६१४१६४
 ९८ आत्मनश्च ६३३६६
 १९२ आत्मनेपदेश्वन्वतः ७१११५
 २७५ आत्मनेपदेश्वन्वतः २१४१४४
 २२३ आत्मनेपदेश्वन्वतः ३१११५४
 १४९ आत्मनिश्चयतः ५१११९९
 ३०२ आत्ममानेस्वध ३३२१८३
 १४९ आत्मध्यानात् ६१४११६९
 १४१ आपर्वणिकसेकं ४३३११३३
 ७८ आदरानादरयोःसः ११४१६३
 ४९ आदाचार्याणां ७३३४९
 ३८७ आदिःप्रत्येनाति ६३२१२७
 ३८५ आदिःसिध्दन्वः ६११११८७
 ३०७ आदिकर्मणित्तः ३३४१७१
 ३०६ आदितथ ७३२१६६
 १ आदिरन्त्येनसहेता ११११७१
 ३९१ आदिसदात्तः ६३२१६४
 १९६ आदिभिदुष्टवः १३३१५
 ३७७ आदिर्णमुल्यन्वतः ६११११५४
 ३९५ आदिभिहणादीनाम् ६३२११२५
 ३१३ आहगमहनजनः ३३२१७७१
 ४ आदेःपरस ११११५४
 २१७ आदेशउपदेशेऽति ६१११७५
 १७ आदेशसप्तययोः ८३३१५९
 ६ आद्यः ६३३१८७
 ३२ आद्यन्तवदेकस्मिन् ११११२१
 ४ आद्यन्तवदिकती ११११४६
 ३९५ आद्युदात्तस्वच्छदं ६३२११९९
 ३८३ आद्युदात्तश्च ३१११३
 ६५ आध्यात्मिकरणम् ११४१४५
 ९३ आनन्दोद्भवे ६३३१२५
 २९४ आनाप्योऽनित्ये ३१११२७
 १९० आनिले ८३३१६६

१४५ आत्मनिश्चयतः ५१११९९
 ३०२ आत्ममानेस्वध ३३२१८३
 १४९ आत्मध्यानात् ६१४११६९
 १४१ आपर्वणिकसेकं ४३३११३३
 ७८ आदरानादरयोःसः ११४१६३
 ४९ आदाचार्याणां ७३३४९
 ३८७ आदिःप्रत्येनाति ६३२१२७
 ३८५ आदिःसिध्दन्वः ६११११८७
 ३०७ आदिकर्मणित्तः ३३४१७१
 ३०६ आदितथ ७३२१६६
 १ आदिरन्त्येनसहेता ११११७१
 ३९१ आदिसदात्तः ६३२१६४
 १९६ आदिभिदुष्टवः १३३१५
 ३७७ आदिर्णमुल्यन्वतः ६११११५४
 ३९५ आदिभिहणादीनाम् ६३२११२५
 ३१३ आहगमहनजनः ३३२१७७१
 ४ आदेःपरस ११११५४
 २१७ आदेशउपदेशेऽति ६१११७५
 १७ आदेशसप्तययोः ८३३१५९
 ६ आद्यः ६३३१८७
 ३२ आद्यन्तवदेकस्मिन् ११११२१
 ४ आद्यन्तवदिकती ११११४६
 ३९५ आद्युदात्तस्वच्छदं ६३२११९९
 ३८३ आद्युदात्तश्च ३१११३
 ६५ आध्यात्मिकरणम् ११४१४५
 ९३ आनन्दोद्भवे ६३३१२५
 २९४ आनाप्योऽनित्ये ३१११२७
 १९० आनिले ८३३१६६
 १४५ आत्मनिश्चयतः ५१११९९
 ३०२ आत्ममानेस्वध ३३२१८३
 १४९ आत्मध्यानात् ६१४११६९
 १४१ आपर्वणिकसेकं ४३३११३३
 ७८ आदरानादरयोःसः ११४१६३
 ४९ आदाचार्याणां ७३३४९
 ३८७ आदिःप्रत्येनाति ६३२१२७
 ३८५ आदिःसिध्दन्वः ६११११८७
 ३०७ आदिकर्मणित्तः ३३४१७१
 ३०६ आदितथ ७३२१६६
 १ आदिरन्त्येनसहेता ११११७१
 ३९१ आदिसदात्तः ६३२१६४
 १९६ आदिभिदुष्टवः १३३१५
 ३७७ आदिर्णमुल्यन्वतः ६११११५४
 ३९५ आदिभिहणादीनाम् ६३२११२५
 ३१३ आहगमहनजनः ३३२१७७१
 ४ आदेःपरस ११११५४
 २१७ आदेशउपदेशेऽति ६१११७५
 १७ आदेशसप्तययोः ८३३१५९
 ६ आद्यः ६३३१८७
 ३२ आद्यन्तवदेकस्मिन् ११११२१
 ४ आद्यन्तवदिकती ११११४६
 ३९५ आद्युदात्तस्वच्छदं ६३२११९९
 ३८३ आद्युदात्तश्च ३१११३
 ६५ आध्यात्मिकरणम् ११४१४५
 ९३ आनन्दोद्भवे ६३३१२५
 २९४ आनाप्योऽनित्ये ३१११२७
 १९० आनिले ८३३१६६

१४५ आत्मनिश्चयतः ५१११९९
 ३०२ आत्ममानेस्वध ३३२१८३
 १४९ आत्मध्यानात् ६१४११६९
 १४१ आपर्वणिकसेकं ४३३११३३
 ७८ आदरानादरयोःसः ११४१६३
 ४९ आदाचार्याणां ७३३४९
 ३८७ आदिःप्रत्येनाति ६३२१२७
 ३८५ आदिःसिध्दन्वः ६११११८७
 ३०७ आदिकर्मणित्तः ३३४१७१
 ३०६ आदितथ ७३२१६६
 १ आदिरन्त्येनसहेता ११११७१
 ३९१ आदिसदात्तः ६३२१६४
 १९६ आदिभिदुष्टवः १३३१५
 ३७७ आदिर्णमुल्यन्वतः ६११११५४
 ३९५ आदिभिहणादीनाम् ६३२११२५
 ३१३ आहगमहनजनः ३३२१७७१
 ४ आदेःपरस ११११५४
 २१७ आदेशउपदेशेऽति ६१११७५
 १७ आदेशसप्तययोः ८३३१५९
 ६ आद्यः ६३३१८७
 ३२ आद्यन्तवदेकस्मिन् ११११२१
 ४ आद्यन्तवदिकती ११११४६
 ३९५ आद्युदात्तस्वच्छदं ६३२११९९
 ३८३ आद्युदात्तश्च ३१११३
 ६५ आध्यात्मिकरणम् ११४१४५
 ९३ आनन्दोद्भवे ६३३१२५
 २९४ आनाप्योऽनित्ये ३१११२७
 १९० आनिले ८३३१६६
 ३१० आनेमुक् ७३२१८२
 ८१ आन्मदतः समानां ६३३१४६
 १०७ आपत्यस्यचतस्रि ६१४१५५
 ३६४ आपोऽनुपायो ६११११८
 ९० आपोऽन्यतरसाम् ७४११५
 २६१ आप्छ्युधामात ७४११५५
 १६१ आपपदप्राप्ति ५१११८
 १८४ आचयेच ८१११०
 ३५१ आमोक्षयेणमुल्य ३१४१२२
 ४०५ आमएकान्तरसामं ८१११५५
 १९९ आमः २३४१८१
 ३९ आमन्त्रितपूर्वमवि ८१११७२
 ३७५ आमन्त्रितस्य ६११११८
 ३७५ आमन्त्रितस्य ८११११९
 १८ आमित्रवैनासःसुद ७१११५९
 १९२ आमैतः ३३४१९०
 १९१ आमप्रत्ययवल्कलीनु ११३१६३
 ३७१ आमैचित्तं मर्त्तने ८३२१५५
 ४९ आयनेर्षानीधियःकठं ७१११२
 २०२ आयदयार्थेधातु ३११३१
 ६६ आयुक्तकुसलाभ्यां २३३१४०
 १३८ आयुधर्मीविष्मदतः ७३३१९१
 १७७ आयुधजीविसदा ५३३१११४
 १४४ आयुधाच्छच ४३४११४
 ११३ आयुदीचाम् ४११११३०
 १८८ आयुधातुकेऽपि ३३४११४
 १८८ आयुधातुकेऽपि ७३२१३५
 २२४ आयुधातुके २३४१३५
 २०२ आयुधातुके ६३४१४६
 ३९० आयोऽभिज्ञानकुमां ६३२१५८
 १५० आहोदयोपुच्छतस्थानं ६३३११९
 १६३ आहजाटवीबहु ५३२१२५
 ५६ आहव्याच ४१११७५
 ३४९ आहव्यकाधमर्षं ३३३११००
 १४७ आहव्यथात् ४३४१७४
 २८६ आहव्यथात् ३३३१३३
 २८६ आहव्यथात् ३३३१३४
 ३८७ आहव्यथात् ६३२१२१
 ३७८ आहव्यथात् ६३११२७

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३०१ आशितेभुवःकरण० ३।२।४५	१९४ इटइटि ८।२।२८	१२२ इनिप्रकट्यचक्ष ४।२।५१
२९७ आशिविच ३।१।१५०	१९२ इटोव ३।४।१४६	५३ इन्द्रवरुणमवसार्वर० ५।१।४९
६४ आशिपिनायः २।३।५५	२६२ इट्सनिवा ७।२।४१	१६६ इन्द्रियमिन्द्रलिगामि० ७।२।५३
१८८ आशिपिलिड्लोटी ३।३।१७३	२१८ इहस्यतिव्ययतीनाम् ७।२।६६	८ इन्द्रेच ६।१।१२४
३०१ आशिपिह्नः ३।२।४९	३७३ इहायावा ८।३।५४	३५५ ईधिमवतिभ्यां च १।२।६
१०६ आश्वर्यमनिले ६।१।१४७	१३ इगःपः ८।३।३९	३३ इन्हनुपर्यम्प्रांसी ६।४।१२
१३५ आश्वयुज्यावुञ् ४।३।४५	१९१ इणःपीचंलुदलितं० ८।३।७८	३६६ इरयेरे ६।४।७६
१६६ आसंदीवदष्टीवच० ८।२।१२	२२७ इणोगालुडि २।४।४९	१९४ इरितोवा ३।१।५७
४१ आसर्वनामः ६।३।९१	२२६ इणोवण् ६।४।८१	१७६ इवेप्रतिवृत्ती ५।३।१६६
२९४ आसुयुवापिरपिल० ३।१।१२६	१७ इणकोः ८।३।५७	२२१ इगुमियमांशः ७।३।७७
१०६ आस्पइप्रतिष्ठा० ६।१।१४६	३१३ इणसजिसतिभ्यः ३।२।१६३	१०१ इष्टकेपीकामा० ६।३।६५
२२६ आहस्यः ८।२।३५	३०६ इणिष्ठायाम् ७।३।४७	१६६ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
१७३ आहिचहूरे ५।३।३७	१७१ इतराभ्योऽपिहप्रयंते ५।३।१४	३६७ इष्टुनिमित्तिच ७।१।४८
४०४ आहोउताहोचानं० ८।१।४९	२७४ इतरेतरान्योन्योपपदा १।३।१६	१७४ इष्टस्यिट्च ६।४।१५९
१०४ इक्रः काशे ६।३।१२३	१८९ इतश्च ३।४।१००	१२० इस्तुस्तान्तात्कः ७।३।५१
३६५ इक्रः सुभि ६।३।१३४	३५८ इतश्चलोपःपरस्मैप० ३।४।९७	१३ इस्तुतोःसामर्थ्ये ८।३।४४
४ इकोगुणवृद्धी १।१।३	११२ इतस्थानिजः ४।१।१२२	३०३ इस्मन्त्रिकिपुच ६।४।९७
३० इकोऽचिविभक्ती ७।१।७३	३४ इतोत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६	२६४ इम्राःसोः ७।४।३१
२६० इकोसल्ल १।२।९	५५ इतोमनुष्यजातेः ४।१।६५	२९२ ईचखनः ३।१।१११
४ इकोपणचि ६।१।७७	५९ इत्यंभूतलक्षणे २।३।२१	३५४ ईचगणः ७।४।९७
१०४ इकोवद्वेऽपीलोः ६।३।१२१	३९८ इत्यंभूतेनकृतमि० ६।२।१४९	३६८ ईचादिवचने ७।१।७७
८ इकोऽसवर्गेऽकार० ६।१।१२७	१०२ इत्किमोरीदकी ६।३।९०	२२५ ईचजनोर्वेच ७।२।७८
१०० इकोदलोऽडपोगा० ६।३।६१	३६७ इत्तोमसि ७।१।४९	३७८ ईचईदइसंसुदो० ४।०।२१४
३८७ इगंतकालरुपालम० ६।३।२९	१७१ इदमइत् ५।३।३	९३ ईदमेःसोमवहणयोः ६।३।२७
१६० इगंताचलपुत्र्यां च ५।१।१३१	१७२ इदमस्थमः ५।३।२८	३११ ईदासः ७।२।८३
२९६ इगुपधकामीहरिः० ३।१।१३५	३२ इदमोऽन्वादेशेऽस्तनु० २।४।३२	९ ईदतीचतस्रमणो १।१।१९
३१ इग्गणःसंप्रसारणं १।१।८५	३२ इदमोमः ७।२।१०८	९ ईदूरेदिवचनंप्रष्टमम् १।१।११
२६१ इहय २।४।४८	१७१ इदमोहिल् ५।३।१६	२९१ ईपति ६।४।६५
३४१ इहय ३।३।२१	१७१ इदमोहः ५।३।११	९० ईपसथ ५।४।१५६
३११ इहयायोः सपठ० ३।२।१३०	१९३ इविनेतुम्भानोः ७।१।५८	३७९ ईपयाः ६।१।२२१
३०३ इणएकावोऽम्प्रगण० ६।३।६८	१३ इदुदुपसपाप्रगण० ८।३।४१	२२५ ईपसते ७।२।००
८८ इणहर्मप्यनिहारो ५।४।१२७	२७ इदुद्रयाम् ७।३।११०	३५९ ईपारोनीमुन्द्रमुनी ३।४।३१
३४६ इण्जा ३।३।१०१	३३ इरोऽगुमि ७।२।१११	७० ईपरशुना ३।३।०
२८८ इण्जार्थेऽशिविना० ३।३।१६०	१५२ इत्रीण्याः १।२।५०	३९० ईपदग्नयन्त्याम् ६।३।१४
२८८ इण्जार्थेऽशुडुलो० ३।३।१५०	२२९ इरिदस ६।४।११४	१०३ ईपरदं ६।३।१०५
२९० इण्जार्थेऽशुदुमः ८।४।३२	९३ इदुर्द्धी ६।३।३८	१०८ ईपरसमातीरश्वरदो० ५।३।६४
१९० इण्जार्थेऽशुदुमनोऽशुः ३।१।३६	९० इनाश्रियन् ५।४।१५२	१७८ ईपरःसुपुठ्ठच्छा० ३।३।१२६
०८ इण्जार्थेऽशुदुमः २।४।६०	१६२ इनाश्रियन् ५।४।१५२	२३१ ईपरशुनाः ६।४।११३
१५५ इण्जार्थेऽशुदुमः २।४।६०	१२३ इण्जार्थेऽशुदुमः २।४।६०	९ ईपशुनाः ६।४।११३

पृथक् सूत्रम्

२४ भोः सुवि ६।४।८३
 २५४ भोः इयः के ७।३।६४
 २५५ भोजःसहोऽम्भस्य ४।४।१७
 ९७ भोःसहोऽम्भस्य ६।३।३३
 ३६१ भोजसोऽग्निवर्षा ४।४।१३०
 ९ भोः १।१।१५
 २३३ भोः इति ७।३।०१
 १४ भोनी सायस्य ८।३।२०
 ३०५ भोदितम् ८।२।४४
 ३७१ भोमन्यासने ८।२।८७
 ७ भोमाद्यो ६।१।५५
 १२४ भोरश् ४।२।०१
 १४१ भोरश् ४।३।१३५
 २९४ भोरावश्ये ३।१।१२५
 ८७ भोयुः ६।४।१४६
 १३० भोदिंशठश् ४।२।११९
 १८० भोयरेतराजी ५।४।३७
 ३६५ भोयवेय विमत्ता ६।३।३१२३
 १७ भोमिच ७।३।१०४
 ११५ श्रीक्षमनयने ६।४।१७३
 २५ भीह भायः ७।१।११८
 २२ भीन् ७।३।१२८
 २५ भीनोऽम्भसोः ६।१।१९३
 ३७३ कः करत्करतिष्ठ ८।३।५०
 १७० कंशंभ्यो वमयुलि ०५।२।१३८
 ३९५ कंसमन्मर्षाण्य ६।२।१२२
 १५१ कंसादिष्ठन् ५।१।१५
 १४३ कंसीयवस्ययो ४।३।१६८
 ८९ कजुरस्यावस्यायो ०५।४।१४६
 १३१ कच्छामिवकव ४।२।१२६
 १३१ कच्छादिभ्यश् ४।२।१३३
 १४० कठचरकाञ्जुक् ४।३।१०७
 १४७ कटिनान्तप्रस्तारसं ४।४।७२
 १५४ कटंकरदक्षिणाच्छव ५।१।६९
 ७६ कडारा.कर्मधारये २।२।३८
 ७८ कणमनसीधट्टाप्रती ०१।४।६६
 ३९४ कण्टकृष्टप्रोवाजर्ष्व ६।२।११४
 २७२ कण्वादिभ्यो यद् ३।१।२७
 १२९ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११

पृथक् सूत्रम्

३९० कनकनमी कर्मपा ६।२।५७
 ७५ कनकनमी जगिण ०२।१।६३
 १२८ कन्यादिभ्यो इक्षव ४।२।९५
 १४८ कन्यादिभ्यश्च ४।४।१०२
 ३६० कद्रुहमण्डनोम ४।१।७१
 ३९५ कन्याय ६।०।१२४
 १३२ कन्यायवरनगरमा ४।०।१२४२
 १२९ कन्यायाष्टम् ४।२।१००
 ११२ कन्यायाःकनीनय ४।१।१२६
 १५९ कपिज्ञयोर्द्व ५।२।१०७
 ४०० कपिपूर्वम् ६।०।१७३
 १११ कपिसोधाश्विदिमि ४।१।१०७
 ३०९ कपिपुत्रो गोत्रे ८।३।९१
 २०३ कर्मणिङ् ३।१।३०
 १४९ कम्पलाण साशयाम् ५।१।१३
 १७ कम्भोजाञ्जुक् ४।१।१७५
 ३४८ कण्वाधिकरणयोश्च ३।३।१२७
 ३६३ करणे च स्तोत्राल्प ०२।३।३३
 ३०४ करणेरजः ३।२।८५
 ३४५ करणेऽथोविद्रुपु ३।३।८२
 ३५२ करणे हनः ३।४।३७
 १७७ कर्कलोहितादीकम् ५।३।१११
 १३७ कर्णलडाटात्कनलं ४।३।६५
 १०३ कर्णे लक्षणशावि ०६।३।१२५
 ३९४ कर्णोवर्णलक्षणान् ६।२।१२२
 २७४ कर्तारि कर्मव्यतिहारे १।३।१४
 १९० कर्तारि कृत् ३।४।६७
 ७२ कर्तारिच २।२।१६
 ३१५ कर्तारिचर्षिदेवतयोः ३।२।१८६
 ३०२ कर्तारिमुक्ः लिप्पुञ्च ०३।२।५७
 १८७ कर्तारि शृत् ३।१।६८
 ३०३ कर्तारिमाने ३।२।७९
 २६८ कर्तुः कयद् सलोपश्च ३।१।११
 ५६ कर्तुरीमिततमं कर्म १।४।४९
 ५९ कर्तृकरणयोस्त्वर्ताया २।३।१८
 ७० कर्तृकरणेकृतावहु ०२।१।३२
 ६४ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
 ३४९ कर्तृकर्मणोश्च मूहु ०३।३।१२७
 १७७ कर्त्तृत्वेषाश्वरिक्तं १।३।३७

पृथक् सूत्रम्

३५३ कर्षोर्जीवपुष्टयगोत्रं ३।४।४३
 १५७ कर्मण उक्तम् ५।१।१०३
 ६० कर्मणा यमभिमर्दि ०१।४।३२
 १६७ कर्मणि पदोऽष्टम् ५।२।३५
 ७२ कर्मणि च २।०।१४
 ३४७ कर्मणियनेम ३।३।१२६
 ३५७ कर्मणिरश्विरीः ३।४।२९
 ५६ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 २९९ कर्मणि स्त्री ३।२।२२
 ३०४ कर्मणिङ्गनः ३।२।८६
 ३०४ कर्मणीतिविक्रियः ३।२।९३
 २७० कर्मणो रोमन्यनयो ३।१।५५
 ३०४ कर्मण्यभाकृतायाम् ३।२।९२
 २९७ कर्मण्यञ् ३।२।११
 ३४५ कर्मण्यधिकरणेय ३।३।९३
 ३५१ कर्मण्याकोनो कृ ०३।४।२५
 १८४ कर्मण्ययवदुसारेषु ८।१।८५
 ३८९ कर्मण्ययवदुसारेषु ६।२।४६
 १४० कर्मण्डकसायादि ०४।३।१११
 ५८ कर्मप्रवचनीययुक्तो ०२।३।८
 ५८ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 २८३ कर्मवदकमणा तुल्य ०३।१।८७
 १५७ कर्मवेषायम् ५।१।१२००
 ३४३ कर्मव्यतिहारेण ०३।३।४३
 १४७ कर्मव्ययने वृत्तम् ४।२।६३
 ३७७ कर्पोरत्वतो ६।१।१२५९
 १४० कटापिनोऽण् ४।३।१०८
 १३९ कटापिविशम्पाय ०४।३।१०४
 १३५ कलाप्यथलवयवत्वात् ०४।३।४८
 ११९ कलेर्द्व ४।२।८
 ११३ कल्याण्यदीनामि ०४।१।१२६
 १०३ कवं धोण्ये ६।३।१०७
 ३६९ कव्यधरतरतनसाचि ०७।४।३९
 ३५७ काव्यपुरीतपुरीथ्येषु ०३।२।६५
 ३५३ कषादिपुत्रयोविज् ०३।४।४६
 २७० कश्यायकमने ३।१।१४
 १२ कस्कादिपुत्र ८।३।४८
 १७५ कस्यचद् ५।३।७२
 १२० कस्येत् ४।२।२५

प्रथम सूत्रम्

११४ क्रियाविनियोगप्रयोगानां ७।३।२
 ८५ केऽणः ७।४।१३
 १२१ कदासायव ४।२।४०
 ५० केवलमात्रमागर्थे ४।१।३०
 १६० केशाद्भ्योऽन्यतरं ५।२।१०९
 १२२ केशाश्चाभ्यां ४।२।४८
 १०३ कोःकथत्पुरुषेऽपि ६।३।१०१
 १२५ कोपधाच ४।२।७९
 १४१ कोपधाच ४।३।१३७
 १३१ कोपधाच ४।२।१३२
 १३५ कोशाङ्गु ४।३।४२
 १४१ कौपिञ्जलहास्तिप ४।३।१३२
 १२९ कीमारापूर्ववचने ४।२।१३
 ४९ कीरव्यमाण्डकाभ्यां ४।१।१९
 ११६ कीरालयकार्मायां ४।१।१५५
 १८९ कृति च १।१।५
 ३०४ कृत्तवन् मिथा १।१।२६
 ६४ कृत्तवन् वर्तमाने २।३।६७
 ५३ कृत्तव्याख्यायाम् ४।१।५१
 ३४९ कृत्तव्यती चसं ३।३।१७४
 ३८९ कृत्तव्य ६।२।४५
 ७२ कृत्तव्यपूजायाम् २।२।१२
 ७५ कृत्तव्यश्रुतिष्ठे २।१।६०
 ७३ कृत्तव्यश्रोत्रावयवाः २।१।४५
 ३९० कृत्तव्यार्थे ६।२।६१
 ३०९ कृत्तव्यकरणेचप्रो ३।४।७६
 १४४ कृत्तव्यप्रियम् ४।४।२०
 ७९ कृत्तव्य २।२।२२
 ४६ कृत्तव्यतोमुक्तान् १।१।४०
 ३६६ कृत्तव्यचिच्छन्दसि ७।१।३८
 ३४९ कृत्तव्यचिच्छन्दसि ६।४।३१
 ३६७ कृत्तव्य ७।१।४०
 ८६ कृत्तव्यमानितोष ६।३।३६
 २६७ कृत्तव्य ७।४।३३
 १८१ कृत्तव्योष ६।४।१५२
 २६८ कृत्तव्यविभागा ६।४।५०
 ३१३ कृत्तव्यन्दसि ३।२।१७०
 १३७ कृत्तव्येभ्यश्च ४।३।६८
 १२३ कृत्तव्यदिस्मान्ताद् ४।२।६०

प्रथम सूत्रम्

२९४ कृतीकुण्डपाद्यसं ३।१।१३०
 ३९५ कृत्तव्य ६।२।११८
 २०४ क्रमःपरस्मैपदेषु ७।३।७६
 ३५० क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८
 १२३ क्रमादिभ्योऽनु ४।२।६१
 ६ क्रम्यत्तर्धे ६।१।८२
 ३०२ क्रम्येच ३।२।६९
 ६१ क्रियायोपपदस्यचक्रं २।३।१२४
 २८९ क्रियासमाभिहारिलोट् ३।४।२
 २५९ क्रोड्जीनांशौ ६।१।४८
 २७४ क्रोड्जीनांशौ १।३।२१
 १४२ क्रोड्जीनांशौ ४।३।१५६
 ५३ क्रोड्जीनांशौ ४।१।५०
 ६० क्रुपदुद्देश्यांस्तुकार्पां १।४।३७
 ६० क्रुपदुद्देश्यांस्तुकार्पां १।४।३८
 ३१२ कुपामन्वर्थेभ्यश्च ३।२।५१
 ११८ क्रीडादिभ्यश्च ४।१।८०
 २४६ कृत्तव्यश्च ३।२।८१
 ३०६ कृत्तव्यानिष्टयोः ७।२।५०
 ३४४ कृत्तव्यार्थांश्च ३।३।६५
 ३१० कृत्तव्य ३।२।१०७
 १७१ कृत्तव्य ७।२।१०५
 ३५ कृत्तव्यपसक्तुः ८।२।६२
 ३०२ कृत्तव्य ३।२।७६
 ११५ कृत्तव्यः ४।१।१३०
 ३७८ कृत्तव्यार्थे ६।१।२०१
 ६ कृत्तव्यार्थे ६।१।८१
 ३०६ कृत्तव्यार्थः ८।२।५३
 २०६ कृत्तव्यार्थेच ३।३।१३३
 ३५१ कृत्तव्यः ६।४।५९
 ३७२ कृत्तव्यार्थेच ०।२।१०४
 ३०५ कृत्तव्यार्थे ८।२।४६
 १२० कृत्तव्य ४।२।२०
 ९२ कृत्तव्य २।४।८
 ११३ कृत्तव्योषा ४।१।१३१
 १४० कृत्तव्यभारकटापा ७।३।११९
 ३०७ कृत्तव्यान्तश्चान्तं ७।२।१८
 ८० कृत्तव्यार्थेच ८।४।३९
 ३८८ कृत्तव्यार्थेच ६।२।३९

प्रथम सूत्रम्

१६६ क्षीप्रियत्वरक्षेत्रेचि ५।२।९२
 ७३ क्षेपे २।१।४७
 ३९४ क्षेपे ६।२।१८८
 ३०१ क्षेमप्रियमरेऽण्य ३।२।४४
 २०८ क्तस्वाचि ७।३।७२
 १४७ क्तःसर्वधुत् ४।४।७८
 ३६१ क्तश्च ४।४।१३२
 ३०० क्तचिदस्वः ६।४।९४
 ७० क्तार्थे २।१।२६
 १२२ क्तार्थे ४।२।४५
 ३४८ क्तार्थे ३।३।१२५
 ७ क्तार्थे ७।३।१५
 १० क्तार्थे ८।४।५५
 १२२ क्तार्थे ४।२।५०
 १४९ क्तार्थे ५।१।१७
 १५२ क्तार्थे ५।१।३३
 ८१ क्तार्थे ५।४।१०१
 ३०० क्तार्थे ६।३।६६
 ३६३ क्तार्थे ६।१।५२
 २२ क्तार्थे ६।१।१२२
 ३९७ क्तार्थे ६।२।३९
 ५७ क्तार्थे १।४।५२
 ३९० क्तार्थे ६।२।४९
 ४०६ क्तार्थे ८।१।७०
 ३ क्तार्थे १।४।६०
 ६१ क्तार्थे २।३।१२
 ४०४ क्तार्थे ८।१।५१
 ३०९ क्तार्थे ३।४।७२
 ३१३ क्तार्थे ३।२।१६४
 २९१ क्तार्थे ३।१।१००
 ३८६ क्तार्थे ६।२।१३
 २७६ क्तार्थे १।३।३२
 ८९ क्तार्थे ५।४।३५
 ३०३ क्तार्थे ६।४।४०
 ३०१ क्तार्थे ३।२।४७
 २१६ क्तार्थे ६।४।९८
 २२१ क्तार्थे ७।२।५८
 २३६ क्तार्थे ४।३।५८
 १११ क्तार्थे १।१।५५

पृष्ठम् सूत्रम्

१३१ गतोत्तरपदाच्छः ४ । २ । ३७
 २८७ महायांलक्ष्मि० ३ । ३ । १४२
 २८७ महायांच ३ । ३ । १४९
 ९२ गवाश्वप्रभृतीनिच २ । ४ । १११
 ९८ गवियुधिभ्यांस्थिरः ८ । ३ । १९५
 २९७ गस्यकम् ३ । १ । १४६
 १३२ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८
 २२७ गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गि० १ । २ । १२१
 २२७ गाङ्गुलिटि २ । ४ । ४९
 १६८ गाण्ड्यजगात्संज्ञा० ५ । २ । ११०
 १८९ गातिस्थाधुरामुभ्यः० २ । ४ । ७७
 १२४ गाधिविदधिकेति० ६ । ४ । १६५
 ३८५ गाधलत्रणयोःप्रमाणे ६ । २ । ४
 २९८ गापोष्टक् ३ । २ । ८
 ७० गिरेश्चसेनकस्य ५ । ४ । ११२
 १४९ गुडादिभ्यश्च ४ । ४ । १०३
 १५८ गुणवचनप्राधान्या० ५ । १ । २२४
 २२६ गुणोष्टके ७ । ३ । ९१
 २६३ गुणोद्यत्लुक्तोः ७ । ४ । ८२
 २१८ गुणोत्तिसंयोगायोः ७ । ४ । २९
 २०२ गुणुध्याविच्छिन्नपि० ३ । १ । २८
 ३५६ गुणैश्चन्दामि ३ । १ । ५०
 २२० गुणित्तिङ्गप्रःसन् ३ । १ । ५
 ९ गुणैश्चन्दोन्त्यसा० ८ । २ । ८६
 ३४६ गुणोद्यत्तलः ३ । ३ । १०३
 २७९ गुणित्तिङ्गप्रःसन्ने १ । ३ । ६९
 ११४ गुणयदिभ्यश्च ४ । १ । १३६
 १४८ गुणयदिभ्यश्च ४ । १ । १३६
 २९७ गेदेकः ३ । १ । १४८
 ३६८ गेदेकः ३ । १ । ५०
 ३४८ गेदेकः ३ । १ । ५०
 ३९२ गेदेकः ३ । १ । ५०
 २५ गेदेकः ३ । १ । ५०
 १३९ गेदेकः ३ । १ । ५०
 १६० गेदेकः ३ । १ । ५०
 १४० गेदेकः ३ । १ । ५०
 ११६ गेदेकः ३ । १ । ५०
 २३८ गेदेकः ३ । १ । ५०
 १०३ गेदेकः ३ । १ । ५०

पृष्ठम् सूत्रम्

३९१ गोत्रान्तेवातिमाणा० ६ । २ । ६९
 ११८ गोत्रावयवात् ४ । १ । ७२
 ११० गोत्रेणुक्तादिभ्यो० ४ । १ । ९८
 १०७ गोत्रेणुगचि ४ । १ । ८९
 १२९ गोत्रोक्षोद्गोत्रभ्राज० ४ । २ । ३९
 १५२ गोद्वेषोऽसंख्या० ५ । १ । ३९
 ११३ गोघायाङ्क् ४ । १ । १२९
 १४२ गोपयमोयत् ४ । ३ । १९०
 १४३ गोपुच्छाङ्क् ४ । ४ । ६
 १३१ गोयवाग्वोश्च ४ । २ । १३६
 ७४ गोरतद्धितलुकि ५ । ४ । ९२
 ३९१ गोविडालसिंहसंन्ध० ६ । २ । ७२
 १४२ गोधपुरीषे ४ । ३ । १४५
 १६४ गोपदादिभ्यो वुन् ५ । २ । ६२
 १६९ गोष्ठात्संभूतपूर्वे ५ । २ । १८
 १०५ गोप्पदसंवितासंवि० ६ । १ । १४५
 ६७ गोत्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८
 ३८९ गौःसादसादिसार० ६ । २ । ४२
 १०१ ग्रन्थान्ताधिकेच ६ । ३ । ७७
 ३६८ प्रसितस्क्रभितल० ७ । २ । ३४
 ३४३ प्रदूदनिधिमगथ ३ । ३ । ५८
 २२२ प्रदिज्यावयवियव्यधिव० ६ । १ । १६६
 २४८ प्रदोऽलिटिदीर्घः ७ । २ । ३७
 ३९० प्रामःशिलिनि ६ । २ । ६२
 ८० प्रामहोटाभ्यांयत् ५ । ४ । ९५
 १३३ प्रामजनपदेऽदेसाद० ४ । ३ । ७
 १२२ प्रामजनवन्धुभ्याल ४ । २ । ४३
 १३७ प्रामातार्येणुर्गात्रे ४ । ३ । ६२
 १२८ प्रामायसर्पा ४ । २ । ९४
 ३९२ प्रामेऽभिपन्नः ६ । २ । ८४
 ५५ प्राम्यागुमर्ष्यवत् १ । २ । ७३
 १३६ प्रीक्षान्तोश्च ४ । ३ । ५७
 १३५ प्रीक्ष्यवन्नादन्वय० ४ । ३ । ४६
 १३५ प्रीष्वाःशममादुश्च ४ । ३ । ४९
 २६३ प्रीष्टि ८ । २ । २०
 ३११ प्रीष्टि ८ । २ । २०
 ९८ प्रीष्टि ८ । २ । २०
 ३११ प्रीष्टि ८ । २ । २०
 ३१३ प्रीष्टि ८ । २ । २०

पृष्ठम् सूत्रम्

३४३ घञपोथ २ । ४ । ३८
 ३४१ घञिचमावहरणयोः ६ । १ । २७
 १७५ घनिलची च ५ । ३ । ७९
 ९९ घस्यकल्पचेलङ्कुव० ६ । ३ । ४३
 ३६६ घसिभसोर्हलिच ६ । ४ । १०
 २२७ घुमास्थागायात्रहा० ६ । ४ । ६६
 ३०८ घुपिरविश्रद्धने ७ । २ । २३
 २१ घृष्टि ७ । ३ । १११
 ३६९ घृष्टोपोलेटिवा ७ । २ । ७०
 ३९२ घृष्टोपादिबुच ६ । २ । ८५
 २२८ घृष्टोपादिबुच ६ । २ । ८५
 ११ दमोदलादधिदमु० ८ । ३ । ३२
 ३७८ दधिच ६ । १ । २२२
 २१ दसिदसोश्च ६ । १ । ११०
 १८ दसिदयोःस्मार्त्स्मिनी० १ । १ । ५
 ४ डिघ १ । २ । ५३
 ९७ डिघिहस्य २ । ४ । ६
 ३६ डेप्रथमयोरम् ७ । १ । २८
 २३ डेरान्नयाग्नीभ्यः ७ । ३ । १६६
 १७ डेयैः ७ । १ । १३
 ११ डोःकुपट्टवसारे ८ । ३ । २८
 १०० दयापोःसंज्ञादन्तोः ६ । ३ । ६३
 १५ दयाध्यानिपदिक्ताम् ४ । १ । १
 ३८४ दयादन्तसिपट्टु० ६ । १ । ७८
 २२४ दक्षिणःस्थान् २ । ४ । ५४
 २०३ दधि ६ । १ । ११
 ३७७ दधन्यवरस्थान् ६ । १ । २८
 २५२ दधोःगुणित्तिङ्गोः ७ । ३ । ५२
 ११३ दध्यापाएरेक् ४ । १ । १२८
 ३७७ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ३१ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ६५ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ७२ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ३८९ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ६० दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ३५५ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ७९ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 ११३ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७
 १०५ दधुःसन्नि ६ । १ । १९७

पृष्ठ सूच्य

१०२ चरणैत्रद्वयचारिणि ६।३।८६
 १२२ चरणैभ्योभर्मवत् ४।२।४६
 १४४ चरति ४।४।८
 २६३ चरफलोथ ७।४।८७
 २९९ चरिष्टः ३।२।१६
 १५० चर्मणीडम् ५।१।१५
 ३५२ चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१
 ३१२ चलनशान्दार्थोदक० ३।२।४८
 ४०५ चत्वारिंशत्प्रथमा ८।१।५९
 ३ चादयोस्त्ये १।४।५७
 ४०५ चादिलोर्णैवभाषा ८।१।६३
 ४०५ चादिपुत्र ८।१।५८
 २६४ चापःकी ६।१।२१
 ३६३ चापःकी ६।१।३५
 ९१ चापैश्चन्द्रः २।२।२९
 ४०५ चाहलोपरपेयव० ८।१।६२
 २०५ चिणोलुम् ६।४।१०४
 २८२ चिणमूलोदीर्घोन्म्य० ६।४।९३
 २३४ चिण्ते परः ३।१।६०
 २८१ चिण्मात्रकर्माणोः ३।१।६६
 ३६३ चितः ६।१।१६३
 १०४ चितेःकपि ६।३।१२७
 १५६ चित्तवतिनियम् ५।१।८९
 २९४ चिन्त्याप्रिचिद्येच ३।१।१३२
 २८७ चिन्त्रीकरणेच ३।३।१५०
 ३७२ चिदितिचोपमार्थे० ८।२।१०१
 ३४० चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०५
 २५० चिस्फुरोर्णो ६।१।५४
 ३९६ चीरमुपमानम् ६।२।१२७
 १६ चूट १।३।७
 १४५ चूर्णारिनिः ४।४।२३
 ३९६ चूर्णादीन्म्याणि० ६।२।१३४
 ३५५ चेल्लेष्टकद्रुकका० ६।२।१२६
 ३५२ चेल्लेष्टोपेः ३।४।३३
 ३५ चोःकुः ८।२।३०
 ३७५ ची ६।१।२२२
 ३९ चो ६।३।१८८
 २४८ च्योःसूत्रमुगसिक्के ६।४।१९
 १८९ चिल्लुटि ३।१।४३

पृष्ठ सूच्य

१८९ च्येः सिच् ३।१।४४
 १८२ च्योच ७।४।२६
 १४० छमलिनोदिनुक् ४।३।१०९
 १२० छ च ४।२।२८
 १४६ छत्रादिभ्योणः ४।४।६२
 १५० छदिहपथिचलेईञ् ५।१।१३
 ३५८ छन्दसिगत्येभ्यः ३।३।१२९
 ३६२ छन्दसिपम् ५।१।१०६
 ३६२ छन्दसिच ५।१।६७
 ३६३ छन्दसिच ५।४।१४२
 ३६५ छन्दसिच ६।३।१२६
 ३६० छन्दसिष्टम् ४।३।१९
 ३५६ छन्दसिनिष्ठकर्म० ३।१।१२३
 ३६२ छन्दसिपरिपान्य० ५।२।८९
 ३५५ छन्दसिपरोडपि १।४।८१
 ३५५ छन्दसिपुनत्रेस्वोरे० १।२।६१
 ३१० छन्दसिलिट् ३।२।१०५
 ३५८ छन्दसिलुह्लट् ३।४।६
 ३५७ छन्दसिजनसनर० ३।२।२७
 ३७३ छन्दसिवाग्ने० ८।३।४९
 ३५८ छन्दसिशास्त्रापि ३।१।८४
 ३५७ छन्दसिसहः ३।२।६३
 ३७० छन्दसिः ८।२।१५
 १४८ छन्दसोनिमित्ते ४।४।९३
 १३७ छन्दमोपदणी ४।३।७१
 ४०३ छन्दस्वनेकमपि० ८।१।३५
 ३६६ छन्दस्वपरिदरते ६।४।७३
 ३६८ छन्दस्वपरिदरते ७।१।७६
 ३५९ छन्दस्वुभवया ३।४।१२७
 ३६५ छन्दस्वुभवया ६।४।५
 ३६६ छन्दस्वुभवया ६।४।८६
 ३७४ छन्दस्वुवप्रज्ञान् ८।४।२६
 १४१ छन्दोर्णोक्थिकथा० ४।३।१२९
 ३४२ छन्दोर्णात्रिच ३।३।३४
 ३४२ छन्दोर्णात्रिच ८।३।९४
 १२४ छन्दोर्णात्रिगानिचन० ३।२।६६
 ३९२ छात्र्यादयःशालासम् ६।४।८६
 ३४८ छात्र्येऽनुपमर्णस्य ६।४।९६
 ८३ छात्र्यादुन्ने २।४।२२

पृष्ठ सूच्य

१२ छच ६।१।७३
 १५४ छेदादिभ्योनिवम् ५।१।६४
 २९ जदशयोःसिः ७।१।२०
 ४१ जक्षित्यादयःषट् ६।१।६
 १३६ जहल्लेधेनुवलजान्त० ५।३।२५
 १३१ जनपददकथोथ ४।२।२२४
 ११७ जनपददादाह्ल० ४।१।१६८
 १३९ जनपदिनोजनपद० ४।३।१००
 १२६ जनपदेत्यु ४।२।८१
 ३५७ जनसनखनक्रमामो० ३।२।६७
 २३२ जनसनखनोसञ्जालोः ६।४।४२
 ६२ जनिर्कृतेः प्रकृतिः १।४।३०
 ३६५ जनितामन्त्रे ६।४।५३
 २३४ जनिवध्योथ ७।३।३५
 २६३ जपत्रभदहदसामज्ञ० ७।४।८६
 १४३ जम्बवाका ४।३।१६५
 ८८ जम्मासुहृत्तिलुण० ५।४।१२५
 ३७८ जयःकरणम् ६।१।२०२
 १९ जरायाजसम्य० ७।२।१०१
 ३१३ जलभिक्षकुहलुण्ठ० ३।२।१५५
 १७ जसःशी ७।१।१७
 २१ जसिच ७।३।१०९
 २३१ जहातेथ ६।४।१२६
 ३५० जहातेथसिच ७।४।४३
 ३१३ जागरुः ३।२।१६५
 २२९ जाग्रोर्विचिण्ण० ७।३।८५
 १४२ जातरपेभ्यः ९० ४।३।१५३
 ४०० जातिमालमुखा० ६।२।१७०
 १७५ जानिनात्रः कन् ५।३।८१
 ९२ जानिनात्रिनाम् २।४।६
 २८७ जानुपदीदि ३।३।१४७
 ५४ जानिपदीविषाद० ४।१।६३
 ८६ जानेथ ६।३।४१
 १७९ जान्यान्पठवन्पुनि ५।४।९
 ८३ जान्यान्पठवामेस० १।२।५८
 ४०४ जान्वर्षम् ८।१।४७
 ५२ जान्वरुण्ट० ४।१।४२
 ३५० जान्वनजाविभाषा ६।४।३३
 ८९ जायाकनिह् ५।४।१३४

पृष्ठम् सूचम्

३४८ जालमानायः ३ । ३ । २२४
 ६४ जासिनिग्रहणनाट० २ । ३ । ५६
 २५८ जिप्रतेर्वा ७ । ४ । ६
 ३२३ जिदक्षिविधी० ३ । २ । १५७
 २३७ जिह्वामूलाहुलेदुःखः ४ । ३ । ६२
 ३२० जीर्यतेरनुत् ३ । २ । २०४
 १०९ जीविततुर्वर्ये० ४ । २ । १२६३
 १७६ जीविकार्थेचापण्ये० ५ । ३ । १९९
 ७९ जीविकोपनिषदावा० १ । ४ । ७९
 ३२२ जुचद्भ्यम्यदन्त्रम्य० ३ । २ । १५०
 ३७८ जुष्टापितेचच्छ० ६ । १ । २०९
 २२९ जुसिच ७ । ३ । ८३
 २३० जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५
 ३५० जूषश्च्योः क्लि ७ । २ । ५५
 १९७ जूलम्भुमुचुम्बुचु० ३ । १ । १५८
 १३५ जैषोष्ठपदानाम् ७ । ३ । १८०
 २३४ ज्ञाजनीर्जा ७ । ३ । ७९
 २७८ ज्ञायुस्मृदशासनः १ । ३ । ५७
 ६३ शोविदर्थस्यकरणे २ । ३ । ५२
 १७४ ज्यच ५ । ३ । ६२
 ३५१ ज्यध ६ । २ । ४२
 १७४ ज्योदादीपनः ६ । ४ । १६०
 १०२ ज्योतिगुणःसोमः ८ । ३ । ८३
 १०२ ज्योतिर्जनपदरा० ६ । ३ । ८५
 १६८ ज्योत्स्नातमिसा० ५ । २ । २४
 २६७ ज्योत्स्नातमिसा० ६ । ४ । २०
 २९६ ज्योत्स्नातमिसा० ३ । २ । २४०
 ७० हयः ५ । ४ । २२२
 २६६ हयः ८ । २ । २०
 १० ह्योरोन्वयपर्यायम् ८ । ६ । ६२
 ६ ह्योरोन्वयपर्यायम् ८ । ४ । ६५
 ८ ह्योरोन्वयपर्यायम् ८ । २ । ३९
 ५ ह्योरोन्वयपर्यायम् ८ । ४ । ५३
 १९५ ह्योरोन्वयपर्यायम् ८ । २ । २६
 ३०० ह्योरोन्वयपर्यायम् ६ । २ । २८०
 १९५ ह्योरोन्वयपर्यायम् ८ । २ । ४०
 १९२ ह्योरोन्वयपर्यायम् ३ । ४ । २०५
 १८९ ह्योरोन्वयपर्यायम् ३ । ४ । २०८
 १८० ह्योरोन्वयपर्यायम् ७ । २ । १३

पृष्ठम् सूचम्

२४२ नितश्चतत्प्रययात् ४ । ३ । २५५
 ३२० नीतः क्षः ३ । २ । १८७
 ३७८ निन्यादिनिन्यम् ६ । १ । १९७
 १७८ न्यादयस्तद्राजाः ५ । ३ । २२९
 १७ टाडसिद्धसामि० ७ । १ । १२२
 ४७ टावृचि ४ । २ । ९
 ४९ टिड्ढाणद्वयस० ४ । १ । २५
 १९० टितभ्राम्नेपदानां० ३ । ४ । ७९
 २९ टैः ६ । ४ । १४३
 २५८ टैः ६ । ४ । २५५
 ३४५ द्वितोयुच् ३ । ३ । ८९
 १२७ ठवर्द्धीच ४ । २ । ८४
 १३७ ठगायस्यानेभ्यः ४ । ३ । ७५
 १२९ ठक्कवचिनथ ४ । २ । ४२
 १२६ ठस्येकः ७ । ३ । ५०
 १७५ ठाजादावूर्ध्वद्विती० ५ । ३ । ८३
 १२ ढः सिधुट् ८ । ३ । २९
 २२ ढतिच १ । १ । २५
 ४७ ढायुमाभ्यामन्य० ४ । १ । १३
 ३४५ ढितः फिः ३ । ३ । ८८
 १२३ ढकिलोपः ४ । १ । २३३
 १२२ ढक्कमभूकाल् ४ । १ । २२९
 ३६० ढरुन्दसि ४ । ४ । १०६
 १२३ ढेलोपोकद्वाः ६ । ४ । १४७
 २०८ ढोडेलोपः ८ । ३ । १३
 १५ ढूलोपेपूर्वस्य० ६ । ३ । २२२
 ३४३ ढयः श्रियामभू ५ । ४ । २४
 १९५ ढयुक्तमोवा ७ । १ । ९२
 २७९ ढिचध १ । ३ । ७४
 २३२ ढिजात्रयाणां गुणः श्री ७ । ४ । ७५
 ३९२ ढिनिः ६ । २ । ७९
 २०३ ढिधिद्रुम् ७ । १ । ४८
 २७८ ढोष्णीपदार्थमी १ । ३ । ६७
 ३०८ ढोष्णपदेपूर्व ७ । २ । २६
 २०३ ढोष्णपदि ६ । ४ । ५२
 २९० ढोष्णपदि ८ । ४ । ३०
 ३१२ ढोष्णपदि ३ । २ । २३०
 १९५ ढोष्णपदि ६ । २ । ६५
 २६० ढोष्णपदि २ । ४ । ४६

पृष्ठम् सूचम्

२०३ ढीचडगुधायादस्तः ७ । ४ । १
 २५९ ढीचसंधडोः २ । ४ । ५१
 २५७ ढीचसंधडोः ६ । १ । ३१
 २९४ ढ्यभावश्चके ७ । ३ । ६५
 १२४ ढ्यक्षत्रियापेक्षितो० २ । ४ । ५८
 ३४७ ढ्यस्तभ्रन्थो गुच् ३ । ३ । २०७
 २९७ ढ्युद्वच ३ । १ । २४०
 २९५ ढ्युल्लुचौ ३ । १ । १३३
 १८६ ढहानावात्मनेपदम् १ । ४ । ०
 १३७ ढतभागतः ४ । ३ । ७४
 ७० ढतयुरपः २ । १ । २२
 ७५ ढतयुरपःसमानाधि० १ । २ । ४२
 ७९ ढतयुरपस्यादुलेः० ५ । ४ । ८६
 ९८ ढतयुरपेठनिच० ६ । ३ । २४
 ३८५ ढतयुरपेठुल्यार्थवृत्तिया० ६ । २ । २
 ३९५ ढतयुरपेठालापी० ६ । ४ । २३
 ८३ ढतयुरपेठानुक्रम० २ । ४ । १९
 १७९ ढतयुरपेठचनेमयट् ५ । ४ । २१
 १४५ ढतयुरपेठपूर्वमी० ४ । ४ । २८
 १२३ ढतयुरपेठस्यच ७ । ३ । २९
 २५७ ढतयुरपेठस्योद्देश्य १ । ४ । ५५
 ७२ ढतयुर २ । १ । ४६
 १६५ ढतयुरश्लःकयः ५ । २ । ६३
 १५६ ढतयुरश्लोकेकार्ये ५ । १ । ९६
 १३४ ढतयुरज्ञानः ४ । ३ । २५
 १५८ ढतयुरश्लोके ५ । १ । २६
 ८६ ढतयुरनेदमिचि० २ । २ । २७
 १४७ ढतयुरपुतः ४ । ४ । ६९
 १३६ ढतयुरभाः ४ । ३ । ५३
 १५२ ढतयुरविदित्यचि ५ । १ । ५३
 १४८ ढतयुरगुः ४ । ४ । ९८
 १२९ ढतयुरगुणमपेक्ष्यः ४ । २ । ४४
 ७९ ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् ३ । १ । ५३
 १६१ ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् ५ । २ । १०
 ५६ ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् १ । ४ । ५०
 १२३ ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् ४ । ३ । ५९
 १८२ ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् ५ । ४ । ५५
 १५० ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् ५ । १ । ५३
 १५४ ढतयुरगुणमपेक्ष्यम् ५ । १ । ६३

० तदर्थम् ५।१।११७
 ६ तदाशेषसंज्ञाप्र० १।२।५३
 ३ तदस्मिन्प्रथिमि० ५।२।४५
 ५ तदस्मिन्प्रथमप्रये० ५।२।८२
 ४ तदस्मिन्प्रतीतिदे० ४।२।६७
 ३ तदस्मिन्प्रत्ययवला० ५।१।४०
 ० तदस्मिन्दीयतेनि० ४।४।६६
 ० तदस्यतदस्मिन्स्या० ५।१।१९६
 ० तदस्यपथम् ४।४।५१
 ० तदस्यपरिमाणं ५।१।५७
 ० तदस्यप्रवर्धम् ५।१।९४
 ० तदस्यसंज्ञांतरा० ५।२।३६
 ० तदस्यसोऽम् ४।३।५२
 ० तदस्योऽप्रहरणमि० ४।२।५७
 ० तदस्यास्त्वस्मिन्मि० ५।२।९४
 ० तदोःसःसावन० ७।२।१०६
 ० तदोदाच ५।३।१९
 ० तदच्छतिपथिभूतयोः ४।३।८५
 ० तदरतिवहत्यावहति० ५।१।५०
 ० द्वितयासकैविमक्तिः १।१।२८
 ० द्वितस ६।१।१६४
 ० द्विताः ४।१।७६
 ० द्वितायोःतरपद० २।१।५१
 ० द्वितेष्वचामादेः ७।२।११७
 ० गुक्तात्कर्मणोष् ५।४।३६
 ० गजस्यवहुणु० २।४।६२
 ० हतिरथयुगप्राप्त० ४।४।७६
 ० नासामुपधानो० ४।४।१२५
 ० दिष्टञ्ज्यः ३।१।७५
 ० दिभ्यस्तयासोः २।४।७५
 ० पत्नोरच्छंदिमि ६।४।९५
 ० रतेतक्षः ३।१।७६
 ० नेदिकि ६।४।४४
 ० नेर्विमाया ६।४।१७
 ० रविताप्रहते ५।२।७०
 ० रद्व्याभ्यावि० ५।२।१०२
 ० ररकात्स १।१।७०
 ० रः कर्मकस्यैव ३।१।८८
 ० रायेव ३।१।९५

० शुभम् सूत्रम्
 ३६७ ततनसनयनाश्च ७।१।४५
 १५५ तमपीष्टोभूतोभू० ५।१।८०
 २९० तयोरेवकृत्यकाखलयाः ३।४।७०
 ३६३ तयोर्दाहिलीचच्छ० ५।३।२०
 ३७३ तयोर्वाक्चितंदि० ८।२।१०८
 १४३ तरति ४।४।५
 १७३ तरसमपीधः १।१।२२
 १३२ तवकममकावेकवधने ४।३।३३
 ३७ तवमर्हसि ७।२।९६
 ३९० तर्वाचान्तधयुगपत् ६।२।५१
 २९० तव्यत्तन्यानापिरः ३।१।९६
 ८५ तसिलादिभ्याकृत्व० ६।३।३५
 १४० तसिध ४।३।११३
 १७१ तसेध ५।३।८
 १६६ तसौमस्वयं १।४।१९
 १८८ तस्यस्यमिपांतां ३।४।१०१
 १६ तस्माच्छसोनःपुंसि ६।१।१०३
 ४ तस्मादित्युतरस १।१।६७
 ७७ तस्मान्नुच्चि ६।३।७४
 १९५ तस्मान्नुच्चिद्विदलः ७।४।७१
 १३२ तस्मिन्निचयुष्पाका० ४।३।२
 ४ तस्मिन्निचयुष्पाका० १।१।६६
 १५७ तस्मिन्प्रवर्धितं ५।२।१०१
 १४६ तस्मैद्विं ५।१।५
 ३६७ तस्यतात् ७।१।४४
 १५६ तस्यचदक्षिणापत्ता० ५।१।९५
 १४६ तस्यधर्म ४।४।४७
 १५२ तस्यनिमित्तसयो० ५।१।३८
 १२४ तस्यनिवासः ४।२।६५
 ८ तस्यपरमाधेयितम् ८।९।२
 १६२ तस्यपाद्मूलेमि० ५।२।२४
 १६३ तस्यपूणेष्ट ५।२।४८
 १५८ तस्यभावस्त्वती ५।१।११९
 ५ तस्यलोपः १।३।९
 १५२ तस्यवासः ५।१।४५
 १४१ तस्यविकारः ४।३।१३४
 १३० तस्यव्याख्यानदिति० ४।३।६६
 १२१ तस्यमूहः ४।२।३७
 १ तस्यादितउदात्त० २।२।३२

० शुभम् सूत्रम्
 १०८ तस्यापत्यम् ४।१।९२
 १४० तस्येदम् ४।३।१२०
 १५२ तस्येश्वरः ५।१।४२
 ३११ ताच्छील्ययथोवच० ३।२।१२९
 ३९० तादीचनितिकृ० ६।२।५०
 १८६ तान्येकवचनद्विव० १।४।१०२
 ३४० ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५
 १४२ तात्तादिभ्योऽण् ४।३।१५२
 १६५ तावतिथमद्रणमिति० ५।२।७७
 १८८ तासस्त्योलोपः ७।४।५०
 २११ तासिचकृपः ७।२।६०
 ३८४ तास्यनुदात्तोन्दिद० ६।१।१८६
 ११४ तिककितवादिभ्यो० २।४।६८
 ११६ तिकादिभ्यःफिन् ४।१।१५४
 १७३ तिदध ५।३।५६
 १८६ तिद्विभ्योऽणि० १।४।१०१
 ४०६ तिद्विचोदात्तवति ८।२।७१
 ४०२ तिद्विभ्योऽदीनिकु० ८।१।२७
 ४०३ तिद्विद्विदः ८।१।२८
 १८७ तिद्विशित्सावंधानु० ३।४।११३
 ३०६ तिच ७।४।८९
 ३१४ तितुप्रतपसिसुमरक० ७।२।९
 १३९ तित्तिरिवरतनु० ४।३।१०२
 ३८४ तित्त्वरितम् ६।१।१९५
 १८६ तिमस्तिस्तिप्यमथमि० ३।४।८८
 २३० तिप्यन्तेः ८।२।७३
 ४० तिरसतित्वेयो ६।३।९४
 १३ तिरसोऽन्यनरसाम् ८।३।४२
 ७८ तिरोऽन्तर्था १।४।७१
 ३५४ तिर्यच्यवर्गं ३।४।६०
 ८६ तिर्विगतोक्ति ६।४।१४२
 २५८ तिष्ठनेरित् ७।४।५
 ६९ तिष्ठद्रुमभूतोनिच ३।१।१०
 ८३ तिष्ठद्रुमवर्तोनेक्ष्व० १।२।६३
 ३८३ तिष्ठद्रुमभूतोनिच ३।१।१०
 १२९ तीरुष्योत्तरपदा० ४।३।१०६
 १०२ तीर्थे ६।३।८७
 २०९ तीर्थमहत्तुमरपरिः ७।१।४८
 ३६१ तुमादत् ४।४।११५

१ दिवशी ७।१।८४
 १९ दिवः कर्मच १।४।४३
 ४ दिवसधृष्टिष्याम् ६।३।३०
 ४ दिवसदर्यस्य २।३।५८
 २ दिवादिभ्यः ह्यन् ३।१।६९
 ९ दिवाविमानिशामा० ३।२।२१
 ४ दिवोसल् ६।१।१८३
 ४ दिवोयावा ६।३।२९
 १ दिवोऽविजिगीषा० ८।२।४९
 १ दिशोमद्राणाम् ७।३।१३
 १ दिष्टिवितस्त्योश्च ६।२।३१
 १ दीहोयुचिद्विति ६।४।६३
 १ दीधीनिवीटाम् १।१।६
 १ दीपजनपुष्पूरि० ३।१।६१
 १ दीर्घश्णः क्रिति ७।४।६९
 १ दीर्घकाशतुपत्राष्ट० ६।२।८२
 १ दीर्घजिह्वीचच्छंद० ४।१।५९
 १ दीर्घच १।४।१२
 १ दीर्घाश्वघणस्य ७।३।२३
 १ दीर्घोज्जसिच ६।१।१०५
 १ दीर्घान् ६।१।७५
 १ दीर्घादटिसमानपादे ८।३।९
 १ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२
 १ दीर्घोऽङ्कितः ७।४।८३
 १ दीर्घोलघोः ७।४।९४
 १ द्वात्प्रातिलोम्ये ५।४।६४
 १ द्योरनुपसर्गे ३।१।४२
 १ दस्युर्द्विणस्पुर्द्वे ७।४।३६
 १ दुलाडुक ४।१।१४२
 १ दुः कल्पय ३।२।७०
 १ दुः ३।१।६३
 १ दुःसमागक० ४।४।१२०
 १ दुःसूतेच ८।२।८४
 १ दुःस्तिकार्येभ्योऽदि० २।३।३५
 १ दुःस्तिकार्यैः षष्ठ्य० २।३।३४
 १ दुःस्त्वः स्वतवसां० ७।१।८३
 १ दुःस्त्वपु ६।३।८९
 १ दुःस्त्वपलघोः ७।२।२०
 १ दुःस्त्वपलघिन० ४।३।५६

१ दुष्टम् सूत्रम्
 ३०४ दृष्टेः कनिष् ३।२।९४
 ३५९ दृष्टेर्विह्वये ३।४।११
 ११९ दृष्टसाम ४।२।७
 १३५ देयनृणे ४।३।४७
 १८२ देयेत्राच ५।४।५५
 ३९७ देवताद्वन्द्वे ६।२।१४१
 ९३ देवताद्वन्द्वेच ६।३।२६
 १२१ देवताद्वन्द्वेच ७।३।२१
 १८० देवतान्तात्तादर्थ्ये० ५।४।२४
 १७७ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१००
 ३७६ देवप्रज्ञापोरनु० १।२।३८
 १८२ देवमनुष्यपुरुष० ५।४।५६
 ३६९ देवसुप्रयोर्पेतुपि० ७।४।३८
 १८० देवात्तल् ५।४।२७
 १३६ देविकाशिशपा० ७।३।११
 ३१२ देविकुराशोध० ३।२।१४७
 १६७ देवैलुहिलचीच ५।२।१०५
 ११८ देवयज्ञिशीधिर० ४।१।८१
 ३०९ देवद्वीः ७।४।४६
 २५९ देवोपो ६।४।९०
 ३०८ देवतिसतिमास्था० ७।४।४०
 १२० देवावृष्टिनीशुना० ४।२।३२
 २१० देवतिसाप्योः सं० ७।४।६७
 २१० देवद्रपोलुडि १।३।९१
 १६८ देवद्व्यामिः ५।२।१०८
 १२९ देवमागपागुदकप्र० ४।२।१०१
 ३०५ देवमूर्तस्पर्शयोः० ६।१।२४
 १७७ देव्यंचमव्ये ५।३।१०४
 ११० देवपर्वतजीवं० ४।१।१०३
 १४२ देव्यश्च ४।३।१६१
 १८५ देवद्वंद्वस्वमयोदाव० ८।१।१५
 १६० देवद्वमनोऽज्ञादिभ्य० ५।१।१३३
 ९२ देवद्वभ्यानिनूर्य० २।४।२
 ९४ देवद्वानुदपहा० ५।४।१०६
 ११९ देवद्वच्छः ४।२।६
 १४० देवद्वदुर्नवरमेषु० ४।३।१२५
 ९१ देवद्वेषि २।३।३२
 १९ देवद्वेष १।१।३१
 १६९ देवद्वेषनापगर्हो० ५।२।१२८

१ दुष्टम् सूत्रम्
 १३३ द्वारादीनांच ७।३।४
 ७४ द्विगुरेकवचनं २।४।१
 ७० द्विगुष्य २।१।२३
 ५० द्विगोः ४।१।२१
 १५३ द्विगोः छंश्च ५।१।५४
 १५५ द्विगोर्विष् ५।१।८२
 १०७ द्विगोलुङ्गनपले ४।१।८८
 १५५ द्विगोर्वा ५।१।८६
 ३९३ द्विगी कृती ६।२।९७
 ३८६ द्विगीप्रमाणे ६।२।१२
 ७३ द्वितीयतृतीयच० २।२।३
 ३२ द्वितीयाटीस्वेनः २।४।२४
 ३५५ द्वितीयात्राम्भुजे २।३।६०
 ३५३ द्वितीयायांच ३।४।५३
 ३७ द्वितीयायांच ७।२।८७
 ७० द्वितीयाभितार्तात् २।१।२४
 १०१ द्वितीयेचानुपाकरे० ६।३।८०
 १७९ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुप् ५।४।१८
 १५२ द्वित्रिपूर्वादेश्च ५।१।३६
 १५१ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ५।१।३०
 ८७ द्वित्रिभ्यांक्मुर्भः ५।४।११५
 १६३ द्वित्रिभ्यांतवसाय० ५।२।४३
 ८१ द्वित्रिभ्यामत्रलेः ५।४।१०२
 ४०२ द्वित्रिभ्यांपाहनू० ६।२।९७
 १७३ द्वित्र्योश्चपमुष् ५।३।४५
 ८८ द्विदण्डादिभ्यश्च ५।४।१२८
 १९१ द्विचनेचि १।१।५९
 १७३ द्विचनविभग्घो० ५।३।५७
 ३०० द्विपतरयोस्तापेः ३।२।३९
 २२४ द्विपथ ३।४।११२
 ३११ द्विपोमित्रे ३।२।१३१
 ९७ द्विस्लावाभिस्तावा० ५।४।८४
 १३ द्विश्चिखतुरिति० ८।३।४३
 १३३ द्वीपादनुमसुर्दयन् ४।३।१०
 १६४ द्वेर्लायः ५।२।५४
 ११९ द्वैर्वाप्रादात् ४।२।१२
 ११२ द्वयः ४।१।१२१
 ३६० द्वयच्छन्दमि ४।३।१५०
 ३६५ द्वयोऽनसिदः ६।३।१३५

पृष्ठम् सूत्रम्

३६३ तुजादीनादीर्घां० ६ । १ । ७
 २३९ तुदादिभ्यः शः ३ । १ । ७७
 २९० तुन्दशोकयोःपरिष्टु० ३ । २ । ५
 १६० तुन्दादिभ्यरलघ ५ । २ । ११७
 १७० तुन्दिबलिवटैर्भः ५ । २ । १३९
 ४०३ तुपदयपदयताहैः पू० ८ । १ । ३९
 ३७ तुभ्यमह्वीडयि ७ । २ । ९५
 ६१ तुमर्याचभाववचनात् २ । ३ । १५
 ३५९ तुमर्यैसेतेनसेऽसे० ३ । ४ । ९
 ३४० तुमुत्पुर्लाक्रियायां० ३ । ३ । १०
 १७४ तुरिष्टेमेयःसु ६ । ४ । १५४
 २२५ तुफस्तुशम्यमःसा० ७ । ३ । ९५
 ६५ तुल्याधैरतुलोपमा० २ । ३ । ७२
 २ तुल्यासप्रयत्नसं० १ । १ । १९
 १७४ तुदृच्छन्दसि ५ । ३ । ५९
 १०० तुद्योस्तात्तुशि० ७ । १ । ३५
 १३९ तूशीशलातुर्वर्मती० ४ । ३ । ९४
 ३५४ तूर्णाभिभुवः ३ । ४ । ६३
 ७२ वज्रकाभ्यांकार्तेरि २ । २ । १५
 २४ लज्वल्लोष्टुः ७ । १ । ९५
 २४४ लणहरम् ७ । ३ । ९२
 १०३ लण्येचजाती ६ । ३ । १०३
 ३०९ लतीयाकर्मणि ६ । ३ । ४०
 ३५५ लतीयाचहोदृच्छसि २ । ३ । १३
 ७० लतीयातत्कृतापेन० २ । १ । ३०
 ३० लतीयादिपुभापित० ७ । १ । ७४
 ७९ लतीयाप्रभृतीन्य० २ । २ । २१
 ५० लतीयापे १ । ४ । ८५
 ६७ लतीयासतम्योर्बहुल २ । ४ । ८४
 १९ लतीयाममासे १ । १ । ३०
 ३११ लृत् ३ । २ । १३५
 ३५० लृप्तिमुक्तिरुःकाद्य० १ । २ । २५
 २०१ लृत्लभजप्रपक्ष ६ । ४ । १२२
 ११७ लैनराजाः ४ । १ । १७४
 १५२ लैनर्त्तनम् ५ । १ । ३७
 १५० लैनतुक्त्याक्रियाये० ५ । १ । ११५
 १४३ लैनदीप्यनिक्षिन्ननि० ४ । ४ । १२
 १२० लैननिर्गुणम् ४ । २ । ६०
 १५५ लैननिर्गुणम् ५ । १ । ७९

पृष्ठम् सूत्रम्

१५६ तेनपरिजप्यलभ्य० ५ । १ । ९३
 १३९ तेनप्रोक्तम् ४ । ३ । १०१
 १५७ तेनययाकयाचहस्ता ०५ । १ । ९०
 ११० तेनरत्तरागात् ४ । २ । १
 १६२ तेनवित्तभुक्तुपचर्गा ५ । २ । २६
 ८७ तेनसहेतितुल्य० २ । २ । २०
 १४० तेनैकदिक् ४ । ३ । ११२
 १९० तेप्राक्धातोः १ । ४ । ८०
 ३० तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२
 १० तौःपि ८ । ४ । ४३
 १० तौलि ८ । ४ । ६०
 ३११ तीक्ष्ण ३ । २ । १२७
 ४१ त्वदादिपुद्गलाना० ३ । २ । ६०
 २२ त्वदादीनामः ७ । २ । १०२
 १३० त्वदादीनिच १ । १ । ७४
 ९४ त्वदादीनिसर्वानि० १ । २ । ७२
 ३७९ त्वगरागद्वासकुह० ६ । १ । २१६
 १४१ त्रपुत्रतनोःपुक् ४ । ३ । १३०
 ३१२ त्रसिष्टिपिष्टिपिक्षि० ३ । २ । १४०
 १५४ त्रिसचत्वारिंशतो० ५ । १ । ६२
 ८९ त्रिककुत्वर्धते ५ । ४ । १४७
 २७ त्रिचतुरोःस्त्रियां० ७ । २ । १९९
 ५ त्रिप्रभृतिपुशाकटा० ८ । ४ । ५०
 ८१ त्रैल्यः ६ । ३ । ४०
 २२ त्रैल्यः ७ । १ । ५३
 ३७ त्वमावेकवचने ७ । २ । ९७
 ३० त्वार्माद्वितीयायाः ८ । १ । २३
 ३६ त्वाहोसौ ७ । २ । ९४
 १०० त्वेच ६ । ३ । ६४
 ३६२ त्वत् च्छन्दसि ५ । २ । ५०
 १९३ त्वलिपतेष्टि ६ । ४ । १२१
 ३०५ त्वलिचसेदीष्ट ६ । १ । १९६
 ३९७ त्वथप्रकृताजविभ० ६ । २ । १४४
 १९० त्वामःमे ३ । ४ । ८०
 ३६३ त्वार्हेनीषच्छन्दसि ५ । ३ । २६
 ३४ त्वोन्धः ७ । १ । ८७
 २२० त्वंशतत्रयत्रांसि ६ । ४ । २५
 १०३ दक्षिणादाय ५ । ३ । ३६
 १२० दक्षिणापथात् ४ । २ । ९८

पृष्ठम् सूत्रम्

८८ दक्षिणोर्मातुल्ययोगे ५ । ३ । १२
 १७२ दक्षिणोत्तराम्यामत० ५ । ३ । १२
 १७० दण्डव्यवसर्गयोश्च ५ । ४ । १
 १५४ दण्डादिभ्योयत् ५ । १ । ६
 २९६ ददातिदधायोर्वि० ३ । १ । ११
 २३२ दधस्तयोश्च ८ । २ । ३०
 ३०९ दधातोर्हैः ७ । ४ । ४२
 १२० दभष्टृक् ४ । २ । १०
 १६० दन्तउप्रतउर्च ५ । २ । १०
 १६० दन्तशिलासंज्ञा० ५ । ३ । ११
 २६१ दम्भदृष्ट ७ । ४ । ५६
 २१९ दयतेर्दिगिति ७ । ४ । १९
 २०५ दयायासश्च ३ । १ । ३७
 ३२ दृश् ७ । २ । १०९
 २२० दृश् ८ । २ । ७५
 ३०९ दृष्टि ६ । ३ । १२४
 २७० द्राणश्चसाचेसुतु० १ । १ । ११
 ११४ द्राणिदनायनदा० ६ । ४ । ११७
 ३० दादेर्धातोर्घेः ८ । २ । ३३
 ३७० दाधातिर्धर्ष० ७ । ४ । ६५
 २१७ दाधाध्वदाय १ । १ । ३०
 ३१३ दाधिदृष्टिभदसं० ३ । १ । ११
 १७३ दानीच ५ । ३ । १०
 १७० दामन्यादित्रि० ५ । ३ । ११
 ५० दामहायनान्ताद्य ४ । १ । ११
 ३१४ दाम्नीशसपुत्रुक् ३ । २ । ११
 ३८५ दायार्थदायादे ६ । १ । १५
 ३४० दाशोर्घोर्त्तमं० ३ । ४ । ७
 ३७३ दाशान्साङ्गान्मी० ६ । १ । ११
 ३९४ दिक्शब्दाप्रामाज० ६ । १ । ११
 १७३ दिक्शब्देभ्यःमममी० ५ । १ । ११
 १३३ दिक्पूर्वादाय ४ । ३ । ६
 १२९ दिक्पूर्वपदार्थसंज्ञा० ४ । १ । ११
 ५४ दिक्पूर्वपदार्थीय ४ । १ । ११
 ७४ दिक्पूर्वपदार्थीय ३ । १ । ११
 १३६ दिगादिभ्योऽयत् ४ । २ । ११
 ८६ दिह्नामान्तेनान्ते २ । १ । ११
 १०७ दिवदिवादिभ्य० ४ । १ । ११
 ३१ दिवदृत् ६ । १ । ११

1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10
11	11	11
12	12	12
13	13	13
14	14	14
15	15	15
16	16	16
17	17	17
18	18	18
19	19	19
20	20	20
21	21	21
22	22	22
23	23	23
24	24	24
25	25	25
26	26	26
27	27	27
28	28	28
29	29	29
30	30	30
31	31	31
32	32	32
33	33	33
34	34	34
35	35	35
36	36	36
37	37	37
38	38	38
39	39	39
40	40	40
41	41	41
42	42	42
43	43	43
44	44	44
45	45	45
46	46	46
47	47	47
48	48	48
49	49	49
50	50	50
51	51	51
52	52	52
53	53	53
54	54	54
55	55	55
56	56	56
57	57	57
58	58	58
59	59	59
60	60	60
61	61	61
62	62	62
63	63	63
64	64	64
65	65	65
66	66	66
67	67	67
68	68	68
69	69	69
70	70	70
71	71	71
72	72	72
73	73	73
74	74	74
75	75	75
76	76	76
77	77	77
78	78	78
79	79	79
80	80	80
81	81	81
82	82	82
83	83	83
84	84	84
85	85	85
86	86	86
87	87	87
88	88	88
89	89	89
90	90	90
91	91	91
92	92	92
93	93	93
94	94	94
95	95	95
96	96	96
97	97	97
98	98	98
99	99	99
100	100	100

१७१ गृह्य

१ विधिवानुष्ठानः १ । २ । ३०
 १७५ विधिवानुष्ठानः ५ । ३ । ७५
 १६५ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ४ । ७५
 ३०६ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ५६
 ४१ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ५६
 २५ गृह्य ६ । ४ । ६
 ३०४ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । ३ । १०४
 १२ गृह्य ७ । ३ । १०
 १९४ गृह्य ७ । ३ । १५
 २३५ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । १६२
 ३०२ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । १८
 ३६६ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । १७६
 ३२ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । १११
 १२१ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । १२२
 ९० गृह्योऽनुष्ठानः ६ । ३ । १२५
 २० गृह्योऽनुष्ठानः १ । ४ । १४
 ४०२ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । २ । १९७
 १९५ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ४ । १२७
 १६२ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । २ । ३२
 २७४ गृह्योऽनुष्ठानः १ । ३ । १७
 ३०४ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । १ । १७५
 ३९७ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । २ । १४२
 ३६० गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ३ । १५१
 ३७६ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ४ । ६७
 २८३ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ३४
 ३५६ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । १ । ५१
 ३५० गृह्योऽनुष्ठानः १ । २ । २३
 ३४ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । ४ । ७
 ३४४ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ६४
 ३४३ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ६०
 १४४ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ७
 १४० गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ११
 ३४३ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ४०
 १४३ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ५
 ७ । ३ । ५३
 ५ । २ । ५३
 ५ । २ । २५
 पश्चिमोत्तरदिशि ४ । ४ । ३५
 १५४ पश्चिमोत्तरदिशि ५ । १ । ५९

१७२ गृह्य

५५ गृह्य ४ । १ । ६०
 ३०६ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ५६
 १५४ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । ६०
 ७१ गृह्योऽनुष्ठानः २ । ३ । ३०
 ६६ गृह्योऽनुष्ठानः २ । ३ । ४२
 ६२ गृह्योऽनुष्ठानः २ । ३ । १०
 ३७ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ३१
 ३७३ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ५१
 ९७ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । ३ । १२
 ३०४ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । १९०
 १७१ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । ३ । १०
 १५२ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । ३४
 २१५ गृह्य ७ । ४ । १९
 २२ पश्चिमोत्तरदिशि १ । ४ । १०
 १५९ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । २२
 ३०६ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । २ । १०
 ५१ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । १ । ३३
 १४० गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ३ । १२२
 १४० गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ३ । २३
 १४४ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ३ । २५
 १५५ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । ७५
 ३६५ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । ३ । १००
 ३७० गृह्योऽनुष्ठानः ६ । १ । १९९
 ३४ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । १ । १०५
 ९७ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । ४ । ७२
 १४९ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ०४
 १४० गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ०७
 ३४० गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । १६
 १०५ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ४ । ३०
 ३० पश्चिमोत्तरदिशि ७ । २ । १६
 ३० पश्चिमोत्तरदिशि ७ । २ । १७
 १६ पश्चिमोत्तरदिशि ७ । ४ । ३७
 १४४ पश्चिमोत्तरदिशि ७ । ३ । १९
 १२ पश्चिमोत्तरदिशि ६ । १ । ७६
 २९३ पश्चिमोत्तरदिशि ३ । १ । २९
 ३०५ पश्चिमोत्तरदिशि ६ । २ । ७
 १४५ पश्चिमोत्तरदिशि ४ । ४ । ३९
 १९ पश्चिमोत्तरदिशि ६ । १ । ६३
 १०० पश्चिमोत्तरदिशि ६ । ३ । ५३

१७३ गृह्य

१५५ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । ७६
 ३ गृह्योऽनुष्ठानः १ । ४ । ०९
 ०२ गृह्योऽनुष्ठानः २ । १ । १६
 १५ गृह्य ३ । १ । १२
 १४६ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ५०
 २०९ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ३०
 १०७ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ४ । ०२
 ९० गृह्य ६ । ३ । १०
 ६१ गृह्योऽनुष्ठानः १ । ४ । २६
 ४०२ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । २ । १९९
 ३४२ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ३०
 ३४९ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ४ । २०
 १३७ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ३ । ५
 ६० गृह्योऽनुष्ठानः १ । ४ । ४६
 ३५३ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ४ । ५५
 १५० गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । १७
 १९५ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । ७०
 ३४२ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ३७
 १४५ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ३६
 ३०० गृह्योऽनुष्ठानः ६ । २ । ३१
 ३४१ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । २०
 १५० गृह्योऽनुष्ठानः ७ । ३ । १७
 ३०० गृह्योऽनुष्ठानः ३ । २ । ३५
 १४५ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । २९
 १२९ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । २ । १०
 २७४ गृह्योऽनुष्ठानः कियः १ । ३ । १०
 १४६ गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । ४४
 १४० गृह्योऽनुष्ठानः ४ । ४ । १०
 ३०५ गृह्योऽनुष्ठानः प्राच्यमः ७ । ३ । ७५
 ४०१ गृह्योऽनुष्ठानः ६ । ३ । १०
 २०० गृह्योऽनुष्ठानः १ । ३ । ०२
 १०३ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । १ । १५
 २२१ गृह्य ७ । ३ । ७४
 ३४५ गृह्योऽनुष्ठानः ७ । २ । २२
 १०७ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । २ । १५
 १६१ गृह्योऽनुष्ठानः ५ । १ । १०
 ३४५ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ०४
 ३४३ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ५५
 ३४३ गृह्योऽनुष्ठानः ३ । ३ । ४७

सूच्यम्	पृष्ठम्	सूच्यम्	पृष्ठम्
पर्यादिभ्यः ष्टु ४१४११०	१३८ वितुपंच ४१३१५५	७१ पूरणगुणसुदितार्थं २१२१११	
पर्यादिभ्यां च ५१३१५	१३९ वितुष्यमानुलमाता ४१३१३६	१०३ पूरेणाद्वागैतोवादन ५१३१४८	
पर्यादिभ्यश्चनेष्वलम ३१११६६	१३३ वितुष्वसुदण्ड ४१३१३२	१५३ पूरेणार्पादन् ५१११४८	
पर्यायाहृणोत्तित्तु ३१३११११	१४२ पिठाद्य ४१३११४६	९० पूर्णादिभाषा ५१४११४९	
पर्वनाथ ४१३११४३	११२ पीलायावा ४१३१११८	७४ पूर्वकालकसर्वत्ररपु २१११४९	
पश्चादियौधेयादि ५१३१११७	५३ पुंयोगादास्थायाम् ४१३१४८	३ पूर्ववसिद्धम् ८१३११	
पल्लसूपसाकमिश्रे ६१२११२८	७५ पुंवत्कर्मधारयजाती ६१३१४२	३०३ पूर्वगुभाषायाम् ८१२११८	
पल्लवादिभ्योवा ४१३११४१	३४८ पुंसिसंज्ञायौघः ३१३१११८	३०४ पूर्वपदात् ८१३११०६	
पक्षपथाचच्छन्दसि ५१३१३३	४२ पुंसोसुह ७१११८९	८७ पूर्वपदासंज्ञायामगः ८१४१३	
पथ्यात् ५१३१३२	१८८ पुमान्तलघुष्वस्य ७१३१८६	१८ पूर्वपरावरदक्षिणो १११३४	
पदयार्थेक्षानालोचने ८११३२५	२७१ पुच्छमाण्डवीका ३११३०	२७८ पूर्वनेत्तनः ११३१६२	
पद्मकर्णपर्णपुष्पक ४१११६४	३९६ पुत्रःपुंभ्यः ६१२१३२२	८२ पूर्ववदश्ववद्वी २१४१२७	
पद्मप्राध्यास्याप्रादा ७१३१७८	१५२ पुत्राच्छ्व ५१११४०	७० पूर्वसदससमोनार्थं २११३१	
पद्मप्राध्यापेद्ददा ०३१११३७	११७ पुत्रान्तादन्वयत ४१११५९	१६५ पूर्वदिदिनिः ५१३१८६	
पाणिघताहृषीशो ३१२१५५	९९ पुत्रेन्यतरस्याम् ६१३१२२	१८ पूर्वादिभ्योनवभ्योवा ७१११६	
पाण्डुकंठटादिनिः ४१३१११	१२ पुनःस्य्यमपरे ८१३१६	१०३ पूर्वाधरावराणामसि ५१३१३९	
पातीचवहुलम् ८१३१५२	९४ पुमान्निष्वा ११२१६७	७५ पूर्वापत्रयमचरम २११५८	
पात्राच्छन् ५१११४६	४०३ पुराचपरीष्वायाम् ८११४२	७२ पूर्वापराधरोत्तमेक ०२१२१	
पात्राद्वंश ५१११६८	१३९ पुराणजोक्तपुत्रास ४१३१०५	१३४ पूर्वाङ्गापराङ्गार्थम् ४१३१२८	
पात्रेसमित्तादयश्च ३११४८	२८५ पुरिल्लुच्चास्मे ३१२१३२२	२९९ पूर्वैकतरि ३१२११९	
पाथोनदीभ्यांङाष् ४१४१११	४०१ पुरुषध्वान्वादिष्टः ६१२११९०	३८७ पूर्वैतत्पूर्वं ६१२१२२	
पादः पत् ६१४११३०	१६३ पुरुषद्विस्तम्भ्यामण्य ५१२१३८	३६१ पूर्वैः कृतमिनयीच ४१४१३३	
पादशतसप्तस्य्यदि ५१४११	५० पुरुषात्प्रमाणेभ्य ४११३४	१८७ पूर्वाङ्घ्रासः ६१११४	
पादस्यपदान्याति ६१३१५२	३९३ पुरेप्राचाम् ६१२१९९	६३ पृथग्विद्वानानामि २१३१३२	
पादस्यलोपोह ५१४११३८	३९९ पुरोऽप्रतोऽप्रेसुतोः ३१२११८	१५८ पृथ्वादिभ्यद्भूमिनि ७१११२२	
पादार्थाभ्यां च ५१४१२५	७८ पुरोऽभ्ययम् ११४१६७	१०३ पृषोदरादीनियथो ६१३११०९	
पादोऽन्यतरस्याम् ४१११८	३१५ पुत्रः संज्ञायाम् ३१२११८५	१०० पृषवात्सकाहनधिषु ६१३१५८	
पादार्थे ८१४१९	२०९ पुषादिपुताश्लुदितः ३१११५५	१०८ पीलादिभ्यश्च २१४१५९	
पापंचदिलिपिनि ६१२१६८	१७० पुष्करादिभ्योर्देशे ५१२११३५	७५ पीटापुत्रतिस्तोक ३११६५	
पापाणकेकुसिनीः ३१११५४	२९३ पुष्पासिद्धवीनक्षेत्रे ३११११६	२९१ पीरदुपथात् ३१११९८	
पाप्यसंज्ञानाप्यनि ३१११२९	३०० पुःसर्वयोर्शरित्तदोः ३१२१४१	१३७ पीरीकाशपुरोडाशा ४१३१७०	
पास्कारप्रभृतीनि ६१११५७	१७७ पुगाञ्च्योऽप्रा ५१३११२	३०८ प्यायःपी ६१११२८	
पासायणपुराणवच ५१११०२	३८७ पुनेष्वगततरस्याम् ६१२१२८	१७४ प्रकावचनेजाती ५१३१६९	
पासायणसिलालि ४१३१११०	३०७ पूटःकत्वाच ११३१२२	१७२ प्रकावचनेषाल् ५१३१२३	
पासैमधोपठथावा २१११९८	३०४ पूठश्च ७१३१५९	१८४ प्रकाशगुणवचनस्य ८११११२	
पासैनाम्निच्छ्रति ५१२१७५	३११ पूर्यजोः शानम् ३१२११२८	२७५ प्रकाशनस्येयाह्य ११३१२३	
पाशादिभ्योवा ४१३१४९	४०६ पूजनात्पूजिजम्तु ८१११६७	३६४ प्राङ्गर्थातःपादम ६११११५	
पाशादिभ्योवा ४१३१४९	४०३ पूजायानानन्तरम् ८१११३७	३९६ प्राङ्गत्याभणालम् ६१३११३७	
पाशादिभ्योवा ४१३१४९	५१ पूतकतोरैश्च ४१११३६	८७ प्रकृत्यादिभि ६१३१८३	

पृष्ठम् सूत्रम्
 १७४ प्रकृत्यंज्ञाच् ६।४।१६३
 १५७ प्रकृष्टेठञ् ५।१।१०८
 २५९ प्रजनेवीयतेः ६।१।५५
 ३४४ प्रजनेसर्तेः ३।३।७१
 ३१३ प्रजोरितिः ३।२।१५६
 १८० प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८
 १६७ प्रज्ञाभ्रद्धार्चां० ५।२।१०१
 ३७१ प्रणवटेः ८।२।८९
 २९४ प्रणाग्र्योसंमती ३।१।१२८
 ६२ प्रतिःप्रतिनि० १।४।९२
 १४५ प्रतिकण्ठार्थल्लामं० ४।४।४०
 १४८ प्रतिजनादिभ्यः० ४।४।९९
 ६२ प्रतिनिधिप्रतिदानेच २।३।११
 १४६ प्रतिपथमेतिठंश्च ४।४।४२
 ३८५ प्रतिबन्धिचिरकृ० ६।२।६
 १८१ प्रतियोगिपंचम्याः० ५।४।४४
 ३७२ प्रतिभ्रवणेच ८।२।९९
 १०६ प्रतिष्कणश्चकरीः ६।१।१५२
 ३०५ प्रतिस्तन्धिनिस्त० ८।३।११४
 ४०२ प्रतेरंश्चाद्यस्तत्पुरुषे ६।२।१९३
 ९७ प्रतेहरसःसप्तमी० ५।४।८२
 ३०५ प्रतेथ ६।१।२५
 ३६३ प्रत्यपूर्वादिश्वेमात्सा० ५।३।१११
 २९३ प्रत्यभिभ्यांमहेः ३।१।११८
 ८ प्रत्यभिवादेदुदे ८।२।८३
 १५ प्रत्ययः ३।१।१
 २३ प्रत्ययलोपेप्रत्यय० १।१।६२
 ४७ प्रत्ययस्थात्कारपूर्व० ७।३।८४
 २२ प्रत्ययस्थानुहृत्कुटुम्बः १।१।६१
 १३२ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।९७
 २७८ प्रत्याहृन्मोभुवः १।३।५९
 ६० प्रत्याहृन्मोभुवःपू० १।४।८०
 ३४३ प्रत्येनाववादे ३।३।३३
 १९ प्रत्ययकारमनवात्ता० १।१।३३
 १४ प्रत्यययोः पूर्वमवर्गः ६।१।१०३
 ६७ प्रत्ययानिदिष्टम्या० १।१।४३
 ३६ प्रत्ययान्वादिभ्यश्च ७।२।८८
 ३९० प्रत्ययैविशेषणंरणी ६।२।५६

पृष्ठम् सूत्रम्
 १२७ प्रपानप्रत्ययार्थं० १।२।५५
 १०४ प्रनिरंतःश्रीसुप्रज्ञा० ८।४।९
 १३८ प्रभवति ४।३।८३
 ३०८ प्रभीपरिवृष्टः ७।२।२१
 ३४४ प्रमदसम्पदीर्ह्ये ३।३।६८
 ३५३ प्रमाणेच ३।४।५१
 १६३ प्रमाणेद्वयसंज्ञं० ५।२।३७
 १४५ प्रयच्छतिगर्ह्यम् ४।४।३०
 २९४ प्रयाजानुयाजीयं० ७।३।६२
 ३५९ प्रयैरोहिचैभ्यश्चि० ३।४।१०
 १५७ प्रयोजनं ५।१।१०९
 २९४ प्रयोज्यनियोज्यौ० ७।३।६८
 ११३ प्रवाहणस्यटे ७।३।६८
 ३९८ प्रवृद्धादीनांच ६।२।१४७
 १७४ प्रशंसायोरूपप् ५।५।६६
 ७६ प्रशंसावचनैश्च २।१।६६
 १७४ प्रशस्यस्यधः ५।३।६०
 २८५ प्रश्नेचासन्नकाले ३।२।११७
 २९८ प्रश्नोऽप्रगामिनि ८।३।९२
 ३७० प्रसमुपोटः पादपूर्णे ८।१।६
 ८८ प्रसंभ्यांज्ञानुनीजुः ५।४।१२९
 ६६ प्रसितोत्सुकाभ्यां० २।३।४४
 १०६ प्रसृज्जवहरिधंशं० ६।१।१५३
 ३०६ प्रस्तयोऽन्यतरस्याम् ८।२।५४
 १३० प्रत्ययपुरयहोताश्च ४।२।१२२
 ३९२ प्रत्येऽट्टद्धमकारयो० ६।२।८७
 १२९ प्रत्योत्तरपदपठ० ४।२।११०
 १४६ प्रहरणम् ४।४।५७
 १८६ प्रहामेयमन्योपप० १।४।१०६
 ६७ प्राहृत्कारात्समासः २।१।३
 १४९ प्राहृत्पूर्वात्ताच्छः ५।१।१
 १९५ प्राग्निमत्तादह्यत्वा० ८।३।६३
 १७४ प्राग्निमत्ताः ५।३।७०
 १७३ प्राग्नेकार्वाभ्योऽण् ५।३।४९
 १४७ प्राग्नितासन् ४।४।७९
 १०० प्राग्निद्वयोविभक्तिः ५।३।११
 १०७ प्राग्निद्वयोऽण् ४।१।८३
 ३ प्राग्निद्वयोविभक्तिः १।४।५६

पृष्ठम् सूत्रम्
 १५० प्राग्नेतेष्ठञ् ५।१।१८
 १४३ प्राग्नेतेष्ठञ् ४।४।११
 ४९ प्राचांष्कतद्धितः ४।१।१७
 १३२ प्राचांरुटादेः ४।२।१२९
 ३९१ प्राचांजीडायाम् ६।२।७४
 १३४ प्राचांप्रामनगराणाम् ७।३।१४
 १३६ प्राचांनगरान्ते ७।३।२४
 ११७ प्राचामवृद्धादिक् ० ४।१।१६०
 १७५ प्राचामुपादेरहं० ५।३।८०
 १५९ प्राणभृज्जातिवयो० ५।१।१२९
 १४२ प्राणिजतादिभ्यो० ४।३।१५४
 १६७ प्राणित्यादातोल्जन० ५।२।९६
 १०५ प्रातिपदिकान्तनुम्० ८।४।११
 ५६ प्रातिपदिकार्थोलिगव० २।३।४६
 ३ प्रादयः १।४।५८
 ४०१ प्रादः स्वार्थसंज्ञा० ६।२।१८३
 २८० प्राद्बहः १।३।८१
 ७९ प्राध्वंभधेने १।४।७८
 ७३ प्राप्तापवेचीद्वितीयाया २।२।४
 १३५ प्रायभवः ४।३।३९
 ९८ प्रावृद्धशरकालदि० ६।३।१५
 १३३ प्रावृषण्यः ४।३।१७
 १३४ प्रावृषण्यप् ४।३।२६
 ३०० प्रियवशीवःसञ्च ३।२।२८
 १७४ प्रियस्वित्वात्संज्ञोहं० ६।४।१५७
 ३८६ प्रीतीच ६।२।१६
 ३९७ प्रीत्यःसमभि० ३।१।१५९
 २९८ प्रेक्षाः ३।२।६
 ३४२ प्रेक्षुस्तुल्यवः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षितानाम् ३।३।५३
 ३१३ प्रेक्षितस्तुमुभयपदयमः ३।२।१४९
 ३४३ प्रेक्षितानाम् ३।३।८६
 ६४ प्रेक्ष्यव्योर्देविपौदे० २।३।६१
 ३४२ प्रेक्ष्योऽण्ते ३।३।३९
 २८८ प्रेक्षादिभ्योऽण् ३।३।११३
 १२४ प्रेक्षादिभ्यो ४।२।६५
 २७८ प्रेक्षादिभ्योऽण् १।१।६५
 २७७ प्रेक्षादिभ्योऽण् १।१।६५
 १४२ प्रेक्षादिभ्यो ४।३।११४

पृष्ठम् सूत्रम्

८ सुतप्रष्ट्याभवि० ६।१।१२५
 ३७२ सुतावैचदुती ८।२।१०६
 २४६ प्वादीनांइस्वः ७।३।१००
 १०८ क.फि.भोरन्यत० ४।१।१९२
 २१४ फणांघतासानाम् ६।४।१२५
 २९९ फलेप्रहिरारमभारथ ३।२।२६
 १४२ फलेलुक् ४।३।१६३
 ८३ फल्गुनीप्रोष्ठपदा० १।२।६०
 ११६ फाण्टाहृतिमिमता० ४।१।१५०
 १६७ फेनादिलघ ५।२।१९९
 ११६ फेरउच ४।१।१४९
 १४८ बन्धनेचपी ४।४।१९६
 १०१ बन्धुनिवहुनीही ६।१।११४
 ९८ बन्धेचविभाषा ६।३।११३
 २३८ बन्धुशाततन्यजष्ट० ७।२।१६४
 ३६१ बहिधिदत्ताम् ४।४।११९
 १७० बन्धादिभ्योमतुपु० ५।२।१३६
 २२ बहुगणननुक्तिविसंख्या १।१।१२३
 १६४ बहुपूगणसंधस्य० ५।२।५२
 ३६३ बहुप्रजासुदंसि ५।४।१२३
 ३५६ बहुलंछन्दसि २।४।३९
 ३५६ बहुलंछन्दसि २।४।७३
 ३५६ बहुलंछन्दसि २।४।७६
 ३५७ बहुलंछन्दसि ३।२।१००
 ३६२ बहुलंछन्दसि ५।२।१२२
 ३६३ बहुलंछन्दसि ६।१।१३४
 ३६६ बहुलंछन्दसि ७।१।१०
 ३६६ बहुलंछन्दसि ७।१।१०
 ३६६ बहुलंछन्दसि ७।१।१०
 ३६६ बहुलंछन्दसि ७।१।१०
 ३६६ बहुलंछन्दसि ७।३।१९७
 ३७० बहुलंछन्दसि ७।४।७८
 ३६६ बहुलंछन्दस्यमा० ६।४।७५
 ३०३ बहुलमार्मादयो ३।२।१०१
 ३० बहुवचनस्ववन्नमी ८।१।१२१
 १७ बहुवचनेह्येन् ७।३।१०३
 ३९९ बहुनीदाविदमेत० ६।२।१६२
 ५० बहुनीदेरधनीदीर्घा ४।१।१२५
 ५३ बहुनीदेधान्तोदात्ताम् ४।१।५२
 ३८५ बहुनीदीर्घह्यापूर्वे० ६।२।११

पृष्ठम् सूत्रम्

३९४ बहुनीदीर्घविसं० ६।२।१०६
 ८७ बहुमीदीसन्ध्य० ५।४।११३
 ८७ बहुमीदीसंख्येये० ५।४।७३
 १६ बहुपुवहुवचनं १।४।२१
 ४०० बहुनेन्वबुदत्तरपद० ६।२।१७५
 १७४ बहुलोलोपोभूचरशोः ६।४।१५८
 ११४ बह्वचदभःप्राच्यम० २।४।६६
 १२४ बह्वचः कृपेपु ४।२।७३
 १३७ बह्वचोन्तोदात्ताड० ४।३।६७
 १७५ बह्वचोमनुप्यना० ५।३।७८
 १४७ बह्वचपूर्वपदाङ् ४।४।६४
 ३८७ बह्वच्यतरस्याम् ६।२।३०
 १८१ बह्वच्यार्थाच्छस्का० ५।४।४२
 ५३ बह्वचिभ्यश्च ४।१।१४५
 २७० बाण्योष्मभ्यामुद० ३।१।११६
 ५५ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७
 १०९ बाह्वचिभ्यश्च ४।१।१९६
 २५९ विभेतेहेतुभये ६।१।५६
 १२८ विल्वकादिभ्यश्च ६।४।१५३
 १४१ विल्वदिभ्योऽण् ४।३।१३६
 १५२ विल्लाघ ५।१।३१
 १७९ बृहत्या आच्छादने ५।४।६
 २८० बुधबुधनराजनेह् २।३।८६
 १६० ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६
 ८१ ब्रह्मणोऽज्ञानपदा० ५।४।१०४
 ३०४ ब्रह्मभूगवृत्रेयुक्तिर् ३।२।८७
 ९६ ब्रह्महस्तिभ्यां वचनः ५।४।७८
 १६५ ब्राह्मणकोष्णकेत० ५।२।७१
 १२१ ब्राह्मणमागवदात्ता० ४।२।४२
 ११५ ब्राह्मोजार्ता ६।४।१७१
 २२६ ब्रुवईद ७।३।९३
 २२६ ब्रुवःपशानामा० ३।४।८४
 २२६ ब्रुवोत्रविः २।४।५३
 ३०१ ब्रुहिप्रेषार्थीपुण्ये० ८।२।९१
 ३९१ भक्तान्यालदर्थेपु ६।२।७१
 १४८ भक्तान्याः ४।४।१००
 १४७ भक्तदणन्ववररगन् ४।४।६८
 ३३९ भक्तिः ४।३।९५
 ७१ भक्षेणामिधीहरणम् २।१।३५

पृष्ठम् सूत्रम्

३०२ भजोपिः ३।२।६२
 ३१३ भक्तभातमिदोषु० ३।२।१६
 २८३ भजेथचिणि ६।४।३३
 ३६४ भयप्रवच्येचच्छ० ६।१।८०
 १११ भर्गात्वेगतौ ४।१।१२१
 १३० भवतष्टवडती ४।२।११
 १८७ भवतेरः ७।४।७३
 ३४० भविष्यति गम्यादयः ३।३।३
 २८६ भविष्यतिमर्यादा० ३।३।३६
 ३६० भवेच्छन्दसि ४।४।११०
 २९५ भय्येयप्रवचनीयो० ३।४।६८
 १४४ भ्रष्टादिभ्यः छन् ४।४।१६
 ४८ भ्रष्टाजाक्षाहास्त्रान् ७।३।४७
 २० भस्य ६।४।१२९
 ३४ भस्यटेलोपः ७।१।१००
 १५३ भागायच ५।१।४९
 २७४ भावकार्मणोः १।३।१३
 ३५९ भावलक्षणेस्थेण्डु० ३।४।१६
 ३४० भाववचनाथ ३।३।११
 ३४१ भावे ३।३।१८
 ३६२ भावेच ४।४।१४४
 ३४४ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
 ३१० भाषायांसदवमभुवः ३।२।१०८
 २७७ भासनोपसंभाषा० १।३।४७
 १२१ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
 २९९ भिक्षातेनादायेपुच ३।२।१७
 ३०६ भित्तशकलम् ८।२।५९
 २९३ भियोऽन्वेषीने ३।१।११५
 ३१४ भियः पुहुकर्ता ३।२।१७४
 २३१ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५
 २५९ भियोहेतुभयेपुक् ७।३।४०
 ६१ भीयायांभयहेतुः १।४।२५
 ३४० भीमादयोऽपदाने ३।४।७४
 १०२ भीयोः स्थानम् ८।३।८१
 २५९ भीस्मोहेतुभये १।३।६८
 ३७७ भीदीभृदुदजनप० ६।१।१९०
 २३१ भीदीभृदुवस्तुवच ३।१।३९
 २९३ भुज्युर्जीपागु० ७।३।६१
 २७८ भुजोऽनवने १।३।६६

पृष्ठम् सूत्रम्
 १७४ प्रकृत्यैकाच् ६।४।१६३
 १५७ प्रकृष्टेठम् ५।१।१०८
 २५९ प्रजनेवीयतेः ६।१।५५
 ३४४ प्रजनेसर्तेः ३।३।७१
 ३१३ प्रजोरिनिः ३।२।१५६
 १८० प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८
 १६७ प्रज्ञाश्रद्धार्थां० ५।२।१०१
 ३७१ प्रणवटेः ८।२।८९
 २९४ प्रणाप्योसंमती ३।१।१२८
 ६२ प्रतिःप्रतिनि० १।४।९२
 १४५ प्रतिकण्ठार्थल्लामं० ४।४।४०
 १४८ प्रतिजनादिभ्यः० ४।४।९९
 ६३ प्रतिनिधिप्रतिदानेच २।३।११
 १४६ प्रतिपथमेतिठश्च ४।४।४२
 ३८५ प्रतिवन्धिचिरकृ० ६।२।६
 १८१ प्रतियोगेपंचम्याः० ५।४।४४
 ३७२ प्रतिध्वणेच ८।२।९९
 १०६ प्रतिष्कशश्चक्रोः ६।१।१५२
 ३०५ प्रतिस्तप्यनिस्त० ८।३।११४
 ४०२ प्रतेरेश्वाद्यस्तप्युक्षेपे६।२।१९३
 ९७ प्रतेरसःसप्तमी० ५।४।८२
 ३०५ प्रतेश्च ६।१।२५
 ३६३ प्रत्यपूर्वविशेषमाला० ५।३।१११
 २९३ प्रत्यभिध्यांमहेः ३।१।११८
 ८ प्रत्यमिवदिद्वे ८।२।८३
 १५ प्रत्ययः ३।१।१
 २३ प्रत्ययलोपेप्रत्यय० १।३।६२
 ४७ प्रत्ययस्थात्प्रत्ययपूर्व० ७।३।४४
 ३३ प्रत्ययस्यद्वयस्यलुप्त्यः १।१।६१
 १३३ प्रत्ययोत्तरपरयोश्च ७।२।१७
 ९७८ प्रत्याह्म्यांशुवः १।३।५९
 ६० प्रत्याह्म्यांशुवःपू० १।४।४०
 ३४३ प्रत्ययैकावच्छेदे ३।३।३३
 १९ प्रत्ययव्ययमनयाया० १।१।३३
 १४ प्रत्ययलोः पूर्वमवगं० ६।१।३०
 ६७ प्रत्ययानिदिपूर्वम्या० १।३।६३
 ३६ प्रत्ययान्तरादिभ्यश्च ७।२।८८
 ३९० प्रत्ययान्तरादिभ्यश्च ६।२।९९

पृष्ठम् सूत्रम्
 १२७ प्रधानप्रत्ययार्थ० १।२।५५
 १०४ प्रनितःशोक्षुल्लसा० ८।४।९
 १३८ प्रमवति ४।३।८३
 ३०८ प्रमीपरिवृष्टः ७।२।२१
 ३४४ प्रमदसम्मदीर्घे ३।३।६८
 ३५३ प्रमाणेच ३।४।५१
 १६३ प्रमाणेद्वयसज्द० ५।२।३७
 १४५ प्रयच्छतिगर्ह्यम् ४।४।३०
 २९४ प्रयाजानुयाजीय० ७।३।६२
 ३५९ प्रथेरोहिष्यैअव्ययि० ३।४।१०
 १५७ प्रयोजनं ५।१।१०९
 २९४ प्रयोज्यनियोज्यी० ७।३।६८
 ११३ प्रवाहणसङ्घे ७।३।६८
 ३९८ प्रवृद्धादीनांश्च ६।२।१४७
 १७४ प्रशंसादांरूपप् ५।५।६६
 ७६ प्रशंसावचनैश्च २।१।६६
 १७४ प्रशस्यस्यश्चः ५।३।६०
 २८५ प्रशेषासप्रकाले ३।२।११७
 २९८ प्रशोऽप्रगामिनि ८।३।९२
 ३७० प्रसमुपोहः पादपूर्णे ८।१।६
 ८८ प्रसंभ्यांजानुनोर्भुः ५।४।१२९
 ६६ प्रसितोरस्तुकाभ्यां० २।३।४४
 १०६ प्रस्कण्वहरिश्चंश० ६।१।१५३
 ३०६ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५४
 १३० प्रस्थपुरवर्हाताश्च ४।२।३२३
 ३९३ प्रस्थोऽवृद्धमार्क्यां० ६।२।८७
 १२९ प्रस्थोत्तरपरपठ० ४।२।११०
 १४६ प्रहरणम् ४।४।५७
 १८६ प्रहातेषामन्योपप० १।४।१०६
 ६७ प्राक्कारात्ममामः ३।१।३
 १४९ प्राक्कीनाच्छः ५।१।१
 १९५ प्राक्किनात्कारा० ८।३।६३
 १४४ प्राक्किनात्कारः ५।३।७०
 १७३ प्रागेकारादभ्यां० ५।३।६५
 १४७ प्राग्विनात्कारः ४।८।७५
 १०० प्राग्विनीतिव्यभिः ५।३।११
 १०० प्राग्विनीतिव्यभिः ५।३।११
 १०० प्राग्विनीतिव्यभिः ५।३।११
 ३ प्राग्विनीतिव्यभिः १।१।५६

पृष्ठम् सूत्रम्
 १५० प्राग्बनेष्टम् ५।१।१८
 १४३ प्राग्बनेष्टम् ४।४।१
 ४९ प्राचांण्प्रतद्धितः ४।१।१७
 १३२ प्राचांण्प्रतद्धितः ४।२।१३९
 ३९१ प्राचांण्प्रतद्धितः ६।२।७४
 १३४ प्राचांण्प्रतद्धितः ७।३।१४
 १३६ प्राचांण्प्रतद्धितः ७।३।२४
 ११७ प्राचामवृद्धात्किन् ४।१।१९०
 १७५ प्राचामुपादेरठ० ५।३।८०
 १५९ प्राणभृज्जातिवयो० ५।१।२९
 १४२ प्राणिरजतादिभ्यो० ४।३।५४
 १६७ प्राणित्यादातोत्तज० ५।२।९६
 १०५ प्रातिपरिकान्तनुम् ८।४।११
 ५६ प्रातिपरिकार्यालिगव० २।३।४९
 ३ प्रादयः १।४।५८
 ४०१ प्रादः स्वांसंज्ञा० ६।२।९३
 २८० प्राद्वहः १।३।८१
 ७९ प्राद्वहंघने १।४।७८
 ७३ प्रातापशेषाद्वितीयया २।२।४
 १३५ प्रायभवः ४।३।३९
 ९८ प्रायुत्तरात्कारदि० ६।२।१५
 १३३ प्रायुत्तरात्कारदि० ४।३।१७
 १३४ प्रायुत्तरात्कारदि० ४।३।२६
 ३०० प्रियवशेवदःसत् ३।२।३८
 १७४ प्रियवशेवदःसत् ३।२।३८
 ३८६ प्रीतीश्च ६।२।१६
 २९७ प्रुग्लयःसमभि० ३।१।३५
 २९८ प्रुग्लयःसमभि० ३।१।३५
 ३४२ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३१३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ६४ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३८८ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७
 ३४३ प्रेक्षुस्तुल्यः ३।३।२७

पृष्ठम् सूत्रम्

- ६२ भुवःप्रभवः १ । ४ । ३१
 ३१४ भुवःसंज्ञान्तरयोः ३ । ११ । ७९
 ३११ भुवश्च ३ । २ । १३०
 ३६० भुवश्च ४ । १ । १४०
 ३७१ भुवश्चमहाव्याहतेः ८ । २ । ७१
 २९२ भुवो मावे ३ । १ । १०७
 १८७ भुवो तुग्लुहल्लोः ६ । ४ । ८०
 १७३ भूतपूर्वचर ५ । ३ । ५३
 ३०३ भूते ३ । २ । ८४
 २८७ भूतेच ३ । ३ । १४०
 ३४० भूतेऽपिदृश्यन्ते ३ । ३ । १२
 ३ भूवादयोधातवः १ । ३ । ११
 ७८ भूपणेऽलम् १ । ४ । ६४
 १९० भूसुवोस्तिष्ठि ७ । ३ । ८०
 २३१ भूत्रामित् ७ । ४ । ७६
 २९२ भूत्रोऽसंज्ञायाम् ३ । १ । ११२
 २६९ भूत्रादिभ्योभ्युच्ये ३ । १ । १२
 २९४ भोज्यंभये ७ । ३ । ६९
 १४ भोमगोभयोभपूर्व ८ । ३ । १७
 १२२ भौरिकयावैपुकार्यो ४ । २ । ५४
 ३७ भ्यसोभ्यम् ७ । १ । ३०
 २३९ अश्त्रोरोपधयो ६ । ४ । ४०
 ३१४ अत्राभासधुरिणु ३ । २ । ७७
 २४९ अत्राभासभासदीप ७ । ४ । १३
 १०९ अर्तादिचय्यापति ४ । १ । ६४
 ११५ आनुर्व्यञ्च ४ । १ । १४४
 ९४ आनुर्व्यासगुह्यि १ । २ । ६०
 ११३ आनुर्व्यञ्च ४ । १ । १२५
 ३३ अण्वावकम् ६ । ४ । १२०
 १४६ अणुवर्णसंज्ञान्तर ४ । ४ । ५९
 १४० अण्वनद्वन्द्वकारण ४ । ४ । ९७
 ३१० अण्वनद्वन्द्वकारण ३ । २ । ८०
 ३०३ अणुवर्णसंज्ञान्तर ८ । ३ । ११
 ३०९ अणोः पूर्वमण्णम् ६ । १ । २९
 १२४ अणोःधवद्वन्द्व ४ । १ । ७२
 ३६२ अणोः ४ । ४ । ३६
 ११४ अणोः सूत्रमणोः ५ । १ । ५९
 १०८ अणोःधवद्वन्द्व ६ । ३ । ११
 ३६१ अणोःधवद्वन्द्व ४ । ४ । २०

पृष्ठम् सूत्रम्

- ३४४ अणोऽनुपसर्ग ३ । ३ । ६७
 १३१ अणुवर्णोःकन् ४ । २ । १३१
 १८३ अणुवर्णोःकन् ५ । ४ । ६७
 १२९ अणुवर्णोऽणु ४ । २ । १००
 १११ अणुवर्णोऽणु ४ । १ । १०६
 ३६२ अणोः ४ । ४ । ३९
 ३६१ अणोःधव ४ । ४ । २९
 ९८ अणुवर्णोः ६ । ३ । ११
 १३३ अणुवर्णोः ४ । ३ । ८
 ७८ अणुवर्णोःधव १ । ४ । ७६
 १२७ अणुवर्णोःधव ४ । २ । ८६
 ३०३ अणुवर्णोः ३ । २ । ८२
 ४७ अणुवर्णोः ४ । १ । ११
 ९७ अणुवर्णोः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४
 १३१ अणुवर्णोःधव ४ । २ । १३४
 ५१ अणुवर्णोः ४ । १ । ३०
 ११७ अणुवर्णोःधव ४ । १ । ६१
 ३९८ अणुवर्णोःधव ६ । २ । ५१
 ३५६ अणुवर्णोःधव २ । ४ । ८०
 ३५८ अणुवर्णोःधव ३ । ३ । ९६
 ३५७ अणुवर्णोःधव ३ । २ । ७१
 ३६६ अणुवर्णोःधव ६ । ४ । १४
 ३६५ अणुवर्णोःधव ६ । ३ । ३१
 १०० अणुवर्णोःधव ६ । ३ । ६०
 ६१ अणुवर्णोःधव २ । ३ । १७
 ३६ अणुवर्णोःधव ७ । २ । ९१
 ९ अणुवर्णोःधव ८ । ३ । ३३
 १३० अणुवर्णोःधव ४ । ३ । ८२
 १४१ अणुवर्णोःधव ४ । ३ । १४३
 ३४९ अणुवर्णोःधव ६ । ४ । ७०
 ७६ अणुवर्णोःधव २ । १ । ७२
 ३६२ अणुवर्णोःधव ४ । १ । ३०
 १०६ अणुवर्णोःधव ६ । १ । ५४
 २३६ अणुवर्णोःधव ७ । १ । ६०
 ११५ अणुवर्णोःधव ४ । १ । ४१
 ३०८ अणुवर्णोःधव ६ । १ । ३०
 १२१ अणुवर्णोःधव ४ । १ । ३५
 १३९ अणुवर्णोःधव ४ । ३ । ९९
 १२० अणुवर्णोःधव ४ । ३ । ९९

पृष्ठम् सूत्रम्

- १८९ अणुवर्णोःधव ३ । ३ । १७५
 १५० अणुवर्णोःधव ५ । १ । ११
 ९४ अणुवर्णोःधव ६ । ३ । ३२
 ९९ अणुवर्णोःधव ८ । ३ । ८९
 ११२ अणुवर्णोःधव ४ । १ । ११५
 ९९ अणुवर्णोःधव ८ । ३ । ८९
 ११३ अणुवर्णोःधव ४ । १ । १३४
 ३०६ अणुवर्णोःधव ६ । २ । १४
 १४५ अणुवर्णोःधव ४ । ४ । ३७
 १६६ अणुवर्णोःधव ८ । २ । ९
 १७३ अणुवर्णोःधव ८ । ५ । ५१
 १४२ अणुवर्णोःधव ४ । ३ । १६२
 २२० अणुवर्णोःधव ३ । १ । ६
 ३६१ अणुवर्णोःधव ४ । ४ । १२४
 ३९३ अणुवर्णोःधव ६ । २ । ८०
 १५५ अणुवर्णोःधव ५ । १ । ८१
 ३०० अणुवर्णोःधव ३ । २ । ३४
 २५० अणुवर्णोःधव ६ । ४ । ९२
 १०४ अणुवर्णोःधव ६ । ३ । १३०
 २७९ अणुवर्णोःधव १ । ३ । ७१
 ४ अणुवर्णोःधव १ । १ । ७०
 २१० अणुवर्णोःधव ७ । ३ । ८२
 ३९८ अणुवर्णोःधव ६ । २ । ५४
 २३३ अणुवर्णोःधव ६ । १ । ५०
 ३६९ अणुवर्णोःधव ७ । ३ । ८१
 ४०० अणुवर्णोःधव ६ । २ । १६०
 २ अणुवर्णोःधव १ । १ । ६
 २६२ अणुवर्णोःधव ७ । ४ । ५०
 २७१ अणुवर्णोःधव ३ । १ । ११
 १४५ अणुवर्णोःधव ४ । ४ । २५
 ३४४ अणुवर्णोःधव ३ । ३ । ७०
 १४० अणुवर्णोःधव ४ । ४ । ८०
 २९२ अणुवर्णोःधव ३ । १ । ११
 ३५० अणुवर्णोःधव १ । २ । ७
 १८० अणुवर्णोःधव ५ । ४ । ३९
 ३०७ अणुवर्णोःधव १ । १ । ५०
 ३०१ अणुवर्णोःधव ३ । १ । ११
 १८० अणुवर्णोःधव ३ । ४ । ८९

पृष्ठम् सूत्रम्

१० मोनुत्तारः ८ । ३ । २३
 ३२ मोनोपलातोः ८ । २ । ६४
 ११ मोरान्निसमःकौ ८ । ३ । २५
 २४२ त्रिपलेतुर्द्वन्द्वं १ । ३ । ६१
 २०३ म्बोध ८ । २ । ६५
 ४३ यःसौ ७ । २ । ११०
 ५६ यडथापु ४ । १ । ७४
 २६३ यटिच ७ । ४ । ३०
 २६४ यडोधिच २ । ४ । ७४
 २६४ यडोवा ७ । ३ । ९४
 २० यच्चिभम् १ । ४ । १८
 २८७ यच्चयत्रयोः ३ । ३ । १४८
 ३१३ यजजपदशापडः ३ । २ । १६६
 ३६७ यजजैनामितिव ७ । १ । ४३
 ३४५ यजयाधयतविच्छं ३ । ३ । १९०
 २९४ यजयाचहचप्रवचये ७ । ३ । ६६
 ३६४ यजुष्युरः ६ । १ । ११७
 ३७४ यजुष्येकपाप् ८ । ३ । १०४
 ३५६ यज्ञेधकतले २ । ३ । ६३
 ३७६ यज्ञकर्मव्यत्रयं १ । २ । ३४
 १५४ यज्ञोत्सर्गभ्यांघसं ५ । १ । १०२
 ३४२ यज्ञेसमित्तुवः ३ । ३ । ३१
 १११ यज्ञशोध २ । ४ । ६४
 ४९ यज्ञश्व ४ । १ । १६
 ११० यज्ञिजोध ४ । १ । १०१
 ६६ यतथनिर्धारणं २ । ३ । ४१
 ३७८ यतोनावः ६ । १ । २१३
 १६३ यतदेतेभ्यःपातिमणि ०५ । २ । ३५
 १५९ यथातययथापुठ ७ । ३ । ३१
 ३५२ यथातययोरमुं ३ । ४ । २८
 १६० यथासुखसंमुं ५ । २ । ६
 २८९ यथाविज्यनुमं ३ । ४ । १४
 ११ यथासंख्यमनुं १ । ३ । १०
 ६८ यथासाहदये २ । १ । ७
 १८५ यथास्येयथापथं ८ । १ । १४
 ४०५ यद्विदुषांघन्त्सि ८ । १ । १५६
 ४०६ यदुसाधितम् ८ । १ । ६६
 ३४४ यमःसमुपनिविषुं ३ । ३ । ६३
 २१७ यमरसनमातां ७ । २ । ७३

पृष्ठम् सूत्रम्

२७५ यमोर्गधने १ । २ । १५
 ३९९ यमयोथात्तरथे ६ । २ । १५६
 १० यरोनुनासि हेनुं ८ । ४ । ४५
 १६० यववकपाष्टिकां ५ । २ । ३
 ३१४ यषयडः ३ । २ । १७६
 २३६ यसोगुप्तसात् ३ । १ । ७७
 ११४ यस्कादिभ्योगोत्रे २ । ४ । ६३
 १६ यस्मात्प्रत्ययविधिं १ । ४ । १३
 ६७ यस्मादधिक्यस्यचे २ । ३ । १९
 ६६ यस्वचमावेनं २ । ३ । ३७
 ६९ यस्वचायामः २ । १ । १६
 ३०५ यस्वविभाषा ७ । २ । १५
 २६३ यस्वइलः ६ । ४ । ४९
 २९ यस्वेतिच ६ । ४ । १४८
 ७१ यानकादिभिध २ । २ । ९
 ३७१ याज्यान्तः ८ । २ । ९०
 २६ याडापः ७ । ३ । ११३
 १७३ याप्येभाषणं ५ । ३ । ४७
 ३५२ यावतिविन्दजीवोः ३ । ४ । ३०
 २८६ यावत्पुरानिपातं ३ । ३ । ४
 ६८ यावत्प्रधारणे २ । १ । ८
 ४०३ यावत्प्रथाम्यां ८ । १ । ३६
 १८० यावादिभ्यः कन् ५ । ४ । १२९
 १८९ यासुत्प्रस्मैपदे ३ । ४ । १०३
 २३० यावत्प्रथेदीर्घावि ७ । ४ । ५३
 ३९२ यत्कारोह्यादयश्च ६ । २ । ८१
 १३१ युक्तेच ६ । २ । ६६
 २९३ युग्वचपत्रे ३ । १ । १२१
 ३५ युजेरसमाले ७ । १ । ७१
 ३६५ युवोर्दीर्घि ६ । ४ । ५८
 ७६ युवावटतिपं २ । १ । ६७
 १७४ युवात्पयोःकनन्यं ५ । ३ । ६४
 ३६ युवावीद्विच ७ । २ । ९२
 १२१ युवोरनादीं ७ । १ । ११
 ३७४ युष्मत्सत्तन्तुं ८ । ३ । १०३
 ३८ युष्मदस्मदोःकरी ८ । १ । १२०
 ३७ युष्मदस्मदोःनादे ७ । २ । ८६
 १३२ युष्मदस्मदोरन्यं ४ । ३ । ११
 ३७८ युष्मदस्मदोर्दसि ६ । १ । १२१

पृष्ठम् सूत्रम्

३७ युष्मदस्मदप्रपाठं ७ । १ । १२७
 १८६ युष्मद्युपपदेसं १ । ४ । १०५
 १०९ युनश्चकुत्सायां ४ । १ । १६७
 ५६ युनतिः ४ । १ । ७७
 १०८ युनिलुक् ४ । १ । १९०
 ३६ युनयथीजसि ७ । २ । ९३
 २३ युष्मत्प्रथीनदीं १ । ४ । ३
 २४५ येच ६ । ४ । १०९
 १४९ येचद्वित्ते ६ । १ । ६१
 ११५ येचामावकर्मं ६ । ४ । १६८
 ३ येनविभिसंस्तस १ । १ । ७२
 ५९ येनागविकारः २ । ३ । २०
 ३७१ येपङ्ककर्मणि ८ । २ । ८८
 २०४ येतिभाषा ६ । ४ । ४३
 ९२ येत्तंचवितोपःशां २ । ४ । ९
 १२७ योगप्रमाणेषु १ । २ । ५५
 १५७ योगावाच ५ । १ । १०२
 ३७ योगि ७ । २ । ८९
 १५५ योगजंगच्छति ५ । १ । ७४
 १६० योग्यानुकूपोत्तं ५ । १ । ३२
 १५८ योक्तोहृदादिले ६ । ४ । १६१
 १८० योक्ते ५ । ४ । ३२
 १४५ यशसि ४ । ४ । ३३
 ३६५ यथोपातुनां ४ । ४ । १२१
 १२८ यथोरमनुष्ये ४ । २ । १००
 १६८ यजःकृष्यामुं ५ । २ । ११२
 २२० यज्ञेच ६ । ४ । २६
 १०३ यज्ञवयोश्च ६ । ३ । १०२
 १४० यथायत् ४ । ३ । १२१
 ३०५ यदाम्यानिद्यातोतः ८ । २ । ४२
 २३५ यथादिभ्यश्च ७ । २ । ४५
 २०२ यथिजमोरधि ७ । १ । ६१
 २५८ यथेरावृत्तितोः ७ । १ । ६३
 २६१ यथेरावृत्तितोः १ । २ । १६
 ३४३ यथेरावृत्तितोः ३ । ३ । ५३
 २० यथाम्यांनोतः सं ८ । ४ । १
 १६६ यथादिभ्यश्च ५ । २ । ९५
 ९१ यथेरावृत्तितोः ३ । २ । ३१
 ३०४ यथेरावृत्तितोः ३ । २ । ९५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
६२ भुवःप्रभवः २ । ४ । ३२	३४४ महोऽनुपमं ३ । ३ । ६७	१०९ मादिलुह ३ । ३ । १७५
३१४ भुवःमंशान्तरयोः ३ । १२ । ७९	१३१ मद्रवृज्योःकन् ४ । २ । १३१	१५० माणवचक्राभ्यांस्तम् ५ । १ । १११
३११ भुवश्च ३ । २ । १३०	१०३ मद्रात्परिवापणे ५ । ४ । ६७	९४ मातरपिनगनुदीचाम् ६ । ३ । ३२
३६० भुवश्च ४ । १ । ४७	१२९ मद्रेभ्योऽञ्च ४ । २ । १०८	९९ मातुः पितृभ्यामन्य० ८ । ३ । ७५
३७१ भुवश्चमहाव्याहतेः ८ । २ । ७१	१११ मधुवभ्रौब्राह्मण० ४ । १ । २०६	११२ मातृदत्तस्थार्याम० ४ । १ । ११५
२९२ भुवो मावे ३ । १ । १०७	३६२ मधोः ४ । ४ । १३९	९९ मातृनिभ्यांस्वसा० ८ । ३ । ८५
१८७ भुवो बुग्लुहलिटीः ६ । ४ । ८८	३६२ मधोः ४ । ४ । १३९	११३ मातृप्लसुश्च ४ । १ । १३५
१७३ भूतपूर्वचरद् ५ । ३ । ५३	९८ मध्याह्नी ६ । ३ । १२१	३८६ माश्रीपक्षोपक्रम० ६ । २ । १५
३०३ भूते ३ । २ । ८४	१३३ मध्याह्नमः ४ । ३ । ८	१४५ मायोत्तरपद० ४ । ४ । ३७
२८७ भूतेय ३ । ३ । १४०	७८ मध्येपदेनवक्त्रनेच १ । ४ । ७६	१६६ मादुपधायाधम० ८ । २ । १९
३४० भूतेऽपिदृश्यन्ते ३ । ३ । १२	१२७ मध्यादिभ्यश्च ४ । २ । ८६	१७३ मानपक्षगयोः क० ५ । ३ । ५१
३ भूवादयोधातवः १ । ३ । १	३०३ मनः ३ । २ । ८२	१४२ मानेवयः ४ । ३ । १६२
७८ भूषणेऽलम् २ । ४ । ६४	४७ मनः ४ । १ । ११	२२० मान्वपदान्दान् ३ । १ । १६
१९० भूतुनोस्तिटि ७ । ३ । ८८	९७ मनसः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४	३६१ मायायाम् ४ । ४ । १२४
२३१ भृशामिन् ७ । ४ । ७६	१३१ मनुष्यतरस्ययो० ४ । २ । १३४	३९३ मालादीनांश्च ६ । २ । ८८
२९२ भृशोऽज्ञायाम् ३ । १ । १२२	५१ मनोरीवा ४ । १ । ३८	१५५ मासाद्रयमित्य० ५ । १ । ८१
२६९ भृशादिभ्योमुच्यन्ते० ३ । १ । १२	११७ मनोर्जातावज्य० ४ । १ । १६१	३०० मितनरतेय ३ । २ । ३४
२९४ भोज्यमक्षये ७ । ३ । ६९	३९८ मन्तिन्त्याख्या० ६ । २ । ५१	२५० मितांश्च ६ । ४ । ९२
१४ भोगोभयोभयपूर्व० ८ । ३ । १७	३५६ मन्त्रेषतङ्करणश० २ । ४ । ८०	१०४ मित्रेषो ६ । ३ । १३०
१२२ भीरिष्यार्थयुक्तयोः ४ । २ । ५४	३५८ मन्त्रेषोपपयमन० ३ । ३ । ९६	२७९ मित्योपरसाह० १ । ३ । ७
३७ भ्यमोभ्यम् ७ । १ । ३०	३५७ मन्त्रेष्वेतयहोत्रयता० ३ । २ । १०१	४ मित्योन्या० १ । १ । १७
२३९ भ्रक्षोरोपपयो० ६ । ४ । ४७	३६६ मन्त्रेष्व्याह्यारो० ६ । ४ । १४१	२१० मिद्रेगुणः ७ । ३ । ८२
३१४ भ्राजभामपुर्विचु० ३ । २ । ७७	३६५ मन्त्रेषोमाथेन्द्रि० ६ । ३ । १३१	३९८ मिश्रयानुपमं ६ । २ । ५४
२४९ भ्राजभाममापरि० ७ । ४ । ३	१०० मन्त्रीदत्तमकुर्वि० ६ । ३ । ६०	२३३ मीमांसनिनोतिरी० ६ । १ । ५
१०९ भ्रातरिष्ययापि ४ । १ । ६४	६१ मन्त्रकर्मण्यन्तार्हो० २ । ३ । १७	३६९ मीमांसनिनियमे ७ । ३ । ८१
११५ भ्रातृप्यंश्च ४ । १ । १४४	३६ मन्त्रेन्तस्य ७ । २ । ९१	४०० मुलंस्वार्थं ६ । २ । ११७
९४ भ्रातृपुत्रीस्यपुद्दि० २ । १ । ६८	९ मन्त्रोपोषा ८ । ३ । ३३	२ मुसन्तासिक्ताय० २ । १ । १६
११३ भ्रुवोपुत्रय ४ । १ । १२५	१३० मन्त्रश्च ४ । ३ । ८२	२६२ मुचोचर्मकरय० ७ । ४ । ५५
३३ मन्त्रावपुत्रम् ६ । ४ । १२८	१४१ मन्त्रुनयोर्भाषा० ४ । ३ । ४३	२७१ मुदमिभ्रक्षण० ३ । १ । ११
१४६ मन्त्रकर्मण्यन्तार्हो० ४ । १ । ५६	३४९ मन्त्रैरिदन्त्यार० ६ । १ । ७०	१४५ मुद्रारण् ४ । ४ । २५
१४८ मन्त्रजनहानात्प्रण० ४ । १ । ७७	७६ मन्त्रैर्यमकादयश्च २ । १ । ७२	३४४ मुनीपणः ३ । ३ । ७७
३१० मन्त्रिद्विगुणार्थं ३ । २ । ८८	३६२ मन्त्रेय ४ । १ । ३८	१४८ मूढमन्यापदि ४ । ४ । ८८
३०३ मन्त्रुभोदमन्त्रि० ८ । ३ । ११	१०६ मन्त्रमन्त्रार्थि० ६ । १ । १५१	२९२ मुञ्जीभाषा ३ । १ । ११
३७९ मन्त्रोः पूर्वमात्प्र० ६ । १ । १२९	२३६ मन्त्रिजयोर्गुणि ७ । १ । ६०	२२७ मुञ्जैः ७ । २ । १११
१२४ मन्त्रोऽथवृत्तश्च ४ । २ । ७७	११५ मन्त्रुत्तरकर्मणी ४ । १ । ११	३५० मुच्यन्त्यय० १ । १ । ७
३६२ मन्त्रेय ४ । ४ । १३९	३८८ मन्त्रार्थिपणमाहम् ६ । २ । ३८	१८० मुञ्जैः ५ । ४ । ११
११४ मन्त्रेय ५ । १ । १५९	१२१ मन्त्रार्थोपपत्ति० ४ । १ । १५	३०० मुञ्जैः १ । १ । ११
१०९ मन्त्रेय ६ । ३ । १२९	१३७ मन्त्रार्थोपपत्ति ४ । ३ । ९७	३०१ मन्त्रेय ३ । १ । ११
३६१ मन्त्रेय ४ । ४ । १३९	१२० मन्त्रार्थोपपत्ति ४ । २ । १९	१८८ मन्त्रि ३ । १ । १९

शृष्टम् सूत्रम्

- २० मोनुत्तारः ८१३१२३
- ३२ मोनोधातोः ८१२१६४
- ११ मोराजिसमाःक्री ८१३१२५
- २४२ त्रियतेलुर्लि० २१३१६१
- २०३ म्बोध ८१२१६५
- ४३ यःसी ७१२११०
- ५६ यडधाप् ४११७४
- २६३ यडिच ७१४१३०
- २६४ यडोचिच २१४७४
- २६४ यडोवा ७१३१९४
- २० यचिभम् २१४११८
- २८७ यचयवयोः ३१३११४८
- ३१३ यजजपदशापडः ३१२११६६
- ३६७ यजधैनामितिच ७११४३
- ३४५ यजयाचयतविच्छ० ३१३१९०
- २९४ यजयाचरुचप्रवचर्च० ७१३१६६
- ३६४ यजुष्युरः ६१११११७
- ३७४ यजुष्येकेषाम् ८१३११०४
- ३५६ यजेसकरणे २१३१६३
- ३७६ यजकर्मण्यजप० ११२१३४
- १५४ यज्ञास्त्रिभ्यांघल० ५११७१
- ३४२ यज्ञेतिस्तुक् ३१३१३१
- १११ यज्ञोश्च २१४१६४
- ४९ यजश्च ४१११६
- ११० यजिञोश्च ४११११०१
- ६९ यतथतिधारणं २१३१४१
- ३७८ यतोनवः ६१११२३
- १६३ यत्तदेतेभ्यःपरिमणे० ५१२३९
- १५९ यथातथययापुर० ७१३३११
- ३५२ यथातथयोरसू० ३१४१२०
- १६० यथामूलसंमु० ५१२१६
- २८९ यथाविध्यनु० ३१४१४
- ११ यथासंख्यमनु० ११३११०
- ६८ यथाहादये २११७
- १८५ यथास्त्रेयथापथं ८११११४
- ४०५ यदितुपरंछन्दसि ८१११५६
- ४०६ यदुहापित्यम् ८१११६६
- ३४४ यमःसमुपनिविपु० ३१३१६३
- २१७ यमरमनमता० ७१२१७३

शृष्टम् सूत्रम्

- २७५ यमोङ्घने ११२११५
- ३९९ ययतोधातदर्थे ६१२११५६
- १० यरोनुतासिकेनु० ८१४१४५
- १६० यवयवकपष्टिका० ५१२१३
- ३१४ यवयवः ३१२११७६
- २३६ यसोनुपसर्गाव ३१११७१
- ११४ यस्कादिभ्योङ्गे २१४१६३
- १६ यस्मात्प्रत्ययविधि० २१४११३
- ६७ यस्मादधिक्यसचे० २१३१९
- ६६ यस्त्वभावेन० २१३१३७
- ६९ यस्त्वचामामः २११११६
- ३०५ यस्त्वामाभा ७१२११५
- २६३ यस्त्वहलः ६१४१४९
- २९ यस्त्वैतिच ६१४११४८
- ७१ याजकृदिभिश्च २१२१९
- ३७१ याज्यान्तः ८१२१९०
- २६ याहापः ७१३१११३
- १७३ याप्येयाशाप् ५१३१४७
- ३५२ यावतिविन्दजीवीः ३१४१३०
- २८६ यावत्पुरानिपात० ३१३१४
- ६८ यावदवधारणे २१११८
- ४०३ यावदथाभ्या ८१११३६
- १८० यावादिभ्यः कन् ५१४१२९
- १८९ यासुत्परस्मैपदे० ३१४१०३
- २३० यीवर्णयोर्दाधोवे० ७१४१५३
- ३९२ युक्तारोह्यादयश्च ६१२१८१
- १३१ युक्तेच ६१२१६६
- २९३ युग्यंघपत्रे ३११११२१
- ३५ युजेरसमासे ७१११७१
- ३६५ युजुवोर्दाधोवे० ६१४१५८
- ७६ युवाञ्छलतिप० २१११६७
- १७४ युवात्सयोःकतन्य० ५१३१६४
- ३६ युवावैदिव० ७१२१९२
- १२१ युकोरनाक्री ७११११
- ३७४ युष्मत्तत्तन्मु० ८१३११०३
- ३८ युष्मदस्मदोःपठो० ८१११२०
- ३७ युष्मदस्मदोःनादे० ७१२१८६
- १३२ युष्मदस्मदोःरन्य० ४१३११
- ३७८ युष्मदस्मदोर्द्वैति ६१११२१

शृष्टम् सूत्रम्

- ३७ युष्मदस्मदोःपठो० ७१११२७
- १८६ युष्मदुपपदेस० ११४१०५
- १०९ युनधुत्सायां ४११११६७
- ५६ युनस्तिः ४१११७७
- १०८ युनिलुक् ४१११९०
- ३६ युवयवीजसि ७१२१९३
- २३ युवयाख्येयिनी० ११४१३
- २४५ येच ६१४११०९
- १४९ येचतद्धिते ६१११६१
- ११५ येचामावकर्म० ६१४११६८
- ३ येनविधिल्लदंतस ११११७२
- ५९ येनांगविकारः २१३१२०
- ३७१ येवत्कर्मणि ८१२१८८
- २०४ येविभाषा ६१४१४३
- ९२ येषांचविरोधःशा० २१४१९
- १२७ योगप्रमाणेष० ११२१५५
- १५७ योगाद्यच्च ५११११०२
- ३७ योधि ७१२१८९
- १५५ योजनंगच्छति ५१११७४
- १६० योपधाद्द्रुसोत्त० ५११११३२
- १५८ रक्तोहलादौर्ले० ६१४११६१
- १८० रक्तेः ५१४१३२
- १४५ रक्षति ४१४१३३
- ३६१ रक्षोपातूनाह० ४१४११२१
- १२८ रंकोरमनुष्ये० ४१२११००
- १६८ रजःकृष्यासु० ५१२१११२
- २२० रज्जेश्च ६१४१२६
- १०३ रपयरोश्च ६१३११०२
- १४० रथायत् ४१३११२१
- ३०५ रदान्यानिशतोनः ८१२१४२
- २३५ रधादिभ्यश्च ७१२१४५
- २०२ रधिजमोरवि ७१११६१
- २५८ रभेरञ्छुलितोः ७१११६३
- २६१ रलोभ्युगपाद० ११२१२९
- ३४३ रदमीच ३१३१५३
- २० रथान्यानीगः स० ८१४११
- १६६ रथादिभ्यश्च ५१२१९५
- ९१ राजदन्तादिपु० २१२१३१
- ३०४ राजनिपुधि० ३१२१९५

1	...	...	...
2	...	...	...
3	...	...	...
4	...	...	...
5	...	...	...
6	...	...	...
7	...	...	...
8	...	...	...
9	...	...	...
10	...	...	...
11	...	...	...
12	...	...	...
13	...	...	...
14	...	...	...
15	...	...	...
16	...	...	...
17	...	...	...
18	...	...	...
19	...	...	...
20	...	...	...
21	...	...	...
22	...	...	...
23	...	...	...
24	...	...	...
25	...	...	...
26	...	...	...
27	...	...	...
28	...	...	...
29	...	...	...
30	...	...	...
31	...	...	...
32	...	...	...
33	...	...	...
34	...	...	...
35	...	...	...
36	...	...	...
37	...	...	...
38	...	...	...
39	...	...	...
40	...	...	...
41	...	...	...
42	...	...	...
43	...	...	...
44	...	...	...
45	...	...	...
46	...	...	...
47	...	...	...
48	...	...	...
49	...	...	...
50	...	...	...
51	...	...	...
52	...	...	...
53	...	...	...
54	...	...	...
55	...	...	...
56	...	...	...
57	...	...	...
58	...	...	...
59	...	...	...
60	...	...	...
61	...	...	...
62	...	...	...
63	...	...	...
64	...	...	...
65	...	...	...
66	...	...	...
67	...	...	...
68	...	...	...
69	...	...	...
70	...	...	...
71	...	...	...
72	...	...	...
73	...	...	...
74	...	...	...
75	...	...	...
76	...	...	...
77	...	...	...
78	...	...	...
79	...	...	...
80	...	...	...
81	...	...	...
82	...	...	...
83	...	...	...
84	...	...	...
85	...	...	...
86	...	...	...
87	...	...	...
88	...	...	...
89	...	...	...
90	...	...	...
91	...	...	...
92	...	...	...
93	...	...	...
94	...	...	...
95	...	...	...
96	...	...	...
97	...	...	...
98	...	...	...
99	...	...	...
100	...	...	...

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१६७ लोमादिपामादिपि० ५१२।२००	१८० वर्णेष्वग्निते ५।४।३१	३६६ वाचन्दति ३।१२
२७० लोहितारिहाज्ज्यः ३।११।१३	७६ वर्णोवर्णेन २।१।६९	३६३ वाचन्दति ६।११
१८० लोहितान्मणी ५।४।३०	३८५ वर्णोवर्णेष्वनेते ६।२।३	४०० वाजाते ६।२।१
३५१ स्वपिच ६।१।४१	१२९ वर्णोवृष्ट ४।२।१०३	२१५ वाजुधमुत्रताम् ।
३५१ स्वपिलघुपूर्वात् ६।४।५६	२८६ वर्तमानमार्णोप्येव ३।३।१३१	१६९ वातातीसाराम्भ्याम्
३४७ ल्युट्च ३।३।११५	१८६ वर्तमानिलट् ३।२।१२३	३०८ वादान्तशान्तपूर्णं
३०५ स्वादिभ्यः ८।२।४४	३५२ वर्णप्रमाणजलोपथा० ३।४।३२	३१ वाहुहमहृष्णुदधि
२२६ वचउम् ७।४।२०	१५६ वर्णसामिवर्ध्यात् ७।३।१६	४५ वार्धुपुलकस्य ७।५
२२२ वीचस्वपियत्रादी० ६।१।११५	१३३ वर्णभ्रष्टरू ४।३।१८०	२९० वागिसिदिश्वनिन्द
२९४ वनोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७	२५ वर्णोन्वय ६।४।८४	५ वान्तोपिप्रत्यये ६
३५० वाचिलुभ्युत्थ १।२।२४	१५५ वर्णोऽनुच ५।१।१०८	१०९ वान्दिभन्सपिण्डे
२९४ वधैर्गती ७।३।६३	१०४ वले ६।३।११८	२१७ वान्यस्वसंयोगादेः
१११ वतष्ठाच ४।१।१०८	१४८ वद्यंततः ४।४।८६	११ वापदातस्य ८।१
१५१ वतोऽभिद्धा ५।१।१२३	२२२ वधास्यान्यतासां० ६।१।३१९	१७६ वाचहूनोऽजातिपरि
१६४ वतोऽरिपुक् ५।२।५३	३०६ वसतिक्षुधोरिद ७।२।५२	१०५ वामावकरगयोः
३६२ वसस्रान्ताच्छ्रष्ट० ५।१।५१	३६० वसन्ताच्च ४।३।२०	३८६ वाभुवनम् ६।२
१३५ वसस्रालामिजिद० ४।३।३६	१२३ वसन्तादिभ्यश्च ४।२।६३	२०४ वाभ्राश्रमन्ताश्रमम्
१६७ वस्रांताभ्यांकारमवले ५।२।८८	३१ वसुसंस्तुःस्वन्तदु० ८।२।७२	११९ वामदेवाऽपुत्रपी
१७६ वस्रोऽस्यश्चर्येभ्यश्च० ५।३।९१	३६२ वसोः समूहेच ४।४।१४०	२८ वामि १।४।१
१९२ वदःसुपिकयप्य ३।१।१०६	४२ वसोः संप्रसारणं ६।४।१३१	२७ वान्शसोः ६।४
१९४ वद्वज्रहलन्तसाचः ७।२।३	१७७ वलेऽन् ५।३।१०१	३४७ वायी २।४।५
४०१ वनसमासे ६।१।१७८	१४४ वक्षत्रकयिकयाऽन् ४।४।१३	१२० वाच्युत्पिबुपनीय
१०४ वनगिर्योःसंज्ञायाम् ६।३।११७	१५३ वक्षत्रव्याभ्यांऽन्कनी ५।१।५१	६२ वाचणायोनार्मीदि
१०४ वनपुरगामिधञ्जा० ८।४।४	३१० वस्त्रकाजाद्धताम् ७।२।६७	२२४ वाळिटि २।४।१
४७ वनोरच ४।१।१७	३५७ वहध ३।२।६४	३५० वाव्यपि ६।४।१
९० वन्दितेभ्रातुः ५।४।५७	३०० वहाम्नेलिहः ३।२।३२	१७ वावसाने ८।४
२२४ वमोर्वा ८।४।२३	२९१ वहाकरणं ३।१।१०२	१३ वाचरि ८।३।१
२९८ वमसिच ३।२।१०	११७ वाक्त्रिनादीनां मुक्च ४।१।५८	१०० वाचोऽकप्यञ्जोगेषु
८९ वमसिदन्तस्यदट् ५।४।१४१	२७० वाक्यपः १।३।९०	३६५ वाचपूर्वसंनिधौ ।
१६९ वमसिपूर्णात् ५।२।१३०	८ वाक्यस्यैः पुत्रव० ८।२।८२	८९ वासंज्ञायां ५।४
४९ वमसिप्रथमे ४।१।२०	१८३ वाक्यादेरामन्त्रित० ८।१।८	२९० वासरुपोऽश्रियाम्
३६१ वमस्यसुसुर्धाम० ४।४।१२७	३०९ वासोऽश्रिन्ययोः ६।४।६१	१३९ वासुदेवाऽर्जुनाभ्याम्
१२७ वरणादिभ्यश्च ४।२।८८	२७५ वायमः १।२।१३	७ वासुप्यापिशलेः ६
१३७ वर्णान्ताच्च ४।३।६३	१०० वायोपिभ्रष्टेषु ६।३।५९	३१ वाहज्ज् ६।४।१
३९६ वर्णार्थप्रथ ६।२।१३१	३०० वाचंयमपुत्रार्थेच ६।३।६९	५४ वाहः ४।१।६
१०६ वर्णस्केऽवस्वरः ६।१।१४८	२५९ वाचिवाचिपिणे ६।४।९१	१७१ वाहचच्छन्दति
१५८ वर्णदृशदिभ्यःऽन् ५।१।१२३	३०० वाचिदमोत्रने ३।२।४०	१०५ वाहनमाहितान् ८
५१ वर्णादनुदासासां० ४।१।३९	१६९ वाचोऽभिमानिः ५।२।१२४	९१ वाहिताभ्यादिपु २
१७० वर्णाद्व्यध्यादिणि ५।२।१३४	१८० वाचोऽव्यह्नार्थानाम् ५।४।३५	१३० वाहोऽव्यह्नोऽव्यह्न

१५० विमतिविग्रहः ५ । १ । १२
 १५१ विमतिविग्रहः ५ । १ । १४
 १५४ विमन्तादिभ्यन्तमः ५ । १ । ५६
 ११३ विमर्शसूत्रिका ४ । १ । १४
 ११२ विमर्शसूत्रिका ४ । १ । १७
 ३०९ विमुक्तभिरिः ८ । ३ । ९६
 ३०१ विमार्थमागानाम् ८ । २ । ९७
 २४० विमर्श १ । २ । २
 ३५७ विमुक्तसन्धि ३ । १ । ७३
 ३०२ विमुक्तोत्तुवागिः ६ । ४ । ४१
 ३०६ विमोभोगप्रत्ययोः ८ । २ । ५८
 २२८ विद्वान्निवन्त्यः ३ । १ । ४१
 ३१३ विदिमिदिच्छिदेः ३ । २ । ६२
 १३८ विद्वान्भ्यः ४ । ३ । ८४
 ३१२ विदेः शतुर्भुः ७ । १ । ३६
 २२८ विरोलटोवा ३ । ४ । ८३
 १३७ विद्यायोनिसंपन्धे ४ । ३ । ७७
 १८९ विधिनिमन्त्रणा ३ । ३ । १६१
 १४८ विध्यन्धनुषा ४ । ४ । ८३
 ३०० विध्यल्योस्तुदः ३ । २ । ३५
 १६२ विनञ्भ्यांनानात्री ५ । १ । २७
 १८० विनयादिभ्यश्च ५ । ४ । ३४
 ३१३ विदुरिच्छुः ३ । २ । १६९
 १७४ विन्मतोल्लेक् ५ । ३ । ६५
 २७४ विपराभ्यांतेः १ । ३ । १९
 २९३ विप्यविनीयजि ३ । १ । ११७
 ९३ विप्रतिषिद्धचानधि २ । ४ । १३
 १५ विप्रतिषेधपरकार्यम् १ । ४ । १२
 ३१४ विप्रसंभ्योहसंज्ञा ३ । २ । १८०
 १६ विप्रक्तिथ १ । ४ । १०४
 ३६६ विमार्जोच्छंदसि ६ । ४ । १६२
 ६८ विमार्ता २ । १ । ११
 २८७ विमार्ताकथामि ३ । ३ । १४३
 २८६ विमार्ताकदाकशोः ३ । ३ । ५
 २८० विमार्ताकर्मकात् १ । ३ । ८५
 १५१ विमार्ताकार्पाणस ५ । १ । २९
 १३१ विमार्ताकृद्युगं ४ । १ । ३०
 ७८ विमार्ताकृति १ । ४ । ७२
 ६७ विमार्ताकृति १ । ४ । ९८

२९३ विमार्ताकृतिः ३ । १ । १२०
 ३४७ विमार्ताकृतिः ३ । ३ । ११०
 ३१० विमार्ताकर्मकात् ७ । १ । १६८
 ६३ विमार्ताकृतिः २ । ३ । २५
 २९७ विमार्ताकर्मः ३ । १ । १४३
 ३५१ विमार्ताकर्मकात् ३ । ४ । २४
 २१७ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । ७८
 ३४१ विमार्ताकर्मकात् ३ । ३ । ५०
 २० विमार्ताकर्मकात् ६ । ४ । १२६
 ८१ विमार्ताकर्मकात् ६ । ३ । ४९
 २८३ विमार्ताकर्मकात् ७ । १ । ६९
 २३८ विमार्ताकर्मकात् ७ । ३ । ५८
 ३७६ विमार्ताकर्मकात् १ । २ । ३६
 ४०० विमार्ताकर्मकात् ६ । २ । १६४
 ३६९ विमार्ताकर्मकात् ७ । ४ । ४४
 १९ विमार्ताकर्मकात् १ । १ । ३२
 १७९ विमार्ताकर्मकात् ५ । ४ । ८
 १६० विमार्ताकर्मकात् ५ । २ । ४
 २४ विमार्ताकर्मकात् ७ । १ । ७
 ३९९ विमार्ताकर्मकात् ६ । २ । १६१
 २६ विमार्ताकर्मकात् १ । १ । २८
 २६ विमार्ताकर्मकात् ७ । ३ । ११५
 २८८ विमार्ताकर्मकात् ३ । ३ । १५५
 २१७ विमार्ताकर्मकात् ३ । १ । ४९
 ३९१ विमार्ताकर्मकात् ६ । २ । ६७
 ३५१ विमार्ताकर्मकात् ६ । ४ । ५७
 १७२ विमार्ताकर्मकात् ५ । ३ । २९
 ३५१ विमार्ताकर्मकात् ६ । १ । ४४
 १०३ विमार्ताकर्मकात् ६ । ३ । १०६
 १३४ विमार्ताकर्मकात् ४ । ३ । २४
 ३७१ विमार्ताकर्मकात् ८ । २ । ९३
 १२० विमार्ताकर्मकात् ४ । २ । २३
 १७९ विमार्ताकर्मकात् ५ । ४ । २०
 ३०७ विमार्ताकर्मकात् ७ । २ । १७
 ३७७ विमार्ताकर्मकात् ६ । १ । १८१
 ३०५ विमार्ताकर्मकात् ६ । १ । २६
 १३२ विमार्ताकर्मकात् ४ । २ । ४४
 १३३ विमार्ताकर्मकात् ४ । ३ । १३
 २३३ विमार्ताकर्मकात् ६ । १ । ५१

१२७ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । ५०
 १७२ विमार्ताकर्मकात् ५ । ३ । ४१
 ९८ विमार्ताकर्मकात् ६ । ३ । ६
 २७८ विमार्ताकर्मकात् १ । ३ । ५०
 १४४ विमार्ताकर्मकात् ४ । ४ । ७
 ९२ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । १२
 ३७९ विमार्ताकर्मकात् ६ । १ । १५
 २५८ विमार्ताकर्मकात् ७ । १ । ९६
 ८९ विमार्ताकर्मकात् ५ । ४ । १४
 २२३ विमार्ताकर्मकात् ६ । १ । ३०
 ५१ विमार्ताकर्मकात् ४ । १ । ३४
 ९३ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । १६
 २८५ विमार्ताकर्मकात् ३ । २ । १४
 १८२ विमार्ताकर्मकात् ५ । ४ । ५२
 १७४ विमार्ताकर्मकात् ५ । ३ । ६८
 २२१ विमार्ताकर्मकात् ७ । १ । ६५
 ८४ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । २५
 ९९ विमार्ताकर्मकात् ६ । ३ । २४
 १४९ विमार्ताकर्मकात् ५ । १ । ४
 ३९ विमार्ताकर्मकात् ८ । १ । ७४
 ४०४ विमार्ताकर्मकात् ८ । १ । ५३
 २०५ विमार्ताकर्मकात् ८ । ३ । ७९
 ४०२ विमार्ताकर्मकात् ६ । २ । ९६
 १०२ विमार्ताकर्मकात् ६ । ३ । ८८
 २७९ विमार्ताकर्मकात् १ । ३ । ७७
 २७८ विमार्ताकर्मकात् १ । २ । १६
 ६४ विमार्ताकर्मकात् २ । ३ । ५९
 २२६ विमार्ताकर्मकात् १ । २ । ३
 १३० विमार्ताकर्मकात् ४ । २ । १८
 १०५ विमार्ताकर्मकात् ८ । ४ । ६
 १६४ विमार्ताकर्मकात् ५ । २ । ६१
 ३ विमार्ताकर्मकात् १ । ४ । ११
 ३५५ विमार्ताकर्मकात् १ । २ । ६२
 १५७ विमार्ताकर्मकात् ५ । १ । ११
 ३५३ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । ६
 ९२ विमार्ताकर्मकात् २ । ४ । ७
 ७५ विमार्ताकर्मकात् २ । १ । ५७
 १२७ विमार्ताकर्मकात् १ । २ । ५२
 ३६ विमार्ताकर्मकात् ६ । ३ । २८

पृष्ठम् सूत्रम्

१२२ विष्णोर्देशे ४ । २ । ५२
 १०६ विष्णुः शक्रुनि ०६ । १ । ५०
 ३९ विष्णुदेवयोश्च ०६ । ३ । ९२
 १२ विस्तर्जनीयस्यः ८ । ३ । ३४
 १७९ विस्तारिणोर्मस्तौ ५ । ४ । १६
 ३८७ विष्णुशरीरनिगुणव० ६ । २ । २४
 ३९५ वीरवीर्योच ६ । २ । १२०
 १२५ बुद्धकठजिलसे ४ । २ । ८०
 ३६३ बुद्धज्येष्ठभ्याति ० ५ । ४ । ४१
 १७७ वृकादेश्यन् ५ । ३ । ११५
 ३४३ वृक्षासनयोर्विष्टः ८ । ३ । ९३
 ३४३ वृणोतेराच्यमदने ३ । ३ । ५४
 २७७ वृत्तिसर्गतायनेपुक्रमः २ । ३ । ३८
 १७४ वृद्धस्यच ५ । ३ । ६२
 १०९ वृद्धस्यच ० ४ । १ । १६६
 १३० वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४
 ११६ वृद्धाक्षसीवीरोपु० ४ । १ । १४८
 १३० वृद्धाद्याचाम् ४ । २ । १२०
 १३२ वृद्धादेकेकान्तलो० ४ । २ । १४१
 ८६ वृद्धिनिमित्तस्यच ० ६ । ३ । ३९
 ३ वृद्धिर्नाश्च १ । १ । ११
 ६ वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८
 १३० वृद्धिर्पलाशामादि० १ । १ । ७३
 ११७ वृद्धेस्तोस्तयाजादा० ४ । १ । १०१
 ९४ वृद्धोपुत्राण्यु० १ । २ । ६५
 २११ वृद्धस्यसमताः १ । ३ । ९२
 ७५ वृद्धाक्षनागमु० २ । १ । ६२
 ५१ वृषाक्षयमिच्छामि० ४ । १ । ३७
 ३०८ वृषादीनीच ६ । १ । २०३
 २२० वृषोवा ७ । २ । ३८
 २७७ वेःवादिपिष्टाणे १ । ३ । ४१
 २७६ वेःसम्भरणं १ । ३ । ३४
 १६२ वेः सात्तपुत्रार्थी ५ । २ । १८०
 २२१ वेःसन्देशनिष्ठाम् ८ । ३ । ७३
 २४६ वेःस्यचोर्नियम् ८ । ३ । ७३
 २२२ वेभः ६ । १ । ४०
 १२२ वेभोर्नियः २ । ४ । ४१
 १४४ वेपकादिभ्योर्जादि ४ । ४ । १२
 १७६ वेतोर्वेभ्यः ७ । १ । ७

पृष्ठम् सूत्रम्

३५ वेरपृक्तस्य ६ । १ । ६७
 ३६० वेसन्तादिमवद्ग्रा० ४ । ४ । १२२
 ३६१ वेशोयसआदेशंता० ४ । ४ । १३१
 १९४ वेथस्वनोमोजने ८ । ३ । ६९
 ३५८ वैतोऽन्यत्र ३ । ४ । ९६
 ९८ वैपाकरणाख्यायांच ६ । ३ । ७
 ४०६ वैवाचेतिचच्छदसि ८ । १ । ६४
 २८७ वीताप्योः ३ । ३ । १४१
 ५२ वीतोमुच्यवचनात् ४ । १ । ४४
 ८७ वीपसर्जनस्य ६ । ३ । ८२
 २५८ वीविधुनेजुहू ७ । ३ । ३८
 ३१२ वीकपलसक्य० ३ । २ । ४३
 ३४१ वीक्षुधुवः ३ । ३ । २५
 २७७ व्यक्तवाचोसमुच्चारणे १ । ३ । ४८
 १४५ व्यर्जनरूपसिक्तं ४ । ४ । २६
 ३५८ व्यनयोबहुलम् ३ । १ । ८५
 २११ व्ययीरिति ७ । ४ । ६८
 ३४३ व्यपजपोरनुपसर्गे ३ । ३ । ६१
 ११५ व्यनसपाने ४ । १ । १४५
 ३५५ व्यवदिताम् १ । ४ । ८२
 ६४ व्यवहृणोःसमर्थयोः ३ । ३ । ५७
 ४०० व्यवयिनोऽन्ताम् ६ । १ । ६६
 ३५१ व्यथ ६ । १ । ४३
 २८० व्याहृतिव्योचनः १ । ३ । ८३
 १३५ व्याहृतिवृत्तः ४ । ३ । ५१
 ३४२ व्युपयोःसैनेःपथावे ३ । ३ । ३९
 १५६ व्युत्पादिभ्योऽण् ५ । १ । ९७
 १४ व्योलेपुत्रयन्त्रः ० ८ । ३ । १८
 ३४६ जत्रयजोर्भिविचरन् ३ । ३ । ९८
 ३०३ जने ३ । २ । ८०
 २६ मधुमजत्रयजमृत् ० ८ । ३ । ३६
 ११० मजत्रयजोर्भिविचरन् ५ । ३ । ११३
 १११ मनेनकीर्ति ५ । २ । ११
 १६० मन्दिस्तानोर् ५ । २ । १२
 १४२ मन्दिः पुत्रोत्पत्ते ४ । ३ । १४८
 १६० मीमांसिभ्यः ५ । १ । १६
 १४० मजत्रयज ४ । ४ । ८०
 ३४० मजत्रयजमृत् ३ । ३ । ६५
 ३५९ मन्दिस्तानोर्भिविचरन् ३ । ४ । १२

पृष्ठम् सूत्रम्

२८८ शकिलिहूच ३ । ३ । १७२
 २९१ शक्तिसहीच ३ । १ । ९९
 १४६ शक्तिपयथोरिकहू ४ । ४ । ५९
 ३०२ शक्तोऽस्तिकपाटयोः ३ । २ । ५
 १३८ शण्डिकादिभ्योऽण्यः ४ । ३ । ९
 १५१ शतमानविशतिकास ० ५ । १ । १०
 १६९ शतसहस्रान्ताश्च ० ५ । २ । ११
 १५१ शताचठन्यतावशते ५ । १ । १०
 ३८४ शतानुमोदनयजादी ६ । १ । १४
 १६३ शरन्तविशतेथ ५ । २ । ४६
 २७८ शरेःशितः १ । ३ । ६०
 २५९ शरेःगर्तातः ७ । ३ । ४२
 ४५ शरपयनोक्तियम् ७ । १ । ८१
 १४५ शब्दवैरुं करोति ४ । ४ । ३४
 २७० शब्दवैरुं कलदाभ ० ३ । १ । १५
 २३६ शमामशानोर्दीर्घः ० ७ । ३ । ७४
 ३६५ शमितायसे ६ । ४ । ५४
 ३१२ शमित्यथाभ्योपिनुन् ३ । २ । १४
 २९८ शमितपातोःसंशयाम् ३ । २ । ११
 १४१ शम्याःप्लम् ४ । ३ । १४२
 ९८ शयकसकामिष्यता० ६ । ३ । ११
 ११० शरश्चक्षुनकरभां ० ४ । १ । १०
 १०४ शारादीनीच ६ । ३ । १२०
 १३६ शरीराववकास ४ । ३ । ५५
 १४९ शरीराववकास ५ । १ । ६६
 ३० शरोऽपि ८ । ४ । ४९
 १७७ शरेशादिभ्योऽण् ५ । ३ । १०४
 १२७ शरेशादाया ४ । २ । ८३
 १० शरीरेविमर्शनीयः ८ । ३ । १५
 १९३ शरपूर्वाःप्लः ७ । ४ । ११
 २०८ शरद्विगुणपादिभ्यः ० ३ । १ । १०
 १४६ शरद्विगुणोऽण्यः ४ । ४ । ५४
 १० शरद्विगुणोऽण्यः ४ । ४ । ५४
 १२० शरद्विगुणोऽण्यः ५ । १ । १०३
 १५८ शरद्विगुणोऽण्यः ५ । १ । १५
 ३०९ शरद्विगुणोऽण्यः ५ । १ । १५

पृष्ठम् सूत्रम्

- १५० सप्तमस्य ३ । ४ । ९०
 १६५ सप्तमिमांसाः ५ । २ । ७८
 २०९ सः सार्धधानुक्ते ७ । ४ । ७५
 २६२ सः द्विदिस्वदिस ८ । ३ । ६२
 २३७ संप्रसथ ३ । १ । ७२
 ११५ संयोगादिषु ६ । ४ । १६६
 ३०५ संयोगादेराधोषा ८ । २ । ४३
 ५ संयोगांतस्त्वो ८ । २ । २३
 ४ संयोगेयुक् १ । ४ । ११
 १३५ संवत्सराग्रहा ४ । ३ । ५०
 १५५ संज्ञामापन्नः ५ । १ । ७३
 १४५ सयत्ते ४ । ४ । २२
 १४३ संस्कृतं ४ । ४ । ३
 ११९ संस्कृतंमक्षाः ४ । २ । १६
 ५५ संहिताग्रन्थ ४ । १ । ७०
 १२ संहितायां ६ । १ । ७२
 १०३ संहितायां ६ । ३ । ११४
 ४०२ सन्ध्यांवाक्यं ६ । २ । १९८
 ५४ सत्यशिश्रीति ४ । १ । ६२
 २१ सत्युत्सुर्द्वी ७ । १ । ५२
 १५५ सत्युर्गः ५ । १ । १२६
 ४०६ सत्यतिरपितिद् ८ । १ । ६८
 ३६१ सत्यमेवयुयस ४ । ४ । ११४
 १२५ संकलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५
 ८६ संकल्पान्वयासमा २ । २ । २५
 ३८८ संकथा ६ । ३ । ३५
 ७४ संख्यापूर्वोद्दिग्ः २ । १ । ५२
 १५१ संख्यायांभक्ति ५ । १ । २२
 १६३ संख्यायांअवयवे ५ । २ । ४२
 १७५ संख्यायाः क्रियाभ्या ५ । ४ । १७
 १५५ संख्यायाः सवल्लर ७ । ३ । १५
 १५४ संख्यायाः संज्ञानंघ ५ । १ । ५८
 ४०० संख्यायाः सतनः ६ । २ । ६३
 १६३ संख्यायागुणस्य ५ । २ । ४७
 १७३ संख्यायातिपाथे ५ । २ । ४२
 १८३ संख्यायाश्रयुक्तता ५ । ४ । १५
 ६५ संख्यावंदयेन २ । १ । १९
 २० संख्याविज्ञानपूर्व ६ । ३ । ११०
 ५० संख्याव्ययानिर्दिष्टा ४ । १ । २६
 ८५ संख्यासुपूर्वस ५ । ४ । १४०

पृष्ठम् सूत्रम्

- १८१ संस्यैकवचना ५ । ४ । ४३
 १२२ संसामेप्रयोजन ४ । २ । ५६
 १४१ संसार्कलक्षणै ४ । ३ । १२७
 ३४२ संसिवातीसारा ३ । ३ । ४२
 ३४५ संसोद्धैलक्षण्य ३ । ३ । ८६
 ८६ संज्ञापूर्णाधो ६ । ३ । ३८
 ७३ संज्ञायाम् २ । १ । ४४
 ३४७ संज्ञायाम् ३ । ३ । १०९
 ३५२ संज्ञायाम् ३ । ४ । ४२
 ५५ संज्ञायाम् ४ । १ । ७२
 १४० संज्ञायाम् ४ । ३ । ११७
 ३९५ संज्ञायाम् ६ । २ । १५५
 १६६ संज्ञायाम् ८ । २ । ११
 १४६ संज्ञायांतला ४ । ४ । ४६
 १३४ संज्ञायांशरदी ४ । ३ । २७
 ११९ संज्ञायांश्रवणा ४ । २ । ५
 ३४६ संज्ञायांसमजनि ३ । २ । ९५
 १४२ संज्ञायांकन् ४ । ३ । १४७
 १७५ संज्ञायांकन् ५ । ३ । ७५
 १७६ संज्ञायांकन् ५ । ३ । ८७
 ८३ संज्ञायांकन्योदीनिरपु २ । ४ । २०
 ३५३ संज्ञायांपिरिनि ६ । २ । ९४
 १७६ संज्ञायांच ५ । ३ । ९७
 ३५२ संज्ञायांच ६ । २ । ७७
 १४८ संज्ञायांजन्या ४ । ४ । ८२
 १४८ संज्ञायांधिनुष्या ४ । ४ । ८९
 ३९७ संज्ञायामनाजिता ६ । २ । १४६
 ३७८ संज्ञायानुपमानं ६ । १ । २०४
 ३०१ संज्ञायांधुनुवृजिधा ३ । २ । ४६
 १७७ संज्ञायांनन्नाभ्या ५ । २ । १३७
 ४०० संज्ञायांमिन्नाजिनयोः ६ । २ । १६५
 ५५ संज्ञोऽन्यतरसार्ध २ । ३ । ९२
 ३९४ संज्ञीपम्ययोश्च ६ । २ । ११३
 ४०३ सत्यमश्रे ८ । १ । ३२
 १८३ सत्यादज्ञाय ५ । ४ । ६६
 २४८ सत्यापराशरुपरी ३ । १ । २५
 ३०२ सत्युद्दिग् दुह ३ । २ । ६१
 १९४ सतिरप्रतेः ८ । ३ । ६६
 ३८६ सदाशप्रनिरूपयोः ६ । २ । १११
 ३१५ सदेःपरस्वलिटि ८ । ३ । ११८

पृष्ठम् सूत्रम्

- १७१ सद्यःपठनार्थयमः ०५ । ३ । १२
 ३६५ सधमादस्ययोऽष्ट ६ । ३ । ९६
 ३४९ सद्यःसिचिलो ६ । ४ । ४५
 ८३ सत्यसुसक्तम् २ । ४ । १७
 २०२ सनायतथातवः ३ । १ । ३२
 ३१३ सनाशंसमिभ्यश्च ३ । २ । ९८
 ३६९ सन्धिसमनिबन्धम् ७ । २ । ६९
 २६० सनिमद्गुहोश्च ७ । २ । ११
 २६० सनिच २ । ४ । ४७
 २६१ सनिमीमाद्युत्तमल ७ । ४ । ५४
 २६१ सनीकन्यध्रश्चजद ७ । २ । ४५
 ३७४ सनोतेरनः ८ । ३ । १०८
 १३३ सन्धिवेलापृतकक्षत्रे ४ । ३ । १६
 ७५ सन्मद्दृष्टारमीत्तमी २ । १ । ६१
 २२० सन्यदोः ६ । १ । ९
 २०४ सन्यतः ७ । ४ । ७९
 २०६ सन्दिटोर्जेः ७ । ३ । ५७
 २०३ सन्यदुभिरुपे ७ । ४ । ५३
 १८३ सपञ्चमिभ्यश्चति ७ । ४ । ६१
 १६५ सपूर्वोच ५ । २ । ८७
 ३९ सपूर्वायाः प्रथमाया ८ । १ । २६
 ३६२ सप्तमोऽङ्कच्छन्दसि ५ । १ । ६१
 ६६ सप्तमीपञ्चमीकार २ । ३ । ७
 ९० सप्तमीविशेषणेषु २ । २ । ३५
 ७३ सप्तमीशीर्षः २ । १ । ४०
 ३८७ सप्तमीसिद्धशुक्लय ६ । २ । ३२
 ३९१ सप्तमीहारिणीधर्म्ये ६ । २ । ६५
 ६५ सप्तम्यधिकरणेषु २ । ३ । ३६
 ३९८ सप्तम्याःपुण्यम् ६ । २ । १५२
 ३५३ सप्तम्यांघोषपीठ ३ । ४ । ४५
 ३०४ सप्तम्यांजनेर्धः ३ । २ । ९७
 १७१ सप्तम्यांश्रुत् ५ । ३ । १०
 ३९३ सप्तम्यांनपुंसके ६ । २ । ९८
 १४५ सप्ताध्यायः ४ । ४ । १०५
 ८३ सप्ताजातमनुष्यपूर्वा २ । ४ । २३
 २७८ समःश्लोकः १ । ३ । ६५
 २७८ समःप्रतिज्ञान १ । ३ । ५२
 ४० समः समि ६ । ३ । ९३
 ११ समः सुटि ८ । ३ । १५
 १५७ समयस्तदस्य ५ । १ । १०४

ष्टम सूत्रम्

१८३ समयाद्ययापना० ५।४।६०
 ६७ समर्थःपदविधिः २।१।११
 १०७ समर्थानामप० ४।१।८२
 २७५ समव्यभिच्यः स्यः १।३।२२
 १४६ समवायान्तमवैति ४।४।४३
 २४५ समवायेच ६।१।१३८
 २७८ समस्वतीयायुक्ताव १।३।५४
 १६१ समांसमाविजायते ५।२।१२
 ३४५ समानात्तद्वयोःपूर्व० ३।४।२१
 ३४० समानात्तद्वैतुमुन् ३।३।५८
 १४५ समानतापैवासी ४।४।१०७
 १०१ समानताजं० ६।३।८४
 १४५ समानोदरेस० ४।४।१०८
 १५७ समाजनात्सूर्व० ५।१।११२
 १५५ समाजनाः ५।१।८५
 ३५३ समाजसौ ३।४।५०
 ३८५ समाजस ६।१।२२३
 १७७ समासाद्यत्तदि० ५।३।१०६
 ६५ समासान्ताः ५।४।६८
 १०२ समासेदुल्लेखनः ८।३।८०
 ३५० समासेनपुत्रै० ७।१।३७
 १ समाहासस्वरितः १।२।३१
 २९८ समिधः ३।२।७
 ३४२ समिधुषी ३।२।३६
 ३४१ समिधुषुः ३।२।२३
 २८५ समुदायेनसात् ३।४।३३
 २८५ समुदायेनाभ्यन्त० ३।४।५
 ३७५ समुदायः १।२।७५
 ३४४ समुदायः ३।२।७५
 ३६१ समुदायः ४।४।११८
 ३५३ समुदायः ३।४।३६
 १७५ समुदायः ५।४।२२
 ३७५ समुदायः १।३।२५
 ३६३ समुदायः ५।१।५२
 ३७५ समुदायः ६।१।१७
 ५।१।५५
 ३।५।१८२
 ३।३।१८५
 ६।३।१३५
 ५।१।१७६

ष्टम सूत्रम्

१६२ संघोदधकटन् ५।२।२५
 २६ संघुद्धीच ७।३।१०६
 ९ संघुद्धीशाक० १।१।१६
 ५६ संघोधनेच २।३।४७
 ३११ संघोधनेच ३।२।१२५
 १५३ संभव्यवहर० ५।१।५२
 २८८ संभावनेलमिति० ३।३।५४
 १३५ संभूते ४।३।४१
 २७६ संमाननोत्संजना० १।३।३६
 १६ सरूपाणामेकते० १।२।६४
 २१८ सतिशास्त्रतिभ्य० ३।१।५६
 ३०१ सर्वभूताप्रकृतिषु० ३।२।४२
 ३५३ सर्वगुणकालस्यै ६।२।९३
 १६० सर्ववर्गनःकृतः ५।२।५
 ४५ सर्वत्रोदितादि० ४।१।१८
 ८ सर्वत्रविभाषाणोः ६।१।१२२
 ५ सर्वत्रसाकल्यस ८।४।५१
 १३३ सर्वत्राद्यत्त० ४।३।२२
 ३६२ सर्वत्रात्तलित् ४।४।४२
 २१ सर्ववानस्पतिवात्सं ६।४।८
 १८ सर्ववामःस्त्वं ७।१।१४
 २६ सर्वनामःसाद् ७।३।१४
 ६३ सर्वव्यञ्जनीना० २।३।२७
 १५० सर्वव्यञ्जनीना० ५।१।१०
 १५२ सर्वभूमिपुषि० ५।१।४१
 १८३ सर्वसद्रे ८।१।११
 ३७८ सर्वस्वपुषि ६।१।१५१
 १७१ सर्वस्वसोन्यन० ५।३।६
 १७ सर्वशांतिनिर्वना० १।१।२७
 १७१ सर्वशांतिनिर्वना० ५।३।५
 १५२ सर्वशांतिनिर्वना० ३।४।५१
 ३८७ सर्वशांतिनिर्वना० ६।३।२३
 १४ सर्वशांतिनिर्वना० ८।३।६६
 ३७० सर्वशांतिनिर्वना० ७।४।७४
 १८० सर्वशांतिनिर्वना० ५।४।४०
 १६५ सर्वशांतिनिर्वना० ५।३।६८
 ५४ सर्वशांतिनिर्वना० ५।१।७७
 ५५ सर्वशांतिनिर्वना० ३।३।१५
 ६० सर्वशांतिनिर्वना० २।१।४
 १७५ सर्वशांतिनिर्वना० ६।३।७८

ष्टम सूत्रम्

४० सहस्रसद्यः ६।३।५५
 ३६१ सहस्रसंमितीयः ४।४।१३५
 २१५ सहस्रसंमितीयः ६।३।११२
 ३७४ सहस्रसंमितीयः ८।३।१०५
 ३१ सहस्रसंमितीयः ८।३।५६
 ३०४ सहस्रसंमितीयः ३।३।५६
 ७८ साक्षात्प्रभृतीनिच० १।४।७४
 १६६ साक्षात्प्रभृतीनिच० ५।२।५१
 ३६५ साक्षात्प्रभृतीनिच० ६।३।११३
 १८२ साक्ष्यपद्योः ८।३।१११
 ५५ साक्ष्यकृतमंकरणम् १।४।४२
 ६६ साधुनिगुणाभ्याम् २।३।४३
 २५ साक्ष्यकृतमंकरणम् ६।४।१०
 १६२ साक्ष्यकृतमंकरणम् ५।२।२२
 ३७ सामभाक्त्वं ७।१।३३
 ३५ सामन्त्रितम् २।३।४८
 ७० सामि० ३।१।२७
 १३३ सामन्त्रितम् ४।३।३३
 १५० सामन्त्रितम् १।३।४
 १८७ सामन्त्रितम् ७।३।८०
 २८१ सामन्त्रितम् ३।१।६५
 ११७ सामन्त्रितम् ४।१।१५
 ११७ सामन्त्रितम् ४।१।१५
 ३१ सामन्त्रितम् ७।१।८१
 ३६ सामन्त्रितम् ६।१।१६
 १२० सामन्त्रितम् ४।३।२४
 १२० सामन्त्रितम् ४।३।२४
 १६७ सामन्त्रितम् ४।३।२४
 २९ सामन्त्रितम् ४।३।२४
 १५५ सामन्त्रितम् ४।३।२४
 ३६४ सामन्त्रितम् ८।३।१३
 १५० सामन्त्रितम् ३।४।१५
 १२२ सामन्त्रितम् १।४।१६
 ७३ सामन्त्रितम् १।४।१६
 १६७ सामन्त्रितम् ५।२।१५
 २५५ सामन्त्रितम् ६।३।१५
 ३३८ सामन्त्रितम् ४।३।१५
 ३३४ सामन्त्रितम् ४।३।१५
 ३२० सामन्त्रितम् ८।३।१५
 १५८ सामन्त्रितम् ३।१।३४

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२१५ सिवादीनांवाङ्म्य० ८।३।७१	३४० अस्थिरे ३।३।१७	११८ खियामवन्तिकु० ४।१
५८ सुःपूजायाम्० १।४।९४	१९५ सैषतेर्गती ८।३।११३	९४ स्त्रीपुंवच १।२।६९
३०४ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु ३।२।८९	११६ सेनान्तलक्षणका० ४।१।१५२	१०७ स्त्रीपुंमाभ्यांनञ्ज० ४।१
३८६ सुखप्रिययोगिहिति ६।२।१५	१४६ सेनायावा ४।४।४५	११२ स्त्रीभ्योऽङ् ४।१।१
१८३ सुसप्रियादानुलोम्ये ५।४।६३	१८८ सेर्षापिच० ३।४।८७	१२५ स्त्रीपुंसौवीरसात्व० ४।१
२७० सुस्तादिभ्यःकट्टेवे० ३।१।११८	२३३ सेसिचिहृतचृतृ० ७।२।५७	३०३ स्थःकच ३।२।७७
१७० सुस्तादिभ्यश्च ५।२।१२१	१५ सोऽचिलोपेवेता० ६।१।१३४	११९ स्थण्डिलाच्छाधि० ४।२
३७४ सुभः ८।३।१०७	२१५ सोऽः ८।३।११५	३४६ स्थागापापचोमावे ३।३।१
३११ सुज्योपहसंयोगे ३।२।१३२	१४९ सोदरायः ४।४।१०९	२१९ स्थाचोरिच १।२।१
२४५ सुट्कात्पूर्वः ६।१।१२५	१३ सोऽपदादी ८।३।३८	१९५ स्थादिध्वभ्यासेन० ८।३।१
१८९ सुट्टिथोः ३।४।१०७	३६२ सोममईतियः ४।४।१३७	१३५ स्थानान्तगोशाल० ४।३
२० सुहनपुंमकस १।१।४३	१२० सोमाष्टण् ४।२।३०	१७९ स्थानान्ताद्रिमाथा० ५।४
१०९ सुधानुक्तश्च ४।१।९७	३०४ सोमसुभः ३।२।९०	४ स्थानिवदादेशेन० १।१।१
३६९ सुधितवसुधितनेम० ७।४।४५	३६८ सोमङ्गरितः ७।२।३३	४ स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
२३८ सुनोतेः स्यसतोः ८।३।११७	४०२ सोरवक्षेपणे ६।२।१९५	१५४ स्पष्टाटीचिलात् ५।१।७
२६७ सुप्रभात्मनः क्वच ३।१।१८	३९५ सोर्मनसिअलोमो० ६।२।११७	१७४ स्पृष्टदूरपुवद्वस० ६।४।१
१६ सुप्रः १।४।१०३	१३८ सोऽस्थनिवासः ४।३।८९	१७८ स्पृष्टादिभ्यःप्रकार० ५।४।३
३६६ सुप्रामुलुक्पूर्वसव० ७।१।३९	१५३ सोऽस्यांशवन्नष्टयः ५।१।५६	९९ स्थेचभाषायाम् ६।३।२०
१७ सुप्रिच ७।३।१०२	१२२ सोस्यादिरितिछं० ४।२।५५	३१४ स्थेचभाषापिसक० ३।२।१७
२९७ सुप्रिस्थः ३।२।४	३३ सौच ६।४।१३	३६७ स्थाव्यादवध ७।१।४९
६७ सुप्रोधानुप्रातिप० २।४।७१	३६ स्कोःसंयोगाघोरन्ते० ८।२।२९	२०४ सुकमोरनात्मनेपद० ७।२।३
४ सुप्रितन्तंपदम् १।४।१४	२४६ स्तनुमुस्तुमुस्कुम्मु० ३।१।८३	३५२ स्नेहनेपिचः ३।४।३८
६८ सुप्रतिनामात्रार्थे ३।१।१९	२९८ स्तम्बकर्णवीरभिजयोः ३।२।१३	२७६ स्पर्धायामाहः १।३।३१
३०३ सुप्रजातीनिनिस्ता० ३।२।७८	२९९ स्तम्बराहृतीरिन् ३।२।३४	४१ स्तृचोनुदकेकिन् ३।२।५८
८८ सुप्रातसुश्रुदिवशा. ५।४।१२०	३४५ स्तम्बेकच ३।३।८३	३१३ स्तृदिहृदिपतिद० ३।२।१५८
३७५ सुप्रामन्त्रितेपराहव० २।१।१२	२५८ स्तम्भुसिबुसहा० ८।३।११६	६० स्तृदेशिपित्तः १।४।३६
३१० सुप्रजोऽङ्निष् ३।२।१०३	१९४ स्तम्भेः ८।३।६७	३०६ स्तम्भःस्त्रीनिष्ठायाम् ६।१।२२
१२५ सुवास्त्वादिभ्योन् ४।२।७७	३७४ स्तुतस्तोमयोच्छेद० ८।३।१०५	२५९ स्तम्भयोवः ७।३।४१
२९९ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि० ८।३।८८	२१९ स्तुमुप्भ्यः परस्वी० ७।२।७३	४०१ स्तिग्मालवीणाश्रो० ६।२।१८७
१०२ सुवामादिपुव ८।३।९८	१५९ स्तेनायमलोपश्च ५।१।१२५	३४१ स्तुरतिस्फुल्लशोधिञि ६।१।४७
१३४ सुवर्वाधोजनपदस ७।३।१२	१० स्तोत्रनाशुः ८।४।४०	३४१ स्तुरतिस्फुल्लयोनि० ८।३।७६
९० सुहृद्दुर्द्रीमिन्ना० ५।४।१५०	७१ स्तोक्रान्तिकदूरार्थे० २।१।३९	३६२ स्मिपृहृत्स्वर्गो० ७।२।७४
३०९ सूत्रप्रतिष्ठातम् ८।३।९०	३६३ स्त्रीतिष्प्योरेवपन् ८।३।६९	२८८ स्मेलोद् ३।३।१६५
१२४ सूत्राचक्रोपधाव ४।२।६५	३०६ स्त्र्यः प्रपूर्वस ६।१।९३	१८९ स्मोत्तेरत् ३।३।१७६
३१२ सूत्रदीपरीक्षश्च ३।२।१५३	२७ खियाः ६।४।७९	१८८ स्थासोऽङ्कुटोः ३।२।३३
३९० सूत्रमानाहः ६।३।१४५	८४ खियाः पुंवस्त्रापित० ६।३।३४	३४१ स्थादीजे ६।४।३८
५२ सूत्रेतिष्ठागह्यम० ६।४।१४९	४६ खियाम् ४।१।३	३६४ स्थाउन्दक्षिपटुम् ६।१।१३३
३१३ स्वप्रत्ययः क्वरश्च ३।२।१६०	८९ खियंशंशर्वा ५।४।१४३	२८१ स्थतिष्प्यीपृष्ठासिपु० ६।४।६२
३२१ स्वप्रिदशोऽङ्गयामकिति ६।१।५८	३४५ खियासिन् ३।३।९४	२५७ स्वनिष्पृष्ठासिपु० ७।४।८१
३६० स्वप्रिदशोः क्वमुन् ३।४।१७७	२८ खियाश्च ७।१।९६	३६० स्वोन्तोऽविनाया० ४।४।१३४

पृष्ठम् सूत्रम्

३ संख्यसंज्ञासाध० १११६८
 ३८६ सांख्यमिति ६।२।१७
 ५५ सानन्त्रःकतां १।४।५४
 ३७३ स्वतयानुपायी ८।३।११
 ३४४ सानहमीर्वा ३।३।६२
 ३७६ स्वपारिहितमध्य० ६।११८८
 ३१३ स्वपितृपौत्रेजिह् ३।२।१७२
 २६४ स्वपिसामिज्येर्वा० ६।१११५
 ३४५ स्वयोनन् ३।३।९१
 १८ स्वमज्ञानिधनाख्या० १।१।३५
 ३० स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३
 ७० स्वयंस्तन० २।१।२५
 १५५ स्वरितसुतिसूयति० ७।२।४४
 ४५ स्वरादिनिपातमध्यं १।१।३७
 १८६ स्वरितमितःकर्म० १।३।७२
 ३७२ स्वरितमाधेदिते० ८।२।१०३
 ३७६ स्वरितारंभंदितायाम्० १।२।३९
 ४ स्वरितेनाधिकारः १।३।१११
 ३७५ स्वरितोवानुदासे० ८।२।६
 ११५ स्वमुदङ् ४।१।१४३
 १४३ स्वागतार्दीनांच० ७।३।७
 ८६ स्वाङ्गाद्यैतः ६।३।४०
 ५३ स्वाङ्गाद्योपसंज्ञानादसं ४।१।५४
 ३५४ स्वाङ्गेतस्प्रत्ययेकृष्णोः ३।७।६१
 ३५३ स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४
 १६४ स्वाङ्गिभ्यःप्रसिते ५।२।६६
 २३८ स्वादिभ्यः श्रुः ३।१।७३
 २० स्वादिष्वसर्वनाम० १।७।१७
 ३५१ स्वादुमिणमुल् ३।४।२६
 २५८ स्वापेर्थाडि ६।१।१८
 १६९ स्वामिर्निश्रयं ५।२।१२६
 ६६ स्वामीश्वराधिपति० २।३।३९
 ३५२ स्वैयुषः ३।४।४०
 १६ सर्वाजममोदृष्टाभ्यां० ४।१।२
 १९२ हएति ७।४।५२
 २७५ हनः सिय १।२।१४
 ३४४ हनश्चपः ३।३।७६
 २९२ हनलव ३।१।१०८
 १६ हनर्नांऽधिष्णन्तोः ७।३।३२
 १२४ हनोवपलिदि ३।४।४२

पृष्ठम् सूत्रम्

८०५ हन्तय ८।१।५४
 ३३ हन्तेरशुंसा ८।४।२३
 ३२४ हन्तेर्जेः ६।४।३६
 २९८ हन्तेरनुयमनेभ्यु ३।२।९
 २६९ हन्तेर्द्विनाशयोः० ३।२।२५
 १४४ हल्युन्महादिभ्यः ४।४।१५
 ११० हलितादिभ्योः ४।१।१००
 १४३ हरितक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७
 २४७ हलः ६।४।२
 २४६ हलश्रः शानर्द्धां ३।१।८३
 ९८ हलदन्तात्सप्तम्याः सं० ६।३।१५
 २६० हलन्ताच्च १।२।१०
 १ हलन्त्यम् १।३।३
 ३४८ तलथ ३।३।१२१
 २९० हलथेऽनुपधात् ८।४।३१
 १४० हलसीराड्क् ४।३।१२४
 १४८ हलसीराड्क् ४।४।८१
 ३१४ हलमूकरयोः पुवः ३।२।१८३
 ४९ हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०
 १८७ हलादिः शेषः ७।४।६०
 ३३ हलिच ८।२।७७
 ३२ हलिलोपः ७।२।११३
 १४ हलितर्षेणां ८।३।२२
 ४ हलोन्तराः संयोगः १।१।७
 ५ हलोयमांयमिलोपः ८।४।६४
 २१ हल्लयाभ्योदीर्घां० ६।१।६८
 ३५७ हल्येनन्तः पादम् ३।२।६६
 २८५ हलाथतोर्लृच् ३।२।११६
 १४ हलिय ६।१।११४
 २९७ हथर्नीदिःकालयोः ३।१।११४
 १७० हन्ताजातो ५।२।१३३
 ३४२ हत्तादानेभेरस्त्ये ३।३।४०
 ३५२ हस्तेवतिप्रहोः ३।४।३९
 १६० हायनान्तयुषा० ५।१।१३३
 २४२ हितायांप्रतिथ ६।१।१४१
 ३५३ हितार्थानांचसमा० ३।४।४८
 ४०३ हिय ८।१।३४
 १४७ दिनर्नशाः ४।४।६५
 २३८ दिनर्माणा ८।४।१५
 १०० दिक्कायिद्वितियुष ६।३।५४

पृष्ठम् सूत्रम्

३९० हिरण्यगिमाणंयने
 ५८ हनि १।४।८६
 १८१ हीयमानवायोगाम्
 २२३ हुसलभ्योऽधेपिः ६।४
 २१९ हुश्रुवोः मार्गधातुके
 ५७ ह्योऽन्यनरसाम् १
 १४८ हृदयस्यप्रियः ४।४।९
 ९९ हृदयस्यहृदयस्यद० ६
 ११३ हृद्रगमिन्वन्नेर्ष्वे०
 ३०८ ह्योर्लोमम् ७।२।२
 ४०५ ह्येतिश्रियायाम् ८।१
 २५७ हेतुमतिच ३।१।२६
 १३८ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यत०
 २८८ हेतुहेतुमतोर्लृच् ३।३
 ५९ हेती २।३।२३
 ३५६ हेमन्तशिशिवाव० २।४
 ३६० हेमन्ताच्च ४।३।२१
 ११ हेमारेवा ८।३।२६
 २३८ हेरचडि ७।३।५६
 १६२ हेयंगवीर्नसंज्ञायां ५।२।२३
 ९ हेयैर्ष्योर्गोर्हेययोः ८।२।८५
 ३० होडः ८।३।३१
 १६० होत्राभ्यदङ् ५।१।१३५
 ३३ होहन्तेऽङ्गिप्रैपु ७।३।५४
 २०० ह्यन्तश्चक्षतज्ञा० ७।२
 १८७ ह्रस्वः ७।४।५९
 ४ ह्रस्वल्लु १।४।१०
 १७ ह्रस्वनवापोनुत् ७।१।५
 ३८४ ह्रस्वनुद्भ्यांनुत् ६।१।१७
 २१ ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
 १९२ ह्रस्वस्य पितिहृति० ६।१।१७
 ३६५ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्ता० ६।१।१५
 १२५ ह्रस्वात्तादीतद्धिते ८।३।१०
 २१७ ह्रस्वाद्वाह्वात् ८।२।२७
 ४०० ह्रस्वान्तेऽन्यारुपे ६।२।१७
 १७६ ह्रस्वे ५।३।८६
 ३० ह्रस्वोर्नपुंसके० १।२।४७
 ३६८ ह्रस्वोर्दृष्टाभ्यां ७।२।३१
 ३०८ ह्राशोनिशायां ६।४।५५
 २५८ ह्रःशेषमारणम् ६।१।१२
 ३४४ ह्रः शेषमारणंवाच्य० ३।३।२३
 २९७ ह्राशामथ ३।२।२

नलचम्पू.	२	०	४
नीतिशतक.	०	४	॥
पाठावली पहिला व्याख्यम्.	१	०	१
" दुसरा "	१	०	१
" तिसरा "	१	०	१
" चवथा "	१	०	१
पारिजातहरणचम्पू.	०	६	१
पांडवगीता.	०	१	॥
पंचरत्नगीता. मोठ्या टैपाची.	१	०	३
पंचरत्नगीता. (फारच बारीक टैप.)	०	७	१
पंचरत्नगीता मध्यम टैपांनी छापलेली साधी.	०	६	१
" रेशमी.	०	८	१
प्रभोत्तरपयोनिधि.	०	४	॥
प्रातःस्मरण.	०	१	॥
ब्रह्मनामावळी. मोठे टैपांनी छापलेली.	१	॥	
भगवद्गीता. रेशमी. मोठा टैप.	०	१२	२
भगवद्गीता. मध्यम टैप. साधी.	०	३	॥
भगवद्गीता रेशमी. मध्यम टैप.	०	६	॥
भगवद्गीता बारीक टैप.	०	५	॥
भट्टिकाव्य.	२	०	१॥
भट्टि. चौदा पंधरावा सर्ग. प्रलेखी.	०	४	॥
मनुस्मृति.	०	२	० ४॥
मालविकाग्निमित्र सटीक (कालिदासकृत)			
इंग्रजी नोटीचीं	०	१९	१
" सटीक	०	८	१
माघतिरनोत्र.	०	१	॥
मुकुन्दानन्दभाष्य.	०	६	२
मेघदूत काव्य. कालिदासकृत. मद्रि- नाथकृत टीकेसहित.	०	८	१
मेघदूत काव्य. कालिदासकृत. मलिनार्- यकृत टीका, पाठावली व अर्थप्रद- रंजक इत्यादी शिष्यी संकलित.	०	१२	२
मंदरं कुत्रिभूषिणीये संस्कृत महाशिवपुजेसत वेतल व हांवी उभारे सन १८६२-			
१८८२	१	०	१
कदम्बक.	०	१	॥
कालचक्र.	०	२	॥
कालचक्र.	३	८	३
कालचक्र.	०	॥	॥
कालचक्र.	२	०	१॥

रघुवंशकाव्य. कालिदासकृत. बारीक रजावली नाटिका. श्रीहर्षकृत.			
" इंग्रजी नोटीची.			
रामगीता मूळ.			
रामचंद्रिका नांवाची संस्कृत शब्द- रूपावलि.			
रामरक्षा.			
रामस्तवराज.			
लघुयोगवासिष्ठ.			
लघुकौमुदी.			
लक्ष्मीस्तोत्र.			
सदकमेकप्रहसन. शंरधराविरचित वाल्मीकिरामायण सटीक.			
विक्रमोर्वशी नाटक.			
विदुरनीति.			
विष्णुसहस्रनाम. (साधी.)			
विष्णुसहस्रनाम. (रेशमी.)			
विष्णुसहस्रनामावळी. (साधी.)			
विष्णुसहस्रनामावळी. (रेशमी.)			
वैदिककोश.			
वैराग्यशतक.			
शतकप्रथम.			
शब्दरूपावली (निर्णयसागरी.)			
शिवसहस्रनामावळी. (रेशमी.)			
शिवसहस्रनामावळी. (साधी.)			
शिवगीता. (साधी.)			
शिवगीता. (रेशमी.)			
शिवतांदवस्तोत्र			
शिवकथन.			
शिवमहिप्रस्तोत्र.			
शिवपारम्यप्रमाणस्तोत्र.			
शिवगीता. सटीक			
शिवशालग्रह. (मायनाथ.) सटीक.			
शंकरानंदी गीता			
शंकराचार्य.			
श्रीकण्ठधरिष काव्य.			
श्रीमद्भगवद्गीता.			
श्यामभक्तचंद्र.			
सप्तशतिकाव्य.			
सप्तशती. प्रयोगसहित.			
सप्तशती. रेशमी. मोठा टैप.			

क. आ. ट. आ.

र. ३

श्वेती, मुदी प्रत.	०	१२	२
स्यमानुका.	०	८	१
सासचक.	०	॥	॥
पूजा.	०	१	॥
श्वेती मध्यम टैपांची, रेदामी,	०	६	१
" " " साधी...	०	४	१
" " " मुदी....	०	४	१
वपञ्चाशिका.	०	४	॥
श्वेतीमुदी, मध्यम टैपांची,	२	८	४
श्वेतीमुदी, वारीक टैपांची,	२	०	४
ब्राह्मणम्, ...	०	४	॥
पितरकभाष्यागार.	३	८	५
इहसनामावली. (रेदामी,)	०	३	॥
इहसनामावली. (साधी,)	०	१॥	॥
सक. मपूरकविप्रणीत ...	०	६	१
पदेश, नारायणपण्डितकृत	०	८	१
अर्थप्रदर्शक इंग्रजी टिप्पणी-			
रहित.	१	०	१॥

मराठी पुस्तकें.

चिनिर्णयमाहृतभाषांतरसहित.	४	१
राव.	०	३
सि.	०	१
गा.—भाग पहिला.	०	॥
रुद्र धि प्रेत ह्यांचें चरित्र.	०	१०
सुरस रत्नमाला....	०	३
महत्त्वविचार.	०	८
शीमाहात्म्य.	०	१॥
यचरित्र.	०	१२
मालिकनेचें चरित्र. क्राथवाउंड.	१०	॥
" पेपरवाउंड.	८	॥
गा.	०	३
गा भाग दुसरा.	०	१
री कथासार.	०	३
कुमारी काव्य.	०	५
राण.	१	४
रीचें उत्कृष्टभाषांतर	०	६
यमुक्तारार.	२	०
....	०	१२
रिक्त नाटक.	०	१०
गा किंवा अहिमहिनिधन...	०	२
प्रक सोधुचरित्र....	०	४

छत्रपति संभाजीमहाराज.	१
जन्माष्टमी.	०
सुकारामाष्टक.	०
स्वरितामहात्म्य.	०
दारुची लावणी.	०
दाभाजीपंताचें चरित्र.	०
दिनावेस.	०
दिवाळी.	०
दुःखिताधुमाजंन.	०
देवीमाहात्म्य. (सप्तश. ० प्रा. ० ओ. ० टीका)	१
देहावर निराकारी पदें व अभंग.	०
द्रौपदीहरण.	०
दृष्टीसंरक्षण ...	०
धर्मसिंधु. (संस्कृत मूळ व मराठी भाषांतर.)...	६
धर्मराजद्रौपदीसंवाद.	०
धावे व पदें.	०
धुवाख्यान.	०
धंदेदिग्धण.	०
नलदमयंतीचरित्र.	०
नकला किंवा वैद्यकीय चुटके ...	०
नागानंदसार.	०
नाटक गंगू.	०
निवडक बोधपर पदें व अभंग.	०
पथ्यापथ्यविचार.	०
पालणे....	०
पांडवप्रताप. श्रीधरकृत	४
प्रवंच आणि परमार्थ.	०
कुलांची परडी....	०
बालमित्र.	०
बालमित्र भाग २ रा ...	०
बालबोध पहिले पुस्तक. ओककृत.	०
" दुसरें पुस्तक. "	०
बालबोध पहिला ध्याल्युम.	०
" दुसरा ध्याल्युम.	०
" तिसरा ध्याल्युम.	०
" चवथा ध्याल्युम.	०
" पांचवा ध्याल्युम.	०
" साहावा ध्याल्युम	०
" षाटवा ध्याल्युम.	०
" आठवा ध्याल्युम.	०

नलचम्पू, ...	२	०	४
नीतिशतक, ...	०	४	॥
पाठावली पहिला व्याख्युम, ...	१	०	१
" दुसरा "	१	०	१
" तिसरा "	१	०	१
" चवथा "	१	०	१
पारिजातहरणचम्पू, ...	०	६	१
पांडवगीता, ...	०	१	॥
पंचरत्नगीता, मोठ्या टैपाची,...	१	०	३
पंचरत्नगीता, (फारच बारीक टैप,)	०	७	१
पंचरत्नगीता मध्यम टैपांनी छापलेली			
साधी, ...	०	६	१
" रेशमी, ...	०	८	१
प्रश्नोत्तरपयोनिधि, ...	०	४	॥
प्रातःस्मरण, ...	०	१	॥
ब्रह्मनामावळी, मोठे टैपांनी छापलेली,	१	॥	
भगवद्गीता, रेशमी, मोठा टैप...	०	१२	२
भगवद्गीता, मध्यम टैप, साधी,	०	३	॥
भगवद्गीता रेशमी, मध्यम टैप,	०	६	॥
भगवद्गीता बारीक टैप... ..	०	५	॥
भट्टिकाव्य, ...	३	०	३॥
भट्टि० चौदा पंधरावा सर्ग, प्रलेकी,	०	४	॥
मनुरमृति, ...	२	०	४॥
मालिकाग्रिमित्र सटीक (कालिदासकृत)			
इंद्रजी नोटीचे	०	१२	१
" सटीक	०	८	१
भारतिस्तोत्र, ...	०	१	॥
मुकुन्दानन्दभाषण, ...	०	६	१
भेषवृत काव्य, कालिदासकृत, महिड-			
नाथकृत टीकेसहित, ...	०	८	१
भेषवृत काव्य, कालिदासकृत, महिना-			
थकृत टीका, पाठान्तरे व अर्धप्रद-			
शंकर इंद्रजी शिष्यणी यांसहित,...	०	१२	२
मुंबई युनिव्हर्सिटीचे संस्कृत म्पाट्रिकमुलेशन			
वेपर व त्यांची उत्तरे सन १८६२-			
१८८२	१	०	१
वनुनाटक, ...	०	१	॥
रत्नगमुष्य, ...	०	२	॥
रत्नगजावर, ...	३	८	३
रत्नकाव्य, ...	०	॥	॥
रत्नगय काव्य, कालिदासकृत,...	२	०	३॥

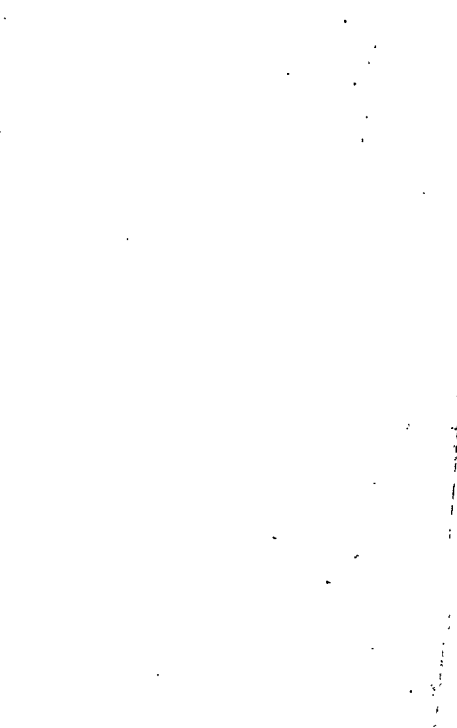
रजावनी नाटिका, श्रीहरि
 " इंद्रजी नोटीची.
 रामगीता मूळ, ...
 रामचंद्रिका नांवाची संत
 रूपावलि, ...
 रामरथा, ...
 रामस्तवराज, ...
 लघुयोगवासिष्ठ, ...
 लघुकौमुदी, ...
 लक्ष्मीस्तोत्र, ...
 लटकमेलेकप्रहसन, संत
 वाल्मीकिरामायण सटीक,
 विक्रमोर्वशी नाटक,
 विदुरनीति, ...
 विष्णुसहस्रनाम, (साधी.)
 विष्णुसहस्रनाम, (रेशमी,
 विष्णुसहस्रनामावळी, (सा
 विष्णुसहस्रनामावळी, (रेश
 वैदिककोश, ...
 वैराग्यशतक, ...
 शतकत्रयम्, ...
 शब्दरूपावली (निर्णयसाध
 शिवसहस्रनामावळी, (रेश
 शिवसहस्रनामावळी, (साधी)
 शिवगीता, (साधी.)
 शिवगीता, (रेशमी.)
 शिवतांडवस्तोत्र ...
 शिवकवच, ...
 शिवमहिम्नस्तोत्र, ...
 शिवापराधसमापनस्तोत्र,
 शिवगीता, सटीक
 शिशुपालवध, (भाषणान्तर)
 शंकरानंदी गीता ...
 शृंगारशतक, ...
 श्रीकण्ठचरित्र काव्य, ...
 श्रीमद्भगवद्गीता, ...
 स्वानुभवाष्टक, ...
 सत्यनारायण, ...

साधसौभ नवता व्याख्यान. ...	०	१२	१॥
भीमंत परिशे कानीशन वाताळ येवने गाने वारिण. ...	०	८	२
भाऊचंद्रांग कतह उलयत होऊन तिभक होतात त्याची कारणे काय व ते न हो- त्याने उपाय. ...	०	४	॥
भानुदासचरित्र ...	०	३	॥
भूशाल्या. ...	०	॥	॥
मदालगाचरित्र ...	०	२	॥
मनुष्यचन. ...	०	१	॥
मनुकषामृत ...	०	३	॥
महामारी. ...	०	६	॥
मन्दाह्यांच्या संघेधाने वार उद्धार. १	०	२	
मुद्राराक्षसकार. ...	०	३	॥
मुलांत उत्तम यशीस. ...	०	८	१
मुलांचें कल्याण. ...	०	१॥	॥
भयतिराजाची कथा. ...	०	१	॥
परीदारगत. ...	०	॥	॥
शुक्लेशनामक महाकाव्य कालिदासकविवरिचित ह्याचें मराठी पद्यात्मक भाषांतर. २	०	३	
राजगुरु दादाजी कोंढदेव आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज. ...	०	६	१
रामनयमी ...	०	१	॥
रामविजयप्रबंध. (ओवीबद्ध.)... ३	०	११	
ईक्ष्मणीस्वयंवर. रेवामी पुण्याने वांधलेले. ...	०	८	१
लहान मुलांचें शिक्षण....	०	२	॥
वाल्मीकिरामायणाचें मराठी भाषांतर. ...	२०	८.६.१	२
याजवदत्ता कथासार. ...	०	१	॥
विचारमणिमाला मणि ११२ प्रत्येकी	०	१	॥
विचारसाधन. ...	०	५	॥
विष्णवाचा ब्रह्मचारीकृत वेदोक्तध- र्मविचार. ...	०	७	॥
विदुरवचन. ...	०	२	॥
विद्यार्थी. ...	०	१॥	॥
विद्याप्यांचा व्याकरणमिश्र. ...	०	१॥	॥
विष्णुकर्तृपतिप्रहसन. ...	०	४	॥

वेणीवेण. ...	०	०	०
वेणवाण (ओवीबद्ध) प्रारंभिक करून भाषांतरकर्ता ...	०	०	०
मकुनसाचरित्र. ...	०	०	०
रामनाशासत्र. (ओवीबद्ध.)	०	०	०
शिवजीवामृत. मोठे. ...	०	०	०
शिवजीवामृत. रेवामी. ...	०	०	०
शुद्धकर्मकार. भाषांतरकर्ता...	०	०	०
भीमंतभस्वचरित्र. ...	०	०	०
भीमंतभस्वरीता. मुक्तेचरित्रिका.	०	०	०
शदानार. ...	०	०	०
शरतंत. ...	०	०	०
सहार्द्रमाधवराव....	०	०	०
सरस्वतीमंडल ...	०	०	०
साहा मुकुम संवाद. ...	०	०	०
साम्नुयल जन्मन. ...	०	०	०
सावित्रीचरित्र. ...	०	०	०
सुगम शिवदशिका. ...	०	०	०
सुखम विक्रमोर्वशी. ...	०	०	०
सुखम शाकुंतल. ...	०	०	०
सुखम शाकुंतल उत्तरभाग. ...	०	०	०
सुर्वाल यमुना अपवा वायुदेव बळवंत फडक्यांच्या बंडाची धामधूम.	०	१२	
सुखमचरित्र ...	०	०	०
सोपी गाणी. ...	०	०	०
सोळा सोमवार. ...	०	०	०
सीदर्यलदरी व तिची सनस्रोती टीका. ...	०	०	०
स्वगारोहणाचे अमंग. ...	०	०	०
स्वदेशाभिमान....	०	०	०
स्त्रीशिक्षणवोध. ...	०	०	०
स्त्रीगीत भाग पहिला. ...	०	०	०
” ” दुसरा. ...	०	०	०
” ” तिसरा. ...	०	०	०
हरिविजय. (ओवीबद्ध.) छापत आहे २	०	०	०
हरिदासपत्तिशी ...	०	०	०
हिंदुस्थानी पुस्तके.			
आत्मयोध. ...	०	०	०
कर्मविपाकसंहिता ...	०	०	०
तत्त्वयोध. ...	०	०	०
नीलकंठसंवाद. ...	०	०	०

वाकरणसिद्धान्तकौमुदी

नाम २८५०

विरचिता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः ।

सूत्रपाठ गणपाठ धातुपाठ निद्धानुशामनममेता, मयं सूत्राणां
अकाराद्यनुक्रमेण वृष्टाङ्कसहितसूचीसंयलिता च ।

गोरेइत्युपाहजनार्दनसूनुना शिष्यरामशर्मणा
पणशीकरोपाहवागुदेवशास्त्रिणा च
संशोधिता ।

तस्मा इयं वृत्तियावृत्तिः

मुंबय्यां

सागरयन्त्रालयाधिपतिः, भगीरथात्मजहरिमसादः,
गुर्जरोपाहमहादेवात्मजजनार्दनशर्मा च

हन्तः

निर्मलानन्दप्रकाशने मुद्रिता ।

वैशाख १८९३

शिवश्याम १८९३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी.

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुत्तीः परिभाव्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अहउण् । १ । ऋलृक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । ह्यवरद् । ५ ।
ग । ६ । व्यमङ्गणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढधप् । ९ । जयगडदञ् ।
१० । खफछठथचटतव् । ११ । कपप् । १२ । शपसर । १३ । हल्
१४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिमंज्ञार्थानि । एषामन्त्यासतः । लण्सूत्रेऽकाग-
न्यामिन् स्यात् ॥ आदिरन्त्येन सहृता । १ । १ । ७१ ॥ अन्त्येनेता सहित
नादिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् ॥ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥ हलिति सूत्रे-
पदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेशभाषोषाणम् । ततोऽणञित्यादिसंज्ञामिदौ ॥
पदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥ उपदेशेऽनुनामिकोऽन्तिमंज्ञः
स्यात् । प्रतिज्ञानुनामिययाः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोषार्थमाणो रेफो र्ल-
संज्ञा । प्रत्याहारोऽपि न प्रहणम् । अनुनामिकरत्यादिनिर्देशान् । नद्यत्र कफाते
ऽर्थात् दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतात्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहि-
ताः ॥ ऊकालोऽजज्ञस्वदीर्घमुतः । १ । २ । २७ ॥ उश्च उश्च ऊश्च वः ।
कालस्य कालोपस्य गोऽच् प्रमाय् इत्यर्थात्संज्ञः स्यात् । मप्रत्येकमुदात्तादि-
न विधा ॥ उचैरुदात्ताः । १ । २ । २९ ॥ गाल्वादिषु मभागेषु ग्यानेषुर्धभागे
सोऽनुदात्तासंज्ञः स्यात् । भागे ॥ नीचैरनुदात्ताः । १ । २ । ३० ॥ षष्टम् ।
ह ॥ समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥ उदात्तानुदात्तात्वे वर्णधर्मा म-
प्येते परिमन्गोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्तासंज्ञार्थम् । १ ।
३२ ॥ इत्यमहणमनन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्थमुदात्तं बोध्यम् । इत्यर्थात् तु

१ इत्यादिः उदात्तस्योपस्य इत्यर्थात्संज्ञः ॥ भेदेऽनुदात्तस्य इत्यर्थात्संज्ञः ॥ १ ॥

२ उचैरुदात्तस्योपस्य इत्यर्थात्संज्ञः ॥ भागेऽनुदात्तस्योपस्य इत्यर्थात्संज्ञः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी.

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

१। ऋलृक् । २। एओङ् । ३। ऐऔच् । ४। ह्यवरद् । ५।

रमङ्गणनम् । ७। झभञ् । ८। घढधप् । ९। जघगडदञ् ।

ठथचटतव् । ११। कपय् । १२। शपस्त् । १३। ह्रस्व

। हेत्वेराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्याहतः । लणसूत्रेऽकार-

ण्यकारउच्चारणार्थः ॥ हलन्त्यम् । १। ३। ३ ॥ हलिति सूत्रे-

॥ आदिरन्त्येन सहैता । १। १। ७? ॥ अन्त्येनेना सहित

यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति ह्रस्वसंज्ञायाम् ॥ हलन्त्यम् । १। ३। ३ ॥

पदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेशआयोच्चारणम् । ततोऽणजित्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥

पदेशेऽजनुनासिक इत्- । १। ३। २ ॥ उपदेशेऽजनुनासिकोऽजित्संज्ञः

स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिकयाः पाणिनीयाः । लणसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रल-

संज्ञा । प्रत्याहारोऽप्येतां न ग्रहणम् । अनुनासिकइत्यादिनिर्देशान् । नद्यत्र ककारे

ऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतसूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहि-

ताः ॥ ऊकालोऽज्झस्वदीर्घमुतः । १। २। २७ ॥ उश्च ऊश्च ऊश्च वः ।

कालस्य कालोपस्य सोऽच् प्रमात् । इत्यदीर्घमुतसंज्ञः स्यात् । सप्रत्येकमुदात्तादि-

न त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः । १। २। २९ ॥ ताल्यादिषु मभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे

सोऽज्जुदात्तसंज्ञः स्यात् । आप्ये ॥ नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ॥ स्पष्टम् ।

ह ॥ समाहारः स्वरितः । १। २। ३१ ॥ उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो म-

प्येते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्तामर्षह्रस्वम् । १।

३२ ॥ इत्स्वग्रहणमपन्यम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं षोडशम् । उजगर्धं तु

१ इत्यादीनिदशासोपमदि ह्रस्वविशङ्कता ॥ अर्धेणानुदात्तत्वे इत्स्वमिदं स्वरितम् ॥ १ ॥

१ षोडशमर्धेणानुदात्तत्वे इत्स्वमिदं स्वरितम् ॥ अर्धेणानुदात्तत्वे इत्स्वमिदं स्वरितम् ॥ १ ॥

परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वगितपरत्वे श्रयणं स्पष्टम् । अन्यत्र गूदात्त
 प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । कर्वा बोध्याः । र्णानां न ये गः । शतचक्रं यो
 इत्यादिष्वनुदात्तः । अभिमीळ इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स वेनेविधोऽपि प्रत्येकमनुना
 ननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ ।
 मुखसहितनासिकयोर्भार्यमाणोवर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अ इ
 एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एच
 द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सचर्णम् । १ । १ । ९ ॥ ताल
 स्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकु
 संज्ञनीयानां कण्ठः । इनुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुलस्तानां दन्ताः । उप
 ध्मानीयानामोष्ठौ । बमडणनानां नासिका च । एदौतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठो
 ष्टम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । ई
 स्थानानि । यन्नोद्विधा । आभ्यन्तरोच्चाह्वश्च । आद्यश्चतुर्धा । सृष्टेपत्सृष्टविधृतसंघृत
 भेदात् । तत्र सृष्टं प्रयतनं स्वर्णानाम् । ईपत्सृष्टमन्तरस्थानाम् । विधृतमूर्ध्मणां स्वराण
 च । दस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संघृतम् । प्रक्रियादशायां तु विधृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण
 ज्ञापितम् । तथा हि ॥ अ अ इति । ८ । ४ । ६८ ॥ विधृतमनुद्य संघृतोऽनेन
 विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विधृतत्वमस्त्येव । तथा
 च सूत्रम् ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥ अधिकारोऽयम् । तेन सपादंसता
 ध्यायीं प्रति त्रिपाद्यमिदा त्रिपाद्यमपि पूर्वप्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । बाह्यप्रयत्नस्त्वे
 कादशाभा । विचारः संवारः श्वासोनादोयोषोऽयोषोऽल्पप्राणोमहाप्राणउदात्तोऽनुदात्तः
 स्थरितश्चेति । खगां गमाः खयः २क२पी विसर्गः शरपव च । एते श्वासानुप्रदाना
 अयोपाश्च विधृष्यते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संघृता नादभागिनः । अयुग्मावर्णयम
 गाणश्चाल्तामवः स्मृताः । वर्णेष्व्याद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये गमोनाम पूर्वसदृशो
 वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पत्तिकर्त्ताः । पत्क्लनुः । अग्निः । घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण
 क्वयगोष्यः परे तामहशाप्य गमाः । तत्र वर्णानां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव
 गमाः जिह्वामूर्दीयांरण्यानीयो विसर्गः नापमाश्चेत्येषां विचारः श्वासोऽयोपश्च । अन्येषां
 तु संशयोनादोयोपश्च । वर्णानां प्रथमवृत्तीयपञ्चमाः प्रथमवृत्तीयगमौ परलवाश्चाल
 प्राणाः । अन्ये महाप्राणान्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यगति सवर्णसंज्ञायामनुयुक्ताम्
 भाष्यस्वरत्नम्बरसंज्ञायांमुरधोऽप्यन्तरि बोध्यम् । कारयोमायमानाः मर्दाः । परलवा
 भ्रमस्थाः । नापमाहाऽऽमाणः । भवः मदाः । २क२य इति क्वाभ्यां प्रागर्ध्वि

१ अत्र विमर्शसंज्ञेयं अकारान्तोऽपि त्रैतीयेऽपि संज्ञितः । इहादिभ्यः परम्पु गृहीतव्यमिति ।
 अत्रैतदर्थं चोदात्तस्वगितपरत्वे श्रयणं स्पष्टम् । अन्यत्र गूदात्त प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । कर्वा बोध्याः । र्णानां न ये गः । शतचक्रं यो
 इत्यादिष्वनुदात्तः । अभिमीळ इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स वेनेविधोऽपि प्रत्येकमनुना ननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ ।
 मुखसहितनासिकयोर्भार्यमाणोवर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अ इ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एच
 द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सचर्णम् । १ । १ । ९ ॥ ताल स्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकु
 संज्ञनीयानां कण्ठः । इनुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुलस्तानां दन्ताः । उप ध्मानीयानामोष्ठौ । बमडणनानां नासिका च । एदौतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठो
 ष्टम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । ई स्थानानि । यन्नोद्विधा । आभ्यन्तरोच्चाह्वश्च । आद्यश्चतुर्धा । सृष्टेपत्सृष्टविधृतसंघृत
 भेदात् । तत्र सृष्टं प्रयतनं स्वर्णानाम् । ईपत्सृष्टमन्तरस्थानाम् । विधृतमूर्ध्मणां स्वराण च । दस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संघृतम् । प्रक्रियादशायां तु विधृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण
 ज्ञापितम् । तथा हि ॥ अ अ इति । ८ । ४ । ६८ ॥ विधृतमनुद्य संघृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विधृतत्वमस्त्येव । तथा
 च सूत्रम् ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥ अधिकारोऽयम् । तेन सपादंसता ध्यायीं प्रति त्रिपाद्यमिदा त्रिपाद्यमपि पूर्वप्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । बाह्यप्रयत्नस्त्वे
 कादशाभा । विचारः संवारः श्वासोनादोयोषोऽयोषोऽल्पप्राणोमहाप्राणउदात्तोऽनुदात्तः स्थरितश्चेति । खगां गमाः खयः २क२पी विसर्गः शरपव च । एते श्वासानुप्रदाना
 अयोपाश्च विधृष्यते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संघृता नादभागिनः । अयुग्मावर्णयम गाणश्चाल्तामवः स्मृताः । वर्णेष्व्याद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये गमोनाम पूर्वसदृशो
 वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पत्तिकर्त्ताः । पत्क्लनुः । अग्निः । घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण क्वयगोष्यः परे तामहशाप्य गमाः । तत्र वर्णानां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव
 गमाः जिह्वामूर्दीयांरण्यानीयो विसर्गः नापमाश्चेत्येषां विचारः श्वासोऽयोपश्च । अन्येषां तु संशयोनादोयोपश्च । वर्णानां प्रथमवृत्तीयपञ्चमाः प्रथमवृत्तीयगमौ परलवाश्चाल
 प्राणाः । अन्ये महाप्राणान्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यगति सवर्णसंज्ञायामनुयुक्ताम् भाष्यस्वरत्नम्बरसंज्ञायांमुरधोऽप्यन्तरि बोध्यम् । कारयोमायमानाः मर्दाः । परलवा
 भ्रमस्थाः । नापमाहाऽऽमाणः । भवः मदाः । २क२य इति क्वाभ्यां प्रागर्ध्वि

सर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ ऋलवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् * ॥ अकारहकारयोः-कारशकारयोर्ऋकारपकारयोर्ऌकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते ॥ नाऽऽज्झलौ । १ १ १ १ १ ० ॥ आकारसहितोऽच् आच् सच हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दर्धाल्यस्य हरति शीतलं पष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशाखवलादच्चवं स्यात् । तथा हि ॥ अणुदित्स-वर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ १ १ १ ६९ ॥ प्रतीपते विधीयतइति प्रत्ययः । अवि-धीयमानोऽण् उदिश्च सर्वणस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु डु तु पु त्ते उदितः । तदेवम् इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः । एवं एकारोऽपि । एचोद्वादशानाम् । एदौतोरौदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रा-म्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलाविति मि-थो यद्यप्याक्षरसमाभ्रायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽ-रस्यापि प्रकृष्टत्वान् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढइति ढत्वं न भवति । अनुनासि-ननुनासिकभेदेन यवलाद्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ तपरस्त-त्कालस्य । १ १ १ १ ७० ॥ तः परीयस्मात्सच तालरञ्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अन्तर्हृत्त्वं इत्यादयः पण्णां पण्णां संज्ञाः । ऋदिति द्वादशानाम् ॥ घृद्धि-रादैच् । १ १ १ १ १ ॥ आदैश्च घृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ अदेङ् गुणः । १ १ १ १ २ ॥ अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ भ्रूवाद्यो धातयः । १ १ १ ३ १ ॥ क्रियावाचिनो भ्वादयोधातुसंज्ञाः स्युः ॥ प्राग्भीश्वरान्निपाताः । १ १ १ ४ १ ६ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ धादयोऽस्तत्ये । १ १ ४ १ ६७ ॥ अद्रव्यार्थोद्भादयोनिपातसंज्ञाः स्युः ॥ प्रा-दयः । १ १ ४ १ ६८ ॥ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे । १ १ ४ १ ६९ ॥ गतिश्च । १ १ ४ १ ६० ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र पग अप सम् अनु अव निस् निर् दुग् दुर् वि आह् नि अधि अपि अति सु-उद् अभि प्रति परि उप । एते प्रादयः ॥ न चेति विभाषा । १ १ १ ४४ ॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ स्व्यं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ १ १ ६८ ॥ शब्दस्य स्व्यं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा मां विना ॥ येन विधि-स्तदन्तस्य । १ १ १ ७२ ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रविषेधः * ॥ उगिट्ठर्णग्रहणवर्जम् * ॥ विरामोऽयसा-नम् । १ १ ४ १ १ १ ० ॥ वर्णानामभायोऽयमानसंज्ञः स्यात् ॥ परः संनिकर्षः संहिता । १ १ ४ १ १ ०९ ॥ वर्णानामविशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ सु-

सिद्धन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥ गुणन्तं सिद्धन्तं च पदमंत्रं स्यात् ॥ इत्यं
 ऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥ अग्निमरव्यायक्रिता ह्रस्वः संयोगमंत्राः स्युः
 ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥ संयोगे शुकः । १ । ४ । ११ ॥ संयोगे परे ह
 गुरुतंत्रं स्यात् ॥ दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम्

इको गुणचृद्धी । १ । १ । ३ ॥ गुणचृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणचृद्धी विधीयते
 तत्रैकरति पष्ठपन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ अचश्च । १ । २ । २८ ॥ इत्यर्थात्पुनरादेशः
 यत्राजिविधीयते तत्राऽचश्चि पष्ठपन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ आद्यन्ती टकितौ ।
 । १ । ४६ ॥ टकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादायन्तावयवौ सः ॥ मिदचोन्त्या
 त्परः । १ । १ । ४७ ॥ अचश्चि निर्धारणे पृष्ठी । अचां मध्ये योऽन्यन्तस्मान्
 स्तस्यैवान्तावयवो भित्त्यात् ॥ पृष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥ अनिर्धाति
 तसंबन्धविशेषा पृष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥ स्थानेऽन्तरतम
 । १ । १ । ५० ॥ प्रसङ्गे सति सदृशतमभादेशः स्यात् ॥ यत्रानेकविधमानन्त्यं तः
 स्थानतभान्तर्यं वलीयः ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥ स
 तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ तस्मादि
 त्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहि
 तस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ अलोऽन्यस्य । १ । १ । ६२ ॥ पृष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यस्यादेशः स्यात्
 ङिच्च । १ । १ । ६३ ॥ अयमप्यन्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥ आदे
 परस्य । १ । १ । ६४ ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेवोध्यम् । अलोऽन्यस्येत्यस्या
 वादः ॥ अनेकात् शित्सर्वस्य । १ । १ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अलोऽन्यसूत्रापवादः
 अष्टाभ्यभौशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वात्तदनेन बाध्यते ॥ स्वरितेनाधिकारः
 । १ । ३ । ११ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरङ्गापवा
 दानामुत्तरोत्तरं वलीयः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं
 विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि । ३ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां त्रिपये । सु
 धी उपास्यश्चि स्थिते । स्थानतभान्तर्यादीकारस्य यकारः । सुधूय् उपास्यश्चि जाते ॥
 अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥ अचः परस्य परे द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धका
 ग्म्य द्विव्यम् ॥ स्थानियदादेशोऽनत्विधौ । १ । १ । ६६ ॥ आदेशः स्थानि
 यत्स्यान्न तु स्थान्यलाभ्रपविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानियद्वायेनाऽच्चत्वमाश्रित्यागचि
 भेति द्वित्वनिषेधेन शङ्कयोऽनत्विधाचिति तन्निषेधान् ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ
 । १ । १ । ६७ ॥ अत्विधर्षमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानियत्स्यान् स्थानिम्

अन्तरादे कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गमिदं स्यात् । ६ न एतो विशिष्टरुदोनिधयः शास्त्रवृत्तिरयो वै ।

रुचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ न पदान्तद्विर्ध-
नचरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजञ्चिधिषु । १ । १ । ५८ ॥ प-
य चरमावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽज्जादेशो न स्थानियत् । इति
निवद्भावनिषेधः ॥ झंलां जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥ स्वष्टम् । इति धका-
य दकारः ॥ अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं
तत् ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य
पः स्यात् । इति षलोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषेधोवाच्यः * ॥ यणोमयोद्धे वाच्ये * ॥
गृति पञ्चमी गणइति षष्ठीति षष्ठे षकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह षकारपकारयो-
ऽन्विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं
यम् । सुद्वयुपास्यः । मङ्गुरिः । धाञ्शः । लाकृतिः ॥ नादिन्याक्रोशो पुत्रस्य
८ । ४ । ४८ ॥ पुत्रशब्दस्य न द्वे स्तः आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पु-
त्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकपने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रादिनी
पिणी ॥ तर्करे च * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजगधयोः ॥ * ॥ पु-
त्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८
४ । ५० ॥ ज्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राप्प्रम् । रा-
प्प्रम् ॥ सर्वत्र शाकट्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥ द्वित्वं न । अर्कः प्रहा ॥ दी-
र्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ॥ द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥ अचोर-
हाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां षस्य परोद्धे वा स्तः ।
हर्ष्यनुभ्रयः । नहृष्यसि । ह्रलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥ हलः परस्य
यमोलोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपार-
म्भकत्वं तु आदिलोपेदेवताऽप्येत्यादित्वं हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञाना-
शेह । माहात्म्यम् ॥ एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥ एचः क्रमादय् अच्
आप् आच् एते स्युरचि ॥ तस्य लोपः । १ । ३ । ९ ॥ तस्यैतोलोपः स्यात् । इति
ययणोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् ॥ एवं चेत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे ।
नायकः । पावकः ॥ घान्तो रिं प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ॥ यकारादौ प्रत्यये परे
ओदौतोरच् आच् एतौ स्तः । गोर्धिकारोगव्यम् । गोपयसोर्येदिति यत् । नावा तार्य ना-
व्यम् । नौत्रयोधर्मत्यादिना यत् ॥ गोर्धुती छन्दस्युपसंख्यानम् * ॥ अध्वपरिमाणे
चै * ॥ गञ्भृतिः । अतिपृतीत्यादिना यूतिशब्दोनिर्वाकितः । वान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्धु-
तावित्यत्र हकाराद्वा पूर्वभागे लोपोऽप्योर्विलीति लोपेन वकारः प्रक्षिप्यते । तेन ध्रुवमाण-

१ आदिनीपरो यः पुत्रशब्दः तस्मिन्परोऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । २ यस्मिन्निवृत्तरादावल्-
भरणे-अल्पहणे कृतमन्त्रे विशेषणभूते यो विधिर्विधीयते स तदशी हेयः । तदन्तविधिरपकारादायम् ।
३ भाषयामपि ।

वकागन्त भावनाः स्यात् । नरागंन कृष्णमिति वाच्य ॥ भाषांशमिति मिश्रणम् ॥
 । ६ । १ । ८० ॥ गारी प्रत्यये परे भाषांशमशेद्रान्तारेऽन्तर्दि मन्त्रियन्तः ।
 न्याय । लक्षणम् । अयत्प्रत्ययम् । मन्त्रियन्तः इति । ओषणे । भीष्म ॥ ।
 व्यज्जरयो द्रावयार्थं । ६ । १ । ८१ ॥ गान्तारेऽन्तर्दितावनामिदम् । संतुं क
 क्षणम् । संतुं द्रावयं तण्यम् । दानवार्थं इति । संतुं संतुं गेत्तं संतुं वत्तं संतुं वत्तः
 प्रत्ययस्तदर्थं । ६ । १ । ८२ ॥ गार्थे प्रत्ययार्थेऽन्तर्दितावनामिदम् । प्रतीक्षाः प्रतीक्षापुत्रि
 बुद्ध्या आपणे प्रमाणिं प्राण्यम् । प्रत्ययमन्त्यम् । कर्तव्यार्थमिदम् ॥ लोपः प्रा
 त्यस्य । ८ । ३ । १० ॥ अयत्पूर्वयोः परान्तपोर्णयोः संतोऽन्ति परे । पूर्व
 सिद्धमिति लोपश्चात्प्रमाणिदत्त्वात् स्वार्थभिः । इत्यदि । इत्येदि । विद्याद् । वि
 ष्णविह । धियाउत्ततः । धियापुत्रतः । युगाउत्तः युगपुत्रः । कानि मनि न
 स्तइत्यप्रात्तेरहोपस्य स्थानिवस्त्वेन गणायार्थो प्राप्नो म परान्तेऽन्तिपूर्वण परान्ति
 मन्त्रियेधाम स्तः ॥ पृकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ आहुण
 । ६ । १ । ८७ ॥ अयत्पूर्वयोः परे पूर्वपरयोरेको गुणार्थः स्यात्संदितायाम् । उन्तः
 रमेऽन्तः । गङ्गोदकम् ॥ उरण्परः । १ । १ । ८९ ॥ क इति प्रिद्यतः संतुं
 तत्स्थाने योऽण् म परः सन्नेय प्रयतते । तन्नान्तरमप्यान् कृष्णादिगित्याऽऽ त
 ल्कारइत्यप्राऽऽ । अचोरहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् ॥ हारोऽरि स्वयं । ८ ।
 । ६६ ॥ हलः परस्य झगोत्पो वा स्यात्स्वयं हरि । द्वित्वामाये लोपे मत्वेकधम् । अ
 सति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णार्थिः । कृ
 ष्णादिः । कृष्णार्थिः । यणइति पक्षमी मयइति पटीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् त
 त्वनचि चेति । तेन तवल्कारइत्यत्र रूपचतुष्टयम् । द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभ
 योरपि । तवल्कारादिषु युषैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥ वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥ आ
 देचि परे वृद्धिरेकादेशः स्याद्रुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गायः । देवैश्चर्यम् । कृष्णौत्त
 ष्यम् । एत्येधत्त्यूत्सु । ६ । १ । ८९ ॥ अयत्पूर्वयोः परे पूर्वपरयोरेको गुणार्थः स्यात्संदितायाम् । उन्तः
 कादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टोहः एजातोः किम् । उपेतः ।
 मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्त्यायेनेयं वृद्धिरेकि पररूपमित्यस्यैव याधिका न त्वोमा
 ङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ अक्षादूहिन्त्यामुपसंख्यानम् * ॥ अक्षौहिणी
 सेना । स्वादीरेरिणोः * ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
 स्वैरिणी । प्रादूहोदोद्वेपैप्येषु * प्रौढः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् । “क
 श्वेति सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिमहणाज्ज्ञापकात्” तेन ऊढग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते न तु

१ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीनापेन्त नोत्तान् । २ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वापि ग्रहणम् ।
 सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकचौपकस्यदग्रहणे सति लिङ्गचौपकप्रत्ययविशिष्टत्वापि तेन ग्रहणं
 बोध्यम् । ३ “ अयं पाठोमनोरमास्यः ” ।

कथन्तन्त्यैकदेशः । प्रोटवान् । प्रोटिः । इय इच्छायां तुदादिः । इय गती दिवादिः ।
 एय आभीक्ष्ये त्रयादिः । एयां यञि ष्यति च एयः एष्यः इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्ते-
 ऽनेन वृद्धिः । प्रैयः । प्रैष्यः । यस्तु ईय उच्छे यश्च ईय गतिर्हिसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घो-
 पथत्वात् । ईयः ईष्यः । तत्राद्गुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे * ॥ सु-
 खेन ऋतः सुखातः । तृतीयेति किम् । पर्यतः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशाना-
 मृणे * ॥ प्राणम् । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदणं क्रियते तद-
 णार्णम् । दशार्णदेशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दोदुर्गभूमौ जले च ॥ उपस-
 र्गादृति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरे-
 कादेशः स्यात् । उपाच्छति । प्राच्छति ॥ अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥ योऽयमे-
 कादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्साम् । इति रेकस्य पदान्तत्वे ॥ स्वरचसानयो-
 र्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥ खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्वा-
 यदान्ते इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवजायेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयपक्षु क-
 र्त्तृर्चापिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोरारक्षेपे सिद्धे धाताविति योगवि-
 भागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यकइति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥
 वा सुप्यापिशालेः । ६ । १ । ९२ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुब्धातौ परे
 वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशालिप्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्षनीयति । सावर्णात्
 लवर्णस्य प्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वादीर्घे न । उप ऋकारीयति ।
 उपाकारीयति ॥ एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥ आदुपसर्गादेडादौ धातौ परे प-
 ररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोपति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याक्ये-
 यम् । तेन एडादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोधीयति । प्रौधीयति ॥
 एवेचानियोगे * ॥ नियोगोऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनब्रह्मतावेवशब्दः । अ-
 नियोगे किम् । तवैव ॥ अचोऽन्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥ अचां मध्ये योऽन्यः
 स आदिर्यस्य तद्विसर्जं स्यात् । शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् * ॥ तच्च टेः । शकन्धुः ।
 कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा ।
 पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्तेण्डः ॥
 ओक्लोष्ठपोः समासे वा * ॥ स्थूलोतुः स्थूलौतुः । विम्बोष्ठः । विम्बौष्ठः । समासे किम् ।
 तबौष्ठः ॥ ओमाडोश्च । ६ । १ । ९५ ॥ ओमि आङि चाररे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
 शिवापौनमः । शिव एहि शिवेहि ॥ अव्यक्तानुकरणस्यातद्भातौ । ६ । १ ।
 १०८ ॥ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटन् इति ।
 पटिति ॥ पकाचो न * ॥ ध्रदिति ॥ नाग्नेदितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९० ॥

आम्नीडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । ङाचि बहुलं
 भवतइति बहुलवचनाद्विषयम् ॥ तस्य परमाङ्गेडितम् । ८।१।२ ॥ ।
 कस्य परं रूपमाङ्गेडितसंज्ञं स्यात् । पटलपटेति ॥ झलां जशोऽन्ते । ८।२।३
 पदान्ते हालां जशः स्युः । पटलपटदिति ॥ अकः सवर्णं दीर्घः । ६।१।१०
 अकः सवर्णोऽचि परे दीर्घएकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णुदयः । अ
 किम् । कुमारी शेते । नाङ्गलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । प्रहृ
 शास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनियेधाभ्यां प्रागनिष्यत्तेः । अकः किम् । हरये । “अकोकि
 इत्येव सुवचम्” ऋति सवर्णं ऋवा * ॥ होतृकारः । होतृकारः ॥ लति सवर्णं ल वा
 होलृकारः । होलृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । ऋति ऋवा लति ल्वेत्युभय
 विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽन्भक्तेरस्य
 द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेयं प्राग्वन् । इहोमयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्र
 तिभावो वक्ष्यते ॥ एङः पदान्तादति । ६।१।१०६ ॥ पदान्तादेङोऽति
 पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।१२
 लोके वेदे चैडन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते ॥ गो अग्रम् । गोऽग्रम् । एङ
 स्य किम् । चित्रग्वमम् । पदान्ते किम् । गोः ॥ अवङ् स्फोटायनस्य । ६।
 । १२३ ॥ अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाम् । परा
 किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥ इन्द्रे च । ६।१।१२४ ॥ गोर
 स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥ अथ प्रकृतिभावः ॥ हुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६।
 । १२५ ॥ युताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । पहि कृष्णः *
 गौधमि । हृगी प्तौ । नित्यमिति किम् । हृगी पतावित्यादावयमेव प्रकृतिभा
 यथा स्यादिकोऽसवर्णरिति ह्रस्वसमुच्चितो माम्बू ॥ इकोऽसवर्णं शाकल्य
 इत्ययश्च । ६।१।१२६ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णोऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अ
 ह्रस्वविधिनामभ्यांश्चैव प्रकृतिभावे मिद्रे तदनुकर्षणार्थधकारो न कर्तव्य इति भा
 ग्निधत्तम् । षप्रि भव । षप्रयय । पदान्ता इति किम् । गौर्षो न । समासे * ॥ वाप्यधः
 मिति ष * ॥ पार्थम् ॥ षप्रत्ययः । ६।१।१२७ ॥ ऋति परेऽकः प्राग्वन् । प्रथ ऋतिः
 प्रथविः । पदान्ता इत्येव । आच्छेत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । मत्त ऋषीणाम् । म
 र्षीणाम् ॥ वायव्यस्य टेः गुण उदात्ताः । ८।२।८२ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ प्रत्ययनिघण्टि
 ऽगृह्ये । ८।२।८३ ॥ अत्रात्रियये प्रत्ययभावे पडाक्यं तस्य टेः गुणः स्यात् ।
 षोऽस्यः । अत्रियारये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेति देवदत्तः ॥ त्रियान् न *
 अत्रियारये ण्यर्णहम् । भो आयुष्मन्तौ भव गार्गी । नाम गोत्रं वा यस्य प्रत्ययिवात्

वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव भुतश्च्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ भोराजन्यविशां वेति
 वाच्यम् * ॥ आयुष्मानेधि भो ३ः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रपा-
 लित ३ ॥ दूराद्भूते च । ८ । २ । ८४ ॥ दूरात्संशोधने यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः
 स्यात् । सकून्पिय देवदत्त ३ ॥ हैहेमयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥ एतयोः प्र-
 योगे दूराद्भूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव भुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ ॥ गुरो-
 रनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ॥ दूराद्भूते यद्वाक्यं तस्य
 ऋत्रिभ्रसानन्त्यस्यापि गुरोर्वा भुतः स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ ।
 गुरोः किम् । वकारात्परस्वाकारस्य माभूत् । अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकमहर्षं
 र्गर्वापार्थम् । इह प्राचामिति योगोविभज्यते तेन सर्वः भुतोविकल्प्यते ॥ अमुतचदु-
 पस्थिते । ६ । १ । १२८ ॥ उपस्थितोऽनार्पणशब्दस्तस्मिन्परे भुतोऽभुतवद्भवति
 भ्रुतकार्यं यणादिकं करोति । सुश्लोक ३ इति । सुश्लोकेति । वत्किम् । अमुत इत्युक्ते-
 भुत एव विधीयेत भुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याभये प्रकृतिभावे भुतस्य श्रवणं
 स्यात् । अमी ३ इति ॥ ई ३ चाक्रचर्मणस्य । ६ । १ । १३० ॥ ई ३ भुतोऽधि-
 त्भुतवद्वा स्यात् । चिनुहि ३ इति । चिनुहीति । चिनुहि ३ इदम् । चिनुहीदम् । उ-
 पत्र विभाषेयम् ॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं
 ह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । मर्णावोऽभूत्येति
 नु इवार्थं वशब्दोवाशब्दोवा योष्यः ॥ अदसोमात् । १ । १ । १२ ॥ अस्मात्परावी-
 दूतौ प्रगृह्यौ लः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति
 माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥ शो । १ । १ । १३ ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे ईन्द्रावृ-
 हसती ॥ निपातएकाजनाद् । १ । १ । १४ ॥ एकोऽग्निपात आह्वयः प्रगृह्यः
 स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्कः । उ उमेशः । अनाङ्गियुक्तेरङ्गिदाकारः प्रगृह्य
 एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । द्विचु न प्रगृह्यः । ईपदुष्णम् । ओष्णम् ।
 ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं द्वितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्गि ॥
 भोत् । १ । १ । १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥ संयुक्तौ शा-
 ल्यस्येतायनार्थं । १ । १ । १६ ॥ संयुद्धिनिमित्तकओकारोवा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ
 परे । विष्णो इति । विष्णइति । विष्णविति । अनार्पणइति किम् । प्रब्रह्मन्धविलप्रवीत् ॥
 उब्बः । १ । १ । १७ ॥ उब्बइतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥ ऊँ । १ । १ । १८ ॥ उ-
 ब्बइतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥ मयउब्बोवो
 वा । ८ । ३ । ३३ ॥ मयः परस्य उब्बोवोवा स्यादधि । किमु उक्तम् । किमुक्तम् । व-
 सासिद्धताप्रानुस्वारः ॥ ईदूतौ च ससम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥ ससम्यर्थे पर्यवस-

१ मर्णावोऽभूत्येति त्रिधा बलवती मम इति भट्टः ।

सप्तम्यालुक् । अर्धप्रहणं किम् । वृत्तावर्धान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । ...
श्वः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ॥
नासिको वा स्यात् । दधि । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अमी ॥ इत्यन्तं

स्तोः श्रुना श्रुः । ८ । ४ । ४० ॥ सकारत्वर्गयोः शकारत्वर्गाभ्य
शकारत्वर्गा लः । हरिश्शोते । रामश्चिनोति । सच्चिद् शाङ्खिञ्जय ॥ शा
। ४ । ४४ ॥ श्वात्सवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रभः ॥ घुना घु
। ४ । ४१ ॥ स्तोः घुना योगे घुः स्यात् । रामप्यष्टः । रामष्टीकते । पेट्टा ।

चक्रिण्टौकमे ॥ न पदान्ताद्योरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥ अनामिति पुः
दम् । पदान्ताद्यवर्गात्परस्वानामः स्तोः घुर्न स्यात् । पद् सन्तः । पद् ते ।
किम् । रंष्टे । टोः किम् । सर्षिष्टमम् ॥ अनाम्रवतिनगरीणामिति वाच्यम् * ।

ण्णाम् । पण्यवतिः पण्यगर्ग्यः ॥ तोः पि । ८ । ४ । ४३ ॥ तवर्गस्य पका
न घुनम् । मन्पष्टः ॥ झलां जशोऽन्ते । ८ । ४ । ३९ ॥ वागीशः । वि
यर्गोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥ यरः पदान्तत्वाऽनुना
परेऽनुनासिको वा स्यात् । पत्तमुगारिः । पत्तमुगारिः । स्थानप्रयमाभ्यामन्तरत्वे

प्रे कश्चापौ विधिर्यं श्रे न प्रगर्ग्ये । पनुर्मुण्यः । प्रत्यये भाषायां नित्यम् * ॥
ग्माथम् । पिन्मथम् । कथं तर्हि मरोरमाः ककुघन्न इति । यपारिगणे इकारवि
भाव ॥ मारिण्टि । ८ । ४ । ६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परस्वर्गः स्यात् । तलयः । पि
त्रिभवि । तत्रास्ताऽनुनासिको लकारः ॥ उदः स्यान्मग्धोः पूर्वस्य । ८ ।

। ६१ ॥ उदः परतोः तत्रास्ताऽनुनासिकोः पूर्वस्य स्यात् । भारेः परस्य । पशान्तम् ।
कशकम् । अकारोऽप्यस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य पकारः । तस्य शरोशरीरि
विशेषोऽर्थः । शोशादाकारं तु पकारोऽप्यस्य अकारं न तु शरि भेदि कर्णम् । शर्षि
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ इत्यस्योऽनुनासिकस्य ॥ ८ । ४ । ६२ ॥ शयः पद

स्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश

। ६३ ॥ शयः पदस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश

। ६४ ॥ शयः पदस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश

। ६५ ॥ शयः पदस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश
कशकस्य पूर्वस्य इत्यस्य ॥ शोषस्योऽनुनासिकस्य महाभाष्ये वाच्यं तादृशस्य इत्यस्य तादृश

हर्षि वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥ नञ्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥
 नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि आग्रस्यते । झलि किम् । मन्य-
 ते ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥ स्पष्टम् । अङ्कितः । अ-
 धितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वाद्नु-
 स्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वात् णत्वम् ॥ वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥
 पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णोवा स्यात् । त्वङ्करोपि । त्वं करोपि । सँध्य-
 न्ता । संयन्ता । सँध्यत्सरः । संवत्सरः ॥ यँलोकम् यँलोकम् । अत्रानुस्वारस्य प-
 क्षेऽनुनासिका यवलाः ॥ भौराजि समः कौ । ८ । ३ । २५ ॥ कियन्ते राज-
 तौ परे समोमस्य मएव स्यात् । सम्राट् ॥ हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥ म-
 परे हकारे परे मस्य मएव स्याद्वा । झल हल चलने । किम् झलयति । किं झल-
 यति ॥ यवलपरे यवलावेति वक्तव्यम् * ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम्
 । १ । ३ । १० ॥ समसंबन्धी विधिर्यपासंख्यं स्यात् । किँब्धः । किँब्धः । किँब्-
 हलयति । किँहलयति । किँह्लादयति । किँह्लादयति ॥ नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥
 नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किँह्लुते । किं ह्लुते ॥ ङ्गोः कुक् टुक् शरि । ८ । ३
 । २८ ॥ ङकारणकारयोः कुक् टुक्वागमौ वा सतः शरि । कुक् टुक्कोरसिद्धत्वाज्जशत्वं न ॥
 चयोद्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् * ॥ प्राङ्खपठः । प्राङ्खपठः । प्राङ् प-
 षः । सुगण्दपठः । सुगण्दपठः । सुगण्पठः ॥ ङः सि धुद् । ८ । ३ । २९ ॥
 ङालारस्य सस्य धुद्वा स्यात् । पट्सन्तः । पट्सन्तः ॥ नञ्च । ८ । ३ । ३० ॥
 नकारान्तात्सस्य धुद्वा । सन्तः । सन्तः ॥ शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥ नस्य पदा-
 न्तस्य शे परे तुग्व्वा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे क्षरोक्षरीति चलोपः ।
 सञ्छंभुः । सञ्छंभुः । सञ्छंभुः । सञ्छंभुः । बङ्गौ वचङ्गावचशावशाविति च-
 तुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥ ङमोहस्वाद्चि ङमु-
 प्पिनत्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥ ह्रस्वात्यरोयोऽम् तदन्तं यत्वं तस्मात्परस्याऽचोनिर्त्यं ङमु-
 ङागमः स्यात् । प्रत्यङ्गुल्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥ समः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥
 समोऽः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३
 । २ ॥ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिकोवा स्यात् ॥ अनुनासिकात्परोऽनु-
 स्वारः । ८ । ३ । ४ ॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारगमः स्यात् । खरवसा-
 नयोर्विसर्जनीयः ॥ विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥ खरि विसर्जनीयस्य सः
 स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ॥ संपुंकानां सोपक्तव्यः * ॥
 संस्कृतां सँस्कृतां ॥ समोवा लोपमेकइति भाष्यम् * ॥ लोपस्यापि रुप्रकरण-
 पत्वाद्नुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तुक्तमेव । तत्रानचिचे-

। ८ । ३ । ३६ ॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयोन त्वन्यत् । कः स्तरः ।
घनाघनः क्षोभणः । इह यथापथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न । वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥
शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयएव वा स्यात् । हरिः शोते । हरिश्शोते । खर्परे
शरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः * ॥ रामस्थाता । रामः स्थाता । हरिस्फुरति । हरिः
स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वे च त्रैरूप्यम् । कुष्वोः क् क् पौ च । क् क् करोति । कः
करोति । क् खनति । कः खनति । क् पचति । कः पचति । क् फलति । कः फ-
लति ॥ सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥ विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाघोः कुष्वोः पर-
योः ॥ पाशकल्पककाम्येति वाच्यम् * ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्क-
म् । यशस्काम्यति ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् * ॥ प्रातःकल्पम् ॥ काम्ये रोरेवेति वा-
च्यम् * ॥ नेह । गीः काम्यति ॥ इणः पः । ८ । ३ । ३९ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य
कारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥
मस्पुरसोर्गतयोः । ८ । ३ । ४० ॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुष्वोः पर-
योः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कुष्वोयोगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः
रोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वाच्चेह । पूः पुरौ पुरः
प्रवेष्टव्याः ॥ इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥ इकारोकारोपधस्या-
प्रत्ययस्य विसर्गस्य पः स्यात्कुष्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्य-
यस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम् । क-
स्कादिषु धातुषुत्रशब्दस्य पाठान् । तेनेह न । मानुः कृपा ॥ मुहुसः प्रतिषेधः * ॥
मुहुःकामा ॥ तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥ तिरसः सोवा स्यात् कु-
ष्वोः । तिरस्कृता । तिरःकर्ता ॥ द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥ कृ-
त्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य पकारोवा स्यात् कुष्वोः । द्विष्करोति । द्विःकरोति
इत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥ इत्सुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥ एतयो-
र्विसर्गस्य पः स्याद्वा कुष्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति ।
सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिव त्वमुदकम् ॥ नित्यं
समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ३ । ४५ ॥ इत्सुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य
नित्यं पः स्यात् कुष्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति-
किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि
पत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी-
एव नच्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥ अकारानुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं स-
कारादेशः स्यात्कारोत्वादिषु परेषु न नूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अय-
स्तसः । अयस्कुम्भः । अयस्तात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णा । अ-

तः किम् । गीःकारः । अग्न्ययस्य किम् । सःकामः । समाने किम् । यदाः करोति
 अनुत्तमपदस्यास्य किम् । परमपदाःकारः ॥ अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ।
 पतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्थानदेश्च परे । अथाराम् । शिरामरम् । समानान्ते
 अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तमपदस्थानेत्येव । परमशिरः पदम् ॥ कश्चादिषु
 भास्कारः ॥ इति चिसर्गसंधिः ॥ ॥ स्वीजममीदिति सप्रत्यये शिराम् भ्रम्ये इति
 स्थिते ॥ ससञ्जुषोरुः । ८ । २ । ६६ ॥ पदान्तस्य गग्य समुदायस्य प
 स्यात् । जश्यापवादः ॥ अतोरोरमुनादमुने । ६ । १ । ११३ ॥ अमुनादत
 परस्य रोरुः स्यादमुनेऽति । भोभगोअधो इति प्रासस्य पत्वस्याऽपवादः । उत्यं प्री
 कत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । कत्वमनूय उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥ प्रथमयोः पूर्व
 सचर्णाः । ६ । १ । १०२ ॥ अकः प्रथमाद्वितीपयोगि परे पूर्वमवर्णदीर्घपकारेण
 स्यात् । इति प्राप्ते ॥ नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥ अवर्णादिभि परे न पूर्वसर्वा
 दीर्घः । आद्गुणः । एङः पदान्तादति । शिवोऽर्घ्यः । अतइति तपरः किम् । देव
 अत्र । अतीति तपरः किम् । श्वभागन्ता । अदुतात्किम् । एहि सुश्रोतइ अत्र ङाहि ।
 पुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोऽपम् । अमुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्याप्रासिद्धत्वात् ।
 तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अमुतइति किम् । ति
 छतु पयअइ मिदत्त । गुरोरचृतइति पुतः ॥ हृशि च । ६ । १ । ११४ ॥
 अमुतादतः परस्य रोरुः स्यादृशि । शिवोऽर्घ्यः । रोरित्युकारानुबन्धमहणात्
 प्रातरत्र । धातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते कत्वम् ॥ भोभगोअधोअपूर्व
 योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥ एतलूर्वस्य रोर्यदेशः स्यादृशि परे । असन्धिः सौत्र
 लोपः शाकल्यस्य । देवायिह । देवाइह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह क
 स्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन क्त्वाद्यत्वं स्यात् ।
 ह्ययमत्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अधोस् इति स
 रान्तानिपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायन
 । ८ । ३ । १८ ॥ पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुशारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे
 यस्योशरणे जिहामोपाप्रमध्यमूलानां श्रौषित्यं जायते सलघुशारणः ॥ ओतोय
 र्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नि
 लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्त
 किम् । तोयम् ॥ उञ्चि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वयं
 लोपञ्चि पदे । सञ् एकामिः । पदे किम् । तन्त्रपुतम् । वेवः संप्रसारणे रूपम्
 यदि तु प्रनिपदेशोनिपातव्यभिचि महीप्यते तर्भुत्तार्थं पदमहणम् ॥ हृलि सर्व
 पाम् । ८ । ३ । २२ ॥ भोभगोअधोअपूर्वस्य लघ्वलघुशारणस्य यकारस्य लोपः स्यात्

लि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि ।
 देवानम्याः । देवायान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥ रोऽसुपि । ८ । २ । ६९ ॥
 अहोरेफादेशः स्यात्तु सुपि । रोऽपवादः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् ।
 अहोभ्याम् । अत्राहन्ति रुत्वम् ॥ रूपरात्रिरयन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् * ॥ अहोरूपं ग-
 तम् । अहोरात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । अहोरादीनां
 पत्यादिषु वा रेफः * ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गो-
 पध्मानीयौ ॥ रोरि । ८ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥ द्रूलोपे पूर्वस्य दी-
 र्घोऽणः । ६ । ३ । १११ ॥ ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णोऽर्धाद् ढकाररेफात्मके
 रे पूर्वस्याणोदीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । वृढः । वृढः ।
 हिंसायाम् । वृद्ध उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः ।
 णिढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥ विप्रतिपे-
 परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥ तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
 त्वासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽको-
 एनप्रसनासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥ अककारयोरेतत्तदोर्घः सुस्तस्य लोपः स्याद्-
 ले न तु नक्समासे । एपविष्णुः । सशंभुः । अकोः किम् । एपकोरुद्रः । अन-
 र्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एपोऽत्र ॥ सोऽचि लोपे चेत्पादशू-
 णम् । ६ । १ । १३४ ॥ सइत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्वत ।
 मामविद्धि प्रभृति र्दशिशिषे । इह ऋक्पादएव शृङ्घतइति वामनः । अविशेषाच्छ्लोक-
 दोऽपीत्यपरे । सैर्षदाशरपीरामः । लोपे चेदिति किम् । स इत् क्षेति । सएवमुक्त्वा
 येवेत्यवधारणं तु स्पृशच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राच्छ्रुलप्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह
 । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् ॥ इति स्वादिसंधिः ॥
 अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥ धातुं प्रत्ययं
 यान्तं च वर्जयित्वाऽर्धवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
 साश्च । १ । २ । ४६ ॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
 सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः परं तस्य चेद्भवति तर्हि समास-
 स्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥ प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥ आपञ्चमपरिसमाप्तेरधि-
 कारोऽयम् ॥ परश्च । ३ । १ । २ ॥ अयमपि तथा ॥ इयाप्प्रातिपदिकात्
 ४ । १ । १ ॥ इयन्तादायन्तात्प्रातिपदिकाश्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिप-
 दिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे इयाप्ग्रहणं इयावन्तात्तदितो-
 पत्तिर्गंधा स्यात् इयावृभ्यां प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् ॥ स्वौजसमौदच्छष्टाभ्या-

१ सैपराशरपीरामः सैपर्मामोमहाबलः । सैपकर्ममहात्यागो सैपराजापुषिष्ठिरः ।

भिभस्डेभ्याम्भ्यम्डसिभ्याम्भ्यस्डसोसाम्डयोस्सुप् । ४ । १ । १
 डयन्तादायन्तात्प्रातिपदिकाश्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुडस्योरकारेकारौ अत्र
 टड्पाश्चेतः ॥ विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुप्तिर्द्वौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । १०५
 सु औ जस् ह्र्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्तानि
 रिहापि व्यवहारः ॥ सुपः । १ । ४ । १०३ ॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येक
 एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । १२२ ॥
 द्विवैकत्वयोरेते स्तः ॥ बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥ बहुत्वे एतत्स्यत् ।
 रुत्वविसर्गो । रामः ॥ सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ॥ ए
 कविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेकैष्व शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।
 नादिनि । वृद्धिरेचि । रामौ ॥ चुट्ट । १ । ३ । ७ ॥ प्रत्ययाद्यौ चुट्ट इतो स्तः ।
 इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥ न विभक्तौ तुस्माः । १ । २ । ४ ॥ विभक्तिरथात्तवर्त
 सकारमकाराहतोन स्युः । इति सकारस्य नेत्वम् ॥ अतोऽगुणे । ६ । १ । ९७
 अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णरीर्षः ।
 अतोऽगुणे इति हि पुरस्तादपवादाभनन्तरान्विधीन्याधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनाकः स
 वर्णह्रस्वस्यैवायमपवादोनतु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ एकवचनं संयुद्धिः । १ ।
 ३ । ९ ॥ संयोधने प्रथमायाएकवचनं संयुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ एङ्ह्रस्वात्संयुद्धेः ।
 ६ । १ । ६९ ॥ षडन्ताद्स्वान्ताशाङ्गाद्बहुष्यते संयुद्धेश्चेत् । संयुद्धपाक्षितस्याङ्गस्यै
 ह्रस्वाभ्यां विदोषणामेह । हे कतरत्कुन्नेति हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्मर्ण
 किम् । हे हे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संयुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्तर्ण
 नापि ॥ अस्मि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥ अफोऽभ्यनि परतः पूर्वरूपमेकारोऽः
 ग्यात् । रामम् । रामौ ॥ रुद्राकतज्जिते । १ । ३ । ८ ॥ तद्वितवर्जप्रत्ययाधानर
 क्तवर्गास्तः स्युः । इति रामः शस्येत्संज्ञा ॥ तस्माच्छसोनः पुंसि । ६ । १ ।
 १०३ ॥ पूर्वमदणं दीर्घाण्येयः रामः मकारग्नस्य नः स्यात्पुंसि ॥ अट्टकृप्यात्
 मुम्भ्यसापेऽपि । ८ । ४ । ६ ॥ अट्ट कर्णोपगर्भाद् मुम् एतौर्णैस्तेर्योपात्तैर्न
 विस्तिर्द्वौ व्यरूपानेऽपि ग्याभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्प्रमाणवदे । परस्यरापेऽपि
 त्रिषेणं ऋषिदुवाहप्रहणम् । मुन्मडगमदुग्गागोरत्नशाणार्थम् । तथाकर्तुं प्राक्यम् । अर्
 क्तवर्गास्तमस्यैः शस्येत्संज्ञायात् । इति णवे प्राप्ते ॥ पदान्तस्य । ८ । ४ । २३६
 वरात्प्रत्यय नस्य णव न स्यात् । गन्तव ॥ तस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रथम
 पेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥ षः प्रथमोपगमार्थिण्यने षरादि शस्यत्प्रत्ययं तस्मिन्
 षः पेऽङ्गम् ॥ षवर्णमभेदितादीन्वर्गं विकरणविशिष्टभ्याऽङ्गसंज्ञार्थं दत्त

१. अर्कवर्गस्यैः शस्येत्संज्ञायात् । इति णवे प्राप्ते ॥ पदान्तस्य । ८ । ४ । २३६

पि गकारस्य द्वित्रयोः प्रिमकारमपि स्वयमेव । अत्रुत्प्राग्विभक्तिसिद्धन्वितोऽपि
 भीषणमानामकारोपपि शर्पुं च यादगोऽर्गंत्वात्तन्वानुत्प्राग्व्याप्यत्वात् । अत्रुत्
 गिकत्वात् अयागां शरः स्यादपि कश्चिन्ने पर । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात्
 द्वादश । एतामष्टादशानां गकारस्य द्वित्रे गवनात्तत्रेण पुनश्चित्रे च एकत्र द्वित्रे पि
 तमिति चतुष्पञ्चाशत् । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् ॥ तुमः स्वयमेवरे ।
 । ३ । ६ ॥ अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् कः स्यात् । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात्
 पर्युदांगत् २कः २पयोः प्राप्नो । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् । संपुंकानामिति सः ।
 पुंस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः पुंशुचः पुंशुप्रः । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् पुंशुगम् । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात्
 म् । पुंदासः । ग्याप्रादेशे न । पुंशुगानम् ॥ नदृच्छद्यप्रधान् । ८ । ३ । ७ ॥ अ
 त्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् कः स्यात् । न तु प्रादाग्व्याप्यत्वात् । विभक्तः । सप्तम् ।
 श्रुत्वम् । शार्ङ्गिदिष्टन्धि । शार्ङ्गिदिष्टन्धि । शार्ङ्गिद्याप्यत्वात् । शार्ङ्गिद्याप्यत्वात् । परत्
 किम् । इति । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् । सन्मदः । सन्मदुष्टिः । अत्रुत्प्राग्व्याप्यत्वात् । प्रदान्मनोवि
 ष्टन्पे । ८ । ३ । १० ॥ नृमित्यस्य कः स्याद्वा पकारे पे ॥ कुप्योः २कः २पौ
 च । ८ । ३ । ३७ ॥ कयमं पयमं च परे विसर्जनीयस्य प्रमाणिजद्दामूर्दीयोऽप्यर्जनी
 योः सः चाद्विस्तर्गः । येनेनाप्राप्तइति न्यायेन विमर्जनीयस्य सात्यसापवादोऽप्यम् ।
 तु शर्परे विसर्जनीयइत्यस्य । तेन यातःश्रीमित्यादी विसर्गएव । नृःपाहि । नृः
 पाहि । नृःपाहि नृःपाहि । नृःपाहि ॥ कानाम्नेदिते । ८ । ३ । १५ ॥ कः
 कारस्य कः स्यादाग्नेदिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा ॥ कस्कादिषु च
 । ३ । ४ ॥ एष्विणउच्चारस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । २कः २पयोऽपवा
 इति सः । कौस्कान् । कास्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्क
 लम् । आकृतिगणोऽप्यम् ॥ संहितायांम् । ६ । १ । ७२ ॥ इत्यधिकृत ॥ छे
 । ६ । १ । ७३ ॥ इत्यस्यं छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्रुत्वस्यासिद्धत्वाज्जरे
 न दः । ततश्चत्वंस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्रुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । श्रुत्वस्यासिद्धत्वात्
 कुरिति कुलं न । स्वच्छाया ॥ शिवच्छाया ॥ आरूमाञ्छे ॥ ६ । १ । ७४ ॥
 पतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥
 दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥ दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छेत् ।
 सेनासुराच्छायेति श्रापकान् । चेच्छिद्यते ॥ पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥ दीर्घा
 त्पदान्ताच्छे परे तुग्या स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ॥ इति ह्यसंधिः ॥
 विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥ विष्णुस्वाता ॥ शर्परे विसर्जनीयः

१ येन प्राप्ति कोपिधिरात्तत्रेण सप्तस्य वाचकोमवति । ननुद्वयस्य प्रकृतार्थदान्यवोपकत्वम् ।
 २ तद्विच्छद्यचत्वेनचद्वयस्यात् रात्रिप्रातरिभाषया चत्वंमावे तु छकारोपरि चकारःश्रुत्वेण

लिं सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्महृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि ।
 देवानभ्याः । देवायान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥ रोऽसुपि । ८ । २ । ६९ ॥
 अहोरेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोऽपवादः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् ।
 अहोभ्याम् । अत्राह्निति रुत्वम् ॥ रूपरात्रिरपन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् * ॥ अहोरूपं ग-
 ाम् । अहोरात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहोरपन्तरम् । अहरादीनां
 त्यादिषु वा रेफः * ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गो-
 ध्मानीयौ ॥ रोरि । ८ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥ ब्रूलोपे पूर्वस्य दी-
 णिऽणः । ६ । ३ । १११ ॥ ढरेफौ लोपयतीति तथा तरिमन्वर्णेऽर्थाद् ढकाररेफात्मके
 पूर्वस्याणोदीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । वृढः । वृढः ।
 हिंसायाम् । वृद्ध उच्यमाने । पूर्वमहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः ।
 ढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेलुत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥ विप्रतिपे-
 परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥ तुल्यफलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
 प्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽको-
 ष्तनासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्-
 न तु नञ्समासे । एषविष्णुः । सशंभुः । अकोः किम् । एषकोरुद्रः । अन-
 मासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एपोऽत्र ॥ सोऽचि लोपे चैत्पादश्र-
 म् । ६ । १ । १३४ ॥ सइत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेत्लोपे सत्येव पूर्वेत् ।
 नविद्धि प्रभृति पर्यशिषे । इह ऋक्पादएव गृह्यतइति वामनः । अविशेषाच्छ्लोक-
 णीत्यपरे । सैवंदाशरपीरामः । लोपे चेदिति किम् । स इत् क्षेति । सएवमुक्त्वा
 सत्येयैत्यवधारणं तु स्पश्छन्दसि षड्हुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलमहणानुष्टया लभ्यते । तेनेह
 न । सोऽहमाजन्मशुदानाम् ॥ इति स्वादिसंधिः ॥
 अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥ धातुं प्रत्ययं
 प्रथयान्तं च धर्जायित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृत्तद्धितसमा-
 साश्च । १ । २ । ४६ ॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
 सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संधाने पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समास-
 स्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥ प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥ आपक्षमपरिसमाप्तेरधि-
 कारोऽयम् ॥ परश्च । ३ । १ । २ ॥ अयमपि तथा ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्
 ४ । १ । १ ॥ ङ्यन्तादायन्ताद्यातिपदिकाश्चेत्यापक्षमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिप-
 दिकमहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याक्प्रहणं ङ्यायन्तात्तद्धितो-
 ष्तिर्पथा स्यात् ङ्याक्प्रहणं माभूदित्येवमर्थम् ॥ स्वौजसमौदछष्टाभ्या-

१ सैवराशरपीरामः सैवमीमोमहावतः । सैवरुणोमहाव्यागी सैवराजपुत्रिष्ठः ।

तः किम् । गीःकारः । अनुव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । पशः करोति ।
 अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमपशःकारः ॥ अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥
 एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्यदम् । शिरस्पदम् । समासश्च ।
 अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् ॥ कस्कादिपु च ।
 भास्करः ॥ इति विसर्गसंधिः ॥ ॥ स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति
 स्थिते ॥ ससञ्जुपोरुः । ८ । २ । ६६ ॥ पदान्तस्य सस्य सञ्जुशब्दस्य च
 स्यात् । जशत्वापवादः ॥ अतोरोरश्रुतादश्रुते । ६ । १ । ११३ ॥ अश्रुतात्
 परस्य रोरुः स्यादश्रुतेऽति । भोमगोअघो इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः । उत्वं प्र
 रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥ प्रथमयोः पूं
 सवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घएकादेश
 स्यात् । इति प्राप्ते ॥ नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥ अवर्णादिचि परे न पूर्वसव
 दीर्घः । आहुणः । एङः पदान्तादति । शिवोऽर्च्यः । अतइति तपरः किम् । वे
 अत्र । अतीति तपरः किम् । श्रवागन्ता । अश्रुतात्किम् । एहि सुश्रोतइ अत्र काहि
 पुनस्याऽसिद्धत्वादतः परोऽपम् । अश्रुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्
 तपरफणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिष्ठस्या चरितार्थत्वात् । अश्रुतइति किम् । ति
 एतु पयअइ मिदत्त । गुरोरनृतइति श्रुतः ॥ हृदि च । ६ । १ । ११४ ।
 अश्रुतादतः परस्य रोरुः स्यादशि । शिवोवन्धः । रोरित्युकारानुपन्धमहणाभेह
 प्रातरन्न । धातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते रुत्वम् ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य
 योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥ एतलूर्वस्य रोपोदेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः ।
 सोपः शाकल्यस्य । देवापिह । देवाइह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यसीह यत्
 स्यामिदृत्वादिभगो ऋभ्यन्ते तथापि विभर्गस्य स्थानियज्ञात्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न
 भोम् भगोस् अघोस् इति मया

दिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्य-
धिकस्य वा माभूत् ॥ अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ टाङ्सिङ्सा-
मिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥ अकारान्ताद्ङाहादीनां क्रमादिनादपआदेशः स्युः ।
णत्वम् । रामेण ॥ सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥ यथादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः
स्यात् । रामाभ्याम् ॥ अतोभिसप्सेत् । ७ । १ । १०९ ॥ अकारान्ताद्ङाङ्सि
सेत् स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वोदेशः । रामैः ॥ डेर्यः । ७ । १ । १३ ॥ अतोऽङ्गा-
त्परस्य वेदित्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुन्वात्सुपि
चेति दीर्घः । संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विधायत्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । क-
ष्टाय भ्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्याभिनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥ बहुवचने
इत्येत् । ७ । ३ । १०३ ॥ श्लादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः ।
बहुवचने किम् । रामः रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । ज-
श्वम् ॥ चावसाने । ८ । ४ । ५६ ॥ अवसाने झलं चरोत्या स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्ये
रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वे-
ऽप्यान्तरतम्यात्सस्य सप्तव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नमेदात् । अतएव सः-
सीति तादेशभारभ्यते ॥ ओसि च । ७ । ३ । १०४ ॥ ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः
स्यात् । रामयोः ॥ ह्रस्वनद्यापौनुद् । ७ । १ । ५४ ॥ ह्रस्वान्ताप्रच्यन्तादायन्ता-
श्चाङ्गात्परसामोनुडागमः स्यात् ॥ नामि । ६ । ४ । ३ ॥ नामि परेऽजन्ताङ्गस्य
दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घोपघपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपा-
तपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः ।
सुपि प्लवे कृते ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥ आपादपरिसमाप्तेर-
धिकारोऽयम् ॥ इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ आदेशप्रत्यययोः
। ८ । ३ । ६९ ॥ सहेः साङः सहति सूत्रात्सहति पट्टपन्तं पदमनुवर्तते । इण्कव-
र्गोभ्यां परस्यापदान्तस्पादेशप्रत्ययावपथश्च षः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।
विभृताधोपस्य सस्य ताटशस्य षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्य-
ययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृ-
ष्णसुकुन्दादयः ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ सर्वादीनि शब्द-
स्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापिपं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन प-
त्यसर्वथेति ब्रह् परमभवकानित्यत्राकश्च सिद्धयति ॥ जसः शी । ७ । १ । १७ ॥
पदन्तात्सर्वनामः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वोदेशः । नचार्चणस्तृ-
यादाविच नानुग्रहकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राग्विस्तंज्ञायाएवा-

नौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ।
 एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥ न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥ बहुव्री-
 हौ चिकीर्षते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य सत्वत्कपितृकः । अहकं पि-
 ता यस्य समत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिद्धयते ।
 अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । सच समासेऽपि श्रूयेत । अ-
 तिक्रान्तोभवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृकोमकत्पितृकइति रूपे
 इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सुत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभू-
 तास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः सं-
 ज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वानाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । सं-
 ज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वानाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥
 तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृ-
 तीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥ द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥ द्वन्द्वे उ-
 त संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नचैवं त-
 न्तविधिना सुदृप्तसङ्गः । सर्वनामोविहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥ विभा-
 तृतीयासमासे । १ । १ । ३२ ॥ जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उ-
 त संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभापेत्युक्तमतो
 कृत् । किंतु कप्रत्ययएव । वर्णाश्रमेतरकाः । प्रथमचरमतयाल्पार्थकतिप-
 नेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥ एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञायाः स्युः । प्रथमे । प्रथ-
 मवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य द्वित्युपसंख्यानम् * ॥
 द्वितीयस्मै । द्वितीयापेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्धवद्ग्रहणाग्नेह । पदुजातीयाय । निर्ज-
 रः ॥ जरायाजरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥ जराशब्दस्य जरस् वा
 स्यादजादौ विभक्तौ । पदाज्ञाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकान्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते
 निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान् जरशब्दस्य जरस् । नि-
 जंसौ । निर्जरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वाञ्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । नि-
 जंसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । शृत्तिकृता तु पूर्वविमतिषेधेन इनातोः कृतयोः सं-
 निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसि निर्जरसादिति रूपे ननु
 निर्जरसा निर्जरसइति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् ।
 तदनुसागिभिश्च पष्ठयेकवचने निर्जरसेत्येव रूपमिति स्वीकृतं एतच्च भाष्यविग्रहम् ॥
 पदज्ञोमास्त्विशसन्पुपन्दोपन्यकप्रच्छकशुदन्नासच्छस्मभृत्पु । ६ ।
 १ । ६३ ॥ पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निजा, अस्तुज्, गूय, दोय्, यकृत्, शकृत्,

भावात् । सर्वे ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥ अतः सर्वनाम्नोऽङ्गे इत्यस्य स्मै
स्यात् । सर्वस्मै ॥ ङसिङ्ङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १२ ॥ अतः सर्वनाम्नो
ङसिङ्ङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥ आभि सर्वनाम्नः सुद् । ७ । १ । ५२ ॥ अ-
वर्णान्तात्सर्वनाम्नोविहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वपत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् ।
शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं, विश्व, उभ,
उभय, इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वप्रा-
वरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं
यहियोगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्,
अस्मद्, भवत्, किम् । इति । उभशब्दोद्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्वि-
वचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवच-
नपरत्वाभावेनोभयतउभयत्रेत्यादाविवायच्छप्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोऽन्यत्रेति । अन्य-
त्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः ।
तस्माज्जस्यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राये
विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । इतरइतमौ प्रत्ययौ ।
यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् । तथाहि
तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स-
भावाद्द्वियद्द्विविधे निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् संज्ञा । त-
त्त्व इति द्वावप्यदन्ताधन्यपर्यायौ । एकउदात्तोऽपरोऽनुदात्तइत्येके । एकस्तान्तर-
परे । नेमइत्यर्थे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेश-
ममानामिति ज्ञापकात् ॥ अन्तरं यहियोगिति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम्* ॥ अन्तराय
पुरि ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्
। १ । १ । ३४ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राणा स
जमि या स्यात् । पूर्वं । पूर्वाः ॥ स्वाभिधेयप्रेक्षावधिनियमोव्यवस्था । व्यवस्थाप
किम् । दक्षिणागापन्नाः । कुशादात्तार्थः । अगंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥ स्वम-
ज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्र-
प्ता संज्ञा सा जमि या स्यात् । स्वे । स्याः । आर्मात्प्रात्यर्थः । आत्मानइति या । अ-
विधनवाचिन्सु स्याः ज्ञानोऽर्थात् ॥ अन्तरं यहियोगोपसंव्यानयोः । १
। १ । ३६ ॥ वाद्ये परिधीयते वाप्येऽन्यत्रउभयस्य या प्राणा संज्ञा सा जमि या स्यात्
अन्तरे अन्तराया दृष्टाः । वाद्यार्थः । अन्तरे अन्तराया जाटकाः । परिधीय
इत्यर्थः ॥ पूर्वदिग्भ्योऽनवभ्योऽपि । ७ । १ । १५ ॥ एतेषां जमिदयोः स्मात्स्मिन्

गौर्यो गौर्यश्ल्याथर्ष सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ आतोधातोः । ६ । ४ ।
 १४७ ॥ आकारान्तोयोधानुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य ।
 विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् ।
 दा सवर्णदीर्घः । हाहा । डे वृद्धिः । हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः । हाहाः । ओसि
 वृद्धिः । हाहौः । डौ । आद्रुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आतइति योगविभागादधा-
 तोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्वः । शनः ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वस-
 वर्णः । हरी ॥ जसि च । ७ । ३ । १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि प-
 रे । हरयः ॥ ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । ए-
 ङ् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥ शेषोऽध्यसखि । १ ।
 ४ । ७ ॥ अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । म-
 त्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रभ्ये । इदुतौ कि-
 म् । मात्रे ॥ आडोनाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ॥ घेः परस्याडोना स्यादस्त्रि-
 याम् । आविति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या ॥ घेऽङिति ।
 ७ । ३ । १११ ॥ विसंज्ञकस्य द्विति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये ।
 द्विति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पृथी । घेऽङितीति गुणे प्राप्ते ॥ ङसिङसोश्च ।
 ६ । १ । ११० ॥ एडोऽसिङसोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । ह-
 र्योः । हरीणाम् ॥ अद्य घेः । १ । ३ । ११९ ॥ इदुभ्यामुत्तरस्य डेगौत्स्याद् घेर-
 न्तादेशश्चाकारः । हरी । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यामिगविक्रव्यादयः ॥ अनङ् सौ ।
 ७ । १ । ९३ ॥ सख्युरङ्गस्याऽनडादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । द्विषेयन्तादेशः ॥
 अलोन्त्यात्पूर्वउपधा । १ । १ । ६६ ॥ अन्त्यादलः पूर्वोवर्णउपधासंज्ञः ॥ स-
 र्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥ नान्तस्योपधायादीर्घः स्यादसंबुद्धौ स-
 र्वनामस्थाने परे ॥ अपृक्तएकाल्प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥ एकाल्प्रत्यययोगः
 सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ ह्रद्ङ्याभ्योदीर्घात् सुतिस्यपृक्तं ह्र् । ६ । १ ।
 ६८ ॥ हलन्तात्परं दीर्घो यौ ङ्यायौ तदन्ताश्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं ह्र् लुप्यते ।
 ह्रद्ङ्याभ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सु-
 तिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिषा सहचरितस्य सिषोमहणात्सिचोमहणं नास्ति ।
 अपृक्तमिति किम् । विभर्ति । ह्र् किम् । विभेद । प्रथमह्र् किम् । गजा । नलोपो
 न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान् । सखा । हेसखे ॥ सख्युरसंबुद्धौ । ७ ।
 १ । ९२ ॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं गित्कार्यकृत् स्यात् ॥ अचो-
 ङ्गिति । ७ । २ । ११६ ॥ भिति गिति च परेऽङ्गन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ ।
 सखायः । सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाऽभावात् तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥

उदक, भाग्य एषां पशुपदभारंजाः स्युः शमादी वा । सन् भगवन्पशुपदस्य भगवन्पद
 इति काठिकायामुक्तं तन्नामादिकम् । पादः । पदी । पदाः । पदम् । पदी । दाः ।
 पादान । पदा । पदेन इत्यादि ॥ सुद्धनपुंसकस्य १ । १ । ४३ ॥ मूर्ध्नात्
 स्वादिपञ्चमनामि सर्वनामस्थानेषु ज्ञानि मूर्च्छात्पत् ॥ इवादिपञ्चमर्षनामस्थाने
 । १ । ४ । १७ ॥ कञ्जनायपितु स्वादिपञ्चमर्षनामस्थानेषु पञ्चः पूर्णं पञ्चमं क
 त् ॥ यच्चि भम् । १ । ४ । १८ ॥ यकागदिपञ्चमर्षिषु च कृत्वात्पञ्चमर्षिषु क
 दिपञ्चमर्षनामस्थानेषु पञ्चः पूर्णं पञ्चमं ग्यात् ॥ आकटागदंका संज्ञा । १ । ४ ।
 । १ ॥ इतच्छर्ष कटागाः कर्मभाग्यालयः प्रागेकशैकेर संज्ञा ज्ञेया । वा वात्
 यकाशा च । तेन शमादानमि धर्मज्ञेय न पदन्तम् । भगोत्तत्त्वं न । दनः । दना
 जश्वं । दद्यामित्यादि । मागः । मागा । ग्यामि क्त्वे क्त्वे च गन्तोः । मागान् ।
 माभिरित्यादि ॥ अट्टोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥ अद्वावयोऽसर्वनामस्थानयत्तादिस्वादि-
 प्रत्ययपरोपोऽन् तस्याकारस्य लोपः ग्यात् ॥ र्वाभ्यां नोणः समानपदे । ८ ।
 । ४ । १ ॥ एकपदस्थाभ्यां रेफ्यकाराभ्यां परस्य नस्य णः ग्यात् । गूष्णः । गूष्णा ।
 पूर्वस्मादपि विधौ स्थानियञ्चावसति पक्षे तु भृञ्चवापहण्येरात्र ण्यम् । पूर्व-
 सिद्धे न स्थानियदिति तु इह नाभि । तस्य शेषः संयोगादिदोषप्रत्ययत्वेऽपि नि-
 धात् ॥ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥ नेति प्रातिपदिकेति च
 लुप्तपट्टीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्तदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः ग्यात् । नतोत्ता-
 सिद्धत्वादीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । गूरभ्याम् । गूरभिः । गूरभ्यात्त्यादि ॥ विभाषा
 डिङ्योः । ६ । ४ । १३६ ॥ अद्वावयोऽसर्वनामस्थानयत्तादिस्वादिपरोपोऽन् त-
 स्याकारस्य लोपोवा स्यात् डिङ्योः परयोः । गूष्णि । गूष्णि । पक्षे गमवत् । परत्रि
 तिसूत्रे प्रभृतिमहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङ्ः इयामपि दोषज्ञादेशोभाष्ये क्वुरो
 षणी इत्युदाहृतः । तेन पदद्विभ्ररणोऽस्त्रियां, स्यान्तं हन्मानमं मनश्चि संगच्छते ।
 आसन्त्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये मवः आसन्त्यः । दोषज्ञादेशस्य नपुंसकत्वमप्यत्र
 एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचरइति संगच्छते । भुजवाहू प्रवेष्टोदोरिति सा-
 हचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजतइति । द्वयोरहोर्भवोऽहः ॥ सं-
 ख्याचिसायपूर्वस्याहस्याऽहन्नन्यतरस्यां ङौ । ६ । ३ । ११० ॥ संह्या-
 दिपूर्वस्याहस्याऽहनादेशोवा स्यात् ङौ । व्यह्नि । व्यहनि । व्यहे । विगतमहोव्यहः । व्य-
 ह्नि । व्यहनि । व्यहे । अहः सायः सायाहः । सायाह्नि । सायाह्नि । सायाहे ॥ ॥ इ-
 त्यदन्ताः ॥ ॥ विश्वपाः ॥ दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०६ ॥ दीर्घाज्जसि इति
 च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः ।
 यद्यपीह औङ् न्नादिच्चीलेव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि

१ । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वात-
 २ । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ ।
 ३ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वात् नुद् । औ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीपु । एवं ययी-
 ४ । वातप्रम्यः । यान्यनेनेति ययीमार्गः । पाणि लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्दे चेति
 ५ । वातप्रम्यः । कियन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः । वातप्रम्यम् ।
 ६ । वातप्रम्यः । एरनेकाचश्रुति वक्ष्यमाणोपण् । प्रधीवत् । बहयः श्रेयस्यो
 ७ । वातप्रम्यः । सषहुश्रेयसी । दीर्घहयन्तत्वाद्बल्लडयाविति सुलोपः ॥ घृ रुष्याख्यौ नदी । १ ।
 ८ । वातप्रम्यः । ३ ॥ ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ सः ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च * ॥ पूर्व
 ९ । वातप्रम्यः । ०७ ॥ अम्यार्थानां नयन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संधुदौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रे-
 १० । वातप्रम्यः । आण् नद्याः । ७ । ३ । ११२ ॥ नयन्तात्परेषां ङितामाटागमः स्यात् ॥
 ११ । वातप्रम्यः । ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै ।
 १२ । वातप्रम्यः । श्रेयस्याः । नयन्तात्परेषां नुद् । बहुश्रेयसीनाम् ॥ डेरामूनद्याङ्गीभ्यः । ७ ।
 १३ । वातप्रम्यः । ११६ ॥ नयन्तादाद्यन्ताङ्गीशब्दाद्य डेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुद् पाठ्यते ।
 १४ । वातप्रम्यः । बहुश्रेयस्याम् । श्रेयमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अहयन्तत्वात् सुलोपः । अतिलक्ष्मीः ।
 १५ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 १६ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 १७ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 १८ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 १९ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २० । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २१ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २२ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २३ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २४ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २५ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २६ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २७ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २८ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 २९ । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-
 ३० । वातप्रम्यः । नुद् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा प्राप्त्रणः कुमारी । ययजन्ता-

क्तस्योत्पत्त्यम् । ६ । १ । १ । १ ॥ मित्रिशब्दाभ्यां र्त्वीर्त्वीशब्दाभ्यां क्तवर्णादेशात्
 रस्य इमिदगोमङ्गलान् । मत्स्युः ॥ औम् । ७ । ३ । १ । १ । १ ॥ इदृश्यां परम
 मोक्षान् । उक्तानुष्टुभिरुक्तार्थां । मत्स्युः । शेषे इमियत् । शोभनः मत्स्य सुमत्
 सुमत्प्रायौ । सुमत्प्रायः । अन् इमिदृश्याभ्यां गङ्गासादम्नेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य मत्
 रूपत्याभावाद्गामीनि निरेभारप्रभोविमंज्ञा । सुमतिना सुमत्प्राये । इमिदगोमृगे
 ते कृतगणादेश्याभावान् क्तव्यादिगुणं न । सुमत्प्रायः । सुमत्प्राय इत्यादि । परम
 शयितः मत्स्य अविगम्या । परमः मत्स्य शयैति निमदे । परमगत्या । पर
 मत्यायाधित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वात् प्रयत्नेति । मत्स्यमितिप्रदान्तोऽपि मत्स्यः । मि
 त्रियोगिति इत्यन्तेन मत्स्यशब्दस्य नाभाधिकत्वान् । मत्स्यप्रतिपदोक्तयोः प्र
 दोक्तस्यैव ग्रहणान् ॥ पतिः समासपञ्च । १ । ४ । ८ ॥ पतिशब्दः मत्
 पञ्च पिसंज्ञः । पत्न्या । पत्न्ये । पत्युः । पत्नी । शेषे इमियत् । समामे तु भूपति
 भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ बहुवचनवतुडतिसंख्या । १ ।
 । २३ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ इति च । १ । १ । २५ ॥ इत्यन्ता संख्या
 संज्ञा स्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुक् इल्लुपः । १ । १ । ६१ ॥ लुक् इल्लुपः
 तं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥ पदभ्योलुक् । ७ । १ । २२ ॥ पद
 परयोर्जशसोर्लुक् स्यात् ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२
 प्रत्यये लुप्तेऽपि नदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसिचेति गुणे प्राप्ते ॥ न लुमताइ
 । १ । १ । ६३ ॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तत्रिमित्तमङ्कार्यं न
 त् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः२ । कतीनाम् । कतिपु । अस्मद्युष्मत्पदसंज्ञकादि
 रूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥ त्रेस्त्रयः । ७ ।
 । ६३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादादि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति
 चित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिपु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥
 दादीनामः । ७ । ३ । १०९ ॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्ता
 वेष्टिः * ॥ द्वौ२ द्वाभ्याम्३ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्
 भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वान् । द्विर्नाम कश्चि
 द्विः । द्वी । द्वावतिप्रान्तोऽतिद्विः । ह्रिबत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औः
 द्वि ॥ औदुलोमी । बहुवचने तु उदुलोमाः ॥ लोप्पोऽपलेपु बहुव्यकारोवकव्यः * ॥ य
 त्पदन्तवादः । औदुलोमिम् । औदुलोमी । उदुलोमान् ॥ ॥ इतीदन्ताः ॥ ॥

मिः
 दीवोऽपि प्रथमादिसूत्रेण माहर्षप्रत्ययः सच किन् । वातं प्रथमिंते वातप्रमीः । दीर्घा
 तप्रमीतिल्यु
 १ सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिः ।

स्वभुवौ । स्वभुवः ॥ वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ॥ अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सु-
 पि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दम्भतीति दम्भूः । अन्दूदम्भूजम्भूकम्भूकम्भूदिधिपूरिल्यु-
 णादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दम्भ्वौ । दम्भ्वः । दम्भूम् । दम्भ्वौ । दम्भून् । शेषं ह्रस्वत् ।
 दन्निनि नान्ते हिंसार्थेऽज्ये भुवः क्तिप् । दन्भूः ॥ दन्करपुनःपूर्वस्य भुवोयण् व-
 क्यः * ॥ दन्भ्वम् । दन्भ्वइत्यादि । खलपूर्वत् करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे
 तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूयोंगिकः पुंसि ।
 पुनर्भ्यावित्यादि । दग्भूकारभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ धाता । हेधातः ।
 धातारौ । धातारः ॥ ऋवर्णात्रस्य णत्वं वाच्यम् * ॥ धातृणामित्यादि । एवं नञ्पादयः ।
 उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नञ्पादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् दीर्घः । पितरौ । पितरः ।
 पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ॥
 नृ च । ६ । ४ । ६ ॥ नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ इति
 ऋदन्ताः ॥ ॥ कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादि-
 त्वे लपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरइत्यादि गीर्वत् । श्वाभावपक्षे
 तु ऋदुशनइति ऋतोऽपीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कृः । क्रौ । क्रः । कृम् ।
 क्रौ । कृन् । प्रा । क्रे इत्यादि ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥ गम्ल शकृ अनयोरनुकरणे-
 ऽनह् । गमा । शका । गुणविपये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।
 गमून् । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु ऋतउदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् ।
 शकुल् । इत्यादि । इति लृदन्ताः ॥ सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ।
 इत्येदन्ताः ॥ गोतोणित् । ७ । १ । ९० ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्
 स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥ औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ९३ ॥ आ ओत
 इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकारएकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुवे-
 व अम् गृह्यते । नेह् । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे ।
 गोः । इत्यादि ॥ औतोणिति वाच्यम् * ॥ विहितविशेषणं च * ॥ तेन । सुयौः ।
 सुधावौ । सुधावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानात्नेह् । हेभानो ।
 भानवः । उः शंभुः स्मृतोयेन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ ।
 स्मृताः इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥ रायोहलि । ७ । २ । ८५ ॥ रैशब्दस्याऽऽका-
 रान्तादेशः स्यादलि विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥ राः । रायौ । रायः । रायम् । ग-
 रा । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितिह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण
 गोदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनान् ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥
 रमा ॥ औडआपः । ७ । १ । १८ ॥ आपन्तादङ्गात्परस्योऽहः शी स्यात् । औ-

सुपि ङः स्त्रीति पक्षे धुद् । चर्त्वंम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयोद्धितीयाइति टतयोष्ठथौ न । न
 पदान्ताट्टोरिति घृत्वं न । निद्सु । निद्सु ॥ पढोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥
 पस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । के-
 चित्तु प्रश्नादिसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्दातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे ।
 नेज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं । श्रुत्वं । चर्त्वंम् । निच्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति ।
 तद्वत्स्यासिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनासानूनां मांसपृच्छत्वोवाच्याः शसादौ वा * ॥ घृतः ।
 ता । पृष्टयाम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपाविश्वपावन् । मतिः प्रायेण हरिवन् ।
 भीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥ ङिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥
 इयङ्ङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाधीदूतौ ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदी-
 संज्ञौ स्तोत्रिति परे । आण् नद्याः । मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे
 औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ॥ इटुङ्ग्याम् । ७ । ३ । ११७ ॥ नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्गां परस्य
 डेराम् स्यात् । पक्षे अश्च घेः । मत्याम् । मती । एवं ध्रुतिस्त्व्यादयः ॥ त्रिचतुरोः
 स्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ९९ ॥ स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तोत्रिभक्तौ
 रतः ॥ अचिरभ्रतः । ७ । २ । १०० ॥ तिसृचतसृ पतयोर्भ्रकारस्य रेफदेशः
 यादधि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिष्ठः २ । आमि नुमचिगेति नुद् ॥ न तिसृच-
 तसृ । ६ । ४ । ४ ॥ एतयोर्नामि दीर्घेन स्यात् । तिष्ठणाम् । तिष्ठपु । स्त्रियामिति
 त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रियस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु
 प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्त्रियस्य सइति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रिय-
 तिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रियस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमो-
 लुंका लुमत्त्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे
 प्रियतिसृ । रादेशालूर्ध्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिपु
 वक्ष्यमाणपुंवजाविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा इत्यादि ।
 हेरत्वे सत्याम् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे
 गौरि । गौर्ये इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकमहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि मह-
 णादनङि णिङ्गजावे च प्राप्ते ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टामहणम् ॥ मत्वी । मत्वी । सख्यः
 इत्यादि गौरीवन् । अङ्गयन्तत्वात् सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवन् । एवं त्रीनङ्ग्या-
 यः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥ स्त्रियाः । ६ । ४ । ७९ ॥ स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्य-
 यं परे । स्त्रियां । स्त्रियः ॥ घाम्जासोः । ६ । ४ । ८० ॥ अमि शसि च स्त्रिया
 यङ् षा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियां । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।
 स्त्रियोः । परत्वाद्भुद् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।

१ अर्थात्कीर्तनीतस्त्रीर्धातोर्ध्यामुष्णिपु । समस्तीतिहकारानां न सुत्येत्तः कृतावन् ।

त्यंभूः पुंवत् ॥ न पदस्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥ पदसंज्ञकेभ्यः स्वस्रादि-
 श्च डीप्तापौ न स्तः ॥ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति
 श्चे स्वस्रादयउदाहृताः ॥ अपृवृभिति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता
 वृवत् । शसि मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ॥ नौग्लौवत् ॥

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोम् । ७ । १ । २४ ॥ अतोङ्गात् स्त्रीधात्वमोर्म् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञा-
 । पृह्स्वादिति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ॥ नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ॥

। अतरस्यौङः स्त्री स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥ यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥ भस्ये-
 वर्णगोलोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ औङः श्यां प्रतिषे-
 याच्यः * ॥ ज्ञाने ॥ जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ॥ स्त्रीवादनयोः शिः

। शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥ शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥
 त्कस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ॥ झलन्तस्याऽजन्तस्य च ङीप्स्य नुमागमः

। सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं ध-
 क्लादयः ॥ अदङ्ङितरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २६ ॥ पञ्चभ्यः ङीप्वे-

स्वमोर्द्डादेशः स्यात् ॥ टैः । ६ । ४ । १४३ ॥ छिति परे भस्य टेलोपः स्या-
 तावसाने । कतरत् । कतरद् । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः ।

। त्पथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः पृह्स्वादिति संयुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतर-
 पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमश्-

य नु अन्यतममित्येव ॥ एकतराद्यतिषेधोवक्तव्यः * ॥ एकतरम् । सौरमादेशे
 संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरी । अजरे । परत्याज्जरसि कृ-

हालन्तत्वानुम् ॥ सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥ सान्तसंयोगस्य
 श्च योनकारस्तस्योपधायादीर्घः स्यादसंयुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अज-

। अमि लुकोपवादमन्मात्रं याधित्वा परत्याज्जरम् । ततः संनिपातपरिभाषया न
 । अजरसम् । अजरम् । अजरी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंव-

त् । परभ्रवति इदयोदकारयानां इद् उदन् भासन् । इन्दि । इदा । इद्रयामित्यादि ।
 उदानि । उदा । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्रा । आसभ्यामित्यादि । मामि ।

मांसा । मान्भ्यामित्यादि । यस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्ये
 मांशचन्याउग्यापारुण्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भ्रत्वात्मयोगान्तराद्येन । पदश्च

इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यवोर्भात्यश्च मामश्छन्दसीति वार्तिके छन्दो-
 प्रहणमामर्ष्यालोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुगृह्य पदादयः प्रयोक्तव्या-

देशतोर्हस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् ।
 (मलिहमात्मानमिच्छति दामलिह्यति । ततः किप् दामलिद् । अत्र मामूत् ॥ एकाचो
 शोभम् झपन्तस्य स्थवोः । ८ । २ । ३७ ॥ धातोरवयवोयएकाच् झपन्त-
 इवयवस्य यशः स्थाने भप् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचोधातोरिति सा-
 तानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभपति । ततः किप् । गिलोपः
 धिप् । झलीति निवृत्तम् । स्वोर्भहणसामर्थ्यात् । तेनेहं न । दुग्धम् । दोग्धा । व्य-
 देशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्गुणभावः । जशवचत्वे । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । प-
 वचत्वे । धुधु ॥ वा दुहसुहस्पुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥ एषां हस्य वा घः
 याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ङः । धुक् । धुग् । धुद् । धुद् । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम् ।
 दुह्भ्याम् । धुधु । धुद्सु । धुद्सु । एवं मुहस्पुहष्णिहाम् ॥ विश्ववाद् । विश्ववाङ् । वि-
 श्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहं । विश्ववाहौ ॥ इग्यणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥
 णः स्थाने प्रयुज्यमानोयङ्क संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ चाहङ्क । ६ । ४ । १३२ ।
 मस्य वाहः संप्रसारणमूद् स्यात् ॥ संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥ संप्रसार-
 गादधि पूर्वोरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधलूदसु । विश्वीहः । विश्वीहेत्यादि । छन्दस्येव
 ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ॥ चतुरन्तुहोरासुदात्तः । ७ । १ । ९८ ॥ अन-
 योराम् स्यात्सर्वनामस्थाने सचोदात्तः ॥ साधनदुहः । ७ । १ । ८२ ॥ अस्य नुम्
 स्यात्सौ परे । आदित्यधिकासादवर्णोत्सरोऽयं नुम् । अतोविशेषविहितेनापि नुमाआम्न
 धाप्यते । अमा च नुम्न धाप्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्नुसुसंस्विति दत्वं न ।
 संपोषान्तलोपस्यासिद्धत्वात्सलोपोन । अनङ्गान् ॥ अम् संसुद्धौ । ७ । १ । ९६ ॥ च-
 तुरन्तुहोराम् स्यात्संसुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्गव । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अ-
 नङ्गाह ॥ चसुसुसुध्वस्यनङ्गाहं दः । ८ । २ । ७२ ॥ सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च दः
 स्यात्पदान्ते । अनङ्गयामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् ।
 सस्तम् । ध्वस्तम् ॥ सहेः साङः सः । ८ । ३ । ५६ ॥ साङरूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः
 स्यात् । तुरापाद् । तुरापाङ् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाङ्भ्यामित्यादि । तुरं सहतरत्वायं
 छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः किप् । अन्येषामर्षीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ दिव-
 औत् । ७ । १ । ८४ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्य औत्पात्सौ परे । अत्विधित्वेन स्थानिवत्त्वामा-
 षाद्दृष्टपाविति मुलोपोन । सुधौ । सुदिवी । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥ दिवउत् । ६
 । १ । ३१ ॥ दिवोऽन्तादेशञकारः स्यात्पदान्ते । सुसुभ्याम् । सुसुभिः । चत्वारः । चनु-
 ः । चनुभिः । चनुभ्यः २ ॥ पदचतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥ पदसंज्ञकेभ्यश्चनु-
 श्च परस्यामोनुडागमः स्यात् । ण्वं । दिव् । चतुर्णाम् ॥ रोः सुपि । ८ । ३ ।
 १६ ॥ सममीषद्वचने शोरेव विसर्जनीयोनान्परकस्य ण्वम् । यस्य द्विवे प्राप्ते ॥

इति बोध्यम् ॥ ह्रस्वोऽनपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥ ह्रीवे प्राति-
पदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषा
आतोधातोःरित्याकारलोपोऽन ॥ स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥ ह्रीवाद्-
त्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥ इकोऽचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥ इजन्तस्य ह्री-
वस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारिणि । ननुमतेति निषेधस्यानित्यता-
त्पक्षे संबुद्धिनिमित्तोगुणः । हे वारे । हे वारि । आडोना । वारिणा । घोर्ङ्ङीति गु-
णे प्राप्ते ॥ वृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्योऽनुम् पूर्वधिप्रतिषेधेन * ॥ वारिणे । वारिणः ।
वारिणोः । नुमचिरेति नुद् । नामीति दीर्घः । वारिणाम् । वारिणि । वारिणोः । ह्रस्व-
दौ हरिवत् ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंसकं पुंवद्भावस्य । ७ । १ । ७४ ॥
प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंसकमिगन्तं ह्रीयं पुंवद्भावात् स्याद्वादावचि । अनादये । अनारि-
इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्र-
वृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ अस्थिदधिसक्थयक्षणासनहुदात्तः । ७ । १ । ७५ ॥
पयामनह् स्याद्वादावचि सचोदात्तः । अहोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नोः २ ।
दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थयक्षि । तदन्तस्याप्यनह् । अतिदध्ना ।
सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना ।
मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्यादयः । सानुशब्दस्य ह्रस्वो ।
सूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वधिप्रतिषेधेन नुम् । प्रि-
क्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् । पक्षे प्रियक्रोष्टू । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्ट्वे ।
अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वधिप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति
नुद् । प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्धत् । सुल्वा । सुलुना । धा-
नृ । धानृणी । धानृणि । हे धानः । हे धानृ । धान्रा । धानृणा । एवं । ज्ञानृक्प्रार-
गः ॥ पृथङ्प्रस्थादेशो । १ । १ । ४८ ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एवंगोत्र स्यात् ॥
प्रधु । प्रधुनी । प्रधूनि । प्रधुनेत्यादि । इह न पुंयम् । यदिगन्तं प्रधु इति तस्य भाषि-
तपुंसक्याभावात् । एवममेऽपि । प्रधि । प्रधिणी । प्रधिणि । प्रधिणा । एकदेशनिवृ-
त्त्यादन्यत्वाद्वाप्योर्ङ्ङीत्यात्यम् । प्रधाभ्याम् । प्रधाभिः । नुमचिरेति नुट्यात्ये प्रधाणामिति
भाष्यः । वन्मुदन्तु संनिपातपरिभाषया नुट्यात्यं न । नामीति दीर्घस्त्वारम्भमान-
भ्यांस्तरिमाद्यं बाधनानुक्तम् । प्रीणाम् । मुनु । मुनुनी । मुनूनि । मुनुना ।
मुनुने । इति ॥ ॥ इत्यजन्तानपुंसकत्विद्वाः ॥

होटः । ८ । २ । ३१ ॥ इत्य हः स्यात्प्रति पदान्ते च । इन्दुह्याधिनि मुनोः ।
पदात्तत्वात् इत्य हः । इत्यत्तत्वे । इत् । इत् । इदौ । इहः । इहम् । इहौ । इहः ।
इहा । इहभ्याम् । इहम् । इहम् ॥ दादेशोऽप्येवः । ८ । २ । ३२ ॥ पदार्थो

प्रहनिष्ठः । राजानौ । राजानः राजानम् । राजानौ । अहोपोऽनः । चुत्वम् । न चाहोपः
 स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे पाठौ परि-
 भाषां प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषायाअप्रवृत्तेः जवोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ।
 नलोपः सुप्स्वरसंज्ञानुग्विधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥ सुप्विधौ स्वरविधौ
 संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्चइत्यादौ । इत्यसिद्धत्वा-
 त्त्वमेत्वमैस्त्वं च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः ।
 राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः ।
 तस्य भविष्येऽहोपे कृते ॥ हलि च । ८ । २ । ७७ ॥ रेफवान्तस्य धातोरुधाया
 कोदीर्घः स्याद्वलि । न चाहोपस्य स्थानिवस्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरि-
 षा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीप्तः प्रतिदीप्तेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥
 संयोगाद्गमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ॥ वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकार-
 लोपोन स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । प्रहणः । प्रहणा ।
 ष्यामित्यादि ॥ इन्हन्पूपार्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥ एषां शावेवोप-
 षादीर्घो नान्यत्र इति निषेधे प्राप्ते ॥ सौ च । ६ । ४ । १३ ॥ इत्यादीनामुपधाया
 षः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकानुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्र-
 षः । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥ होहन्तेर्ङिणश्चेत् । ७ । ३ । ५४ ॥
 ते णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् । हन्तेः । ८ । ४ ।
 १ ॥ उपमर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ॥ अत्पूर्वस्य
 षः । ४ । २२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रव्रन्ति । योगविभागसाम-
 दनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति नान्यं याधित्वा एकानुत्तरपदे इति णत्व-
 निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादहोपोन स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्र-
 इत्यादि । यचु वृत्रघ्नइत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरु-
 ष्यत् । एवं शार्ङ्गिन्यशास्त्रिभ्यर्मन्पूपन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्-
 अत्र प्रहणं भवत्येव । अनिन्स्मन्प्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
 त्प्रतीति वचनात् । अर्यम्णि । अर्यमणि । पूणि । पूणि ॥ मघवा बहुलम्
 । ४ । १२८ ॥ मघवन्शब्दस्य वा वृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥ उ-
 चां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥ अधातोरुगितानलोपिनोऽञ्च-
 ष्यागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घं कर्तव्ये
 न्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलप्रहणात् । तथा च श्वश्रुक्षन्निति निपातना-

१ यद्यपि हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं सूत्रपादे एकमेव पठितं तथापि भाष्येऽत्रा योगविभागेन व्याख्यातमती-
 त्तयोः सूत्राद्वाक्यम् ।

पशाम् । एवं सप्तन् नयन् दशन् ॥ अष्टनआ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥
 अष्टनआत्वं स्यादलादौ विभक्तौ ॥ अष्टाभ्यऔञ् । ७ । १ । २१ ॥ कृताका-
 रादष्टनः परयोर्जसृशसोरौश् स्यात् । अष्टभ्यरतिवकव्ये कृतात्वनिर्देशोजसृशसो-
 र्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टनआत्वम् । अष्टनोदीर्घादिति सूत्रे दीर्घम-
 हणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु ।
 आलाभावे । अष्ट अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे लालाभावे राजवत् । शसि प्रिया-
 ष्टः । इह पूर्वस्मादपि विधावहोपस्य स्थानिवद्भावात् प्रुत्वम् । कार्यकालपक्षे यहिरङ्ग-
 साऽहोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टा इत्यादि । जशसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्यप-
 व न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टोहलादावेव वैकल्पिकमात्रम् । प्रियाष्टाभ्याम् ।
 प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्टोराजवत्सर्वं हाहावघापरं हलि ।
 भ्रूभावः । जश्लचर्त्वे । भ्रुत् । भ्रुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुञ्ज्याम् । भुञ्जु ॥ ऋत्वि-
 षद्भृक्स्वग्दिगुष्णिगश्रुयुजिक्रुञ्चां च । ३ । २ । ५९ ॥ एभ्यः किन् स्यात् ।
 अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाद्भव्यते । निरुपपदायुजेः किन् । कनावितौ ॥
 कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥ संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्स्नः
 स्यात् ॥ चेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥ अष्टकस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धिते-
 ति प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः ॥ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥ युजेः सर्वनाम-
 स्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८ ।
 २ । ६२ ॥ किन्प्रत्ययस्योपस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्प्रदान्ते । नस्य कुत्वेनानुना-
 सिकोऽकारः । युङ् । नञ्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वा-
 न्नोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि ।
 असमासे किम् ॥ चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः साज्जालि पदान्ते
 च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ ।
 सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह
 न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिकभात्मनेपदी । संयोगान्तलो-
 पः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । प्रश्नेति पत्वम् । जश्लचर्त्वे । राद् । राह् ।
 राजौ । राजः । राद्सु । राद्सु । एवं विभ्राद् । देवेद् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृद् ।
 विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति ऋषिषे वक्ष्यते । परिमृ-
 द् । पत्वविधौ राजिसाहचर्यात् । दुभ्राज् दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । यत्तु एजू-
 धाजूदीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥
 परौ प्रजेः षः पदान्ते * ॥ परानुपपदे प्रजेः किप् स्यादीर्घश्च पदान्तावि-
 षये पत्वं च । परित्यज्य सर्वं प्रजनीति परिब्राद् । परिब्राजौ । परिब्राजः ॥ वि-

मयश्चाप्यन्तमयुषा च मापायामि शब्दद्वयमिदिमाभिरुच्यन्त् सूत्रं प्रत्याग्यान्मात्र
 ह्यभिर्नक्षिति निःशङ्कोमन्त्रेषु मयवानमापिति मट्टिः । मयवन्तौ । मयवन्तः । हेम-
 न् । मयवन्तम् । मयवन्तौ । मयवन्तः । मयवन्ता । मयवन्तामित्यादि । गुण्य-
 मयवा । छन्दसीगनिषौ चेति गनिषन्तं मयोदासं छन्दस्येव । अन्नोदासं तु संऽङ्के-
 ति विशेपः । मयवानौ । मयवानः । सुटि गजवन् ॥ श्वगुधमघोनामत्तङ्गिने ।
 । ४ । ११३ ॥ अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामन्तदिने परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रस-
 णाच्च । आहूणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । मियां मघवर्ष-
 अन्तद्विते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्या-
 लादि । गुवनच्छन्दे वस्योत्वे कृते ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ । १ । ३७
 संप्रसारणे परतः पूर्वस्य गणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्यम् । ७
 एव ज्ञापकादन्त्यस्य गणः पूर्व संप्रसारणम् । गूनः । गूना । गुवभ्यामित्यादि । अर्वा ।
 अर्वन् ॥ अर्वाणस्त्रसाधनव्यः । ६ । ४ । १२७ ॥ नथा रहितस्यार्धन्नन्त्या-
 स्य लृत्त्यन्तादेशः स्यात् नु सौ । उगित्वागुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अ-
 न्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्ता । अर्वन्तामित्यादि । अनन्नः किम् । अनर्वा पञ्चवन् ॥ पथि-
 मध्यभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ॥ एयामाकारोऽन्तादेशः स्यात्तौ परे । आभावि-
 ति प्रश्नेपेण श्रुद्धायाएव व्यक्तेर्विधानान्प्रानुनामिकः ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थानं
 । ७ । १ । ८६ ॥ पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ धोन्धः । ७
 । १ । ८७ ॥ पथिमथोस्यस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ
 पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥ भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ॥ भसंज्ञकस्य प-
 थ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । कभुक्षाः । क्षिप-
 नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी । नगरी । अनृमुक्षी सेना । आत्वं
 नपुंसके न भवति न लुमतेति प्रलयलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ संबुद्धौ नपुंस-
 कानां नलोपोवा वाच्यः * ॥ हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरिति नलोप-
 स्यासिद्धत्वाद्द्रस्वस्य गुणोन । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानं-
 त्वात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथि-
 भ्यामित्यादि ॥ ष्यान्ता पट् । १ । १ । २४ ॥ ष्यान्ता नान्ता च संख्या पद-
 संज्ञा स्यात् । पङ्कयोलुक् । पञ्च २ । संख्या किम् । विभुषः । वामानः । शतानि
 सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य मुमस्तद-
 विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । पट्चतुर्भ्यश्चेति नुद् ॥ नोपधायाः । ६ ।
 ४ । ७ ॥ नान्तस्योपधायादीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च ।
 परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुमुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रिय-

पञ्चम् । एवं सप्तम् नवम् दशम् ॥ अष्टमआ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।
 अष्टमआत्वं स्याद्दलादौ विभक्तौ ॥ अष्टाभ्यऔङ् । ७ । १ । २१ ॥ कृताका
 रादष्टनः परयोर्जसृशसोरौश् स्यात् । अष्टभ्यइतिवक्तव्ये कृतात्वनिर्देशोजसृशस
 र्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टनआत्वम् । अष्टनोदीर्घादिति सूत्रे दीर्घ
 हणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु
 आत्माभावे । अष्ट अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे लात्वाभावे राजवत् । शक्ति प्रिय
 ष्टः । इह पूर्वस्मादपि विभावहोपस्य स्थानिवद्भावात् प्रुत्वम् । कार्यकालपक्षे यहिरु
 साऽहोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टा इत्यादि । जइशसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य
 व न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टोहतादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्
 प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्टोराजवत्सर्वं हाहावशापरं हलि
 मपूर्भावः । जश्त्वचर्त्वे । मुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुञ्याम् । भुञ्जु ॥ ऋत्वि
 र्दधृक्स्वग्दिगुष्णिगञ्जुयुजिक्कुञ्जां च । ३ । २ । ५९ ॥ पभ्यः किन् स्यात्
 अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाद्भवते । निरुपपदाद्युजेः किन् । कनावितौ
 कुदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥ संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भित्रः प्रत्ययः कुत्वं
 स्यात् ॥ घेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥ अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तदितं
 ति प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः ॥ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥ युजेः सर्वना
 स्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८
 २ । ६२ ॥ किन्प्रत्ययोयस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्दान्ते । नस्य कुत्वेनानुन
 सिकोडकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वं
 षोः कुरिति कुत्वं न । युञौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युभ्यामित्यादि
 असमासे किम् ॥ षोः कुः । ८ । २ । ३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्याज्जलि पदान्
 च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ
 सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेने
 न । युज्यते समापत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिकआत्मनेपदी । संयोगान्त
 पः । खन् । खञौ । खञः । इत्यादि । वञ्चेति पत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राद् । राद्
 राजौ । राजः । राद्सु । राद्सु । एवं विधाद् । देवेद् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृद्
 विश्वसृद् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति ङीप् वक्ष्यते । परि
 द् । पत्वविधौ राजिमाहचर्यात् । दुभ्राज् दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । पस्तु प
 भ्राज्दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विधाक् । विधाग् । विधाग्भ्यामित्यादि
 परौ व्रजेः पः पदान्ते * ॥ परायुपपदे व्रजेः क्विप् । स्यादीर्घश्च पदान्ता
 प्ये पत्वं च । परिप्राज् इर्त्त इच्छीति परिप्राज् । परिप्राजौ । परिप्राज्यः ॥

श्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ॥ विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्भसौ राट्श-
 ब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य सविधावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वं-
 विवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराह् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्या-
 दि ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥ पदान्ते झल्लि च परे यः सं-
 योगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृद् । भृद् । सस्य ऋत्वेन शः । तस्य ज-
 श्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋत्वित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः किन् । किञ्च-
 त्वाकुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति नियमान्न संयो-
 गान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । लदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥ तदोः सं-
 सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥ त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ
 परे । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते ।
 द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अ-
 तित्वमिति गौणे चरितार्थत्वान् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । ल्यद् । ल्यदौ ।
 ल्यदः । अतिल्यद् । अतिल्यदौ । अतिल्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।
 अन्वादेशे नु एनम् । एनौ । एनात् । एनेन । एनयोः २ ॥ छे प्रथमयोरम् । ७ ।
 १ । २८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य छे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥
 मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ९१ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ त्वाहौ सौ । ७ । २ । ९४ ॥
 युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ सः सौ परे ॥ शोपे लोपः । ७ । २
 । ९० ॥ आत्वयत्वनिमित्ततरविभक्तौ परतौयुष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । अतो
 गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अहं अम्
 इति लिपिने अमि पूर्वरूपं परमपि याधित्वाऽन्तरद्भवाद्याप् प्राप्नोति । मत्वम् । अ-
 न्दिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावात् टाप् । यद्वा । शोपइति सप्तमी स्थानिनोऽधिक-
 रणव्यवस्थया तेन मरणन्वाच्छेषस्य अद् इत्यस्य शोपः स्यात् । सच परोऽप्यन्तरङ्गे
 अगो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावात् टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् ।
 अत्वहम् ॥ युषायौ द्वियथने । ७ । २ । ९२ ॥ इगोरक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य
 युषायौ शोपिभक्तौ ॥ प्रथमायाश्च द्वियथने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ॥ इ
 युष्मदस्मदोगकारोऽन्तादेशः स्यात् । आर्शीयेय गुवचम् । भाषायां क्तिम् । युषं वया
 नि । युषाम् । भाषाम् । मरणन्त्यस्य द्विय् । गाकृत्कण्य साम्भूत् । गुवकात् । आ-
 वकात् । वया मयेकश्च तन्वा इगेति माभूत् । गुवकाभ्यामारकाभ्यामिति च न मि-
 उक्ते ॥ मृषद्वयी जमि । ७ । २ । ९३ ॥ शष्टम् । गुपम् । वपम् । परमगुपम् ।
 शष्टवपम् । अतिवपम् । अतिवपम् । इह शोपे नतोऽन्त्यलोपइति पञ्च जगः शी प्रायः ।
 अतिवपम् । अतिवपम् । इह शोपे नतोऽन्त्यलोपइति पञ्च जगः शी प्रायः ।

प्य अम् मान्तएवावशिष्यते ननु विक्रियतइति व्याख्यानाद्वा ॥ त्वमावेकव
 चने । ७ । २ । ९० ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तोविभक्तौ ।
 द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ ॥ युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । पु
 वाम् । आवाम् ॥ शसौन । ७ । १ । २९ ॥ नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्
 परस्य शसौनकारः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान्
 अस्मान् ॥ योऽचि । ७ । २ । ८९ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य स्यादनादेशेऽजादौ परतः
 त्वया । मया ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ॥ अनयोराकारः स्यात्
 नादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । तुभ्य
 महौ ङयि । ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तोङयि । अमादेशः
 शेषे लोपः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम्
 युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ भ्यस्तौभ्यम् । ७ । १ । ३० ॥ भ्यस्तौभ्यम् । अभ्य
 या आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्वलोपत्वएव । तत्राङ्गृत्तपरिभाषया एत्वं न
 अभ्यम् तु पञ्चद्वेषेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य च । ७ ।
 । ३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य आस्यान् । त्वत् । मत् । इत्येति सुवचम्
 युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ पञ्चम्याअत् । ७ । १ । ३१ ॥ आभ्यां पञ्चम्याभ्यसं
 ऽस्यान् । युष्मत् । अस्मत् ॥ त्वमममौ ङसि । ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मप
 न्तस्य त्वममौ स्तोङसि ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ् । ७ । १ । २७ ॥ स्यष्टम
 तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥ सामआकम् । ७ । १ । ३३ ॥ आभ्यां परा
 सामभाकं स्यात् । भाविनः सुटोनिवृत्तर्षं सप्तद्विर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम्
 त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ समस्यमाने श्लोकत्वानि
 युष्मदस्मदी । समस्यार्थोऽन्यसंख्यश्लेषोऽनुवाचौ त्वमावयि ॥ १ ॥ सुसत्त्वेऽङ्
 परतआदेशाः स्युः सर्वेव ते । त्वाहौ युवयोः तुभ्यमहौ त्वममावयि ॥ २ ॥
 परावाङ्माथन्ते युवावौ विपये स्वये । त्वमावयि प्रथाथन्ते पूर्वविप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
 श्लोकसंख्यः समस्यार्थोऽङ्गो युष्मदस्मदी ॥ तयोः श्लोकनार्थत्वात्त युवावौ त्वमौ
 च ॥ ४ ॥ त्यां मां या अतिप्रान्तइति विग्रहं । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम्
 अतिमाम् । अतिपूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अति
 पान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभिः । अति
 माभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् ।
 अतिमभ्यम् । इतिभ्यस्तोः । अतित्वम् । अतिमम् । भ्यामि प्राक्चम् । अतिवय

अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अ-
 तिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् आवां वा
 अतिक्रान्तइति विप्रहे सुजस्डेडस्तु प्राग्बत् । औअम् औद्सु । अतियुवाम् ३ । अ-
 त्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ ।
 अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ।
 ङसिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्यावत् २ । ओसि अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अ-
 तियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु ।
 युष्मानस्मान्वेति विप्रहे सुजस्डेडस्तु प्राग्बत् । औअम् औद्सु । अतियुष्माम् ३ ।
 अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्मा-
 भ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् ।
 अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि । अतियुष्मयोः २ ।
 अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अति-
 युष्मासु । अत्यस्मासु ॥ पदस्य । ८ । १ । १६ ॥ पदात् । ८ । १ । १७ ॥ अ-
 नुदात्तं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ युष्मदस्मदोः पृष्ठीचतु-
 र्थाद्वितीयास्थयोर्वानाचौ । ८ । १ । २० ॥ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः
 पृष्ठादिबिशिष्टयोर्वानावित्यादेशौ स्तसौ चानुदात्तौ ॥ बहुवचनस्य वस्त्नसौ ।
 ८ । १ । २१ ॥ उक्तविधयोः पृष्ठादिवहुवचनान्तयोर्वस्त्नसौ स्तः । वान्नावोरपवा-
 दः ॥ तेमयायेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥ उक्तविधयोरनयोः पृष्ठीचतुर्थ्येकव-
 चनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥ द्वितीयैक-
 वचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः । श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म स्तः । स्वा-
 मी ते मेऽपि सहस्रिः पानु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वा-
 मपि नौ हृदिः । सोऽप्याद्भोनः शिवं योनोदद्यात्मेव्योऽव वः सनः ॥ २ ॥ पशप-
 रयोः किम् । वाक्यादौ माभूत् । त्वां पानु । मां पानु । अपादादौ किम् । वेदेरशौः
 संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु । स्वमहणाच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति यु-
 ष्मत्पुत्रोऽप्रथीति । इत्यस्मत्पुत्रोऽप्रथीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मददेशानक-
 र्णः * ॥ एकनिह् वाक्यम् । नेनेह न । ओदनं पच तव भस्त्रियति । इह तु स्वार्दे-
 य । शार्त्तानां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वांनावाद्यआदेशाभनन्वादेशो वा वक्त-
 र्णः * ॥ अन्वादेशो तु निरं लुः । धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति
 वा । तामे ते ममादेव ॥ न च वाहाऽर्ह्यवुक्तेः । ८ । १ । २४ ॥ वादिपञ्च-
 कयोगे त्रैत्र आदेशाः लुः । हृदिम्वां मां च ग्धातु । कर्षं त्वां मां वा न रक्षेरित्वा
 दि । युष्मदहणास्तास्तादीयेऽपं निरेषः । पदरागमन्त्रे तु आदेशाः स्वार्देव । हरोह-

रिश्च मे स्वामी ॥ पश्याथैश्वानालोचने । ८ । १ । २५ ॥ अचानुपज्ञानार्थैर्धातु
 भियोगे एते आदेशान् स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भ
 तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तत्वा पश्यति चक्षुषा ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया
 भाषा । ८ । १ । २६ ॥ विद्यमानपूर्वाद्यथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आ
 वा स्युः । भक्तत्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां प्रापते समाम् । त्वा मेति वा ॥ साम
 द्रतम् । २ । ३ । ४८ ॥ संबोधने वा प्रथमां तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ आ
 न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥ स्पष्टम् । अमे तव । देवास्मा
 हि । अमे नय । अग्रइन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशसिद्धन्वनिघातआम
 व्रतनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव नइत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तत्
 चीनं रक्षेतदाश्रित्यादेशः । एवमिदं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुनइत्यादिभ्य
 चीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाधिरय सर्वेषां निघातः ॥ नामन्त्रितं
 म्नानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८ । १ । ७३ ॥ विशेष्यं समानाधिक
 णे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्त्वात् । हरे दयालो नः पाहि । अमे तेजस्विन्
 चेभापितं विशेष्यवचने । ८ । १ । ७४ ॥ अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति =
 यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यम
 त्वाद्वा । ययं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । वोभजे इति वा । इहान्वादेशेऽ
 कल्पिकाआदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ
 रादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पद
 देशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गमित्यादि । अमि मन्यतीत्यमिमन् । अमिमद्
 अमिमयौ । अमिमथः । अमिमज्यामित्यादि । षत्विगादिसूत्रेणाशेषेः सुत्युपपदे क्तिन्
 अनिदितां हल उपधायाः क्तिन्ति । ६ । ४ । २४ ॥ हलन्तानामनिदितामङ्ग
 नामुपधायास्त्य लोपः स्यात्किति द्विति च । ळिगदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः
 नुमोनकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राह् । अनुस्वारपरसवर्णौ
 प्राचौ । प्राचः । प्राचम् । प्राचौ ॥ अचः । ६ । ४ । १३८ ॥ लुप्तनकारस्याचते
 साकारस्य लोपः स्यात् ॥ चौ । ६ । ३ । १३८ ॥ लुप्ताकारनकारेऽश्चतौ परे पूर्वस्य
 षोर्दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यह् । प्रत्यशौ । प्रत्यचः
 प्रत्यक्षम् । प्रत्यशौ । अचइति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतच
 हाइति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुपसृतीति विग्रहे । अदस् अश् इति सि
 ते ॥ चिच्चग्देवयोश्च टेरद्व्यश्चतौ चप्रत्यये । ६ । ३ । ९२ ॥ अनयोः सर्वना
 म् च टेरप्रादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽश्चतौ परे । अदद्वि अश् इति स्थिते यण् ॥ अदस्

ल्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥ उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ।
 पाण्डित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे साः ॥ नाभ्यस्ता
 च्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥ अभ्यस्तात्वरस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् ददद् । ददतौ
 ददतः ॥ जक्षित्यादयः पद् । ६ । १ । ६ ॥ पद्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्त
 प्लेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षन् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जामन् । दरिद्रन्
 शासन् । चकासन् । दीधीवेज्योऽङ्ग्वेऽपि छान्दसव्याख्यानेन परस्मैपदम् । दीध्य
 वेप्यन् । गुप् । गुप् । गुपो । गुपः । गुच्छ्यामिभ्यादि ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालो
 चने कञ् । ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेऽज्ञानार्थाद्देशोर्धतोः कञ् स्याधात् कि
 न् ॥ आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ॥ सर्वनाम्नभाकारोऽन्तादेशः स्याद्गृह्य
 तुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्ध्येति पः । तस्य जश्त्वेन ङः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वे
 प्ले कः । ताटक् । ताटग् । ताटशौ । ताटशः । पल्पापयादव्यालुत्वेन स्वकारइति
 कैगटः । हरदत्तादिमते तु चर्वाभावपक्षे स्वपव श्रूयेत ननु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्या
 सिद्धत्वादिगादिभ्योपदिति निर्देशात्प्रासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । प्रथेति पत्वम्
 जश्त्वचत्वे । विद् । विद् । विशौ । विशः । विशम् ॥ नशोर्वा । ८ । २ । ६३ ।
 नशेः कवर्गोऽन्तादेशोवास्तात्तदान्ते । नक् । नग् । नद् । नद् । नशौ । नशः । नग्भ्या
 म् । नद्भ्यामित्यादि ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुष्युप
 पदे स्पृशेः किन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । किन् प्रत्यये
 यस्मादिति बहुव्रीह्याभ्रपणात् किप्पि कुत्वम् । स्पृक् । पङ्गकाः प्राग्वन् । विभृ
 या प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्विगादिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुल्लात्
 जश्त्वेन ङः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृभ्यामित्यादि
 मुष्णातीति रन्नमुद् । रन्नमुद् । रन्नमुषौ । रन्नमुपः । पद्भ्योऽनुक् । पद्
 पद् । पद्भिः । पद्भ्यः २ । पद्चतुर्भ्यधेति नुद् । अनामिति पद्भ्यासात् ष्ट्वनिषेधः
 यरोऽनुनासिकइति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनात्प्रत्ययमनुनासिकः । प
 ण्याम् । पद्भ्यु । पद्भ्यु । तदन्तविधिः । परमपद् । परमपण्याम् । गौणत्वे तु प्रिय
 पयः । प्रियपयाम् । हत्वं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तशुपोरुदिति हत्वम् ॥ घोरूप
 धायादीर्घङ्कः । ८ । २ । ७६ ॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधायाश्चोदीर्घः स्यात्
 दान्ते । पिपटीः । पिपटिषौ । पिपटिषः । पिपटीभ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः ।
 नुम्बिसर्जनीयश्चर्च्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥ पतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण
 कुम्भां परस्य सप्त मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्ट्वेन पूर्वस्य पत्वम् । पिपटीषु । पिपटीः पु
 प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने पत्वं न । निस्त्व । निस्ते । नुम्ग्रहणं नुम्स्थ

महणेन गताभंगत । गत्स्येति सत्तोरे विगर्गः । विर्गः । विर्गर्गः । वि
 रोः गुर्गणि नियमात् विगर्गः । विर्गर्गुं । श्मेदंम् । द्विस्यगाम्याद्विगोः ।
 मिद्वन्ताद्वन्वियितर्गो । शोः । शोर्गः । शोपः । पदप्रति वा शोपम् । शोप्यः ।
 शोपः । शोपा । विश प्रवेशने । सप्रभत्वात् क्विप् । पत्व्यामिद्वन्तासंयोगान्त
 प्रथेति पः । अश्वत्थर्वे । विविद् । विविद् । विविर्गः । विविशः । स्तोत्रिणि क
 तद् । तद् । तर्शा । तशः । गोग्द् । गोग्द् । गोग्शी । गोग्शः । कश्चिदक्षिप्
 स्ताभ्यां क्विप् तु स्तोत्रिणि कत्तोपोन प्रचतंते । गिन्नेपश म्यानिवद्वावात् । पूर्व
 न स्तामिद्विदिक्त्तु इह नास्ति । तस्य शोपः संयोगादिनोपलक्षणत्वेऽपि वि
 तस्मात्संयोगान्तलोपपत्त्वात् । तक् । तम् । गोरक् । गोग्म् । स्तोत्रिणि कत्तोपं प्रति पु
 सिद्धत्वान् संयोगान्तलोपः । विपक् । विपम् । एवं विक्क् । दिक्क् । विम गती
 पेसतीति सुर्पाः । सुविर्गो । सुविमः । सुविमा । सुर्पाभ्याम् । सुर्पाःपु । सुर्पापु ।
 वृः । तुप्त लण्डने । विद्वान् । विद्वान्सी । विद्वान्मः । हे विद्वन् । विद्वान्मम् । विद्व
 घसोः संप्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ॥ वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् ।
 पत्वं पत्वम् । विदुपः । विदुपा । वमुञ्चस्विति दत्वम् । विद्वन्नामित्यादि सेदि
 सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तर्गोऽर्षीटागमः संप्रसारणविषये न प्र
 अकृतव्यूहाइति परिभाषया । सेदुपः । सेदुपा । सेदिवन्नामित्यादि । सान्त
 इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते ननु धातोः । महच्छब्दमाहन्
 मुप्पु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्नु । ९
 ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वन्नाम् । एवं सन् । पुंसोऽसुह् । ७ । १ । ८
 सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुह् स्यात् । उकारउच्चारणार्थः । बहुपुंसौ इत्यत्र
 तश्चेति डीवर्ष कृतेन पूर्वोऽहुमसुन्निति प्रत्ययस्योचित्वेनैव नुमसिद्धेः । पुमान् । हे पु
 पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ् । उश
 उशनसौ । उशनसः । अस्य संबुद्धौ यानङ् नलोपश्च वा वाच्यः * ॥ हे उशनन्
 उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अने
 अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । ३
 तोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुप्पु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं प्रसते पिण्ड
 पिण्डगलः । प्रमु ग्लसु अदने ॥ अदसऔ सुलोपश्च । ७ । २ । १०
 अदसऔकागोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । अतं
 औत्वप्रतिषेधः माकञ्कस्य वा वकञ्च्यः सादुत्वं च * ॥ प्रतिषेधसन्नियोगादिष्टः
 तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽं
 नि मत्वोत्वे । अम् । जमः शी । आदुणः ॥ एतद्देहदृष्ट्यचने । ८ । २ । ८१

अदसोदातरस्यैतर्थादस्य च मोचहर्षोक्तौ । अर्मा । पूर्वप्राप्तिद्वमिति विभक्ति-
कार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अम् । अमून् । मुत्वे कृते विसंज्ञायां नाभावः ॥
न मुने । ८ । २ । ३ ॥ नाभाये कर्तव्ये कृते च मुभावोनासिद्धः स्यात् । अमुना ।
अमूभ्याम् ३ । अर्माभिः । अमुष्मै । अर्माभ्यः । अमुष्मान् । अमुष्य । अमुषोः । अर्मा-
पाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुद्गिङ्गाः ॥

नहोघः । ८ । २ । ३४ ॥ नहोहस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च । उपानत् । उ-
पानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वान् णिह प्रीतावित्-
स्मादृत्विगादिना किन् । निपातनात्तलोपपत्त्वे । किञ्चन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जदत्वच-
त्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । शौः । दिवौ ।
दिवः । शुषु । गीः गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्रतसादेशः । चतस्रः २ । चतस्र-
णाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावन् ॥ घः सौ । ७ । २ ।
११० ॥ इदमोदस्य घः स्यात्सौ । इदमोमः । इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दश्चेति मः ।
श्मे । श्माः । श्माम् । श्मे । श्माः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ३ । आभिः ।
अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् ।
एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना सूजेः किन् अमागमश्च निपातितः ।
स्रक् । स्रग् । स्रजौ स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः ।
एवं तद् यद् एतद् । वाक् वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दोनि-
त्यं बहुवचनान्तः । अमृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥ अपोभि । ७ । ४ ।
४८ ॥ अपस्तकारः स्याद्गादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । दिक् ।
दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति दृशेः किञ्चिधानादन्यत्रा-
पि कुत्वम् । दृक् दृग् । दृशौ । दृशः । त्विद् । त्विद् । त्विषौ । त्विषः । त्विद्भ्याम् ।
त्विद्सु । त्विद्सु । सह जुगते इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूभ्याम् । सजूषु ।
सजूषु । पत्वस्यासिद्धत्वाद्बहुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीभ्याम् । अ-
सौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । और्हः शौ । उत्वमत्वे । अम् । अम् । अमूम् । अम् । अम् । अ-
मुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अ-
मुषोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनडुं-
हि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । दिवउत् । विमलशु अहः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमा-
धिल्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायामुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रति-
पेधशति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधिसेचौ ।
इह पत्वनिपेधे कर्तव्ये पदस्वमत्स्येव कुत्वे तु न । वाः । वारी । अक्षलम्तत्वान् नुम् ।

गारि । चत्यारि । न मृमनेति कारदेशोन । रिग् । के । कानि । इरम् । इमे । इमानि ॥ १ ॥
 न्वादेशे मयुमके एनद्रक्तव्यः * ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ ॥
 ष । प्रदाणा । प्रदाणि । हे प्रयत् । हे प्रय । संऽसुति । अहर्माणि । विभासा षि
 श्योः । अह्नी । अह्नी । अह्नी ॥ अह्नु । ८ । २ । ६८ ॥ अह्नित्यन्त षः स
 त्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः । अहोभ्यामित्यादी ग्लक्त्वयोगसिद्ध
 अलोपे प्राप्ते । अह्नित्यायत्यं नलोपाभायं निपात्य द्विर्भाषेन रुचिभेगः । तदन्तरत्
 क्त्वत्ये । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् गदीर्घाहा निदायः । इह हृत्त्वपादिलोपे प्रत्ययस्य
 णेनाऽसुपीनि निषेधाद्रत्वाभावे ग्लस्यागिद्धत्वान्तलक्षणउपधादीर्घः । मयुदां तु
 दीर्घाहो निदाय । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाहा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डि
 नी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । याग्मि । याग्मिनी । याग्मीनि । यद्
 वृत्रहाणि । यद्गुपूपाणि । यद्गुर्ममाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः किनोरिक्
 नात् । विश्वसृडादी तु न । सृजिहशोरिति सूत्रे रज्जुसृद्भ्यामिति माय्यप्रयोगान्
 यद्वा प्रश्नादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते पत्वं कुत्वापवादः । स्रग्विक्शब्दयोस्तु निपा
 तनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्छरत्ये घोष्यः । असृक् । अ
 सृग् । असृजी । असृञि । पद्म इति वा असन् । असानि । असृजा । अह्ना । अ
 सृभ्याम् । असभ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्म् । ऊर्जी । ऊञि । नरजानां संयोगः ।
 यद्वाञि । नुम्प्रतिषेधः । अन्त्यात्पूर्वावा नुम् * ॥ यद्वाञि यद्वाञि वा कुलानि । ल
 त् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत्
 एतद् । एते । एतानि अन्वादेशे तु एनत् । वेभिद्यतेः । किप् । वेभित् । वेभिद् । वे
 भिदी । शावहोपस्य स्थानिवच्चादज्ञलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् स्वविधौ स्था
 निवच्चाभावान् । वेभिदि प्राहणकुलानि । चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि त्रिवे
 ऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवहृपूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥१॥ स्वमसुप्तु नव पद् भ्रादी
 पद्मे स्युखीणि जदशसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥ तथाहि । गामश्
 तीति विग्रहे । ऋत्विगादिना किन् । गती नलोपः । अवङ् स्फोटापनसेत्यवङ् । गवाक् ।
 गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे गोक । गोम् । पू
 जायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । अम्यपि एतान्येव नव । औङ्
 शी । भत्वादचइत्यहोपः । गोची । पूजायां तु गवाक्षी । गोअक्षी । गोक्षी । जदशसोः
 शिः । शोः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाक्षि । गोअक्षि । गोक्षि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव ।
 गोन्वा । गवाक्षा । गोअक्षा गोक्षा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोग्भ्याम् । गवाङ्भ्या
 म् । गोअङ्भ्याम् । गोङ्भ्याम् । इत्यादि ॥ सुपि तु ङान्तानां पक्षे झोः कुगिति कुक् ।
 गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोङ्क्षु । गवाक्ष । गोअक्षु । गो-

धु । न चेह चयोद्वितीयादिनि पक्षे ककारस्य सकारेण यस्यामाधिक्यं शङ्कयम् । चरिस्ता-
 गिद्वयान् । कुक्षुधे तु यस्यागिद्वयान् । जश्याभावात्ते चयोद्वितीयादिशास्त्रीणि स्या-
 णि चरिन्तप्य ॥ उद्यमेपां द्विचनानुनासिकविकल्पानाम् । स्याण्यभासिमूनामि ५२७
 भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ निषेक् । निष्ठा । निर्गमि । पूजायां तु । निषेद् । नि-
 र्गमी । निर्यमि । यक्त् । यक्ती । यक्न्ति । परमिति वा यक्त् । यक्तामि । य-
 प्रा । यक्ता । यक्त् । यक्ती । यक्न्ति । श्रुतामि । श्रुता । श्रुता । दत्त् ।
 ददती ॥ या नपुंसकस्य । ७ । १ । ७२ ॥ अभ्यस्तागोपः शता तदन्तस्य स्त्री
 पत्य नुम् वा स्यात्पर्यनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदन ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ।
 ७ । १ । ८० ॥ भवर्णान्नादङ्गागोपः शतुरययवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीन-
 योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भान् । भान्ती । मारी । मान्ति । पवन् ॥
 आपश्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥ शतुरयनोर्गतगोपः शतुरययवस्तदन्तस्य
 नित्यं नुम् स्याच्छीनयोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।
 स्वन् । स्वप् । स्वयी । निलालरादपि । नुमः प्राक् अमृश्रिति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् ।
 स्वामि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहाश्रुमेव । स्वमि । स्व-
 या । अपोमि । स्वय्याम् । स्वडिः । अतिपिपतीत्यादिना धनेरुम् । क्वम् । धनुः ।
 धनुयी । सान्नेति दीर्घः । नुमधिमर्जनीयेति क्वम् । धनूयि । धनुया । धनुभ्याम् । एवं
 चभ्रुह्विरादयः । विपटिपतेः क्वि । यौगिति दीर्घः । विपटीः । विपटिपी । अहोपस्य
 स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणोनुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न ।
 विपटिपि । विपटीभ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसी । पयसा । पयोभ्यामित्या-
 दि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांमि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उद्यमत्वे । अम् । अम्-
 नि । शेषं पुंयन् ॥

॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमध्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयोनिपाताध्याव्ययसंज्ञाः
 सुः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर, उचैस्, नीचैस्, शनैस्, क्रधक्, कृते,
 युगात्, आरात्, वृषक्, शस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, धिरम्, मनाक्, ईपत्,
 जोषम्, नृणांम्, बहिस्, अवम्, समया, निकया, स्वयम्, वृषा, नक्तम्, नक्, हे-
 तौ, रडा, अडा, मामि, यन्, प्रादणवत्, क्षत्रियवत्, सना, सनात्, सनात्,
 उपया, तिरम्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति,
 स्वधा, अलम्, वपद्, औपद्, वीपद्, अन्यन्, अस्ति, उपांश, क्षमा, विहायसा, दो-
 पा, मृषा, मिष्या, मुषा, पुषा, मिषो, मिषस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका,
 आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, माधेम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्,

यारि । ग्याणि । न तुमनेति कादेशेन । किम् । के । कानि । इमम् । इमे । इमानि ॥ अ-
 न्वादेशे नपुंसके एनद्रक्तव्यः * ॥ एनम् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ए-
 ण । प्रज्ञाणी । प्रज्ञाणि । हे प्रद्यन् । हे प्रद्य । गोऽसुनि । अहर्भानि । विभाषा वि-
 द्योः । अही । अहर्नी । अहानि ॥ अहन् । ८ । २ । ६८ ॥ अहभित्यम् कः स्त-
 लदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादी स्त्वस्त्वंगोरनिद्वय-
 मलोपे प्राप्ते । अहभित्यायत्यं मलोपामावं निपात्य द्विर्तापेन रुकिंभः । तदन्तस्ता-
 रुत्वरत्ये । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् मदीर्घाहा निदायः । इह हृत्स्वपादिनो प्रत्ययन-
 णेनाऽसुपीति निषेधाद्रत्याभाये रुस्तस्यामिद्वत्वाभ्रान्तलक्षणउपधादीपः । मंयुर्दा तु-
 दीर्घाहो निदाय । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाहा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दणि-
 नी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । याग्मि । याग्मिनी । याग्मीनि । श-
 वृत्रहाणि । श्वृपुपाणि । श्वर्गमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः किनोवि-
 नात् । विश्वसृष्टादौ तु न । सृजित्शोरिति सूत्रे रज्जुसृष्ट्यामिति भाष्यप्रयोगात्
 यद्वा प्रश्नादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते पत्यं कुत्वापवादः । स्रग्वित्कृशब्दयोस्तु नि-
 तनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरीणादिके कृत्प्रत्ययं शोध्यः । असृक् ।
 सृग् । असृजी । असृजि । पद्म इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्मा ।
 सृग्भ्याम् । असृभ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जी । ऊर्जि । नरजानां संयोगः
 बह्वर्जि । नुमप्रतिषेधः । अन्त्यात्पूर्वोवा नुम् * ॥ बह्वर्जि बह्वर्जि वा कुलानि । त-
 त् । त्यद् । त्ये । त्वानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत्
 एतद् । एते । एतानि अन्वादेशे तु एनत् । वेभिद्यतेः । किप् । वेभिन् । वेभिद् ।
 भिदी । शावलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्वलन्तत्वात् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम्र स्वविधौ स्थ-
 निवत्त्वाभावात् । वेभिदि प्राहणकुलानि । चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि त्रिं-
 ऽर्चांगतिभेदतः । असंध्यवहूर्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥१॥ स्वमसुप्तु नव पद् भा-
 पट्टे सुखीणि जदशसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २॥ तथाहि । गाम-
 तीति विग्रहे । ऋत्विगादिना किन् । गतौ नलोपः । अवह् स्फोटायनस्येत्यवह् । गवाक्
 गवाग । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे गोक् । गोग् ।
 ङः । गवाह् । गोअह् । गोह् । अल्पपि एतान्येव नव । औ-
 गोची । पूजायां तु गवाशी । गोअशी । गोशी । जदशसो-
 गवाधि । गोअधि । गोधि । गतिपूजनयोर्शीण्येव
 गोश्वा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोग्भ्याम् । गवाह्
 इत्यादि ॥ सुपि तु डान्तानां पक्षे ङोः कुमिति कुरु-
 गोहस्तु । गवाह्पु । गोअह्पु । गोह्पु । गवाक्ष । गोअधु ।

धु । न वेह चयोद्विनीयादि पक्षे ककारश्च लकारेण पञ्चामाधिक्यं दाहृणम् । चयोन्मा-
 तिदत्वान् । कुहृणो नु तस्यामिदत्वान् । जशयाभावपक्षे चयोद्विनीयादेशाभीति स्था-
 गि चर्धन्तएव ॥ उदात्तेषां द्विर्बचनानुनामिकप्रिकल्पनान् । स्थाण्यभाशिभूतानि ५२७
 भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ निर्वेक् । निर्वेकी । निर्वेकि । पूजायां नु । निर्वेक् । नि-
 र्वेकी । निर्वेकि । पृहन् । पृहन्ती । पृहन्ति । परमिति वा परत । परानि । प-
 मता । पृहता । शृहन् । शृहन्ती । शृहन्ति । श्रपानि । श्रपता । शृहता । ददन् ।
 ददन्ती ॥ या नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥ अभ्यस्तातागेषः दाता तदन्तस्य व्री
 धन् नुम् वा स्यात्तर्पेनामस्थाने । ददन्ति । ददति । मुदन् ॥ आच्छीनचोर्नुम् ।
 ७ । १ । ८० ॥ अचर्षोन्तादृशतागेषः शत्रुरत्ययवस्तदन्तस्वाङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीन-
 चोः परतः । मुदन्ती । मुदन्ती । मुदन्ति । भात् । भान्ती । भान्ती । भान्ति । पचन् ॥
 शपद्भयनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥ शत्रुपनोगलरागेषः शत्रुरत्ययवस्तदन्तस्य
 नित्यं नुम् स्याच्छीनचोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यन् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।
 स्वन् । स्वन् । स्वन्ती । नित्यात्तरादपि । नुमः प्राक् अमृशिति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वान् ।
 स्यामिर् । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे नु प्रकृते तद्विरहाशुभेव । स्वमिर् । स्व-
 या । अयोमि । स्वय्याम् । स्वयिः । अतिपिपतीत्यादिना धनेदम् । यत्वम् । धनुः ।
 धनुया । सान्तेति दीर्घः । नुमविमर्जनीयेति यत्वम् । धनूयि । धनुया । धनुभ्याम् । एवं
 चक्षुर्हृषिसादयः । विपटिपतेः क्विप् । वोगिनि दीर्घः । विपटीः । विपटिणी । अहोपस्य
 स्थानिवत्त्वाज्जलन्तदक्षणोनुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तदक्षणोऽपि नुम् न ।
 विपटिपि । विपटीभ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसी । पयसा । पयोभ्यामित्या-
 दि । सुपुम् । सुपुंमी । सुपुमांनि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अम् । अम्-
 नि । शेषं पुंयन् ॥

॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमध्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयोनिपाताध्याव्ययसंज्ञाः
 सुः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर्, सनुतर, उवैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते,
 युगपत्, आरात्, वृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, विरम्, मनाक्, ईयत्,
 जोषम्, नृणांम्, गृह्णस्, अवम्, समया, विकया, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नच्, हे-
 तौ, इदा, अदा, सामि, वत्, प्राज्ञणवत्, क्षत्रियवत्, सना, सनत्, सनात्,
 उपधा, निरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति,
 स्वधा, अलम्, वपट्, औपट्, वीपट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दो-
 पा, धृया, मिथ्या, मुधा, पुग, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहकम्, प्रवाहिका,
 आर्यहृदम्, अभीक्षणम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अम्, आम्, प्रनाम्,

प्रज्ञान, प्रमान, मा, माह । आहृतिगणोऽयम् ॥ च, या, इ, अह, यत्, एत्, नृत्, इ-
 श्व, युगाय, भूयम्, कृत्वा, मृत्वा, पूषिग, मेत्, येत्, चत्, कथित्, विहित्, यत्,
 नह, हन्त, माकिः, माकिम्, नकिः, भाकिम्, माह, नत्, गारत्, गारत्, मी, ई, मी,
 रे, भौपद्, यौपद्, स्वाहा, गथा, नुप, गथाहि, गद्, कित्, अयो, अर, मुद्, स्म, आः
 ह, उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाभ । अवरत्नम्, अहंयुः, भविर्हीम्, अ, आ, इ, ई, उ,
 ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, यद्, युक्त्, गथाकृत्वा, पाद्, प्याद्, अद्, हे, हे, मोः, अं, ए,
 विपु, एकरदे, युग, आनः । पादिगण्यारुतिगणः ॥ तद्धिनद्यासुर्यविभक्तिः । ? ।
 ? । ३८ ॥ यस्मात्पत्वा विभक्तिर्नांतपत्ने गयद्विज्ञानोऽयम् ग्यात् । पत्तिगणं कर्त्तव्य-
 म । तमिलादयः प्राक् पाशपः । शम्भुगृतपः प्राह ममामान्तेभ्यः । अम् । प्राम् ।
 कृत्वोर्षोः । तमियती । नानाधाविनि । तेनेह न । पत्तिगण्यम् । पत्तिरूपम् ॥ कृन्म-
 जन्तः । ? । ? । ३९ ॥ कृशोमान्पजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मार्त्तमात् ।
 जीवमे । पियधै ॥ प्तातोसुन्कसुनः । ? । ? । ४० ॥ एतदन्तमव्ययं स्यात् ।
 कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥ अव्ययीभावश्च । ? । ? । ४१ ॥ अधिहरि ॥ अ-
 व्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥ अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च दुक् स्यात् । तत्र
 शालायाम् । विहितविशेषणाग्नेह । अत्युषैसौ । अव्ययमज्ञायां यद्यपि तदन्तवि-
 रस्ति तथापि न गौणे । आयम्हणं व्यर्थमलिङ्गत्वान् ॥ सदृशं त्रिपु द्विपु सर्वांश्च
 च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति श्रुतिलिङ्गकारकसंख्या-
 भावपरा । वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वावा
 निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ॥ अधिकारोऽयम् । समर्पानामिति यावत् ॥ अजाय-
 तष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र दौले
 टाप् स्यात् । अजाशुक्तिर्दोषोऽपीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः
 स्त्रीत्वस्य विशेषणाग्नेह । पक्षाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा

१ कामम्, प्रकामम्, भूयस्, संप्रतप, परमम्, साहाय, साचि, सत्यम्, मङ्गु, आशु, संवद्, अवरम्,
 सपदि, चलवत्, प्राहुम्, आविस्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यदा, सदा, अजसम्, उपा, रोदसी, ओम्, अ-
 भुवः, इटिति, इगिति, तरसा, सुपु, दुपु, सु, अद्, कु, अजसा, मिषु, भाजक्, चिराय, चिररात्राय, वि-
 रसा, चिरम्, चिरेण, चिरान्, अस्तम्, आनुपद्, अश्रत्, स्थाने, वरम्, सुदि, वदि, यत्त, आहोसिद्,
 सीम्, कम्, इत्तम्, अनुकम्, शेषद्, व, दिष्टया, चट्, चाट्, हुम्, इय, अयत्वे । इत्यादि ॥

२ अज, एहक, अथ, चटक, मृषिक, पाल, यत्न, होद्, पाक, मन्द, विलात्, पूर्वपदान्, उत्तरा-
 हाण, मुखा, कण्ठिहा, देवविहा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगेऽपि, फोकिटा जाती, दंष्ट्रा, एतेऽत्रादयः ॥
 आहृतिगणोऽयम् ॥

एडपा । अन्धा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणोडीप् प्राप्तः । घाला । वत्सा ।
होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथमरिति डीप् प्राप्तः ॥ संभ्रंस्त्राग्निशणपि-
ण्डेभ्यः फलात् * ॥ संफला । भस्वफला । ड्यापोरिति द्वयः ॥ सदच्चाण्डग्रान्तश-
तैकेभ्यः पुण्यात् * ॥ सत्युप्पा । प्राक्पुण्या । प्रत्यक्पुण्या । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः * ॥
पुंयोगे तु शूद्रा । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्रा । कुन्दा । उणिहा । देवविशा । ज्ये-
ष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति । पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलान्नः * । अमूला ॥
ऋन्नेभ्योर्डीप् । कर्त्रा । दण्डिनी ॥ उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥ उगिदन्ताप्यातिप-
दिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । शपूयनोरिति नुम् । उगिदचामिति
सूत्रेऽज्जमहणेन धातोश्चेदुगिल्कार्यं तद्व्यञ्जितरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखासत् ।
किप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अक्षतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥
वनोर च । ४ । १ । ७ ॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् रञ्चा-
न्तादेशः । वन्निति द्विष्कनिष्कनिष्कां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहि-
तस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सु-
त्वानमतिग्रान्ता अतिसुवरी । अतिधीवरी । शर्वरी । वनोन ह्रशति वक्तव्यम् * ॥
ह्रशन्ताद्वातोर्विहितोयोवन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् डीप् रश्च नेत्वर्थः ।
ओणु अपनयने वनिष् । विट्वनोरित्यात्वम् । अवावा प्राज्ञणी । राजयुध्या ॥ बहुव्रीही
वा * ॥ बहुधीवरी । बहुर्धावा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥ पादोऽन्यतरस्याम् । ४ ।
१ । ८ ॥ पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्ताप्यातिपदिकात् डीच्चा स्यात् । द्विपदी ।
द्विपात् ॥ टावृचि । ४ । १ । ९ ॥ ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्विपदा
ऋक् । एकपदा * ॥ न पदस्वस्त्रादिभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेलत्र नलोपे कृतेऽपि
प्यान्ता षडिति पदसंज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात्त पद् स्वस्त्रादिभ्य
इति न टाप् ॥ मनः । ४ । १ । ११ ॥ मन्नन्ताच्च डीप् । सीमा । सीमानौ ॥ अ-
नोबहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥
डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात् ।
सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा ।
बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥ अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥
अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनोवा डीप् स्यात् । पक्षे डाप्निपेधौ । बहुराज्ञी । बहुरा-
ज्ञौ । बहुराजे । बहुराजानौ ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात्इदाप्यसुपः । ७ ।

१ मन्त्रा, सदच्, मूलादिति वार्तिकत्रयं द्वाप्यातिपेधार्थं पाकृतेति सूत्रे पठितमपि फले त्रिणेपाभा-
चारश्चैव निर्दिष्टमयोग्यसुत्रार्थामानांति न भ्रमितव्यम् । एवमेव येनाच्च, त्रैयेत्यपि वार्तिकद्वयमत्र हेतुम् । तेन
येनरत्ना त्रिपत्नेत्यापि सिध्यतीति बोध्यम् ।

३ । ४४ ॥ प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे नभाप् मुः न
 नचेत् । सर्धिका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्रोती
 शका । असुषः किम् । बहुपरिभ्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य सि
 परस्य माभूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कागकाः ॥ मामक
 कयोरुपसंख्यानम् * ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ त्यक्त्यपोश्च *
 दाक्षिणालिका । इहलिका ॥ न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥ यत्तदोरस्येन स्यात्
 यका । सका । यकाम् । तकाम् । त्यकनश्च निषेधः * ॥ अधिलका । उपलका । अ
 शिपि युनश्च न * ॥ जीविका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे न * ॥ देवदत्तिका वै
 वका ॥ क्षिपकादीनां च * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ तात्
 ङ्योतिषि * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ वर्णका तान्तये * ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ वर्ण
 शकुनौ प्राचाम् * ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ अष्टका पितृदेवत्ये * ॥ अष्टिकान्या ।
 सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् * ॥ इह वा अ इति छेदः । कापूर्
 स्याकारादेशोवेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीनइवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेववाप
 नार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका । सूतकेत्यादि ॥ उदीचामातः स्थाने यक
 पूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥ यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तल
 कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केऽणइति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । च
 टकिका । अतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाशियका । यकेति किम् । अश्विका ।
 स्त्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका ॥ धात्वन्तपरो
 मु नित्यम् * ॥ सुनयिका मुपाकिका ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नमपूर्वा
 णामपि । ७ । ३ । ४७ ॥ स्वेत्यन्तं लुप्तपट्टीकं पदम् । एयामतइद्वा स्यात् । तर
 न्तविधिनैव गिदे नमपूर्वाणामपीति स्वप्राथम्यम् । भस्त्रामहणमुपमर्जनार्थम् । अन्यस्य मू
 र्गमुत्रेण पितृदम् । एया द्वा एतयोर्मु मपूर्वयोर्नैस्यम् । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाभित्ता
 मुपाति प्रतिषेधान् । अनेपका । परमेपका । भद्रके । परमद्रके । स्वशब्दमहण
 मंज्ञोपमर्जनार्थम् । इह हि । आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यायोविशेषणं न
 द्वैपगोरनेभवात् । भात्यन्वेषामटपभिचारात् । स्वशब्दस्वनुपमर्जनमात्मीयवाची । अ
 क्तार्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । मंज्ञोपमर्जनीभूतगु कप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययानुदाहरणम् ।
 एवं चार्मापायां गिदवा परमशिवेति नियमेनेत्यम् । निर्भेयका । निर्भेयिका । ए
 का । एतिका । इत्यन्वनिर्देशाभेद इत्यर्थः । एतिका । एतिकाः । अजका । अशि
 का । इका । शिका । शिके । इके । निःस्यका । निःस्यिका ॥ अभापितपुंस्का-

च । ७ । ३ । ४८ ॥ एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽतइद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका ।
 बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्त्वत्ततोविहितस्य नित्यम् । अज्ञाता सद्वा अखट्टिका । शैपिके
 कपि तु विकल्पय ॥ आदाचार्याम् । ७ । ३ । ४९ ॥ पूर्वसूत्रविषये आ-
 द्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ॥ अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥
 अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥
 टिड्ढाणञ्द्वयसज्द्वयमात्रचत्तयपठकृत्वञ्कारपः । ४ । १ । १५ ॥
 अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी ।
 उपसर्जनत्वाग्नेह । बहुकुरुचरा । नदद् नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप्
 प्रातः । यासुटोडित्त्वेन लाभ्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनात् भवति । भः
 ज्ञानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनस्त्रिधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐ-
 न्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदग्नी । ऊरुमात्री । पक्षतयी । आशिकी । लावणि-
 की । यादृशी । इवरी ॥ ताच्छीलिके णेऽपि * ॥ चौरी । नब्रह्मजीककृषुंस्वरुण-
 तनुनानामुपसंख्यानम् * ॥ खैणी । पौंही । शाकीकी । आद्यङ्करणी । तरुणी । त-
 नुनी ॥ यजश्च । ४ । १ । १६ ॥ यञन्तास्त्रियां ङीप्स्यन् । अकारलोपे कृते ॥
 हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥ हलउत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लो-
 पः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् * ॥ द्वीपे भवा द्वैप्या । अ-
 धिकारग्रहणाग्नेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञ्जाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयोऽन-
 पत्याधिकारपठितः ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥ यञन्ताऽष्फो
 वा स्यात् स्त्रियां सच तद्धितः ॥ पः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥ प्रत्ययस्यादिः प
 इत्यात् ॥ आयनेयीनीयियः फढस्त्रछर्धां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥
 प्रत्ययादिभूतानां फादीनां प्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिक-
 त्वम् । पितृसामर्भ्यान् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे पित्रैरेति वक्ष्यमाणोऽङीप् । गार्गायणी ॥
 सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ॥ लोहितादिभ्यः फतशब्दान्ते-
 भ्योयञन्तेभ्योनित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । काल्यायनी ॥ कौरव्यमाण्डू-
 काभ्यां च । ४ । १ । १९ ॥ आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्डौपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो
 ण्यः । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकादित्यण् । मण्डूकायनी ॥ आसुरेरुपसंख्यान-
 म् * ॥ आसुरायणी ॥ ययसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥ प्रथमत्रयोवाचिनोऽद-
 न्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ वयस्यचरमइति वाच्यम् * ॥ वधूटी । विर-

१ यार्गायन्तर्गौलोहितादिः । कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिसत्पुंस्यश्च । कण्ठानु शक्यः पूर्वः
 फतादुत्तरस्थाने । पूर्वोत्तरी तदन्तादी ष्फर्णा तत्र प्रयोजनम् ।

निरालये । अन्नपत्री । पतिपत्री । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्वस्यां ज्ञानायां षट् । पति-
मत्री वृषिणी ॥ पत्युर्नोयज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्थापनेन
संबन्धे । पतिशब्दस्य पत्री । तत्कर्मकयज्ञस्य फलभोगीत्यर्थः । दम्पत्योः महाधिकान् ॥
विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नोया स्यात् ।
गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्री । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्धमनुपसर्गमपि न पत्युर्विशेषणं
किन्तु तदन्तस्य । तेन षट्प्रीहावपि । दृढपत्री । दृढपतिः । वृषलपत्री । वृषलपतिः । अथ
वृषलस्य पत्रीति ध्यस्ते कथमिति चेत् । पत्रीव पत्रीत्युपन्वासात् । पद्मा । आचारकि-
षन्तात्कर्मरि किन् । अस्मिन्ध पक्षे । पतिपौ । पतिपः इतीपवृषिपये विशेषः । सपूर्व-
स्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥ नित्यं सपरुषादिषु । ४।१।३५ ॥ पूर्वविकल्पा-
पत्रादः । समानस्य सभावोऽपि निरालये । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्री । एकपत्री ।
वीरपत्री ॥ पूतक्रतोरे च । ४।१।३६ ॥ इयं त्रिसूत्री पुंयोगपवेष्यते * ॥ पूतक्र-
तोः स्त्री पूतक्रतायी । यथा तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा ॥ वृषाकप्यग्रिकुसि-
तकुसिदानामुदात्ताः । ४।१।३७ ॥ एवामुदात्तपे आदेशः स्यात् ङीप् च ।
वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । ह्रस्विष्णु वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति
३ । अमायी । कुसितायी । कुसितापी । कुसिदशब्दोद्भवमध्योनतु दीर्घमध्यः ॥
मनोरौ चा । ४।१।३८ ॥ मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्तपेकारश्च वा ताभ्यां
तंनियोगशिष्टोऽङीप् च । मनोः स्त्री मनायी । मनापी । मनुः ॥ यर्णादनुदात्ता-
त्तोपघात्तोः । ४।१।३९ ॥ वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपघातदन्तादनुपस-
र्जनाप्यापिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । पनी । पना । रोहिणी । रोहि-
ता । यर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाशुदात्ताः । श्रेण्या च शलत्येति गृह्य-
सूत्रम् । श्रीणेतानि यस्याइति महृषीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तो-
दात्तोऽयम् । अतइत्येव शितिः स्त्री ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् * ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥
असितपदितयोर्न * ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्रमेके * ॥ असिक्री । पलि-
म्री ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ॥ अ-
न्यतोऽङीप् । ४।१।४० ॥ तोपधमिन्नाद्गर्णवाचिनोऽनुदात्तान्ताप्यापिपदिकान्
स्त्रियां ङीप् स्यात् । कस्मार्पी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुचोगुररिति मध्योदा-
त्तायेतां । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला ॥ पिङ्गीरादिभ्यश्च । ४।१।४१ ॥

१ समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, प्राय, मद्र, पुत्र, दासच्छन्दसि । इति समानादिः । २ वीर, म-
स्य, मनुष्य, गृह, विश्व, इय, गवय, मुख्य, ऋष्य, पुट, तूण, द्रुण, द्रोण, हरिण, काकण, पटर,
उपक, आमलक, कुवल, विम्ब, बदर, कर्कर, तरार, शर्कर, पुष्कर, शिखण्ड, सलद, शुष्काण्ड, सनन्द,
मुष्य, सुष्य, अलिन्द, गडुल, पाण्ड्य, आठक, आनन्द, अथत्य, सृषाट, आपधिक, सङ्कुल, सुर्न, शर्ष,
सूत्र, गुर, शू, सु, पू, मेघ, वल्लक, धातक, सलक, मालक, मालत, सालक, वैतस, वृत्, अतय,

पिप्पोगौगादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्तकी गौरी । अनडुही । अनड्वाही ॥ ति
 स्यादयम् ॥ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां यत्रप
 याः । ६ । ४ । १४९ ॥ अङ्गस्योपधायायस्य लोपः स्यात्सचेद्यः सूर्याश्वयवः ॥ मत्
 स्य ङयाम् * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च ङयां च ॥ तिष्यपुष्ययोर्नेक्षत्राणि यलोराति
 ष्यम् * ॥ मत्सी । मातरि पिषेति पिच्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशत्रुपादादिना
 गितां ङीप् षंष्टा ॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशाका
 मुकफयरादुच्यमघ्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायो
 धिकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु । ४ । १ । ४२ ॥ एभ्यएकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
 क्रमाद्गुत्यादिष्वर्षेषु ङीप् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उक्तौ
 त्यांक्षन्तत्वे टिड्हेति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि दाहे । पु
 रोश्च हलइति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्डइति मनुष्यजातिवचनसंज्ञो
 तिलक्षणोऽङीप् भवत्येष । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तोऽङीप् विधीयते न
 नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या ।
 भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची क
 शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तउदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगान्न
 प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् नी
 लाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्यक्तव्यइत्यन् । अनाच्छादनेऽङीप्
 सर्वत्र कितु ॥ नीलादौषधौ * नीली ॥ प्राणिनि च * ॥ नीली .गौः ॥ संज्ञा
 या * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोधिकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुने
 चेत् । कामुकाऽन्या । फयरी केशानां संनिवेशविशेषः । फयराऽन्या वित्रेल्पः *
 क्षोणास्त्राचाम् । ४ । १ । ४३ ॥ शोणी शोणा ॥ योतो गुणवचनात् ।
 ४ । १ । ४४ ॥ उदन्ताद्रुणवाचिनोवा ङीप् स्यात् । मृद्री । मृदुः । जनः द्वि ।
 दाबिः । गुणेति किम् । आलुः ॥ स्वरुमंयोगोपधाश्च * ॥ स्वरुः पतिवग कन्या । क

योगोपधात् सुगुल्फा । उपमर्जनात्किम् । शिन्ना । म्याङ्गं त्रिधा । अङ्गं मूर्धनम् ।
 प्राणिरुभमधिकारम् ॥ सुग्नेदा । इत्यन्त्यात् । सुज्ञाना । भूर्भुवःत्वात् । सुमुखा दाना
 अप्राणिरुभवात् । सुशोभा । विकारम्भान्त्यात् ॥ अत्यर्थं तत्र दृष्टं च ॥ मुंङ्गी मु
 केदा या रभ्या । अप्राणिरुभवाणि प्राणिनि दृष्टव्यात् ॥ तेन चेताराम पुनम् * ॥ मु
 लनी मुलना या प्रथिमा । प्राणिकप्राणिमदशो भिगत्वात् ॥ नासिकोदरोद्वज
 द्वादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १ । ५५ ॥ एभ्योवा डीप् स्यात् । आभयोर्धहन्लज्जो
 निषेधोवाध्यते पुरस्तादपवादव्यापान् । ओष्ठार्दीनां यश्चानां तु अमंगोगोधादिनि पुं
 दाते प्राप्ते यचनम् । मध्येऽपवादव्यापान् । सहनभूलक्षणसु प्रतिषेधः परत्वादस बाधकः ।
 सुङ्गनासिकी । सुङ्गनामिका इत्यादि । नेह । महनामिका । अनामिका । अत्र वृत्तिः ॥
 अङ्गगात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यम् * ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतमानुक्तसमुषयार्थेन चक्र-
 रेण संप्राहामिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्ति-
 कानि ॥ पुच्छाश्च * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कवरमणिविपदरेभ्योनित्यम् * ॥
 कवरं चित्रं पुच्छं गस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्वज्ञाच्च पुच्छाश्च * ॥
 नित्यमित्येव । उलूकपक्षीशाला । उलूकपुच्छी सेना ॥ न क्रोडादिवहचः । ४ । १ । ५६ ॥
 क्रोडादरेर्धहचश्च स्वाङ्गान्न डीप् । कल्याणक्रोडा । अधानामुरः क्रोडा । आकृतिगणो-
 ऽयम् । सुजयना ॥ सहनप्रविद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ॥ सहेत्यादित्रि-
 कपूर्वाच्च डीप् । सकेशा । अकेशा । विशमाननासिका ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् । ४
 । १ । ५८ ॥ डीप् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताघ्रमुखी क-
 न्या ॥ दिक्पूर्वपदान्डीप् । ४ । १ । ६० ॥ दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्ताव्यातिपदि-
 कालरस्य डीपोडीवादेशः स्यात् । प्राब्जुखी । आशुदात्तं पदम् ॥ बाहः । ४ । १ ।
 ६१ ॥ बाहन्ताव्यातिपदिकात् डीप् स्यात् । डीपेवानुवर्तते न डीप् । दित्यवाद् च मे
 दित्यौही च मे ॥ सख्यशिश्नीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ॥ इतिशब्दः
 प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्नी । आ-
 धेनयोधुनयन्तामशिश्नीः ॥ जातेरस्त्रीविषयाद्योपधात् । ४ । १ । ६३ ॥
 जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ आकृतिग्रहणा
 जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्पर्यः । तदी ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदा-
 ख्यातनिर्माह्या ॥ असर्वादिङ्गल्ये सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरे कथनं विनापि
 सुमहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । शृपली सत्यन्तं किम् । शुद्धा । सकृदित्यादि कि-

१ इदं श्लोकवार्तिकम् । २ मध्येऽपवादः पूर्वनिवधीन्वाच्यते नोत्तान् । तेनाङ्गादिपु पञ्चसु अमंगोगो-
 धादिति निषेधएव बाध्यते ननु सहनश्रुतिप्रमाणरति । पूर्वोपस्थितपाधेन नैराकारहृषमसार्थप्रदः ।
 ३ क्रोड, मख, लुर, मोला, उला, गिला, बाल, शक, शुक । आकृतिगणोऽयम् । तेन मग, गल, घोष,
 , मुत्र, गुर, कर, इत्यादि । इति क्रोडादिः । ४ इदं श्लोकवार्तिकम् ।

म् । देवदत्ता ॥ गोत्रं च मरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्वेगृवाची च शब्दो
 जानिकार्यं लभतइत्यर्थः । औगर्था । कटी । घट्टनी । प्राक्षणीत्यत्र तु शार्ङ्गवा-
 रिषाटान् डीना डीप् षाल्यते । जातेः किम् । मुण्डा । भस्त्रीविषयात्किम् । पलाका ।
 अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवपमुफयमनुप्यमत्स्यानामप्रति-
 षेधः * ॥ हयी । गवयी । मुफयी । हलस्तदितस्येति षलोपः । मनुयी । मत्स्यस्य डया-
 * ॥ मत्ती ॥ पाककर्णोपणीपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४ । १ । ६४ ॥
 कापुत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीप् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी ॥
 गलपर्णी । शङ्कुपुणी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढापते ॥
 तोमनुप्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥ डीप् स्यात् । दासी । योपधादपि । उदमे-
 स्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः * ॥ ऊहुतः । ४ । १ । ६६ ॥
 कारान्ताद्योपधान्मनुप्यजातिवाचिनः स्त्रियामूह् स्यात् । कुरुः । कुरुनादिभ्योप्यः ।
 स्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । अध्वर्युः ॥ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वा-
 णिनामुपसंख्यानम् * ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्यप्य । अलाव्या । कर्कन्ध्वा ।
 अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोह्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधऊङः फलम् ॥ प्राणिजा-
 त्स्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥ थाहन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥
 स्त्रियामूह् स्यात् । भद्रमाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तमाहूः ॥ पङ्कोश्च । ४ । १ । ६८ ॥
 मङ्गुः । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च चादूह् । पुंयोगलक्षणस्य बीयोऽपवादः । लिङ्गवि-
 शिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रुः ॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥
 उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूह् स्यात् । करभोरुः ॥ संहि-
 तशफलक्षणचामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥ अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः ।
 सैव शफोरुः । शफौ सुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादशंभाष्यच् । ल-
 क्षणोरुः । वामोरुः ॥ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥ हितेन सह सहितौ ऊरु
 यस्याः सा सहितोरुः । सहेते इति सही ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विद्यमान-
 वचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वेतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥ संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥
 कट्टुकमण्डल्योः संज्ञायां स्त्रियामूह् स्यात् । कट्टूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । क-
 ट्टुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोर्धं वचनम् ॥ शार्ङ्गैरवाद्यध्वोडीन् । ४ । १ । ७३ ॥
 शार्ङ्गैरवादेरन्योकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनोडीन् स्यात् । शार्ङ्गैरवी । वैदी । जाते-

१ इभट्टसंख्यानम् * । सौतंयमी । सौतचित्ती । तेन निवृत्तमित्येवं चातुरथिकइञ् । २ शार्ङ्गैरव,
 कापटव, योगमुलव, ब्रह्माण, गौतम, कामण्डल्येव, प्राक्षणादृतेषु, आतिषेय, आतिषेय, आशोक्य, वास्त्यायन,
 योगाच्य, कैकतेन, काच्य, शैव्य, एहि, पयोहि, अमरव्य, औदपात, अराल, चण्डाल, वतण्ड, योगवर्गी-
 रमतीः संज्ञायां घादिषु नित्यं इत्यर्थम् । श्वशुरोर्बुद्धिश्च । इति शार्ङ्गैरवादिः । पुत्रशब्दोऽप्यत्र पठ्यते
 तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपि लिङ्गम् ।

रितानुवृत्तेः पुनोमे ईपेय । गृन्मयोर्दृष्टिभेनि गणमूयम् । गार्ति ॥ गडध्याप । ४
 ? । ७४ ॥ गदन्ताम् विगं गार् ग्याम् । गदागि क्यद्व्यंशः सामान्यप्रत्यय
 आम्पप्रया । कारीगण्यया ॥ गायचध्या गायः * ॥ पैतिमाया ॥ आवध्या
 । ४ । ? । ७६ ॥ अम्मात् ग्याम् । गजभेनि ईपेऽपवादः । आवध्याद्योर्गार्तिः
 आवध्या ॥ तद्धिताः । ४ । ? । ७६ ॥ आगभमामामेरधितार्गेऽपम् ॥ गृन्स्ति
 । ४ । ? । ७७ ॥ गुवनशब्दादिप्रत्ययः स्यात्प्रत्यय तद्धितः । लिङ्गविशिष्टाभिभा
 सिद्धे तद्धिताधिकारउत्तारर्षः । गुयतिः । अनुपगर्जनादित्यं । षड्योयुवानोप
 सा षड्युया । गुवतीति तु गैतेः शब्दन्ताम् ईपि पौत्यम् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥
 नियतोपरिपतिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं भोगः । प्रातिपदिकार्थमात्रं
 लिङ्गमात्राधाधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उर्मः । मीवैः ।
 कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गानियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रइत्यत्रो
 दाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधाधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् ।
 परिमाणमात्रे द्रोणोमीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्तन्निच्छिन्नोमीहिरित्यर्थः ।
 प्रत्ययार्थं परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छे
 दपरिच्छेदकभावेन व्रीही विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ ।
 बहवः । इहोकार्थत्वाद्धिभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥ संयोधने च । २ । ३ । ४७ ॥ इ
 प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ कारके । १ । ४ । २३ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म
 । १ । ४ । ४९ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । मापे
 ष्वश्वं यधाति । कर्मण ईप्सितामापानतु कर्तुः । तमव्प्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्के ।
 कर्मैत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मप्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥
 अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥
 अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र
 इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ् हरिः सेव्यते । कृ
 लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः शक्तेन क्रीतः शल्यः । समासः प्राप्तआनन्दोऽयं सप्रभा
 मन्दः । कचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विपवृक्षोऽपि संवर्ष्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ।
 सांप्रतमित्यस्य हि युज्यतइत्यर्थः ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥
 ईप्सिततमवक्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । मामं गच्छन् वृण
 स्यति । ओदनं भुञ्जानोविषं भुङ्के ॥ अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अपादाना
 दिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुष्यान्वृत्तदण्डरुधिप्रच्छिद्यिभूशाप्तुमि
 भम्पाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यामीहृष्वहाम् । दुहादीनां द्वादशानां त-

धा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा गमुज्यते मदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्मेवमित्य-
 र्थः । गां शौचिष पयः । शलिं गाचने वसुधाम् । अविनीतं विनयं गाचते । तण्डुलानां-
 दनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । प्रजमवरुणाद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति ।
 वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं प्रूते शान्ति वा । शतं जपति देवदत्तम् ।
 सुधां क्षीरनिधिं मन्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । माममजां नपति हरति कर्पति व-
 हति वा । अर्धनिषण्धनेयं संज्ञा । पलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भागते अ-
 भिपत्ते वलीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अकर्मक-
 धानुभियोगे देशः कालोभावो गन्तव्योऽध्या च कर्मसंज्ञक इति वान्यम् * ॥ कुरून्
 स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । श्लोशमास्ते ॥ गतियुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
 शब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता सणौ । १ । ४ । ५२ ॥ गत्यापर्यानां श-
 ब्दकर्मणामकर्मकाणां षणौ यः कर्ता मणौ कर्म स्यात् ॥ शत्रूनगमयत्वर्ग वेदार्थ
 स्वानवेदयत् । आशयश्चामृतं देवान्येदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः
 समे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् ।
 गमयति देवदत्तोयज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः
 ॥ नीवहोर्न * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भूलेन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः
 * ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ आदिषाद्योर्न * ॥ आदयति खादयति यात्रं यदु-
 ना ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य न * ॥ भक्षयत्यन्नं यदुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति वलीवदान्
 सस्यम् ॥ जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् * ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं
 देवदत्तः ॥ दृशेद्य * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न
 तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिप्रतीत्यादीनां न । स्मारयति प्रापय-
 ति देवदत्तेन ॥ शब्दायतेर्न * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाक-
 र्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षि-
 तकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयती-
 व्यादौ तु न ॥ हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हृक्कोरणौ यः कर्ता स
 णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भूलेन वा कटम् ॥ अभिवादिदृशो-
 रात्मनेपदे वेति वाच्यम् * ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥ अधि-
 श्नीहृस्यासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ अधिपूर्वाणामेयामाधारः कर्म स्यात् । अ-
 धिशेते अधितिष्ठति अध्यासे वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभिनिविशश्च । १ । ४ ।
 ४७ ॥ अभिनीत्येतत्संवातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् ।
 परिक्रमणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकश्रुत्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित-
 विभाषाधयणात्कवित्र । पापेऽभिनिवेशः ॥ उपान्वध्याङ्कुसः । १ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य समनेगंधाः कर्म ग्याम् । तयमनि अनुगमनि अभिवमनि आम्
 या यैकुण्ठं हरिः ॥ अनुगमपर्यम् न * ॥ यने उपगमनि ॥ उपगवर्गमोः कार्या वि
 पर्यादिषु त्रिषु ॥ द्वितीयाधेदितान्तेषु गगोऽन्यत्राणि हउयं * ॥ उमयतः कृष्णं गोमाः
 सर्वतः कृष्णम् । पिष् कृष्णाभकम् । उपगुगिदोः हरिः । अप्यधिनोः
 अधोऽधोलोकम् ॥ अभितः परितः समगानिकयाहाप्रतिगोः ऽपि * ॥ अभितः कृष्
 म् । परितः कृष्णम् । मामं समया । निकया लङ्काम् । हा कृष्णाभकम् । तस्य शोणः
 इत्यर्थः । युभुक्षितं न प्रतिभाति किमिन् ॥ अन्तरान्तरंण युक्ते । २ । ३
 ४ ॥ आभ्यां गोमे द्वितीया स्यात् । अन्तरा स्यां मां हरिः । अन्तरंण हरिं न सुत्सम् ।
 कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥
 लक्षणे शोलेऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्तं
 द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥ एतेन गोमे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षन् । हेतुमू
 जपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीयाऽनेन याध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यारि
 सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥ तृतीयार्थं । १ । ४ । ८५ ॥ अस्मिन् शोले
 ऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संपदेत्यर्थः ॥ पिष् बन्वने ।
 कः ॥ हीने । १ । ४ । ८६ ॥ हीने शोलेऽनुः प्रावत् । अनु हरिं सुगः । हरेर्हीना
 इत्यर्थः ॥ उपोऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥ अधिके हीने च शोले वो
 त्ययं प्राक्संज्ञः स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने उपहरिं सुराः ॥
 लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ॥
 एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयउक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे वृक्षं प्रतिपर्यनु वा । विद्योतने वि
 सुत् । इत्थंभूताख्याने भक्तोविष्णुं प्रतिपर्यनु वा । भागे लक्ष्मींहरिं प्रतिपर्यनु
 वा । हरेर्भागइत्यर्थः । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं प्रतिपर्यनु वा सिद्धति । अत्रोपसर्गत्वाभा
 वात्त पत्वम् । एषु किम् । परिपिच्छति ॥ अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥ भागवर्षे
 लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्तते । भक्तोहरिमभि । देवदेवमभिसिद्ध
 ति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिप्यात्तदीयताम् ॥ अधिपरी अनर्थकौ । १ ।
 ४ । ९३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञावाप
 तिर्गताविति निघातोः ॥ सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ॥ सुसिक्तम् ॥ सु
 स्तुतम् । अनुपसर्गत्वात्त पः । पूजायां किम् । सुपिक्तं किं तवात्र । क्षेपोऽयम् ॥ अ
 तिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
 स्यात् । अतिदेवान् कृष्णः ॥ अपिः पदार्थसंभावनाऽन्वयसर्गगर्हासुब
 येषु । १ । ४ । ९६ ॥ एषु शोलेष्वपि उक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पियोऽपि स्यात् । अनुप
 सर्गत्वात्त पः । संभावनायां लिङ् । तस्याएव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौ

लैभ्यं शोतयन्नविशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिषइति षष्ठी तु अपिशब्दयत्नेन ग-
म्यमानस्य विन्दोरवयवव्यविभावसंबन्धे । इममेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थशोतकता नाम ।
द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषोविन्दुना योगेन त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णु-
म् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुर्मत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारा-
नुज्ञा । धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्ब्रह्मम् । गर्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । समुच्चये ॥
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्या-
णी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः ।
अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ।
१ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ साधकतमं कर-
णम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तम-
ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥ अन-
भिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतोवाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम् * ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समनैति ।
विपमेणैति । द्विद्वारेण धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ दिवः
कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥ दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्कारणसंज्ञम् ।
अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ अपवर्गं तृतीया । २ । ३ । ६ ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां
शोल्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहा क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । अ-
पवर्गं किम् । मासमधीतोनापातः ॥ सहपुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ॥ सहापे-
न पुक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्यसंयोगे-
ऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् ॥ येनाङ्गविकारः । २ । ३ ।
२० ॥ येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनोविकारोलक्ष्यते तत्तत्तृतीया स्यात् । अह्ना काणः ।
अक्षिसंपन्धिकणत्वविशिष्टत्वर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ॥ इत्थ-
भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥ कंबव्यकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटा-
मिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टत्वर्थः ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ ।
३ । २२ ॥ संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते ॥
हेतौ । २ । ३ । २३ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं
च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन
दण्डो हरिः । फलमरीह हेतुः । अध्ययनेन वसन्ति । गम्यमानापि क्रिया कारकविषयकौ
प्रयोजिका । अलं भ्रमेण । भ्रमेण सार्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति भ्रमः
करणम् । शतेनशतेन वत्सान्पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्टव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया * ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्गव्ये

भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपरते जायते इत्यादि ॥ उपातेन प्रापिते च * ॥ यानां
 कपित्वा विद्युत् ॥ हितयोगे च * ॥ प्राप्तिना हितम् ॥ क्रियार्थोपपदस्य च
 कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥ क्रियार्थो क्रिया उपपदं एव तस्य स्थानिनो-
 ऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्योपाति । फलान्याहर्तुं पातीत्यर्थः ।
 नमस्कुर्मोर्नृनिहाय । नृसिंहमनुकूलपितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्पादावपि ॥
 तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥ भाववचनाच्चेति सूत्रेण गोविहितस्त-
 दन्नाच्चतुर्थी स्यात् । गायति । यष्टुं पातीत्यर्थः ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा-
 ऽलं चपद्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥ पभियोगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उप-
 पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्धृतीयसी * ॥ नमस्करेति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।
 अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याग्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्योहरिरलं
 प्रभुः समर्थः शक्ररत्यादि । प्रभ्वादियोगे पद्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति सण्यां
 प्राग्णीरिति निर्देशान् । तेन प्रभुर्भूमूर्भुवनव्यत्येति मिद्धम् । यपडिन्द्राय । चकारः
 पुनर्विधानार्थः । तेनाग्नीर्विद्वक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिपीति पठ्ठीं शोधित्वा चतुर्थ्येव
 भवति । स्वस्ति गोभ्योभूयान् ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।
 २ । ३ । १७ ॥ प्राणिवर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं
 मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ॥ अप्राणिवि-
 त्यपनीय नौकाकात्रशुकःशृगालवृष्यैविति वाच्यम् ॥ तेन न त्वां नावमज्रं वा मन्ये
 इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्ये-
 व ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥
 अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते सञ्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां
 किम् । मनसा हरिं प्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गत्राधिष्ठिते
 ऽध्वन्येवापं निषेधः । पदा कृत्यभालन्थापवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव ।
 उत्सर्गेन एते गच्छति ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥ अपायोविश्ले-
 पस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥ अपादाने पञ्चमी । २ ।
 ३ । २८ ॥ ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥
 जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * ॥ पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमा-
 यति ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । ३५ ॥ भयार्थानां प्राणार्थानां च प्र-
 योगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद् विभेति । चोग्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये
 विभेति प्रायने वा ॥ पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ पराजेः प्रयोगेऽसहोऽर्थो-

१ पाताय कपित्वा विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाव विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् । इति भा-
 ष्योक्तशौकवार्तिकम् ।

ऽप्राधानं स्यात् । अध्ययनायगमयते । श्लाघनीयः । अमोहः किम् । प्रयुक्तान्तं
 भविमयर्गान्यर्थः ॥ चारुणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ प्रवृत्तिरि
 चारुणम् । चारुणार्थानां भावनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽप्राधानं स्यात् । पर्ययोनां वा
 गति । ईप्सितः किम् । पर्ययोनां चारुणि शब्दे ॥ अन्तर्धीं गेनादर्शनं
 च्छति । १ । ४ । २८ ॥ व्यक्तानं गति गणतुं कर्माप्रकारं नम्यमाशमिष्य
 तदप्राधानं स्यात् । मातुर्विनीयते कृष्णः । अन्तर्धीं किम् । शौगस्य रिट्शब्दे । इत्थं
 ग्रहणं किम् । अदर्शनं चारुणां गत्यां गत्यपि दर्शने तथा स्यात् ॥ आरुण्यातां
 योगे । १ । ४ । २९ ॥ नियमपूर्वकविद्यान्वीकारे यथा प्रायमंज्ञः स्यात् । यथा
 यादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । १
 ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरप्राधानं स्यात् । प्रदणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ सुघः २
 भवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवत्या । हिमवतो गङ्गा प्रभवति
 तत्र प्रकाशतइत्यर्थः ॥ ल्यप्शब्दे कर्मण्यधिकरणे च * ॥ प्रासादाद्यंशाने । भासनां
 क्षते । प्रासादमारुह्य भासने उपविश्य प्रेक्षतइत्यर्थः । श्वशुराग्निहोत्रे । श्वशुरं वीक्षं
 त्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तानां निमित्तम् । कर्मास्यं तथाः ॥ यत्र
 ध्वकालनिर्माणं तत्र पक्षमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमात्मस्यौ कान्दात्मस्यौ च वक्तव्य
 * ॥ यनाद्वामोयोजनं योजने वा । कार्तिक्याभाप्रहायणी माने ॥ अन्यारादितर
 तं दिक्शब्दाञ्छ्रुत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥ एतौयोगे पक्षमी स्यात्
 अन्यइत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रप्रक्षार्थम् । अन्योभिग्रहरोवा कृष्णात् । आ
 रादनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वोपामात् । दिशि दृष्टः शब्दोदिकशब्दः । ते
 संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचि
 योगे तु न । तस्य परमाश्रेष्ठितमिति निर्देशाम् । पूर्व फाल्गस्य । अञ्छ्रुत्तरपद
 तु दिक्शब्दत्वेऽपि पठयतसर्थेति पठनीं वाचिंतुं पृथग्रहणम् । प्राक् प्रत्याव
 प्रामात् । आच् दक्षिणा प्रामात् । आहि दक्षिणाहि प्रामात् । अपादाने पक्षमी
 ति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पक्षमी । भवाव्यमृति
 आरभ्य वा सेव्योहरिः । अपपरिवहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्दिहियोगे पक्षमी ।
 प्रामाद्दिहिः ॥ अपपरि वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ सः ।
 मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥ आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वच
 । १ । २ । १० ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥ एतैः कर्मप्रवच
 पक्षमी स्यात् । अपहरेः परिहरेः संसारः । परित्र वर्जने । लक्षणार्थी
 । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्भ्रम ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः
 ४ । १२ ॥ एतयोर्गर्भयोः प्रतिकृतसंज्ञः स्यात् ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने

च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रमुन्नः कृष्णा-
 व्यति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति मायान् ॥ अकर्तर्यृणे पञ्चमी । २ । ३ । २४ ॥
 कर्तृवर्जितं यदणं हेतुमूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन
 बन्धितः ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥ गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्च-
 मी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ।
 बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागाद्गुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । ना-
 स्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ ।
 ३२ ॥ एभियोगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्च-
 मीद्वितीये चाऽनुवर्तते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ॥ करणे च
 स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्थासन्वचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥ एभ्योऽद्रव्यवच-
 नेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण
 इतः ॥ दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥ एभ्योद्वितीया स्यात्वा-
 ल्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । मामस्य दूरं दूरान् दूरेण वा । अ-
 न्तिकम् अन्तिकान् अन्तिकेन वा । असत्त्वचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥ पृष्ठी
 शेषे । २ । ३ । ५० ॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंघन्धः शेषस्त-
 त्र पृष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संघन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठथेव । सतां
 गतम् । सर्पियोज्ञानते । मानुः स्मरति । एषोदकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोऽश्रणयोः ।
 फलानां तृप्तः ॥ पृष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ शोत्ये
 पृष्ठी स्यात् । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥ सर्व-
 नाम्नोहेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ शोत्ये तृतीया स्यात् पृष्ठी च । केन हेतुना यसति ।
 कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ किं निमित्तं यसति । केन
 निमित्तेन । कस्मै निमित्तापेत्यादि । एवं किं कारणं कोहेतुः । किं प्रयोजनमित्यादि ।
 प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञा-
 नाय निमित्तापेत्यादि ॥ पृष्ठथतसर्धप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥ एनद्योगे पृष्ठी
 स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्याअपवादः । मामस्य दक्षिणतः । पुरः पुरस्तान् । उपरि
 उपरिष्ठान् ॥ एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥ एनयन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ।
 एनपेति योगविभागात्पृष्ठपि । दक्षिणेन मामं मामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ दूरा-
 न्तिकार्थः पृष्ठथन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥ एतैर्योगे पृष्ठी स्यात्पञ्चमी च ।
 दूरं निकटं मामस्य मामाद्वा ॥ शोऽविदर्धस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥ जानानेर-
 ज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विषक्षिते पृष्ठी स्यात् । सर्पियोज्ञानम् ॥ अर्धागर्धदयेशां
 कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥ एयां कर्मणि शेषे पृष्ठी स्यात् । मानुः स्मरणम् । सर्पि-

पो दयनम् । ईशानं वा ॥ कृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥ कृजः कर्मणि शोषे
 ष्टी स्याद्गुणाधाने । एषोदकस्योपस्करणम् ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः
 २ । ३ । ५४ ॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वजितानां रुजार्थानां कर्मणि शोषे ष्टी स्यात्
 चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् * ॥ रोगस्य चौरज्वरः । चौर
 संतापोवा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥ आशिपि नाथः
 २ । ३ । ५५ ॥ आशीरर्थस्य नाथतेः शोषे कर्मणि ष्टी स्यात् । सर्पियोनाथनम्
 आशिपीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्चेत्यर्थः ॥ जासिनिप्रह
 णननाटक्राथपिपां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥ हिंसार्थानामेषां शोषे कर्मणि
 ष्टी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहण
 नम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने चुरादिः । चौरस्यो
 ज्जासनम् । चौरस्य क्रापनम् । वृषलस्य पेपणम् । हिंसायां किम् । धानापेपणम् ।
 व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥ शोषे कर्मणि ष्टी स्यात् । शूते क्र
 यविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यर्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् ।
 शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥ दिवस्तदर्थस्य ।
 २ । ३ । ५८ ॥ शूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि ष्टी स्यात् ।
 शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ विभापोपसर्ग
 । २ । ३ । ५९ ॥ पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥ प्रेष्यद्युवोर्ह
 विपोदेयतासंप्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥ देयतासंप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यद्युवोः
 कर्मणोर्हविशोपस्य वाचकाच्छब्दात्ष्टी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषोवशात्
 मेदमः प्रेष्यभनुग्रह वा ॥ कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥
 कृत्वोर्षानां प्रयोगे कालवानिन्यधिकरणे शोषे ष्टी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽहोभोजनम् ।
 द्विरहोभोजनम् । शोषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३
 । ६५ ॥ कृत्वागे कर्तृणि कर्मणि च ष्टी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगत्तः कर्ता कृ
 तः ॥ गुणकर्मणि केष्वने * ॥ नेताऽश्वस्य मुग्रं मुग्रस्य वा । कृति किम् । तद्वि
 त्तम् । कृत्पूर्वाकटम् ॥ उभयप्रार्ता कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥ उभयोः प्राति
 ष्ठिन्वृत्ति तत्र कर्मण्येव ष्टी स्यात् । आश्रययोग्यां दोहोऽगोपेन ॥ श्रिप्रत्यय
 ॥ ३ ॥ नियमः * ॥ भेरिकाविप्रिम्मा वा रुद्रस्य जगत्तः ॥ शोषे विभाषा * ॥
 ॥ ३ ॥ विविधा जगत्तः कृतिर्हरेर्हेहिणा वा । केनिद्विशोपे विभाषाविरु
 ॥ ३ ॥ शब्दानामनुशासनमाशोपेनाशोपस्य वा ॥ शस्य च वर्तमाने । २ । ३ ।
 ७ ॥ वर्तमानार्थस्य कर्मण्येव ष्टी स्यात् । न शोपेति नियमस्याऽपवादः । कर्त
 ॥ ३ ॥ कर्मण्येव ष्टी स्यात् ॥ २ । ३ । ८ ॥ कर्मण्येव

पृष्ठी स्यात् । इदमेवामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ-
 तृणाम् । २ । ३ । ६९ ॥ एयां प्रयोगे पृष्ठी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन् कुर्वाणो
 वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिष्टुः । अदंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान् घातुकोहरिः ॥
 कमेरनिषेधः * ॥ लक्ष्म्याः कामुकोहरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् ।
 निष्ठा । विष्णुना हतादैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थाः । ईषत्करः प्रपञ्चो
 हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः शत्रुशान्वाविति तृशब्दादारभ्यातृनोनकारात् । शानम् ।
 सोमं पवमानः । चानश् । आत्मनं मण्डयमानः । शत्रु वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता
 लोकान् ॥ द्विपः शत्रुर्वा * ॥ मुरस्य मुरं वा द्विपन् । सर्वोऽयं कारकपृष्ठयाः प्रति-
 षेधः । शेषे पृष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥ अकेनोर्भवि-
 प्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे
 पृष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽयतरति । म्रंजंगामी । शतंदायी ॥ कृत्यानां कर्तरि
 वा । २ । ३ । ७१ ॥ पृष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेच्योहरिः । कर्तरीति कि-
 म् । गेषोमाणवकः साध्नाम् । भव्यमेवेति कर्तरि पद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र यो-
 गोविभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्याम्रजं गा-
 वः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा उक्तोऽर्थः ॥ तुल्यर्थरतुलोपमाभ्यां तृतीया-
 ऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥ तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्वात्मक्षे पृष्ठी । तुल्यः
 सदृशः समोवा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्ण-
 स्य नास्ति ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३
 । ७३ ॥ एतदर्थयोगे चतुर्थी वा स्वात्मक्षे पृष्ठी । आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवितं कृ-
 ष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं मद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं
 हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थ-
 ग्रहणम् । मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरोन पठनीयः ॥ आधारोऽधिकरणम् । १ ।
 ४ । ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाआधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥
 सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादूरान्ति-
 कार्थेभ्यः । औपश्लेषिकोवैपथिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां
 पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिका-
 र्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ कस्येन्विपयस्य कर्म-
 ण्युपसंख्यानम् * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्त-
 रीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च * ॥ साधुः कृष्णोमातरि । असाधुर्मातुले ॥ निमित्ता-
 ल्कर्मयोगे * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगः समवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं

हस्ति रत्नयोर्हस्ति वृद्धयम् । नेत्रेषु चर्मणि हस्ति र्शक्ति वृद्धयोर्यथा ॥ १ ॥ ३ ॥
 श्रुतीपाठस्य प्राप्ता गतिवारणार्थम् । शीमाऽन्यत्रोक्तः । वृद्धयोर्यथाऽप्युक्तः । योर्शक्ति
 किम् । येननेन भाग्यं तुनाति ॥ यद्यप्यत्र भाग्येन भाग्यवृद्धयम् । २ । ३ । ३३
 यद्यप्यत्रियाणां क्रियान्तर्गच्छने स्तः समर्था भ्याम् । गोपु वृद्धयानात्तु स्तः ॥ भा
 णां कर्तृत्वेऽनर्थाणामकर्तृत्वे गच्छनेऽपि च * ॥ गत्तु वरत्तु भगवन्मन्त्रे
 भगवत्तु निष्कृतु गन्तव्यमस्ति । गत्तु निष्कृतु भगवन्मन्त्रमस्ति । भगवत्तु वरत्तु
 न्नस्तिमन्त्रि ॥ पट्टी शानादरे । २ । ३ । ३८ ॥ अनारग्यधिके माप्यन्तरे
 छीसमर्था स्तः । रुद्रणि रुद्रगोपा प्राप्तामीम् । रुद्रन्तं पुत्रादिकमनारद्व्य मन्त्रान्त
 नित्यर्थः ॥ स्वामीश्वराभिपतिदायादसाश्रिप्रनिभूममूर्तश्च । २ । ३
 ३९ ॥ एतैः समभियंणि पट्टागमम्यो भ्यः । पट्टगामेन प्राप्तायां पाशिकमन्त्रार्थं वच
 म् । गवां गोपु वा स्वामी । गवां गोपु वा प्रसूतः । गाण्यनुभवितुं ज्ञानार्थः ।
 आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ॥ आभ्यां योगे पट्टान्त
 म्यो मत्सनादर्थेऽपि । आयुक्तोऽप्यापारिणः । आयुक्तः कुशलोऽपि हरिपूजने हृदिपूजने
 वा । आसेवायां किम् । आयुक्तोऽपि शकटे । रंयुक्तारण्यः ॥ यतश्च निर्धारण
 । २ । ३ । ४१ ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य प्रयकरणं निर्धारण
 यतस्ततः पट्टासमर्था स्तः । नृणां नृपु वा प्रायणः श्रेष्ठः । गवां गोपु वा कृष्णा वृ
 क्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् दीप्तः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।
 पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥ विभागोविभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेदस्त
 तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आहत्यतराः ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चा
 यां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥ आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रो
 प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणोवा । अर्चायां किम् । निपुणोराज्ञोभृत्यः । इह तत्त
 कथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् * ॥ साधुनिपुणोवा मातरं प्रनिरा
 नु वा ॥ प्रसितोऽसुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥ आभ्यां योगे कृती
 या स्यात्सात्सप्तमी । प्रसितोऽसुकोवा हरिणा हरौ वा ॥ नक्षत्रे च लुपि । २ । ३
 । ४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे योलुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानाचूतीना
 सप्तम्यो स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेदेवी अवणेन विसर्जयेत् । मूले अवणे इति वा ।
 लुपि किम् । पुष्ये शनिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ॥ ७ ॥ ७
 किद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं ब्रह्मे ब्रह्मादा भोक्ता ।
 कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं कोशे प्रोशादा लक्ष्यं विष्येत् । कर्तृकर्मशक्तो
 ष्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मा
 ,धिकमिति च सूत्रनिर्देशान् । लोके लोकाद्वाधिकोहरिः ॥ अधिरीश्वरे ॥ १ ॥

। ४ । ९७ ॥ स्वस्वामिसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ यस्मादधिकं यस्य
 चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्या-
 त् । उपपत्तार्थं हरेर्गुणाः । परार्धदधिकाइत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण स-
 प्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना ।
 अपदक्षेत्र्यादिना खः ॥ विभाषा कृष्णि । १ । ४ । ९८ ॥ अधिः करोतौ प्राक्सं-
 शोवा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यज्जइत्यर्थः । इह विनियो-
 कुर्गेश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातोः ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

उदाहरणम्
 रामः
 अधिरामे
 भूः

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥ पदसंबन्धी योविधिः ससमर्थाश्रितो
 शोध्यः ॥ प्राक्कारात्समासः । २ । १ । ३ ॥ कङाराः कर्मधारयइत्यतः प्राक्
 समासइत्यधिक्रियते ॥ सह सुपा । २ । १ । ४ ॥ सहेति योगोविभज्यते । सु-
 धन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं
 समासः सच छन्दस्येव । पर्यभूपत् । अनुव्यञ्जलत् ॥ सुपा । २ । १ । ४ ॥ सु-
 त्पुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥ सुपोधातुप्रातिपदिकयोः
 । २ । ४ । ७१ ॥ एतयोरव्ययस्य सुपोऽयुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतश-
 ष्टस्य पूर्वनिपातः । पूर्व भूतोऽभूतपूर्वः ॥ इवेन सह समासोविभक्त्यलोपश्च * ॥ जीमू-
 तस्येव ॥ अव्ययी भावः । २ । १ । ५ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ अव्ययं विभक्तिस-
 मीपसमृद्धिवृद्धयर्थभावात्तयासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुप-
 र्ययौगपथासादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥ अव्ययमिति
 योगोविभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ प्रथमानिर्दिष्टं
 समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥ समासशाले प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं
 स्यात् । उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥ समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोग्यम् ॥ ए-
 कविभक्तिः चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥ विग्रहे पश्चिमतविभक्तिकं तदुपस-
 र्जनसंज्ञं स्यात् नतु तस्य पूर्वनिपातः ॥ गोत्रिण्योरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥
 उपसर्जनं योगोशब्दः खप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य इत्स्यः स्यात् । अव्य-
 ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥ नाव्ययीभावादतोऽम् त्यपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥
 अदन्तादव्ययीभावात्सुपोऽन लुक् तस्य पञ्चमी त्रिना अमादेशश्च स्यात् । दिशोर्मध्ये
 अपदिशम् । त्रिषेऽव्यये त्वादिशं दिशोर्मध्ये विदिशिव्यपामित्यमरः ॥ तृतीयामस-
 म्योर्महत्त्वम् । २ । ४ । ८४ ॥ अदन्तादव्ययीभावात्पूर्वनिपातस्योर्षेऽलमम्भावः स्या-
 त् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । यद्वत्पहणात्सुमुत्सुम्तगद्-
 मित्पादौ सम्प्रदानित्यमम्भावः । विभक्त्यादेर्यमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु यन्मानमव्य-

सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आमुक्तेः । आयालं हरिमक्तिः । आयालेभ्यः ॥
 लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्र-
 ती विह्ववाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यमि शलभाः पतन्ति । अभिमभि । प्रत्यमि । अमि-
 प्रति ॥ अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभू-
 तेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनर्गतः । वनस्य समीपं गतइत्यर्थः ॥
 यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥ यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेना-
 नुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गायाभनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्य-
 र्थः ॥ तिष्ठद्भ्रुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गा-
 वोयस्मिन्काले सतिष्ठद्भ्रु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः
 समासान्तश्च निपात्यते ॥ पारे मध्ये पष्ठया वा । २ । १ । १८ ॥ पारमध्यश-
 द्यौ पष्ठयन्तेन सह वा समस्यते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे पठीतस्युत्पः ।
 पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गान् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि ।
 गङ्गायाः पारात् । गङ्गायामध्यात् ॥ संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ॥ वंशोद्वि-
 धा विद्यया जन्मना च । तत्र भयोवंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ
 मुनी वंशौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या तद्वातामभेदविवक्षायां त्रिमुनि
 ाकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ॥ नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥ नदीभिः सह
 ख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिष्यते * ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥ अन्यपदार्थे
 [संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुप्रसन्नं नदीभिः सह नित्यं
 ऽस्यते संज्ञायाम् ॥ विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उ-
 पत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥ समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥ इत्यधिकृत्य ॥
 नव्ययीभावे शरदप्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समा-
 ान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविषाशम् । शरद् । विषाश । अन-
 र् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनहुह् । दिश् । दश् । विश् । चेतस् ।
 तुर । त्यद् । तद् । पद् । कियन् । जरायाजरस् च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्यो-
 ऽक्ष्णः । पत्येति च । प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विभहे समासान्तविधानसामर्थ्याद-
 व्ययीभावः । परोक्षे लिटिति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रिये-

१ तिष्ठद्, बहद्, आयतीगवम्, सलेयवम्, सलेनुमम्, लूनयवम्, ल्यमानयवम्, पूनयवम्, पूयमानयवम्,
 संहनयवम्, सदिपमाणयवम्, संहतनुसम्, सदिपमाणुसम्, समभूमि, समपदाति, सुपमम्, विषमम्, दुःपमम्,
 निःपमम्, अपसमम्, आयनीसमम्, पापममम्, पुण्यममम्, प्रादम्, प्ररपम्, प्रभृगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असं-
 प्रति, इष्ट् । इति तिष्ठद्शब्दादिः । २ शरद्, विषाश, अनम्, मनस्, उपानह्, अनहुह्, दिव्, हिमवत्,
 दिवह्, विद्, शर, दिन्, दश, विश्, चेतस्, चतुर, त्यद्, तद्, यद्, कियन्, जरायाजरश्च, प्रतिपरस-
 मनुभ्योऽक्ष्णः, पथिन् । इति शरदादिः ।

त्यादि तु अर्शभाषणि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥ अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥ अन्तादव्ययीभावाद्दृच् स्यात् ॥ नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ॥ नान्तस्य भ्रम एतेः पः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ॥ अन्नन्तं यद्धीयं तदन्तादव्ययीभावाद्दृच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्मम् । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥ वा टच् स्यात् । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । ह्ययः । ५ । ४ । ११२ ॥ ह्यन्तादव्ययीभावाद्दृच् । उपसमिधम् । उपसमिधम् । गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११३ ॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाद्दृच् वा स्यात् । सेनकहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥ अधिकारोऽयं । प्राग्वहुव्रीहेः ॥ द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम् । संख्यापूर्वोद्विगुश्च पठित्वा चकारयत्नेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुबचत्वान् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुयन्तैः सह वा समस्यते सत्पुरुषः । कृष्णश्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतोदुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्यानम् * ॥ प्रवर्गमी प्रागर्गमी । अन्नं युमुधुः अन्नयुमुधुः ॥ स्वयं केन । २ । १ । २५ ॥ द्वितीयेति न सम्यध्यतेऽयोग्यत्वान् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥ स्वहा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥ पद्व्याप्रकृतिकं द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिपेन सुयन्तेन समस्यते निन्दापत् । पद्व्याप्रकृतिकत्वम् । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ सामि २ । १ । २७ ॥ मामिकृतम् ॥ कालाः । २ । १ । २८ ॥ केनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगो वचनम् । मामप्रमितः प्रतिपचन्द्रः । मामं परिच्छेत्तुमात्त्ववानित्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २९ ॥ कालत्येव । भक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं तुलं तुलं संज्ञायम् ॥ तृतीयात्तत्कृतार्थेन गुणयचनेन । २ । १ । ३० ॥ तत्कृतेति कृतार्थापत् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । तद्व्युत्पत्त्या स्पष्टः । तद्व्युत्पत्त्या स्पष्टः । धान्येनाप्योधान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । मरणशान्तः ॥ पूर्वमदृशान्तमोनार्थकलहनिपुणमिश्रदलक्षणः । २ । १ । ३१ ॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मातृपूर्वः । मातृगदशः । वितृममः । ऊनार्थे । मातृपूर्वः । मातृविरहम् । वाद्वदः । भाषाग्निपुनः । गुदमिश्रः । आषाढशान्तः । मिश्रदशमे संतसर्गस्यति महत्तम् । मिश्रं चानुसर्गसंमन्वायिपत्रानुसर्गसंमन्वायुः । तद्व्युत्पत्त्या स्पष्टः ॥ अचरन्तोऽपसंख्यानम् * ॥ मातृपूर्वः ।

ता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् ।
 रिणा चातोहरिचातः । नखैर्भिन्नोखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गनिकारकपूर्वस्यापि प्रह-
 णम् * ॥ नखनिभिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुपितः । हेतावेगा तृतीया ।
 हुलप्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण दूनवानित्यादी न । कृता किम् ।
 ताष्ठैः पचतितराम् ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥ स्तुतिनिन्दाफलक-
 र्थैवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वातच्छेद्यं
 णम् । काकपेया नदी ॥ अज्ञेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥ संस्कारकद्रव्यवा-
 चकं तृतीयान्तमज्ञेन प्राग्वत् । दक्षा ओदनोदध्योदनः । इहान्तभूतोपसेकक्रियाद्वारा
 तामर्ष्यम् ॥ भक्ष्येण मिथ्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥ गुडेन धानाः गुडधानाः । मिथ्र-
 णक्रियाद्वारा सामर्ष्यम् ॥ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥
 चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभा-
 व एव । बलिरक्षितमहणाऽज्ञापकान् । यूपाय दारु पूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्व-
 वासादयस्तु पष्ठीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यसमासोविशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् * ॥
 द्विजायापं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् ।
 गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥ चोराऽयं चोरभयम् ॥ भय-
 मीतभीभिरिति वाच्यम् * ॥ शुकभीतः । शुकभीतिः । शुकभीः ॥ अपेतापोढमुक्तप-
 तितापञ्चस्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ॥ एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते सतत्पुरुषः ।
 सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापन्नताः । अल्पशः किम् ।
 प्रासादाव्यतितः ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन । २ । १ । ३९ ॥
 स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । वि-
 प्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः लोकादिभ्यश्चलुक् ॥ पष्ठी । २ । २ ।
 ८ ॥ राज्ञः पुरुषोराजपुरुषः ॥ योजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥ एभिः पष्ठव-
 न्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । प्राज्ञणयाजकः । देवपूजकः ॥
 गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् * ॥ तरवन्तं यद्गुणाच्च तेन सह समासस्तरण्यत्य-
 लोपश्च । न निर्धारणइति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः ।
 सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः । सर्वमहान् ॥ कृद्योगा पष्ठी समस्यतइति वाच्यम् * ॥
 इधमस्य प्रध्वनः इधमप्रध्वनः ॥ न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥ निर्धारणे वा पष्ठी
 सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदविधाना पष्ठी न समस्यतइति वा-
 च्यम् * सर्षिपोऽज्ञानम् ॥ पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकर-

१ याजक, पूजक, परिचारक, परिषेवक, परिवेषक, ज्ञापक, अध्यापक, उदात्तक, शौच, भर्तृ, रणयक, पतिपणक । इति याजकादिः ।

णेन । २ । २ । ११ ॥ पूरणावर्धेः सदादिभिश्च पष्ठी न समस्यते । पूरणे । मन
 पष्ठः । गुणे । काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्तादि
 विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनिलोऽर्थं गुणेन निवेधः । तदश्लिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्
 दिव्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तुत्यर्थाः । प
 लानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सन् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वानो
 वा । किंकरइत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव
 गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्य-
 ता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेष-
 णसमासस्त्विवह धहुलप्रहणाश्च । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तो
 चरितार्थानां परत्वाद्वाचकः पष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते ॥ केन च पूजायाम् ।
 २ । २ । १२ ॥ मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितोयः कस्तदन्तेन पष्ठी न समस्यते । राज्ञो
 मतोबुद्धः पूजितोवा । राजपूजितइत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयान्तस्य स-
 मासः ॥ अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥ केन पष्ठी न समस्यते ।
 इदमेवामासितं गतं भुक्तं वा ॥ कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥ उभयप्राप्तौ कर्म-
 णीति या पष्ठी सा न समस्यते । आश्वर्योगवां दोहोऽगोपेन ॥ तृजकाभ्यां कर्त-
 रि । २ । २ । १५ ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां पष्ठया न समासः । अपां घटा । वज्रस्य
 भूता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । परार्थभर्तृ-
 शब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कर्षं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च
 कलहइति । शेषपष्ठया समासइति कैयटः ॥ कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥
 कर्तरि पष्ठया अकेन न समासः । भयतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तपोने
 कर्तुर्गभिहितत्वेन कर्तृपष्ठयाअभावान् ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥
 एतयोर्परंपोरकेन नित्यं पष्ठी समस्यते । उद्दालकगुल्फभक्षिका । क्रीडाविशेषस्य सं-
 ज्ञा । मंज्रायामिति भावे ष्वुन् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विक्रमे
 जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ पूर्वापराधरोस्त्वारमेकदे-
 शिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥ भयपयिना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्व-
 संख्याविशिष्टभेदवर्षा पष्ठीसमासत्वात् पूर्व कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ॥
 एतदेशिना किम् । पूर्व नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वशष्ठाश्रानाम् । स-
 योऽप्येकदेशोऽह्वा समस्यते संख्याविशेषेति ज्ञापकान् । मध्याह्नः । गान्धाह्नः । केशिषु सर्वो
 ऽप्येकदेशः कान्तेन समस्यते न स्वद्वैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः
 इत्याद्याः पश्चिमरात्रयोश्चरात्रादि सिद्धमित्याहृः ॥ अर्धं नर्पुंसकम् । २ । २ । २१ ॥

... .. अर्धं नर्पुंसकम् ॥ एकत्रिंशत्कायस्यव्ययवचनम् ॥ एकत्रे-

तादयश्च । २ । १ । ४८ ॥ एते निपातग्ये शोने । पात्रेणमिनाः । मोहनमनये
 संगताः ननु पात्रं । नेहेदशः । नेहेदरी । भाङ्गिगणोऽयम् । चरागोऽयाम्गोः
 तेनैषां गमामान्ते पट्टकगया प्रवेशोन । पग्माः पात्रेणमिनाः । पूर्वकाटैकम
 जरत्पुराणनयकेयलाः समानाभियारणेन । २ । १ । ४९ ॥ शिञ्जोर्नि
 शेष्येणेति मिद्वे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य द्वियमंशे संज्ञायामिति नि
 मयाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वपाश्र्चिमाः
 जरस्रैयाशिकाः । पुराणमीमांसकाः । नयसाठकाः । केवलवैपाकरणाः ॥ द्विसंख्ये
 संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिममात्रेरधिकारः । संज्ञ
 यामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वयुक्तमशर्मा । गमपर्यः । नेह । उत्तरावृष्टाः । पञ्च
 प्राद्वणाः ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥ तद्धितार्थे विभे
 उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये द्वियमंशे प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौ
 र्यशालः । समाप्ते कृते द्विकपूर्वपदादसंज्ञायां षडिति षः ॥ सर्वनाम्नोऽस्तिमात्रे पुं-
 द्वावः * ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकारउदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । द्वि
 समाहारोनास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । पण्णां मातृणामपत्यं पाण्णानुगः ।
 पञ्च गावोधनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहावचान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ द्वन्द्वतत्पु-
 रयोत्तरपदे नित्यसमासवचनम् * ॥ गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥ गोन्तो
 तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तोन तद्धितलुकि । पश्चानां गवां समाहारः पञ्चगवधनः ॥
 संख्यापूर्वोद्विगुः । २ । १ । ५२ ॥ तद्धितार्थेऽत्रोक्तः संख्यापूर्वोद्विगुः स्यात् ॥
 द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥ द्विग्वर्थः समाहारएकवत्स्यात् । सन्पुंसकनि-
 ति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥ कुत्समा-
 नानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरुढः ॥ पापाणके
 कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । आणककुलालः ॥
 उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥ घनइव इयामोबनश्यामः ।
 इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते ।
 पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ ।
 ५६ ॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्व-

गोष्टेशः, गोष्टिविजिती, गोष्टेऽवेदी, गोष्टेपट्टः, गोष्टेपाण्डितः, गोष्टेप्रगल्भः, कर्णेतिरिति, कर्णेपुस्तुपा ।
 इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ।

१ व्याघ्र, सिंह, कृत्त, कचम, बन्दन, इह, इष, पराह, हस्तिन्, तट, पुण्डरीक, पत्-
 र, कितव । इति व्याघ्रादिराकृतिगणः । तेन घनश्यामः, शमीमः, मुस्तपचम्, मुस्तकमलम्, करकितलम्,
 इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ।

निपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे
 किम् । पुरुषोऽव्याघ्र इव शरः ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ ।
 ५७ ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुल्लं नीलोत्पलम् । बहु-
 लप्रहणात्कचित्रित्यम् । कृष्णसर्पः । कचिन्न । रामोजामदभ्यः ॥ पूर्वापरप्रथ-
 मचरमजघन्धसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ॥ पूर्वनिपातनिय-
 मार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ अपरस्यापे पञ्चभावोवक्तव्यः * ॥
 अपरस्यासावर्षश्च पञ्चार्थः । कपमेकवीररति । पूर्वकालैकेति याधित्वा परत्वाद्नेन समासे
 वीरैकइति हि स्यात् । बहुलप्रहणाद्भविष्यति ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ ।
 १ । ५९ ॥ श्रेण्यादिषु च्यवर्धवचनं कर्तव्यम् * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणी-
 कृताः ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ॥ नञ्विशिष्टेन कान्तेना-
 नञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ शाकपाधिवादीनां सिद्धये
 उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् * ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवनाक्षणः ॥
 सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥ सद्द्वैधः । वक्ष्यमा-
 णेन महत्तभाकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टोगौः । पङ्कानुद्धृत
 इत्यर्थः ॥ वृन्दारकनागकुक्षरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥ गोवृन्दारकः ।
 व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥ कतरकतमौ जाति-
 परिश्रमे । २ । १ । ६३ ॥ कतरकटः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहैति
 जातित्वम् ॥ किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥ कुस्तितोराजा किराजा । योन रश्नति ।
 पीटाद्युचतिस्तोककतिपयगृष्टियेनुचशावेहृङ्कचणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-
 ध्यापकधूर्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-
 धारयः । १ । २ । ४२ ॥ पुंयत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥
 कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतोभाषितपुंस्कात्परऊङ्भावोपस्मिन्लभाभूतं पूर्व पुं-
 यत् । पूर्णाप्रियादिष्वप्राप्तः पुंयत्त्रात्रोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महा-
 प्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंयत्त्रायः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री ।

१ श्रेणी, एक, पूर, मुकुन्द, राशि, विषय, निवय, निधन, पर, इन्द्र, देव, मुष्ट, मूत्र, धन, पान्य, अध्यापक, अभिरूपक, प्राक्षण, क्षत्रिय, पट्ट, पण्डित, कुशल, चरल, निपुण, कृपण । इति श्रेण्यादिः ।

२ कृत, मित, मूत्र, मन, उक्त, समज्ञात, समाप्रात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत । इति कृतादिराकृतिगणः । तेन दृष्ट, कलित, दलित, उदाहृत, विभुत, उदित । एते हेतवः ।

३ शाकपाथिव, कुनयतीधुन, अजार्तात्वात्, । आहृतिगणोऽयम् । तेन कृतापकृत, मुक्तविमुक्त, पीनविपीन, पणप्रत्यागत, कातानुगत, कथाकथित, पुत्रापुष्टिद, कलापदित, मनोन्मादिना । इत्यादि हेतवः ।

दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौम्यभार्या । मुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजानीया ।
 पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अमिसोक्तः ।
 उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृद्यसूता गोगृष्टिः । धेनुः नवप्रसूतिका गोधेनुः ।
 शा वन्ध्या गोवशा । वेहत् गर्भवातिनी गोवेहत् । यष्कयणी तरुणवत्सा गोव
 यणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥ प्रंशंसावचनेश्च
 । १ । ६६ ॥ एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतहिका । गोमर्चयिका । गोप्रकाण्डः
 गवोद्धः । गोतहजः । प्रशस्ता गौरित्यर्भः । मतहिकादयोनिपतलिङ्गान्तु विशे
 निन्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतहिका ॥ युवा खलतिपलितवलिनजर
 भिः । २ । १ । ६७ ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवति
 योऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवमर
 युवत्यामेव जरतीधर्मोपालम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥ कृत्यतुल्याह
 अजात्या । २ । १ । ६८ ॥ भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सहशश्चेतः । अजा
 किम् । भोज्यओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥ वणोचणो न
 ? । ६९ ॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥ कंडाराः कर्मधार
 । २ । २ । ६८ ॥ कंडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वप्रयोज्याः । कंडारजैमिनिः
 जैमिनिकंडारः ॥ कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥ कुमारी श्रमणा
 मारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रसजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पश्यन्ते । लिङ्गि
 दिष्टमभिभाषायाप्यतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ॥ चतुष्पादोर्गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।
 चतुष्पादगानिवाचिनोर्गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ॥ गोगर्भिणी* ॥ मयूरद्वयसंकादयः

१ मत्तविरा मर्गाविरा प्रकाण्डमुद्गवर्त्री । प्रसरतायतानन्दमूर्त्तिलयमरः ।

२ कंडार, दण्ड, मञ्ज, लाघ, काण, कुण्ड, शरत्कि, गौर, शर, मिथुन, गिह, पिहल, तन्, श्र
 बधिर, मर, कृत्, वषट् । इति कंडारार्थः । कविन् । मी, नाक, भम, शक, गुयाल, प्रहृति, मार, शी
 शम, विपम, द्विशेष, पबक, माहम, मंत्रि, परि, अनु । एतेऽपि पश्यन्ते ।

३ धमक, मञ्जिना, कुण्डर, मर्भिणी, तापनी, शमी, वन्धनी, अध्यापक, अभिरणक, पति
 पट, सुद, कुण्ड, पट, विपुष । इति धमकार्थः ।

४ मयूरद्वयसंकादयः ॥ ११ ॥ देव । कर्त्तव्यवती कविनी ।

। २ । १ । ७२ ॥ एते निपात्यन्ते । मयूरोव्यंसकोमयूरव्यंसकः । व्यंसकोधूर्तः । उदक्चाऽवा-
 प्च उधावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्च-
 नः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अधीतपिपतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा
 अधीतपिपता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ * ॥ एहीड
 इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्वर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रि-
 यायां सा उद्वरोत्सृजा । उद्वमविधमा । असातत्यार्थहिम पाठः ॥ जहि कर्मणा बहु-
 लमार्भीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति * ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ये
 गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयतइत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्यः ॥ नास्ति कुतो
 भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्योराजा राजान्तरम् । विदेव चिन्मात्रम् ॥ ईपदकृता
 । २ । २ । ७ ॥ ईपत्विङ्गलः ॥ ईपद्रुणवचनेनेति वाच्यम् * ॥ ईपद्रकम् ॥ नव्य-
 । २ । २ । ६ ॥ नव् सुपा सह समस्यते ॥ नलोपोनञः । ६ । ३ । ७३ ॥
 नवोनस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ तस्माद्गुडचि । ६ । ३ ।
 ७४ ॥ लुप्तनकारात्रचउत्तरपदस्याजादेर्नुङागमः स्यात् । अनश्चः । अर्थाभावेऽव्ययी-
 भावेन सहायं विकल्प्यते । रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अद्रुतापामसंहितमिति
 च भाष्यवार्तिकप्रयोगान् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविप्रमित्यादि सिद्धम् ॥ नवोनलो-
 पक्षिष्टि क्षेपे * ॥ अपचसि त्वं जास्म ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समा-
 सः ॥ नभ्रापनपाश्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाके-
 पु प्रकृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥ पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यशुत्रन्तः । न सत्याअसत्याः
 न असत्यानासत्याः । न मुक्षतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् ।
 न स्त्री न पुमान् नपुंसकं । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावोनिपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षी-
 यतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्दः । न अकमस्मिन्निति
 नाकः ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥ नगइत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा ।
 नगाः अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगोष्टुपलः शीतेन । नित्यं श्रीडेत्यतो
 नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥ कुगतिप्रादप्यः । २ । २ । १८ ॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते ।
 कुत्तितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिभ्येत्यनुवर्तमाने ॥ ऊर्यादिच्यैडाचश्च । १ ।

म्भः, आख्यातमाख्यातेन, क्रियासातत्ये । अधीतपिपता, पचनभृज्जता, खादतमोदता, खादतवमता, आ-
 हरनिकया, आहरनिकारा, मिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, पचप्रतृता । आहृतिगणोऽयम् । ते-
 न अद्रुतोभय, कान्दिशोक, आशोपुष्टिहा, अहमदमिका, यक्ष्छा, एहिरेपादिहा, उन्मुत्रविग्रहा, इत्या-
 न्तरम्, अशर्यकार्यमित्यादि सिद्धम् । १ प्रादश्यस्तु पूर्वमुक्ततः ।

१ ऊती, उरी, वेनाली, पूती, सकला, संसकला, धंसकला, भंसकला, गुन्दुग्या, सजू, पज,
 पली, विशी, भाडी, आलोठी, केवाली, सेवाली, केवाली, वणाली, मनमया, मसमया, रीपट्ट, वपट्ट, धी-
 पट्ट, साहा, सवा, पाम्पी, प्रादुः, भ्रु, आविम् । इत्युर्वादिः । कश्चिद्व्येऽप्यत्र पश्यन्ते । तेव यथा । पाम्ना-

४।६१ ॥ एते क्रियायोगे गतिमंजाः श्रुः । कर्त्तव्य । उरसिकृत्य । शरीरकृत्य । पदात्कृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ॥ कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ॥ अनुकरणं
 चानितिपरम् । १।४।६२ ॥ गार्कृत्य । अनिगिरं क्रियम् । गाडिति कृत्वा क्रि-
 रष्टीयम् ॥ आदरानादरयोः मदमती । १।४।६३ ॥ गार्कृत्य । अ-
 कृत्य ॥ भूपणं डलम् । १।४।६४ ॥ अमंकृत्य । भूपणं क्रियम् । अमं कृत्वा
 गातः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि विमृष्टी स्वभावानुभूयिण्या ॥ अन्तः
 परिग्रहे । १।४।६५ ॥ अन्तःकृत्य । मये ह्येत्यर्थः । अग्रिमहे क्रियम् । अन्त-
 हृत्या गतः । हतं परिग्रहा गतइत्यर्थः ॥ कणेमनसी अन्दाप्रतीघाते । १।४।
 ६६ ॥ कणेहृत्य पयः पिषगि । मनोहृत्य । कणेशब्दः सममीप्रतिरूपकोनिरागोपि-
 लापातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽणत्रैव ॥ पुरोऽच्यम् । १।४।६७ ॥ पुरस्कृत्य ॥
 अस्तं च । १।४।६८ ॥ अलमिति मान्तमध्ययं गतिसंज्ञं स्वात् । अस्तंगत् ॥
 अच्छ गत्यर्थवदेपु । १।४।६९ ॥ अद्ययमित्येय । अच्छगत्य । अच्छांप ।
 अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अद्ययं क्रियम् । जलमच्छं गच्छति ॥ अदोऽनुपदे-
 शो । १।४।७० ॥ अदःकृत्य । अदःकृत्यम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् ।
 अदःकृत्वा ॥ तिरोऽन्तर्धां । १।४।७१ ॥ तिरोमूय ॥ विभाषा कृत्रि ।
 १।४।७२ ॥ तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥ उपाजेऽन्वाजे । १।
 ४।७३ ॥ एतौ कृषि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य ।
 अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य धलमाधायेत्यर्थः ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च । १।४।७४ ॥
 कृषि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ च्यर्थइति वाच्यम् * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा ।
 लवणं कृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥ अनत्याधानउरसिमनसी । १।
 ४।७५ ॥ उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि
 कृत्वा । निश्चिलेत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि श्रेते ॥
 मध्ये पदे निवचने च । १।४।७६ ॥ एते कृषि वा गतिसंज्ञाः स्युरन्त्याधा-
 ने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने
 कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥ नित्यं हस्ते पाणायुपयमने । १।४।७७ ॥
 कृषि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्वे । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ॥ प्राथम्यं

ली, संकला, केवाली, वार्दाली, पार्दाली, आलम्बी, आही, तन्धी, ताली, आताली, धूली, अदमना, वरल,
 महमसा, मयमसा, वन्या । इत्यादि ।

१ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, आत्या, अमा, धद्रा, प्रात्रर्थ, प्रात्रहहा, बीजरा,
 बीजहहा, संसर्ग, अर्थ, लयनम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नी, वने, विकसने, विह्वले,
 प्रपवने, प्रादुम्, नमस्, आविम्, आकृतिगोऽयम् । अत्र लयनादीनां पञ्चानां गतिमंजासिद्धौ नान्येन
 मन्तव्यं निपातते ।

बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥ प्राध्वमित्ययम् । प्राध्वं कृत्वा । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वे-
 त्पर्यः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥ जीविकोपनिपदावौप-
 म्ये । १ । ४ । ७९ ॥ जीविकाभिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिपदभिव कृत्वा उ-
 पनिपत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्षम् । सुपुरुषः ।
 अत्र वार्तिकानि ॥ प्रादयोगताद्यर्षे प्रथमया * ॥ प्रगतताचार्यः प्राचार्यः ॥ अत्याद-
 यः क्रान्ताद्यर्षे द्वितीयया * ॥ अतिक्रान्तोमालामतिमालः ॥ अवाद्यः कुप्राद्यर्षे
 तृतीयया * ॥ अत्रकुप्टः कोकिलया अत्रकोकिलः ॥ पर्यादयोगलानाद्यर्षे चतुर्थ्या * ॥
 परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निराद्यः क्रान्ताद्यर्षे पञ्चम्या * ॥ निष्क्रान्तः कौ-
 शाम्यानिष्कौशाम्यः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः * ॥ वृक्षं प्रति ॥ तद्योपपदं
 सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥ सप्तम्यन्ते षडे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कु-
 म्भादि तद्वाचकं षडुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिन् च सत्वे च दृश्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥
 उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥ उपपदं सुव्रतं समर्थेन नित्यं समस्यते । अति-
 दन्तध्यायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अम् कार अ इत्यलौकिकं
 प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङु-
 पपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्वेतन्नेहानुवर्ततइति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं
 पृथक्कृत्वातिङ्ग्रहणं तत्रापक्रुष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदानां
 कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुलत्तेरिति सिद्धम् ॥ व्याप्ती । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥
 अमैद्याव्ययेन । २ । २ । २० ॥ अमैत्र तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह
 समस्यते । स्वादुद्धारम् । नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयवेला वा भो-
 जुम् । अमैवेति किम् । अप्रेभोजम् । अप्रे भुक्त्वा । विभाषाम्ने प्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमु-
 ली । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ ।
 २ । २१ ॥ उपदंशसृतीयाथामित्यादीन्पुपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूल-
 केनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥ क्त्या च । २ । २ । २२ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्पुपदा-
 निति क्त्यान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेते-
 ति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥ तत्पुरुषस्याहुलेः
 संख्याच्यपादेः । ६ । ४ । ८६ ॥ संख्याच्यपादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच्
 स्यात् । द्वे अहुली प्रमाणमस्य अङ्गुलं दाढ । निर्गन्तमहुत्विभ्योनिरङ्गम् ॥ अहःसर्व-
 कदेशसंख्यातपुण्याद्य रात्रेः । ६ । ४ । ८७ ॥ एभ्योरात्रेर्च् स्यात्संख्याच्यपादेः
 अहमेहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश् रात्रिः । रात्रो रात्रिः । सर्वरात्रः । पूर्व रात्रेः पूर्व-
 रात्रः । संख्यानरात्रः । पुण्यारात्रः । द्वयोरारभ्योः समाहारोद्विरात्रम् । अतिक्रान्तो

अथ । एवं पञ्चाशत्पश्चिमादिनपरिपु ॥ एकादिद्वीतया चार्द्रक । ६ । १ ।
 ७६ ॥ एकादिनेषु प्रवृत्त्या स्यादेकस्य चार्द्रमासस्य । नवोर्विज्ञाना मह मन्त्रे वा
 एकजप्तेन मह मुनीनेति योगविभागाधमायः । अनुनामिकविज्ञानः । एतेन त्रि
 शयिः एकात्र विज्ञयिः । एकात्र विज्ञयिः । एतेनविज्ञयिगिर्यः ॥ एतेन इत्येव
 भावसाग्यशब्देः पुनर्न च भावु येति वाग्यम् * ॥ गोद्वय । गोद्वय । गोदा । पदुप
 पर्यद्विद्वं ग्रन्थमहपुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥ एतयोः । एतयोर्न विद्वं सत्
 कुनुटमयूषांविमे । मयूषाकुनुटाविमौ । अर्धविद्यया ॥ त्रिमुद्रावापमानं पूर्णविमनयो
 प्रतिषेधोवाच्यः * ॥ पञ्चसु कर्मानेषु संश्रयः पञ्चकामः पुणेदासः । प्रातर्जीविक
 प्रातर्जीविकः । आपन्नजीविकः । अन्नं कुमापि अन्नं कुमापि । अतएव ज्ञानदानमात्र
 निष्पत्तीनाम्भिः ॥ पूर्यचदश्वयद्ययी । २ । ४ । २७ ॥ शिवमनमनन्वम् । अथ
 यी । अश्वयद्यवान् । अश्वयद्यवैः ॥ रात्राह्लाहाः पुंसि । २ । ४ । २७ ॥ एत
 न्तौ द्वन्द्वगलुषयी पुंस्येव । अनन्तरग्याताग्यद्विद्वतापारोऽप्ययं परनाम्माह्लाहानुत्त
 तां वाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः द्वाहः ॥ मंग्यार्थं रात्रे
 द्वीपम् ॥ द्विरात्रं । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ॥ अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥
 सलुरुपरलेव । अन्यत्र तु । अपथोदेशः । कृतममासान्निर्देशाग्रेह । आन्त्याः
 अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि द्विवे च स्युः । अ
 र्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्ड, पीयूष, देह, अङ्गुल, क-

१ अर्धर्चं, गोमय, कपाय, कर्पापण, कुतप, कुणप, कपाट, शत्र, गूय, सूय, ध्वज, कच्य, क
 य, गृह, सरक, फंस, दिवस, गूय, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, दूत, पत्र, कर्
 कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाहिम, हिम, रजत, सक्तु, विधान, सा, पत्र,
 घृत, सिन्धव, भीषण, आशक, चपक, क्षीण, खलीन, पात्रीव, पटीक, वार, बाण, प्रीय, कविल, कु
 शल, शील, शुक, शीधु, कवच, रेणु, क्लृण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, समत, क्षीर, वर्ण
 आकाश, अष्टापद, महल, निधान, निपात, जृम्भ, वृत्त, पुस्त, पुस्त, श्वेदित, गृह, निगड, खल, लु
 मूल, मूलक, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख, प्रमीव, शल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिख,
 कल्क, नाट, मन्तक, बलय, कुसुम, तृण, पद्म, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अङ्गुल, निमित्त, आश
 भूषण, इलकस, मुकुल, वसन्त, तद्यग, पिटक, विद्वद्, विद्वद्, पिण्याक, माष, कोर, फलट, वि
 देवत, पिनाक, समर, स्थानु, अनीक, उपवास, शाक, कर्पात, विशाल, चपाल, सण्ड, दर, विप्र,
 गर, बल, मृगाल, हल, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गण्डीव, मण्डप, पट्ट, यौष, यौष, पा
 शरीर, देह, फल, छल, पुर, राष्ट्र, विम्ब, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुकुट, कुट्टप, कुट्ट, सप
 तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुद्ग, मध्य, थाल, छाल, वर्मीक, वर्ण, वज्र, वसु, उपात, उणे
 श्रेह, स्तन, स्तन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन, फलद, पालक, वल्कल, कु
 विदार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दट, आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमा
 लोह, दण्डक, सपथ, प्रतिमर, दाह, धनुम्, मान, वर्षेक, कूर्च, तण्डक, मड, सहस्र, ओदन, प्रात,
 सप्त, अपराह, नीर, शकल, तण्डुल, मुलिक । इत्यर्धर्चादिः ।

तदः । इत्यादि ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ ।
 २ । ५८ ॥ एकोऽप्यप्यथा बहुवद्भवति । प्रादणः पूज्याः । प्रादणः पूज्यः ॥ अस्म-
 दोदयोश्च । १ । २ । ५९ ॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदोबहुवचनं वा स्यात् ।
 वयं ब्रूमः । पक्षेऽहं प्रवीमि । आवां ब्रूवति वा ॥ स्वदेशेणस्य प्रतिशेषः * ॥
 पुरहं प्रवीमि ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥ द्वित्वे
 बहुत्वमयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः
 प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥ तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे
 बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिप्यश्च
 पुनर्वसू च तिप्यपुनर्वसू । तिप्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिप्य-
 पुनर्वसवोमाणवकाः ॥ सनपुंसकम् । २ । ४ । १७ ॥ समाहारे द्विगुद्वन्द्वश्च
 नपुंसकं स्यात् । परवह्निहापवादः । पञ्चमवम् । दन्तोष्ठम् ॥ अकागन्तोत्तरपदोद्विगुः
 विद्यामिष्टः * ॥ पञ्चमूली ॥ आश्वतोवा * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनोनतो-
 पश्च वा द्विगुः विद्याम् * ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥ पात्राद्यन्तरस्य न * ॥ पञ्च-
 पात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्भुगम् ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामहः द्वीयतेष्टा * ॥ पुण्याहम् ।
 सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पञ्चशब्दः
 स्त्रीवमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशा-
 श्रेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः । सामान्ये नपुंसकम् * ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनी-
 यम् ॥ तत्पुरुषोऽनप्रकर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ संज्ञायां
 कन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥ कन्थान्तस्तलुरुपः स्त्रीषु स्यात्सा चेदुशीनरदे-
 शोत्पन्थायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्तापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थ-
 म् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥ उपज्ञोपक्रमं
 तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तलुरुपो नपुंसकं स्यात्
 तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणि-
 न्युपज्ञं मन्थः । मन्दोपक्रमं द्रोणः ॥ छाया वाहुर्ये । २ । ४ । २२ ॥ छायास्तलुरुपो
 नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थवाहुर्ये । इक्षुणां छाया इक्षुच्छाम् । विभाषासेनेति विकल्पस्या-
 यमपवादः । इक्षुच्छायानिपादिन्वइति तु आसमन्तात्रिपादिन्वइत्याहप्रश्नेपोयोध्यः ॥
 सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥ राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभा-
 न्तस्तलुरुपोनपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्यैवेत्येते * ॥ नेह ।
 राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दोरुद्ध्या रक्षःविशाखादीनाह । रक्षःसभम् ।
 विशाखसभम् ॥ अशाला च । २ । ४ । २४ ॥ संघातार्थं वा सभा तदन्तस्त-
 लुरुपः स्त्रीषु स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातइत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । ध-

मंशाकेत्यर्थः ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ ।
 २५ ॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । प्राक्षणसेनम् । प्राक्षणसेना । यवसुरम् ।
 यवसुरा । कुडनच्छायम् । कुडनच्छाया । गोशालम् । गोशाला । अनिशम् । अनि-
 शा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयइत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढमेनोराजा । असेना । परमसेना ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥ अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्कारिणो
 यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासोक्तः सशेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ अनेकमन्यप-
 दार्थे । २ । २ । २४ ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समसते सवृ-
 व्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्र-
 मुदकं यं प्राप्नोदकोपामः । ऊढरपोऽनङ्गम् । उपहृतपशुरुद्रः । उद्धृतौदना स्थानम् ।
 पीताम्बरोहरिः । वीरपुरुषकोपामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यथित-
 णानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्योवा चोत्तरपदलोपः * ॥
 प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नवोऽस्त्यर्थानां वाच्योवा चोत्तरपदलोपः * ॥ अविद्यमान-
 पुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥ स्त्रिया-
 पुं वद्भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादियु ॥
 ३ । ३४ ॥ भाषितपुंस्कादनुङ् ऊढोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्याभ्यु-
 पठ्याद्य तुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्परऊढोऽभावोयत्र तप-
 तस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरा-
 न्तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोगिति इत्यः । चित्रागावोरस्येति लौकि-
 कविमहे । चित्रा अम् गो अम् इत्यलौकिकविमहे । चित्रगुः । रूपवद्गर्भः । चित्र-
 जग्मी गौर्यस्येति विमहे अनेकोक्तैर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्रा ज-
 तीगुः । जग्मीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घानन्वीजहः । तन्वीदीर्घाजहः । त्रिपदे बहुव्रीहि-
 प्रथमं न पुंयत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानाम् । द्वितीयमपि न पुंयत् । पूर्वपदस्य
 यात् । उत्तरपदशब्दोहि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवस्यै-
 यदन्ति । यन्तुवन्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् कृतइत्यत्र यथा । तेनोक्तान्त-
 पुंयत् । चित्राजग्मीत्यादि । अतएव चित्राजग्मी गौरी यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चि-
 त्त्राजग्मीति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वययोगि पुंयत् । जरभित्रगुः । कर्मधारये
 सारपदे तु चित्रजग्मीत्यर्थः । मियाः किम् । मामणिकुलं दृष्टिस्य मामणिरष्टिः ।
 भाषितपुंस्काद्विम् । गङ्गाभार्यः । अनुङ् किम् । यामोरुभार्यः । समानाधिकरणे विम् ।
 ॥ ०० ॥ माता कल्याणी माता । धियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य मन्त्रकल्याणी
 स्थवः । पूरण्यां च ॥ उत्तरपूरणीप्रमाण्याः । २ । ४ । ११६ ॥ पूरणार्थं पूरणा

यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्ताद्यमाप्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां
 ताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः । स्त्रीप्रमाणी यस्य सस्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्य-
 त्तपश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोद्गाहरणे मुख्य्या । अन्यत्र
 तु ॥ नद्युत्तरश्च । ५ । ४ । १५३ ॥ नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् ।
 पुंवद्भावः ॥ केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥ के परेऽणोद्ध्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ न
 कपि । ७ । ४ । १४ ॥ कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र
 तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अग्निपादिषु
 किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः ।
 सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला ।
 तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्भक्त्यै सद्दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृ-
 ढा भक्तिः ॥ तसिलादिपञ्चाकृत्यसुच्यः । ६ । ३ । ३५ ॥ तसिलादिषु कृत्व-
 सुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याहृत्यतिव्याप्तिपरि-
 हाराय । त्रतसौ । त्रतसमपौ । चरद्भजातीयरौ । कल्पच्छेशीयरौ । रूपप्पाशपौ । धा-
 ल् । नित्प्यनौ । बह्वीषु । बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । परूपेति
 वक्ष्यमाणोद्ध्रस्वः परत्वानुपुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटुजातीया ।
 दर्शनीयकला । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुधा । प्रशस्ता
 की शुकतिः । अज्ञाभ्योहिता अज्ञाभ्या ॥ शक्तिं बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावोवचन्यः * ॥
 हीभ्योदेहि बहुशः । अल्याभ्योदेहि अल्पशः ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य * ॥ शुद्धाया
 त्वः शुद्धत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्याभावः कर्त्रीत्वम् । शरदः कृतार्थितेत्यादौ
 सामान्ये नपुंसकम् ॥ भग्यादे तद्विते * ॥ हस्तिर्नानां समूहोहास्तिकम् । अदे
 तम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्योदगिति ङोऽत्र गृह्यते । अपेर्दगिति ङकि तु पुंवर्देव ।
 प्राप्ती देवताऽस्य स्थालीपाकस्वामेयः । सप्तमीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपन्नशब्दाच्छा-
 त्रवादित्वान् ङीन्येकः । समानः पतिर्पत्याइति विभक्ते विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमा-
 धेयं नित्यस्त्रीलिङ्गोद्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंसकममृतीयः । आद्ययोः
 देवाद्यन् । सयल्याभयत्वं सापन्नः । तृतीयास्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो
 पप्य न त्यन् । शिवादौ रुदयोरेव महणात्स्वात्यः ॥ टक्छसोश्च * ॥ भवत्सादृशा-
 शभावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्विते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुंवद्भावइति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वान् । सर्वमेयः । सर्वकाप्यति । सर्वि-
 का भार्या यस्य सगर्भकभार्याः । सर्वप्रियइत्यादि । पूर्वसंवेदम् । मर्षेयादेति लिङ्गान् ।
 तनाद्यनि पदज्ञेयगृप्तौ च न । सर्विका । सर्वोः ॥ कुंकुट्यादीनामण्डादिषु * ॥

यस्य पाटादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वैदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि ।
दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्यैदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ ओर्गुणः । ६ । ४ ।
१४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्विते । अवादेशः । षाड्वाहवि । ओरोदिति
वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सि-
द्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ ।
२८ ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्यत् ॥ वोपसर्जनस्य । ६ ।
३ । ८२ ॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रोवा
आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । प्रकृत्याशिपि
। ६ । ३ । ८३ ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिपि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥
अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् * ॥ समये । सवत्साय । सहलाय ॥ बहुव्रीहौ संख्ये-
ये ङजयद्गुणान्तात् । ६ । ४ । ७३ ॥ संख्येये योचद्वुव्रीहिस्तस्माद्भूच् स्यात् ।
पदशाः । अवद्गुणान्ताकिम् । उपयहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ संख्यायास्त-
रूपस्य वाच्यः ॥ निर्गतानि त्रिंशतोनिस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतो-
ह्रलिभ्योनिस्त्रिंशः खड्गः ॥ बहुव्रीहौ सक्थयक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् । ६ । ४ । ११३ ॥
पत्यपेन पष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थयक्ष्णन्ताद्बहुव्रीहेः पच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य
दीर्घसक्थः । जलजाही । स्वाङ्गाकिम् ॥ दीर्घसक्थि शकटम् । स्पूलाक्षा वेषु-
ष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥ अङ्गुलेर्दारुणि । ६ । ४ । ११४ ॥ अङ्गुल्यन्ता-
द्बहुव्रीहेः पच् स्यादारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयोपस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं
गान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याङ्गुला यष्टिः ।
द्विसार्धे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥ द्वि-
त्रिभ्यां पमूर्धः । ६ । ४ । ११५ ॥ आभ्यां मूर्धः पः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः ।
त्रिमूर्धः ॥ नेतुर्नक्षत्रे अव्यक्तव्यः * ॥ मृगोनेता यासां ताः मृगनेत्रारात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥
अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः । ६ । ४ । ११७ ॥ आभ्यां लोभोऽप्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोभः ।
बहिर्लोभः ॥ अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । ६ । ४ । ११८ ॥
नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति नतु स्थूलपूर्वात् ॥ पूर्व-
पदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥ पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्सं-
ज्ञायां नतु गकारव्यवधाने । दृरिव नासिकाऽस्य दृणसः । खरणसः । अगः किम् ।
ऋचामयनं अगयनम् । अणुगयनादिभ्यइति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति
प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलाकिम् । स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नत् * ॥ खु-
रणाः । खरणाः । पक्षे अजर्षीप्यते * ॥ खुरणसः । खरणसः ॥ उपसर्गाच्च । ६ ।
४ । ११९ ॥ प्रादेर्योनासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकापानसादेशश्च । असं-

उग्रिभ्यां काकुद्ग्य । ५ । ४ । १४८ ॥ संः । ग्या । क्काकु । विहातु ।
 काफुरं तातु ॥ पूर्णाक्रिभाया । ५ । ४ । १४९ ॥ पूर्णकातु । पूर्णकातुः
 सुहहृर्दं मित्रामिभ्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥ सुहृर्दं इत्यण इत्यं
 पात्ये । मुहग्मिभ्रयः । सुहंरभिचः । अन्वय सुहृत्तयः । इहृत्तयः ॥ उर्गः प्रमुनि
 कप् । ५ । ४ । १५१ ॥ व्युदांगकः । विगमिष्कः । इह पुमान्, भद्रद्व, ता-
 नोः, लक्ष्मीमिति एकवचनान्यानि पठ्यन्ते । द्विवचनचद्वयवचनान्तेभ्यस्तु शेषादिभ्यो
 विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुङ्कः । अर्थाभिचः ॥ अर्थाङ्कम् । नत्रः किम् । अ-
 र्थम् । अर्थाङ्कम् ॥ इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ॥ बहुदण्डिका मगी ।
 निगमन्महृणान्यर्थावता गानर्थाङ्कन च गदन्निधि प्रयोगयन्ति ॥ बहुवर्गिणा ।
 स्त्रियां किम् ॥ बहुदण्डं । बहुदण्डिकोपामः ॥ शेषादिभाया । ५ । ४ । १५३ ॥
 अनुक्तममामान्ताच्छेषाधिकारम्भाट्टुग्रीहेः कप् या ग्यात् । महायशस्कः । मरु-
 दाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याप्रयान् । सुगन्धिः । प्रियपयः । शेषाधिकारत्वादि-
 म् । उपयहवः । उत्तरपूर्वा । मपुत्रः । तन्नादिना शेषशब्दोऽर्थाङ्कयः ॥ आर्था-
 ऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५४ ॥ कप्यावन्ताय हस्वोवा ग्यात् । बहुमानकः ।
 बहुमालकः । कवभावे बहुमालः ॥ न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ॥ शेषादि-
 प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवाअस्य विश्वेदेयः ॥ ईयसश्च । ५ । ४ ।
 १५६ ॥ ईयमन्तोत्तरपदान्न कप् । यहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोत्रियोति
 स्वे प्राप्ते ॥ ईयमोत्रहृग्रीहेनेति वाच्यम् * ॥ यहगः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी ।
 ग्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥ चन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ॥ पूजितेऽर्था-
 भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तोभ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादि-
 निषेधस्तु बहुग्रीहौ सकप्यक्षणोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । चन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः
 नाडीतन्द्रयोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५९ ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्
 न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्री ग्रीवा बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावा-
 द्भ्रस्वोन । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥ निष्प्रवाणि-
 श्च । ५ । ४ । १६० ॥ कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्धयतेर्लुट् । प्रवाणी तन्नुवा-
 शलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवान् । नवत्यर्थः ॥ सप्तमी
 विशेषणे बहुग्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुग्रीहौ पूर्वं श्रे-
 यम् । कण्ठकालः । अतएव ज्ञापकाद्याधिकरणपदोबहुग्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वता
 मसंख्ययोरुपसंख्यानम् * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिषोऽनयोः समासे संख्यापूर्वं श-

१ उरु, सपि, उपानह, पुमान्, अनङ्गम्, पयः, नीः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि, अर्थाङ्कः
 श्रुतः प्रभृत्तयः ।

व्यपरविप्रतिपेधात् * ॥ अन्यः ॥ संख्यायाअल्पीयस्याः * ॥ द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि द्वादश ॥ वा
प्रियस्य * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ गङ्गादेः परा समसी * ॥ गङ्गुकण्ठः । कचिन्न । वहे-
गङ्गुः ॥ निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिकार-
तसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं
चेदम् । कृतकदः । पीतोदकः ॥ चाहिताभ्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहि-
ताग्निः । अभ्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ * ॥ अस्यु-
द्यतः । दण्डपाणिः ॥ कचिन्न । विवृतासिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्ये द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥ अनेकं सुचन्तं चार्ये वर्तमानं वा समस्यते सद्द्वन्द्वः ।
समुच्चयान्वाचयेतेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः
समुच्चयः । अन्यतरस्यानुपङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वयश्चतेतरयोगः । समूहः
समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामटं गां चानयेत्यन्वाचये च न
समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ।
द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥ राजदन्तादिषु परम्
। २ । २ । ३१ ॥ एषु पूर्वप्रयोगाई परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ धर्मा-
दिष्वनियमः * ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य
जम्भावोदम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥ द्वन्द्वे धि । २ । २ । ३२ ॥
द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्व स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः
शेषे * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरुवः ॥ अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥ इदं
द्वन्द्वे पूर्व स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ ध्यन्ता-
दजाद्यदन्तं विप्रतिपेधेन * ॥ इन्द्रामी ॥ अल्पाचत्तरम् । २ । २ । ३४ ॥ शिव-
केशवौ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कुत्सि-
कारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । प्रीम्ववसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् * ॥ कुशकाशम् ॥

१ आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातदमधुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊर्ध्वार्थः, गतार्थः । आकृति-
गणोऽयम् । तेन गङ्गुकण्ठ, अस्युद्यन, दण्डपाणि । इत्यादि श्लेषम् । इत्यादिताभ्यादिः ।

२ राजदन्तः, अभेरणम्, लिखितवाक्त्रम्, नममुच्यते, सिकतंमृष्टम्, मृष्टलुबितम्, अचिद्विप्रपत्रम्, अर्धितोत्तम्,
उत्तगारम्, बहुललमुत्तम्, तण्डुलकिण्वम्, दण्डुपत्रम्, आरग्वायनवन्धनी, वित्रायवाल्मीकिम्, अवन्तरमह-
म्, सुदार्पम्, स्नातकसज्जानी, विष्वक्तेजाजुनी, अक्षिभुजम्, दारगवम्, धर्मोदिपुमयम् । अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ,
अर्थधर्मौ, शब्दार्थौ, अर्थधर्मौ, कामार्थौ, वैशारिणम्, गोज्ज्वलम्, गोपालपानीपुलायम्, पुलायककरणम्,
स्फुल्लयसम्, स्फुल्लयसम्, उशीरपीजम्, सिन्धुलम्, विद्यास्वानी, भार्योपती, दम्पती, जम्पती, जायापती,
पुषपती, पुषपम्, केसरम्, शिरोरौजम्, शिरोरौजम्, सर्पिर्मण्डली, मण्डुसर्पिणी, आपती, अन्तारी, गुणहरी,
शुद्धिणी । भावनिगणोऽयं राजदन्तादिः ।

यताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ग्रीहियवम् । ग्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते ।
 महियम् । गोमहिषाः । शुकवकम् । शुकवकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वाप-
 [। पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिधुद्रजन्तुधान्य-
 गानां षट्प्रकृतिरेव द्वन्द्वएकवदिति वाच्यम् * ॥ यदराणि चामलकानि च यदरा-
 तकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह यदरामलके । रथिकाधारोहौ । प्रक्षन्त्य-
 धौ इत्यादि । विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये
 मे विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव श-
 नीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतुरेतरयोगएवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रह-
 न् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्य-
 ा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥ विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ।
 । ४ । १३ ॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भा स्यात् । शीतोष्णम् । शी-
 त्णे । चैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चाप्ये इति सूत्रेण प्राप्तः सविरुद्धार्थानां यदि भवति
 हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोगएव । शी-
 त्णे उदके लः । विप्रतिपिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्व-
 द्दोभयत्वेव ॥ न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥ एतानि नैकवत्स्युः । दधिप-
 यसी । श्मावर्हिणी । निपातनादीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥ अधिकरणीताव-
 त्वे च । २ । ४ । १५ ॥ द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमोन स्यात् । दश द-
 तोष्टाः ॥ विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥ अधिकरणीतावत्त्वस्य सामीप्येन प-
 रेच्छेदे समाहारएवेत्वेवंरूपो नियमोवा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तो-
 ष्ठाः ॥ आनङ् ऋतोऽद्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥ विद्यायोनिंसंयन्धवाचिनामृदन्तानां
 द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्रातारः । मातापितरौ ।
 पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतोमण्डूकदुत्या पुत्रद्वयनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥ देवताद्वन्द्वे च
 । ६ । ३ । २६ ॥ इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ।
 * ॥ अग्निवायु । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन
 प्रथमज्ञापनी इत्यादी नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन ध्रुतं नापिलोके प्रसिद्धं साह-
 चर्यम् ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ॥ देवताद्वन्द्वे श्लेष ॥ अग्नेः
 स्तुतस्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥ अग्नेः परेपामेषां सत्य पः स्यात्समासे ।
 अग्निपुत्र । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ इष्टुः । ६ । ३ । २८ ॥

१ दधिघृती, सार्धमपुत्री, मधुमर्षिणी, मग्नप्रज्ञापनी, सिर्वधरणी, रुद्रन्दिशास्त्री, परिव्राजकृत्वादि-
 षी, प्रकथ्येपवरी, हृद्रहणी, श्मावर्हिणी, दीक्षानरणी, अश्वयनरणी, उलूखलमुमले, आयनराने, भद्रा-
 ने, कर्णामे, वाङ्मनसे । इति दधिपयभारदयः ।

वृद्धिमत्पुत्रागपदे अमेरिदादेशः । श्वादेशेवाङ्गन्ते । भ्रामामरुनी देवने अम
 कर्म । अमीयरुणौ देवने अम्य आमिगारुणम् । देवताङ्गन्ते भेत्तुमपरवृष्टिः ।
 किके याक्ये अनरुमीलं च याभिन्वा इम् । वृद्धी किम् । भ्रामेन्द्रः । मेन्द्रम
 पुत्रारपदवृद्धिप्रतिषेधः । विष्णौ न * ॥ आमादेशेण्यम् ॥ दियोशाया । ६ ।
 २९ ॥ देवताङ्गन्ते उतागपदे । शायाभूमौ । शायाज्ञामा ॥ दिवसश्च पृथिव्या
 । ६ । ३ । ३० ॥ दिवसलोच । चार् शाया । आदेशे अफागेषाग्नं सफास
 माभूदित्येतदर्भम् । शौभ्र प्रथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । शायापृथिव्यौ ॥ इन्द्रमि
 नुविधिः । शाया शिदस्मै पृथिव्या । दिवस्पृथिव्यांरग्निमित्त्र पदकाराविसर्गं पठन्ति
 उपासोपसः । ६ । ३ । ३१ ॥ उपमूश्वरस्योपासादेशोदेवताङ्गन्ते । उपासा
 मातरपितरायुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥ मातरपितरौ । उदीचां किम् । मा
 पितरौ ॥ इन्द्राद्युदपहान्तात्समाहारे । ६ । ४ । १०६ ॥ चवर्गान्ताह
 न्ताम् इन्द्राद्युत् स्यात्समाहारे । याक् च त्यक् च याक्त्वचम् । त्यक्त्वचम् । इन्द्रो
 दम् । याक्त्वचम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृद्दाग्दी ॥

॥ इति इन्द्रः ॥

सरूपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् * ॥ वक्रदण्ड
 कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥ वृद्धोयूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः
 । १ । २ । ६५ ॥ यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्वं वैरु
 स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् ।
 गार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्वं किम् । गार्ग्यवात्स्यायणौ ॥
 स्त्रीपुंयच्च । १ । २ । ६६ ॥ यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्भश्च पुंयत् ।
 र्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अखियामित्यनुवर्तमाने यच्चोश्चेति लुक् । दाक्षी च र्
 क्षायणश्च दाक्षी ॥ पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शि
 ष्यते तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृष्टि
 तृभ्याम् । १ । २ । ६८ ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥
 नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥ अङ्गिणेन सौ
 कौ ङीवं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यत्तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । शुक्रः पटः ।
 क्षा शाटी । शुक्रं वक्षम् । तदिदं शुक्रम् । तानीमानि शुक्रानि ॥ पिता मात्र
 १ । २ । ७० ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ ।
 तापितरौ वा ॥ श्वशुरः श्वश्रुवा । १ । २ । ७१ ॥ श्वश्रुवा सहोक्तौ श्वशुरोवा शि
 तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वश्रुरश्च श्वश्रुरौ । श्वश्रूश्चश्रुरौ ॥ त्यदादीनि स

नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । सच देव-
दत्तश्च तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यन्ते * ॥ सच यश्च यौ ॥
पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ सच यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुत्रपुंसकतोलिङ्ग-
वचनानि * ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुत्रपुंसक-
पोस्तु परत्वात्पुंसकं शिष्यन्ते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति
वक्तव्यम् * ॥ कुकुटमयूर्याविमे । मयूरिकुकुटाविमौ । तच्च सा च अर्थशिष्यस्यौ ते ॥
ग्राम्यपशुसहेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्य-
न्ते । पुमान् शिष्येत्यस्यापवादः । गावश्माः । ग्राम्येति किम् । हरवश्मे । पशुग्रहणं
किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्साश्मे । अनेकश-
केष्विति वाच्यम् * ॥ अश्वाश्मे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुवन्ताभावाद्द्वन्द्वेन ।
तेन शिरसी शिरासीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ
पन्थानइत्यादौ समासान्तोन ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः ।
वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः सद्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वा-
त्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष
सु इति । अधिग्रहो नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विधश्चेति तु प्रायोवादः ।
अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधाधिकारवहिर्भूतानामपि सह सुपेति विधानात् । पूर्वप-
दार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ।
उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । सूत्रमति उन्मत्तगङ्गमि-
त्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रादत्यादिवहुव्रीहिं दन्तोष्टमित्यादिवद्वन्द्वे चा-
भावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्यादौ-
व । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवैलुकम् । किञ्च ॥ सुपां सुपा तिडा नाम्ना धातुनाप ति-
डां तिडा । सुवन्तेनेति विज्ञेयः समासः पद्विधोऽनुषैः ॥ १ ॥ सुपां सुपा राजपुरुषः ।
तिडा पर्यभूयत् । नाम्ना कुम्भकारः । धातुना कटमूः । अजस्रम् । तिडां ति-
डा पिबतखादता । खादतमोदता । तिडां सुपा । कृन्तविचक्षणोति पस्यां क्रियायां
सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

क्रकपूरब्धूः पथामानक्षे । ९ । ४ । ७४ ॥ अनक्षे इति ष्टेदः । क्रगा-
यन्तस्य समासस्य अपत्ययोऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे वा धूस्तदन्तस्य तु न । अर्ध-
र्धः । अन्वृचवहृचावधेतर्धेव । नेह अन्वृचसाम । यद्दृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः

विष्णुगुम् । श्रीपत्वं लोकात् । विमलां मरुः ॥ मन्वन्तरुपमंभ्योऽर्च्यम्
 ६ । ३ । ७७ ॥ अशपि कृत्तमामान्नान्नानुत्तरुम् । मन्वन्तरुपमं । मन्वन्तरु
 र्स्यात् । द्विर्गताभापोपमिमिति द्वीगुम् । अन्वर्गाम् । प्रवीणम् । मनीष
 समापोरेयमजनमिति तु समाभापोपमिमिति दोषम् । कृत्तमामान्नान्नानुत्तरुम्
 ह । स्वप् स्वपी ॥ अगर्णान्ताद्वा * ॥ प्रेम् । पंगम् । प्राग्म् । पंगुम्
 ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ७८ ॥ अनांः परम्पाम् क्रम्यादंशे । अनुनादेशः । अ
 धुरा । अक्षे तु अक्षभूः । दृढभूक्षः । सगिपगोम्पगोर्देशः ॥ अच् प्रत्यय
 घपूर्वात्सामलोक्षः । ५ । ४ । ७९ ॥ प्तत्पूर्वात्सामलोक्षान्नात्सामादान् स्तत्
 प्रतिसामम् । अनुसामम् । अयसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ कृत्त
 फपाण्डुसंख्यापूर्वायाभूमेरजिप्यते * ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । १०
 प्रासादः ॥ संख्यायानदीगोदावरीभ्यां च * ॥ पभनदम् । रामगोदावग्म् । भ्रिजि प
 विभागादन्यथापि । पद्मनाभः ॥ अक्षणोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥ अचतुर
 र्यायादक्ष्योऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ अचतुरविचतुरसुचतु
 रस्त्रीपुंसधेन्वनडुह्वर्त्सामवादानसाक्षिभुवदारगयोर्वष्टीवपदष्टीवन
 क्कन्दिवरात्रिन्दिवार्हर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुपायुपद्रवायुपद्रवायु
 पर्यञ्जुपजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥ अ
 पञ्चविंशतिरजन्तानिपाल्यन्ते । आद्यास्त्रयोधह्व्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यंस्त्र अ
 तुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिप्यते * ॥ त्रिचतुराः । चतुर्
 समीपे उपचतुराः । ततएकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुह्वी । ऋक्सामे । वा
 ब्रनसे । अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊह
 अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्साद्दारग
 पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्ना
 न्तत्वं निपाल्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वोनिपाल्यते । अ
 न्यहनीत्वर्यः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् ।
 निश्चितं श्रेयोनिःश्रेयसम् । तत्पुरुपएव । नेह । निःश्रेयान् पुरुपः । पुरुपस्यापु
 पुरुपायुपम् । ततोद्विगुम् । व्यायुपम् । त्र्यायुपम् । ततोद्वन्द्वः । ऋग्यजुपम् । तत
 यः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनःसमीपं उपशुनम् । टिलोना
 यः सम्प्रसारणं च निपाल्यते । गोष्ठे था गोष्ठश्च ॥ द्रष्टव्यहस्तिभ्यां वर्चसः । ५
 । ४ । ७८ ॥ अच् स्यात् । प्रह्ववर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पत्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् * ॥
 । गजवर्चसम् ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ॥ अवन्
 म । अन्तममम् । अन्धयतीत्यन्धं पचादान् । अन्धं तमः अन्धतममम् ॥ श्वसो

वसीयश्चेयसः । ५ । ४ । ८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः ।
 मयुरव्यंसकादित्वात्समासः । श्रव-

श्रीः
 १ कर्मणा
 २ विद्वान्ति
 ३ अन्नो । श्रवणम् ।

४ । ८१ ॥ अनुरह-
 ५ । ४ । ८२ ॥
 मे । ५ । ४ । ८३ ॥
 सः ॥ द्विस्तावा
 त्मासश्च निपात्यते ।
 त्पातनम् । वेदिरिति
 ६ । ४ । ८५ ॥ प्रग-
 तार्थान्तरेभ्यः समासा-
 रमराजः । पूजनाकि-
 नेवायं निषेधः । नेह ।
 यः किंशब्दस्ततः परं
 ७ । किंशब्दः । क्षेपे कि-
 ८ । ४ । ७९ ॥ समा-
 ॥ पधोविभाषा ।
 अपन्थाः । तत्पुरुपादि-
 ताः ॥

८ः उत्तरपदाधिकारस्त्वा-
 ॥ पभ्यः पञ्चम्याभ्युक्
 उत्तरपदे किम् । निष्का-
 श्मणे विहितानि शखाणि
 म्वशेषः । द्वितीयार्थे पञ्च-
 तयाः । ६ । ३ । ३ ॥
 कृतम् । भार्जवेन कृत-
 पुमान् संपुमानुजः । जनु-
 मन्ता गुमा ॥ आज्ञा-
 शीलमस्य मनसाज्ञापी ॥

यिने च । ६ । २ । ५ ॥

हृद्यम् । हृद्यगमेर्द् हार्द्यम् । हृद्यगः । हृद्येन्यगन्तम् । हृद्यम् । गभि गु हृद्य
 लेभ्यप्रहणमेव शापको उत्तरपदाधिकारे गदन्तविभिनीर्भाणि ॥ या-शोक्य
 गेषु । ६ । ३ । ५१ ॥ हृद्योक्तः । हृद्यशोकः । मौहार्द्यम् । मौहृद्यम्
 श्रोगः । हृद्यश्रोगः । हृद्यश्रुत्तर्गर्गागोहृद्यश्रुत्तोऽप्यसि । सेन मिदं प्राम
 दम् ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥ एत
 पादस्य पदाज्यादन्तभादेशः स्यात् । पादाज्यामज्यानि पदाजिः । पदानिः ।
 तिभ्यां पादे च्चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्भ्यभाञोनिपातनात् । पदगः । पदोप
 पद्यत्पत्तदर्धं । ६ । ३ । ५३ ॥ पादस्य पत्स्यादत्तदर्धं यति परे । पादौ वि
 पशाः शर्कराः । अतदर्धं किम् । पादार्धमुदकं पालम् । पादावर्ग्यां चेति यत्
 चरतायुपसंग्रहानम् * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पदादित्वात् इत् ॥ हि
 पिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥ पद्विमम् । पद्वार्गी । पद्विः ॥ ऋचः शो
 ३ । ५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्री पच्छः शंसि । पादपाद
 र्धः । ऋचः किम् । पादशः कार्पाणं ददाति ॥ वा घोपमिश्रशब्देषु । ६ ।
 ५६ ॥ पादस्य पत् । पद्वोपः । पादघोपः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छच्छः । प
 च्छः ॥ निष्के चेति वाच्यम् * ॥ पन्मिष्कः । पादनिष्कः ॥ उदकस्योदः सं
 याम् । ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् * ॥ क्षीरोद
 पेपवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेपनिषि । उदवासः । उद
 नः । उदधिर्वटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यत्
 स्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥ उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकैति किम् । उदकस्थित
 पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥ मन्थौदनसक्तुविन्दुयज्ञभारहारवीच
 गाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदन
 इकोहृस्वोऽङ्गोमालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥ इगन्तसाहयन्तस्य हृस्व
 स्यादुत्तरपदे । प्रामणिपुत्रः । प्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्घ्रि
 म् । गौरीपतिः । मालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयङ्घ्रिभूमावि
 मव्ययानां च नेति वाच्यम् * ॥ श्रीमदः । भूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ अभुङ्कुंसादीना
 ति यक्तव्यम् * ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अकारोऽनेन विधी
 हति ध्याङ्गान्तरम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसोभापणं शोभा वा यस्य सः
 वेपथारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥ एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२
 एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम्
 इयापोः संज्ञाच्छन्दसोर्यहृलम् । ६ । ३ । ६३ ॥ रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम्
 त्ये च । ६ । ३ । ६४ ॥ त्वप्रत्यये इयापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजत्वम् ।

ह्यम् । ह्यम्भेर्द् ह्यम् । ह्यम् । लेपेत्पणन्तस्य प्रह्यम् । तपि तु ह्यपनेगः
 लेपमहणमेव शापकं उच्यते इति । अत्रानिर्वाणीति ॥ वा शोकप्यप्रो
 गोषु । ६ । ३ । ५१ ॥ ह्योक्तः । ह्यप्योक्तः । गौहार्गम् । गौह्यम् । ह
 योगः । ह्ययोगः । ह्यप्यप्ययोगोह्यच्छन्दोऽप्यनि । तेन मिदे प्रमार्थमि
 षम् ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥ पदुत्तरपदे
 पादस्य पदाज्यादन्तभादेशः स्यात् । पादाभ्यामज्याति पदाजिः । पदाजिः । अज्य
 तिभ्यां पादे चेतीण् प्रलयः । अजेर्व्यभावोनिपातानात् । पदगः । पदोपहनः
 पदात्यतदर्भं । ६ । ३ । ५३ ॥ पादस्य पत्स्यादतदर्भं यति परे । पादौ विध्यन्ति
 पदाः शर्कराः । अतदर्भं किम् । पादार्थमुदकं पायम् । पादावाभ्यां चेति यत् ॥ इति
 चरतायुपसंख्यानम् * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पदादित्यान् छन् ॥ हिमका
 पिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥ पद्विमम् । पत्कापी । पद्वतिः ॥ ऋचः शो । ६
 ३ । ५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्री पच्छः शंसति । पादपादमित्य
 र्भः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥ वा घोपमिश्रशब्देषु । ६ । ३ ।
 ५६ ॥ पादस्य पत् । पद्वोपः । पादघोपः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादश
 ब्दः ॥ निष्के चेति पाच्यम् * ॥ पत्रिष्कः । पादनिष्कः ॥ उदकस्योदः संज्ञा
 याम् । ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् * ॥ क्षीरोदः ॥
 पेयवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेपंपिनष्टि । उदवासः । उदवाह
 नः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतर
 स्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥ उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकपाली ।
 पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥ मन्थौदनसक्तुचिन्दुयज्ञभारहारवीवध
 गाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः ॥
 इकोह्रस्वोऽङ्घ्योगालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥ इगन्तस्याङ्घ्यन्तस्य ह्रस्वोवा
 स्यादुत्तरपदे । प्रामणिपुत्रः । प्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्घ्यइति कि
 म् । गौरीपतिः । गालवमहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयहुवह्मविना
 मव्ययानां च नेति वाच्यम् * ॥ श्रीमदः । भूमङ्गः । शक्तीभावः ॥ अधुकुंसादीनामि
 ति वक्तव्यम् * ॥ भुकुंसः । भुकुटिः । भुकुंसः । भुकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत
 इति व्याख्यानन्तरम् ॥ भुकुंसः । भुकुटिः । भुवा कुंसोभापणं शोभा वा यस्य नः स्त्री
 वेपथानी नर्तकः । भुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥ एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥
 एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगन्तं एकत्वम् । एकशीरम् ॥
 उद्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्यहृत्त्वम् । ६ । ३ । ६३ ॥ रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥
 त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥ लप्रत्यये इयापोर्वा इन्वः । अजत्वम् । अजत्वम् । गं-

दिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ॥ प्यङ्ङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥
 प्यङ्ङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ संप्रसारणस्य ।
 । ६ । ३ । १३९ ॥ संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुद-
 गन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वोत् । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज-
 नेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीपगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमाभे-
 ह । अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः ॥ यन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥ यन्धुशब्दे उ-
 च्यते प्यङ्ङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीपगन्ध्या यन्धुरस्मेति कारीपगन्धीयन्धुः ।
 बहुव्रीह्याविति किम् । कारीपगन्ध्याययन्धुः कारीपगन्ध्याययन्धुः । स्त्रीनिर्देशस्तु श-
 ब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातृमातृकमातृपु वा * ॥ कारीपगन्धीमातः । कारीपगन्ध्या-
 मातः । कारीपगन्धीमातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता । कारीपग-
 न्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातृशब्दः कश्चिकल्पश्च । बहुव्रीहा-
 वेवेदम् । नेह । कारीपगन्ध्यायामाता कारीपगन्ध्यामाता । निवृत्तसामर्थ्यात्स्वरोपहृष्टी-
 हिस्वरं प्राथते ॥ इष्टक्रेपीकामालानां चित्ततूलभारिपु । ६ । ३ । ६६ ॥ इष्ट-
 कारीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकवितम् ।
 पकेष्टकवितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारि । उत्तलमालभारि ॥ कारे-
 सत्यागदस्य । ६ । ३ । ७० ॥ मुम् स्यात् । मत्तङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ अस्तो-
 श्चेति यत्कल्पम् * ॥ अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्भक्ष्यायाम् * ॥ धेनुम्भक्ष्या ॥ लोकस्य शृणे * ॥
 लोकम्भृणः । शृणाणि मूलविभुजादित्वात्कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य * ॥ अनभ्याशमित्यः ।
 दूरतः परिहृतं स्यात्पर्यः ॥ भ्राष्ट्रम्योरिन्धे * ॥ भ्राष्ट्रमित्यः । अग्निमित्यः ॥ गिले-
 ऽगिलस्य * ॥ तिमिङ्गित्यः । अगिलस्य किम् । गिलगित्यः ॥ गिलगित्ये च * ॥
 तिमिङ्गित्यः ॥ उष्णभद्रगोः कर्णे * ॥ उष्णभद्रणम् । भद्रभद्रणम् ॥ राश्रेः
 कृत्ति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ॥ राशिशः । राशिश्वरः । राशिमटः । राशमटः ।
 अकिरर्धमिरं सूपम् । गिति तु अर्द्धपरिदिति नित्यमेव यरूपे । राशिमन्यः ॥
 सहस्य सः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ७८ ॥ उत्तरपदे । सपदाशम् । संज्ञायाम्
 किम् । सह पुष्या ॥ ग्रन्थान्ताधिके च । ६ । ३ । ७९ ॥ अनयोः परयोः स-
 हस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहर्ष नोतिपमर्षति । मद्रोगा षारी ॥ द्वितीये चानु-
 पारूपे । ६ । ३ । ८० ॥ अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । मगधमिका निशा ।
 मगधमी साक्षारदुरन्धमाना निशापानुमीरते । समानस्य छन्दस्यमूर्धमभ्र-
 त्पुदकेषु । ६ । ३ । ८४ ॥ समानस्य सः स्यादुत्तरपदे ननु सूर्यादिषु । अनु धाया
 मगधः । अनु साक्षा मपूष्यः । पौनः सनुदः । तथ भवान्धे मगधमपूषमनु-
 गादम् । अनुपारिषु किम् । समानसूर्या । समानमभ्रमणः । समानोर्ध्वाः । समान-

शीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।
 अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीपः । अपग्रीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः । अन्या-
 शीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्थायमन्यदी-
 हादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥ अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ॥ अन्यदर्थः । अ-
 ः ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुत्सितो-
 कदम्बः । कदम्बम् । तत्पुरुषे किम् । कूटोराजा ॥ औ च * ॥ कुत्सितास्त्रयः कस्त्रयः ॥
 इदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ॥ कद्रयः । कद्रदः ॥ तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ॥
 णम् ॥ का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन
 ण्यः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहियां ॥ ईपदर्थे । ६ । ३ । १०५ ॥ ईपज्जलं काज-
 । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ॥ विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ॥
 रूपः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्निलयमेव । ईप-
 णः । कापुरूपः ॥ कर्त्वं चोष्णे । ६ । ३ । १०७ ॥ उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कर्त्वं का
 ॥ स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥ ष्टपोदरादीनि यथोपदिष्टम्
 । ३ । १०९ ॥ ष्टपोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । ष्ट-
 ः उदरं ष्टपोदरम् । तलोपः । वारिवाहकोषलाहकः । पूर्वपदस्य षः उत्तरपदादेशश्च
 म् ॥ भवेद्गर्णागमादंसः सिंहोवर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् ष्टपोद-
 ॥ १ ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावोवा * ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ।
 रतारम् । उत्तरतीरम् ॥ दुरोदाशनाशदमध्येपूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुवं च * ॥ दुःखेन
 एते दूडाशः । दुःखेन नाशयते दूणाशः । दूःखेन दम्बयते दूडभः । खल् त्रिभ्यः ।
 भर्त्सलोपोनिपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूरुयः । आतश्चेति कः । भुवन्तोऽस्यां सीद-
 णि ष्टी । भुवच्छब्दस्य ष्ट आदेशः । सदेशधिकरणे ष्ट् । आकृतिगणोऽप्यम् ॥
 हितायाम् । ६ । ३ । ११४ ॥ अधिकारोऽप्यम् ॥ कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टप-
 मणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रम्बुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ॥ कर्णशब्दे परे
 तणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां
 म् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः ।
 त्रिकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥ नहिवृत्तिवृत्तिव्यधिकृत्सहितनिपु-
 णौ । ६ । ३ । ११६ ॥ विष्णन्तेषु षण् परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानन् । नीवृन् । प्राष्ट् ।
 मीवृन् । नीरुक् । अभीरुक् । कर्तीपद् । परीनन् । काविति किम् । परिणहनम् ।
 ण्याया पुरुषहरणोमण्डूकदुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिका-

१ ष्टपोदर, ष्टपोदण, बलाहक, जीमून्, दमराज, उल्सल, पिताच, ष्ठी, मयू । इति ष्टपोदरादि-
 र्निधायः ।

प्रवणम् । कार्यवणम् । इह पातरत्वाणत्वम् ॥ विभाषौष-
 ॥ ८ । ४ । ६ ॥ एभ्योवनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् ।
 पवनम् । व्यच्ययञ्भ्यामेव * । नेह । देवदारुवनम् ॥ इरिका-
 .. * ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥ चाहनमाहितात् ।
 ॥ ॥ पदुह्यते तद्वाचिस्थात्रिमित्तात्वरस्य वाहननकारस्य णत्वं
 आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ।
 सूत्रे निपातनान् ॥ पानं देशे । ८ । ४ । ९ ॥ पूर्वपदस्था-
 नस्य णत्वं स्वादेशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाउ-
 प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥ वा भावक-
 १० ॥ पानस्यैत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ गिरिनद्या-
 ॥ गिरिणदी । चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा ॥ प्रातिपदि-
 यु च । ८ । ४ । ११ ॥ पूर्वपदस्थात्रिमित्तात्वरस्य एषु म्यिनस्य
 ॥ ॥ मापवापिणौ । नुमि प्रोहिवापाणि । विभक्तौ ।
 ॥ ॥ उत्तरपदं यद्यातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ।
 गर्गभगिनी । अतएव नुममहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्यथाना-
 ॥ ॥ किंच । ग्रहिण्वन्नित्यादी हिवेनुमोणत्वार्थमपि नुम-
 ॥ ॥ नु क्षुभादित्वात् ॥ पुषादेनं * ॥ म्यगृन्ता परिपकानि ।
 ॥ ॥ कृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणा । नुमि ।
 ॥ ॥ म्यत्रिणा ॥ कुमति च । ८ । ४ । १३ ॥ कर्म-
 कामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥ पदन्त्यथायेऽपि
 ॥ ॥ णत्वं न स्यात् । मापकुम्भथापेन । पनुङ्गयोगेन ॥
 । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥ कुस्तुम्बुरुणि जातिः
 : सुग्निवात्यने । कुस्तुम्बुरु भाग्यवाकम् । त्रियन्मनन्वम् ।
 ॥ ॥ कुम्भितानि विन्दुर्वाकत्वार्थम् ॥ अपरस्पर्शाः
 १ । १४४ ॥ सुग्निवात्यने । अररगगाः मार्थागवटन्ति ।
 ॥ ॥ त्रिपेति किम् । अररगगागवटन्ति । अररं च परं
 ॥ गोप्पदं मेपितासेपितप्रमाणेषु । ६ । १ ।

हरिः कृत्रहणौ । १. मिरिकदी, मिरिकम्, मिरिकत्, मिरिकिपम्,
 कर्पेन, अर्देत्य । हरिं मिरिकदिताकृतिपत्तः । १. दुम्भ, पम् ।

। १४६ ॥ सुद् सस्य पत्वं च निपात्यते । गावः पशन्तेऽस्मिन्देशे सगोभिः सेवितो
 गोपदः । असेविते । अगोपदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोपदमात्रं क्षेत्रम् । सेविने-
 त्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥
 आत्मयापनाय स्थाने सुद् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥
 आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥ अद्भुते सुद् । आश्चर्यं यदि समुज्जीत । अ-
 नित्ये किम् । आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥ वर्चस्केऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥
 कुस्मितं वर्चः । वर्चस्कमन्नमलं तस्मिन् सुद् । अवकीर्यतइत्यवस्करः । वर्चस्के
 किम् । अवस्करः ॥ अपस्करोरथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥ अपक्वोऽन्यः ॥
 चिप्किरः शकुनिर्विकिरोवा । ६ । १ । १५० ॥ पक्षे विकिरः । वावचनेनैव
 सुद्धिकले सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगोमाभूदिति वृत्तिलत्र ।
 भाष्यविरोधान् ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥ कश गतिशासनयो
 रित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचायनि सुद् निपात्यते पत्वं च । सहायः पुगोयायी वा प्रतिष्कद
 इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशरेव कश
 तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गात् ।
 प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी
 ति किम् । प्रस्कण्वोदेशः । हरिश्चन्द्रोमाणवकः ॥ मस्करमस्करिणौ घेणुपरि
 घ्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥ मकरशब्दोऽभ्युत्पन्नस्य सुद्धिनिश्च निपात्यते
 वेण्विति किम् । मकरोमाहः । मकरी समुद्रः ॥ कार्स्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६
 । १ । १५५ ॥ ईपत्तीरमस्यास्तीति कार्स्तीरं नाम नगरम् । अजत्येव तुन्दमस्येति अज
 तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कार्तीरम् । अजतुन्दम् ॥ कारस्करोवृक्षः ।
 । ६ । १ । १५६ ॥ कारं करोतीति कारस्करोवृक्षः । अन्यत्र कारकरः । कश्चित्
 पास्कादिपिदं पटमित् न गृप्रेणु ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ ।
 १५७ ॥ एतानि समुद्रानि निपात्यन्ते नाभिः । पास्करः । किष्किन्धा । तद्ग्रहणोः
 कर्णयोश्चोद्देवतयोः सुद् ततोराध * ॥ तान्पूर्व चर्त्वेन दकारोपोष्यः तद्ग्रहणोर्दकार-
 तथागै लुप्येते । कर्णयोस्तु सुद् । चोद्देवतयोर्गिति समुद्राणां पाधिः । तस्करः वृक्ष-
 हरिः ॥ प्रोपस्य चित्तचित्तयोः * ॥ प्रापधिनः प्रापधिसाम् । तन्तानिगिगारि ।
 आङ्निगणोऽपम् ॥

॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

१५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००.

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्रग्विदश
 इतियावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यमिति यावत् ॥ प्राग्दीव्यतो-
 ऽण् । ४ । १ । ८३ ॥ तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ अश्वपत्यादि^१यश्च
 । ४ । १ । ८४ ॥ एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवा^२ः ॥
 तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥ अिति गिति च तद्धिते परेऽचामा^३ रचो
 वृद्धिः स्यात् ॥ किति च । ७ । २ । ११८ ॥ किति तद्धिते च तथा । अश्व^४तेर-
 पत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्योमश्वइति तु प्रामादिकमेव ॥ दित्य^५दे-
 त्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४ । १ । ८५ ॥ दित्यादिभ्यः पत्युत्तरप^६स्य
 प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदितः ।
 प्राजापत्यः ॥ यमाचेति काशिकायाम् * ॥ याम्यः ॥ पृथिव्यावाचौ * ॥ पार्थिवी ।
 पार्थिवी ॥ देवाद्यवचौ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ वहिषदितोपोयश्च * ॥ बाह्यः ॥
 ईकवच * ॥ बाहीकः ॥ स्थाम्रोऽकारः * ॥ अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः ॥
 भवार्थे तु लुग्याच्यः * ॥ अश्वत्थामा ॥ लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारः * ॥ बाह्यादी^७-
 ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः । गोरजादिप्रस^८
 यत् * ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्योहेतुभ्यआगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥
 उंत्सादिभ्योऽण् । ४ । १ । ८६ ॥ औत्सः । अमिकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः * ।
 अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां भञ्जनी भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥ धान्यानां भवनरत्वतः
 प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात्त्रञ्जनी स्तः । खैणः । पौंक्षः । धलार्थे न । स्त्री पुंवचेति
 ज्ञापकान् । खीवत् । पुंवत् ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥ द्विगोर्निमित्तं
 यत्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयत्वस्य लुक् स्यात् । पक्षसु कपालेषु संसृजतः
 पुरोडाशः पक्षकपालः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् । पक्षकपालस्येदं खण्डं पक्षकपाल-
 म् । अजादिः किम् । पक्षगणरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ॥
 गोत्रेऽस्तुगचि । ४ । १ । ८९ ॥ अजादी प्राग्दीव्यतीये विवक्षितं गोत्रप्रत्ययस्या-
 लुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वृद्धाच्छः ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

१ अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, वन्द्यपति, शनपति, धनपति, गणपति, रात्रुपति, कुन्दपति,
 एशपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, समारपति, प्राणपति, क्षेत्रपति । इत्यपत्यादिः ।
 २ उस्त, उदधान, विकिर, विनद, महानद, महानत, महाप्राण, तदण, तद्वन, कच्छगामि, धेनु, पृथ्वी,
 पौंड्र, जगति, त्रिपुषु, अनुपुषु, जनपद, भरत, उदीनर, मीष्य, पीलु, कुक्ष, उदस्थान, ईश, वृषदंष्ट्र, यक्ष-
 कांय, रथन्ता, मध्वग्निद, बुध्न, मरुद, सतत्, कुक, पञ्चाल, रुद्रकमान, उष्णिह, वसुम्, मुस्तं, ईशः श्री-
 ष्याण्डनि इत्युत्पादिः ।

११२ ॥ वश्य पित्रादी जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्धादि
 संज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् ॥ भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥ ज्येष्ठे
 रे जीवति कनीयान् चतुर्धादिर्यथा स्यात् ॥ चान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरत-
 चेति । ४ । १ । १६५ ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रमू-
 ळं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिप्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं
 इत्य । तरधुनिर्देशउभयोर्दत्तार्थः । स्थानेन वयसा चोक्तृष्टे पितृव्ये माता-
 ततरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यापणः । गार्ग्योवा । स्थविरिति किम् ।
 योन्यूनं गार्ग्यपत्यं । जीवतीति किम् । मृते मृतोवा गार्ग्यपत्यं ॥ वृद्धस्य च
 मिति वाच्यम् * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां ग-
 ण्याम् । तत्रभवान् गार्ग्यापणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्सायां
 इति वाच्यम् * ॥ गार्ग्योजाहमः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यापणः ॥ एको
 । ४ । १ । १६६ ॥ गोत्रे एकपत्न्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औप-
 गार्ग्यः । नाहापनः ॥ गोत्रे स्त्रीकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वभू-
 योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
 तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगो-
 रौपगवादिभू स्यात् । चतुर्थं त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगव्येः फक् । इत्थं
 परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहार्दीनाम-
 यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिभ्यपि स्यात् ।
 गिति फगिभ्योः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः ।
 तर्धमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युक्तम् ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ ।
 न्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गार्ग्य-
 गार्ग्यापणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेकपत्य प्रत्ययः ॥ अतइत् ॥ ४ । १ । १६७ ॥
 पातिपादिकं तत्प्रकृतिकालप्रथमन्तादिभू स्यादपत्येऽर्थे । दासिः ॥ वाहा-
 । ४ । १ । १६८ ॥ वाहविः औडुलोमिः । आकृतिगणोऽप्यम् ॥ सुधातुर-
 ४ । १ । १७० ॥ वादिभू । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिपाद-

च यूनयेति वार्तिके सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्ते ।

म्पाहु, उपवाकु, निवाहु, शिवाकु, वटाकु, उपविन्दु, वृपली, वृकला, चूडा, बलाका,
 १, कपला, ध्रुवका, ध्रुवका, सुमिश्रा, दुमिश्रा, पुष्करसर्, अनुहाद्, देवशर्मन्, अमिशर्मन्, म-
 र्, कुनामन्, सुनामन्, पथन्, सतन्, अष्टन्, अमितोऽजसः सलोपथ, सुधाचन्, उदृष्ट, मान्,
 २, मरीचिचन्, क्षेमश्चिद्विन्, वृद्धलतोदिन्, खरनादिन्, नगरमदिन्, प्राकारमदिन्, लोमन्,
 ३, सुधिष्टि, अर्जुन्, शम्भ, गद, प्रयुञ्ज, उदङ्, उदक, संज्ञायाम्, संप्रसोऽम्भसोः सलोपथ ।
 (१. तेन, सात्यकिः, जाहिः, ऐन्द्रशर्मिः, आश्वपेनत्रि । इति वाहादिः ।

गण्डानविम्यानां वेणि गनक्यम् * ॥ न रवाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वां तु ता-
 भ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥ पदान्ताभ्यां पदास्यतागभ्यां पम्प न वृदिः सि
 ताभ्यां पूर्वीं कामादेवावागमी सः । पैगागकिः । पाकृदिकित्पादि ॥ गोत्रे कुञ्जादि
 भ्यश्चफल् । ४ । १ । ०८ ॥ प्रातच्छफ्नोररित्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥ न
 याविभ्यश्चफन्तोभ्यश्च स्वार्थे ष्यः स्यात्तु श्रियाम् । कौश्राण्यः । षट्ते नञ्
 त्याहुगक्षयते । प्राप्ताण्यः । श्रियां कौश्राण्यी । गोत्रत्वेन जाकित्वान्धीन् । अनन्त
 पत्वे कौश्रिः ॥ नेंडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ०९ ॥ गोत्रत्वेन । नाशान् ।
 चारायणः । अनन्तगेनादिः ॥ ह्रितादिभ्योऽप्रः । ४ । १ । १०० ॥ एन्ते
 ऽचन्तेभ्योपुनि फक् । हागितायनः । इह गोत्राधिकारोऽपि मामर्थ्यांशून्त्याम् । की
 गोत्रापदरोगोत्रप्रत्ययः । यिदाद्यन्तर्गणोहगितादिः ॥ यत्रिजोश्च । ४ । १ । १०१ ॥
 गोत्रे यौ यबिन्वौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनावीत्युक्तेरापत्यस्येति पलोपोन । गार्गी-
 णः । दाक्षायणः ॥ शारदच्छुनकदर्भाङ्गुयत्साप्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥
 गोत्रे फक् । अभिनोरपवादः । आद्यौ यिदादी । शारद्वतायनोभार्गवश्चेत् । शा-
 द्वतोऽन्यः । शौनकायनोवात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणभाप्रायणश्चेत् । शौ-
 रन्यः ॥ द्रोणपर्यतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥ एभ्योऽपि
 फक् वा । द्रोणायणः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः ।
 अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाश्रयनन्तरे तूपचारात् ॥ अनृप्यानन्तये विद्दि-
 भ्योऽन् । ४ । १ । १०४ ॥ एभ्योऽश्च गोत्रे । ये त्वन्नानृपयलेभ्यआनन्तये । स्वे
 स्वार्थे ष्यञ् । विदस्य गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरोवैदिः । घाहादेराकृतिगणत्वादित् ।

१ कुञ्ज, मध, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शक, शुष्ठा, इम, विनाश, स्कन्, स्कम् ।
 इति कुञ्जादिः ।

२ नड, चर, पर, मुञ्ज, इतिक, इतिस, उपक, एक, लमक, शल्लु शल्लु च, सतल, ब्राह्म-
 तिक, अमिशर्मन् वृषगणे, प्राण, नर, साकय, दाम, मित्र, द्वीप, विहर, पिहल, किह्वर, किह्वल, कार-
 प, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणी, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, विन, कुमा,
 क्रौष्टु, क्रौष्टं च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिशपा, अमृतण, दाकट, सुमनस, सुमत, निमत, क्वच, जलन्त,
 अश्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, दस्तिन्, पिण्ड, पबाल, चमसिन्, सुकल, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, शर,
 अश्वल, क्षाप, लङ्, इन्ध, अस्व, कामुक, प्रभारत, उदुम्बर, शौण, अलोह, दण्ड । इति नडादिः ।

३ अयं गणः अरिमश्रेव पृष्ठेऽधःस्थितो यिदादिगणान्तर्गतोददृश्यः ।

४ विद, उर्व, कदम्ब, बुधिक, भरद्वाज, उपमगु, किलात, किन्दर्भ, विधानर, कश्चिपेन, कश्चिप, कश्चि-
 दयंथ, श्रियक, आपलम्प, कृचवार, शारद्वन, शुनक, पेनु, गोपवन, शिशु, विन्दु, भाजक, भाजन, अश्व-
 तान, रथामक, श्याम्पाङ्क, श्यावलि, श्यावर्ण, हरित, किन्दात, वज्रसक, अर्क, रूप, कश्चिप, शिशु-
 प्रविषीध, रथीनर, रथन्तर, मन्त्रिष्ठ, विषार, शपर, भलम मटर, श्याकु, शृङ्ग, पुनर्म्, पुत्र, इति
 नदान्द, परधी, परम् च । इति विदादिः ।

एवात् फिच् । गाहायनिः । शुभादित्वाद् । गोह्वयः ॥ अचृन्वाभ्यो नदीमातुर्यः
 भ्यस्तघामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ॥ अचृन्वाभ्यो नदीमातुर्योऽण् स्यात् ।
 ढकोऽण्वादः । गामुनः । नामंदः । मिन्निगागाभत्यं चैन्निगः । अचृन्वाभ्यः फिच् ।
 यामयदत्तोयः । नदीत्यादि फिच् । गैनेनेयः । तन्नामिकाभ्यः फिच् । शोभनाभ्यः
 शोभनेयः ॥ प्राच्यन्भकयृष्णिगुग्भ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥ अच्योन्भक्यः
 द्रष्टारः । यामिष्ठः । वैधामिष्ठः । अन्भकेभ्यः । श्वाफल्कः । शृष्णिभ्यः । वातदेवः ।
 आनिरुद्धः । शौमिभिः तु प्राहादित्वादिच् । कुग्भ्यः । नाकुन्तः । साहदेवः । ए
 एवायमपवादोमध्येऽण्वादन्याणात् । अत्रिश्चत्वाणु पगत्वाद् । आत्रेयः ॥ मातुर्
 त्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ॥ गंख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योत्तरेण
 स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुर्गः । पाण्मातुर्गः । मांमातुर्गः । भाद्रमातुर्गः । आर्देशार्थं वक्तं
 प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थोपदेशः । तेन धान्यमानुर्न । संख्याति फिच् ।
 सौमात्रः । शुभादित्वाद्द्वैमात्रेयः ॥ कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥
 ढकोऽण्वादोण् तसन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनोऽप्यासः कर्णश्च । अनुदात्त
 एवापत्यमित्यर्थः ॥ चिकर्णशुङ्गच्छगलादत्सभरद्राजात्रिणु । ४ । १ ।
 ११७ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णोवात्स्यः । वैकर्णरन्यः । शौङ्गोभाद्राजः । शौङ्गि
 छागलआत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुङ्गेत्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरण
 शौङ्गेयः ॥ पीलायावा । १ । ४ । ११८ ॥ तन्नामिकाणं याधित्वा ब्यचइति
 प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलायाअपत्यं पैलः । पैलेयः ॥ ढक् च मण्डूकात् ।
 १ । ११९ ॥ चादण् । पक्षे इच् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥ स्त्री
 ढक् । ४ । १ । १२० ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योढक् स्यात् । वैनेतेयः । याहादित्वा
 मित्रिः । शिवादित्वात्सापन्नः ॥ ह्यचः । ४ । १ । १२१ ॥ ब्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तात्
 ढक् । तन्नामिकाणोऽण्वादः । दात्तेयः । पार्थइत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥ इतश्च
 निप्रः । ४ । १ । १२२ ॥ इकारान्ताद् ब्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विभन्तान्
 दौलेयः । नैधेयः ॥ शुभादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥ ढक् स्यात् । शुभर

संधि, मुनि, ककुत्स्य, कटोड, कोडव, कटूपय, कटय, रोपक, पित्रल, सन्नन, वतण्ड, तुण, १
 क्षीर, दद, जलदद, परिल, पिठ, दैश्य, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, याधिरिका, मजिष्ठा, कुंभ
 सन्नार, सन्नाल, रेश, लेख, रिख, आलेखन, विधयण, रवण, वर्तनाश्च, प्रीवाक्ष, पिष्टक, कक्षाक, नम
 कर्णनाम, जरकाय, पुरोहितिका, सुरोहितिका, आर्यधेन, सुपिठ, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, खट्टक, तक्षक,
 टिपेण, महा, विमार, यत्क, लक्ष्य, दुग्, अयच्छुण, तंणकर्ण, पर्ण, मलन्दन, विरुपाक्ष, भूमि, इला, सा
 अच्योन्भक्यः, शिषिणी, विनयं च । इति शिकादिः ।

१ ह्यचः, पिठ, पुर, मलन्दन, जगन्नाथ, जलायल, चाकालात्र, लेखात्र, विज्ञात, रोहिणी, शिषिणी,
 मिषी, रिश, जालक, अन्नपरिण, अन्नान्धि, विमार, विपन्न, सुक, पिच्, देवतर, शकुनि, सुक, उग्र, ३

पलं शौभ्रेयः ॥ विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ॥ अपत्ये ढक्
 वैकर्ण्यः । कौपीतकेयः । अन्योवैकर्ण्यः । कौपीतकिः ॥ भ्रुवोयुक् च । ४ । १
 । १२५ ॥ चाट्टक् । भ्रुवियः ॥ प्रवाहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ॥ प्रवाहण
 शब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रवाह-
 णेयः । प्रवाहणेयः ॥ तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥ दान्तस्य प्रवाहणस्योत्तर-
 पदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रवाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । या-
 द्यतद्वितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यतइति सूचारम्भः ॥ कल्या-
 ण्यादीनामिनङ् । ४ । १ । १२६ ॥ एयामिनङ्देशः स्यात् ढक् च । कल्याणि-
 नेयः । बान्धकिनेयः ॥ कुलटायाचा । ४ । १ । १२७ ॥ इनन्मात्रं विकल्पते ढक्
 नु निलः पूर्वणेव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभि-
 चारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राम्भोवेति पक्षे ढक् । कौलटेरः ॥ ह्रद्गसिन्ध्व-
 न्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १९ ॥ ह्रदावन्ते पूर्वोत्तरपरयोरचामादेरचोवृद्धि-
 षिति णिति किति च । सुह्रदोऽपत्यं मौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः ।
 सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ॥ चटकायागैरक् ।
 । ४ । १ । १२८ ॥ चटकस्तेति वाच्यम् * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया खियाभरि ।
 चटकर चटकाया वा अपत्यं चाटकरः ॥ खियामपत्ये लुक्कल्पः ॥ तपोरेव क्य-
 पत्यं चटका । अजादित्वाद्वाप् ॥ गोधायाद्रक् । ४ । १ । १२९ ॥ गौधेरः ।
 दुग्धादित्वात्क्षे ढक् । गौधेरः ॥ आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ॥ गौधारः ।
 रकागिदे आकारोच्चारणमन्यतोविधानार्थम् । जटस्यापत्यं जाटारः । पण्डस्यापत्यं
 पाण्डारः ॥ क्षुद्राम्भोया । ४ । १ । १३१ ॥ अङ्गहीनाः शीनहीनाश्च क्षुद्रानाम्भो-
 या इक् । पयो ढक् । काणेयः । काण्येयः । दामेरः । दामेयः ॥ पितृप्यसुदृष्टण् ।
 ४ । १ । १३२ ॥ अणोपयादः । पैतृप्यस्यैयः ॥ टकि लोपः । ४ । १ । १३३ ॥
 पितृप्यसुरन्तलोपः स्यादृकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् । पैतृप्यमेयः ॥ मातृप्यसुदृष्ट
 । ४ । १ । १३४ ॥ पितृप्यसुर्यनुक्तं तदस्यापि एतान् । मातृप्यस्यैयः । मातृप्यमेयः ॥
 यतुप्याङ्गयोदङ् । ४ । १ । १३५ ॥ ढे लोपोऽकट्टाः । ६ । ४ । १४७ ॥

ल, कन्धरी, सुभग, विध, भविधि, मोदन्, सुभम्भ, यत्तु, दान्ता, इत, यत्तु, रिक्, सुकाम्, लक्ष्म-
 रानन्दोपनिषे, लोपा, इकल्पन, अलीक, मागण, माग, भ्रम, इकण्, कर्ण, इण, अन्धरा, आलीक,
 सुभ, सुभ, सुभकन्, क्तु, सुभ, अलक, सुभारिका, सुभरीका, विरोरिका, अमिभका, वि-
 भासिन्, श्रीधि, कटुगण, शकल, मत्तण, रकाश, कुरिका, अलोपा, कम्बिरिन्ध, लोप्यन्, अन्त-
 रिक्, कतिन्, कटिकरिन्, रिक्, संज्ञ, ईश, यन्, अरन्त, अथ । इति दुग्धादिप्रातिपदकः ।

१ कन्धरी, सुभग, कन्धरी, अन्तुकि, अन्तुकि, जट, कपी, कपी, जेता, कविता, कान्ता, कान्ती ।
 इति कन्धरीप्रातिपदकः ।

कद्रुभिन्नस्योऽरण्योन्नय यम्य सोमः स्यात् द्वे षं । कामरुदमेतः । कामरुदमेतः । कामरुदमेतः ।
 प्याम्नागिदिशे ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥ एभ्योऽम् स्यात् ।
 टकोरपवादः गार्हपत्यः । मिश्रयोग्यम् । ऋण्यणि प्राये षम् ॥ कैकयमिश्रयुप्रलया
 नां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥ एषां यकागरेण्यु आदेशः स्यात् किति किति
 किति च तद्विधे पठे । इति इयारेदेशे प्राये ॥ दाषिष्टनायनहास्तिनायनायन
 णिकजैस्त्राशिनेययाशिनायनिभ्रौणहृत्यभैवत्यसाम्बैश्वकाकर्मप्रेया
 रणमयानि । ६ । ४ । १७४ ॥ एयानि निवात्यन्ते । इति युञोः । मैत्रेयः । मै
 यौ ॥ यस्कादिभ्योगोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥ एभ्योऽप्रत्ययस्य लुक् स्यात् न
 बहुल्ये न तु सिगाम् । मिश्रयवः ॥ अत्रिभृगुकृत्सयसिष्टगोतमाङ्गिरोभ्यश्च
 । २ । ४ । ६५ ॥ एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तल्लुक्ते बहुल्ये न तु सिगाम् ।
 अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोगमाः । अद्भिरमः ॥ यहचइभ्यः प्रा
 च्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥ यहचः परोपइम् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तन्
 नस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥ न गोपचनादिभ्यः । २ । ४ ।
 ६७ ॥ एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैषवाः ॥
 तिककितवादिभ्योऽद्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥ एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य बहुल्ये लुक् स्यात्
 द्वन्द्वे । तैकायनश्च कैतवायनश्च । तिकादिभ्यः कित् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥ उपका
 दिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥ एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य बहुल्ये लुक् स्यात्
 द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकल
 काः । औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रिकापिष्ठलयः । लमकाः

१ गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, विधि, कुद्रि, अजपस्ति, मिश्रयु । इति गृष्ट्यादिः ।

२ यसक, लुष्य, दुष्य, अयःस्थूण, लणकर्म, सदासत्त, कम्बल, हार, बहिर्योग, कर्णाटक, पर्वत
 पिण्डीजह, षकसक्थ, विधि, अजवस्त, कुद्रि, मिश्रयु, रक्षोमुख, जहारथ, उल्लास, कटुक, मन्थक,
 धरसद, विषयुट, उपरिमिसल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, खरप, पदक, वरुण, मन्त्र
 महिल, भण्डिल, महित, भण्डित । इति यस्कादिः ।

३ अयं गणः दशाधिकसप्ततमे ११० पृष्ठे द्रष्टव्यः । स च हरितादिभ्यः प्रायेव ।

४ तिककितवाः, बह्वरमण्डीरयाः, उपकलमकाः, फलकनरकाः, बरुनसमुदपरिणद्धाः, उन्नहकुम्भ
 कलद्रुशान्तमुखाः, उत्तरसलद्रुटाः, कृष्णाजिनकृष्णमुन्दराः, अमिवेत्तदचरेकाः । इति तिककितवादिः ।

५ उपक, लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णमुन्दर, चूडारक, आडारक, गडुक, उदक, उप
 युक्त, अरुन्धक, पिष्टलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मपूरकर्ण, खरीजह, शलाथल, पतत्रल, पदबल, कण्ठेरणि, कुर्णी
 काजकृष्ण, निराप, कलसीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिष्टल, कर्णक, पर्णक, जटिरक, वैधिरक, जन्तुक, अनुज
 भतुरद, प्रतिलोम, अपजग्ध, प्रताय, अनभिहित, कामक, वटारक, लेशाध, कामन्दक, पिष्टलक, वरु
 मगूरकर्ण, मराय, कवन्नक, कामन्दक, कदामन्त, दामकण्ठ । इति उपकादिः ।

लामकायनाः ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥ एत-
 योरवयवस्य गोत्रप्रलयस्याऽणोयवश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासं-
 ख्यमगलि कुण्डिनच् एतावादेशौ सतः । अगलयः कुण्डिनाः ॥ राजश्वशुरा-
 यत् । ४ । १ । १३७ ॥ राज्ञोजातावेवेति वाच्यम् * ॥ ये चाभावकर्मणोः ।
 ६ । ४ । १६८ ॥ यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः ।
 श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादानुत्वन्नोराजनः ॥ अन् । ६ । ४ । १६७ ॥ अणि
 अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपोन । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावोवा राज्य-
 म् ॥ संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ॥ इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं
 चाक्रिणः ॥ न मपूर्वाऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥ मपूर्वाऽन्प्रकृत्या न
 स्यादपत्येऽणि । माद्रमासः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिहृ-
 तश्चार्मणोरपः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ वा हितनाम्नइति
 वाच्यम् * ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः ॥ ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ ।
 १७१ ॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः ।
 ततोजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपोन स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अप-
 त्ये किम् । ब्राह्मी औपधिः ॥ औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥ अणि टिलोपो
 निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यमौक्षणः ॥ पपूर्वहन्धृतरा-
 ज्ञामणि । ६ । ४ । १३६ ॥ पपूर्वोयोऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातोलोपोऽणि । औक्षणः ।
 ताक्षणः । भ्रौणमः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । पपूर्वेति किम् । सामोऽपत्यं सामनः ।
 अणि किम् । ताक्षण्यः ॥ क्षत्राद्धः । ४ । १ । १३८ ॥ क्षत्रियः । जातावित्ये-
 व । क्षात्रिरन्यः ॥ कुलात्त्वः । ४ । १ । १३९ ॥ कुलीनः । तदन्तादपि । उक्तसू-
 त्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गान् । आद्वकुलीनः ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुलीनौ ।
 ४ । १ । १४० ॥ कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदम-
 हणं किम् । बहुकुल्यः । याहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥ महाकुलादन्त्रवर्जौ ।
 ४ । १ । १४१ ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
 महाकुलीनः ॥ दुष्कुलाद्ङक् । ४ । १ । १४२ ॥ पूर्ववत्पक्षे खः । दीष्कुलेयः ।
 दुष्कुलीनः ॥ स्वसुदृष्टः । ४ । १ । १४३ ॥ स्वर्गीयः ॥ भ्रातुर्व्यञ्ज । ४ । १ ।
 १४४ ॥ चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ॥ द्यन्त्सपक्षे । ४ । १ ।
 १४५ ॥ भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रलयसमुदायेन शर्चा वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः ।
 पाप्मना भ्रातृव्येणेति नृपचारान् ॥ रेवंत्यादिभ्यष्टक् । ४ । १ । १४६ ॥ टस्ये-

१ रेवंती, अश्वत्थी, मणिमाली, झारपाली, वृत्रविवर, इन्द्रव्यु, इन्द्रमाह, रण्यमाह, कर्णमाह,
 कृतस्य, धामामाह, बुद्धराक्ष । इति रेवत्यादिः ।

फः । ७ । ३ । ६० ॥ अङ्गात्तस्य ट्ठंकारेणः स्यात् । रैवतिरुः ॥ गोप्रश्चित्त
 कुत्सने णच् । ४ । १ । १४७ ॥ गोर्षं वा स्त्री गङ्गावकाण्डान् गङ्गा
 कुत्सायाम् । गामर्ष्याग्नि । गार्गाभयन् गार्गागार्गिकोत्ता गाम् । ॥ गम्गां र्गि
 ते इति पुंयङ्गायाङ्गाङ्गंशम्प्राण्यठक् । गम्पेति लोः । आपत्यम्पेति गम्पाः ॥ वृडा
 ढक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥ रावीग्देभोग्वाः मौरीगः । ॥ इ
 सौवीरगोग्राग्नि षट्ठलं ठक् स्यात् कुन्मायाम् । भागवित्तंभांगवित्तिकः । पत्ते क्
 भागवित्तायनः ॥ फेइछ च । ४ । १ । १४९ ॥ क्रिभन्तामौवीरगोग्राङ्गं
 ठक् च कुत्सने गम्पे । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । त्रिकादित्वात् क्रिञ् । तत्ता
 यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने क्रिम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकत्वात्
 ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति क्रिम् । तैकायनिः ॥ फाण्टाहृतिमिसतान्या
 णफिजौ । ४ । १ । १५० ॥ सौवीरेषु । नेह गणसंख्यम् । अस्यान्वयस्य परनिर्वाह
 ज्ञादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृ
 यनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥ कुर्वादिभ्योऽण्यः । ४ । १ । १५१ ॥ अण्ये ।
 कौरव्याश्रावणाः । वावदूक्याः ॥ सम्राजः क्षत्रिये * ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥
 सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥ एभ्योऽण्यः । पति संज्ञायानि
 सस्य पः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः कारिः शिल्पी तस्मात् तान्नुवाय्यः । कौम्भ
 कार्यः । नापित्यः ॥ उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ॥ हारिषेणिः । लाक्षणिः
 तान्नुवायिः । कौम्भकारिः । नापितासु परत्वान् फिञ्चैव । नापितायनिः ॥ तद्गोऽ
 उपसंख्यानम् * ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः ॥ त्रिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १
 १५४ ॥ तैकायनिः ॥ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च । ४ । १ । १५५ ।
 अपत्ये फिञ् । इवोऽपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते * ॥ प्रत्ययसंज्ञियोगेन प्रकृति
 रूपं निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कार्मारस्यापत्यं कार्मार्यायनिः ।
 छागवृपयोरपि * ॥ छाग्यायनिः । वाव्यायणिः ॥ अणोऽह्यचः । ४ । १ । १५६ ।

१ कुट्, गर्ग, मङ्ग, अजमाग, रथकार, वावृक्, सम्राजः क्षत्रिये, कवि, मति, कापिञ्जली
 वाक्, वामारथ, पित्रमत्, इन्द्रजाली, एजि, वातकिं, रामोष्णीधी, गणकारि, कैशोरि, कुट, शालाहा, मु
 पुर, एडका, शुभ्र, आश्र, दम्भे, केशिनी, वेना, छन्दसि, शर्णाद, शावनाय, इयावरथ, शावपुत्र, सद्यु
 वडमीकार, पथिकार, मूड, शकन्धु, शत्रु, शाक, शाकिन्, इयालीन, कर्त, हर्त, इन, पिण्डी, तक्ष्ण, कान्त
 यस्य कण्वादिक्त्ववर्जम् । इति कुर्वारिः ।

२ त्रिक्, क्लिक्, संज्ञा, वाला, सिखा, उरम्, शास्य, सन्धव, यमुन्द, हृद्य, प्राभ्य, नील, अश्वि
 गोक्ष, कुट, दैवथ, तैविल, औरस, कौव्य, भीरिक्, भीलिक्, भीलिक्, चोपत, धैयन, शीक्य
 क्षतयन, धानवन्, चन्द्रमस्, ह्यम, गहा, वीष्य, मुयामन्, आरव्य, वावृक्, स्वल्प, इप, टोम
 टदन्व, यश् । इति त्रिकादिः ।

३ कौशल्यशब्दे इत्यणोऽर्गाणि क्विञ् ।

अपले क्त्वा । श्वोऽपवादः । कार्पायणिः । अण्ति किम् । दाक्षायणः । ष्यः
 किम् । औपगविः ॥ त्वादीनां क्त्वा वा घञ्यः * ॥ त्वादायनिः । त्वादः ॥ उदी-
 चां वृद्धादगोघात् । ४ । १ । १५७ ॥ आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः ।
 वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः ॥ वाकिनादीनां क्त्वा च ।
 । ४ । १ । १५८ ॥ अपले क्त्वा वा । वाकिनस्यापलं वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥
 पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥ अस्माद्वा क्त्वा सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रा-
 न्तस्य वा क्त्वा विधीयते । मार्गीपुत्रकायणिः । मार्गीपुत्रायणिः । मार्गीपुत्रिः ॥ प्राचा-
 सवृद्धात्किन्वह्लुलम् । ४ । १ । १६० ॥ ग्लुचुकायनिः ॥ मनोज्ञात्वाव्ययता
 क्त्वा च । ४ । १ । १६१ ॥ समुदायार्थोच्चातिः । मानुषः । मानुष्यः ॥ जनपद-
 शब्दात्क्षत्रियादब् । ४ । १ । १६८ ॥ जनपदक्षत्रिययोर्वाक्कादब् स्यादपत्ये ।
 दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ॥ क्षत्रियसमानशब्दा-
 ञ्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * ॥ तद्राजमाचक्ष्णाणस्तद्राजइत्यन्वर्धसंज्ञासामर्थ्यात् ।
 पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥ पुरोरण् वक्तव्यः * ॥ पौरवः ॥ पाण्डोर्ध्वण् * ॥
 पाण्ड्यः ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६९ ॥ आभ्यामपत्येऽब् ।
 वृद्धेदिति व्यसोपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यपत्येवम् ॥ ह्यञ्मगध-
 कलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ॥ अश्वोऽपवादः । अश् । आङ्गः । वाङ्गः ।
 सौहः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यपत्येवम् ॥ वृद्धेत्कोसला-
 जादाञ्ज्यह् । ४ । १ । १७१ ॥ वृद्धात् । आम्बष्ठयः । सौर्यीर्यः । इत् । आव-
 न्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यं अजातः ॥ कुरुनादिभ्योण्यः । ४ । १ ।
 १७२ ॥ कौरव्यः । नैपथ्यः । सनैपथस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैथिकोऽण् ॥ साल्वाव-
 यवप्रत्यग्रथकलकूटाइमकादिभ्य् । ४ । १ । १७३ ॥ साल्वोऽपवादस्तदव-
 यवा उदुम्बरादपत्येभ्यः प्रत्यमपादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इब् । अश्वोऽपवादः । औदुम्बरीः
 प्रत्यमपिः । कालकूटिः । आरमकिः । राजन्यपत्येवम् ॥ ते तद्राजाः । ४ । १ ।
 १७४ ॥ अनादयपतासंज्ञाः स्युः ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ ।
 । ४ । ६२ ॥ बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्धकृते बहुषु ननु सियाम् । इक्ष्वा-
 कयः । पञ्चाला इत्यादि । कर्षं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याइति
 च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधयइति समाधेयम् । रघूनामन्वर्थं वक्ष्ये, निरुध्यमाना
 यदुभिः कर्षं चिदिति तु रघुपदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥ कम्बोजाङ्गुक् । ४ ।
 । १ । १७५ ॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ कम्बोजादिभ्यइति

१ वाकिन, गंधिर, काकेर, काक, लडा, चर्मवर्मिणी नलोपश्च । इति वाकिनादिः ।

२ कम्बोज, घील, केरल, सक, यवन । इति कम्बोजादिः ।

लिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शकलः । कार्दमः ॥ नील्याअन्
 * ॥ नील्या रकं नीलम् ॥ पीतात्कन् * ॥ पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामम्* ॥
 हरिद्रम् । माहारजनम् ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥ पुष्येण युक्तं
 पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥ लुचविशेषे । ४ । २ । ४ ॥ पूर्वेण विहितस्य तुष्यात्
 पष्टिदण्डालकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अथ पुष्यः । कथं तर्हि पुष्य-
 युक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यइति निर्देशेन पौ-
 र्णमास्यायं लुच् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दान्तु अतएव लुच् युक्तवद्भावाभावश्च ।
 अत्राधिकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् । ४ ।
 २ । ६ ॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थोमुद्गुर्तः । संज्ञायां किम् ।
 श्रावणी । आश्वत्या ॥ द्वन्द्वच्छः । ४ । २ । ६ ॥ नक्षत्रद्वन्द्वयुक्ते काले छः
 स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुगधीया रात्रिः ॥ दृष्टं
 साम । ४ । २ । ७ ॥ तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ अरिमन्त्रपेऽण् द्विद्वा
 यक्तव्यः * ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् ॥ कैलेर्दक् । ४ । २ । ८ ॥
 श्लिना दृष्टं कालेयं साम ॥ वामदेवाद् व्यहृद्भ्यौ । ४ । २ । ९ ॥ वामदेवेन
 ईं साम वामदेव्यम् ॥ सिद्धे पत्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ द्वितौ । ग्रहणं मा तदर्थं भू-
 मदेव्यस्य नन्त्वरे * ॥ परिवृतोरथः । ४ । २ । १० ॥ वसैः परिवृतोवाखो
 ः । रथः किम् । वखेण परिवृतः फायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृतउच्यते । तेनेह
 । छात्रैः परिवृतोरथः ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥ पाण्डु-
 म्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दोराजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाच-
 ः । मत्पयिनेव सिद्धे यन्नमणोनिवृत्त्यर्थम् ॥ द्वैपयैषाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ॥
 षिनोविकारोद्वैपम् । तेन परिवृतोद्वैपोरथः । एवं वैयाघ्रः ॥ कौमारार्पूर्ववच-
 ः । ४ । २ । १३ ॥ कौमारैत्यविभक्तिकोनिर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्व-
 ति कुमारी पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना
 कौमारी भार्या ॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥ शरावद्बृहत्तः शारावभो-
 नः । उद्धरतिरिहोदरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत निहितइत्यर्थः ॥
 शण्डिलाच्छयितरि वृते । ४ । २ । १५ ॥ तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्भूतं ग-
 यते । शण्डिले श्रेते श्याण्डिलोभिधुः ॥ संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥ सप्त-
 मन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृताधाष्ट्रायवाः ।
 भ्राष्टु फणालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ॥ शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥
 भणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूलं मांसम् । उष्वा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुष्क्य-

५ ॥ द्वाष्टक ४ । २ । १८ ॥ इति मंगलं शशिसम् ॥ उदधितोऽङ्गना
 स्याम् । ४ । २ । १९ ॥ इत् ग्यागोऽङ् ॥ इत्सुसुगान्नाङ्कः । ७ । १ ।
 ५१ ॥ इत् उत् उत् ग एगदन्नात्तग्न टग्न कः ग्याग । उदकेन अगति वने
 धिग् । तत्र संस्कृतः । औदधितः । औदधितः । इत्सुगोः प्रनिरोक्योर्माङ्गना
 आशिषा अगति आशिषिकः । उगा अगति औषिकः ॥ दोग्गमंगलानम् * ॥ इत्
 अगति दीप्तः ॥ क्षीराददृग् । ४ । २ । २० ॥ अत्र मंगलमित्येव संज्ञाते न
 भक्षाइति । तेन ग्याग्यामपि भवति क्षीरेण ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ ।
 २ । २१ ॥ इतिशब्दात्मंज्ञायामिति लभ्यते । पौर्णमासी पौर्णमासी अस्मिन् पौर्णमासी
 आमहायण्यश्वत्थादृक् । ४ । २ । २२ ॥ अमे हायनमग्याग्यापहायणी
 प्रज्ञादेराकृतिगणत्यादण् । पूर्वपदात्मंज्ञायामिति णत्वम् । आमहायणी पौर्णमासी
 स्मिन् आमहायणिकोमासः । अभगेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः । निगतना पौर्ण
 मास्यामपि लुक् । आश्वत्यिकः ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्री
 भ्यः । ४ । २ । २३ ॥ पश्यप्रग्या पक्षेऽङ् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनामासः । अश्व
 तिकः । श्रवणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥ सास्य देवता
 ४ । २ । २४ ॥ इन्द्रोदेवतास्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । गार्हपत्यम् । सन्
 मानद्रव्ये उद्देश्यविशेषोदेवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रोमन्त्रः । आग्नेयौ वै प्राज्ञौ
 देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्रामीति ढक् ॥ कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥ कस्येत्
 इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिष्टुद्धिः । को ब्रह्मा देवत
 कायं हरिः । श्रीदेवतास्य श्रायम् ॥ शुक्राद्धन् । ४ । २ । २६ ॥ शुक्रियम् ॥ अपो
 नप्त्रपात्रमृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥ अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् । अपोनपत्र
 अपानपात्र देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएवापोनपाने आत्र
 पातेऽनुवृहीति प्रैयः ॥ छ च । ४ । २ । २८ ॥ योगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ।
 अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् ॥ शतरुद्राद्धश्च * ॥ चाच्छः । शतं रुद्रदेवताभक्त
 शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्दिगोर्दुर्गानपत्ये इति न दृक् ॥
 महेन्द्राद्धाणौ च । ४ । २ । २९ ॥ चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । माहे
 न्द्रीयम् ॥ सोमाद् व्यण् । ४ । २ । ३० ॥ सौम्यम् । टित्वान्डीप् । सोमी कृत् ॥
 वाय्वृतुपिब्रुपसोयत् । ४ । २ । ३१ ॥ वायव्यम् । क्रतव्यम् ॥ रीङ् ।
 । ७ । ४ । २७ ॥ अकृतकारेऽस्तार्वाकृतके यकारे चो च परे ऋदन्ताङ्गस्य तीकारेऽ
 स्यात् । यस्येति च । पित्र्यम् । उपत्यम् ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदृष्टि
 पोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ॥ चायत् । द्यावापृथिवी
 यम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥ अग्नेर्दक् । ४ । २ । ३३ ॥

आमेयम् ॥ कालेभ्यो भययत् । ४ । २ । ३४ ॥ मासिकम् । माहुरेण्यम् ॥
 महाराजप्रोष्ठपदाट्टम् । ४ । २ । ३६ ॥ माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ देव-
 तादृन्दे च । ७ । ३ । २१ ॥ अग्र पूर्वोत्तरपदयोराचोवृद्धिः स्यात् ष्विति णिति
 किति च परे । आमिमारुतम् ॥ जेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धि-
 ने स्यात् । मौमेन्द्रः । परस्य किम् । पेन्द्राग्रः ॥ दीर्घाद्य वरुणस्य । ७ । ३ । २३
 ॥ दीर्घोत्तरस्य वरुणस्य न वृद्धिः । पेन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आमिमारुणीमनद्वा-
 हीमालभेत ॥ तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ नावयज्ञिकः कालः ।
 वाक्यज्ञिकः ॥ पूर्णमासाद् वक्तव्यः * ॥ पूर्णमासोऽस्यां वर्तते इति पूर्णमासी
 तिथिः ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ ॥ एते निपात्यन्ते ॥
 पिनुर्भातरि च्यम् * ॥ पिनुर्भाता पिनुव्यः ॥ मातुर्हुलच् * ॥ मातुर्भाता मातुलः ॥
 मातृपितृभ्यां पितरि दामहच् * ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥
 मानरि पिच * ॥ मातामही । पितामही ॥ अवेदुर्गुणे सोऽदूसमरीसचोवक्तव्याः * ॥
 सकारपाठसामर्थ्यांश्च षः । अविंसोऽम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलाश्लिष्कलात्पि-
 ञ्जपेजौ * ॥ तिलरिञ्जः । तिलपेजः । वन्प्यस्तिलरूपः ॥ पिञ्जप्रदसि द्विच * ॥
 तिलरिञ्जः ॥ तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ॥ काकानां समूहः काकम् । वाकम् ॥
 भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षाणां समूहोभैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो
 गर्भिणम् । इह भस्यादरति पुंवद्भावे कृते ॥ इनपयनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥ अ-
 नपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्वितति टिलोपोन । युवतीनां समूहो
 यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरभि यौवतम् ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रीरभ्रराजराजन्यरा-
 जपुत्रवत्समनुष्याजाहुम् । ४ । २ । ३९ ॥ एभ्यः समूहे वुच् स्यात् । लौकिकमिह
 गोत्रं तत्रापत्यमात्रम् ॥ युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ॥ यु वु एतयोरनुनासिकय-
 णोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहोऽलौचुकायनकम् । औक्ष-
 कमित्यादि । आपत्यस्य चेति लोपे प्राप्ते ॥ प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः * ॥ रा-
 जन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ वृद्धाचेति वक्तव्यम् * ॥ वार्धकम् ॥ कैदाराद्यञ्च ।
 ४ । २ । ४० ॥ चाहुच् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यमिति वक्तव्यम् * ॥
 गाणिक्यम् ॥ ठञ्कचचिन्श्च । ४ । २ । ४१ ॥ चात्केदारादपि । कवचिनां स-
 मूहः कावचिकम् ॥ कैदारिकम् ॥ ब्राह्मणसाणवचाड्चाद्यत् । ४ । २ । ४२ ॥
 ब्राह्मण्यम् । साणव्यम् । वाडव्यम् ॥ वृष्टादुपसंख्यानम् * ॥ वृष्टयम् ॥ ग्रामज-
 नपन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ॥ ग्रामता । जनता । वन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति

१ भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करीय, अहार, चामिन्, धामिन्, सहर, युवति, पदाति, पद्धति, अर्धवय, इक्षिणा, भरत, विषय, धोत्र इति भिक्षादिः ।

गक्त्याम् * ॥ गक्त्या । महागता ॥ भद्रा गः कर्त्री * ॥ भर्तृनिः । भर्तृ-
 ष्यसुत्याकः । अनुगिण्यः । कर्त्री किम् । भगतः । इह गण्डिकादिभ्यश्च । महत्-
 र्थेति नियमाद्विनोपाने ॥ पश्चो णम् गक्त्याः * ॥ सिति च । १ । ४ । १ ।
 मिति चै पूर्वं पदमंशं ग्याग । अमन्तारोपुंगोन । पशूनां समूहः पार्थिव ॥ अ-
 दात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ॥ काठकम् । मायुगम् ॥ गण्डिकादिभ्यश्च । ४ ।
 २ । ४५ ॥ अण् ग्याग । गण्डिकानां समूहः गण्डिकम् ॥ परणोप्योपमवत् ।
 । ४ । २ । ४६ ॥ काठकम् । छान्दोग्यम् ॥ अग्निताहस्त्रिभेनांष्टकम् । ४ । २ ।
 ४७ ॥ सानुकम् । हासिकम् । गैनुकम् ॥ केशाश्वाभ्यां यद्गच्छावन्यनरस्यो-
 म् । ४ । २ । ४८ ॥ पशे टगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अर्थाणम् । अप-
 पेशादिभ्योऽप्यः । ४ । २ । ४९ ॥ पाशा । गृण्या । भूण्या । यन्वा । वान-
 खलगोरधात् । ४ । २ । ५० ॥ खल्या । गल्या । रण्या ॥ इनित्रकस्यचञ्च-
 ४ । २ । ५१ ॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रणकट्या ॥ खलिनी-
 इनिर्वक्तव्यः * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ॥ विषयोदेशे । ४ ।
 २ । ५२ ॥ पद्यपन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे सचेदेशः । शिवीनां वि-
 देशः शैवः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुयाकः ॥ राजन्यादिभ्योऽप्यु-
 ४ । २ । ५३ ॥ राजन्यकः ॥ भौरिकेयाद्यैषुकार्यादिभ्योविघलभक्त-
 ४ । २ । ५४ ॥ भौरिकीणां विषयोदेशः । भौरिकिविधम् । मौलिकिविधम् ।
 कारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ।
 २ । ५५ ॥ अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ स्वार्थोपसंख्यानम् * ॥
 टुवेव त्रैष्टुभम् ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः । ४ । २ । ५६ ॥ सोऽस्थेयव-

१ खण्डिका, वच्वा, धुदक, मालवासेनासंज्ञायाम्, भिक्षुक, शुक, उलूक, खन्, अहन्, पु-
 हलपन्थ्य । इति खण्डिकादिः ।

२ पाशा, लण, धूम, वात, अहार, पाटल, पोत, गल, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नद-
 इति पाशादिः ।

३ खल, डाक, कुटुम्ब । इति खलादिराकृतिगणः । तेन डाकिनीत्यपि सिद्धम् ।

४ राजन्य, अमृत, बाध्रय्य, शालद्रायन, देवयात, जालन्धरायन, तेल, आत्मकामेय, अण-
 पुत्र, नसाति, फलवन, शैल्य, उदुम्बर, तीव्र, वैश्वलं, आर्जुनायन, सप्रिय, दाधि, उर्णनाभ । इति ।
 न्यादिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन वरना, अनीच, राजायन् इत्यादि ।

५ भौरिकि, मौलिकि, चीपयन, धैटयत, काणय, वाणिजक, पालिहाय्य, सैकयन, वैकयन ।
 भौरिक्यादिः ।

६ ऐषुकारि, सारसायन, चान्द्रायन, जाक्षायन, श्याक्षायन, औषायन, जौलायन, साहायन, इत-
 त्रि, दासविभ्रायन, शौत्रायन, दाक्षायन, दायन्दायन, तापयान, शौधायन, सीवीर, सीवीरान-
 शयन, सीव, शयन, वैधमानन, वैधनेन, नद, पुण्ड्रेन, विश्वरेन, सापिण्डि । इत्यनुयायादिः ।

सुभद्रा प्रयोजनमस्य संभामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संभामस्य भारतः ॥
 तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ४ । २ । ५७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां
 क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥ घञः सास्यां क्रियोति ञः । ४ । २ । ५८ ॥
 घञन्ताङ्गिपावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अपत्ययः स्यात् ।
 घञ्शिते कृद्ब्रह्मणाद्गतिकारकपूर्वस्थापि ग्रहणम् ॥ श्येनतिलस्य पाते षे । ६ ।
 । ३ । ७१ ॥ श्येन तिल एतपोर्मुमागमः स्यात् अपत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे ।
 श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलपाता स्वधा । श्येन-
 तिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥ तदधीते तद्वेद ।
 ४ । २ । ५९ ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥ क्रतूकथादिसूत्रान्तादृक्
 । ४ । २ । ६० ॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्योमुख्यार्थेभ्योवेदितरि
 तप्रतिपादकग्रन्थपरिभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशो-
 पस्तहक्षणापरोग्रन्थोविशेषोलक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥ मुख्यार्था-
 च्छुक्थशब्दाद्गणौ नेप्येते * ॥ न्यायम् । नैयायिकः । वृत्तिम् । वार्तिकः । लोकाय-
 णम् । लौकायतिकः इत्यादि ॥ सूत्रान्तात्त्वकलादेरेवेप्येते * ॥ सांभ्रहसूत्रिकः । अक-
 षादेः किम् काल्पसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्यान्ताच्चेति वक्तव्यम् * ॥ वायस-
 वियिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा-
 द्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् * ॥ आङ्गवियः । क्षात्रवियः । धर्मवियः । त्रिविधा
 विया त्रिविधा सामधीते वेद वा त्रैवियः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च
 * ॥ पवक्रीतमधिकृत्य फलमाख्यायानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः ।
 वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृ-
 द्धाच्छः । तस्य लुघाख्यायिकाभ्योबहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ढक् । वासवदत्तिकः ।
 ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वोदेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः * ॥ सर्वयेदानधीते स-
 र्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्ववार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ इकन्वदोत्तरपदान्
 * ॥ शतपथेः पिकन्वपः * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । श-
 तपथिकी । पष्टिपथिकः । पष्टिपथिकी ॥ क्रमादिभ्योयुन् । ४ । २ । ६१ ॥ क-
 मकः । प्राम, पद, शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः ॥ अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ ।
 ६२ ॥ तदधीते तद्वेदवर्षे । प्राप्तिगतदशोपग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी ।
 मन्त्रपिनेव मिद्रे अग्राधनार्थमिदम् ॥ वैसन्तादिभ्यश्चक । ४ । २ । ६३ ॥

१ उक्थ, लोकायण, न्याय, न्याय, पुराण, विद्वान्, विद्वान्, द्विपद, उदीचि, अनुग्र, अनुकल्प, यज,
 धर्म, वयो, क्रमेण, सद्विदा, परक्रम, संघट, इति, परिचर, समद, मुण, गण, भागुर्दे । शतुक्थपदिः ।

२ अर् अलोप्यन्त परिणः ।

३ वपन्, धीयन्, वयो, शर, हेमन्, लिपित, प्रयन्, धाम, युन्, अयुन्, अपरन्, अपरन्,
 इति वपन्पदिः ।

गामनिः । भाषायां गमनीने अपरं गितः । शान्तिनापनेति मूढे गितानादिति
 प्रोक्ताः । ४ । २ । ४४ ॥ प्रोक्ताः प्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तात्
 स्यात् । पणमं पणः । पणमं कतिधानमिति कः । गोऽप्यानीति पणं, पणं गोकान्
 पाणिनः ॥ गाभियिदधिकेऽशिगणिपाणिनश्च । ६ । ४ । १६२ ॥ पणं पणं
 पणं स्युः । इति टिलोपोन । ततोपूनि इत् । पाणिनिः । पणश्चत्रिषार्षप्रिनोपूनि
 लुगणिजोः । २ । ४ । ५८ ॥ पणप्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तात्
 प्रत्ययान्ताद् गितश्च परयोर्गुवाभिधापिनांगिभोऽङ्गुः स्यात् । कौट्यः पिता । कौट्यः
 पुत्रः । आफल्कः पिता । आफल्कः पुत्रः । यामिष्ठः पिता । यामिष्ठः पुत्रः । वैशम्प
 निः पिता । तैकायनिः पुत्रः । पण्यः किम् । शिवागण् । कौहटः पिता । कौहटः
 कौहटिः पुत्रः । पूनि किम् । यामरभ्यस्य छात्राः यामरभाः । इति अणोर्दुत्तु नम
 ति । आर्षमहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणय्य महणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । इति
 च्छः । इत्यथेत्तु न । गोत्रे यश्च तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वान् । ततोऽप्येत्तुवेदिके
 लुक् । खरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥ सूत्राद्य कोपधात् । ४ । २
 । ६६ ॥ सूत्रयाचिनः ककारोपधादध्येत्वेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रोकार्पभाणम् ।
 अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ।
 छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च
 प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येत्वेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः ।
 कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकोपनि
 लुक् । ततोऽण् तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तद्वान्नि । ४ । २ ।
 ६७ ॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसे औदुम्बरः ॥ तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥
 कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ॥ तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥ शिबीना
 निवासोदेशः शैवः ॥ अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥ विदिशाया अदूरमवं नगरे
 वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ताद्ययोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चाणु
 र्धिकत्वं सिध्यति ॥ ओरञ् । ४ । २ । ७१ ॥ अणोऽपवादः । कश्चेत्तु, काश्चेत्तु ।
 नयां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ॥ मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ॥ बह्व
 अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादश्च नाऽण् । सैधकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमवम् ।
 अङ्गमहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् ॥ बह्वचः कूपेषु ।
 ४ । २ । ७३ ॥ अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तोर्दीर्घवरत्रः कूपः ॥ उदक्च
 विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥ विपाशउत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अयह्वमर्षभा-

ममः । दत्तेन निर्वृत्तोदात्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव ॥ संकला-
दिभ्यश्च । ४ । २ । ७५ ॥ कूपेष्विति निवृत्तम् । संकलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् ।
पौष्कलम् ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ४ । २ । ७६ ॥ स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु
वाच्येष्वन् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दत्तामित्रि नगरी । साल्वे वैभूमाम्नी । प्राची ।
माकन्दी ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४ । २ । ७७ ॥ अत्रोऽपवादः । सुवास्तोरदू-
रमयं सौवास्तवम् । वर्णु वार्णवम् । अण्महणं नद्यां मतुपोवाधनार्पम् । सौ-
वास्तवी ॥ रोणी । ४ । २ । ७८ ॥ रोणीशब्दात्तदन्ताश् अण् । कूपान्भोऽपवादः ।
रौणः । आजकरौणः ॥ कोपधाश्च । ४ । २ । ७९ ॥ अण् । अत्रोऽपवादः । कार्ण-
च्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । श्रैशङ्कवम् ॥ बुञ्छणकूटजिलसेनिरद्वभ्रण्य-
यफ्कूफिभ्रिव्यन्यककूटकोऽरीहणकूशाश्वदैर्यकुमुदकांशर्तृणप्रेक्षा-

१ संकल, पुष्कल, उत्तम, उदुप, उद्वेप, उरुपुट, कुम्भ, निधान, सुदक्ष, सुरत, सुपूत, सुभूत, सुनेत्र,
पइल, सुपिङ्गल, सूत, सिकत, पूतीक, पूलास, कूलास, पलास, निवेश, गवेष, गम्भीर, इतर, भान्,
इन्, लोमन्, वेमन्, वरण, बहल, सयोज, अभिषिक्त, गोश्रुत, राजश्रुत, भल, मल, माल ।
ति संकलादिः ।

२ सुवास्तु, वर्णु, भण्ड, सण्ड, सेवालिन, कर्पूरिन, शिक्षिडन्, गर्त, कर्कश, शकटीकर्ण, कृष्णकर्ण,
कै, कर्कन्धुमती, गोद, अदिसक्य । इति सुवास्त्वादिः ।

३ अरीहण, द्रुपण, दृहण, मण्ड, उलन्द, किरण, सांपरायण, क्रीडायण, औष्ट्रायण, श्रेणतायन,
त्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गीमतायन, सीमतायन, सीतायन, धीमतायन, ऐन्द्रायण, कीन्द्रायण, खादा-
न, शाण्डिल्यायन, रापस्त्रोष, विषय, विपास, उदण्ड, उदधन, छाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाप्प-
ल, शिशुपा, रैवत, चित्त, सुयश, शिरीष, बधिर, जम्बु, खादिर, सुशर्मन्, भलद, भलन्दन, सण्ड,
लल, यज्ञदत्त । इत्यरीहणादिः ।

४ कृशाश्च, अरिष्ट, अरिसम, वैश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल, कूटवर्चल,
तुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, सटश, पुराग, पुरग, मूल, भूम, अजित, दिनत, अवनत, विकुन्धाल, परा-
शर, अरुस, अयस, मौद्रण्य, सूकर । इति कृशाश्चादिः ।

५ कश्य, न्यमोष, शर, निडीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, भ-
सनि, सित, मात, वैश्मन्, उत्तराश्रमन्, अरमन्, स्पूल, वाहु, खादिर, शर्करा, अनुदुह, आहु, परिवंश,
वेणु, वीरण, सण्ड, दण्ड, परिहृत्त, कर्दम, अंस । इत्यृश्यादिः ।

६ कुमुद, शर्करा, न्यमोष, इक्षट, संकट, कडूट, गर्त, बीज, परिवार्य, निर्वास, शकट, कच, मधु,
तिरीष, अध, अश्वत्थ, बल्ल, यवास, कूप, विकडूट, दशमाम । इति कुमुदादिः ।

७ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूषा, घरण, वास, नद, वन, कर्दम, कच्छूट, कडूट, मुदा, विस-
रण, कर्पूर, बर्षद, मधुर, मह, कपित्थ, जतु, सीपाल । इति काशादिः ।

८ लण, नद, मूल, वन, पर्ण, वरण, बिल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ग, सुवर्ण, बल, घरण, पुन ।
इति लणादिः ।

९ प्रेक्षा, इलवा, बन्धुका, भुवका, क्षिपका, न्यमोष, इक्षट, कडूट, संकट, कट, कूप, बुद, पुरु,
पुट, मह, परिवार्य, यवास, भुवका, गर्त, कूपक, शिरण्य । इति प्रेक्षादिः ।

नद्यादीनां कुक् ५ । ४ । २ । ९१ ॥ नदीनाम् ॥ कुक् इत्यर्थः ॥
 यः । गक्षप्रयोगः । गक्षरीणः ॥ विन्ध्यकादिभ्यश्च लुक् । ४ । ४ । १ ।
 नद्यादीनां नामिन्धकारणम् ॥ गक्षप्रयोगः । गक्षरीणः । विन्ध्यकादिभ्यश्च लुक् ।
 लक्षणा । तस्यां भवा वैश्वानराः । वैश्वानराः । नैवकाः । छग इत् ।
 गथा स्यात्कुक्कोनिवृत्तिर्मांभू । अन्यथा गमिणोर्गणेश्वानामिति कुक्कोनिवृत्तिः
 गमहणं सर्वलोपार्थं लोपोऽपि गमाद्यस्य स्यात् ॥

॥ इति शालुर्गिकाः ॥

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥ अस्तादिषु गुरुण्योऽन्त्याऽर्थः शेषस्यत्राऽन्तः । लुक् ।
 पा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । भावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । एतदि
 सक्तयः । उदूषले धुण्यभौदूषलोपायकः । अपौरुषाते आभोरपः ।
 शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चानुर्दशं रक्षः । शेषइति लक्षणं चाधिकारम् । तत् ।
 इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ राष्ट्रायारपाराङ्खौ । ४ । २ । ९३ ॥
 क्रमादखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारणरीणः ॥ अवारणादिगृहीतानि वि
 श्वेति वक्तव्यम् * ॥ अवारणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रहृतिविशेष
 पृष्टुटपुलन्ताः प्रत्ययावच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविमलयश्च वक्तव्ये
 ग्रामाद्यख्यौ । ४ । २ । ९४ ॥ ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ ग्राम्यादि
 ४ । २ । ९५ ॥ कुत्सिताश्रयः कन्नयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः ।
 ग्रामादित्यनुवृत्तेः । ग्रामेयकः ॥ कुलकुक्षित्रीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारेण ।
 २ । ९६ ॥ कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौशेयकोऽसिः । कौशोऽन्यः ।
 उलङ्कारः । प्रैवोऽन्यः ॥ नद्यादिभ्योऽडक् । ४ । २ । ९७ ॥ नदीयम् । नदी
 वाराणसेयम् ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥ दक्षिणेत् ।
 मन्वयम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥ कापिड्याः टफक् । ४ । २ ।
 ९९ ॥ कापिड्यां जातादि कापिड्यायनं मधु । कापिड्यायनी द्राक्षा ॥ रङ्गोरमनुजे
 शूर्पणाय, दशावनाय, नैवाकव, तण, वृक्ष, दाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आनय, पत्र, अ
 अर्क, गर्त, आमि, वैराणक, इडा, अरण्य, निदान्त, पर्ण, निचायक, शंकर, अशोधि, अ
 विशाल, वैत्र, अरीहण, सण्ड, वातागार, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष । इत्युक्तानि ।
 १ नद, प्रक्ष, विल्व, वेणु, वैत्र, वैतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तण, कुचा, इत्यतः च, इति
 नलोपश्च । इति नद्यादिः ।
 २ एते नद्यादिषु द्रष्टव्याः ।
 ३ कश्चि, उन्मि, पुष्करः, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डिन, माहिष्मती नगरी, वर्मती, इत्यतः च
 पुष्कलाया यलोपश्च । इति कश्चादिः ।
 * नदी, मही, वाराणसी, भावली, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशपरी, कान्ती, कुम्भी,
 पाटा, माया, काण्डा, दायां, सेनकी, वडवाया, कृपे । इति नद्यादिः ।

च । ४ । २ । १०० ॥ चात् षक् । राङ्कवोगौः । राङ्कवायणः । अमनुष्य इति
 । राङ्कवकोमनुष्यः ॥ शुभ्रागपागुदकप्रतीचोयत् । ४ । २ । १०१ ॥
 ष् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥ कन्धायाष्ठक् । ४ । २ ।
 १०२ ॥ कान्धिकः ॥ घर्णो बुक् । ४ । २ । १०३ ॥ घर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो
 , तद्विषयार्थवाचिकन्धाशब्दाद्बुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवतसु कान्धिकम् ॥
 ययाच्यप् । ४ । २ । १०४ ॥ अमेहकतसित्रेभ्यएव * ॥ अमान्तिकसहार्थ-
 । अमाल्यः । इहल्यः । कल्यः । ततस्यः । तत्रल्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव
 रिष्टः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः * ॥ अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् ।
 न । आरातीयः ॥ त्प्रेर्भुवइति वक्तव्यम् * ॥ नित्यः ॥ निसोपते * ॥
 वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य पः स्यात्तादौ
 ते । निर्मतोवर्णाश्रमेभ्योनिष्टपञ्चाण्डालादिः - ॥ अरण्याणः * ॥ आरण्याः
 नसः ॥ दूरादेल्यः * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहम् । औत्तराहः ॥ ऐपमोद्यः
 सोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०६ ॥ एभ्यस्त्यच्चा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्यु-
 । ऐपमस्त्यम् । ऐपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे
 ष्टिकं वक्ष्यते ॥ तीररूप्योत्तरपदादज्बौ । ४ । २ । १०५ ॥ यथासं-
 न । काकतीरम् । पाल्वलीतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुचपू-
 माभूत् । बाहुरूप्यम् ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञार्या जः । ४ । २ । १०७ ॥
 षोऽपवादः । पूर्वशालः । असंज्ञार्यां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वपुकाभ-
 यां भवः पूर्वपुकाभशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ मद्रेभ्योऽण्
 । ४ । २ । १०८ ॥ दिक्पूर्वपदादिलेव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपयुंदासादादिवृद्धिः ।
 मद्रः । आपरमद्रः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ ।
 १०९ ॥ अच् स्यात् । शैवपुरम् ॥ प्रस्थोत्तरपदपल्लवादि कोपधादण् । ४ ।
 ११० ॥ माहिकप्रत्यः । पालदः । नैलीनकः ॥ कैण्वादिभ्योगोत्रे । ४ ।
 १११ ॥ एभ्योगोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वोगर्गादिः । काण्वस्य छात्राः
 ण्वाः ॥ इव्यश्च । ४ । २ । ११२ ॥ गोत्रे यइच् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः ।
 त्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीपम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं ननु लौकिकं तेनेह न ।
 णिनीपम् ॥ न ह्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥ इव्यश्चोऽपवादः ।

१ तिदन्तस्य प्रतिषेधोवाच्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ।

२ पल्लवी, परिपट्ट, रोमक, वादीक, कलरॉट, बटुक्रीट, जालक्रीट, कमलक्रीट, कमलक्रीर, कमलभिरा,
 शै, नैकती, परिष्ठा, शूरतिन, गोमती, पटणरा, उदणान, यकृदोम । इति पल्लवादिः ।

३ अयं गणः दशपिकवचनमे ११० पृष्ठे दृश्यः ।

नैद्यादीनां युक्तं च । ४ । २ । ९३ ॥ मन्त्रीयम् ॥ युजा ह्यनं च ॥ यु
 गः । गक्षसलोभ । गक्षकीयः ॥ विष्णुकादिभ्यश्चस्य सुहृत् । ३ । ४ । १
 मन्त्राण्यन्तर्गताविष्णुकादयाम्भ्यश्चस्य सुहृत् नदिने नं । विष्णा यमो मणि म
 स्वकीया । तस्यां भवा वैष्णवाः । मेघकीयाः । वैष्णवाः । एतन्निम । एतान्
 ग्गया स्थालुकोनिवृत्तिर्मांभूय । अग्नया गभिर्गोमशिक्षानामिति कुगनि निरं
 ग्गहणं सर्वलोपार्थं लोपोऽपि यमाशय स्थान् ॥

॥ इति शालुभिक्ताः ॥

शेपे । ४ । २ । ९२ ॥ अपत्यादिभ्युरण्यङ्गादण्योऽर्णः शेषमात्राऽनादयः सुः ।
 पा गृह्णाते शालुयं रूपम् । श्रावणः शब्दः । श्रौतनिषदः पुरुषः । दृग्दि निघात
 सक्तयः । उलूग्रले क्षुण्णभौमूखलोपायकः । अधैरुद्यते भाषोरुपः । पनुभिरुद्यते
 शकटम् । पनुर्दश्यां दशयते शानुर्दशं रसः । शेषरति लक्षणं शालिकाश्र । तस्य वि
 श्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ राष्ट्रायारपाराद्धर्षी । ४ । २ । ९३ ॥ अ
 प्रमाद्धर्षी स्तः शेपे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ अवारपाराडिगृहीतादपि विपर
 शेति वक्तव्यम् * ॥ अवारिणः । पारीणः । पागवारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वा
 ष्ट्युष्टपुलन्ताः प्रत्यपाड्यन्ते तेषां जातादयोऽर्पविशेषाः समर्पविमक्तयश्च वक्ष्यन्ते
 ग्रामाद्यखजौ । ४ । २ । ९४ ॥ ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ कैत्र्यादिभ्योऽहकः
 ४ । २ । ९५ ॥ कुस्तिताक्षयः कन्नयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेक्य
 ग्रामादित्यनुवृत्तेः । ग्रामेयकः ॥ कुलकुक्षित्रीयाभ्यः श्वास्थ्यलङ्कारेण ।
 २ । ९६ ॥ कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौशेयकोऽसिः । कौशोऽन्यः । ग्रैवेय
 ऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ॥ नैद्यादिभ्योऽहक् । ४ । २ । ९७ ॥ नादेयम् । माहेय
 वाराणसेयम् ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥ दक्षिणेत्याज
 मव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥ कापिश्याः षफक् । ४ ।
 ९९ ॥ कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ रङ्गोरमनु

शूर्पणाय, श्यावनाय, निवाकव, तण, वृक्ष, चाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आतप, फल, ई
 अर्क, गर्त, अग्नि, वैराणक, इवा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, निचायक, शंकर, अवरोहित, श
 विशाल, वेत्र, अरोहण, खण्ड, वातागार, मन्त्रणाहं, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष । इत्युक्तरादिः ।
 १ नद्य, प्रक्ष, बिल्व, वेणु, वेत्र, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तण, कुशा, दरवर्त च, ता
 नलोपच । इति नद्यादिः ।

२ एते नद्यादिषु द्रष्टव्याः ।

३ कश्चि, उन्मि, पुष्करः, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डिन, माहिष्मती नगरी, वर्मती, उख्या, प्रा
 कुल्याया दलोपच । इति कश्चादिः ।

* नदी, मही, वाराणसी, धानवती, कौशास्त्री, वनर्वाशास्त्री, कासपरी, कासपरी, सारिरी, पूर्वा
 पांटा, भाषा, शाल्वा, दार्वा, सेनवी, वरवाया, वृषे । इति नद्यादिः ।

॥ शुभागपागुदक्प्रतीचोयत् । ४ । २ । १०१ ॥
 प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥ कन्धायाष्टक् । ४ । २ ।
 कान्थिकः ॥ चर्णां वुक् । ४ । २ । १०३ ॥ वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो
 एयार्थवाचिकन्याशब्दाद्बुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवतु कान्थिकम् ॥
 त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥ अमेहकतसित्रेभ्यएव * ॥ अमान्तिकसहार्थ-
 त्वः । इहलः । कलः । ततस्यः । तत्रलः । परिगणनं किम् । उपरिष्टात्रव
 । अन्ययानां भमात्रे टिलोपः * ॥ अनिल्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानान् ।
 भारानीयः ॥ त्यग्नेर्बुवइति वक्तव्यम् * ॥ नित्यः ॥ निसोगते * ॥
 दौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥ इस्वादिणः परस्य सस्य पः स्यात्तादौ
 निर्गतोवर्णाश्रमेभ्योनिष्टयश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याणः * ॥ आरण्याः
 दूरादेवः * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहन् । औत्तराहः ॥ ऐपमोह्यः
 तरस्याम् । ४ । २ । १०६ ॥ एभ्यस्त्यच्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्पुट्पु-
 र्म् । ऐपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे
 त्यते ॥ तीररूप्योत्तरपदादप्रञ्ची । ४ । २ । १०५ ॥ यथासं-
 तीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिनि नोकम् । यहृच्यु-
 याहृरूप्यम् ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ४ । २ । १०७ ॥
 । पूर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञामूलायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वपुका-
 र्थपुकाशमः । प्राचां प्रामनगराणामिल्युत्तरपदवृद्धिः ॥ मद्रेभ्योऽण्
 ०८ ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपयुंदात्तादादिवृद्धिः ।
 परमद्रः ॥ उदीच्यग्रामाच्च यहृचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ ।
 स्यात् । शैवपुरम् ॥ प्रस्थोत्तरपदपलथादिकोपधादण् । ४ ।
 माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैनीतकः ॥ केषवादिभ्योगोत्रे । ४ ।
 रभ्योगोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वोगर्पादिः । काण्वस्य छात्राः
 श्व । ४ । २ । ११२ ॥ गोत्रे यइन् तदन्तादण् स्यात् । दास्ताः ।
 तद्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं ननु सौत्रिकं मेनेह न ।
 ह्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥ इमभ्येत्थोऽपवादः ।

प्राचीयाः । कार्त्तियाः । भग्नानां प्राच्येति १ ॥ गृह्याशानमभ्यव प्राच्यप्रदं मन्त्रः
 ममहण्य सिद्धम् ॥ गृह्णित्स्याचामादिद्वन्द्वम् । १ । १ । ७३ ॥ मन्त्र
 मुदाएत्यानां मन्त्रे आदिर्गृह्णित्द्वन्द्वं ग्राह्य ॥ मन्त्रादीनि च । १ । १ । ७४ ॥
 दृढमंशानि स्युः ॥ गृह्याच्छः । १ । १ । ११४ ॥ शार्ङ्गः । मार्जितः । तीक्ष्णः ॥
 गृह् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥ गृह् गृह्याचामादिगृह्द्वन्द्वं वा मन्त्रांशानि
 एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । मोगकटीयः । पक्षे अग्नि । ऐनीयमनः । गौर्दः ।
 कटः । एह् किम् । आदिच्छत्रः । कान्यगुञ्जः ॥ वा मामभोग्य गृह्द्वन्द्वं वा गृह्
 देवदत्तः । देवदत्तीयः ॥ भवत्तष्टकृच्छरी । ४ । २ । ११५ ॥ गृह्द्वयवत्तौ
 भावकः । जगत्यम् । भवदीयः । गृह्दादितनुष्टुः । शयन्तादण्य । भावनः ॥ कौद
 दिभ्यष्टम्बिठी । ४ । २ । ११६ ॥ इकाग्दग्राणांशः । काशिकी । काशि
 वैदिकी । वैदिका ॥ आपदादि पूर्वपदान्कान्कान्याम् * ॥ आपदादिराकृतिगणः ।
 पक्कालिकी । आपक्कालिका ॥ चाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥ वर्त
 ग्रामवाचिभ्योगृह्देभ्यष्टम्बिठी स्तः । छस्यापवादः । कार्त्तारं नाम वार्हाकग्रामः
 कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥ विभापोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥ एषु वे
 मास्तद्वाचिभ्योगृह्देभ्यष्टम्बिठी वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीय
 ओर्देशे ष्ट् । ४ । २ । ११९ ॥ उवर्णान्तादेशवाचिनष्टम् । निपादकर्तुः । वै
 दकर्तुः । केऽणइति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । शिटं व्यावर्ती
 ष्टम्हणम् । गृह्दाच्छं परत्वादयं धाधते । दक्षिकर्तुः ॥ दृह्दात्प्राचाम् । १
 २ । १२० ॥ प्राग्देशवाचिनोगृह्दादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आठकजम्बुकः । शा
 जम्बुकः । नेह महवास्तु । महावास्तवः ॥ धन्वयोपधाहुञ् । ४ । २ । १२१
 धन्वविशेषवाचिनोयकारोपधाश्च देशवाचिनोगृह्दाहुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरव
 कः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण प्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काश्चित्
 कः ॥ प्रस्थपुरवहान्ताश्च । ४ । २ । १२२ ॥ एतदन्ताद्गृह्दादेशवाचिनो
 स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तमहर्णम
 र्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् ॥ रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥ रोप
 दीकारान्ताश्च प्राग्देशवाचिनोगृह्दाहुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । इतः, कान्दकः

१ तदादिः सर्वाघन्तर्गणः ।

२ काशि, वेदि, चदि, सांयाति, संवाद, अच्युत, मोदमान, शकुलद, हस्तिकर्तु, कुनाम, शिव
 करण, गोवाहन, भारद्दी, अग्निदम, अरिष, देवदत्त, रत्नमम, धीवायतान, युवराज, उपराज, देवता
 मोदन, मिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र, । इति काश्वादिः ।

३ आपद, ऊर्ध्व, तद । इत्यापदादिराकृतिगणः ।

जनपदतद्वधयोश्च । ४ । २ । १२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाहु-
 च् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २
 । १२५ ॥ अवृद्धाद्वृद्धश्च जनपदतदवधिवाचिनोबहुवचनविषयात्पदिक्काहुच् स्यात्
 अवृद्धादणोवृद्धाच्छस्वारवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः,
 आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रह-
 णं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु
 भयोवार्तनः ॥ कच्छाम्निवक्त्रवर्तौत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ॥ देशवाचिनो
 वृद्धादवृद्धाश्च वुच् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डामकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त-
 कः ॥ धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥ देशवाचिभ्योवुच् । धौमकः । तैर्धकः ॥
 नगरात्कुत्सनप्राचीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥ नगरशब्दाद्बुच् स्यात्कुत्सने
 प्राचीण्ये च ग्रन्थे । नागरकश्चौरः शिली वा । कुत्सनेति किम् । नागरामाग्राणाः ॥
 अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । १२९ ॥ बुच् । अरण्याण्येत्यस्यापवादः ॥ पथ्यध्या-
 यन्यायविहारमनुष्यहस्तिविति वाच्यम् * ॥ आरण्यकः पन्थाः । अध्यायोन्यायो विहा-
 रोमनुष्योहस्ती वा ॥ वा गोमयेषु * ॥ आरण्यकाः आरण्यावा गोमयाः ॥ विभाषा
 कुर्युगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥ बुच् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धर-
 कः । यौगन्धरः ॥ मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥ जनपदबुचोऽपवादः ।
 मद्रेषु जातोमद्रकः । वृजिकः ॥ कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥ माह्निकः ॥
 कच्छादिभ्यश्च । ४ । २ । १३३ ॥ देशवाचिभ्योऽण् । बुन्नादेरपवादः । काच्छः ।
 सैन्धवः ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्बुच् । ४ । २ । १३४ ॥ कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे
 जातादिः काच्छकोमनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छोगौः ॥
 अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुचि सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वकोभ्रातृणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदाति-
 र्भवति ॥ गौयचान्योश्च । ४ । २ । १३६ ॥ साल्वाद्वुच् । कच्छाद्यणोऽपवादः ।
 साल्विका यवागूः । साल्वकोगौः । साल्वमन्यत् ॥ गर्तौत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

१ अथ सूत्रे गतेति कैचित्कथ्यते तत् जनपदतदवधौति सूत्रस्यभाष्यविद्वदम् ।

२ धूम, पण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहुरस्थली, आनरस्थली, मादिरस्थली, मानस्थली, अहस्थली,
 मद्ररस्थली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, रात्रस्थली, राजगृह, विरेह, सात्रासाह, राण, मित्र-
 कर्ष, मन्जाली, मद्रकूल, आजीकूल, द्रुणादाव, शशाव, संलण्य, शर, बग्ने, यत्, आनने, माटर,
 पापेय, पौत्र, पत्नी, आराही, धार्तराही, भाष्य, तीर्थ, कूटास्तीर्षिण्यु, मन्मन्त्रावी, मनुष्ये च, बुद्धि, अन्त-
 रीय, ईश, अरुण, उज्जयनी, पद्मार, दक्षिणापथ, साकेत । इति धूमनिः ।

३ कच्छ, सिन्धु, वर्ण, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, कर्मीर, सार्व, कुर, मनुष्य, ईश, अनुर, अ-
 जसाह, विशाचक, कल्लर, रद्र । इति कच्छादिः ।

देशे । भणोऽनादः । वृकगर्णीयम् । उन्नमरश्मर्षी वक्रगुणेभिगमात् । मङ्गदि
 भ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ षः म्वाय । गर्णीयः ॥ पुत्रपार्थिवमोर्नीयम् ॥ पुत्रनीयम् । पर्व
 तीयम् । अक्षयानां भ्रमाये टिणोपगानिनन्तां ज्ञापिगुमिदम् ॥ कुतान्न पन्न्य च ।
 जननीयम् । पञ्चीयम् ॥ देवय्य च ॥ देवनीयम् ॥ मध्य च ॥ मरीयम् ॥ वे
 कादिभ्यश्मण्णाण्यः ॥ गैणुनीयम् । गैत्रनीयम् । औसगरर्णीयम् ॥ प्राचां ह
 टादेः । ४ । २ । १३९ ॥ प्राग्देवयामिनः कटारंश्चः म्वात् । मनोऽन्यः ।
 कटनगरीयम् । कटपोनीयम् । कटपन्ननीयम् ॥ राज्ञः कण । ४ । २ । १४० ॥
 वृद्धत्याच्छे मिदं गन्मशिंगेन कारेशमाथं विर्णीयते । गजनीयम् ॥ वृद्धादकंका
 न्तस्त्रोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥ अक इक पयदन्ताण्योपधात् वृद्धारंश्चानि
 नश्चः स्यात् । प्राज्ञणकोनाम जनपदोपय प्राज्ञणाभापुभगीनितस्य ज्ञानोप्राज्ञयर्ष
 यः । शात्मनिकीयः । भणोमुर्णीयः ॥ कन्धापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २ ।
 १४२ ॥ कन्धादिपभकोत्तरपदादेशयानिनोवृद्धाच्छः स्यात् । टष्प्रिटांरेरपदात् । ४ । २ ।
 १४३ ॥ दक्षिकन्नीयम् । दक्षिपलदीयम् । दक्षिनगरीयम् । दक्षिमार्गीयम् । दक्षिहृदीयम् ॥
 पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥ पर्वनीयः ॥ विभायाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥
 मनुष्यभिन्नेऽर्षे पर्वताच्छोया स्यात्क्षेऽण् । पर्वनीयानि पर्वतानि वा फलानि । अनुनु
 किम् । पर्वतीयोमनुष्यः ॥ कृकणपर्णाङ्गारद्वजे । ४ । २ । १४५ ॥ मारद्वाजे
 वाविभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । मारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥
 युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १ ॥ चाच्छः । पक्षेऽण् । युक्वर्णु
 प्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्पदीयः ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।
 ४ । ३ । २ ॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्च्यणि च । यौष्माकीनः । आस्माकीनः ।
 यौष्माकः । आस्माकः ॥ तावकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥ एकार्थवाचितोर्
 प्मदस्मदोस्तवेकममकौ स्तः खञ्च्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । माम-
 कः । छे तु ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ९८ ॥ मपर्यन्तयोरेकार्थोत्त्वनी
 स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥ अर्धाचत् । ४ । ३ । ४ ॥ अर्धः ॥
 परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥ परार्धम् । अवार्धम् । अधमार्धः

१ गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यदिन, चरणे, उत्तम, भङ्ग, वह, मगप, पूर्वपक्ष, अ
 पक्ष, अधमशाल, उत्तमशाल, एकशाल, समानशाल, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, एक
 इधनीह, अवस्थान, कामप्रस्थ, खाद्ययन, काठरणि, लाविरणि, सौमिभि, शीगिरि, आमुद, ईव
 मि, धीती, आदिसि, आमिधि, व्यादि, वैजि, आभ्यधि, आनुसंसि, शीहि, आमिशर्मि, भीजि, वाटाह
 वाल्मीकि, क्षीमवृद्धि, आश्रयि, आंगदमानि, ऐकविन्दवी, दन्ताम, ईस, तन्त्रय, उत्तर, अनन्तर, पु
 दोर्धममोर्लीयः, जनपरयोः युक्च, देवस्थ च । इति महाद्विराहृतिगणः ।
 वेदुकारिवाहृतिगणः ।

उत्तमार्धम् ॥ दिक्पूर्वपदादृञ् । ४ । ३ । ६ ॥ चाद्यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वार्ध-
 म् ॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञ्चौ । ४ । ३ । ७ ॥ ग्रामैकदेशवाचिनोजनपदै-
 कदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञ्चौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा
 पौर्वाधीः । पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवाइति तद्धितार्थे समासः । ठञ्महणं
 सप्तार्धम् । अञ्चेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत ॥ मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥
 मध्यमः ॥ अ सांप्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्वात्तांप्र-
 तिकेऽर्थे । उल्कार्योपकर्षहीनोमध्योवैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमि-
 ल्लर्षः ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥ समुद्रस्य समीपे योद्वीपस्तद्विप-
 याद्वीपशब्दाद्यञ् स्वात् । द्वैष्यम् । द्वैष्या ॥ कालादृञ् । ४ । ३ । ११ ॥ कालवा-
 चिभ्यष्टञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कर्षं
 तर्हि शर्वरस्य तमसोनिषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौपसरागेति भाग्विः, समा-
 नकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशाएवैतदिति प्रामाणिकाः ॥ तत्र जातइति या-
 वत्कालाधिकारः ॥ आह्वे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥ ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवा-
 दः । शारदिकं आह्वम् ॥ विभाषा रोगात्पयोः । ४ । ३ । १३ ॥ शारदिकः ।
 शारदोवा रोगभातपोवा । पतयोः किम् । शारदं दधि ॥ निशाप्रदोषाभ्यां
 च । ४ । ३ । १४ ॥ वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥
 श्वसस्तुद् च । ४ । ३ । १५ ॥ अस्शब्दादृञ् वा स्वात्तस्य तुहागमश्च ॥ द्वां-
 रादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥ द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्यकृत्, स्वाद्,
 मृद्, अस्, अन्, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥ संधिवेलाशृतु-
 नक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥ संधिवेलादिभ्यश्चतुभ्योनक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्ति-
 भ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैपम् ॥ सन्धिवेला, संध्या,
 अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरान् फलपर्वणोः * ॥
 सांवत्सरं फलं पर्वं वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥ प्रावृषण्यः । ४ । ३ । १७ ॥
 प्रावृषेण्यः ॥ वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ॥ वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । काला-
 स्ताधुष्यंलच्यमानेविति साध्वर्थे ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥
 हेमन्तादण् स्वात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्वक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमतम् ॥
 सायंचिरं प्राह्मेप्रगेऽच्यपेभ्यष्टशुटशुलौ तुद् च । ४ । ३ । २३ ॥ सायमित्या-
 दिभ्यश्चतुर्भ्योऽच्यपेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टशुटशुलौ स्तस्योस्तुद् च । नुटः प्रागनादे-
 शः । अनद्यतनइत्यादिनिर्देशान् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहप्रगथोरेदन्तत्वं

१ भवं गणो मूढ एवोक्तः ।

२ भयमपि मूले पठितः । परं तत्र शब्दयोरेवैव पाठमिति शेषवृत्तिकम् ।

निपात्यने । प्रादेगनम् । प्रगेननम् । शोगतनम् । निपात्यनम् ॥ निपात्यनार्थान्तरं
 वक्तव्यः * ॥ निरयम् । परयम् । पगमितम् ॥ अपादिगार्थान्तरं * ॥ अग्निम् ।
 आदिमम् । पथिमम् ॥ अन्त्यात् * ॥ अग्निमम् ॥ विभाषा पूर्वाह्वारात्
 भ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥ आभ्यां द्युत्पुत्री वा गगणोन्मुदम् । तस्य द्यु
 पूर्वादेगनम् । अपगदेगनम् । गकाल्यनेपिन्यनुक्तम् । पूर्वादः सोढोऽम्पेति विद्वां
 पूर्वाह्वानम् । अपगदहनम् । पौर्वादिहम् । आगदिहम् ॥ तत्र जातः । ४ । ३ ।
 २५ ॥ गममीगमपार्श्वगतहन्योऽणारपोगादयत्र म्युः । म्युमे जातः पौत्रः । औनः ।
 राश्रियः । अवारपारीणहन्तारि ॥ प्राचृपष्टम् । ४ । ३ । २६ ॥ पन्थान्
 वादः । प्राचृति जागः प्राचृणिकः ॥ संज्ञायां शरदोवुन् । ४ । ३ । २७ ॥ इ-
 ल्वणोऽणवादः । शरदफादर्थविशेषामुद्रतिशेषाम् ॥ उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥
 अधिकारोऽयम् । हनन्ताइत्यन्तात् ॥ अचयवाटतोः । ७ । ३ । ११ ॥ अच-
 यवाचिनः पूर्वपदाटतुवाचिनोऽन्त्यामादेरचोवृद्धिः स्यात् त्रिणि णिनि ऋनि च मदिने
 परे । पूर्ववार्णिकः । अपरहैननः । अयवार्णिकम् । पूर्वोत्तु गणोत्तु भवः पौर्ववर्णिकः ।
 फलोवृद्धिमद्विधायवयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न । अयववचामागाम् ॥ सु-
 सर्वाधार्जनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्ष-
 ञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति युञ् । सुसर्वाधेदिक्शब्देभ्योजनपदस्येति तदन्तवि-
 धिः ॥ दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ॥ दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनोवृद्धिः
 पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्व-
 द्रः । योगविभागउत्तरार्थः ॥ प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ॥ दिग्-
 परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वोक्तामशम्यां प्रा-
 पूर्वोक्तामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥ पूर्वाह्वाराह्वार्द्रामूलप्रदोपावत्क-
 राहुन् । ४ । ३ । २८ ॥ पूर्वाह्वकः । अपराह्वकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोपकः ।
 अवस्करकः ॥ पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥ पथि जातः पन्थकः ॥ अमा-
 वास्यावा । ४ । ३ । ३० ॥ अमावास्यकः । अमावास्यकः ॥ अ च । ४ ।
 ३ । ३१ ॥ अमावास्यः ॥ सिन्धवपकराभ्यां कन् । ४ । ३ । ३२ ॥ सिन्धुकः
 कच्छाद्यणि मनुष्यबुभि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥ अणप्रां च
 । ४ । ३ । ३२ ॥ क्रमात् स्तः । सिन्धवः । आपकरः ॥ अविष्ठाफलगुन्यनुप-
 धास्वातितित्प्यपुनर्वसुहस्तविशाखापाढापहुलाह्वकः । ४ । ३ । ३४ ।
 पशोनक्षत्रवाचिभ्यः परम्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ लुक् तदि-
 त्तलुकि । १ । २ । ४२ ॥ तदित्तलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
 अविष्ठासु जातः अविष्ठः । फल्गुनः इत्यादि ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः सिन्ध-

मुपसंख्यानम् * ॥ चित्रापां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्वितलुकी-
 ति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डाप् ॥ फल्गुन्यपादाभ्यां टानौ वक्तव्यौ * ॥
 शिपामित्येव । फल्गुनी । अपादा ॥ श्रविष्ठापादाभ्यां छण्यक्तव्यः * ॥ अश्विन्यामपि ।
 श्रविष्ठीयः । आपादीयः ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥ प्रोष्ठपदानामु-
 त्तरपदसाचामादेरनोवृद्धिः स्याज्जातार्थे षिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः
 प्रोष्ठपादोमाणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्या-
 योऽपि गृह्यते । भाद्रपादः ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाच । ४ । ३ । ३५ ॥
 एभ्योजातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा से-
 नेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजोवा । ४
 । ३ । ३६ ॥ एभ्योजातार्थस्य लुक्वा स्यात् । वत्सशाले जातोवत्सशालः । वात्स-
 शालः । श्लादि ॥ जातार्थे प्रतिप्रसृतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः * ॥ शतभिषजः । शत-
 भिषः । शतभिषक् ॥ नक्षत्रेभ्योवहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥ जातार्थप्रत्ययस्य
 पहलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः ॥ कृतलब्धक्रीतिकुशलाः । ४ । ३ ।
 ३८ ॥ तत्रेत्येव । सुप्ते कृतोल्बधः क्रीतः कुशलोवा सौमः । प्रायभवः । ४ ।
 ३ । ३९ ॥ तत्रेत्येव । सुप्ते प्रायेण घाट्ट्येन भवति सौमः ॥ उपजानूपकर्णा-
 पनीवेष्टम् । ४ । ३ । ४० ॥ औपज्ञानुकः । औपकर्णिकः । औरनीविकः ॥
 संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥ सुप्ते संभवति सौमः ॥ कोशाट्टम् । ४ । ३ । ४२ ॥
 कौशेयं वस्त्रम् ॥ कालात्साधुपुट्यत्पच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥ हेमन्ते
 माधुर्हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुण्यन्ति वामन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते
 शारदाः शालयः ॥ उष्टे च । ४ । ३ । ४४ ॥ हेमन्ते उच्यन्ते हेमन्तापवाः ॥ आ-
 श्वयुज्यापुत्र । ४ । ३ । ४५ ॥ ठवोऽणवादः । आश्वयुज्यापुत्रा आश्वयुज्यकामायाः ॥
 प्रीष्मयमन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥ पक्षे ऋत्वण् । प्रीष्मकम् । प्री-
 ष्मम् । वामन्तकम् । वामन्तम् ॥ देयमृणो । ४ । ३ । ४७ ॥ वान्तादित्येव । मागे
 देयमृणं मामिकम् ॥ कलाप्यश्वत्थयथुस्ताट्टन् । ४ । ३ । ४८ ॥ यमिन्
 कान्ते मयूराः कलापिनोभवन्ति सङ्घपागाकन्तारी तत्र देयमृणं वन्तापकम् । अश्व-
 त्थस्य कान्तमश्वत्थमशुकः कान्तोऽश्वत्थः । यमिन् कान्तोऽश्वत्थाः कान्ति तत्र देयम-
 श्वत्थम् । यमिन् परबुधमनुग्रथे तत्र देयं यययुगकम् ॥ प्रीष्मापरममाट्टम् ।
 ४ । ३ । ४९ ॥ प्रीष्मे देयमृणं प्रीष्मकम् । आरगमकम् ॥ संपत्सरामहापर्या-
 भ्यां टक्ष । ४ । ३ । ५० ॥ वाट्टम् । सांख्यिकम् । सांख्यकम् । आमहारनि-
 षम् । आमहारणकम् ॥ घ्याट्टरति मुग्मः । ४ । ३ । ५१ ॥ वाट्टरतिः सव-
 म्भ्याट्टरत्तदनाथं अनाथयः ग्युः योऽट्टरति तमृग्मेत् । निशापं व्ताट्टरति

नैशोमृगः । नैशिकः ॥ तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥ कालादित्येव । निशा-
सहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः ॥ तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥
सुप्ते भवः सौप्तः । राष्ट्रियः ॥ दिग्गादिभ्योयत् । ४ । ३ । ५४ ॥ दिग्भ्यम् ।
वर्ग्यम् ॥ शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥ दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥ प्राचां
नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदसोत्तरपदस्य चा-
मादेरचोष्टद्विविधिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नगरः । पूर्वनागरः ।
प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवोमानगरः ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य वि-
भाषितसुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥ जङ्गलायन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचोष्ट-
द्विरुत्तरपदस्य वा षिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् ।
वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥ दृत्तिकुक्षिरू-
लशिवस्त्यस्त्यहेर्देञ् । ४ । ३ । ५६ ॥ दातैयम् । कौशेयम् । कलशिर्वटः तत्र
भवं कालशेयम् ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ ॥ चात् ढञ् । प्रैवेयम् । मैवम् ॥
गम्भीराज्ज्यः । ४ । ३ । ५८ ॥ गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ॥ अठ्ययीभावा-
च्च । ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुखंभवं पारिमुख्यम् ॥ पैरिमुखादिभ्यपवेप्यते * ॥ वेह ।
औपकूलः ॥ अन्तः पूर्वपदादृञ् । ४ । ३ । ६० ॥ अठ्ययीभावादित्येव । वेर्यमि-
अन्तः अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । अंध्यात्मादेरुचि-
प्यते * ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥ अनुशक्तिकादीनां च । ७ । ३ ।
२० ॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् षिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौ-
तिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ देविकांशिश-
पादित्यथाहृदीर्घसत्रश्रेयसामात् । ७ । ३ । १ ॥ एषां पक्षानां वृद्धियात्तत्र-
देवप्रदान षिति णिति किति च । दायिकम् । देविकाकूले भवादाविकाकूलाः ए-

१ दिग्, वर्ग, पुग, गण, पशु, धार्य, मित्र, मेधा, अन्तर, पवित्र, रहस्य, अलीक, उला, अ-
शिव, देव, भादि, अन्त, गुप्त, जपन, मैव, यूव, उदकारसंज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेद, वात, अ-
परा । इति दिग्गतिः ।

२ पञ्चमनाशुरसंज्ञानम् ॥ * ॥ पाठप्रत्ययः ।

३ परिमुखा, परिहनु, परोष्ठ, पशुद्वय, परिमीर, उपमीर, उपरशुण, उपरुलाप, अनुप, अनु-
अनुष्ट, अनुचित, अनुवीर, अनुमाय, अनुमीर, अनुमाय, अनुपूव, अनुपूव, अनुपूव, अनुपूव, प्रतिपालः ।
इति परिमुखादिः ।

४ अठ्ययी, अधिधीव, अधिधुव, इद्रीक, पारोह । इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ।

५ अठ्ययीक, अध्ययीक, अध्यात्म, अध्यात्म, अद्यादिपू, अविहम्, अमाहय, अध्या-
हालक, सुहृन्नगर, अनुप, कुरुव, कुरुवाप, उदकार, इद्रीक, पारोह, सौशिक, सौपू-
अन्तर्वेश्म, वेद, वात, अनुपूव, अनुपूव, अनुपूव । आकृतिभ्योऽणम् । वेव, अधिधम, अधिधुव, अधिधी-
व, इद्रीक । इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ।

लयः । शिंशपायाविकारः शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्योवेत्यञ् । दिलौहइदं दा-
लौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्धसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्
। ४ । ३ । ६१ ॥ ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिप्रामिकः । आनुप्रामिकः ॥
जिहामूलाङ्गुलेच्छः । ४ । ३ । ६२ ॥ जिहामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । वर्गान्ताच्च ।
४ । ३ । ६३ ॥ कवर्गीयम् ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥
पक्षे पूर्वण छः । मद्गर्ग्यः । मद्गर्गीणः । मद्गर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयोवर्णः ॥
कर्णललाटात्कनलंकारे । ४ । ३ । ६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका ॥ तस्य व्या-
ख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥ सुपां व्याख्यानः सौपो
प्रत्यः । तैः । कर्तव्यः । सुप्सु भवं सौपम् ॥ बहुचोऽन्तोदात्तादृञ् । ४ । ३ ।
६७ ॥ पत्वणत्वपोर्विधापकं शाखं पत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवोवा पा-
त्वणत्विकः ॥ ऋतुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ
तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमकाअपीह गृह्यन्ते । अभिष्टो-
मस्य व्याख्यानस्तत्र भवआभिष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकपञ्जिकः । नावपञ्जिकः ।
बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थआरम्भः ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ।
४ । ३ । ६९ ॥ ऋषिशब्देभ्योलक्षणया व्याख्येयमन्यवृत्तिभ्योभवे व्याख्याने चा-
ध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टोमन्त्रोवसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवोवा वसिष्ठिको-
ऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वसिष्ठी ऋक् ॥ पौरोडाशपुरोडाशात्ठञ् । ४ ।
३ । ७० ॥ पुरोडाशसहचरितोमन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । ततः षन् । पौरोडा-
शिकः ॥ छन्दसोयदणौ । ४ । ३ । ७१ ॥ छन्दस्यः । छान्दसः ॥ द्वजृद्वाह्मण्यर्ष-
धमाध्वरपुरश्चरणानामाख्यातादृक् । ४ । ३ । ७२ ॥ ऋचः । ऐष्टिकः ।
पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । प्राज्ञणिकः । आर्चिकः । इत्यादि ॥ अणुर्गयना-
दिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥ ठच्चादेरपवादः । आर्णयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ॥
ततआगतः । ४ । ३ । ७४ ॥ सुप्तादागतः सौम्रः ॥ ठगायस्थानेभ्यः । ४ ।
३ । ७५ ॥ शुल्कशालायाआगतः शौल्कशालिकः ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ ।
३ । ७६ ॥ आयस्थानठकइलादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । का-
केणः । तैर्षः ॥ विद्यापोनिसंयन्धेभ्योबुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥ औपाध्यायकः ।

१ ऋग्वेद, एतद्वाख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविवेकि, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याक-
रण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अहविद्या, विद्या, उद्यान, उद्याद, उद्याव, संवत्सर, उपनिषद्,
सुहृत्, निमित्त, शिक्षा, शिक्षा । इत्युपयनादिः ।

१ ऐष्टिक, ऋचण, दृपण, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, दान, वन । इति दृष्टिच्छादिः ।

४ । ३ । ९३ ॥ सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्ष-
शिला नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशिलः ॥ नूदीशालातुरवर्मतीकुचवाराडूक्-
ड्रपहृङ्गकः । ४ । ३ । ९४ ॥ तूदी अभिजनोऽस्य तूदीयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।
कुचवार्थः ॥ भक्तिः । ४ । ३ । ९५ ॥ सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेष्यते इति
भक्तिः । सुप्तोभक्तिरस्य सौप्तः ॥ अचित्ताददेशकालाट्टक् । ४ । ३ । ९६ ॥
अपूषा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्ताक्तिकम् । दैवदत्तः । अदेशाक्तिकम् ।
सौप्तः । अकालाक्तिकम् । प्रैष्यः ॥ महाराजाट्टक् । ४ । ३ । ९७ ॥ महाराजिकः ।
वांसुदेवार्जुनाभ्यां युन् । ४ । ३ । ९८ ॥ वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥ गोत्र-
क्षत्रियाख्येभ्योबहुलं युञ् । ४ । ३ । ९९ ॥ अणोऽपवादः परत्वाद्वद्वाच्छं
वाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणात्रेह । पा-
णिनोभक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समा-
नशब्दानां बहुवचने । ४ । ३ । १०० ॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने
जनपदवाचिनां समानध्रुवीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योऽथेति
प्रकरणे ये प्रत्ययावकास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाजनपदोभक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः ।
क्षत्रियाभक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणाभक्तिरस्य पञ्चालाः ।
जनपदेनेति किम् । पौरवोराजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥ तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ ।
१०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखा-
च्छण् । ४ । ३ । १०२ ॥ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तम-
धीयते तैत्तिरीयाः ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ ।
१०३ ॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवा-
सिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरि-
द्रिणिः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
। ४ । ३ । १०५ ॥ तृतीयान्ताप्योक्तार्थे णिनिः स्यात् । यद्योक्तं पुराणप्रोक्ताधेद्ब्राह्म-
णकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः, महु, माह्विनः । शाट्याय-
न, शाट्यायनिनः । कल्पे, विद्नेन प्रोक्तः पैह्री कल्पः । पुराणैर्नि किम् । याज्ञवल्क्या-
नि ब्राह्मणानि । आश्रमरथः कल्पः । अणि आपरत्यस्येति यलोपः ॥ शौनकादिभ्य-
श्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ छन्दस्यभिधेये एभ्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीय-

१ सर्वप्रसूतो सर्वं वाचं वसतिणि वासुः । बाहुलकादुण्, सघातो देवध वायुदेवः, तेन गोत्रक्षत्रियाख्य-
म्यावायुभोविधानं स्तर्षाकम् ।

२ शौनक, वाजपथेय, शाह्वेय, सापेय, शापीय, शाह्वयन, रत्न्य, रत्न्य, देवर्षेय, रघुम्बर, र-
घुम्बर, कशशठ, कपाय, तल, रथ, पुष्पासक, अश्वपेय । इति शौनकादिः ।

ते शीर्षकिनः ॥ कठचरकाहृद् ॥ ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य
 स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥ कलापिनोऽण् ॥ ४ । ३ । १०८ ॥
 कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सप्रहाचारिपीठसर्गिकलापिकै
 मितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्यसुपर्वणामुपसंख्यानाटिलोपः ॥ छ-
 गलिनोऽदिनुक् ॥ ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेपिनः ॥
 पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ४ । ३ । ११० ॥ पाराशर्य
 प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणोभिक्षवः । शीलालिनोऽनटाः ॥ कर्मन्दकृशा-
 श्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते
 कर्मन्दिनोभिक्षवः । कृशाश्विनोऽनटाः ॥ तेनैकदिक् ॥ ४ । ३ । ११२ ॥ उरा-
 न्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥ तसिञ्च ॥ ४ । ३ । ११३ ॥ स्वरादिपादा-
 व्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥ उरसोयश्च ॥ ४ । ३ । ११४ ॥ उ-
 रासिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥ उपज्ञाते ॥ ४ । ३ ।
 ११५ ॥ तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥ कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ ।
 ११६ ॥ वररुचिना कृतोवाररुचोमन्थः ॥ संज्ञायाम् ॥ ४ । ३ । ११७ ॥ तेने-
 त्येव अमन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥ कुलालादिभ्योऽनुप्
 । ४ । ३ । ११८ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वाडकम् ॥
 धुद्राभ्रमरचटरपादपादञ् ॥ ४ । ३ । ११९ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । धुद्राभिः
 कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥ तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥ उ-
 गोरिदमौपगधम् ॥ वहेस्तुरणिद् च * ॥ संवोदुः स्वं सांवहित्रम् ॥ अमीधः शरते
 रण् भं च * ॥ अमिमिन्धे अमीत्, तस्य स्थानमामीधम्, तात्स्थ्यात्तोऽप्यामीधः ॥
 समिधामाधाने पेण्यण् * ॥ सामिधेन्योमन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ रथाद्यत् ॥ ४ ।
 ३ । १२१ ॥ रथं चक्रम् ॥ पत्रापूर्यादञ् ॥ ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं वाहनम् ।
 अधरथस्येदमाधरथम् ॥ पत्राध्ययुपरिपदश्च ॥ ४ । ३ । १२३ ॥ अम् ॥ पत्रा-
 द्वाहो * ॥ अधरथेदं वहनीयमाद्यम् । भाध्ययवम् । पारिपदम् ॥ हलसीराण-
 य् ॥ ४ । ३ । १२४ ॥ हात्तिकम् । मीरिकम् ॥ यन्द्याहुन्वैरमैयुनिकयोः ॥ ४ ।
 ३ । १२५ ॥ काकोत्किका । कुल्लुकुनिकिका ॥ वैरे देवात्तुगदिभ्यः प्रतियेभः * ॥ देवा-
 तुम् ॥ सोऽप्रचरणाहुन् ॥ ४ । ३ । १२६ ॥ औपगयकम् । चरणादमौपगयोऽिति दक-

१ अम्, वेदमात्रेण चरणात् अमिमिन्धम् । चरणात्तुगदिभ्योऽप्यामीधम् ।

२ कुल्लुकु, वररु, वाडक, निवट, कर्मन्, मीर, मिरीध, मीरिध, वैरगत्र, परिपद, वृ, मी, वर, वर, अवरुह, वररु, कुल्लुकु, यन्द्या । इति कुल्लुकुः ।

३ अम् इत्ये इति चरणात्तुगदिभ्योऽप्यामीधम् । वैरगत्रय वरगत्रय ।

व्यम् * ॥ काठकम् ॥ सह्याङ्गलक्षणेऽप्यभिजामण् । ४ । ३ । १२७ ॥
 घोषमङ्गमपि कर्तव्यम् * ॥ अब् । वैदः सह्योऽङ्गोपोपोवा । वैदं लक्षणम् । पञ्,
 गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासंबन्धोऽङ्गः । साक्षात् लक्षणम् ॥
 शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ॥ अण् योकेऽर्षे । पक्षे चरणात्वाद्बुच् । शकलेन प्रो-
 क्तमपीयते शाकलास्तेषां सह्योऽङ्गोपोपोवा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्षीयता ॥
 छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवहृचनटाञ्ज्यः । ४ । ३ । १२९ ॥ छन्दोगानां
 धर्मभाषायोवा छन्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । याहुच्यम् । नाट्यम् ॥
 चरणाद्धर्मभाषायोरित्युक्तं तस्माद्दर्शनात्तदशब्दादपि तयोरेव ॥ न दण्डमाणवान्ते-
 वासिपु । ४ । ३ । १३० ॥ दण्डप्रधानामाणवादण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च बुञ्
 न स्यात् । दाक्षादण्डमाणवाः । शिष्यावा ॥ रैधितिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ ।
 १३१ ॥ तस्येदमिदर्थे । बुञ्चोऽपवादः । रैधितिकीयः । वैजवापीयः ॥ कौपिञ्जलहास्ति-
 पदादण्वाच्यः * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तालुनरण् । कौपि-
 ञ्जलः । गोत्रबुञ्चोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हस्तिपदस्त्वस्यार्थं हस्तिपादः ॥ आधर्ष-
 णिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ॥ अण् स्यात् । आधर्षणिकस्यापमाधर्षणोधर्म
 भाषायोवा । चरणाद्बुञ्चोऽपवादः ॥

समाप्ताः शैपिकाः ॥

तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥ अश्मनोविकारे टिलोपोवकव्यः * ॥
 अश्मनोविकारभाश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥ अवयवे च प्राण्योपधिबुक्षे-
 भ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥ चाद्रिकारे । मयूरस्यावयवोविकारोवा मयूरः । मूर्ध्व
 काण्डं भस्म वा । वैष्णवम् ॥ विलेवादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥ वैत्यम् ॥
 कौपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ॥ अण् । अञ्चोऽपवादः । तर्कु, तार्कवम् । तैत्तिडीक-
 म् ॥ अणुजतुनोः पुक् । ४ । ३ । १३८ ॥ आभ्यामण् स्वाद्रिकारे पतयोः पुगा-
 गमश्च । त्राणुपम् । जानुपम् ॥ ओरन् । ४ । ३ । १३९ ॥ दैवदरवम् । भाद्रदा-
 रवम् ॥ अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ॥ दाथिल्यम् ॥ काथिल्यम् ॥ पलाशा-
 दिभ्योवा । ४ । ३ । १४१ ॥ पालाशम् । कारीरम् ॥ श्राम्याः प्लञ् । ४ । ३ ।
 १४२ ॥ श्रामीलं भस्म । पित्वाण्डीप् । श्रामीली शुक् ॥ मयद्वैतयोर्भाषायाम-
 नस्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मपङ्गा स्वाद्रिकारावयवयोः

१ रैधितिक, स्थापिति, क्षेमवृद्धि, मौरधीति, औरधेति, औरदापि, वैजवापि । इति रैधितिकादिः ।

२ इति कातिक सूत्रेषु केचित्प्रसिद्धम् ।

३ किल, मीरि, काण्ड, मुद्र, मन्त्र, गोप्य, इक्षु, वेणु, मेषुका, वार्षांगी, पाटली, कर्कण्डू, कुटीर । इति
 कातिः ।

४ पलाश, क्षीर, शिष्या, स्पन्दन, पुलाक, कारीर, गिरीच, यशम, विट्पत्र । इति पलाशादिः ।

नसामध्यान्न लुक् । श्लक्ष्णम् ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ॥ अस्य न
 वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥ जम्बवा वा । ४ । ३ । १६५ ॥ जम्बूशब्दात्फले-
 ऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् तस्य लुक् जम्बु ॥ लुप् च । ४ । ३ । १६६ ॥
 जम्बवाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बवाः फलं जम्बूः ॥ फल-
 पाकशुषामुपसंख्यानम् * ॥ ग्रीहपः । मुद्राः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् * ॥ महिकायाः
 पुष्पं महिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलप्रहणाग्नेह । पाटला-
 नि पुष्पाणि । सात्वानि मूलानि । बाहुलकात्कचिलुक् । अशोकम् । करवीरम् ॥
 हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीत-
 क्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ कंसीयपरशब्द-
 योर्यञ्चौ लुक् च । ४ । ३ । १६८ ॥ कंसीयपरशब्दशब्दाभ्यां यञ्चौ सप्तद-
 यतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् ।
 तस्य विकारः पारशवः ॥

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

प्राग्ग्रहतेष्टक् । ४ । ४ । १ ॥ तद्ग्रहतीत्यतः प्राक् षगधिम्रित्यते ॥ तदाहेति
 मादेश्वादिभ्युपसंख्यानम् * ॥ माशब्दः कारि इति यआह समाशब्दिकः ॥
 स्वागततीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः ।
 स्वाञ्चरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
 व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपती साधु स्वापतेयम् * ॥ आहौ प्रेभूतादिभ्यः ॥
 प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्यातिकः ॥ पृच्छतौ सुंज्ञातादिभ्यः * ॥ सुज्ञातं पृच्छति
 सौज्ञातिकः । सौखशापनिकः । अनुशक्तिकादिः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः * ॥ पार-
 दारिकः । गौरुतलिकः ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ । ४ । २ ॥
 अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षै-
 र्जितमाक्षिकम् । संस्कृतम् । ४ । ४ । ३ ॥ दधा संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् ॥
 कुलत्थकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ॥ टकोऽपन्नादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् ।
 तैत्तिदीचिकम् ॥ तरति । ४ । ४ । ५ ॥ उडुपेन तरति औडुपिकः ॥ गोपुच्छादृश्च

१ हरीतकी, कोशातकी, नसरानी, शम्भुणी, दाही, दोही, श्वेतगात्री, अर्जुनपात्री, श्लाघा, काला,
 धाहा, गभीरा, फण्डकारिका, पिपली, विद्या, शोफालिका । इति हरीतक्यादिः ।

२ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द । इति माशब्दादिः ।

३ स्वापन, स्वप्न, स्वप्, व्यङ्, व्यङ्, व्यवहार, चरति । इति स्वागत्यादिः ।

४ प्रभूत, पर्याप्त । इति प्रभूत्यादिः ।

५ गुमान, सुमुतादि, सुलदापन । इति सुज्ञान्यादिः ।

६ पारार, मुशत्रय । इति परशार्यादिः । एते चत्वारोऽप्यहोपनिषदाः ।

१४।४।६ ॥ गौणुच्छिकः ॥ नील्यचचष्टन् । ४।४।७ ॥ नाविकः । पति
 यादृभ्यां तरति पादुका ग्री ॥ चरति । ४।४।८ ॥ घृतीयान्नाद्रच्छति मत्त
 लर्धोष्टम् स्यात् । हसिना चरति हसिकः । शाकटिकः । दत्ता मत्त
 दाधिकः ॥ आकर्पात् ष्टत् । ४।४।९ ॥ आरुपौनिकपोनः । अरु
 दिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पितान्दीम् । आर्षिकी
 पर्पादिभ्यः ष्टन् । ४।४।१० ॥ पर्पेण चरति पर्षिकः । पर्षिकी । येन पति
 पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अधिकः । रथिकः ॥ श्वगणादृञ्च । ४।४।११ ॥ चर्
 न् ॥ श्वादेरिञि । ७।३।८ ॥ ऐच् न । श्वमस्त्रस्यापत्यं श्वामक्षिः । श्वामि
 तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् * ॥ श्वगणेन चरति श्व
 णिकः । श्वगणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥ पदान्तस्यान्यतरस्या
 । ७।३।९ ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौक
 म् ॥ वेतनादिभ्योजीवति । ४।४।१२ ॥ वेतनेन जीवति । वैतनिकः । व
 ष्कः ॥ वस्त्रक्रयविक्रयादृञ्च । ४।४।१३ ॥ वस्त्रेण मूल्येन जीवति वस्त्रिकः ।
 क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥
 आयुधाच्छ च । ४।४।१४ ॥ चादृञ्च । आयुधेन जीवति आयुधीपः । अ
 धिकः ॥ हरत्युत्संज्ञादिभ्यः । ४।४।१५ ॥ उत्सङ्गेन हरत्युत्सङ्गिकः ॥
 भस्त्रादिभ्यः ष्टन् । ४।४।१६ ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पितान्दीम् ।
 लिकी ॥ विभाषा विवधात् । ४।४।१७ ॥ विवधेन हरति विवधिकः । वि
 ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्द्विवधादपि ष्टन् । वैवधिकः । वि
 धिकी । विवधविवधशब्दौ उभयतोषद्वयिकये स्कन्धवाच्ये काष्ठे वर्तते ॥ अ
 कुटिलिकायाः । ४।४।१८ ॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मोत्प
 रणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारात्वा कौटिलिकोव्याधः कर्मोत्प
 निर्घृत्तोऽक्षेणूतादिभ्यः । ४।४।१९ ॥ अक्षेणूतेन निर्घृत्तमाक्षेणूतिकं वैत
 फ्रेर्मन्त्रित्यम् । ४।४।२० ॥ विप्रप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्ताभिर्घृत्तोऽपि मन्त्र
 तित्यम् । कृत्वा निर्घृत्तं कृधिमम् । पवित्रमम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमम् । यत्कल्पः * ॥

१. पर्प, अथ, अथय, रथ, जाल, व्याल, म्पान, पादः पत्त । इति पर्पादिः ।

२. चर्, चरन्, चर्षकारन्, चर्षु, रथ, जाल, वेत, वपेत्, मेष, वपसिन्, पुण, वपत्, च

३. ष्टन्, शोके, सिञ्च, पाद, वस्त्र, वस्त्रयान, वस्त्रम् । इति ष्टन्वादिः ।

४. उत्सङ्गदृञ्च, उत्सङ्ग, उत्सङ्ग, उत्सङ्ग, उत्सङ्ग, उत्सङ्ग । इति उत्सङ्गवादिः ।

५. वस्त्र, च, मन्त्र, मन्त्रेण, मन्त्रयान्, मन्त्रयान् । इति मन्त्रवादिः ।

६. इति मन्त्रान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान्, मन्त्रयान् ।

७. यत्कल्पः, इतिः ।

तद्विषये षडधिकारः ।

।।केन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्षनी
 ३ । २१ ॥ अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । य
 नेर्वृत्तं याचितकम् ॥ संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ ३
 दिनिः । ४ । ४ । २३ ॥ चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥ लवणाश्लुक् । ४
 २४ ॥ लवणेन संसृष्टोलवणः सूपः । लवणं श्राकम् ॥ मुद्गादण् । ४
 २५ ॥ मौद्गभोदनः ॥ व्यञ्जनैरूपसिक्ते । ४ । ४ । २६ ॥ टक् । दध्ना
 कं दाधिकम् ॥ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । ४ । ४ । २७ ॥ ओजसा
 औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिकोमत्स्यः ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमी
 मकूलम् । ४ । ४ । २८ ॥ द्वितीयान्तादस्माद्द्वर्ततइत्यस्मिन्नर्थे टक् स्यात् ।
 विशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः ।
 लोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥ परिमुखं च । ४ । ४ । २९ ॥
 खं वर्तते पारिमुखिकः । चात्यारिपार्थिकः ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४
 ३० ॥ द्विगुणार्थं द्विगुणं तद्वयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्द्वेषुपिभा
 व्यः * ॥ वार्धुपिकः ॥ कुसीददशैकादशात् छन्ञचौ । ४ । ४ ।
 गर्ह्यार्थोभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं
 च्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतोद
 विमहेऽकारः समासान्तइहैव सूत्रे निपाल्यते । दशैकारदशिकः । दशैकादि
 दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्णपवेहापि तदित्यर्थः ॥ उच्छति । ४ । ४ । ३२
 दराण्युच्छति धादरिकः ॥ रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥ समाजं रक्षति सामाजि
 शब्ददुर्दुरं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥ शब्दं करोति शाब्दिकः । दादुर्दि
 पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेष्या
 पहणं मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणोहन्ति पक्षिकः । शाकुनिकः । मार्ग
 मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥ परि
 च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥ अस्माद्द्वितीयान्तासिष्ठति हन्ति चेत्पर्यं टक्
 पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति
 पन्थिकः ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥ दण्ड
 मापः दण्डमापः । दण्डमापं धावति दण्डमापिकः । पादविकः । आनुदि
 आक्रन्ददृष्टश्च । ४ । ४ । ३८ ॥ अस्माद्दृब् स्याद्दृक् भावतीत्यर्थे । अ
 दुःखितानां रोदनस्थानं धावति आम्रन्दिकः ॥ पदोत्तरपदं शृङ्गाति । ४ । ४ ।
 पूर्वपदं शृङ्गाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥ प्रतिकण्ठार्थलटामं च । ४

सान्नायिकः ॥ धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ । पार्थिवः ॥ अथर्मादीनि पश्यन्
 * ॥ आर्थाधिकः ॥ प्रतिपद्यतेति संश्रु । ४ । ४ । ४२ ॥ प्रविश्यतेति प्रतिपत्तिः
 कः ॥ समयायान्तरसमर्थेति । ४ । ४ । ४३ ॥ गामवापिकः । गान्धीयः ॥
 परिपदोप्यः । ४ । ४ । ४४ ॥ गगिपदं गमयति गगिप्यः ॥ सेनायावा ।
 ४ । ४ । ४५ ॥ ण्यः स्यात्तक्षे टक् । गैन्त्याः । गैन्तिकाः ॥ मंज्ञायां ललाट
 कुण्डुप्यौ पद्यन्ति । ४ । ४ । ४६ ॥ ललाटं पश्यति ललाटिकः संपकः । पुङ्
 टीशब्देन तत्प्राताहः स्वल्पदेशोत्पद्यते । कौमुटिकोभिधुः ॥ तस्य धर्मम् । ४ ।
 ४ । ४७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥ अण् मंहिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥
 महिष्याधर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥ श्रतोऽण् । ४ । ४ । ४९ ॥ वातुधर्म्यं वा-
 धम् ॥ नरायेति घक्तव्यम् * ॥ नरस्य धर्म्यां नारी ॥ विश्वसितुरिहृतोऽप्राव व-
 व्यः * ॥ विश्वसितुर्धर्म्यं वैश्वस्यम् ॥ विभाजयितुर्गिणोपश्चात् वाच्यः * ॥ विभाजति
 तुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ अचक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥ पश्यन्तादृक् सादवक्रयैर्जै ।
 आपणस्यावक्रयआपणिकः । राजप्राज्ञं द्रव्यमवक्रयः ॥ तदस्य पण्यम् । ४ ।
 ४ । ५१ ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥ लवणादृक् । ४ । ४ । ५२ ॥ ल-
 वणिकः ॥ किसिरादिभ्यः छन् । ४ । ४ । ५३ ॥ किसिरं पण्यमस्य किसिरिकः ।
 पित्वाण्डीप् । किसरिकी । किसर, उशीर, नलद । इत्यादि किसिरादयः सर्वे सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषवाचिनः ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥ छन्त्या
 पक्षे टक् । शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी । शलालुः सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषः ॥ शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥
 मडुककल्लर्झरादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ॥ मडुकवादनं शिल्पमस्य माडु-
 कः । माडुकिकः । शार्शरः । शार्शरिकः ॥ प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥ तस्मै
 त्येव । अस्तिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ परश्वधादृश्च । ४ । ४ । ५८ ।
 पारश्वधिकः ॥ शक्तियष्टचोरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः ॥
 अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥ तदस्येत्येव । अस्ति परलोक-
 त्येवं मतिर्यस्य सआस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य सनास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य
 सदैष्टिकः ॥ शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥ अपूपमक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥
 छेत्रादिभ्योऽणः । ४ । ४ । ६२ ॥ गुणैर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥

१ महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुणोद्दिन, महिषाली, अनुवाह, होव, यज्ञमान । इति महिष्यादिः ।

२ किसर, (फिनर) नरद, नलद, स्यागल, तपद, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णा । इति किसरादिः ।

३ छत्र, शिक्षा, प्रतीह, रथा, बुभुक्षा, युवा, निपिक्षा, उपास्थान, छत्रि, कर्मन्, विश्वधा, तपन, सन्-
 अत्रन, किटिला, शिक्षिका, भक्षा, उदस्थान, पुणोषा, शिक्षा, युवा, मन्त्र । इति छत्रादिः ।

तामस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥ कामिइति ताच्छील्ये णे टिलोषो
 नेपालते । कर्मशीलः कामः । नस्तद्विज्ञेयुस्य सिद्धे अण्कार्यं ताच्छील्ये णेऽपि ।
 न चौरि तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कामिणः ॥ कर्माध्ययने वृत्त-
 २ । ४ । ४ । ६३ ॥ प्रथमान्तात्यष्टयर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चैव-
 त्तान्तसार्धः । ऐकान्तिकः । प्रसाध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं
 खलितमेकं जातं यस्य सः ॥ बह्वन्पूर्वपदाद्वम् । ४ । ४ । ६४ ॥ प्राग्घियये ।
 प्रादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्तिकः । द्वादशापपाठास्य जाता
 ल्यर्थः ॥ हितं भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥
 तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥ अप्रमोजनं नियतं दीयते अस्मै
 आममोजनिकः ॥ श्राणामांसौदनाद्विद्वन् । ४ । ४ । ६७ ॥ श्राणा नियुक्तं
 दीयते अस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनप्रहणं संप्रातविद्युहीतार्थम् । मांसौदनिकः ।
 मांसिकः । औदनिकः ॥ भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ॥ पक्षे ठक् ।
 भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भक्तः । भक्तिकः ॥ तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥
 आकारे नियुक्तआकरिकः ॥ अगारान्ताद्वन् । ४ । ४ । ७० ॥ देवागारे नियु-
 क्तोदेवागारिकः ॥ अध्याधिग्न्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥ निषिद्धदेश-
 कालवाचकादृक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्द-
 शिकः ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥ तत्रे-
 त्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशवेणवः कठिनायस्मिन्देहे स
 वंशकठिनस्तस्मिन्देहे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
 सांस्थानिकः ॥ निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥ नैकटिकोभिधुः ॥ आव-
 सयात् छल् । ४ । ४ । ७४ ॥ आवसये वसति आवसथिकः । पित्वान्वीप् ।
 भावसथिकी ॥ आकर्षाल्यर्पादेर्भखादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथाक्सिरादेः पितः
 पठेते ऽगधिकारे ॥ पठिति सूत्रपट्टेन विहिताल्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

॥ इति ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् पदधिक्रियते ॥
 दाहति रथयुगप्रसङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥ रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्मानं
 मनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्ज्यते सप्रसङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥ धुरोयद्भुक्
 ४ । ४ । ७७ ॥ हलि चेति दीर्घं प्राप्ते ॥ न भकुर्धुराम् । ८ । २ । ७९ ॥ भय
 धुरोश्चोपधापादीवाँन स्यात् । धुर्यः । धौर्यः ॥ खः सर्वधुरात् । ४ । ४ ।
 ८ ॥ सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरिणः ॥ एकधुराद्भुक्च । ४ । ४ । ७९ ॥ एकधु-
 वहति एकधुरिणः । एकधुरः ॥ शकटादण् । ४ । ४ । ८० ॥ शकटं वहति

शाकटोपीः ॥ हलसीराट्टक् । ४ । ४ । ८१ ॥ हलं वहति इतिहः ।
 संज्ञायां जन्मा । ४ । ४ । ८२ ॥ जनी वधूः तां वहति प्राणति जना
 ध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्सात्र चेतन
 म् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥ धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ॥
 तत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ॥ अन्नाणः । ४ । ४ । ८५ ॥
 लब्धा आन्नः ॥ वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥ वश्यः परेच्छानुचारी ॥
 न्दश्यम् । ४ । ४ । ८७ ॥ पद्यः कर्दमः । नातिशुष्कात्यर्थः ॥ धू...
 । ४ । ४ । ८८ ॥ आवर्हणमावर्हः ज्वाटनं तदस्यास्तीत्यावर्हि । मूढमावर्हि
 मूल्यामुद्राः ॥ संज्ञायां धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ॥ धेनुशब्दस्य पुगागनेत्यर्थे
 स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥ गृहपतिना संयुक्ते
 । ४ । ४ । ९० ॥ गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽभिः ॥ ना...
 लभू...
 । ४ । ४ । ९१ ॥ नावा तार्य नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयसः । धर्मेण प्राणं
 विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतलं
 सीतलं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥ धर्मपध्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ ।
 ९२ ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पध्यम् । अर्ध्यम् । न्याय्यम् ॥ छन्दसो निर्मितं
 ४ । ४ । ९३ ॥ छन्दसा निर्मितं छन्दसम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥ उरसो
 च । ४ । ४ । ९४ ॥ चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रऔरसः । उरसः ॥ हृदय
 प्रियः । ४ । ४ । ९५ ॥ हृद्योदेशः । हृदयस्य हृदयेति हृदादेशः ॥ यन्धने
 । ४ । ४ । ९६ ॥ हृदयशब्दान् पश्यन्ताद्वन्धने यत्साद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य
 नं हृद्योवशीकरणमन्त्रः ॥ मतजनहलात्करणजल्पकार्येषु । ४ । ४ । ९७ ॥
 मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं या मलयम् । गनस्य जलसंगन्यः । इत्यम्
 हस्यः ॥ तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ ॥ अभ्ये साधुः अभ्यः । सामस साधुः
 न्यः । ये सामाद्यक्रमेणोसिति प्रकृतिभायः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ प्रतिजनादि
 ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः
 न्यः । ४ । ४ । १०० ॥ मणं साधयोभाक्ताः शाकटो
 पदोण्यः । ४ । ४ । १०१ ॥

रुदिभ्यष्टञ् । ४ । ४ । १०३ ॥ गुडे साधुर्गोष्ठिकइक्षुः । साकुकोयवः ॥
 अधिवसतिस्वपतेर्दञ् । ४ । ४ । १०४ ॥ पथि साधु पाथेयम् । आति
 तनं वसतिस्तत्र साधुर्योसतेपी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥ सभाया यः । ४
 ०५ ॥ सभ्यः ॥ समानतीर्थं वासी । ४ । ४ । १०७ ॥ साधुरिति निवृ
 सतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ सवतीति सतीर्थ्यः ॥ समानोदरे शयित
 षोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥ समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्षो
 षोदरावः । ४ । ४ । १०९ ॥ सौदर्यः । अर्थः प्राक्वत् ॥

॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥ तेन क्रीतमित्यलः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥
 शादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥ प्राक् क्रीतादिवेव । उवर्णान्ताद्द्रवादिभ्यश्च
 ष्वस्वापवादः । नाभि नभं च ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेव
 शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ शून्यम् । शून्यम् ॥ ऊधसोऽनङ् च ॥ ऊध
 कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥ यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् ।
 यां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥ विभाषा हविरैपूपादिभ्यः । ५ । १ ।
 आमिश्यं दधि । आमिशीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्
 पूषीयम् ॥ तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥ वत्सेभ्योहितोवत्सीपोगोधुक् ।
 वे हितं शङ्ख्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥ शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ ।
 दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नसनासिकायाः । नसम् । नाभ्यम् ॥ ये च तद्धिते । ६
 ६१ ॥ यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते
 शिरश्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु * ॥ शीर्षण्याः शिरस्वावा केशाः ॥ अत्रि
 इति वाच्यम् * ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्पूलशिरसइदं स्पूलशी
 खलयवमापतिलवृषपन्नहणश्च । ५ । १ । ७ ॥ खलाय हितं खल्यम् । व
 माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । पन्नहण्यम् ॥ चाद्रथ्या ॥ अजाविभ्यां थ्यन् । ५
 ८ ॥ अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः
 १ । १ । ९ ॥ आत्माध्वानौ स्त्रे । ६ । ४ । १६९ ॥ एतौ स्त्रे प्रकृत्या स्तः ।

१ शुन, कुस्माय, सङ्, अपूर, मांसीदन, इक्षु, वेणु, संप्राम, सेपात, संक्राम, संवाद, प्रवास, इ
 उपसस । इति गुरादिः ।

२ गो, दधिसु, अक्षर, विर, बहिष्, अटका, स्सदा, गुण, मेधा, सुप्, नाभि नभं च, शुनः
 रथं वा च दीर्घत्वं तत्सन्निधौनेन चान्तोदात्तत्वम्, ऊधसोऽनङ् च, कूप, सार, दर, सार, भृगु, अचन
 वेद, शीत, रीत । इति गुरादिः ।

३ अयु, तण्डुल, अभ्युप, अभ्योप, अत्रोप, अन्येय, पृथुह, भोरन, सूय, एय, किञ्च,
 मय्य, इत्यम्, इति गुरादिः ।

त्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेत्यते * ॥ पट्टीतयुरुपाद्भुजं
हेश्च छएव । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वज
ट्ट्व् खश्च * ॥ सर्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनाट्ट्व् * ॥ माहाजनिकः । न
भोगीणः ॥ पितृभोगीणः । राजभोगीणः ॥ आचार्यादणत्वं च * ॥ आचार्यभोगीणः
सर्वपुरुषाभ्यां णट्टञौ । ५ । १ । १० ॥ सर्वाणोवेति वक्तव्यम् * ॥ सर्व
हितं सर्वम् । सर्वायम् ॥ पुरुषाट्टधविकारसमूहेतेनकृतेषु * ॥ भाष्यकारप्रयोगे
नेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरु
स्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते ।
एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताइवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते अग्रन्थे ।
प्रासादादावप्राप्तएवेति विवेकः ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११ ॥ मा
वाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥ तदर्धं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥
विकृतिवाचकाच्चतुर्भ्यन्तात्तदर्धायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्यस्त
नि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीयाइष्टकाः । शङ्खव्यं दारु ॥ छदिरुपधिबते
ट्टञ् । ५ । १ । १३ ॥ छादिपेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ उपधिशब्दान्त
र्धे इत्यते * ॥ उपधीयतइत्युपधिः रधाङ्गं तदेव औपधेयम् ॥ ऋषभोपानहोर्ध्वः
। ५ । १ । १४ ॥ छस्यापवादः । आर्षेभ्योक्तसः । औपानह्योमुञ्जः । चर्मण्यप्यने
व पूर्वधिप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥ चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ॥ चर्मणोपा ति
कृतिसङ्गाचकादञ् स्यात् । वध्द्व्ये इदं वार्धं चर्म । वारत्रं चर्म ॥ तदस्य तदस्मि
न् स्यादिति । ५ । १ । १६ ॥ प्राकारआत्माभिष्टकानां स्वाप्राकारीयात्
काः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयोदेशः । इतिशब्दोन्नीतिर्
विचक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादोदेवदत्तस्य स्यादिति ॥ परिखायाट्टञ् । ५ ।
१ । १७ ॥ पारिषेयी भूमिः ॥

॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वत्तेष्टञ् । ५ । १ । १८ ॥ तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति ततः प्राह छ
धिरित्ये ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् । ५ । १ । १९ ॥ तर्ह्ये
तेनदमित्याग टषधिकाग्रमध्ये टभोऽनवाद्यगधिम्रित्यते गोपुच्छार्हान्वर्जिता ॥
अममामे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥ आर्हादित्येतत्तेन श्रीगमिति यावमनस
गृह्यमाननुवर्तते । निष्कादिभ्योऽममामे ट्क् ग्यादाईयिष्वर्धेषु । नैतिकम् । सामने
सु ट्क् ॥ परिमाणान्तग्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥ वारादाहर्षिः
स्यात् मिदारी ॥ परमनैतिकः । अममामग्रहणं ज्ञापकं मयनीत्यतः प्राह तदन्व

तद्वितेज्वर्हीयाः ।

प्रस्थस्य वायुः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥ पात्रात् षण् । ५ । १ । ४७
 पात्रस्य वायुः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायस्व
 शुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ॥ वृद्धिर्दीयतइत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संव
 देकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयुः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः ।
 कः । शल्यः । साहस्यः । उत्तमर्णनं मूलातिरिक्तं प्राद्यं वृद्धिः । प्रामादियु स्वामि
 भागआयुः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकप्राद्यं लाभः । रक्षानिवेशोराजभागः शुल्कः
 लोचउपदा ॥ चतुर्ध्वैर्धेउपसंख्यानम् * ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको
 राः । सममत्राक्षणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥ पूरणार्धादृन् । ५ ।
 ४८ ॥ यथाक्रमं षड्दृष्टनोरपवादः । द्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीय
 तृतीयकः । अर्थिकः । अर्थशब्दोरूपकस्यार्थं रूढः ॥ भागाद्यद्य । ५ । १ । ४९
 चादृन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्थं रूढः । भागोवृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भ
 शनम् । भाग्या भागिका विश्रुतिः ॥ तद्धरति वहत्यावहति भारार्थंशा
 भ्यः । ५ । १ । ५० ॥ वंशादिभ्यः परोयोभारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प
 काद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वंशभारिकः । पेशुभारि
 भागद्वंशादिभ्यइत्यस्य व्याख्यानतरं भारभूतेभ्योवंशादिभ्यरति । भारभूतान्वं
 हरति वांशिकः । पेशुकः ॥ चस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । ५ । १ । ५१ ॥ प
 क्यं सः । वक्रं हरति वहत्यावहति वा वक्रिकः । द्रव्यकः ॥ संभवत्यवह
 पचति । ५ । १ । ५२ ॥ प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्स
 शयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी प्राक्षणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति त्र
 दण्य * ॥ चादृन् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ॥ आढकाचितपात्रात्
 ऽन्यत्तरस्पाम् । ५ । १ । ५३ ॥ पक्षे षण् । आढकं संभवति अवहरति पच
 आढकीना । आढकिकी । आचित्तीना । आचित्तिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥ छि
 ष्टंश्च । ५ । १ । ५४ ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचन्ताद्विगोः संभवत
 प्यर्षेणु षन्स्त्री वा स्तः । पक्षे षण् । तस्याध्यर्षेति दुक् । पित्वान्दीप् । ग्राहकि
 ग्राहकीना । द्विगोरिति षीप् । ग्राहकी । ग्राचित्तिकी । ग्राचित्तीना । अशरि
 वीर्षनिरेधात् । ग्राहित्ता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । कुल्लिजादुक्स्व
 । ५ । १ । ५५ ॥ कुल्लिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्षेणु दुक्स्त्री वा स्तः । चान् ष
 दुग्भावे षष्मः भवणम् । द्विकुलित्री द्वैकुलिजिकी । द्वैकुलित्रीना । द्विकुलिजिकी ॥
 ऽस्यां शायस्त्रभृतयः । ५ । १ । ५६ ॥ अंशोभागः । यदं मूल्यम् । भृतिर्वैत
 एव अंशो यदोभृतिर्वास्व पञ्चकः ॥ तदस्य परिमाणम् । ५ । १ । ५७ ॥

परिमाणमय प्रथितंगतिः ॥ संज्ञायाः संज्ञामङ्गुप्रोक्षणने
 पूर्णमसमनुवर्तते ॥ अथ संज्ञायां स्वार्थं प्रयोगान्त्यः * ॥ पञ्च
 कयामाश्रयतोः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चः शकुन्तः । पञ्च
 या । गङ्गे पञ्चकः । मृगे अष्टकं पाणिर्नायम् । मङ्गलप्रत्यय प्राणिमनु
 भगुणात्तम् । पञ्चकमध्यगतम् ॥ शोभे इतिभिः * ॥ पञ्चदश मन
 पञ्चदशः । समदशः । एकविंशः । शोभणानेपु मन्त्रांगैः कियमाण
 सुभिः शोभः ॥ पञ्चविंशतिविंशतत्वारिंशत्पञ्चाशत्प
 तिनयतिशतम् । ५ । १ । ५५ ॥ एते रुद्रिशक्त्यानिपाल्ये
 चर्गं या । ५ । १ । ६० ॥ पञ्च परिमाणमय पञ्चदशः । दशन्
 दशकः ॥ त्रिंशत्तत्वारिंशतोर्मात्राणो संज्ञायां ङण् । ५
 त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेयां प्राप्नोतानां त्रिंशानि । चाल्मिन्त्रानि प्राप्नोति
 ५ । १ । ६३ ॥ लज्जुं गोप्योभयवर्तारणं द्वितीयात्मादृभादयः सुः । श्वेत
 तच्छत्रिकः ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥ नित्यमर्हति
 नित्यमर्हति छेदिकोपेतमः । छिन्नप्ररुद्धत्वान् ॥ विगमविरङ्गं च *
 मर्हति वैरगिकः । वैरङ्गिकः ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६
 नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः । पट्टकोः सन्नियोगेन तिरस
 पालते ॥ दण्डादिभ्यो यत् । ५ । १ । ६६ ॥ एभ्यो यत् स्वात्
 दण्ड्यः । अर्घ्यः । कथ्यः ॥ पात्राद् घञ्श्च । ५ । १ । ६८ ॥ चाय
 पात्रियः । पात्र्यः ॥ कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥
 करोतीति विमहे अतएव निपातनात् खच् । कडङ्करं मापमुद्रादिकात्
 ह्वरीयोगैः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥ स्प
 । ५ । १ । ७० ॥ स्थालीविलमर्हति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीवि
 ग्यादत्यर्थः ॥ यज्ञवर्तिवर्ग्यां घञ्चञ्चौ । ५ । १ । ७१ ॥ यथास्तं
 मृत्विजं धार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनोयजमानः ॥ यज्ञवर्तिवर्ग्यां तल्कर्म
 नम् * ॥ यज्ञियोदेशः । आर्त्विजीनकत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां षगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधि
 अतः परं टन्वेव ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।

१ छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेष
 विकर्ष, प्रकर्ष, विराम विरहं च । इति छेदादिः ।

२ दण्ड, मुण्ड, मधुपर्क, कशा, अर्घ्य, मेघ, मेधा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, इति दण्डादिः ।

३ भव य इति लयपाठः ।

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्चात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको

वेपर्याभूतो-
तेशशतयो-
तिकः ॥
शशतिको
र्थः । प-
॥ पन्धानं
१ ॥ उत्तर-
गे वारिज-
१ । ७८ ॥
। अहा नि-
धीष्टः स-
वी तादृश
हर्मकरः ।
से यत्-
५ । १ ।
। ५ ।
पाण्मासि-
। पाण्मा-
समीनः ॥
द्वैर्दृत्तादि-
। ५ । १ ।
शान्तविधे-
७ । ३ ।
धी भृतो
ने फाल-
५ । १ ।
। द्वि-
लाहन्मात्र-

अग्निः

उपस्थिता भूतानुभावो तथा यज्ञानुवृत्त

अथ महाशयो सं विन्दन है कि तभी के रा एक धर्मन के न है
जिसका वर्णन शक्तों में वर्णन रूप से किया है वहाँ से पधार है
श्री महाराजामि शक्तान् श्री स्वामी विजयानन्द रावन्वरी श्री
अथ लोकों को कथाप्रतागुाधार से धी श्वाधीन कर
ते हैं और अथ विद्यात है कि अथ लोका पुन अथ
एतत्तु व दो शो में अथा करता है कि अथ लोका धी श्वादि
एतौ तादृसे एत लोका को लुप्तोभित करत है ये एत
कथाप्रता से अथर्व लोका उक्तो जे ॥

गालय, मधुम । स्वालय परिचय ।

॥ १ ॥

परिमाणस्य प्रमाणमिति ॥ संज्ञायाः संज्ञासङ्गस्य प्राप्तेः
पूर्वस्य मनुष्ये ॥ नच संज्ञायां स्तौर् प्रत्ययान्तः * ॥ यत्र
त्वामाप्ररुचेः परिमाणमिति प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चमाः शकुनः । पञ्च
या । गङ्गे पञ्चकः । गृध्रे अष्टकं पाणिनीयम् । गङ्गाशरण्या प्राणिमम्
भगुनासम् । पञ्चकमप्यपमम् ॥ शोभे इतिभिः * ॥ पञ्चदश म-
पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः कियमाण-
स्तुभिः सोमः ॥ पञ्चविंशतिविंशत्यन्तारिंशत्पञ्चाशन्
तिनयतिशतम् । ५ । १ । ५९ ॥ एते रुद्रिशाब्जानिगण्यन्ते
घर्गं घा । ५ । १ । ६० ॥ पञ्च परिमाणस्य पञ्चदशः । दशान्
दशकः ॥ त्रिंशत्पञ्चाशत्पञ्चाशतोऽर्थात्पञ्चे संज्ञायां षण् ।
त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेयां प्राप्नोतानां त्रिंशानि । शाल्वारिंशानि प्राप्नोतानि
५ । १ । ६३ ॥ लक्ष्मुं योग्योऽभयर्तात्पर्ये द्वितीयाणां दृष्ट्यादयः स्युः । श्वे-
ताच्छत्रिकः ॥ छेदादिभ्योऽनित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥ नित्यमा
नित्यमर्हति छेदिकोऽयेतसः । छिन्नप्ररुदत्वान् ॥ विगमविरङ्गं च *
मर्हति वैरागिकः । वैरङ्गिकः ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ॥
नित्यमर्हति शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । पट्टकोः सन्नियोगेन शिर-
पात्यते ॥ दण्डादिभ्योऽयेत् । ५ । १ । ६६ ॥ पञ्चोपत् स्यात्
दण्ड्यः । अर्घ्यः । घञ्यः ॥ पात्राद् घञ्च । ५ । १ । ६८ ॥ चाद्
पात्रियः । पात्र्यः ॥ कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥
करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् । कडङ्करं मापमुद्रादिकाश्च
ङ्करीयोगैः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥ स्-
। ५ । १ । ७० ॥ स्थालीविलमर्हति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीवि-
स्यादित्यर्थः ॥ यज्ञवर्चिष्यभ्यां घञ्चञ्चौ । ५ । १ । ७१ ॥ यथासंख-
मृत्विजं वार्हति यज्ञियः । आत्विजिनोयजमानः ॥ यज्ञवर्चिष्यभ्यां तत्कर्म-
नम् * ॥ यज्ञियोदेशः । आत्विजीनकृत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां षष्ठादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधि
अतः परं षष्ठेव ॥ पारायणपुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।

१ छेद, भेद, रोह, रोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रिप
विर्हर्ष, प्रकर्ष, विराम विरहं च । इति छेदादिः ।

। मेधा, सुवर्ण, वदक, यथ, युग, गुहा, :

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको यज्ञमानः । चान्द्रायणिकः ॥ संशयमापन्नः । ५ । १ । ७३ ॥ मन्त्रायविपयीभूतो-
र्धः सांज्ञिकः ॥

। क्रौशशतयो-
शतिकः ॥
। क्रौशशतिको
नेपर्यः । प-
॥ पन्धानं
७ ॥ उत्तर-
णे बारिज-
१ । ७८ ॥
। अहा नि-
धीष्टः स-
ची तादृश
र्मकरः ।
न यत्-
२ । १ ।
। ५ ।
। ण्मासि-
पाण्मा-
निः ॥
। त्तादि-
६ । १ ।
। पविधे-
। ३ ।
। भृतो
। फाल-
। १ ।
। द्विय-
। मात्र-
• ॥

श्रुतिः

उपस्थितप्रदानुभावो तथा सञ्जनोत्तर

अथ प्रदण्डयो से विवेदन है कि रबी के र एक धानन से न है
जिसका वर्णन श्रुति में वर्णन स्थले किया है वहाँ से पधारुप
श्री प्रहाराजासिद्धि के अर्थ श्रुति विवेकानात् सा (स्वामीजी
अथ लोको में को कथा प्रताजा अर्थ से धी श्रावीत का
से है और मुझे विज्ञात है कि अथ लोका पुनः
सन्तुष्ट होते हैं और अथ करता है कि अथ लोका धारि
स्वामीजी से इन लोका को सुशोभित कर रहे हैं
अथ लोका से अथ लोका उदात्तों ॥

र्पाणोव्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥ वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १
 उत्तरपदस्य घृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवार्षिकः । अर्धाष्टभूतवो
 प्यतीति प्रतिषेधेन । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्वितार्थः । द्वे वर्षे, अथ
 भूतोवा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिकोमनुष्यः ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाप
 योः । ७ । ३ । १७ ॥ द्वौ कुड्वौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णो
 क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणान्त
 पाञ्चकपालिकम् । तद्वितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वै
 लिजिकः ॥ चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८९ ॥ वर्षशब्दान्ताद्विगोः प्रत्यय
 नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षोदारकः ॥ पष्टिकाः पष्टिरात्रेण
 च्यन्ते । ५ । १ । ९० ॥ षट्पद्यचनमतन्त्रम् । पष्टिकोधान्यविशेषः । तृतीयान्त
 क्त्वात् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ ।
 ९३ ॥ मासेन परिजय्योजेतुं शक्योमासिकोव्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं
 वा मासिकम् ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९१ ॥ द्वितीयान्तात्कालव्यतिकरे
 ऽस्येत्पर्ये प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य समासिको
 चारी । आर्धमासिकः । यद्वा । प्रथमान्तादस्येत्पर्ये प्रत्ययः । मासोऽसेति मासिकं ब्र
 चर्यम् ॥ महानाम्नादिभ्यः षष्ट्यन्तेभ्यउपसंख्यानम् * ॥ महानाम्न्योनाम विरान
 घवश्रित्याद्याऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्यादृशति पुं
 ज्ञावान्महानामिकाइत्याह ॥ चतुर्मासाण्योयज्ञे । तत्र भवइत्यर्थे * ॥ चतुर्षु मासे
 पु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ संज्ञायाम्ण * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चतु
 र्मासाः । पौर्णमासी । अण्णन्तत्वान्दीर्घा ॥ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ ।
 १ । ९५ ॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आग्याग्रहणादकालारणि । आदिरो
 मिकी । याज्ञपेयिकी ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ९६ ॥ श्राद्धे
 दीयते कार्यं वा प्राशुपेण्यम् । शारदम् ॥

॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽधधिः ॥

सोप्रादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ॥ व्यष्टे दीयते कार्यं वा वैपुष्टम् । श्रुतिः

तद्विषये षडधिकारे कालाधिकारः ।

तीर्थं, संग्रामं, प्रवासं, इत्यादि ॥ तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १८ ॥ यथाकथाचेत्यव्ययसंपाताचृतीयान्ताद्द्वस्तश्चदाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः । अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते * ॥ यथाकथा च दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । ॥ १९ ॥ देयेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तम् ॥ संपादिनि । ५ । १ । १९ ॥ षड् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकारा मवश्यं शोभतइत्यर्थः ॥ कर्मवेपाद्यत् । ५ । १ । १०० ॥ कर्मणा संपादि ण्यं शौर्यम् । वेपेण संपादि वेप्योनटः वेपः कृत्रिमआकारः ॥ तस्मै प्रभव सन्तापादिभ्यः । ५ । १ । १०१ ॥ सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । स पिकः ॥ योगाद्यच्च । ५ । १ । १०२ ॥ चाट्ट्व् । योगाय प्रभवति योग्यः । यं कः ॥ कर्मणउकच् । ५ । १ । १०३ ॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ॥ सम् स्तदस्य प्राप्तम् । ५ । १ । १०४ ॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ॥ ऋतो । ५ । १ । १०५ ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य अर्तवम् ॥ कालाद्यत् । ५ । १ । १०६ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ॥ प्रकृष्टे ठञ् । ५ । १ । १०८ ॥ कालादितं तदस्येति च । प्रकृष्टोदीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ॥ प्रयोजनम् । ५ । १०९ ॥ तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं च ॥ विशाखापादादण्मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११० ॥ आभ्यामण् स् प्रयोजनमित्यर्थे प्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखोमन्थ आयादोदण्डः ॥ चूडादिभ्यउपसंख्यानम् * ॥ चूडा, चौडम् । अद्वा, आद्वा अनुप्रवचनादिभ्यइच्छः । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनु प्रवनीयम् ॥ समापनात्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ॥ व्याकरणसमापनं जनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥ ऐकागारिकश्चौरैः । ५ । १ । ११३ ॥ मसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषियोः सपेकागारिकश्चौरैः ॥ आकालिकडा

म्बोऽण्, ऋतोण्, विशाखापादादण्मन्थदण्डयोरिति सूत्रत्रयविहितोऽप्यण् अत्रिाद्वादिभ्यो भवतीत्यर्थः । १ । ११३ ॥ परे दीयते कार्यं वा आश्रितम् । पीडयन्म् । उपवत्ता प्राप्तोऽस्य भीरवन्नम् । प्रातिता प्राप्तोऽस्य प्रातिता चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् । अद्वाप्रयोजनमस्य आद्वाम् । इति क्रमेणोदाहरणानि ।

१ संताप, संग्राम, संवाद, संयोग, संग्रहण, संवेक्षण, संवेप, निष्पेय, सर्ग, उपसर्ग, निष्पेय, निष्पेय, संग्राम, उपवास, सहाय, संवेप, संवास, संवेक्षण, सक्तु, मांसीदनादिप्रदीतादि । इति संपादिः ।

२ अनुप्रवचन, उपस्थापन, उपस्थापन, संवेक्षण, प्रवेक्षण, अनुप्रवेक्षण, अनुकामन, अनुवचन, अनुकामन, आश्रितम्, आश्रितम्, आश्रितम्, पुण्डरीकाक्षन, स्वस्तिवाचन, साम्प्रितवाचन । आकृतिगणोः अनुप्रवचनीयानिः । छत्रकरणे विशिष्टीरिपदि कश्चिद्दृष्टेतरनास्त्वंपदादुपसंख्यानम् * ॥ विनि, वेदानुवचनम् । परि, प्राणुषीयम् । परि, गोप्रादनीयम् । दहि, प्रामादारीदनीयम् । स्वर्गादिभ्यो षट् । ॥ स्वर्ग्येन, यत्स्वयम्, घन्यम्, काम्यम्, आगुप्यम्, पुण्डरीकाक्षनानिभ्योऽण् * ॥ पुण्डरीकाक्षनानिभ्योऽण्, स्वस्तिवाचनम् ।

जे च । ५ । १ । १२७ ॥ चाज्ञावे । जडस्य कर्म भावोवा जाड्यम् । मूढस्य भ
 त्तम् वा मौढ्यम् । प्राज्ञप्यम् ॥ अर्हतोनुम् च ॥ अर्हतोभावः कर्म वा आर्हन्त्य
 आर्हन्ती । प्राज्ञादिराकृतिगणः ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ ।
 ३१ ॥ नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचोवृद्धिर्मिदादौ । अय
 त्प्रथाभावः आयपातप्यम् । अयापातप्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम्
 अपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थपसंख्यानम् * ॥ चत्
 वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । पाङ्गुप्यम् । सैन्यम् । सा
 ध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तान्
 सर्ववेदः । सर्वोदेरिति लुक् । सएव सार्ववेद्यः । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च * ॥
 तुरोवेदानधीते चतुर्वेदः । सएव चातुर्वेद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य
 चातुर्वेद्यः ॥ स्तेनाद्यद्यलोपश्च । ५ । १ । १२६ ॥ नेति संघातमहणम् ।
 चौरे । पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन
 णभन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥ सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ॥ सख्युर्भावः कर्म
 सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति का
 का । माधवस्तु वणिज्यादाब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भावएव चात्र प्रत्ययो
 कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । प्राज्ञादित्वाद्वाणिज्यमपि
 कपिज्ञात्पोर्ढक् । ५ । १ । १२७ ॥ कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ पत्यन्तपुरो
 तादिभ्योयक् । ५ । १ । १२८ ॥ सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ राज्ञोऽसं
 राज्ञोऽसमाप्ते यकं लभतइत्यर्थः । राज्ञोभावः कर्म वा राज्यम् । समाप्ते
 प्राज्ञादित्वान् प्यच् । आधिराज्यम् ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रा
 भ्योऽन् । ५ । १ । १२९ ॥ प्राणभृज्जाति, आश्वम्, औद्रम् । ययोवचने, कौमा

विपातिन्, समस्य, विषमस्य, परमस्य, मध्यस्य, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कु
 क्षेत्र, विरल, शालिन्, अलस, दुःपुष्ट, कापुष्ट, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल, दायार, वि
 विषम, विपात, निपात, सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, शीटीर, प्राज्ञादिराकृतिग
 तैर्न भ्रंशित्यमित्यादि सिद्धम् ।

- १ चतुर्वर्णे, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संविधि, समीर, उ
 गुण, तदर्थ, इतिह, मणिक । इति चतुर्वर्णादिः ।
- २ पुरोहित, राजाऽपि, प्राणिक, निषिक्त, सुहित, बाल, मन्द, सविष्टक, इष्टिक, धर्मिक, का
 धर्मिक, सिलिक, सुनिक, मूलिक, तिलक, अष्टलिक, अन्ननिक, ऋषिक, पुत्रिक, अधिक, उग्रिक, प
 र्विक, धर्मिक, प्रतिक, सारथि, भालिक, सुषिक, संरक्ष, सूचक, नास्तिक, अज्ञानिक, शश्वर, २
 वृष्टिक । इति पुरोहितादिः ।
- ३ उद्राम्, उषेष्ट, प्रतिहर्ष, प्रजान्त्र, हीष्ट, पीष्ट, हर्ष, रथगणक, पक्षिगणक, सुष्ट, इष्ट, भ
 वष्ट, सुष्ट, मन्त्र । इत्युद्राप्रादिः ।

कैशोगम् । औद्राग्रम् । औमिन्नम् । मौष्ट्यम् । दौष्ट्यम् ॥ हायनान्तयुवादिन्-
 ऽण् । ५ । १ । १३० ॥ द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । गौयनम् । गार्गिम् । प्रौव-
 गयोगम् * ॥ औग्रम् । कुशलचण्डनिगुणनिशुनकुशुहन्भोजनयुवादिषु प्राणानि
 प पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ ।
 १३१ ॥ शुनेर्भावः कर्म वा शौचम् । मीनम् । कर्म काव्यम् । कविशब्दस्य क-
 णादित्वात्पञ्च ॥ योषधाद्गुरूपोत्तमाद्गुञ् । २ । १ । १३२ ॥ गमनीयम् ।
 आभिधानीयकम् ॥ महापात्रा * ॥ माहाप्यम् । माहायकम् ॥ दृढमनो-
 दिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥ दौष्योपाण्यायिका । मानोषकम् ॥ गोत्रचरणा-
 च्छायात्याकारतद्वयेतेषु । ५ । १ । १३४ ॥ अत्याकागेऽधिज्ञानवद्वे-
 गोत्रचरणगोर्भावकर्मणी प्राप्तः । अयगतयान्या । गार्गिकया श्वायते । गार्ग्येन वि-
 लतइत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरते । गार्गिकामवेतः ॥ होत्राभ्यश्च । ५ । १ ।
 १३५ ॥ होत्राश्चः कृत्विग्याची स्त्रीन्द्रिः । यद्वचनद्विदोषग्रहणम् । अञ्जना-
 स्य भावः कर्म वा अच्छावाक्रीयम् । मैत्राचरणीयम् ॥ ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ ।
 १३६ ॥ होत्रावाचिनोप्रदशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । प्रदत्वम् । नेति वा-
 ल्वचनं तलोवाधनार्थम् । प्राक्षणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दाच्च ल्वतलो । प्रदत्वम् । प्रद-

॥ नष्टजोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् ।
 दानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥ व्रीहिशालयोर्दक् । ५ । २ । २ ॥ व्रीहेश्च
 शालेयम् ॥ यवयवकपट्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव-
 यवक्यम् । पट्टिक्यम् ॥ चिभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ।
 यद्वा स्यात्पक्षे । खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माप्यम् । भाषीणम् । उज्यम् । औमीन-
 भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञ् ।
 । २ । ५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समाप्तः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणः । सर्व-
 चर्मणः ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥ मुखस्य सख-
 यथामुखं प्रतिविम्बम् । निपातनात्साट्शयेऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् ।
 समशब्दस्यान्तलोपोनिपात्यते । यथामुखं दर्शनोयथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शन-

१ युवन्, स्वविर, हीव, यत्रमान, पुरषोऽसे, भाव, कुशुक, भवण, कटुक, कमन्दलु, कुशी, दुर्-
 दुःखी, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद, दुर्हृद, सुभाव, दुर्भाव, वृषल, परित्राजक, सत्रज्ञचारिन्, अदुर्ग, इ-
 याऽने, कुचल, चपल, निगुण, पित्रान, कुशुल, क्षेत्रज्ञ, धोत्रियस्य यलोपय । इति युवादिः ।

२ मनोऽ, प्रियवृत्, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आन्य, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, धोत्रिय, वे-
 धर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, प्राग, पुत्र, प्रामशुलाल, प्रामपञ्च, प्रामशुमार, सुकुमार, बहुल, आशु-
 अनुप्युत्र, अनुप्युत्र, नारयण, सनपुत्र । इति मनोऽदिः ।

संमुखीनः ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ ॥ सर्वादेः
 पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्त्वः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः ।
 सर्वकर्मणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ॥ पादस्वा-
 प्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥ अनुपदसर्वाङ्गायानयं
 यद्वाभक्षयतिनेयेषु । ५ । २ । ९ ॥ अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं यद्वा अनु-
 रीना उपानत् । सर्वाङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गीनोभिधुः । आयानयः स्थलविशेषः ।
 प्रेय आयानयीनः शारः ॥ परोचरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ ।
 ० ॥ पराङ्गायराङ्गानुभवतीति परोचरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । पराङ्ग परतरां-
 तानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावोनिपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्र-
 त्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि
 रम्पर्यम् । कथं परोवर्यवदिति । असाधुरेव । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोचरेति निपा-
 नात् ॥ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । ५ । २ । ११ ॥ अवारपारं
 गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्य-
 तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ॥
 समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे
 नेपात्यते । समांसमीना गौः । समां समीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ खप्रत्यया-
 ल्पत्तौ यलोपोवा यक्तव्यः * ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा ॥ अद्य-
 श्वीनावष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥ अद्य श्चोवा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आस-
 त्रप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायतइति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसत्रमि-
 त्यर्थः ॥ आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥ आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययोनिपा-
 शते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति सआगवीनः ॥ अनुग्वत्संगामी ।
 ५ । २ । १५ ॥ अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनोगोपादः ॥ अध्वनो
 यत्सौ । ५ । २ । १६ ॥ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभा-
 वकर्मणोः । आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥ अभ्यमित्राच्छ्व । ५ ।
 २ । १७ ॥ चात्सत्सौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । मित्रा-
 भिमुखं क्षुद्रु गच्छतीत्यर्थः ॥ गोष्ठात्स्वञ् भूतपूर्वं । ५ । २ । १८ ॥ गोष्ठो
 भूतपूर्वः गौष्ठीनोदेशः ॥ अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥ एकाहेन गम्यते
 श्लेकाहगमः । आधीनोऽध्वा ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २० ॥
 शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपवनमर्हति कौपीनं पागम् । तत्माधनत्वात्सद-
 द्रोणत्वालुत्पत्तिरुपमपि । तत्संबन्धात्सदाच्छादनमपि ॥ प्रातेन जीवति । ५ ।
 २ । २१ ॥ प्रातेन शरीरशामेन जीवति ननु बुद्धिर्बभवेन स प्रातीनः ॥ सास-

पदीनं गणपम् । ५ । २ । २२ ॥ मन्त्रिभिः पौष्पागने मानारीन्म् ॥ द्विपद्वीनं
 संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ॥ कोणोरोदम् द्विपद्वीनं द्विः विद्यागरीं गम् ॥
 गने । दुग्नाति शोदः क्षीरम् । कोणोरोदम् विद्यागरीं पद्वीनं नर्त्तन् ॥
 तस्य पापमूलं पीरुवादिर्गोर्णादिभ्यः कुणजाहर्णा । ५ । २ । २४ ॥
 पीरुनां पापः पीरुदुग्नाः । कर्णम् मूर्त्तं कर्णजाहम् ॥ पञ्चात्तिः । ५ । २ । २५ ॥
 मूर्त्तप्रहणमात्रमनुवर्त्तते । पञ्चात्तं मूर्त्तं पञ्चात्तिः ॥ तेन विद्यामशुपचणौ । ५ । २ ।
 २६ ॥ पञ्चात्तः प्रत्ययगोमदी मुनिरिष्टमेन चण भेत्तज्ञा । विद्या विद्या
 चणुः । विद्याचणः ॥ विनद्रभ्यां नानात्री नसह । ५ । २ । २७ ॥ अत्र
 प्रथमाते यत्मानाभ्यां स्वां प्रत्ययौ । विना । नाना ॥ चः शालच्छद्रुत्तौ । ५ ।
 २ । २८ ॥ क्रियाविशिष्टमाधनवायकात्म्यां । विस्तृतम् । विद्याम् । विद्याम् ॥
 संमोदश्च कटच् । ५ । २ । २९ ॥ सद्रुत्तम् । प्रकटम् । उक्तम् । चाद्रिकम्
 अलायूतिनोमाभद्राभ्योऽग्न्युपमंठपानम् * ॥ अलायूनां रजः अलायूकटम् ॥ मं
 आदयः स्थानादिषु पद्यनामभ्यः * ॥ गवां स्थानं गोमोटम् ॥ मंवाते कटच् ॥
 अवीनां सहातोऽविकटः ॥ विम्बारे पटच् * ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे गोपुण् * ॥
 द्वायुद्धौ उद्गोपुगम् ॥ पद्वे पद्भवन् * ॥ अधपद्भवम् ॥ स्नेहे तैलच् * ॥ विने
 लम् । सर्पपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनी * ॥ इक्षुशाकटम् । मुशाकिन् ॥
 अघात्कुटारश्च । ५ । २ । ३० ॥ चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ।
 नते नासिकायाः संज्ञायां टीटज्जाटम्भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ॥ अ
 दित्वेव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रष्टम् ।
 गात्रासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ॥ नैर्धिडज्विरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥
 निधिडम् । निधिरीसम् ॥ इनच् पिटञ्चिकचि च । ५ । २ । ३३ ॥ नैर्धिव
 नासिकायानतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्य
 चिकादेशौ च वक्तव्यौ * ॥ चिकिनम् । चिपिटम् । चिकम् ॥ द्विप्रत्य चिन् ति
 लश्चास्य चक्षुषी * ॥ द्विने चक्षुषी अस्य चिह्नः । पिह्नः ॥ चुल् च * ॥ बुह्नः ॥
 उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ॥ संज्ञायामित्यनुवर्त्तते ।
 पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यक्ता । आरूढं स्थलमधित्यक्ता ॥ कर्मणि घटोऽञ्च । ५ ।
 २ । ३५ ॥ घटतइति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥ तदस्य
 संजातं तारकादिभ्यइतच् । ५ । २ । ३६ ॥ तारकाः संजाताअस्य हार

१ पीलु, कर्कण्डु, शमी, करीर, कुवलय, वरर, अक्षय, खदिर । इति पील्वारिः ।

२ कर्ण, अक्षि, नख, मुस, केर, पार, गुल्फ, भू, वृष, दन्त, ओष्ठ, वृष्ट । इति कर्णादिः ।

३ तारका, पुष्य, कर्कट, मन्त्री, कर्त्वीर, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्कण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विष्

कितं नमः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रमाणे द्वयसज्द्वयमात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥
 तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् ॥ प्रमाणं
 सः * ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विश-
 मम् ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः * ॥ सममात्रम् ।
 प्रत्यमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ पञ्चन्तात्वार्षे द्वयसज्द्वयमात्रचौ षड्द्वयम् * ॥ तावदेव ताव-
 द्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥ पुरुषः प्रमा-
 णमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हस्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे
 घतुप् । ५ । २ । ३९ ॥ यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥ किमिदंभ्यां
 यो घः । ५ । २ । ४० ॥ आभ्यां वतुष्पादस्य च घः । कियान् । श्यान् ॥ किमः संख्या-
 परिमाणे ङिति च । ५ । २ । ४१ ॥ नाङ्गुप् । तस्य च यस्य घः स्यात् । का संख्या येषां
 ते फति । कियन्तः ॥ संख्यायाअघयये तयप् । ५ । २ । ४२ ॥ पञ्चावयवाअस्य
 पञ्चनयं ङारु ॥ द्वित्रिभ्यां तपस्यापञ्चा । ५ । २ । ४३ ॥ द्वयम् । द्वितयम् ।
 त्रयम् । त्रितयम् ॥ उभाद्दुदात्तोर्नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥ उभशब्दात्तयपो-
 ऽयच् स्यात् । सचागुदात्तः । उभयम् ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्दुः । ५
 । २ । ४५ ॥ एकादश अधिकाअस्मिन्नेकादशम् ॥ शतसहस्रयोरेवेप्यते * ॥ नेह ।
 एकादश अधिकाअस्यां विंशतौ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वपवेप्यते * ॥
 नेह । एकादश मायाअधिकाअस्मिन् सुवर्णशते ॥ शदन्तविंशतिश्च । ५ । २ ।
 ४६ ॥ ङः स्यादुक्तेर्षे । विंशदधिकाअस्मिन् विंशं शतम् । विंशम् ॥ संख्याया
 गुणस्य निमाने मयद् । ५ । २ । ४७ ॥ भागस्य मूले वर्तमानाअधमान्तात्सं-
 ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयद् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदधिक्षागस्य द्विम-
 यमुदधिक्षयानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदधितः । निमाने कि-
 म् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकक्षैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥ तस्य पूरणे ङद् ।
 ५ । २ । ४८ ॥ एकादशानां पूरणएकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मद् । ५ । २
 । ४९ ॥ ङटोमङ्गागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः ।

१. कुण्डल, कण्ठक, मुसल, मुकुल, वसुम, वुतुहल, लवक, कितलय, पञ्च, खण्ड, वेग, निरा, मुदा,
 पुमुदा, धेनुधा, विपासा, भ्रजा, भञ्ज, पुलक, अहारक, वणक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर,
 व्याधि, वर्मन्, धन, गौरव, शास्त्र, तरह, तिलक, चन्द्रक, अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कु-
 वन्य, गर्भ, क्षुब्ध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, लप्, कीरक, कक्षील, स्पष्ट, पल,
 कबुक, गृहार, अङ्गुर, शैबल, वकुल, शम्भ, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्छा, अहार, हस्तक,
 प्रतिविम्ब, विप्रवन्ध, प्रलय, दीक्षा, गर्ज, गर्भोदप्रतिनि । इति तारकादिराकृतिगणः ।

१ ङद् स्तीमे वक्तव्यः * ॥ पञ्चदशः स्त्रोमः । शृण्वोर्नोङितिः * ॥ त्रिंशिनोमानाः । पञ्चदशिनो-
 ऽपेमासाः । विंशतिश्च * ॥ विंशिनोऽङितिः ।

र्थः ॥ सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ॥ कन् स्मर्यते नतु ठक् । सस्यश-
 द्योगुणवाची नतु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सं-
 घदः सस्यकः साधुः ॥ अंशंहारी । ५ । २ । ६९ ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः ।
 अनप्य तद्योगे पष्ठी न । अंशकोदायादः ॥ तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ ।
 ७० ॥ तन्त्रकः पटः । प्रत्यप्रत्यर्थः ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ ।
 ७१ ॥ आयुधजीविनोब्राह्मणायस्मिन्देसो सप्रब्रह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उ-
 ष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशोनिपात्यते ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि
 । ५ । २ । ७२ ॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्र-
 कारी ॥ अधिकम् । ५ । २ । ७३ ॥ अथारुदशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥
 अनुकाभिकाभीकः कमिता । ५ । २ । ७४ ॥ अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पा-
 णिकोदीर्यश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ॥ पार्श्वे-
 नान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ॥ अनृजुरुपायः पार्श्व । तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥
 आयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्णउपायोऽयः-
 शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दा-
 ण्डाजिनिकः ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ॥ कन् स्यात्पू-
 रणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रह-
 णमित्यर्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्योनित्यं च लुक् * ॥ पष्ठेन रूपेण गृ-
 ह्णाति पट्टो देवदत्तः । पक्षकः ॥ सप्यां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो
 मुग्धोऽस्य देवदत्तकः । स्वकः । मलकः ॥ शृङ्खलमस्य यन्धनं करभे । ५ । २ ।
 ७९ ॥ शृङ्खलकः करभः ॥ उत्कउन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥ उद्गतमनस्करु-
 षेरुच्छब्दात्स्यार्थं कन् । उत्कउत्कण्टितः ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ ।
 ८१ ॥ कालवचनाद्ययोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽह्नि भयोद्वितीयकोन्व-
 रः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विपपुण्यैर्जनितोविपपुण्यकः । उष्णं कार्यम-
 स्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयोदिवसोऽस्य ॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।
 ५ । २ । ८२ ॥ प्रथमान्तात्सप्रत्यर्थं कन् स्यात् यद्यथमान्नमन्नं घेऽप्यविपयं तत् ।
 गुडारूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडारूपिका पीर्णमासी ॥ यदयेभ्यरनिर्वाच्यः * ॥ यदकिनी ॥
 कुत्मापादश्च । ५ । २ । ८३ ॥ कुत्मापाः प्रायेणान्नमस्यां कौत्मापी ॥ श्रोत्रि-
 यंदण्डोऽधीति । ५ । २ । ८४ ॥ भोगिपः । वेलनुष्टत्तदण्डतः ॥ आरु-
 मनेन भुक्तामिनिठर्ना । ५ । २ । ८५ ॥ आडी । आदिकः ॥ पूर्यादिनिः ।
 ५ । २ । ८६ ॥ पूर्व कृत्मानेन पूर्वी ॥ सपूर्व्याच । ५ । २ । ८७ ॥ कृत्पूर्वी ॥

घोणत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवलयन्यत्र ॥ उदन्वानुदधौ च । ८ । २ ।
 १३ ॥ उदकस्य उदन्भावोमती उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ॥
 राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥ प्राणिस्था-
 दातो लजन्यतरस्याम् । ८ । २ । १६ ॥ चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शि-
 खावानीपः । आतः किम् । हलवान् । प्राण्यद्वादेव । नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्ये-
 णैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे नृदालोऽसीत्यादौ स्वरितोवानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाध-
 नार्थश्चकारः ॥ सिंघमादिभ्यश्च । ५ । २ । १७ ॥ लज्वा स्यात् । सिंघमलः ।
 सिंघवान् । अन्यतरस्यांप्रहणं मनुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाकारान्ते-
 भ्यश्निटनौ न ॥ वातदन्तबलललाटानामूह् च ॥ धातूलः ॥ वत्सांसाभ्यां काम-
 घले । ५ । २ । १८ ॥ आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । व-
 त्सलः । अंसलः ॥ फेनादिलच्च । ५ । २ । १९ ॥ चाह्वच् । अन्यतरस्यांप्रहणं
 मनुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥ लोमादिपांमादिपिच्छा-
 दिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥ लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् ।
 रोमशः । रोमवान् । पागादिभ्योऽनः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ अङ्गना ॥ लक्ष्म्या
 अथ ॥ लक्ष्मणः ॥ विष्ण्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ विपुणः ॥ पिच्छादि-
 भ्यरलच् ॥ पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरखान् ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो
 णः । ५ । २ । १०१ ॥ प्राज्ञोऽव्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ वृत्तेश्च * ॥
 वार्तः ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥ विनीन्योरिकारोऽनकार-
 परित्राणार्थः ॥ तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा-
 भूदिति । सहस्रास्तु टनोऽपि बाधनार्थम् ॥ अण् च । ५ । २ । १०३ ॥ योगविभाग
 उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानम् * ॥ ज्योत्सलः । तामि-
 यः ॥ सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥ सैकतोऽवटः । शार्करः ॥
 देशे लुधिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥ चादण् मनुप् च । सिकताः सन्त्यरिम-

१ सिंघा, गडु, मणि, नाभि, बीज, बीणा, कृष्ण, निष्पाव, पंशु, पार्थ, पर्शु, हनु, सक्तु, मंन, पार्श्वमन्योर्दोषेय, वातदन्तबलललाटानामूह् च, जटापटाकटाकालाः क्षेपे, पर्णे, उदक, प्रश, सविद्य, कर्ण, खेट, शीत, दशाम, विद्, पित्त, पुष्क, पृथु, मृनु, महु, मण्ड, पत्र, चटु, कवि, गण्ड, प्रान्धि, श्री, कुश, धारा, वर्धन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, पेश, निष्पाद्, कुण्ड, क्षुद्रजन्तुतापयोधः । इति सिंघादिः ।

२ लोमन्, रोमन्, बभु, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तद । इति लोमादिः ।

३ पामन्, वामन्, वेमन्, होमन्, श्लेष्मन्, कटु, बलि, सामन्, ज्यम्बन्, कृमि, अङ्गात्कल्याणे, शार्पापलालीदृशां हस्त्वं च विष्ण्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः, लक्ष्म्या अथ । इति पामादिः ।

४ पिच्छा, वासु, ध्रुवक, ध्रुवक, जया घटा, काटाः क्षेपे, वर्ण, उदक, पद्म (मश) । इति पिच्छादिः ।

५ ज्योत्स्ना, तामिसा, कुण्डल, कुतप, विसर्प, विशादिका । इति ज्योत्स्नादिः ।

म्नेने गिरवः । गिरवितः । गीरवः । गिरवताव । एवं शर्कीणादि ॥ दन्तव
 उरम् । ५ । २ । १०३ ॥ उरवदन्ताः । मन्वय २२युः ॥ उरवुगिमुदरमो
 रः । ५ । २ । १०७ ॥ उरवः । गिरवः । मुक्तोऽण्डः । मुक्तः । म्नु मुक्तः
 म्पुः ॥ उरवदन्ते म्पुगमुद्रेण्यनमकपानम् * ॥ मरः । मुलाः । कुर्वन्
 हनुः । कुधरः ॥ मगाःसुगारुभ्यश्च * ॥ मगम् । गांशुः । गारुः । म्नु
 श्वावरम् । म्पुगमण्य ॥ म्पुग हनानं च * ॥ म्पुगः ॥ मुकुम्भां म्
 ५ । २ । १०८ ॥ म्पुः । इमः ॥ केशादीऽन्यतरम्याम् । ५ । २ ।
 म्पुगेनान्यतरम्यामहनेन म्पुगि गिदं पुनर्महगमिनिदनाः । गमावेनाम् ।
 केर्नी । केर्निकः । केर्नायन् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ मणिनागाशो
 ष्यवोनिधिविशेषः ॥ अर्जतोऽथ * ॥ अर्जयः ॥ गाण्डाजगात्संज्ञ
 ५ । २ । ११० ॥ इमदीयेपांयणा मन्त्रेण निर्देशः । गाण्डवम् । गाण्डो
 मुंनस भनुः । अजगणं गिनातः ॥ गाण्डाण्डादीरर्दीरर्धौ । ५ । २ ।
 गाण्डारः । आण्डारः ॥ राजःकृष्णासुनिपरिपदोवलय् । ५ । २ ।
 राजवला स्त्री । कृषीवलयः । यन्त्रति दीयेः । आसुर्गवलयः । शीण्डकः । परि
 पर्यदिति पाटान्तम् । पर्यद्वलम् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ भ्रावृवलः ।
 शत्रुवलः । यल्लयत्र मंशागामित्यनुवृत्तेर्नेह दीयेः ॥ दन्तशिखात्संज्ञा
 ५ । २ । ११३ ॥ दन्तावलोहली । शिखावलः केकी ॥ ज्योत्स्नातमिखा
 णोर्जस्विच्छूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ॥
 निपात्यन्ते । ज्योतिषउपधालोपोनश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमसउपधायात्वं
 तमिखा । स्त्रीत्वमत्तन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसोवन
 धाधा माभूदिति विनिरपि ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागमइति वृत्ति
 न्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुभ्रन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दा
 मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः ॥ अतइनिठनौ । ५ । २ । ११ ॥ दण्ड
 ण्डिकः ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥ व्रीही । व्रीहिकः । न च ।
 व्रीह्यादिभ्यश्चिठनाविप्येते किं तर्हि ॥ शिखामालासंज्ञादिभ्यश्चिनिः * ॥ यवखदा
 शकः * ॥ अन्येभ्यउभयम् ॥ तुन्दादिभ्यइलच् । ५ । २ । ११७ ॥ चा
 नौ मनुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उंदर, पिचण्ड, यव,
 स्वाङ्गाद्विष्टौ ॥ “विष्टुदुपाधिकास्वाङ्गाचिनइलजादयः स्युः । विष्टुद्वौ कर्णौ

१ व्रीहि, मया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अटका, पताका, चर्मन्, कर्मन्, वर्मन्
 सेला, वडका, कुमारी, नी, वीणा, पलाका, यवखर, नी, कुमारी, शीर्षाभयः । इति व्रीह्यादिः ।

२ अयं मणोमूल एवोक्तः ।

३ अयं पाठवीकारः ।

स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान्" ॥ एकगोपूर्वादृञ् नित्यम् । ५ ।
 २ । ११८ ॥ एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसह-
 स्रिकः ॥ शतसहस्रान्ताश्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥ निष्कात्परौ यौ श-
 तसहस्रशब्दौ तदन्ताव्यातिपदिकादृञ् स्थान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसह-
 स्रिकः ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ॥ आहतं रूपमस्या-
 स्तीति रूप्यः कार्याणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्योगौः । आहतेति किम् ।
 रूपवान् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्यात्राहणाः ॥
 अस्मायामेधास्त्रजोचिनिः । ५ । २ । १२१ ॥ यशस्वी । यशस्वान् ।
 मायावी । श्रीध्वादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । किञ्चन्तत्वात्कुः । स्वगी ॥
 आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च * ॥ आमयावी ॥ शृङ्गशृन्दाभ्यामारकन् * ॥ शृङ्गारकः ।
 शृन्दारकः ॥ फलवर्हाभ्यामिनच् * ॥ फलिनः । घर्हिणः ॥ हृदयाश्चातुरन्वतरस्याम् * ॥
 शृन्दनौ मनुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृमेभ्यस्त-
 दसहने * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फापितश्चीति स्क् । तृप्रः पुरो-
 दाशः । तं न सहते तृमालुः । तृमं दुःखमिति माधवः ॥ हिमाचैलुः * ॥ हिमं न सहते
 हिमेलुः ॥ पलादूलः * ॥ पलं न सहते वनूलः ॥ घातात्समूहे च * ॥ घातं न सहते
 वातस्य समूहोवा वातूलः ॥ तण्वर्मकरुञ्ज्याम् * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥ ऊर्णायायुस् ।
 ५ । २ । १२३ ॥ सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति ।
 युक्तं चैतन् । अन्यथाहि अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाप्रहणं कुर्यात् ॥ वाचोग्मिनिः ।
 ५ । २ । १२४ ॥ वाग्मी ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥
 कुस्तिशक्ति षकव्यम् * ॥ कुस्तितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्प-
 त्बहु भाषते सवाग्मीत्येव ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥ ऐश्वर्यवाचका-
 त्वशब्दान्मत्वर्थे आभिनच् । स्वामी ॥ अर्शाआदिभ्योऽश्च । ५ । २ । १२७ ॥
 अर्शात्स्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ छन्दोपतापगर्हात्प्राणिस्था-
 दिनिः । ५ । २ । १२८ ॥ इन्द्रः । कटकवल्गपिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपनारोगः ।
 कुटी । किलासी । गर्ह्यं निन्धम् । कफुदावती । काफनालुकी । प्राणिरपालिकम् ।
 पुष्पफलवान्घटः । प्राण्यद्वात् * ॥ पाणिपादवती । भगवत्येव । विप्रकललाटिका-
 यनी । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं टनादियाभनार्थम् ॥ घातातीसाराम्यां कुक् च ।
 ५ । २ । १२९ ॥ चादिनिः । वागकी । अभीमागकी ॥ गंगे वागमिष्यते * ॥ नेह ।
 वागवती गृहा ॥ विशावाच * ॥ विशाचकी ॥ यद्यस्मि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

१ अर्शम्, उगम्, हृदय, चतुः, पति, अश, घटा, काटा, अय, पर्वत, अश्व, लक्षण, रमाशादीनाम्, कर्णदः । अर्श आदिगृहिदप. ।

॥ इदमइत् ॥ ५ । ३ । ३ ॥
 णि परे ॥ एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥ इदंशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ
 दौ धकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ॥ एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥
 णः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तोत्रयोः । अन् । एतदइत्येव । अनेकाल-
 देशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५ ।
 ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सोवा स्यात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल्
 । ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥ कु तिहोः । ७ । २ ।
 किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । त-
 ः । इतः । अमुतः । बहुतः । ज्वादेस्तु । द्वाभ्याम् ॥ तसेश्च । ५ । ३ ।
 र्नामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ।
 पां च । ५ । ३ । ९ ॥ आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वोभयापौभ्यामेव
 ः । सर्वतइत्यर्थः । अभितः । वभयतइत्यर्थः ॥ सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ ।
 २ । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥ इदमोहः । ५ । ३ । ११ ॥ त्रलोऽपवादः ।
 । इह ॥ किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥ वाप्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्ता-
 स्यात्वशे च्च् ॥ क्वात्ति । ७ । २ । १०५ ॥ किमः कादेशः स्यादति ।
 । वाह च छन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥ कुह स्यः कुह जग्मधुः ।
 सोऽत्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥ अन्वादेशविषये एतदोऽश्
 सञ्जतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् प्रामे सुखं वसामः ।
 हे । अतो न गन्तास्मः ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥
 रविभक्त्यन्तादपि तसिलादयोदृश्यन्ते । दृशिप्रहणाद्भवदादियोगएव । स-
 भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं
 शतांशियः । आयुष्मान् ॥ सर्वैकान्यर्कियत्तादः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥
 कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा ।
 । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥ इदमोर्हिह्ल् । ५ । ३ । १६ ॥
 के इत्येव । ह्रस्वापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह दे-
 । ५ । ३ । १७ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्य-
 । यस्येति लोपः । अधुना ॥ दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥ इदानीम् ॥
 ५ । ३ । १९ ॥ तदा । तदानीम् । तदोदावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥
 लन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥ कर्हि । कदा । यर्हि । यदा ।
 तस्मिन्काले एतर्हि ॥ सद्यः परमपरार्थेपमः परेद्यद्यद्यपूर्व-
 तरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युर्भयेद्युर्भयरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥

एते विराजन्ते ॥ शमावस्य शमावोगम् वाहनि * ॥ समानेऽहनि मत्तः ॥
 मंगरगो ॥ पररागि च मंगरगो * ॥ पूर्वमिन्द्रागो पञ्च ॥ पूर्वो वन्दो
 मि ॥ इरमाङ्गु मंगरगु प्रजवञ्च मंगरगो * ॥ अग्निमंगरगो मत्तः ॥ इ
 देशजहनि * ॥ अग्निमङ्गहनि पंगेचि ॥ इरमाङ्गु दध * ॥ अग्निमङ्गहनि अ
 पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्नयेचुम् ॥ पूर्वमिन्द्रहनि पूर्वुः । अग्निमङ्गहनि अन्नैः ।
 गोमोक्षमपेयुः ॥ शुभोमपाद्रकन्यः ॥ उपपनुः ॥ प्रकारयचने भाद् । ५ ।
 २३ ॥ प्रकाशवृत्तिभ्यः किमारिभ्योऽन्त्यात् ॥ तेन प्रकारेण तथा । ५
 इदमस्यसुः । ५ । ३ । २४ ॥ भावोऽन्त्यात् ॥ एतदोऽन्त्यात् * ॥ अन्नैः
 या प्रकारेण इत्यम् ॥ किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥ केन प्रकारेण कथम् ॥

॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णांशवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः ।
 ३ । २७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्योदिशि रूढेभ्योदिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वर्षेऽस्ताति
 यः स्यात् ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३० ॥ इ
 स्तात्स्वर्षेऽसिप्रत्ययः स्वात्तगोणे नैषां क्रमात्पुर्, अच्, अच्, इत्यादेशाः स्युः ॥
 स्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥ अस्तातो परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्तां पूर्वस्ताः
 वा दिक् । पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥ विभा
 वरस्य । ५ । ३ । ४१ ॥ अवरस्तास्तातो परेऽव् स्वाद्वा । अवस्तात् । अवरस्त
 एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः । नि
 पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरो वसति । अस्तानि वेतिः
 कादितिरस्ताति न वाधते ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८
 अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥ विभाषापरावराभ्याम् । ५ ।
 २९ ॥ परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥ अश्चेर्लुक् । ५ । ३ । ३५
 अधत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि । प्राचां प्राच्याः प्राची
 दिक् । प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥ उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ॥
 स्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्पोपादेशः स्याद्विर्लुकिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरि
 वसति आगतोरमणीयं वा ॥ पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥ अपरस्य पश्चात्तभा
 अ प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥ उत्तरा
 अधरात् । दक्षिणात् ॥ एतदन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥ इ
 रादिभ्यएनव्या स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षि
 न । पक्षे पश्चान्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाद्गुः । पुं
 प्रामम् । अपरेण प्रामम् ॥ दक्षिणादात् । ५ । ३ । ३६ ॥ अस्तातेर्विषये । दक्षिणावसति

अपक्षम्याइत्येव । दक्षिणादागतः ॥ आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ॥ दक्षिणाद् दूरे
 आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥ उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥ उत्तरा-
 दि । उत्तर ॥ संख्यायां विधार्थं धा । ५ । ३ । ४२ ॥ क्रियाप्रकारार्थं वर्तमा-
 नात्संख्याशब्दात्स्वार्थं धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ॥ अधिकरणविचाले च ।
 ५ । ३ । ४३ ॥ द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशि पञ्चधा
 कुरु ॥ एकाद्बोधयमुच्चन्वतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥ ऐक्यम् । एकधा ॥
 द्विभ्योश्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ॥ आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् ॥
 द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ धमुच्चन्तात्स्वार्थं उदर्शनम् * ॥ पथि द्वैभानि ॥ एधाच्च ।
 ५ । ३ । ४६ ॥ द्वेधा । त्रैधा ॥ याप्ये पाशाप् । ५ । ३ । ४७ ॥ कुस्मितोभि-
 प्क् भिपक्पाशः ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ॥ द्वितीयोभागो
 द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ तीयादीकन् स्वार्थं वाच्यः * ॥ द्वैतीयीकः ।
 द्वितीयः । तार्तीयिकः । तृतीयः ॥ न विधायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विशेषेण च ॥ प्रागे-
 कादशभ्योऽछन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः ।
 पञ्चमः ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां अ च । ५ । ३ । ५० ॥ चादन् । षष्ठोभागः षष्ठः ।
 षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ॥ मानपश्चङ्गयोः कन्लुक्त्वा च । ५ । ३ । ५१ ॥ ष-
 ष्ठाष्टमशब्दाभ्यां प्राप्तेन कन्लुक्त्वा स्तोमाने पश्चङ्गे च वाच्ये । षष्ठकोभागः मानं
 चेत् । अष्टमोभागः पश्चङ्गं चेत् । अस्य अनोवा लुक् । चकाराद्यप्राप्तम् । षष्ठः ।
 षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुक्वचनं पूर्वत्र ध्वानौ नित्याविति
 शापयति ॥ एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥ चाकन्लुक्त्वा । एकः ।
 एकाकी । एककः ॥ भूतपूर्वं चरद् । ५ । ३ । ५३ ॥ आद्योभूतपूर्वः आद्यचरः ॥
 षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥ षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेषु रूप्यः साधरद् च । कृष्ण-
 ल भूतपूर्वोऽङ्गीः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तमिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वात्तु पुं-
 यत् । शुभाया भूतपूर्वः शुभारूप्यः ॥ अतिशायने तमयिष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ॥
 अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे ण्यौ स्तः । अयमंशमतिशयेनाद्यः आद्यतमः । लघु-
 तमोऽविष्ठः ॥ तिङ्क्ष । ५ । ३ । ५६ ॥ तिङ्क्षन्तादिशये शोभ्यं तमर् स्यात् ॥
 तरसमपौ घः । १ । १ । २२ ॥ ण्यौ पसंज्ञौ स्तः ॥ विभक्तिङ्क्ष्यपपादा-
 न्यद्रव्यप्रकार्ये । ५ । ४ । ११ ॥ किम् एदन्नातिशोऽध्ययाय शोचन्मदन्नादानु-
 स्ताम नु द्रव्यप्रकार्ये । कितमाम् । प्राहेतमाम् । पचनितमाम् । उचैतमाम् । द्रव्यप्र-
 कार्ये नु । उचैतमाम् । ॥ द्विवचनविभक्त्योपपदे तरपीयगुनौ । ५ । ३ ।
 ५७ ॥ द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोत्तरं सुप्रिदन्नादेनौ स्तः । पूर्वयोस्त्वामः ।
 अयमनयोऽतिशयेन लघुर्नपुनरः । सर्वाणाम् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पदुतगः । पदीयां-

तः ॥ अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥ इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव
 स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥ तुदछन्दसि ५ । ३ । ५९ ॥ वृत्तु-
 न्नादिष्टनीयसुनौ स्तः ॥ तुरिष्टेमेयःसु । ६ । ४ । १५४ ॥ वृत्तव्यस लो-
 र्णादिष्टेमेयःसु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ प्रशस्यस्य अ-
 । ५ । ३ । ६० ॥ अस्य आदेशः स्यादजासोः ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ॥
 इष्टानिष्येकान् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥ ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥ प्र-
 रस्य ण्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥ ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥
 शारेः परस्य । ज्यायान् ॥ वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥ ज्यादेशः स्यादजासोः ।
 ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसार्धौ । ५ । ३ । ६३ ॥ अजासोः ।
 नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । सार्धीयान् ॥ स्थूलदूरयुचह्रस्वक्षिप्रभुद्राणां
 यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ॥ एषां यणादिपरं लुपते पूर्-
 स्य च गुण इष्टादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । हसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोरिष्ठः ।
 एवमीयस् । ह्रस्वक्षिप्रभुद्राणां पृथ्वादित्वाद् हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥ प्रिय
 स्थिरस्फिरोरुचहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्तस्फवर्षैर्हिर्ग-
 पित्रप्द्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥ प्रियादीनां क्रमात्प्राश्यः सु-
 ष्टादिषु । प्रेष्ठः । स्नेष्ठः । स्फेष्ठः । वारिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । यविष्ठः । श्रविष्ठः ।
 द्राधिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुचहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिष्वे-
 मेल्यादि ॥ यहोर्लोपोभू च यहोः । ६ । ४ । १५८ ॥ यहोः परयोर्निमेषतोर्लो-
 स्याद्बहोश्च भूगदेशः । भूमा । भूयान् ॥ इष्टस्य यिद् च । ६ । ४ । १५९ ॥ यहोः परस्य
 इष्टस्य लोपः स्यात् गिहागमश्च । भूयिष्ठः ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ६ । ४ ।
 ६४ ॥ एतयोः कनादेशोया स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अन्ति-
 ण्यादि ॥ विन्मत्तोर्लृक् । ५ । ३ । ६५ ॥ विनोमतुपश्च लृक् स्यादिष्टेयसोः ।
 भविज्ञापेन गर्भ्या । गर्भिष्ठः । सर्जीयान् । अतिशयेन स्वयान् त्रविष्ठः ।
 गर्भ्यायान् ॥ प्रज्ञांमायां रूपप् । ५ । ३ । ६६ ॥ सुपन्तात्तिङन्ताम् । प्रशस्यः
 षट्ठुः षट्ठुः । प्रशस्यं षष्पति षष्पतिरूपम् ॥ ईषदममासी कल्पन्देइषदंशी-
 षरः । ५ । ३ । ६७ ॥ ईषूनोरिडान् रिडकलाः । षष्पकलाम् । षष्पुः कल्पम् ।
 रिडदेशः । रिडदेशीयः । षष्पिकल्पम् ॥ विभाषा सुपोयहृष् पुरस्तात्
 । ५ । ३ । ६८ ॥ ईषदममातिरिष्टिष्टेऽं सुपन्ताद्दृग्वा ग्याम्ब्र प्रागेव षट्ठु-
 ईषूनः षट्ठुः । षट्ठुः । सुपः षिम् । षष्पिकल्पम् ।
 जार्नीयार । ५ । ३ । ६९ ॥ प्रशस्यति षायम् । षाय् षु प्रशस्य-
 । ५ । ३ । ७० ॥ प्रशस्यति षायम् । ५ । ३ । ७० ॥ इषे प्रशस्य-

विलयतः प्राक् काधिकारः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्तेः । ५ । ३ ।
 । ७१ ॥ तिङ्श्लेषानुवर्तते ॥ कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥ कान्ताव्ययस्य दका-
 रोऽन्तादेशः स्यादकच ॥ अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥ कस्यायमथोऽधकः । उच्यतेः ।
 नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ओकारसकारमकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् * ॥
 पुत्रकपोः । आवकपोः । गुप्ककासु । अस्मकासु । गुप्ककाभिः । अस्मकाभिः ।
 ओकारेत्यादिकिम् । त्वयका । मयका ॥ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम्यक्तव्यः * ॥
 मित्वादन्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च * ॥ तूष्णींशीलतूष्णीकः ।
 पचतकि । जलपतकि । धकिन् । हिरकुत् ॥ कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥ कुत्सि-
 तोऽथोऽधकः ॥ संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥ कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चे-
 स्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ॥ अनुकम्पायाम् । ५ ।
 ३ । ७६ ॥ पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रइत्यर्थः ॥ नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ ।
 । ७७ ॥ सामदानादिरूपा नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् ।
 हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अदकि । पूर्वणानुकम्प्यमानाप्रत्ययः अनेन
 तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ॥ यहचोमनुप्यनाम्नष्टञ्वा । ५ । ३ । ७८ ॥
 पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥ घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥ तत्रैव ॥ ठाजादावूर्ध्वं
 द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥ अस्मिन्प्रकरणे षष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये
 परे प्रकृतोद्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितोदेवदत्तोदेविकः । देविषः ।
 देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितोवायुदत्तोवायुकः ॥ टप्रहणमुकोद्वितीयत्वे कवि-
 धानार्थम् * ॥ वायुदत्तः । वायुकः । पितृकः ॥ चतुर्धादच ऊर्ध्वस्य लोपोवाच्यः * ॥
 अनुकम्पितोवृहस्पतिदत्तोवृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च विभाषा लोपोवक्तव्यः * ॥
 देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्त-
 कः ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपोवाच्यः * ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ।
 सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल् इत्यस्य च * ॥ भानुदत्तः । भानुलः । ऋवर्णा-
 दपि * ॥ सवित्रियः । सवितृलः ॥ चतुर्धादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्र-
 त्यये तथैवेष्टउवर्णाहइत्यस्य च ॥ १ ॥ प्राचामुपादेरडञ्जुचौ च । ५ । ३ ।
 ८० ॥ उपशब्दपूर्वाद्यातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ सतः । चाद्यथागतम् ।
 प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पितउपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः ।
 उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पड् रूपाणि ॥ जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥
 मनुष्यनाम्नस्यैव । जातिशब्दोयोमनुप्यनामधेयस्तस्यात्कन्स्यात्तदनुकम्पायां नीतौ च ।
 सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेशलोपोवक्तव्यः * ॥
 कडोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपोवक्तव्यः * ॥ वागाशर्दितः ।

गतिरः । वर्षं यद्वृद्धिरसः गतिरिति ॥ यत्प्रकारिण्यनामिदम् ॥ इति
 सुपरिगिज्ञानलक्षणार्थमादीनां शूर्नीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥ एवं च
 मासो द्वावर्षी यो शूर्नीपारवर्ष्यो योः स्यात् । पूर्वगतायाः । अनुगतायाः ।
 गदसाः संनित्यः । संनित्यः । संनित्यः । सुपरिगः । निगदित्यः । यन्नाहः
 अर्णमित्यः ॥ अजिनान्गम्योच्चारणद्वारापद्य ॥ ५ । ३ । ८५ ॥ अजिनान्
 मुष्यनाम्नोऽनुगतायां क्व सप्त योत्तमपरयोः । अनुगतिनां यामाजिनोऽप्यस्य
 गिहकः ॥ अल्पे । ५ । ३ । ८६ ॥ अल्पं तैत्वं गैत्रकम् ॥ ह्रस्वे । ५ । ३ । ८७
 ह्रस्वोऽष्टोऽष्टकः ॥ संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥ इन्द्रोऽनुहा वा संज्ञा
 र्यां गम्यमानायां क्व । पूर्वगतायाः । गंजकः । गंजुकः ॥ कुटीशमीशुभ
 भ्योरः । ५ । ३ । ८८ ॥ इन्द्रा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुभारः ॥ कुत्वाकुत्वा
 ५ । ३ । ८९ ॥ इन्द्रा कुतुः कुतुः । कुतुः कुतोः स्नेहपात्रं इन्द्रा मा कुतुः पुमान् ॥ का
 र्त्तुगोणीभ्यां छ्ररच् । ५ । ३ । ९० ॥ आयुषविशेषः कामूः । ह्रस्वा सा क्व
 त्ति । गोणीवरी ॥ यत्सोक्षाश्वर्यभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥ वस्तु
 द्वितीयं ययः प्राप्तः । उक्षारः । अक्षरः । क्वपमतः । प्रवृत्तिनिमित्तनुच एकात्
 किञ्चत्तदोनिर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥ अनतोः क्व
 वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः ॥ वा यद्दृणां जाति
 रिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥ यद्दृणां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतन्च्
 स्यात् । जातिपरिप्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमोभवतां कठः । यतमः । ततमः
 वाग्रहणमकजर्षम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः । सः । किमोऽस्मिन्निवने इज
 जपि । कतरः ॥ एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥ डतरच् डतमश्च स्यात्
 अनयोरेकतरोमैत्रः । एयामेकतमः ॥ अचक्षेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥ व्या
 रणकेन गर्वितोऽव्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितः
 कुत्सितइत्यस्य ॥

॥ प्राग्विधीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥ कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अथवा
 प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः ॥ संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥ इवार्थे कन् स्य
 स्वमुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अथसदृशस्य संज्ञा । अथकः ।
 कः ॥ लुम्मनुप्ये । ५ । ३ । ९८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनोलुप्स्यान्मनुप्ये काले
 चक्षा कृणमयः पुमान् । चक्षेव मनुप्यश्चक्षा । वर्धिका ॥ जीविकार्थं चापण्ये
 ५ । ३ । ९९ ॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनोलुप्स्यात् । वासुदेवः ।
 । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिविवदम् । अपण्ये किम् ।

नैकान्विक्रान्तीते ॥ देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥ कनोलुप्प्यात् । देवप-
 ः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ॥ चस्तेर्दण् । ५ । ३ । १०१ ॥ इवेत्यनुवर्तत
 य । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिय वास्तेयम् । वास्तेयी ॥ शिलायादः
 ५ । ३ । १०२ ॥ शिलायादिति योगविभागाद्भ्रुवपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शै-
 ष्यम् ॥ शाखादिभ्योयः । ५ । ३ । १०३ ॥ शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघ-
 णिव जघन्यः । अम्यः । शरण्यः ॥ द्रव्यं च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ॥ द्रव्य-
 णं शरणः ॥ कुशाग्रान्छः । ५ । ४ । १०५ ॥ कुशाग्रमिव कुशामीया बुद्धिः ॥
 समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ॥ इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् ।
 काकतालीयोदेवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागमइति समा-
 सार्थः । तद्ययुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत
 इति फलितोऽर्थः ॥ शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करेव शर्करम् ।
 अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजि-
 कः ॥ एकशालायाद्यजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥ एकशालाशब्दादि-
 चार्थे षष्ठा पक्षे षक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥ कर्कलोहिता-
 दीकक् । ५ । ३ । ११० ॥ कर्कः शुद्धोऽधः सर्व कार्कीकः । लौहितीकः । स्फ-
 ङ्कः ॥ पूगाब्जयोऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । १११ ॥ इवार्थोनिवृत्तः ।
 नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः पूगास्तद्वाचकत्वार्थे व्यः स्यात् ।
 लौहित्यव्ययः ॥ घ्रातच्छत्रोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥ घ्राते । कापोतपा-
 ण्यः । च्छत्र् । कौश्यायन्यः । घ्रात्रायन्यः ॥ आयुधजीविसहस्राव्यङ्ग्याहीके-
 न्वघ्राहणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४ ॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसहस्रावि-
 ः स्वार्थे व्यद् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । दिव्वाण्डीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् ।
 नलाः । सहेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शयराः । अघ्राहणेति किम् । गोपा-
 षकाः । शालङ्कायनाः । घ्राहणे तद्विशेषमहणम् । राजन्ये स्वरूपमहणम् ॥ घृकाष्टे-

१ देवाथ, हंसपथ, वारिपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, रामपथ, शतपथ, शत्रुपथ,
 विन्दुपथ, तिद्वगती, उग्रमीव, वामरञ्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुण्य, मत्स्य । इति देवपथादिराकृतिगणः ।
 २ शाखा, मुख, बुद्ध, जघन, मेघ, अन्न, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरम्, सिरस, अग्र, शरण । इति
 शाखादिः ।
 ३ अथ घटिन्यपठः । उगवादिभ्य इतिसूत्रव्याप्यविरोधान् ।
 ४ शर्करा, काकलिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोलेमद्र, सोमन्, गोपुच्छ, नरा-
 थो, नहुल, शिकता । इति शर्करादिः ।
 ५ अङ्गुली, मज्ज, कन्धु, कल्यु, मण्डर, मण्डल, शम्भुली, शि, क्रापि, मुनि, रह, सल, उदधित्, गोपी,
 उरम्, कुलिश । इत्यङ्गुल्यादिः ।

पि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥ बृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ॥ कन्
 ॥ द्वी प्रावारोत्तरासद्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ।
 रडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुपाध्युत्तरपदात्त्वः । ५ । ४ । ७ ॥
 पें । अपडक्षीणोमन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतार्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशित-
 त्नेमरण्यम् । निपातनार्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलं कर्मणिः । अलंपुरुपाणः ।
 राधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषामहणात् ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः
 या नित्यमिष्यन्ते । तमचादयः प्राकनः । व्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्ग्य-
 । बृहती जाल्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥ विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियाम् । ५ ।
 । ८ ॥ अदिक्स्त्रीवृत्तेरत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक् । प्राचीनम् ।
 यक् । प्रतीचीनम् । अवाक् । अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।
 वन्तमभतीति अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् । प्राचीं दिक् । उदीची
 क् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं प्रामादाद्याः ॥
 । तत्पन्ताच्छ वन्धुनि । ५ । ४ । ९ ॥ ब्राह्मणजातीयः । वन्धुनि किम् । प्राह-
 । प्रातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं वन्धु ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेने-
 तं चेत् । ५ । ४ । १० ॥ सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्था-
 णः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥ अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । ११ ॥
 । गुगरीतौल्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥ विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १२ ॥
 ण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः ॥ संख्यायाः क्रिया-
 यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १३ ॥ अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगण-
 । वृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वोभुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भू-
 । गणभुङ्क्ते ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १४ ॥ कृत्वसुचोऽपवादः । द्विभु-
 ङ्क्ते । त्रिः । राक्स्य । चतुः ॥ एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १५ ॥ सकृदित्यादेशः
 साषात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तत्वेति सुचो लोपः । न तु ह्रस्वयापिति । अभै-
 । तीरित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥ विभाषा बहुधाऽपि प्रकृष्टकाले
 । ५ । ४ । १६ ॥ अविप्रकृष्टभासन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । भासन्नकाले कि-
 म् । बहुकृत्वोभासस्य भुङ्क्ते ॥ तत्प्रकृतवचने मयद् । ५ । ४ । १७ ॥ प्रा-
 । र्थेण प्रसुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा स्युद् । भाषे प्रकृत-
 । मप्रमप्रमयम् । अपूपमयम् । यवागूपयी । द्वितीये अन्नमयोगज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥
 । सामूह्यस्य बहुषु । ५ । ४ । १८ ॥ सामूहिकाः प्रत्यया अनिदिरपन्ते चान्मपद् ।
 । मोदकाः प्रकृताः मोदकिकम् । मोदकमयम् । शङ्कुलिकम् । शङ्कुलीमयम् ।
 । द्वितीयेऽपि । मोदकिकोपज्ञः । मोदकमयः ॥ अनन्ताद्यसथेतिहमेपजाप्रत्यः

। ५ । ४ । २३ ॥ अन्तः पानन्यम् । भागभण्डान्यम् । शिष्टं वि
 गमुदायः । ऐतिह्यम् । भेगभण्डं भैरव्यम् ॥ देवगान्गासादर्यं यत् । ५ । ४ ।
 २४ ॥ तदर्थं एव सादर्यम् । गार्धं यत् । अग्निदेवगार्धं इदमग्निदेव्यम् । शि
 यत् ॥ पादार्घ्याभ्यां च । ५ । ४ । २५ ॥ गार्धभण्डं पायनम् । अन्तः ॥ अन्तः
 नूभादेनः मणन्याभ प्रणया यत्कल्याः * ॥ नूनम् । नूनम् । नतीन् । क
 पुगणं प्राग् * ॥ पुगणार्धं वर्तमानात्प्रशब्दाप्रोक्तव्यः । चालुगोताः । प्र
 प्रत्तम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागभण्डानामभ्योभेयः * ॥ भागभेयम् । क्लो
 नामभेयम् ॥ आर्षाभण्डाभण्डादञ्च * ॥ आर्षाभण्डम् । साधारणम् । शिष्टं ही
 र्माप्री । साधारणी ॥ अग्निभेद्यः । ५ । ४ । २६ ॥ सादर्यं इत्येव । अग्निभे
 गाग्निभ्यम् ॥ देवात्सात् । ५ । ४ । २७ ॥ देव एव देवता ॥ अवेः कः । ५ । ४ ।
 २८ ॥ अविग्याधिकः ॥ गैयादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥ यान एव यान
 मणिकः ॥ लोहितान्मर्णा । ५ । ४ । ३० ॥ लोहितपत्र मणिलोहितकः ॥
 चानित्ये । ५ । ४ । ३१ ॥ लोहितकः कोपेन ॥ लोहितादिद्वयाधनं वा *
 हितिका लोहितिका कोपेन ॥ रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥ लासादिना रक्ते यो रं
 शब्दस्तस्मात्कनस्यात् । लिङ्गयाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहितिका शाटी ॥
 लाञ्च । ५ । ४ । ३३ ॥ वर्णं चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुलं
 क्षेणेण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥ चिन्त्यादिभ्यष्टक् । ५ । ४ ।
 विनय एव वैनयिकः । मामयिकः ॥ उपायोहस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥ व
 व्याहृतार्थायाम् । ५ । ४ । ३५ ॥ संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानादाह
 स्वार्थे टक् स्यात् । संदेशवाग्वाचिकं स्यात् ॥ तदुक्तात्कर्मणोऽण् । ५ । ४ ।
 कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा कृत्यमाणं कर्मैत्यर्थः ॥ ओपधेरजातौ । ५ । ४ ।
 स्वार्थेऽण् । औपधं पिबति । अजातौ किम् । ओपधयः क्षेत्रे रुढाः ॥ प्रज्ञादि
 श्च । ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । वान्धवः ॥ मृदा
 कन् । ५ । ४ । ३९ ॥ मृदेव मृत्तिका ॥ सखौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ ।

१ याव, मणि, अस्थि, तालु, जानु, सान्द्र, पीत, स्तम्भ, कृतावुष्णशीते, पशौ, स्वर्गिणी,
 निपुणे, पुत्रकृषिभे, खान, वेदसमाप्ती, शून्यरिक्ते, दानकुत्सिते, तनुसत्रे, ईयसध, सान, अज्ञान, इ
 प्रीहनकानि च । इति यावादिः ।

२ विनय, ममय, उपायो हस्वत्वं च, संप्रति, संगति, कर्षचित्, अरुत्साद्, समाचार, उपदा,
 ११, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विसर्ग, अस्य । इति विनयादिः ।

३ प्रज्ञ, वणिञ्, उष्णिञ्, उशिञ्, प्रयश्, विद्वञ्, विद्वन्, पोहन, विद्या, मनस्, भोत्रकृति, इ
 चिर्दीपन, शौर, शत्र, योध, चभय, मय, मय, मय, मय, सत्वत्, दगाई, वयत्, प्र

ययोऽन्वादः । प्रशस्ता मृन् मृस्ता । मृस्ता । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांमहणाभिल्योऽप-
 [॥ यद्दल्लपार्थोच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥ यद्दुनि ददाति
 द्वुशः । अलानि अलाशः ॥ यद्दल्लार्थोन्मद्दल्लामद्दलयचनम् * ॥ नेह । यद्दुनि
 दास्निष्टेषु । अलं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥ संख्यैक्यचनाद्य वीप्सायाम् । ५ ।
 ३ । ४३ ॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । मापंमापं मापशः । प्रत्यशः । परिमाणशब्दा वृ-
 तावेकार्था एव । संख्यैक्यचननात्मिम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति ।
 तारकादिलेव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ ।
 ४४ ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनानिनेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रयुञ्जः
 कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्यउपसंख्यानम् * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः ।
 पार्श्वतः । आकृतिगणोऽगम् । स्वरेण स्वगतः । वर्णतः ॥ अपादाने चाऽहीयग-
 होः । ५ । ४ । ४५ ॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रामादागच्छति ।
 मामतः । अहीयगहोः किम् । स्वर्गोदीयते । पर्वतादवरोहति ॥ अतिग्रहाऽव्यथ-
 नक्षेपेप्यकर्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥ अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः
 स्यात् । अनिक्रम्य प्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणा-
 न्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते ।
 वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्य-
 र्थः । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥ हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ ।
 ४७ ॥ हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः ।
 वृत्ततः । क्षेपस्याधिवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन
 हीयते ॥ पृष्ठद्या च्याभ्रये । ५ । ४ । ४८ ॥ पृष्ठपन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षस-
 माभ्रये । देवाभर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।
 व्याभ्रये किम् । वृक्षस्य शाखा ॥ रोगाद्यापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥ रोगवाचि-
 नः पृष्ठपन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुठ । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।
 अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ॥ कृभ्यस्तिथोगे संपद्यकर्तरि
 च्चिः । ५ । ४ । ५० ॥ अभूततद्भावइति वक्तव्यम् * ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां
 प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥ अस्य च्यौ । ७ ।
 ४ । ३२ ॥ अवर्णस्य ईत्स्यात् च्यौ । वेर्तोपः । च्च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः
 संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । प्रक्षीमवति । गङ्गीस्यात् ॥ अव्ययस्य च्चावीत्वं नेति
 वाच्यम् * ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतद्याव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये
 वक्तम् ॥ क्यच्छयोश्च । ६ । ४ । १५२ ॥ हलः परस्यापत्यपकारस्य लोपः स्यात्

क्ये च्यौ च परतः । गार्गीभवति ॥ च्यौ च । ७ । ४ । २६ ॥ च्यौ परे पूर्व
 दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पदूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्त्रिमूर्त्तम् ।
 स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्येरभावात्सिद्धम् । स्वस्ति स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति
 चेदस्तु । यदि नेप्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीढृतः । मर्जी-
 करोति ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥ एष
 लोपः स्यात् च्विश्च । अरुकरोति । उन्मनीस्यात् । उग्रश्चूकरोति । विचेतीकरोति ।
 विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥ विभाषा साति कात्वर्ये ॥ ५ । ४ । ५२
 च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥ सप्त
 न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति
 महाविभाषया वाक्यमपि । कात्वर्ये किम् । एकदेशेन शुद्धीभवति पटः ॥ अग्नि
 विधौ संपदा च । ५ । ४ । ५३ ॥ संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स
 व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते अग्निः
 ऋवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् । एकसा सृष्टे
 सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्वर्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्य
 थात्वं त्वभिविधिः ॥ तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सा
 दा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥ देये प्रा । ५
 ५ । ४ । ५५ ॥ तदधीने देये प्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति
 विप्रप्राकरोति । विप्रप्रासंपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसात्करोति
 राद्रम् ॥ देवमनुष्यपुरुमर्त्येभ्योऽद्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥
 एभ्योऽद्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च प्रा स्यात् । देवप्रावन्दे रमे वा । षट्श्लोके
 न्यप्रापि । षट्प्रा जीवतो मनः ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्यजवराधार्दनिर्वा
 द्वाच् । ५ । ४ । ५७ ॥ द्वाच् अवरं न्यूनं न तु ततोऽन्यूनम् । अनेकाग्निनि वाचत् । तार
 मर्ष यस्य तन्माहात् स्यात्कृभ्वस्तिभियोगि ॥ द्वाचि विवक्षिते द्वे षट्श्लम् * ॥ विव-
 मापेद्विने द्वाचीति वक्तव्यम् * ॥ द्वाच्परं गदाप्रेहितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्बहुलं
 परत्वं स्यात् । इति तत्कारणकारयोः पकारः । षट्पटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्
 म । टपकारोति । द्वाजवराधार्दकिम् । धत्कारोति । अवरंति किम् । तारटपराटाकरोति ।
 षट्पटाकरोति । अनेकाकारणोक्त्यापि नुमुषिणम् । एवं हि द्वाचीति परमपरो
 द्विः सवधेयवधेयम् । अग्निनी किम् । पदिनि करोति ॥ कृभ्वोऽद्वितीयान्तृतीया-
 द्वाभ्यधीनाम्कृत्या । ५ । ४ । ५८ ॥ द्वितीयादिभ्योऽद्वाच् स्यात्कृभ्वस्य योगे इ
 वेनेऽपि । षट्श्लोकेऽव्यक्तानुकरणात्प्रासप्तम्यश्च द्वाचि न द्विष्यम् । द्वितीये तृतीये कर्त्तव्यं च
 वेनेऽपि द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । द्वाभ्यश्चदः प्रतिशोभे । अनुकारं कृत्यं शेषं पुनः

प्रतिलोमं कर्षति शम्भाकरोति । र्धाजेन सह कर्षति र्धाजाकरोति ॥ संख्यायाश्च
 गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५० ॥ कृत्रोयोगे कृषी ङाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति
 क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥ समयाद्यथापनायाम् । ५ ।
 ४ । ६० ॥ कृषाविति निवृत्तम् । कृत्रोयोगे ङाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं
 पापपतीत्यर्थः ॥ सपत्रनिष्पन्नादतिव्ययधने । ५ । ४ । ६१ ॥ सपत्राकरोति
 मृगम् । सपुद्गशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पन्नाकरोति । सपुद्गस्य शरस्या-
 ऽशरार्थं निर्गमनाभिपत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्ययधने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा
 करोति भूतलम् ॥ निष्कुलाक्षिप्कोपणे । ५ । ४ । ६२ ॥ निष्कुलाकरोति दा-
 हिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवपवानां समूहोपस्मादिति षट्प्रीहेर्डाच् ॥ सुखप्रिया-
 दानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥ सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुहम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयती-
 त्यर्थः ॥ दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥ दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥
 शलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥ शलाकरोति मांसम् । शलेन पचतीत्यर्थः ॥ स-
 त्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥ सत्याकरोति भाण्डं यणिक् । प्रेतव्यमिति तथ्यं
 करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥ मद्रात्परिचापणे । ५ । ४ ।
 ६७ ॥ मद्रश्चोमङ्गलार्थः । परिचापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन
 संस्कारोनीत्यर्थः ॥ मद्राथेति वक्तव्यम् * ॥ मद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिचापणे
 किम् ॥ मद्रं करोति ।

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ नित्यवीप्सयोः । ८ । १ ।
 ४ ॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्यौले परस्य द्विवचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्य-
 पसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति ।
 मामोमामोरमणीयः ॥ परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ॥ परिपरि वङ्गभ्योवृष्टोदेवः । व-
 ङ्गान्परिहृल्लेत्यर्थः ॥ परेर्वर्जने वा वचनम् * ॥ परिवङ्गभ्यः ॥ उपर्यध्यधसः सा-
 मीप्ये । ८ । १ । ७ ॥ उपर्युपरि मामम् । मामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ अध्य-
 धि सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकसाधसा-
 ल्पमीपे देशे इत्यर्थः ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सन-
 भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥ असूयायाम् । सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संम-
 नौ देवदेव वन्धोऽसि । कोपे दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क-
 धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥ एकं बहुप्रीहिव-
 त् । ८ । १ । ९ ॥ द्विदकः एकश्चोमङ्गलप्रीहिवत्स्यात् । तेन सुखोपपुंवङ्गवौ ।
 एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुप्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्स-

मुदायात्सुम् । एकैकयाद्गुणा । इह पूर्वभागे पुंयद्वावात्प्रमहे विशेषः । न बहुव्रीहिति
त्र पुनर्बहुव्रीहिमहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनानिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामनाल्लेखे
प्राक्षः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीहार्थेऽलौकिके कि
हे निषेधकं न तु बहुव्रीहवितिहासिदेशशङ्क्येव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥ आवा
च । ८ । १ । १० ॥ पीढ्यायां शोल्यायां द्वे स्तोत्रबहुव्रीहिवश । गतगतः । वि
त्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्वावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंयद्वावः ॥ क
धारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥ इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं
प्रयोजनं सुब्लोपपुंयद्वावान्तोदात्तत्वानि ॥ प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२
सादृश्ये शोत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्विलिखि
रात् । तेन पूर्वभागस्य पुंयद्वावः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपट्टुः । प
सदृशः । ईपत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चैह गृह्यन्ते
शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये * ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ संभ
मेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगोन्यायसिद्धः * ॥ सर्पसर्प बुध्यस्व २ । सर्प ३ बुज
स्व ३ ॥ क्रियासमभिहारे च * ॥ लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सवोपि
सिद्धे भृशार्थे द्विविधमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य शोतकतां सव्युं वा ॥
कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्वे वाच्ये * ॥ समासवच्च बहुलम् * ॥ बहुलमहणादन्त्या
योर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सप्तः सप्त
कव्यः । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्यान् । अन्यो
ऽन्येन कृतम् । अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशब्दात्
मायः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरे
त्यादि ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावोवा वक्तव्यः * ॥ अन्यो
ऽन्याम् । अन्योऽन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इ
प्राप्त्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशोद्वितीयायाएव । मायाया
तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंयदेव रूपमित्याहुः । अन्ये
गूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्मव्यभिक्ततीनामादेशमाहुः ॥ दलद्वये टायभायः द्वीपे षडि
रहः स्वमोः ॥ समामे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकाश्रयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योऽन्यं
परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टात् प्रातः । न च सर्वनाम्नोद्विसिमात्रे इति पुंयद्वावः ।
अन्यपरयोगममासवद्वायात् । नच द्विवचनमेव वृत्तिः । पांयां त्रियः प्रैशत पापरा
सामेत्यादावनिप्रसङ्गात् । अन्योऽन्यमित्येतरमित्यत्र बाहुलगादिभ्यस्त्वत् प्रायः ।
अन्योऽन्यसंसुद्धमक्षियामम् । अन्योऽन्याश्रयः । परस्परसिमाहृशयमाहृशरसैरित्यादि
सोऽर्थक्यं प्रायः । सर्वं बाहुल्यकचयेन समाश्रयम् । प्रत्ययान्तिकमाश्रयोदाहरणं विपनि

सूत्रेऽन्योन्यसंश्रयं वेतदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोर-
न्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥ प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति ।
सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि व-
स्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥ यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥ यथास्वमिति वी-
प्तायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यथात्मीयं तथथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे ही-
बत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥ द्वन्द्वं
रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ ।
१५ ॥ द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते
एवंपेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । र-
हस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते ।
माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्यः । व्युत्क्रमणं पृथगव-
स्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता द्विवर्गसंघन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं पञ्चपात्राणि प्रयुन-
क्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि
द्वन्द्वइत्येते ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

प्रथमः स्यात् ॥ भूस्तत्तापाम् ॥ कर्तृविद्यक्षापां भू ति इति स्थिते ॥ तिङ्शित्तसार्व-
धातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥ तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोकाएतत्संज्ञाः स्युः ॥
कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपा-
विकी ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥ अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य
गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥ झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥ प्रत्यया-
यवस्य स्यान्तादेशः स्यात् । अतोऽगुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥ अ-
तोदीर्घायञि । ७ । ३ । १०१ ॥ अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यच्चासौ सार्वधातुके
परे । भवामि । भवावः । भवामः । सः भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि ।
युवां भवथः । मूर्धं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओ-
दनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे ।
भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्यथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । मुष्प-
मुष्पदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः
सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने माम्भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भो-
क्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥ परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥ भूतान-
गतनपरोक्षार्थवृत्तेर्भोतोर्लिट् स्यात् । लस्य तिषादयः ॥ लिट् च । ३ । ४ ।
११५ ॥ लिटादेशलिङ्गार्धधातुकसंज्ञएव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन श्वाद्यो
न ॥ परस्मैपदानां णलतुसुखलधुसणल्यमाः । ३ । ४ । ८२ ॥ लिट्स्ति-
षादीनां नवानां णलादयोनव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥ भ्रुवोवुग्लुङ्लिटोः ।
६ । ४ । ८८ ॥ भ्रुवोवुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धौ बाधते ॥
एकाचोद्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥ अजादेश्चितीयस्य । ६ । १ । २ ॥
इत्यधिकृत्य ॥ लिटि धातोर्नभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥ लिटि परेऽनभ्यास-
धात्वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूत् भूत् अ
इति स्थिते ॥ पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥ अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्या-
ससंज्ञः स्यात् ॥ ह्लादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते
अन्ये हलोलुप्यन्ते । इति बलोपः ॥ ह्रस्वः । ७ । ४ । ५९ ॥ अभ्यासस्याचोह्रस्वः
स्यात् ॥ भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥
अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥ अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः
चयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरइति विवेकः ।
आन्तरतम्पात् ॥ असिद्धवद्भाभात् । ६ । ४ । २२ ॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिस-
मापेराभीयम् । समानाभ्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवक्ति
प्राते ॥ वुगुटावुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यौ * ॥ वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ॥ आर्ध-

धातुकस्येङ्गलादेः । ७ । २ । ३५ ॥ वलादेर्गर्भधातुकस्येडागमः स्यात् । क
 थ । यभूवधुः । यभूव । यभूव । यभूविव । यभूविम ॥ अनद्यतने लुट् ।
 ३ । १५ ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्धे धातोर्लुट् स्यात् ॥ स्यतासील्लुटोः । ३ ।
 ३३ ॥ ल इति लङ्लुटोर्महणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तोत्रलुटोः परतः । न
 पवादः ॥ आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥ तिङ्शित्योऽन्योधावती
 रोकः प्रत्ययपतत्सङ्गः स्यात् । इद् ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । ३ । ४
 ८५ ॥ डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ॥ पुगन्त
 पधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥ पुगन्तस्य लयूपधस्य चाङ्गस्येकोगुणः स्यात्सर्व
 कार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन नि
 त्यादावनेकव्यवहितस्येकोन गुणः । भवित् आ । अत्रेकोगुणे प्राप्ते ॥ दीधीवेर्
 टाम् । १ । १ । ६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥ तासस्य
 लोपः । ७ । ४ । ५० ॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्तादौ प्रत्यये परे ॥ रि च । ७
 ४ । ५१ ॥ रादौ प्रत्यये प्राग्बत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भविता
 भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ लृट् शेषे च । ३ । ३
 १३ ॥ भविष्यदर्धाद्धातोर्लुट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इद् ।
 प्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्य
 भविष्यावः । भविष्यामः ॥ लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥ विध्यादिष्वर्धे धातोर्
 स्यात् ॥ आशिपि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥ एरुः । ३ । ४ । ८१ ।
 लोट् इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥ तुद्योस्तातङ्गाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ ।
 ३५ ॥ आशिपि तुद्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्प्यात्सर्वोदेशः । यद्यपि शिष्य
 गमन्यादन्तर्भाष्यनन्यार्धद्विलेखनडादिषु चरितार्थरति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणात्
 तथा संभवत्ययोजनङ्कारे तातङ्गि मन्थरं प्रयुक्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गात्तार्
 रति गमयन्त्वान् । भवताम् ॥ लोटोलङ् । ३ । ४ । ८५ ॥ लोटोन्ता
 कार्यं स्यात् । तेन नामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥ तस्यस्यमिपां तान्तन्ताम
 । ३ । ४ । १०१ ॥ द्विधनुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ नित्यं कितः । ३ । ४ ।
 ९९ ॥ तत्रागन्तस्य द्विदुलमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्येपि सार लोपः ।
 भवताम् । भवन्तु ॥ नेर्लोपिच । ३ । ४ । ८७ ॥ लोटः नेर्हिः स्यात्सोऽपि
 अतोऽदेः । ३ । ४ । १०५ ॥ भवः पश्य हेर्लुट् स्यात् । भव । भवन्तु ।
 भवन्तु । भवन् ॥ मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥ लोटोमेर्निः स्यात् ॥ आङ्
 तामस्य पिच । ३ । ४ । ९२ ॥ लोटोत्तमस्याडागमः स्यात्पिच । द्विधनुर्णां
 च । इवार्धधातुकस्येडागमः । स्यात्पि । भवन्तु । भवन्तु ॥ अनद्यतने लुट् । ३ ।

। २ । १११ ॥ अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ६ ।
 ४ । ७१ ॥ एषु परेष्वङ्गसाहायगमः स्यात्सचोदात्तः ॥ इत्श्च । ३ । ४ । १०० ॥
 द्वितोलस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभ-
 वन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥ विधि-
 निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥ एष्वप्येषु
 घोलेषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भूत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्र-
 णं नियोगकरणम् आवश्यकं श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं काम-
 चारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वकोऽप्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतु-
 र्णां पृथगुपादानं प्रथमार्थम् ॥ यासुद् परस्मैपदेपूदात्तोऽङ् । ३ । ४ । १०३ ॥
 लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्सचोदात्तोऽङ् । द्विष्योक्तेर्ज्ञापिते क्वचिदनु-
 यन्धकार्येऽप्यनस्विभाविति प्रतिषेधश्च । भादेशस्य ज्ञानचः शिष्वमपीह लिङ्गम् ॥ सुट्
 तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥ लिङ्स्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुद् न वा-
 ध्यते । लिङोयासुद् तकारथकारयोः सुटिति विषयभेदात् ॥ लिङः सलोपोऽन-
 न्त्यस्य । ७ । २ । ७९ ॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
 सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ॥
 अतोयेयः । ७ । २ । ८० ॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यासुत्स्य इत्
 स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । विकीर्णान् । मध्येऽपवादन्या-
 येन हि अतोलोपएव वाच्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्यः स्यात् । भवेताम् ॥
 सेर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥ लिङोसेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥ उस्यपदान्तात् ।
 ६ । १ । ९६ ॥ अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।
 परस्वामित्वाच्चातोयेयइति प्राक्षः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्यार्ण्यं तथापि यात्
 इत्येतस्य इत् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवादइत् । अतोयेयइत्यत्र तु स-
 न्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ लिङा-
 शिपि । ३ । ४ । ११६ ॥ आशिपि लिङसिद्धार्थधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ किदा-
 शिपि । ३ । ४ । १०४ ॥ आशिपि लिङोयासुद् कित्स्यात् । स्फोटिति सलोपः ॥
 गिकृति च । १ । १ । ६ ॥ गिकृतिङ्गिमित्ते इत्यक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् ।
 भूयान्मात् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयान् । भूयासम् । भूयास्व । भूयाम् ॥
 लुङ् । ३ । २ । ११० ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥ माङि लुङ् । ३ । ३ । १७६ ॥
 सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥ स्मोत्तरे माङि लङ्
 साङुर च ॥ चित् लुङि । ३ । १ । ४३ ॥ शपाद्यपवादः ॥ च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥
 गातिस्थापुषाम्भ्यः सिच्यः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥ एभ्यः सिचो

द्रुमः श्याम् । साधारिहेगांरजगिनर् । मृत्तये ॥ मृत्तुवांसिदि । ३ । ३ । ८८
 पु र्ग एतयोः सार्वभामुंरुं रिदि गं पुणोन स्यात् ॥ अस्तिस्तिनांशुंरुं ॥
 ३ । ०६ ॥ मिश्र भग् भेति तमाहागदन्तः । मिश्रन्तम सार्वं मन्त् । मन्त्
 व्ययेन कर्मभाष्यः । मयः पश्याः सौभेदुह् । विगमानामिचोऽनेश्र सन्त्
 हृत्तरेडागमः स्यात् । र्गान्नेद । मिश्रन्तुमन्तात् । अमुन् । इयः सिन् । सं
 अप्रकारेणैकि किम् । पेभिष्ट । अमुणात् ॥ मिजभ्यस्तयिदिभ्यश्च । ३ । ३ । ३१
 मिचोऽभ्यस्यादिदेभ्य परस्य दित्तंयन्निनांमोर्गुं स्यात् । इति प्राप्ते ॥ आताः ।
 ४ । ११० ॥ मिज्जुययादन्तादेय हेर्गुं स्यात् । अमूयन् । अमूः । अमू
 अमूत् । अमूयम् । अमूय । अमूम ॥ न माडुघोमे । ६ । ४ । ७४ ॥ अट
 लः । मा भवान् भूत् । मा स्म भयग । मूडा ॥ लिङ्गिमित्तं लृङ्क्रिया
 पत्तौ । ३ । ३ । १३० ॥ हेतुहेतुमत्रायादि लिङ्गिमित्तं तत्र मविण्यत्यर्थं लृङ् सा
 क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानाणाम् । अभविण्यत् । अभविण्यन्ताम् । अभविण्य
 अभविण्यः । अभविण्यतम् । अभविण्यत । अभविण्यम् । अभविण्यत् । अभविण्य
 ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ ३
 नि लोद । ८ । ४ । १६ ॥ उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य लोडादेशान्तात्परस्य
 णः स्यात् । प्रभवयाणि ॥ दुरः पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः * ॥ दुस्ति
 दुर्भवानि ॥ अन्तः शब्दस्थाङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् * ॥ अन्तर्धा । अन्तर्
 अन्तर्भवानि ॥ शेषे विभाषाऽकस्मादावपान्तउपदेशे । ८ । ४ । १८
 उपदेशे कादिखादिपान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तान्ता
 नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति प्रनिभवति । इहोपसर्गानामसमस्तत्वेऽपि स्त्री
 नित्या । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये
 सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्त्वर्गोभवेतीत्या
 त्यद्यतइत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्यविशेषस्य श्योतकाः । प्रभवति । परामवति । संभर्त्
 अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणाधार्वावगतेः । उक्तं च
 उपसर्गेण धात्वर्षोपलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥ इति
 एध वृद्धौ । कथ्यन्ताः । पदत्रिंशदनुदात्तेषु ॥ दित्तआत्मनेपदानां टेरं । ३ ।
 । ७९ ॥ दितोलस्यात्मनेपदानां टेरत्वं स्यात् । एधते ॥ सार्वधातुकमपित् । १ । १
 ४ ॥ अपित्तसार्वधातुकं चिद्भ्रत्सात् ॥ आतोडित्तः । ७ । २ । ८१ ॥ आतः परस्य
 तामाकारस्य इत् स्यात् । एधते एधन्ते ॥ धासः से । ३ । ४ । ८० ॥ दितोलस्य धासः
 स्यात् । एधते । एधेथे । एधध्वे । अतोऽगुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥ इजादे
 गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३२ ॥ इजादियेधातुगुरुमानृच्छत्यन्यत्तत्ताम् स्तीति

दौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥ वृष्, दृषी, ती वारयितुं श्यना निर्देश
दतः ॥ किं च ॥ लिखयधौ, सिध्ययुधौ, मन्यपुष्यशिलपः, श्यना ॥ ८ ॥
तः श्या लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ गिजिर्, विजिर्, शकू, इति सानुबन्धा
नी तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टोभाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याग्रभूत्यादयस्त्वेन
ः पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥ रञ्जि, मस्जी, अदि, पदी, तुद्, क्षुप्, श्रुपि, पुपी,
पिः ॥ भाष्यानुका नवेहोका व्याग्रभूत्यादिसंभतेः ॥ ११ ॥ स्पर्ध संवर्षे । संवर्षः
भिभवेच्छेदा । धात्वर्षेनोपसंभहादकर्मकः । स्पर्धते ॥ शर्पूर्वाः खयः । ७ ।
। ६१ ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खपः शिष्यन्ते । हलादिः शेषइत्यस्वापवादः । पस-
। स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिपीष्ट । अस्पर्धिष्ट ।
स्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्मन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥ वाधृ
। लोडनं प्रतिवातः । वाधते ॥ ५ ॥ नाधृ नाधृ याच्योपतापैश्वर्याशीःपु ॥ आ-
। गिपि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाधते । अन्यत्र नाथ-
। ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥ अतएकहल्मध्येऽनादेशा-
। लिटि । ६ । ४ । १२० ॥ लिपिनिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासं-
कहल्मध्येस्वस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ धल्लि च सेटि
६ । ४ । १२१ ॥ प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिद-
। प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकान् । तेन प्रकृतिजश्वरान्तेषु सत्वपि एत्वाभ्यासलोपौ सा
व । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एकेत्यादि
हम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशश्चिशेषणादिह स्यादेव ।
। मिष । सेहे ॥ ८ ॥ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुद्भवनमुद्धरणं च ॥ इदितोनुम्
। गतौः । ७ । १ । ५८ ॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ धिदि श्रैले । अकर्मकः ।
ध्वन्दते । शिध्विन्दे ॥ १० ॥ यदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । वधन्दे ॥ ११ ॥
। यदि कल्याणे सुखे च । भन्दते । धमन्दे ॥ १२ ॥ यदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।
। रन्दते ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ द्विदि
। रिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । द्विन्दते चैत्रम् । चिद्विन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे ।
। मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते ॥ न शसददद्वादिगुणानाम् । ६ । ४ ।
। १२६ ॥ शसेर्देदेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ
। न । दददे । दददाते । दददरे ॥ १७ ॥ प्वद स्वर्द आस्वादाने । अथमनुभवे सकर्मकः ।
। रुचावकर्मकः ॥ धात्वादेः पः सः । ६ । १ । ६४ ॥ धातोरानेः पस्य सः सान् ।
। सात्ताद्योरिति पत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥
। उर्द माने प्रौडायां च ॥ उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥ धातोरुपधाभूतयोरेक-

देन स्थितौ यौ च नुरादिषु ॥ ७ ॥ वृप्, हृषी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश
 कं च ॥ स्थितपरां, सिध्ययुध्यौ, मन्यपुष्यदिलपः, श्यना ॥ ८ ॥
 नुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिर्, विजिर्, शुकू, इति सानुबन्धा
 ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टोभाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याम्रभूत्यादयस्त्वेन
 स्थितम् ॥ १० ॥ रञ्जि, मस्जी, अदि, पदी, तुद्, क्षुभ्, श्रुपि, पुषी,
 ण्यानुका नवेहोका व्याम्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥ स्पर्ध संवर्षे । संवर्षः
 । धात्वर्थेनोपसंमहादकर्मकः । स्पर्धते ॥ शर्पूर्वाः खयः । ७ ।
 अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः क्षिप्यन्ते । हलादिः शेषइत्यस्यापवादः । पस-
 । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट ।
 ॥ ३ ॥ गाभृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । नाधते । जगाधे ॥ ४ ॥ वाभृ
 डनं प्रतिवातः । वाधते ॥ ५ ॥ नाभृ नाभृ याच्चोपतावैश्वर्याशीःषु ॥ आ-
 इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाधते । अन्यत्र नाध-
 नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥ अतएकहल्मध्येऽनादेशा-
 दे । ४ । १२० ॥ लिप्पिनमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासं-
 स्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ धलि च सेटि
 १२१ ॥ प्रागुक्तं स्यात् । अदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाधीयते । शसिद-
 वचनाज्ज्ञापकान् । तेन प्रकृतिजश्चरान्तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपी स
 देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिचतुः । तपरः किम् । ररासे । एकेत्वादि
 ततः । अनादेशादेः किम् । नञ्जनः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव ।

म्यां स्वन्तेः सस्य पः स्याद्भोजने ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुस-
 द्स्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥ परिनिविभ्यः परेपामेषां सस्य पः स्यात् ।
 रति ॥ प्राक्सितादङ्गव्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ॥ सेवसितेत्त्र सितश-
 त्कृ ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्गव्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् ।
 ष्यत् ॥ स्थादिष्वभासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥ प्राक् सितात्
 प्वभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ।
 ॥ निपिपिधतुः ॥ १० ॥ सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेध-
 र्थं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास-
 स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥ स्वरत्यादेरुदितश्च
 इलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ झपस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥ झपः
 ष्यथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद्ध । सिपेधिष्य । सेद्धा । सेधिता ।
 । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ झलोझलि । ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य
 षेः स्यात् झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध ।
 । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्ठामित्यादि ॥ १२ ॥ खा-
 षे । ऋकारश्चत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्पैर्ये हिंसायां च । चाङ्-
 षैर्ये अकर्मः । खदति ॥ अत्तउपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥ उपधाया
 ः स्यात् ङिति ङिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥ णलुत्तमोवा । ७ । १ ।
 उत्तमोणत्वा ङित्स्यात् । चखाद । चखद ॥ अतोह्लादेर्लघोः । ७ ।
 ॥ ह्लादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादात् ।
 ॥ १४ ॥ षद स्पैर्ये । पवर्गायादिः । षदति । षयाद । वेदतुः । वेदिष्य ।
 षद । अवादीत् । अवदीत् ॥ १५ ॥ गद ध्यक्तायां वाचि । गदति ॥
 इपतपदधुमास्यतिहन्तिपातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहृति-
 त्तिचिनोत्तिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥ उपसर्गस्थाप्रिमिच्छालरस्य नेपथः
 दिपु । प्रणिगदति । जगाद ॥ १६ ॥ र्द विलेखने । विलेखनं भेदनम् ।
 तुः ॥ १७ ॥ णद अल्पके शब्दे ॥ णोन्नः । ६ । १ । ६५ ॥ धानोर-
 स्यात् । णोपदेशाकचनर्द्, नाटि, माधू, नाधू, नन्द, नरु, नू, वृतः ॥ ना-
 द पर्युदासाद्दृटादिणोपदेशस्य । तवर्गवन्तुधोन्तनाधनेनूनयोश्च केचि-
 त्साहुः ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥
 प्रेमिच्छात्परस्य णोपदेशस्य धानोरस्य णः स्यात्प्रमाणेऽसामानेऽपि । प्र-
 णिनदति ॥ १८ ॥ अर्दं गतौ पाचने च । अनभादः ॥ तम्माशु-
 ः । ७ । ४ । ७१ ॥ डिहलोधानोर्दीर्घाद्भादकागल्परस्य तुद् स्यात् ।

न्यवाभ्यां स्वन्तेः सस्य पः स्यान्नोजने ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुस-
हसुदस्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥ परिनिविभ्यः परेपामेषां सस्य पः स्यात् ।
न्यपेधति ॥ प्राक् सित्तादङ्गव्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ॥ सेवसितेत्यत्र सितश-
ब्दात्प्राक् ये सुनोत्पादयस्तेषामङ्गव्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् ।
न्यपेधिष्यत् ॥ स्यादिष्वभासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥ प्राक् सितान्
स्यादिष्वभासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्पादीनाम् ।
न्यपेधे । न्यपिधिष्यत् ॥ १० ॥ सेधतेर्गता । ८ । ३ । ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेध-
तेः पत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ पिभू शब्दे माङ्गले च । शब्दं शास-
म् ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जितो वा । ७ । २ । ४४ ॥ स्वरत्यादेरुदितश्च
रस्य वलादेरार्धधातुकत्वेद्वा स्यात् ॥ ह्यपस्तर्थाधोऽधः । ८ । २ । ४० ॥ क्षपः
रयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्लम् । सिपेद् । सिपेधिथ । सेद्वा । सेधिता ।
त्सति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ झलोझलि । ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य
स्य लोपः स्यात् झलि । असैद्दाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्दम् । असैद् ।
सैत्सम् । असैत्स्व । असैत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ खा-
भक्षणे । ऋकारश्च । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद् स्वर्यै हिंसायां च । चाद्-
ये । स्वर्यै अकर्मः । खदति ॥ अतउपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥ उपधाया
गोवृद्धिः स्यात् निति गिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥ णलुत्तमांवा । ७ । १ ।
१ ॥ उत्तमोणत्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥ अतोह्लादेर्लघोः । ७ ।
७ ॥ ह्लादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् ।
खदीत् ॥ १४ ॥ खद् स्वर्यै । पवर्गीयादिः । खदति । ययाद् । वेदतुः । वेदिष ।
द । यवद् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १५ ॥ गद् व्यक्यायां वाचि । गदति ॥
दिनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहति-
म्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥ उपसर्गस्थाभिमित्तात्परस्य नेर्णः
[गदादिषु । मणिगदति । जगाद ॥ १६ ॥ रद् विलेखने । विलेखनं भेदनम् ।
ः । र्देदतुः ॥ १७ ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे ॥ णोनः । ३ । १ । ६५ ॥ धातोरा-
प नः स्यात् । णोपदेशास्वनर्द्, नादि, नाप्, नाप्, नन्द्, नक्, नृ, वृत्तः ॥ ना-
तिऽईस्य पयुंदासाद्धटादिणोपदेशपव । तत्रगन्तुषान्तनापतेर्नृनद्याश्च केचि-
देशतामाहुः ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥
णैस्वामिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्णस्य णः स्यात्प्रमाणेऽसमासेऽपि । प्र-
॥ मणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द् गतौ वाचने च । अनभारेः ॥ तस्मात्सु-
रह्लः । ७ । ४ । ७१ ॥ द्विहलोधानोर्दार्धिभूतादकागत्परस्य नृद् स्यात् ।

भ्यां स्वन्तेः सस्य पः स्याद्भोजने ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुस-
 दस्तुस्वज्ञाम् । ८ । ३ । ७० ॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य पः स्यात् ।
 ति ॥ प्राक्सितादह्वयवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ॥ सेवसितेत्त्र सितश-
 क्पे सुनोलादयस्तेषामह्वयवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् ।
 ण्यत् ॥ स्यादिष्वभासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥ प्राक् सितात्
 प्वभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोलादीनाम् ।
 थ । निपिपिधतुः ॥ १० ॥ सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥ गत्यर्थस्य सेध-
 र्थं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ पिधू शाले माह्वले च । शालं शास-
 स्वरतिसूतिसूयतिधूश्रूदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥ स्वरत्यादेरुदितश्च
 ह्लादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ ह्यपस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥ ह्यपः
 ष्योर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद् । सिपेधिथ । सेद्वा । सेधिता ।
 । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ झलोझलि । ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य
 षेः स्यात् झलि । असैद्दाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्दम् । असैद् ।
 [असैत्व । असैत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टमित्यादि ॥ १२ ॥ खा-
 । ऋकारश्च । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्पर्शे हिंसायां च । चाद्-
 र्शे अकर्मः । खदति ॥ अतउपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥ उपधाया
 ः स्यात् भिति गिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥ णलुत्सामोवा । ७ । १ ।
 ष्चामोणत्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥ अतोह्लादेर्लघोः । ७ ।
 । ह्लादेर्लघोरकारस्य इडादी परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीन् ।
 ॥ १४ ॥ यद स्पर्शे । पवर्गीयादिः । यदति । यवाद् । वेदतुः । वेदिथ ।
 यद् । अवादीन् । अयदीन् ॥ १५ ॥ यद व्यक्तायां वाचि । यदति ॥
 [पतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिचपतिवहृति-
 चिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥ उपसर्गस्थाभिभित्तात्परस्य नेर्णः
 दिषु । प्रणिगदति । जगाद् ॥ १६ ॥ रद विदेखने । विदेखने भेदनम् ।
 तुः ॥ १७ ॥ णद अन्त्यके शब्दे ॥ णोनः । ६ । १ । ६५ ॥ धानोर-
 स्यात् । णोपदेशाच्चनर्द्, नादि, नाप्, नाप्, नन्द, नक्, नृ, नृतः ॥ ना-
 ष् ष्युंशसाद्गटादिणोपदेशेषु । तवर्गन्तुर्धोन्तनाधतेर्नृनधोश्च केचि-
 त्माद्गुः ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥
 केचित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्लस्य णः स्थानमापेऽसामापेऽपि । प्र-
 णेनदति ॥ १८ ॥ अर्द् गतौ याचने च । अनभादेः ॥ तम्माशु-
 ः । ७ । ४ । ७१ ॥ द्विह्नोधानोर्दीर्घीभूतादकागणस्य नुद् स्यात् ।